

*Registered According to Act XXV. of 1867.
(All Rights Reserved by the Publisher)*

PUBLISHED BY
JAI KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
B E N A R E S.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1935.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः—

११४

धर्मशास्त्रविभागे (३) तृतीयं पुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

मनुस्मृतिः ।

श्रीकुल्लूकभट्टप्रणीतया मन्वर्थमुक्तावल्या
क्षेपकपरिशिष्टश्लोकैरकारादिकोशेन च सहिता ।
काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्र-
वेदान्ताध्यापक-पं० श्री नेने गोपालशास्त्रिप्रद-
शिंतां रीतिमनुसृत्य तदीयान्तेवासिना बेहेरे
पं० चिन्तामणिशास्त्रिणा संशोधिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
बनारस सिटी ।

१९९२

राजशासनानुरोधेन सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्ताकृताः ।

प्राप्तिस्थानम्—

चोखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

ग्रन्थस्य “मनुमेकाग्रमासीनम्” (म०स्मृ० १-१) इति प्रवट्टकेन प्रारम्भात्
“सुत उवाच” इत्यादिनिर्देशवत् मन्वतिरिक्तभृगुकर्तृकत्वलाभेऽपि

स्वायम्भुवो मनुर्धामानिदं शास्त्रमकल्पयत् ।

इति वचनेन एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यस्य सकलस्याप्यर्थजातस्य मनुप्रोक्तत्वाऽ-
भिधानेन मनुस्मृतिरिति नाम तादृशलोकप्रसिद्धिश्च न विरुद्धा । अतएव विज्ञाने-
श्वरोऽपि “यथा मनुनोक्तं भृगुः” इति वदन् अमुमेवार्थं ध्वनयति । एवमेव

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । (म०स्मृ० ४-१) ।

इत्यादिना दारकरणरूपकामस्य, “कुर्वीत धनसञ्चयम्” (म०स्मृ० ४-३)
इत्यादिना धनार्जनरूपस्यार्थस्य,

सर्वमात्मनि सम्पश्येत् । सच्चासच्च समाहितः । (म०स्मृ० १२-११८)

इत्यादिना आत्मज्ञानरूपस्य मोक्षस्याऽपि प्रतिपादनेन चतुर्विधपुरुषार्थ-
बोधकत्वेऽपि “ऋतुकालाऽभिगामी स्यात्” (म०स्मृ० ३-४५) इत्यादिना
कामरूपपुरुषार्थस्याऽपि नियमेन “ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु” (म०स्मृ० ४-४)
इत्यादिनार्थकर्मणोऽपि नियमेन नियमजन्यादृष्टरूपधर्मजनकत्वात्

सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन् नाऽधर्मे कुरुते मनः । (म०स्मृ० १२-११८) ।

इत्यनेन आत्मज्ञानस्याधर्मनिवृत्तिद्वारा धर्मजनकत्वस्यैवाऽभिधानाच्च कामा-
र्थमोक्षाणां त्रयाणामन्येषां पुरुषाणां प्रतिपादनेऽपि धर्मजनकत्वेनात्र तेषाम-
भिधानाद्धर्मशास्त्रापरपर्यायस्मृतिरित्यभिधानमविरुद्धम् । तदेवं मनुस्मृतिना-
मकं ग्रन्थरत्नं वर्णाश्रमधर्मप्रतिपादकतयाऽस्माकं भारतीयानां धर्मप्राणानां
प्रामाण्ये सर्वोत्कर्षेण वर्तते, यतो हि मानवेऽस्मिन्धर्मशास्त्रे वर्णधर्मः, आश्र-
मधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, सामान्यधर्मश्चेति सर्ववि-
धोऽपि धर्मो भगवता मनुना प्रतिपादितः । तदुक्तम्—

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।

चतुर्णामपि वर्णानामाचरश्चैव शाश्वतः ॥ (म०स्मृ० २-६) इति ।

अस्य ग्रन्थरत्नस्यानेकाः संचिन्ता विस्तृता अतिविस्तृताश्च व्याख्याः
सन्ति । तथाऽपि कुल्लूकभट्टविरचिता मन्वर्थमुक्तावलीनाम्नीयं टीका स्मृति-
गतपदपदार्थान् यथावदभिदधती श्रुतिस्मृतिप्रदर्शनेन स्वोक्तार्थं स्वोत्प्रेक्षित-
त्वनिरसनद्वारा प्रमाणभूतं स्थापयन्ती, क्वचित् मेधातिथ्यादिव्याख्यातृणा-

माशयं वर्णयन्ती विरुद्धमाशयञ्च परिहरन्ती च नातिसंक्षिप्ता नातिविस्तृते
ति पठनपाठनादिषु विद्वद्भिः सर्वत्र सर्वदा समादृता वर्तते इति सर्वप्रचारव-
ती इयमेव व्याख्याऽस्माभिरपि अस्मिन् संस्करणे समुपनिबद्धा वर्तते । अस्यां
व्याख्यायां यत्र यत्र श्रीमता कुल्लूकभट्टेन मेधातिथिमतमुपक्षिप्तं, तत्र तत्र
साकल्येन तदवबोधायास्माभिस्तदवस्तादृष्टिपण्यां मेधातिथेः व्याख्यानस्य
तावान् सन्दर्भस्सादरमुद्दिष्टः । तदिदं सटीकं ग्रन्थरत्नमादर्शपुस्तकत्रयमादाय
संस्कर्तुमारब्धम् । तत्र च तत्र तत्रोपलब्धान् पाठभेदान् 'क' 'ख' इत्यादि सङ्के-
तैस्तत्तदादर्शपुस्तकनामानि विधाय दातुं समारब्धमात्रे ग्रन्थविस्तारकारणात्,
मूल्याधिक्यभयेन, अहमहमिकया स्वस्वपुस्तकानि विक्रेतुमभिलषव आप-
णिकाः प्रत्यहं मूल्यन्यूनीकरणाय प्रवृत्ता वर्तन्ते इत्यापणव्यवहारमाकलय्य
च प्रकाशकमहाशयेन प्रार्थिता वयं त्रयोदशपृष्ठत एव पाठभेदान् प्रदर्शयितुं
नाऽपारयाम इति क्षन्तव्या क्षमावद्भिः विद्वद्भिस्तदावश्यकन्यूनतापरिपूर्त्यर्थ-
मिति सादरं प्रार्थयामः ।

धर्मशास्त्रीयविषयगवेषणया निबन्धग्रन्थान् परिशीलयता उपलब्धानि म-
नुवचनानि मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेऽनुपलभमानेन मया चिरात् सङ्गृहीतानि
ग्रन्थान्ते परिशिष्टभागे प्रेक्षावतां झटित्युपलम्भायाकारादि वर्णानुक्रमेण तत्त-
द्ग्रन्थनामनिर्देशं निवेशितानि । एवं तत्र तत्र निबन्धेषूपलब्धानि वृद्ध-
मनुवचनानि बृहन्मनुवचनानि च सादरमन्ते परिशिष्टस्य स्थापितानि ।

सर्वविधसंस्करणेषूपलभ्यमान-मनुस्मृतिश्लोकाऽऽद्याक्षराकारानुक्रमण्यां
ग्रन्थान्तरोद्घृतमनुस्मृतिश्लोकोत्तरार्धगवेषणदुःखमपरिहृतमाकलय्य सम्पूर्णां
मनुस्मृतिमननुसन्दधतां साधारणजनानां तत्सौलभ्यायोत्तरार्द्धानामप्यकाराद्य-
नुक्रमेणाद्याक्षरानुक्रमणीं विधाय पूर्वार्धाद्याक्षरानुक्रमण्यां यथास्थानं सन्नि-
वेश्य च मनुस्मृतिश्लोकानामुभयार्धाकारानुक्रमणीं सर्वान्ते सन्निवेशिता ।
मनुस्मृतिस्थविषयाणां झटिति सौलभ्याय सर्वादौ तद्विषयसूच्यध्यायानुक्रमे-
ण सन्निवेशिता वर्तते । तदेवं महता प्रबन्धेन संस्कर्तुं प्रकृतग्रन्थरत्नं प्रवृत्तेऽपि
मय्याध्यापनवीनग्रन्थनिर्माणादिसुकृतकर्मव्यापृततया समयमलभमाने मदी-
यान्तेवासिना 'बेहेरे' इत्युपाह्वचिन्तामणिशास्त्रिणा एतद्ग्रन्थसंशोधनकार-
महोत्साहेन सम्पादितमिति तमाशीर्भिरभिनन्दयामि । एवं महता परिश्र-
मेण शोधितेऽपि ग्रन्थेऽस्मिन् मानुषशेमुषीसुलभदोषाणां सम्भवेऽपि हंस

भूमिका ।

दीरन्यायेन गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः संगृह्येदं संस्करणं संशोधकमहाश-
योत्साहं वर्धयिष्यन्ति । प्रकाशकाश्च विद्याविलासयन्त्राधिपाः चौखम्भासंस्कृत-
सोरिज, बनारससंस्कृतसीरिज, काशीसंस्कृतसीरिज, हरीदाससंस्कृतसीरिज,
इत्याद्यनेकग्रन्थमालाप्रकाशनैकचित्ताः संस्कृतसाहित्योद्धारबद्धपरिकरा इति
शतशो धन्यवादार्हा इति । शुभम् ।

शयनी एकादशी
वै० सं० १९९२

विदुषामनुचरः—
पं० गोपालभास्त्री नेने
ग० सं० कालेज बनारस ।

* श्री *

मनुस्मृतिविषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः ।

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
[मङ्गलम्]	१	१
महर्षयः मनुं धर्मं पप्रच्छुः	१	१
मनुस्तानुवाच	४	३
जगदुत्पत्तिवर्णनम्	६	५
तत्रादावुत्पत्तिः	८	६
ब्रह्मण उत्पत्तिः	९	६
नारायणशब्दनिर्वचनम्	१०	६
[नारायणादुत्पत्तिः]	४	६
ब्रह्मणः स्वरूपम्	११	७
अण्डस्य द्विधाकरणम्	१२	७
स्वर्गभूम्यादिनिर्माणम्	१३	७
महदादीनामुत्पत्तिः	१४	७
देवगणादिसृष्टिः	२२	१०
वेदत्रयसृष्टिः	२३	१०
कालादिसृष्टिः	२४	१०
कामक्रोधादिसृष्टिः	२५	१०
धर्माधर्मविवेकः	२६	१०
सूक्ष्मस्थूलाद्युत्पत्तिः	२७	११
कर्मानुसारिणी सृष्टिः	२८	११
ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः	३१	११
स्त्रीपुरुषसृष्टिः	३२	१२
मनोरुत्पत्तिः	३३	१२
मरीच्याद्युत्पत्तिः	३४	१२
यक्षगन्धर्वाद्युत्पत्तिः	३७	१२
मेघादिसृष्टिः	३८	१२
पशुपक्ष्यादिसृष्टिः	३९	१३
कृमिकीटाद्युत्पत्तिः	४०	१३
जरायुजानां गणना	४३	१३
अण्डजानां गणना	४४	१३

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
स्वेदजानां गणना	४५	१३
उद्भिज्जानां गणना	४६	१३
वनस्पतिवृक्षयोः स्वरूपम्	४७	१४
गुच्छगुल्मादीनां स्वरूपम्	४८	१४
ब्रह्मणोऽन्तर्धानम्	५१	१४
महाप्रलयस्वरूपम्	५४	१५
जीवस्योत्क्रमणम्	५५	१५
जीवस्य देहान्तरग्रहणम्	५६	१५
जाग्रत्स्वप्नाभ्यां जगतः सञ्जी-		
वनं प्रमापणं च	५७	१५
एतच्छास्त्रस्य प्रचारकथनम्	५८	१५
इदं शास्त्रम् श्लाघिभ्यः कथया-		
मास	५९	१६
मन्वन्तरवर्णनम्	६१	१६
निमेषादिकालमानकथनम्	६४	१६
पित्र्याहोरात्रकथनम्	६६	१७
दैवाहोरात्रकथनम्	६७	१७
चतुर्युगप्रमाणम्	६९	१७
दैवयुगप्रमाणम्	७१	१७
ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	७२	१८
ब्रह्मा सृष्ट्यर्थं मनो नियुङ्क्ते	७४	१८
मनस आकाशप्रादुर्भावः	७५	१८
आकाशाद्वायुप्रादुर्भावः	७६	१८
वायोस्तेजःप्रादुर्भावः	७७	१८
तेजसो जल जलात्पृथ्वी	७८	१९
मन्वन्तरप्रमाणम्	७९	१९
सत्ये चतुष्पाद्धर्मः	८१	१९
युगान्तरे धर्मस्य पादपाद-		
हानिः	८२	१९

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
प्रतियुगमायुःप्रमाणम्	८३	१९
प्रतिबुधं धर्मवैलक्षण्यम्	८५	२०
[युगानां ब्राह्मादिसंज्ञाः]	९	२०
ब्राह्मणस्य कर्माणि	८८	२०
क्षत्रियस्य कर्माणि	८९	२०
वैश्यस्य कर्माणि	९०	२०
शूद्रस्य कर्माणि	९१	२१
ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम्	९३	२१
ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः	९७	२१
[ब्राह्मणानां परस्परपूजनम्]	१०	२१
एतच्छास्त्रप्रवचने ब्राह्मणस्यै-		

वाचिकारः	१०३	२२
एतच्छास्त्राभ्ययनफलम्	१०४	२३
आचारस्य प्राधान्यम्	१०८	२३
ग्रन्थार्थानुक्रमणिका	१११	२४

द्वितीयोऽध्यायः

धर्मसामान्यलक्षणम्	१	२५
कामात्मतानिषेधः	२	२६
व्रतादीनां सङ्कल्पजत्वम्	३	२६
क्रियायाः कामसापेक्ष्यत्वम्	४	२७
[असङ्कल्पस्य नरकप्राप्तिः]	१	२७
[श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म श्रेयसे भवति]	२	२७
धर्मप्रमाणानि	६	२७
धर्मस्य वेदमूलत्वम्	७	२७
श्रुतिस्मृत्युदितो धर्मोऽनुष्ठेयः	९	२८
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	१०	२८
नास्तिकनिन्दा	११	२८
चतुर्धा धर्मप्रमाणम्	१२	२८
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिर्व-		
कथं	१३	२८
श्रुतिद्वये उभयं प्रमाणम्	१४	२९
श्रुतिद्वये दृष्टान्तमाह	१५	२९
[भुवि भुवोनां प्रामाण्यम्]	३	२९

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वैदिकसंस्कारैः संस्कृतस्यैवा-			[नान्तरा भोजनं कुर्यात्]	६	३५
प्राधिकारः	१६	२९	भोजनादावन्ते चाचमनम्	५३	३५
ब्रह्मावर्तदेशमाह	१७	२९	श्रद्धया भुञ्जीत	५४	३५
तत्रस्य आचारः सदाचारः	१८	३०	अश्रद्धया भोजनं निषिद्धम्	५५	३६
[श्रुतिविरुद्धस्त्वन्तेर्निन्दा]	५	३०	भोजने नियमाः	५६	३६
कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदेशानाह	१९	३०	अतिभोजननिषेधः	५७	३६
तद्देशीयब्राह्मणादाचारं शिक्षेत	२०	३०	ब्राह्मादितीर्थेनाचमनं, न		
मध्यदेशमाह	२१	३०	पितृतीर्थेन	५८	३६
आर्यावर्तदेशमाह	२२	३०	ब्राह्मादितीर्थानि	५९	३६
यज्ञियदेशमाह	२३	३०	आचमनविधिः	६०	३७
वर्णधर्मकथनम्	२५	३०	सव्यापसव्यनिर्वातयः	६३	३७
द्विजानां वैदिकमन्त्रैर्गर्भाधाना-			मेखलादौ विनष्टे ननूना		
दिकं कार्यम्	२६	३१	ग्राह्याणि	६४	३७
गर्भाधानादेः पापक्षयहेतुत्व-			केशान्तसंस्कारसमयः	६५	३८
माह	२७	३१	स्त्रीणां संस्काराद्यमन्त्रकम्	६६	३८
स्वाध्यायादेर्मोक्षहेतुत्वम्	२८	३१	स्त्रीणां ववाहिकविधि-		
जातकर्म	२९	३१	वैदिकमन्त्रैरेव	६७	३८
नामकरणम्	३०	३१	[अग्निहोत्रस्याचरणं वै-		
स्त्रीणां नामकरणम्	३३	३२	दिकमेव]	७	३८
निष्क्रमणाक्षप्राशने	३४	३२	उपनीतस्य कर्म	६९	३८
चूडाकरणम्	३५	३२	वेदाध्ययनविधिः	७०	३८
उपनयनम्	३६	३२	गुरुवन्दनविधिः	७२	३९
उपनयनस्यात्यन्तावधिः	३७	३३	गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामौ	७३	३९
व्रात्यलक्षणम्	३९	३३	अध्ययनादावन्ते च		
व्रात्येन सहाव्यवहार्यत्वम्	४०	३३	प्रणवोच्चारणम्	७४	३९
ब्राह्मणादीनामजिनधारणम्	४१	३३	प्राणायामैः पूते प्रणवाध्ययनं	७५	३९
मौञ्ज्यादिधारणम्	४२	३३	प्रणवोत्पत्तिः	७६	३९
मौञ्ज्यलाभे कुशादिमे-			सावित्र्युत्पत्तिः	७७	३९
खला कार्या	४३	३४	सावित्रीजपफलम्	७८	३९
वर्णानुक्रमेण उपवीतम्	४४	३४	सावित्रीजपाकरणे प्रायश्चित्तम्	८०	४०
वर्णानुक्रमेण दण्डाः	४५	३४	प्रणवव्याहृतिसावित्री-		
ब्राह्मणादीनां भिक्षाचरणम्	४९	३५	प्रशंसा	८१	४०
भैक्ष्यस्य गुरवे निवेदनम्	५१	३५	प्रणवप्रशंसा	८४	४०
प्राङ्मुखादिकाम्यभोजनफ-			मानसजपस्याधिक्यम्	८५	४०
लम्	५२	३५			

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अभिवादनफलम्	१२१	४६
अभिवादनविधिः	१२२	४७
प्रत्यभिवादनविधिः	१२५	४७
विदुषा मुखो नाभिवाद्यः	१२६	४८
कुशलप्रश्नादौ	१२७	४८
दीक्षितस्य नामग्रहणनिषेधः	१२८	४८
परस्त्र्योदर्नामग्रहणनिषेधः	१२९	४८
कनिष्ठमातुलादिवन्दननिषेधः	१३०	४८
मातृष्वस्रादयो गुरुपत्नी-		
वत्पूज्याः	१३१	४९
मातृभार्याशुभिवादनविधिः	१३२	४९
उद्येष्टमगिन्याशुभिवादन-		
विधिः	१३३	४९
पौरसख्यादेर्नियमः	१३४	४९
दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः क्षत्रि-		
यादिभिः पितेव वन्द्यः	१३५	४९
वित्तादीनि मान्यस्थानानि	१३६	४९
रथाकूटादेः पन्था देयः	१३८	५०
स्नातकस्य पन्था राज्ञापि		
देयः	१३९	५०
आचार्यलक्षणम्	१४०	५०
उपाध्यायलक्षणम्	१४१	५०
गुरुलक्षणम्	१४२	५०
ऋत्विगलक्षणम्	१४३	५०
अध्यापकप्रशंसा	१४४	५०
मात्रादीनामुत्कर्षः	१४५	५१
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम्	१४६	५१
बालोऽप्याचार्यः पितेव	१५०	५१
अत्र दृष्टान्तमाह	१५१	५१
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना उच्ये-		
ष्ठयम्	१५५	५२
मुखनिन्दा	१५७	५२
शिष्याय मधुरा वाणी		
प्रयोक्तव्या	१५३	५२

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
बाह्मनःसंयमफलम्	१६०	५२
परद्रोहादिनिषेधः	१६१	५३
परेणावमाने कृतेऽपि		
क्षन्तव्यम्	१६२	५३
अवमन्तुर्विनाशः	१६३	५३
अनेन विधिना वेदोऽध्ये-		
तव्यः	१६४	५३
वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वम्	१६६	५३
वेदाभ्यासस्तुतिः	१६७	५३
वेदमनधीत्य अन्यविद्या-		
ध्ययननिषेधः	१६८	५४
द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	१६९	५४
अनुपनीतस्यानधिकारः	१७१	५४
कृतोपनयनस्य वेदाध्ययनम्	१७३	५४
गोदानादिव्रते नव्या		
दण्डादयः	१७४	५४
गुरुसमीपे वसन्निन्द्रियसंयमं		
कुर्यात्	१७५	५५
नित्यस्नानतर्पणहोमादिकर्म	१७६	५५
ब्रह्मचारिणो नियमाः	१७७	५५
कामाद्रेतःपातनिषेधः	१८०	५५
स्वप्ने रेतःपाते प्रायश्चित्तं	१८१	५५
आचार्यार्थं जलकुशाद्याह-		
रणम्	१८२	५५
वेदयज्ञोपेतगृहशिक्षामाह्या	१८३	५६
गुरुकुलादिभिक्षायाम्	१८४	५६
अभिषस्तभिक्षानिषेधः	१८५	५६
समिदाहरणं होमश्च	१८६	५६
होमाद्यकरणे	१८७	५६
एकगृहभिक्षानिषेधः	१८८	५६
[भैक्षप्रशंसा]	९	५६
निमन्त्रितस्यैकान्नभोजनम्	१८९	५६
क्षत्रियवैश्ययोर्नैकान्नभोज-		
नम्	१९०	५७

विषयानुक्रमिका ।

विषयाः श्लोकाङ्काः पृष्ठाङ्काः

अध्ययने गुरुहिते च यत्नं कु-

यात्	१९१	५७
गुर्वाज्ञाकारित्वम्	१९२	५७
गुरौ सुप्ते शयनादि	१९४	५७
गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः	१९५	५७
गुरुसमीपे चाश्रयनिषेधः	१९८	५८
गुरोर्नामग्रहणादिकं न कार्यम्	१९९	५८
गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः	२००	५८
गुरुपरिवादकरणफलम्	२०१	५८
समीपं गत्वा गुरुं पूजयेत्	२०२	५८
गुर्वादिपरोक्षे न किञ्चित्कथयेत्	२०३	५८
यानादौ गुरुणा सहोपवेशने		
विधिः	२०४	५८
परमगुरौ गुरुवद्वृत्तिः	२०५	५९
विद्यागुरुविषये	२०६	५९
गुरुपुत्रविषये	२०७	५९
गुरुस्त्रीविषये	२१०	५९
स्त्रीस्वभावकथनम्	२१३	६०
मात्रादिभिरेकान्तवासनिषेधः	२१५	६०
युवतीगुरुस्त्रीवन्दने	२१६	६०
गुरुशुश्रूषाफलम्	२१८	६०
ब्रह्मचारिणस्त्रैविध्यम्	२१९	६०
सूर्योदयास्तकालस्वापे प्रायः	२२०	६०
संध्योपासनमवश्यं कार्यम्	२२२	६१
स्त्यादेः श्रेयःस्वीकारः	२२३	६१
त्रिवर्गमाह	२२४	६१
पित्राचार्यादयो नावमन्तव्याः	२२५	६१
तेषां शुश्रूषाकरणादौ	२२८	६२
तेषामनादरनिन्दा	२३४	६२
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राधान्यम्	२३५	६३
नीचादेरपि विद्यादिग्रहणम्	२३८	६३
आपदि क्षत्रियादेरप्यध्ये-		
तव्यं, तेषां पादप्रक्षालना-		
दि न कार्यम्	२४१	६४

विषयाः श्लोकाङ्काः पृष्ठाङ्काः

क्षत्रियादिगुरावात्यन्तिकवास-

निषेधः	२४२	६४
यावज्जीवं गुरुशुश्रूषणम्	२४३	६४
गुरुदक्षिणादिविचारः	२४५	६४
आचार्ये मृते तत्पुत्रादिसे-		
वनम्	२४७	६५
यावज्जीवं गुरुकुलसेवाफ-		
लम्	२४९	६५

तृतीयोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यावधिः	१	६५
गृहस्थाश्रमवासकालः	२	६६
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः		
पूजनम्	३	६६
कृतसमावर्तनो विवाहं कुर्यात्	४	६६
असपिण्डाद्या विवाह्या	५	६६
विवाहे निन्दितकुलानि	६	६७
कन्यादोषाः	८	६७
कन्यालक्षणम्	१०	६८
पुत्रिकाविवाहनिन्दा	११	६८
सवर्णा स्त्री प्रशस्ता	१२	६८
चातुर्वर्ण्यस्य भार्यापरिग्रहः	१३	६८
ब्राह्मणक्षत्रयोः शूद्रास्त्रीनि-		
षेधः	१४	६९
हीनजातिविवाहनिषेधः	१५	६९
शूद्राविवाहविषये	१६	६९
अष्टौ विवाहप्रकाराः	२०	७०
वर्णानां धर्म्यविवाहाः	२२	७०
पैशाचासुरविवाहनिन्दा	२५	७०
ब्राह्मविवाहलक्षणम्	२७	७१
दैवविवाहलक्षणम्	२८	७१
आर्षविवाहलक्षणम्	२९	७१
प्राजापत्यविवाहलक्षणम्	३०	७१
आसुरविवाहलक्षणम्	३१	७१
गान्धर्वविवाहलक्षणम्	३२	७१
राक्षसविवाहलक्षणम्	३३	७२

मनुस्मृतितृतीयाध्याये-

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
पैशाचविवाहलक्षणम्	३४	७२
उदकदानाद् ब्राह्मणस्य विवाहः	३५	७२
ब्राह्मादिविवाहफलम्	३७	७२
ब्राह्मादिविवाहे सुप्रजोत्पत्तिः	३९	७३
निन्दितविवाहे निन्दितप्रजो- त्पत्तिः	४१	७३
सवर्णाविवाहविधिः	४३	७३
असवर्णाविवाहविधिः	४४	७३
दारोपगमनकालः	४५	७३
ऋतुकालावधिः	४६	७४
दारोपगमे निन्दितकालाः	४७	७४
युग्मतिथौ पुत्रोत्पत्तिः	४८	७४
स्त्रीपुत्रपुंसकोत्पत्तौ हेतुमाह	४९	७४
बानप्रस्थस्यापि ऋतुगमनमाह	५०	७४
कन्याविक्रये दोषः	५१	७५
स्त्रीघनप्रद्वेगे दोषः	५२	७५
वरादत्तमपि न ग्राह्यम्	५३	७५
कन्यायै घनदानं न शुक्लम्	५४	७६
वस्त्रालंकारादिना कन्या भूष- यितव्या	५५	७६
कन्यादिपूजनापूजनफलम्	५६	७६
उत्सवेषु विशेषतः पूज्याः	५९	७६
दम्पत्योः संतोषफलम्	६०	७६
स्त्रियोऽलंकरणादिदानादाने	६१	७६
[परस्परवशानुगयोः दम्पत्योः त्रिवर्गप्राप्तिः]	२	७७
कुलापकर्षकर्माणि	६३	७७
कुलोत्कर्षकर्माणि	६६	७७
पञ्चमहायज्ञानुष्ठानम्	६७	७७
पञ्चमूनाः	६८	७७
पञ्चयज्ञानुष्ठानं नित्यं कर्त- व्यम्	६९	७८
पञ्चयज्ञाः	७०	७८
पञ्चयज्ञैः सूनादोषपरिहारः	७१	७८
पञ्चयज्ञानां नामान्तराणि	७३	७८
अशक्तौ ब्रह्मयज्ञदोमौ क- र्तव्यौ	७५	७८

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
होमादृष्ट्याद्युत्पत्तिः	७६	
गृहस्थाश्रमप्रशंसा	७७	
ऋष्याद्यर्चनमवश्यं कर्तव्यम्	८०	
नित्यश्राद्धम्	८२	
पितृर्थाब्राह्मणभोजनम्	८३	
बलिविश्वेदेवकर्म	८४	
बलिविश्वेदेवफलम्	९३	
भिक्षादानम्	९४	
भिक्षादानफलम्	९५	
सत्कृत्य भिक्षादिदानम्	९६	
अपात्रदानमफलम्	९७	
सत्पात्रे दानफलम्	९८	
अतिथिप्रकारे	९९	
अतिथ्यनर्चननिन्दा	१००	
प्रियवचनजलासनदानादौ	१०१	
अतिथिलक्षणमाह	१०२	
परपाकश्चित्त्वनिषेधः	१०४	
[यस्यान्नं तस्यैव इष्टाद्याच- रितं भवति]	६	
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	१०५	
अतिथिमभोजयित्वा स्वयं न भोक्तव्यम्	१०६	
बहुध्वतिथिषु यथायोग्यं परिचर्या	१०७	
अतिथ्यर्थं पुनः पाके न बलिकर्म	१०८	
भोजनार्थं कुलगोत्रकथन- निषेधः	१०९	
ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो ना- तिथयः	११०	
पश्चात् क्षत्रियादीन् भोज- येत्	१११	
सूर्यादीनपि सत्कृत्य भो- जयेत्	११३	
प्रथमं गर्भिण्यादयो भो- जनीयाः	११४	

विषयानुक्रमिका ।

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
गृहस्थस्य प्रथमं भोजन-		
निषेधः	११५	८४
दम्पत्योः सर्वशेषेण भोजनम्	११६	८४
आत्मार्थपाकनिषेधः	११८	८५
[भोजनदानप्रशंसा]	७	८५
गृहागतराजादिपूजा	११९	८५
राजस्नातकयोः पूजासंको-		
चः	१२०	८५
स्त्रियाऽमन्त्रकं बलिहरणं-		
कार्यम्	१२१	८५
अमावास्यायां पार्वणम्	१२२	८६
मांसेन श्राद्धं कर्तव्यम्	१२३	८६
[श्राद्धाकरणे दोषः]	८	८६
पार्वणादौ भोजनीयब्राह्मण-		
संख्या	१२५	८६
ब्राह्मणविस्तारं न कुर्यात्	१२६	८७
पार्वणस्यावश्यकर्तव्यता	१२७	८७
देवपित्रन्नानि श्रोत्रियाय दे-		
यानि	१२८	८७
श्रोत्रियप्रशंसा	१२९	८७
अमन्त्रब्राह्मणनिषेधः	१३३	८८
ज्ञाननिष्ठादिषु कथ्यादिदा-		
नम्	१३५	८९
श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्राशस्त्यम्	१३६	८९
श्राद्धे मित्रादिभोजननिषेधः	१३८	८९
अविदुषे श्राद्धदानफलम्	१४२	९०
विदुषे दक्षिणादानं फलदम्	१४३	९०
विद्वद्ब्राह्मणाभावे मित्रं भो-		
जयेन्न शत्रुम्	१४४	९०
वेदपारगादीन् यत्नेन भोज-		
येत्	१४५	९०
मातामहादीनपि श्राद्धे भो		
जयेत्	१४८	९१
ब्राह्मणपरीक्षणे	१४९	९१
स्तेनपतितादयो निषिद्धाः	१५०	९१
श्राद्धे निषिद्धब्राह्मणाः	१५१	९१

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अध्ययनशून्यब्राह्मणनिन्दा	१६८	९४
अपाङ्क्त्यदाने निषिद्धफलं	१६९	९४
परिवेत्रादिलक्षणम्	१७१	९४
परिवेदनसम्बन्धिनां फलम्	१७२	९५
दिधिषूपतिलक्षणम्	१७३	९५
कुण्डगोलकौ	१७४	९५
[कुण्डाशीलक्षणम्]	१०	९५
तयोर्दाननिषेधः	१७५	९५
स्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा		
ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१७६	९५
अन्धाद्यसंनिहिते ब्राह्मणभो-		
जनम्	१७७	९५
शूद्रयाजकनिषेधः	१७८	९५
शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधः	१७९	९६
सोमविक्रयादिभोजनदानेऽ-		
निष्ठफलम्	१८०	९६
पङ्क्तिपावना ब्राह्मणाः	१८३	९६
ब्राह्मणनिमन्त्रणम्	१८७	९७
निमन्त्रितस्य नियमाः	१८८	९७
निमन्त्रणं स्वीकृत्याभोजने		
दोषः	१९०	९७
निमन्त्रितस्य स्त्रीगमने दोषः	१९१	९७
क्रोधादिकं भोक्त्रा कर्त्रा च		
न कार्यम्	१९२	९८
पितृगणोत्पतिः	१९३	९८
पितृणां राजतं पात्रं प्रशस्तम्	२०२	९९
देवकार्यात्पितृकार्यं विशिष्टम्	२०३	९९
देवकार्यस्य पितृकार्याङ्गत्वम्	२०४	९९
दैवाद्यन्तं पितृकार्यम्	२०५	९९
श्राद्धदेशाः	२०६	१००
निमन्त्रितानामासनादिदा-		
नम्	२०८	१००
गन्धपुष्पादिना तेषामर्चनम्	२०९	१००
तैरनुज्ञातो होमं कुर्यात्	२१०	१००

मनुस्मृतितृतीयाध्याये-

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अग्न्यभावे विप्रस्य पाणौ		
होमः	२१२	१००
अपसव्येन अग्नौकरणादि	२१४	१०१
पिण्डदानादिविधिः	२१५	१०१
कुशमूले करावघर्षणम्	२१६	१०१
ऋतुनमस्कारादि	२१७	१०१
प्रस्यवनेजनादि	२१८	१०१
पित्रादिब्राह्मणान्भोजयेत्	२१९	१०१
जीवति पितरि पितामहा-		
दिपार्वणम्	२२०	१०१
मृते पितरि जीवति पिता-		
महे पार्वणम्	२२१	१०२
पित्रादिब्राह्मणभोजनविधिः	२२३	१०२
परिवेषणविधिः	२२४	१०२
व्यञ्जनादिदाने	२२६	१०२
रोदनक्रोधादिकं न कार्यम्	२२९	१०३
विप्रेप्सितव्यञ्जनादिदानम्	२३१	१०३
वेदार्दान्ब्राह्मणेभ्यः श्राव-		
येत्	२३२	१०३
ब्राह्मणान्परितोषयेत्	२३३	१०३
दौहित्रं श्राद्धे यस्ततो भो-		
जयेत्	२३४	१०३
दौहित्रतिलकुतपादयः		
प्रशस्ताः	२३५	१०३
उष्णाक्षभोजनं हावेगुणाय-		
कथनम्	२३६	१०३
भोजने उष्णाषादिनिषेधः	२३८	१०४
भोजनकाले ब्राह्मणान् चा-		
ण्डालादयो न पश्येयुः	२३९	१०४
द्वदश्रपादिनिषेधः	२४१	१०४
तद्देशात् खञ्जादयोऽपनेयाः	२४२	१०४
मिश्रुकादिभोजने	२४३	१०४
अग्निदग्धवाहदाने	२४४	१०४
उच्छेद्यं भूमिगतं दास-		
स्वाक्षः	२४६	१०५
सपिण्डनपर्वन्तं विस्वेदेवा-		
दिरहितं श्राद्धम्	२४७	१०५

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठ
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पार्वण-		
विधिना श्राद्धम्	२४८	
श्राद्धे तच्छिष्टं शूदाय न		
देयम्	२४९	
श्राद्धभोजिनः स्त्रियमननि-		
षेधः	२५०	
कृतभोजनान् द्विजानां च-		
मयेत्	२५१	
स्वधास्त्विति ते ब्रूयुः	२५२	
शेषान्नं तदनुज्ञातो विनि-		
युज्जीत	२५३	
एकोद्दिष्टादिविधिः	२५४	
अपराह्णादयः	२५५	
श्राद्धविहितान्नादयः	२५७	
ब्राह्मणान्विसृज्य वरप्रार्थ-		
नम्	२५८	
पिण्डान् गवादिभ्यो दद्यात्	२६०	
सुतार्थिन्या स्त्रिया पिताम-		
हपिण्डो भक्षणीयः	२६२	
ततो ज्ञात्यादीन् भोजयेत्	२६४	
अवशिष्टाब्जेन महबलिः		
कार्यः	२६५	
तिळादयः पितृणां मासं		
तृप्तिदाः	२६७	
मासादिविशेषेण तृप्ति-		
कालाः	२६८	
[वार्ध्वाणसलक्षणम्]	१५	
मधुदाने मघादिश्राद्धे	२७३	
गजच्छायादौ	२७४	
श्रद्धया दानम्	२७५	
पितृपक्षे प्रशस्तास्तथयः	२७६	
युग्मतिथिनक्षत्रादेः प्राश-		
स्त्यम्	२७७	
कृष्णपक्षापरारहप्राशस्त्यं	२७८	
अपसव्यकुशादयः	२७९	
रात्रिश्राद्धनिषेधः	२८०	

विषयानुक्रमिका ।

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
[तिथिश्राद्धफलानि]	१६	११०
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशक्तौ	२८१	१११
सामे रमौकरणे	२८२	१११
तर्पणफलम्	२८३	१११
पितॄणां प्रशंसा	२८४	१११
विधिसामृतभोजने	२८५	११२

चतुर्थोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकालौ	१	११२
शिलोच्छादिना जीवेत्	२	११३
उचितार्थसंप्रहं कुर्यात्	३	१३३
अनापदि जीवनकर्म	४	११३
ऋताद्यर्थकथनम्	५	११३
कियद्धनमर्जयेत्तत्राह	७	११३
अश्वस्तनिकप्रशंसा	८	११४
जीवनोपायाः	९	११४
शिलोच्छाभ्यां जीवने	१०	११५
असर्जीविकां न कुर्यात्	११	११६
सन्तोषस्य प्रशंसा	१२	११६
स्नातकव्रतानि	१३	११६
वेदादितं कर्म कर्तव्यम्	१४	११६
गांतादिना धनार्जननिषेधः	१५	११६
इन्द्रियार्थासक्तिनिषेधः	१६	११६
वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः	१७	११७
वयःकुलानुरूपेणाचरेत्	१८	११७
निर्यं शास्त्राद्यवेक्षणम्	१९	११७
पञ्चयज्ञान् यथाशक्ति न त्य-		
जेत्	२१	११७
केचिदिन्द्रियसंयमं कुर्वन्ति	२२	११७
केचिद्वाचा यजन्ति	२३	११७
केचित् ज्ञानेन यजन्ति	२४	११८
सन्ध्याद्वयहोमदर्शपौर्णमासाः	२५	११८
सोमयागादयः	२६	११८
नवान्नश्राद्धाकरणे	२८	११८
शक्तितोऽतिथिपूजयेत्	२९	११८
पाषण्डयाद्यर्चननिषेधः	३०	११९

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
श्रोत्रियादीन्पूजयेत्	३१	११९
ब्रह्मचार्यादिभ्योऽन्नदानम्	३२	११९
क्षत्रियादेर्धनग्रहणे विचारः	३३	११९
सति विभवे क्षुधा न सीदेत्	३४	१२०
शुचिः स्वाध्यायादियुक्तः		
स्यात्	३५	१२०
दण्डकमण्डल्वादिधारणम्	३६	१२०
सूर्यदर्शननिषेधः	३७	१२०
वत्सरज्जुलङ्घने जले प्रतिषि-		
म्बनिरीक्षणे दोषः	३८	१२०
मार्गे गवादीन् दक्षिणतः कु-		
र्यात्	३९	१२०
रजस्वलागमनादिनिषेधः	४०	१२०
भार्यया सह भोजनादिनि-		
षेधः	४३	१२१
कालविशेषे स्त्रीदर्शननिषेधः	४४	१२१
नग्नस्नानादिनिषेधः	४५	१२१
मार्गादौ विण्मूत्रादिनिषेधः	४६	१२१
मूत्रादौ सूर्यादिदर्शननिषेधः	४८	१२१
विण्मूत्रोत्सर्गविधिः	४९	१२१
दिवादावुदङ्मुखादि	५०	१२१
अन्धकारादौ स्वेच्छामुखः	५१	१२२
मूत्रादौ अग्न्यादिसंमुखनि-		
षेधः	५२	१२२
अग्नौ पादप्रतापनादिनिषेधः	५३	१२२
अग्नेर्लङ्घनादिनिषेधः	५४	१२२
सन्ध्याभोजनभूमिलिखनादौ	५५	१२२
जले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः	५६	१२२
शून्यगृहस्वापसुप्तात्थापनादौ	५७	१२२
भोजनादौ दक्षिणहस्तः	५८	१२३
जलार्थिनीं गां न वारयेत्	५९	१२३
इन्द्रधनुर्न दर्शयेत्	५९	१२३
अधार्मिकग्रामवास एका-		
कीर्गमने	६०	१२३
शूद्रराज्यवासादिनिषेधः	६१	१२३

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
तेषामन्नभोजने प्रायश्चित्तम्	२२२	१४५
अन्नपक्वनिषेधः	२२३	१४६
[ग्रहणे भोजनविधिः]	१५	१४६
चर्दयश्चात्रियवार्धुषिकाज्जे	२२४	१४६
श्रद्धादत्तवदान्यवार्धुषि-		
काज्जे	२२५	१४६
श्रद्धया यागादिकं कुर्यात्	२२६	१४६
श्रद्धादानफलम्	२२६	१४६
[दानेऽप्राप्ताणि]	१६	१४६
जलभूमिदानादिफलम्	२२९	१४७
वेददानप्रशंसा	२३३	१४७
काम्यदाने	२३४	१४७
विविधदानग्रहणयोः प्रशंसा	२३५	१४७
द्विजनिन्दा दानकर्तृनादि-		
निषेधः	२३६	१४८
अनृतादिफलम्	२३७	१४८
शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत्	२३८	१४८
धर्मप्रशंसा	२३९	१४८
तत्कष्टैः संबन्धः कार्यो न		
हर्षिः	२४४	१४९
फलमूलादिग्रहणे	२४७	१४९
दुष्कृतकर्मणोऽपि भिक्षा-		
ग्रहणम्	२४८	१४९
भिक्षाया अप्रहणे	२४९	१४९
अयाचितभिक्षा	२५०	१४९
कुटुम्बार्था भिक्षा	२५१	१५०
स्वार्थं साधुभिक्षा	२५२	१५०
भोज्यान्नशुद्धाः	२५३	१५०
शूद्ररात्मनिषेदनं कार्यम्	२५४	१५०
असत्त्वकयने निन्दा	२५५	१५०
योग्यपुत्राय कुटुम्बभार-		
दानम्	२५७	१५०
ब्रह्मचिन्ता	२५८	१५१
तत्कस्य फलकथनम्	२६०	१५१

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
पञ्चमोऽध्यायः		
मनुष्याणां कथं मृत्युः	२	१५१
मृत्युप्रापकानाह	३	१५१
लशुनायभक्ष्याणि	५	१५२
वृथामांसादाननिषेधः	७	१५२
अभक्ष्यक्षीराणि	८	१५२
[क्षीरविकृतेरप्यभक्ष्या]	९	१५२
शुक्तेषु इध्यादयो भक्ष्याः	१०	१५३
अथाभक्ष्यापक्षिणः	११	१५३
सौनशुष्कमांसादयः	१३	१५३
प्राग्यसूकरमत्स्यादयः	१४	१५४
मत्स्यभक्षणनिन्दा	१५	१५४
भक्ष्यमत्स्याः	१६	१५४
सर्पवानरादिनिषेधः	१७	१५४
भक्ष्यपञ्चनखाः	१८	१५४
लशुनादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	१९	१५५
यागार्थपशुर्हिंसाविधिः	२२	१५५
पर्युर्तितान्यपि भक्ष्याणि	२४	१५५
मांसभक्षणे	२७	१५६
प्रोक्षितमांसभक्षणनियमः	३१	१५७
वृथामांसभक्षणनिषेधः	३३	१५७
श्राद्धे मांसाभोजननिन्दा	३५	१५७
अप्रोक्षितमांसं न भक्षयेत्	३६	१५७
यज्ञार्थवधप्रशंसा	३९	१५८
पशुहननकालनियमः	४१	१५८
वेदाविहितहिंसानिषेधः	४३	१५८
आत्मसुखेच्छया हनने	४५	१५९
वधबन्धनं न कर्तव्यम्	४६	१५९
मांसवर्जनम्	४८	१५९
अथ घातकाः	५१	१५९
मांसवर्जनफलम्	५३	१६०
सपिण्डानां दशाहायाशौचम्	५८	१६०
अथ सपिण्डता	६०	१६१
[तद्दशायां वर्ज्यम्]	३	१६१
जनने मातरस्प्रशयत्वम्	६२	१६१

विषयानुक्रमिका ।

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
शुक्रपाते परपूर्वापत्यमरणे	६३	१६२
शवस्पर्शे समानोदकमरणे	६४	१६२
गुरोर्मरणाशौचम्	६५	१६२
गर्भस्त्रावे रजस्वलाशुद्धौ	६६	१६२
बालाद्यशौचम्	६७	१६३
[कन्यादिमरणाशौचम्]	६	१६३
ऊनद्विवाषिकस्य भूमिखन-		
नम्	६८	१६३
नास्याग्निं संस्कारादि	६९	१६३
बालस्योदकदाननिषेधः	७०	१६३
सहाध्यायिमरणे	७१	१६४
बाग्दत्तस्य शौचम्	७२	१६४
[मातामहाशौचम्]	९	१६४
हविष्यभक्षणादि	७३	१६५
विदेशस्याशौचम्	७५	१६५
[अतिक्रान्ताशौचम्]	१०	१६५
आचार्यतत्पुत्रादिमरणे	८०	१६६
श्रोत्रियमातुलादिमरणे	८१	१६६
राजाध्यापकादिमरणे	८२	१६६
सम्पूर्णाशौचम्	८३	१६६
[क्षत्रादिदायाशानामा-		
शौचम्]	११	१६६
अभिहोत्रार्थं स्नानाच्छुद्धिः	८४	१६६
स्पर्शनिमित्ताशौचम्	८५	१६७
अशुचिदर्शने	८६	१६८
मनुष्यास्थिस्पर्शे	८७	१६८
ब्रह्मचार्याव्रतसमापनात्प्रेतो-		
दकदानादि न कुर्यात्	८८	१६८
प्रतितादीनामुदकदानादि-		
निषेधः	८९	१६८
व्यभिचारिण्यादीनां नोदक-		
दानम्	९०	१६८
ब्रह्मचारिणः पित्रादिनिर्हरणे	९१	१६८

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
शूद्रादीन्दक्षिणादितो निर्हरेत्	९२	१६९
राजादीनामशौचाभावे	९३	१६९
राज्ञः सद्यः शौचम्	९४	१६९
वज्रादिहतानां सद्यः शौचम्	९५	१६९
राज्ञोऽशौचाभावस्तुतिः	९६	१६९
क्षेत्रधर्महतस्य सद्यः शौचम्	९८	१७०
आशौचान्तकृत्यम्	९९	१७०
असपिण्डाशौचमाह	१००	१७०
असपिण्डनिर्हरणे	१०१	१७०
अशौच्यज्ञभक्षणे	१०२	१७०
निर्हारकानुगमने	१०३	१७०
ब्राह्मणं शुद्धैर्न निर्हारयेत्	१०४	१७०
ज्ञानादीनि शुद्धिसाधनानि	१०५	१७१
अर्थशौचप्रशंसा	१०६	१७१
क्षमादानजपतपांसि शोध-		
कानि	१०७	१७१
समलनदीस्त्रीद्विजशुद्धिः	१०८	१७१
शात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धिः	१०९	१७१
द्रव्यशुद्धिः	११०	१७२
सुवर्णादिमणिशुद्धिः	१११	१७२
घृतादिशय्यादिकाष्ठशुद्धिः	११५	१७२
यज्ञपात्रशुद्धिः	११६	१७२
धान्यवस्त्रशुद्धिः	११८	१७३
चर्मवंशपात्रशाकफलमूल-		
शुद्धिः	११९	१७३
कम्बलपटवस्त्रादिशुद्धिः	१२०	१७३
तृणकाष्ठगृहमृद्भाण्डशुद्धिः	१२२	१७३
शोणिताद्युपहतमृद्भाण्ड-		
त्यागः	१२३	१७३
भूमिशुद्धिः	१२४	१७३
पक्षिजग्धगवाघ्रातादिशुद्धिः	१२५	१७४
गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धिः	१२६	१७४
पवित्राणि	१२७	१७४

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
जलशुद्धिः	१२८	१७४
नित्यशुद्धाः पदार्थाः	१२९	१७४
स्पर्शो नित्यशुद्धानि	१३२	१७५
मूत्राद्युत्सर्गशुद्धिः	१३४	१७५
द्वादश मलाः	१३५	१७५
मृद्वारिग्रहणे नियमः	१३६	१७५
ब्रह्मचार्यादीनां द्विगुणाद्या-		
चमनानन्तरमिन्द्रियादि-		
स्पर्शः	१३७	१७६
आचमनविधिः	१३९	१७६
शुद्धानां मासि वपनं द्विजो-		
च्छिष्टभोजनम्	१४०	१७६
विप्रुट्मश्र्वादिकं नोच्छि-		
ष्टम्	१४१	१७६
[गोब्राह्मणादीनां स्थानमे-		
दान्मेध्यत्वम्]	१७	१७६
पादे गण्डूषजलबिन्दवः		
शुद्धाः	१४२	१७६
द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शो	१४३	१७७
वमनविरिकमैथुनशुद्धौ	१४४	१७७
निर्वाधुज्जोनादिशुद्धौ	१४५	१७७
अथ स्त्रीधर्माः	१४६	१७७
स्त्रीस्वातन्त्र्यं नाहति	१४७	१७७
कस्य वशे तिष्ठेदित्यत्राह	१४८	१७७
प्रसन्ना गृहकर्म कुर्यात्	१५०	१७८
स्वामिशुश्रूषा	१५१	१७८
स्वाम्यहेतुमाह	१५२	१७८
स्वामिप्रशंसा	१५३	१७८
स्त्रीणां पृथग्यज्ञनिषेधः	१५५	१७८
स्वामिनोऽग्निं नाचरेत्	१५६	१७८
सुतपतिवाधर्माः	१५७	१७९
परमुत्सवगमननिन्दा	१६१	१७९
पातिव्रत्यफलम्	१६५	१८०

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
भार्यायां मृतायां श्रौताग्निना		
दाहः	१६७	१८०
पुनर्दारग्रहणे	१६८	१८०
गृहस्थस्य कालावधिः	१६९	१८०
षष्ठोऽध्यायः		
वानप्रस्थाश्रममाह	१	१८०
सभार्याग्निहोत्रो वने वसेत्	३	१८१
फलमूलेन पञ्चयज्ञकरणम्	५	१८१
चर्मचौरजटादिधारणम्	६	१८१
अतिश्रिचर्या	७	१८१
वानप्रस्थनियमाः	८	१८१
मधुर्मासादिवर्जनम्	१४	१८२
आश्विने संचितनीवारादि-		
त्यागः	१५	१८२
फालकृष्णायज्ञनिषेधः	१६	१८३
अशमकुष्टादयः	१७	१८३
नीवारादिसंचयने	१८	१८३
भोजनकालादयः	१९	१८३
भूमिपरिवर्तनादि	२२	१८३
ग्रीष्मादिश्रुतुकृत्यम्	२३	१८४
स्वदेहं शोषयेत्	२४	१८४
अग्निहोत्रसमापनादयः	२५	१८४
वृक्षमूलभूषाद्यादयः	२६	१८४
भिक्षाचरणे	२७	१८४
वेदादिपाठः	२९	१८४
महाप्रस्थानम्	३१	१८५
परिव्राजककालः	३३	१८५
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण परिव्रजेत्	३४	१८५
श्रममशोध्य न परिव्रजेत्	३५	१८५
पुत्रमनुत्पाद्य न परिव्रजेत्	३७	१८५
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परि-		
व्रजेत्	३८	१८६
अभयदानफलम्	३९	१८६

विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
निस्पृहः परित्रजेत्	४१	१८६
एकाकी मोक्षार्थं चरेत्	४२	१८६
परिव्राजकनियमाः	४३	१८६
सुक्तलक्षणम्	४४	१८६
जीवनादिकामनाराहित्यम्	४५	१८७
[वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत्]	३	१८७
परिव्राजकाचारः	४६	१८७
भिक्षाग्रहणे	५०	१८८
दण्डकमण्डत्वादयः	५२	१८८
भिक्षापात्राणि	५३	१८८
एककाले भिक्षाचरणम्	५५	१८८
भिक्षाकालः	५६	१८८
लाभालाभे हर्षविषादौ न कार्यौ	५७	१८९
पूजापूर्वकभिक्षानिवेधः	५८	१८९
इन्द्रियनिग्रहः	५९	१८९
संसारगतिकथनम्	६१	१८९
सुखदुःखयोधर्माधर्मौ हेतु न लिङ्गमात्रं धर्मकारणम्	६४	१८९
भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत	६८	१९०
क्षुद्रजन्तुर्हिसाप्रायश्चित्तम्	६९	१९०
प्राणायामप्रशंसा	७०	१९०
ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत्	७३	१९१
ब्रह्माक्षात्कारे मुक्तिः	७४	१९१
मोक्षसाधककर्माणि	७५	१९१
देहस्वरूपमाह	७६	१९१
देहत्यागे दृष्टान्तमाह	७८	१९२
प्रियाप्रियेषु पुण्यपापत्यागः	७९	१९२
विषयानभिलाषः	८०	१९२
आत्मनो ध्यानम्	८२	१९३
परिव्रज्याफलम्	८५	१९३
वेदसंन्यासिकानां कर्म	८६	१९३
चत्वार आश्रमाः	८७	१९४

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
सर्वाश्रमफलम्	८८	१९४
गृहस्थस्य श्रेष्ठत्वम्	८९	१९४
दशविधो धर्मः सेवितव्यः	९१	१९४
दशविधधर्मानाह	९२	१९४
दशविधधर्माचरणफलम्	९३	१९५
वेदमेवाभ्यसेत्	९५	१९५
वेदसंन्यासफलम्	९६	१९५
सप्तमोऽध्यायः ।		
राजधर्मानाह	१	१९६
कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणम्	२	१९६
रक्षार्थमिन्द्रायंशाद्राजोत्पत्तिः	४	१९६
राजप्रशंसा	६	१९६
राजद्वेषनिन्दा	१२	१९७
राजस्थापितधर्मं न चालयेत्	१३	१९७
दण्डोत्पत्तिः	१४	१९७
दण्डप्रणयनम्	१६	१९८
दण्डप्रशंसा	१७	१९८
अथ दण्डनिषेधः	१९	१९८
दण्डयेषु दण्डाकरणे निन्दा	२०	१९८
पुनर्दण्डप्रशंसा	२२	१९९
दण्डप्रणेता कीदृश इत्यत्राह	२६	१९९
अधर्मदण्डे राजादीनां दोषः	२८	१९९
मूर्खादीनां न दण्डप्रणयनम्	३०	२००
सत्यसन्धादिना दण्डप्रणय- नम्	३१	२००
शत्रुमित्रविप्रादिषु दण्ड- विधिः	३२	२००
न्यायवर्तिनो राज्ञः प्रशंसा	३३	२००
दुर्वृत्तराज्ञो निन्दा	३४	२००
राजकृत्ये बृद्धसेवा	३७	२००
विनयग्रहणम्	३९	२०१
अविनयनिन्दा	४०	२०१
अत्र दृष्टान्तमाह	४१	२०१

विषयाः श्लोकाङ्काः पृष्ठाङ्काः

विनयाद्राज्यादिप्राप्तिदृष्टान्तः	४२	२०१
विद्याग्रहणम्	४३	२०१
इन्द्रियजयः	४४	२०१
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	४५	२०१
कामजदशव्यसनान्याह	४७	२०२
क्रोधजाष्टव्यसनान्याह	४८	२०२
सर्वमूललोभत्यागः	४९	२०२
अतिदुःखदव्यसनानि	५०	२०२
व्यसननिन्दा	५३	२०३
अथ सचिवाः	५४	२०३
संधिविग्रहादिचिन्ता	५६	२०३
मन्त्रिभिर्विचार्य हितं का-		
र्यम्	५७	२०३
ब्राह्मणमन्त्रिणः	५८	२०३
अन्यानप्यमात्यान् कुर्यात्	६०	२०४
आकरान्तःपुराध्यक्षाः	६२	२०४
दूतलक्षणम्	६३	२०४
सेनापत्यादिकार्यम्	६५	२०५
दूतप्रशंसा	६६	२०५
प्रतिराजं पितं दूतेन जा-		
नीयात्	६७	२०५
जाङ्गलदेशाश्रयणे	६९	२०५
अथ दुर्गप्रकाराः	७०	२०५
अस्त्राद्यादिपुरितं दुर्गं		
कुर्यात्	७५	२०६
सुनरी भार्यामुद्रहेतु	७७	२०६
पुरादितादयः	७८	२०६
नृणां देकरणम्	७९	२०७
करग्रहणे	८०	२०७
अथाध्यक्षाः	८१	२०७
ब्राह्मणानां वृत्तिदानम्	८२	२०७
ब्राह्मणानां वृत्तिदानप्रशंसा	८३	२०७
पात्रदानफलमाह	८५	२०७
संप्रामे बाहुतो न निवर्तेत	८७	२०८

विषयाः श्लोकाङ्काः

संमुखमरणे स्वर्गः	८९
कूटास्त्रादिनिषेधः	९०
संप्रामेऽवध्यानाह	९१
भीतादिहनेने दोषः	९३
संप्रामे पराङ्मुखहतस्य दोषः	९४
येन यजितं तद्धनं तस्यैव	९६
राज्ञः श्रेष्ठवस्तुदानम्	९७
हस्त्यश्वादिवर्धनम्	९९
अलब्धं लब्धमिच्छेत्	१०१
नित्यमश्वपदात्यादिशिक्षा	१०२
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	१०३
अमात्यादिषु माया न कार्या	१०४
प्रकृतिभेदादिगोपनीयम्	१०५
अर्थादिचिन्ता	१०६
विजयविरोधिनो वशीकर-	
णम्	१०७
सामदण्डप्रशंसा	१०९
राष्ट्ररक्षा	११०
प्रजापीडने दोषः	१११
प्रजारक्षणे सुखम्	११३
ग्रामपत्याधिपत्यादयः	११४
ग्रामदोषनिवेदनम्	११६
ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	११८
ग्राम्यकार्याण्यन्येन कर्त-	
व्यानि	१२०
अर्थचिन्तकः	१२१
तच्चरितं स्वयं जानीयात्	१२२
उत्क्रोचादिग्राहकशासनम्	१२३
प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम्	१२५
वणिक्करग्रहणे	१२७
अव्याल्पकरग्रहणे	१२९
पान्यादीनां करग्रहणे	१३०
श्रोत्रियात्करं न गृहीयात्	१३३

विषयानुक्रमिका ।

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
भोग्रियवृत्तिकल्पने	१३५	२१४
शोकादिद्वन्द्वहारिणः		
स्वरूपकरः	१३७	२१४
शिल्प्यादिकं कर्म कारयेत्	१३८	२१४
स्वल्पादिप्रचुरकरग्रहणानि-		
षष्ठः	१३९	२१५
तीक्ष्णमृदुताचरणम्	१४०	२१५
अमात्येन सह कार्यचिन्त-		
नम्	१४१	२१५
दस्युनिग्रहणम्	१४३	२१५
प्रजापालनस्य श्रेष्ठत्वम्	१४४	२१५
सभाकालः	१४५	२१५
एकान्तं गोप्यमन्त्रणम्	१४७	२१५
मन्त्रणकाले स्त्रियाद्यपसार-		
णम्	१४९	२१६
धर्मकामादिचिन्तनम्	१५१	२१६
दूतसम्प्रेषणादयः	१५३	२१६
अथ प्रकृतिप्रकाराः	१५६	२१७
अरिप्रकृतयः	१५८	२१८
अथ षड्गुणाः	१६०	२१८
सन्ध्यादिप्रकारः	१६२	२१९
सन्धिबिग्रहादिक'लाः	१६९	२२०
बलिनृसंश्रयणे	१७५	२२०
आत्मानमधिकं कुर्यात्	१७७	२२१
आगामिगुणदोषचिन्ता	१७८	२२१
राजरक्षा	१८०	२२१
आरराज्ययानविधिः	१८१	२२१
शत्रुपेविमित्रादौ सावधा-		
नम्	१८६	२२२
व्युदकरणे	१८७	२२२
जलादौ युद्धप्रकारः	१९२	२२३
अग्रानीकयोगयानाह	१९३	२२३
सैन्यपरीक्षणम्	१९४	२२३
परराष्ट्राङ्किने	१९५	२२३
परप्रकृतिभेदादि	१९७	२२३
उपयागं युध्येत्	२००	२२४

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
जित्वा ब्राह्मणादिपूजनं प्र-		
जानामभयदानं च	२०१	२२४
तद्वंश्याय तद्वाङ्मदाने	२०२	२२४
करग्रहणादि	२०६	२२५
मित्रप्रशंसा	२०७	२२५
शत्रुगुणाः	२१०	२२५
उदासीनगुणाः	२११	२२५
आत्मार्थं भूम्यादिस्त्र्यागः	२१२	२२६
आपदि सपायचिन्तनम्	२१४	२२६
अथ राज्ञो भोजने	२१६	२२६
अन्नादिपरीक्षा	२१७	२२६
विहारदी	२२१	२२७
आयुषादिदर्शनम्	२२२	२२७
सन्ध्यासुपास्य प्रणिधिचेष्टि-		
तादि	२२३	२२७
ततो रात्रिभोजनादयः	२२४	२२७
अस्वस्थः श्रेष्ठामात्येषु निः-		
क्षिपेत्	२२६	२२७
अष्टमोऽध्यायः		
व्यवहारान् दिदृक्षुः सभा		
प्रविशेत्	१	२२७
कुलशास्त्रादिभिः कार्यं प-		
श्येत्	३	२२८
अष्टादश विवादाः	४	२२८
धर्ममाश्रित्य निर्णयं कुर्यात्	८	२२९
स्वयमशक्ती विद्वांसं नियु-		
ज्ज्यात्	९	२२९
स त्रिभिर्ब्राह्मणैः सह कार्यं		
पश्येत्	१०	२२९
तत्प्रमाप्रशंसा	११	२२९
अधर्मे सभासदा दोषः	१२	२२९
सदसि सत्यमेव वक्तव्यम्	१३	२२९
अधर्मवादिशासनम्	१४	२२९
धर्मातिक्रमणे दोषः	१५	२२९
दुर्व्यवहारे राजादीनामधर्मः	१८	२३०

मनुस्मृत्यष्टमाध्याये-

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
अर्थिप्रत्यर्थिपापे	१९	२३०
कार्यदर्शने शूद्रनिषेधः	२०	२३०
राष्ट्रनास्तिकदुर्मिक्षादिनिषेधः	२१	२३०
लोकपालान्प्रणम्य कार्यद-		
र्शनम्	२३	२३१
ब्राह्मणादिकमेव कार्य प-		
श्यत्	२४	२३१
स्वरवर्णादिना अर्थ्यादि प-		
राक्षेत्	२५	२३१
बालधनं राजा रक्षणीयम्	२७	२३१
प्रोषितपतिरुद्विधनरक्षणम्	२८	२३१
अपुत्राधनहारकशासनम्	२९	२३१
अस्वामिकधनरक्षणे कालः	३०	२३२
द्रव्यरूपसंख्यादिकथनम्	३१	२३२
अकथने दण्डः	३२	२३२
प्रणष्टद्रव्यात् षड्भागग्रहणम्	३३	२३२
चौरघातनम्	३४	२३२
निध्यादौ षड्भागग्रहणम्	३५	२३२
परनिधौ अनृतकथने	३६	२३२
ब्राह्मणनिधिविषये	३७	२३३
राज्ञा निधिं प्राप्यार्चं विप्रा-		
य देयम्	३८	२३३
चौरहृतधनं राजा दातव्यम्	४०	२३३
जातिदेशधर्माविरोधेन कर-		
णीयम्	४१	२३३
राज्ञा विवादोत्थापनादि न		
कार्यम्	४३	२३४
अनुमर्नेन तत्त्वं निधिनु-		
यात्	४४	२३४
सर्वभूतिना व्यवहारं पश्येत्	४५	२३४
सहाचार आचरणीयः	४६	२३४
श्रमदात्रे	४७	२३४
अथ हीनाः	५३	२३५
अभिव्यक्तदुर्गन्धादिः	५६	२३६

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
धनपरिमाणमिथ्याकथने	५९	२३६
साक्षिविभावनम्	६०	२३६
अथ साक्षिणः	६१	२३६
साक्ष्ये निषिद्धाः	६४	२३७
स्थ्यादीनां स्थ्यादयः साक्षिण-	६८	२३८
बादिसाक्षिणः	६९	२३८
बालादिसाक्ष्यादौ	७०	२३८
साहसादौ न साक्षिपरीक्षा	७२	२३८
साक्षिद्वये	७३	२३८
साक्षिणः सत्यकथनम्	७४	२३८
मिथ्यासाक्ष्ये दोषः	७५	२३८
श्रुतसाक्षिणः	७६	२३९
एकोऽपि धर्मविरसाक्षी	७७	२३९
स्वभाववचनं साक्षिणो गृ-		
ह्णीयुः	७८	२३९
साक्षिप्रश्ने	७९	२३९
साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८१	२३९
रहःकृतं कर्म आत्मादि-		
र्जनाति	८४	२४०
ब्राह्मणादिसाक्षिप्रश्ने	८७	२४०
असत्यकथने दोषः	८९	२४१
सत्यप्रशंसा	९२	२४१
असत्यकथनफलम्	९३	२४१
पुनः सत्यकथनप्रशंसा	९६	२४२
विषयभेदेन सत्यफलम्	९७	२४२
निन्दितब्राह्मणान् शूद्रवापु-		
च्छेत्	१०२	२४३
निमित्तविशेषेणाकृतसाक्ष्ये		
दोषाभावः	१०३	२४३
अनृतकथने प्रायश्चित्तम्	१०५	२४३
त्रिपक्षं साक्ष्याकथने परा-		
जयः	१०७	२४४
साक्षिभेदे	१०८	२४४
असाक्षिविवादे शपथः	१०९	२४४
व्याशपमे दोषः	१११	२४४

विषयानुक्रमिका ।

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वृथाशपथप्रतिप्रसवमाह	११२	२४४
विप्रादेः सत्योच्चारादिशप-		
थम्	११३	२४४
शुद्रशपथे	११४	२४४
शपथे शुचिमाह	११५	२४५
अथ पुनर्वादः	११७	२४५
लाभादिना साक्ष्ये दण्डवि-		
शेषः	११८	२४५
दण्डस्य हस्तादिदशस्था-		
नादि	१२४	२४६
अपराधमपेक्ष्य दण्डकरणम्	१२६	२४६
अधर्मदण्डनिन्दा	१२७	२४६
दण्ड्यारित्याग	१२८	२४६
वारदण्डधिग्दण्डादि	१२९	२४६
असरेण्यादिपरिमाणान्याह	१३१	२४७
प्रथममध्यमोत्तमसाहसाः	१३८	२४७
ऋणादाने दण्डनियमः	१३९	२४८
अथ वृद्धिः	१४०	२४८
आधिस्थले	१४३	२४८
बलादाधिभोगनिषेधे	१४४	२४९
आधिनिक्षेपादौ	१४५	२४९
धेन्वादौ भोगेऽपि न स्व-		
त्वहानिः	१४६	२४९
दशवर्षभोगे स्वत्वहानिः	१४७	२४९
आधिषीमादौ न भोगे स्व-		
त्वहानिः	१४९	२४९
बलादाधिभोगेऽर्धवृद्धिः	१५०	२५०
[त्रिपुरुषभुक्ताधिः]	१३	२५०
द्वैगुण्यादाधिकवृद्धिर्न भवति	१५१	२५०
वृद्धिप्रकाराः	१५२	२५०
पुनर्लैख्यकरणे	१५४	२५१
देशकालवृद्धौ	१५६	२५१
दर्शनप्रतिभूस्थले	१५८	२५१
प्रातिभाष्यादिश्रृणं पुत्रैर्न दे-		
यम्	१५९	२५२
दानप्रतिभूस्थले	१६०	२५२

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
निरादिष्टधने प्रतिभुवि	१६२	२५२
कृतनिवृत्तौ	१६३	२५२
कुटुम्बार्थकृतर्णं देयम्	१६६	२५२
बलकृतं निवर्त्यम्	१६८	२५३
प्रातिभाष्यादिनिषेधः	१६९	२५३
अप्राप्त्यमर्थं न गृह्णीयात्	१७०	२५३
प्राप्त्यागो दोषः	१७१	२५३
अबलरक्षणादौ	१७२	२५३
अधर्मकार्यकरणे दोषः	१७४	२५३
धर्मेण कार्यकरणे फलम्	१७५	२५३
धनिकेन धनसाधने	१७६	२५४
धनाभावे कर्मणा श्रृणशो		
धनम्	१७७	२५४
अथ निक्षेपे	१७९	२५४
साक्ष्यभावे निक्षेपनिर्णयः	१८२	२५४
निक्षेपदाने	१८५	२५५
स्वयं निक्षेपार्पणे	१८६	२५५
समुद्रनिक्षेपे	१८८	२५५
चौरादिहते निक्षेपे	१८९	२५५
निक्षेपापहारे शपथम्	१९०	२५५
निक्षेपापहारदौ दण्डः	१९१	२५६
छलेन परधनहरणे	१९३	२५६
निक्षेपे मिथ्याकथने दण्डः	१९४	२५६
निक्षेपदानग्रहणयोः	१९५	२५६
अस्वामिविक्रये	१९७	२५६
सागमभोगप्रमाणम्	२००	२५७
प्रकाशमस्वामिनः क्रयेऽपि		
स्वामित्वम्	२०१	२५७
संसृष्टवस्तुविक्रये	२०३	२५७
अन्या कन्या दर्शयित्वा-		
ऽन्याविवाहे	२०४	२५७
दन्मलादिकन्याविवाहे	२०५	२५८
पुरोहितदक्षिणादाने	२०६	२५८
अध्वर्यादिदक्षिणा	२०९	२५८
संभूयसमुत्थाने	२११	२५९
दत्तानपक्रिया	२१२	२५९

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
मृतिस्थले	२१५	२५९
संविद्व्यातक्रमे	२१८	२५९
क्रीतानुशयः	२२२	२६०
[दशहादुर्घ दण्डादि]	१६	२६०
अन रुयाय दोषतीकन्या		
दाने	२२४	२६०
मध्याकन्यादूषणकथने	२२५	२६०
दूषितकन्यानिन्दा	२२६	२६०
ममर्द्धे	२२७	२६१
स्वामपालविवादः	२२९	२६१
क्षीरमृतिस्थल	२३१	२६१
पालशोधेन नष्टस्थल	२३२	२६१
चान्द्रहतं	२३३	२६२
शृङ्गादिदर्शनम्	२३४	२६२
वृक्षादिहतस्थले	२३५	२६२
सस्यंघातकदण्डे	२३८	२६२
सीमाविवादस्थले	२४५	२६३
सीमावृक्षादयः	२४६	२६३
उपच्छन्नानि सीमालिङ्गानि	२४९	२६३
भोगेन सीमा नयेत्	२५१	२६४
सीमासाक्षिणः	२५३	२६४
अभ्युक्ता सीमा वृक्षनिघात	२५५	२६४
साक्ष्यदानविधिः	२५६	२६४
अभ्युक्ता कथने दण्डः	२५७	२६४
साक्ष्यभावे ग्रामसामन्ता		
दण्डः	२५८	२६५
सामन्तानां सूषाकथने		
दण्डः	२६३	२६५
गृहादिहरणे दण्डः	२६४	२६५
राजा स्वयं सीमानिर्णय		
कुर्यात्	२६५	२६५
[सीमाप्रकाराः]	१९	२६५
वृक्षादिकदण्डः	२६६	२६६
वृक्षाद्याक्रोशे	२६७	२६६
अमवर्णाक्रोशे	२६९	२६६

विषयाः	श्लोकाङ्काः
शूद्रस्य द्विजाक्रोशे	२७०
धर्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य	
दण्डः	२७२
श्रुतदेशजात्याक्षेपे	२७३
काणाद्याक्रोशे	२७४
मात्राद्याक्रोशे	२७५
परस्परपतनीयाक्रोशे	२७६
दण्डपारुष्यम्	२७८
शूद्रस्य ब्राह्मणादिताडने	२७९
पादादिप्रहारे	२८०
मदता सहोपवेशने	२८१
निष्ठीवनादौ	२८२
केशप्रहणादौ	२८३
त्वगास्थिभेदादौ	२८४
वनस्पतिच्छेदने	२८५
मनुष्याणां दुःखानुसारेण	
दण्डः	२८६
समुत्थानव्ययदाने	२८७
द्रव्याहिसायाम्	२८८
चार्मिकभाण्डादौ	२८९
यानादेर्दशातिवर्तनानि	२९०
रथः चाम्यादिदण्डने	२९३
भार्यादिताडने	२९९
अन्यथा ताडने दण्डः	३००
स्तेनानिग्रहणे	३०१
चोरादितोऽभयदानफलम्	३०३
राजा धर्माधर्मवृष्टीशभागी	३०४
अरक्षया करप्रहणनिन्दा	३०७
पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे	३११
बालवृद्धादिषु क्षमा	३१२
अक्षयपुवर्णस्तेये	३१४
अज्ञासने राज्ञो दोषः	३१६
परगावसंश्लेषणे	३१७
राजदण्डेन पापनाशे	३१८
कूपघटादिहरणप्रणामेदने	३१९

विषयानुक्रमिका ।

प्राङ्काः	विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
२६१	धान्यादिहरणे	३२०	२७३
	सुवर्णादिहरणे	३२१	२७३
२६१	स्त्रीपुरुषादिहरणे	३२३	२७३
२६१	महापद्मादिहरणादौ	३२४	२७३
२६१	सूत्रकार्पासादिहरणे	३२६	२७३
२६१	हरितधान्यादौ	३३०	२७४
२६१	निर्वन्धयसान्वयधान्यादौ	३३१	२७४
२६१	स्तेयसाहसलक्षणम्	३३२	२७४
२६१	त्रेताग्निस्तेये	३३३	२७४
२६१	चौरहस्तच्छेदादि	३३४	२७४
२६१	पित्रादिदण्डे	३३५	२७४
२६१	राज्ञो दण्डे	३३६	२७५
२६१	विट्शूद्रादिरष्टगुणादिदण्डः	३३७	२७५
२६१	अस्तेयानि	३३९	२७५
२६१	चौरयाजनादौ	३४०	२७५
	पथि स्थितेक्षुद्रयग्रहणे	३४१	२७५
२६१	दासाश्नादिहरणादौ	३४२	२७५
२६१	साहसमाह	३४४	२७५
२६१	साहसक्षमानिन्दा	३४६	२७६
२६१	द्विजातेः शस्त्रग्रहणकालः	३४८	२७६
२६१	आततायिहनने	३५०	२७६
२६१	परदारभिमर्शने दण्डः	३५२	२७७
२७०	परस्त्रिया रहःसंभाषणे	३५४	२७७
२७०	स्त्रीसंग्रहणे	३५८	२७८
२७०	भिक्षुकादीनां परस्त्रीसंभाषणे	३६०	२७८
२७१	परस्त्रिया निषिद्धसंभाषणे	३६१	२७८
२७१	नटादिस्त्रीषु संभाषणे न दोषः	३६२	२७८
२७१	कन्यादूषणे	३६४	२७९
२७१	अङ्गुलिप्रक्षेपादौ	३६७	२७९
२७२	व्यभिचरितस्त्रीजारयोर्दण्डे	३७१	२७९
२७२	संवत्सराभिशास्तादौ	३७३	२८०
२७२	शूद्रस्योत्कृष्टागमने	३७४	२८०
२७२	ब्राह्मणस्य गुप्ताविप्रागमने	३७८	२८०

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
ब्राह्मणस्य न वधदण्डः	३८०	२८१
गुप्तावैश्यशत्रिययोर्गमने	३८२	२८१
अगुप्ताक्षत्रियादिगमन	३८४	२८१
साहसिकादिशून्यराज्य.		
प्रशंसा	३८६	२८२
कुलपुरोहितदित्यागे	३८८	२८२
मात्रादित्यागे	३८९	२८२
विप्रयोर्वादे राज्ञो न धर्म.		
कथनम्	३९०	२८२
प्रातिवेश्याश्रमोजने दण्ड	३९२	२८२
अथ अक्षराः	३९४	२८२
रजकस्य वस्त्रप्रक्षालने	३९६	२८३
तन्तुवायस्य सूत्रहरणे	३९७	२८३
पण्यमूल्यकरणे	३९८	२८३
राज्ञा प्रतिषिद्धानां निर्हरणे	३९९	२८३
अकालविक्रपादौ	४००	२८३
विदेशावक्रये	४०१	२८३
अर्धस्थापने	४०२	२८३
मूलादपरीक्षा	४०३	२८४
परिशुक्लम्	४०४	२८४
प्राभिषेयादानां न तरिशुक्लम्	४०७	२८४
नाविकदोषेण वस्तुनाशे	४०८	२८४
वैश्यदेवाणिजयाकरणे	४१०	२८४
क्षत्रियवैश्यो न दासकर्महौ	४११	२८५
शूद्रं दासकर्म कारयेत्	४१३	२८५
शूद्रो दास्यान्न मुच्यते	४१४	२८५
सप्तदशदासप्रकाराः	४१५	२८५
भार्यादासादयोऽधनाः	४१६	२८५
वैश्यशूद्रौ स्वकर्मकाराणि		
तर्क्या	४१८	२८५
दिनेदिने आयव्ययनिरीक्ष.		
णम्	४१९	२८६
सम्यगव्यवहारदर्शनफलम्	४२०	२८६

नवमोऽध्यायः

स्त्रीपुंधर्माः	१	२८६
स्त्रीरक्षा	२	२८६

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
जायाशब्दार्थकथनम्	८	२८७
स्त्रीरक्षणोपायाः	११	२८७
स्त्रीस्वभावः	१४	२८८
स्त्रीणां मन्त्रैर्न क्रिया	१८	२८८
व्यभिचारप्रायश्चित्तम्	१९	२८८
स्त्री भर्तृगुणा भवति	२२	२८९
स्त्रीप्रशंसा	२६	२८९
व्यभिचारफलम्	२९	२९०
व्यभिचारफलम्	३०	२९०
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	३२	२९०
परस्त्रीषु बीजवपननिषेधः	४१	२९१
स्त्रीपुंसयोरेकत्वम्	४५	२९२
सङ्कटं समागच्छति	४७	२९२
क्षेत्रप्राधान्यम्	४८	२९२
स्त्रीधर्मः	५६	२९३
भ्रतुः स्त्रीगमने पातित्यम्	५७	२९३
नियोगप्रकरणम्	५९	२९४
न नियोगे द्वितीयपुत्रोत्पादनं	६०	२९४
कामतो गमननिषेधः	६३	२९४
नियोगनिन्दा	६४	२९४
वर्णसङ्करकाः	६६	२९४
वारदत्ताविषयः	६९	२९५
कन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	७१	२९५
सप्तर्षीपूर्व स्त्रीत्यागे	७२	२९५
दोषवती कन्यादाने	७३	२९६
स्त्रीशक्तिं प्रकल्प्य प्रवसेत्	७४	२९६
प्रोषितभर्तृकानियमाः	७५	२९६
संवत्सरं स्त्रीं प्रशिक्षेत	७७	२९६
रोगार्तस्वाभ्युत्थितकमे	७८	२९६
स्त्रीदाने स्त्रीत्यागः	७९	२९६
आपवेदने	८०	२९६
स्त्रिया मरणे	८४	२९७
सप्तर्ष्या स्त्रिया धर्मकार्यं ना-		
न्यया	८६	२९७
गुणिने कन्यादानं न निर्गु-		
णाय	८८	२९७

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
[अदानात्पापम्]	२	२९७
स्वयंवरकालः	९०	२९८
स्वयंवरे पितृदत्तालंकारः		
स्यागः	९२	२९८
श्रुतमतीविवाहे न शुल्क-		
दानम्	९३	२९८
कन्यावरयोर्व्योनियमः	९४	२९८
विवाहस्यावश्यकत्वम्	९५	२९८
दत्तशुल्काया वरमरणे	९७	२९८
शुल्कग्रहणनिषेधः	९८	२९९
वाचा कन्या दत्त्वाऽन्यस्मै		
न दानम्	९९	२९९
स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः	१०१	२९९
शयभागः	१०२	२९९
विभागकालः	१०४	२९९
सहावस्थाने ज्येष्ठस्य प्राधा-		
न्यम्	१०५	३००
ज्येष्ठप्रशंसा	१०६	३००
अज्येष्ठवृत्तिं ज्येष्ठे	११०	३००
विभागे हेतुमाह	१११	३००
ज्येष्ठादेर्विशोद्धारे	११२	३०१
एकमपि श्रेष्ठं ज्येष्ठस्य	११४	३०१
समानां ज्येष्ठस्य नोद्धारः	११५	३०१
समभागविषमभागौ	११७	३०१
स्वस्वाशेभ्यो भगिन्यै देयम्	११८	३०१
विषममजात्रिकं ज्येष्ठस्यैव	११९	३०२
क्षेत्रजेन विभागे	१२०	३०२
अनेकमातृकेषु ज्येष्ठे	१२२	३०२
जन्मतो ज्येष्ठस्य	१२५	३०३
पुत्रिकाकरणे	१२७	३०३
पुत्रिकायां धनप्राप्तित्वम्	१३०	३०४
मातुः स्त्रीधनं दुहितुः	१३१	३०४
पुत्रिकापुत्रस्य धनप्राप्तित्वम्	१३२	३०४
पुत्रिकौरसयोर्विभागे	१३४	३०४
अपुत्रपुत्रिकाधने	१३५	३०४

विषयानुक्रमिका ।

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
पुत्रिकाया द्वैविध्यम्	१३६	३०४
पौत्रप्रपौत्रयोर्धनभागादि	१३७	३०५
पुत्रशब्दार्थः	१३८	३०५
पुत्रिकापुत्रकर्तृकधादे	१४०	३०५
दत्तकस्य धनप्राप्तकत्वे	१४१	३०५
कामजादेर्न धनप्राप्तकत्वम्	१४३	३०६
क्षेत्रजस्य धनप्राप्तकत्वे	१४५	३०६
अनेकमातृकविभागः	१४९	३०७
अनूदशुद्रापुत्रस्य भागनि-		
षेधः	१५५	३०७
सजातीयानेकमातृकविभागे	१५६	३०७
शूद्रस्य सम एव भागः	१५७	३०८
दायादादायादबान्धवत्वम्	१५८	३०८
कुपुत्रनिन्दा	१६१	३०८
औरसक्षेत्रविभागे	१६२	३०८
क्षेत्रजानन्तरमौरसोत्पत्तौ	१६३	३०९
दत्तकादयो गोत्ररिक्थभा		
गिनः	१६५	३०९
औरसादिद्वादशपुत्रलक्षणं	१६६	३०९
दाघीपुत्रस्य समभागित्वम्	१७९	३११
क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनिधयः	१८०	३११
सत्यौरसे दत्तकादयो न क-		
र्तव्याः	१८१	३११
पुत्रेणातिदेशः	१८२	३११
द्वादशपुत्राणां पूर्वपूर्वः श्रेष्ठः	१८४	३११
क्षेत्रजादयो रिक्थहराः	१८५	३१२
क्षेत्रजादीनां पितामहधने	१८६	३१२
सपिण्डादयो धनहराः	१८७	३१२
माहिणाधिकारः	१८८	३१३
राजाधिकारः	१८९	३१३
मृतपतिकानियुक्त पुत्रा-		
धिकारः	१९०	३१४
औरसपौनर्भवविभागे	१९१	३१४
मातृधनविभागे	१९२	३१४
क्षीधनान्याह	१९४	३१४

विषयाः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
सप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९५	३१४
अप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९६	३१५
साधारणस्त्रीधनं न कुर्यात्	१९९	३१५
स्त्रीणामलंकारणमविभाज्यम्	२००	३१५
अनंशाः	२०१	३१५
कृत्रिवादिक्षेत्रजा अंशभा-		
गिनः	२०३	३१५
अविभक्तार्जितधने	२०४	३१६
विद्यादिधने	२०६	३१६
शक्तस्याशोपेक्षणे	२०७	३१६
अविभाज्यधने	२०८	३१६
नष्टोदारे	२०९	३१६
संस्तुतधनविभागे	२१०	३१६
विदेशादिगनस्य न भाग-		
लोपः	२११	३१७
ज्येष्ठो गुणशून्यः समभाग	२१३	३१७
विकर्मस्था धनं नार्हन्ति	२१४	३१७
ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	२१४	३१७
जीवत्पितृकविभागे	२१५	३१७
विभागानन्तरेत्पन्नस्थले	२१६	३१७
अनपत्यधने मातुरधिकारः	२१७	३१७
ऋणधनयोः समं विभागः	२१८	३१७
अविभाज्यमाह	२१९	३१८
यूनसमाह्वयः	२२०	३१८
यूतसमाह्वयनिषेधः	२२१	३१८
यूनसमाह्वयार्थः	२२३	३१८
यूनादकारणां दण्डः	२२४	३१८
पाषण्डादीन्देशाभिर्वासयेत्	२२५	३१८
दण्डदानाशक्ता	२२९	३१९
स्त्रीबालादिदण्डे	२३०	३१९
नियुक्तस्य कार्यहनने	२३१	३१९
कूटशासनबालवधादिकरणे	२३२	३१९
धर्मकृतं व्ययहारं न निव-		
र्तयेत्	२३३	३१९

विषयाः श्लोकाङ्काः पृष्ठाङ्काः

द्रव्यस्य स्वशक्त्या वैरिजयः ३१ ३५६

अथर्वाङ्गिरसीभिः श्रुतिभिर-

रीन्दन्यात् ३३ ३५६

क्षत्रियादेर्बाहुवीर्येणारिजयः ३४ ३५६

ब्राह्मणस्यानिष्टं न ब्रूयात् ३५ ३५६

अरूपविद्याः स्त्रियादेर्होतृत्वेनि

षधः ३६ ३५६

अद्वन्द्वक्षणादाने ३८ ३५७

अल्पदक्षिण्यज्ञनिन्दा ३९ ३५७

अग्निहोत्रिणस्य दण्डकरण ४१ ३५७

शूद्रप्रभवेनाग्नेहोत्रनिन्दा ४२ ३५७

विहिताकरणादां प्रायश्चित्ती ४४ ३५७

कामाकामकृतपापे ४५ ३५८

प्रायश्चित्तसंसर्गनिषेधः ४७ ३५८

[प्रायश्चित्तसन्दव्याख्या] ५ ३५८

पूर्वपापेन कुर्व्यान्वाद्यः ४८ ३५८

प्रायश्चित्तमवश्यं कर्तव्यम् ५३ ३५९

पञ्चमहापातकानि ५४ ३५९

ब्रह्महत्यादिसमानि कर्माणि ५४ ३५९

उपपातकानि ५९ ३६०

जातेर्भ्रंशकराणि ६७ ३६१

संकरीकरणानि ६८ ३६२

अपात्रीकरणानि ६९ ३६२

मलिनोकरणानि ७० ३६२

ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ७२ ३६२

गर्भत्रियोक्षत्रवैश्यवधे ८७ ३६६

[अत्रयोक्षसन्दव्याख्या] ७ ३६६

स्त्रीसुहृद्वधनिषेधदण्डकाराः ८८ ३६६

सुरापानप्रायश्चित्तम् ९० ३६७

सुराप्रकाराः ९४ ३६७

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ९९ ३६८

शुक्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् १०३ ३६९

कोपध्वजुपातकप्रायश्चित्तम् १०८ ३७०

वधकर्माणि प्रायश्चित्तम् ११८ ३७१

जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम् १२४ ३७२

विषयाः श्लोकाङ्काः पृष्ठाङ्काः

सङ्करीकरणादिप्रायश्चित्तम् १२५ ३७२

क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तम् १२६ ३७२

मार्जारोदिवधप्रायश्चित्तम् १३१ ३७३

हयादिवधप्रायश्चित्तम् १३६ ३७३

व्यभिचरितस्त्रीवधे १३८ ३७३

[अमत्या स्त्रीवधे शूद्रहत्या-

व्रतम्] ८ ३७३

सर्पादिवधे दानाशक्तौ १३९ ३७४

क्षुद्रजन्तुसमूहवधादौ १४० ३७४

वृक्षादिच्छेदनादौ १४२ ३७४

अन्नजादिसत्त्ववधे १४३ ३७४

वृथोषध्यादिच्छेदने १४४ ३७४

अमुख्यसुरापानप्रायश्चित्तम् १४६ ३७५

सुराभाण्डस्थजलपाने १४७ ३७५

शूद्रोच्छिष्टजलपाने १४८ ३७५

सुरागन्धघ्राणे १४९ ३७५

विष्णुमूत्रसुरासंसृष्टभोजने १५० ३७६

पुनः संस्कारे दण्डादिनि-

वृत्तिः १५१ ३७६

अभोज्यान्नस्त्रीशूद्रोच्छिष्टा-

भक्ष्यमांसभक्षणे १५२ ३७६

शुक्रादिभक्षणे १५३ ३७६

सूकरादिविष्णुमूत्रभक्षणे १५४ ३७६

शुक्रसूनास्थाज्ञातमांसभ-

क्षणे १५५ ३७६

कुक्कुटनरसूकरादिभक्षणे १५६ ३७६

मांसिकान्नभक्षणप्रायश्चित्तम् १५७ ३७७

ब्रह्मचारिणो मधुमांसोदभ-

क्षणे प्रायश्चित्तम् १५८ ३७७

बिडालावृच्छिष्टादिभक्षणे

प्रायश्चित्तम् १५९ ३७७

अभोज्यान्नमुत्तार्यम् १६० ३७७

संजातीयान्यादस्तये १६२ ३७७

मनुष्यादिहरणप्रायश्चित्तम् १६३ ३७७

त्रपुससिकादिहरणे १६४ ३७७

विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
भक्षयानशय्यादिहरणे	१६५	३७८
शुक्लान्नगुडादिहरणे	१६६	३७८
मणिमुक्ताजतादिहरणे	१६७	३७८
कार्पासांशुकादिहरणे	१६८	३७८
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	१७०	३७८
वडवारजस्वलादिगमने	१७३	३७९
दिवाभैथुनादौ	१७४	३७९
चाण्डालादिगमने प्रा०	१७५	३७९
व्यभिचारे स्त्रीणां प्रायश्चित्तम्	१७६	३७९
[शूद्रसङ्गतानां स्त्रीणां शुद्धिविचारैः]	९	३७९
चाण्डालादिगमने	१७८	३७९
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्	१७९	३७९
पतितस्य जीवत एव प्रेत-क्रिया	१८२	३८०
पतितस्यांशादिनिवृत्तिः	१८५	३८०
कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः	१८६	३८१
पतितस्त्रीणामन्नादिदेयम्	१८८	३८१
पतितसंसर्गनिषेधादि	१८९	३८१
बालघ्नादित्यागः	१९०	३८१
व्रात्यवेदस्यक्तप्रायश्चित्तम्	१९१	३८१
गर्हितार्जितधनत्यागः	१९३	३८१
असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	१९४	३८२
कृतप्रायश्चित्तं साम्यं पृच्छेत्	१९५	३८२
गोभ्यो घासदानं तस्य च संसर्गः	१९६	३८२
व्रात्ययाजनपतितक्रियाकृत्यादौ	१९७	३८२
शरणागतस्यागादौ	१९८	३८२
श्वादिदंशनप्रायश्चित्तम्	१९९	३८२
अपाङ्क्त्यप्रायश्चित्तम्	२००	३८२
उष्ट्रादियानप्रायश्चित्तम्	२०१	३८३
जले जलं विना वा मूत्रादित्यागे	२०२	३८३

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वेदोदितकर्मादित्यागे	२०३	३८३
ब्राह्मणस्य धिक्कारे	२०४	३८३
ब्राह्मणावगुरणे प्रा०	२०८	३८३
अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले	२०९	३८३
प्राभात्यादिव्रतनिर्णयः [तप्तकृच्छ्रे जलादीनां परिमाणम्]	२११	३८४
व्रताङ्गानि	२२२	३८६
पापं न गोपनीयम्	२२७	३८६
पापानुतापे	२३०	३८७
पापवृत्तिनिन्दा	२३२	३८७
मनस्तुष्टिपर्यन्तं तपः कुर्यात्	२३३	३८७
तपः प्रशंसा [तपोलक्षणम्]	२३४	३८७
वेदाभ्यासप्रशंसा	२४५	३८९
रहस्यप्रायश्चित्तम्	२४७	३८९
द्वादशोऽध्यायः		
शुभाशुभकर्मफलम्	३	३९२
तत्र मनसः प्रवर्तकत्वम्	४	३९२
त्रिविधमानसकर्माणि	५	३९२
चतुर्विधवाचिककर्माणि	६	३९२
त्रिविधशारीरकर्माणि	७	३९३
मनोवाक्कायकर्मभोगे	८	३९३
[दशधर्मपथास्त्यजेत्]	९	३९३
[शुभाचारादिफलम्]	२	३९३
[वागादिदण्डाः]	३	३९३
त्रिदण्डपरिचयः	१०	३९३
क्षेत्रज्ञपरिचयः	१२	३९३
जीवात्मपरिचयः	१३	३९४
जीवानामानन्त्यम्	१५	३९४
परलोके पाप्मभौतिकशरीरम्	१६	३९४
भोगानन्तरमात्मनि लीयते	१७	३९४
धर्माधर्मबहुल्याद्भोगः	२०	३९४

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
त्रिविधगुणकथनम्	२४	३९५
अधिकगुणप्रधानो देहः	२५	३९५
सत्त्वादिलक्षणम्	२६	३९५
सात्त्विकगुणलक्षणम्	३१	३९६
राजसगुणलक्षणम्	३२	३९६
तामसगुणलक्षणम्	३३	३९६
संक्षेपतस्तामसादिलक्षणम्	३५	३९६
गुणत्रयाग्नविधा गतिः	४०	३९७
त्रिविधगतिप्रकाराः	४१	३९७
पापेन कृत्स्िता गतिः	५२	३९८
पापविशेषेण योनिविशेषो- त्पत्तिः	५३	३९८
पापप्राचीन्वाचरकादि	७३	४०१
मोक्षोपायभूतानि षट्कर्माणि	८३	४०२
आत्मज्ञानस्य प्राधान्यम्	८५	४०२
वेदोदितकर्मणः श्रेष्ठत्वम्	८६	४०२
वैदिकं कर्म द्विविधम्	८८	४०३
[प्रवृत्तिनिवृत्तकर्मलक्षणम्]	७	४०३
प्रवृत्तिनिवृत्तकर्मफलम्	९०	४०३
समदर्शनम्	९१	४०३
वेदाभ्यासादौ	९२	४०४

विषयः	श्लोकाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
वेदवाद्यस्मृतिनिन्दा	९५	४०४
वेदप्रशंसा	९७	४०४
वेदज्ञस्य सेनापत्यादि	१००	४०५
वेदप्रशंसा	१०१	४०५
[वेदबलमाश्रित्य पापकर्म न कुर्यात्]	८	४०५
वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वम्	१०३	४०५
तपोविद्याभ्या मोक्षः	१०४	४०५
प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमा- णानि	१०५	४०५
धर्मलक्षणम्	१०६	४०६
अकथितधर्मस्थले	१०८	४०६
अथ शिष्टाः	१०९	४०६
अथ परिषत्	११०	४०६
मूर्खाणां न परिषत्त्वम्	११४	४०७
आत्मज्ञानं पृथक्कृत्याह	११८	४०७
वाग्वाक्काशादीनां लयः	१२०	४०८
आत्मस्वरूपम्	१२२	४०८
आत्मदर्शनमवश्यमनुष्ठेयम्	१२५	४०९
एतत्संहितापाठफलम्	१२६	४०९

मनुस्मृतिविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसाहिता

मनुस्मृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

((१) स्वयंभुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।

मनुप्रणीतान्विविधान् धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥)

मनुमेकाग्रमासीनमभिमन्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ वन्दे(२) परं ब्रह्म नमामि मूर्तीस्तस्यापरा ब्रह्महरित्रिनेत्रान् ।

श्रित्वा रजःसत्त्वतमांसि याभिर्विश्वोदयस्थानलयांस्तनोति ॥ १ ॥

गौडे नन्दनवासिनास्त्रि सुजनैर्वन्द्ये (३) वरेन्द्र्यां कुले

श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ।

काश्यामुत्तरवाहिजङ्घतनयातीरे समं पण्डितै-

स्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥ २ ॥

सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपि व्याख्यामि यद्वाङ्मयं

युक्त्याः (४) तद्बहुभिर्यतो मुनिवरैरेतद्बहुव्याहृतम् ।

तां व्याख्यामधुनातनैरपि कृतां न्याय्यां ब्रुवाणस्य मे

भक्त्या मानववाङ्मये भवभिदे भूयादशेषेश्वरः ॥ ३ ॥

(५) मीमांसे ! बहु (६) सेविताऽसि, सुहृदस्तर्काः ! (७) समस्ताः स्थ मे,

वेदान्ताः ! परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः ।

(८) जाता व्याकरणानि ! बालसखिता युष्माभिरन्यथै

प्राप्तोऽयं समयो मनुक्तविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ४ ॥

(१) अयं श्लोकः खपुस्तके प्रक्षिप्ततयाऽत्रास्ति । Jolly संशोधितपुस्तके च १०२ तमश्लोकानन्तरं वर्तते । स्वायम्भुवमनुशिष्यो भृगुरुषिः प्रश्नोत्तररूपं मनुप्रणीतं धर्मशास्त्रं स्वकृतमन्वसमूहसंहितारूपेण स्वशिष्यान् प्रति कथयामास । तथा च मनोरथप्रवक्तृत्वेऽपि संहिताप्रणेतृत्वाभावेन तत्र तत्र मनुनिर्देशस्य नासङ्गतिरिति बोध्यम् । अत एव मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरभट्टाचार्याः 'यथा मनुनोक्तं भृगुः' इति प्राहुः ।

'स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्' (१०२ श्लो.)

इत्यनेन मनोः प्रवक्तृत्वस्य बोधनेन मनुस्मृतिरिति व्यवहारस्यापि नासङ्गतियथा शिष्यप्रणीताया अपि स्मृतेयां शबल्यस्मृतिरिति सर्वप्रसिद्धो व्यवहारः ।

(२) अयं श्लोकः खपुस्तके नास्ति ।

(३) 'वरेड्ये' क-

(४) 'मद्बहुभिः' ख०

(५) 'मीमांसा' क० ।

(६) 'सेविताऽस्ति' क० ।

(७) 'समस्ताश्च' क० ।

(८) 'याता' 'क०' ।

द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय समोद्यतस्य॥

दैवाद्यदि (१) कचिदिह स्वलनं तथापि निम्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ५ ॥

मानववृत्तावस्थां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्भिन्ना ।

प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातृणामशेषाणाम् ॥ ६ ॥

अत्र महर्षीणां धर्मविषयप्रदने मनोः श्रूयतामित्युत्तरदानपर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजनान्युक्तानि । तत्र धर्म एव विषयः तेन सह वचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः, प्रमाणान्तरा सन्निकृष्टस्य (२) स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि, तस्य धर्माधीनत्वात् । यद्यपि पत्न्युपगमनादिरूपः कामोऽप्यग्राभिहितस्तथापि—

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । (अ० ३ श्लो० ४९)

इत्युक्तुकालादिनियमेन सोऽपि धर्म एव । एवं चार्थाज्जनमपि “ऋतामृताभ्यां जीवेत (अ० ४ श्लो० ४) (३) इत्यादिनियमेन धर्म एवेत्यवगन्तव्यम् । मोक्षोपायत्वेना (४) अभिहितस्यात्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रम्योपपन्नम् । पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिग्रहाच्छ्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । तथा चाछान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते—“मनुर्वं यत्किंचिदवदत्तदेवजं भेषजतायाः” इति । गृहस्पतिरप्याह—

“वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा (५) न शस्यते ॥”

तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च ।

धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्वाचनं दृश्यते ॥”

महाभारतेऽप्युक्तम्—

“पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥”

विरोधिबौद्धादितर्कैर्न हन्तव्यानि । अनुकूलस्तु मीमांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव ।

अत एव वक्ष्यति—

“आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥” (अ० १२ श्लो० १०६) इति ।

सकलवेदार्थादिमननान्मनुं महर्षय इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेति वचनमष्टुवम् । श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशो मङ्गलार्थः, परमात्मन एव संसारस्थितये सार्वजैश्वर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात्तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात् । वक्ष्यति हि—

(६) “एतमेकं वदन्त्याग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्” । (अ० १२ श्लो० १२३) इति ।

एकार्थं विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम् । आसीनं सुखोपविष्टम्, (७) ईदृशस्यैव महर्षिप्रश्नोत्तरदानयोग्यत्वात् । अभिगम्य अभिमुखं गत्वा । महर्षयो महान्तश्च ते ऋषयश्चेति तथा । तत्पूज्यं प्रत्येकं पूजयित्वा । यद्वा, मनुना पूर्वं स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां त्वेति प्रतिशब्दादुच्चीयते । यथान्यायं येन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते प्रणतिभक्ति-
ब्रह्मातिशयादिना । वक्ष्यति च—

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयाच्च चान्यायेन पृच्छतः । (अ० २ श्लो० ११०) इति ।

(१) ‘कचिदपि’ क० ।

(४) ‘अत्राभि’ क० ।

(७) ‘तादृश’ क० ।

(२) ‘कृष्ट’ क० ।

(५) ‘विनश्यति’ ग० ।

(३) ‘इति’ क० ।

(६) ‘एतम्’ क० ।

प्रथमोऽध्यायः ।

‘अभिगम्य’ ‘प्रतिपूज्य’ ‘अब्रुवन्’ इति क्रियात्रयेऽपि मनुमित्येव कर्म । अब्रुवन्नित्यत्रा-
कथितकर्मता(१), (२)ब्रुविधातोद्विकर्मकत्वात् (३) ॥ १ ॥

किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह-

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।

अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

[जरायुजाण्डजानां च तथा संस्वेदजोद्भिदाम् ।

भूतग्रामस्य सर्वस्य प्रभवं प्रलयं तथा ॥ २ ॥

आचारांश्चैव सर्वेषां कार्याकार्यविनिर्णयम् ।

यथाकामं यथायोगं वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ ३ ॥]

ऐश्वर्यादीनां भगवद्बो वाचकः । तदुक्तं विष्णुपुराणे-

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग (४) इतीङ्गना ॥

मनुबन्तेन संबोधनं भगवन्निति । वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, सर्वे च ते वर्णाश्चेति
सर्ववर्णाः तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अम्बष्ठक्ष-
त्तृकर्णप्रभृतीनां तेषां विजातीयमैश्वर्यसंभवत्वेन खर(५)तुरगीसंपर्काज्जाताश्चतरवजात्यन्तर-
त्वाद्वर्णशब्देनाग्रहणात्पृथक् प्रश्नः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत्
यो धर्मा यस्य (६) वर्णस्य येन प्रकारेणार्हतीति । अनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशः
क्रमेण जातकर्म, तदनु नामधेयमित्यादिना । धर्मान्नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि सर्वधर्माभिधाने
योग्यो भवसि तस्माद् ब्रूहीत्यध्येषणमव्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपाधर्मकीर्तनमप्यत्र
तत्प्रायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन, न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह-

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ।

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ ३ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य
च विधानस्य विधीयन्तेऽनेन कर्माण्यग्निहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयंभुवोऽपौरुषे-
यस्याचिन्त्यस्य बहुशाखाविभिन्नत्वादित्या परिच्छेत्तुमयोग्यस्य अप्रमेयस्य मीमांसादि-
न्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयस्य । कार्यमनुष्ठेयमग्निष्टोमादि, तत्त्वं ब्रह्म “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म ” (तैत्ति. उ. २-१-१) इत्यादि वेदान्तवेद्यं, तदेवार्थः प्रतिपाद्यभागस्तं वेत्तीति
कार्यतत्त्वार्थवित् । मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थस्तं
वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे । तन्न, (७)वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्य-
मेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापनसमर्थत्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३ ॥

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।

प्रत्युवाचाचर्य तान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥ ४ ॥

स मनुस्तैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना
पृष्टस्तान्सम्यक् यथातत्त्वं प्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य । अमितमपरिच्छेद्यमोजः सामर्थ्यं

(१) ‘कर्मत्वात्’ क० ।

(२) ‘ब्रू०’ क० । (३) ‘त्वाच्च’ क० ।

(४) ‘इतीरणा’ ग० ‘इतीरितः’ क० ।

(५) ‘तुरगीयसंपर्कात्’ क० ।

(६) ‘वर्णस्य’ नास्ति क० ।

(७) ‘वेदान्तानां’ क० ।

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

ज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा । अत एव (१) सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्न विषयः । महात्मभिर्महानुभावैः आर्च्यं पूजयित्वा । आङ्पूर्वस्यार्चतेत्यर्थवन्तस्य रूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् । ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य 'स पृष्ठः प्रत्युवाच' इति न युक्तम्, अहं पृष्ठो ब्रवीमीति युज्यते । अन्यप्रणीतत्वे च कथं मानवीयसंहितेति ? उच्यते-प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति । अत एव "कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्" इति जैमिनेरेव सूत्रम् । अत एव "तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्" (व्या. स. १-३-२६) इति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम् । अथवा मनुपदिष्टा धर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः । अत एव वक्ष्यति-
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः । (अ. १ श्लो. १९) इति ।

अतो युज्यत एव स पृष्ठः प्रत्युवाचेति । मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च । (२) मानवीयसंहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं तत्कोऽयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणे लीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः ? अत्र मेधातिथिः समादधे—'शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते । ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते—

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । (अ. १ श्लो. ४९) इति ।

वक्ष्यति च—

एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ (अ. १ श्लो. २३) इति ।

ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुधर्मस्तद्विपरीतश्चाधर्मस्तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमभ्येतव्यमित्य(३)ध्यायतात्पर्यम्' इत्यन्तेन । गोविन्दराजस्यापीदमेव समाधानम् । नैतन्मनाहरम् । धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनं तदप्यप्रस्तुतम् । धर्मोक्तिमात्राद्धि शास्त्रमर्थवत् । किञ्च—

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसेत्युक्ते महर्षिभिः ।

द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते ॥

इदं तु वदामः । मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रातपादनं धर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम्, आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वात् । मनुनव—

"द्युतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

(४) धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ (अ. ६ श्लोक ९२)

इति दशविधधर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । महाभारतेऽपि—
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ।

इत्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् । याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन । यदुक्तम्—

इज्याचारदमार्हिसा दानं स्वाध्यायकर्म च ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ (अ. १ श्लो. ८) इति ।

जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणम् । अत एव ब्रह्ममीमांसायाम्—“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”

(१) 'सर्वज्ञ' इति नास्ति क० ।

(२) 'च' नास्ति क० ।

(३) 'ह्याय' क० ।

(४) 'धीर्विद्या' क० ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(व्या. सू. १-१-१) इति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय “जन्माद्यस्य यतः” (व्या. सू. १-१-२) इति द्वितीयसूत्रं भगवान्वादरायणः प्रणिनाय । अस्य जगतो (१) यतो जन्मादि सृष्टि-स्थितिप्रलयमिति सूत्रार्थः । तथा च श्रुतिः—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म” इति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनम् । आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथ-माध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्मं तदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्वि-रोधः । किञ्च प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वरसादयं मदुक्तोऽर्थो लभ्यते । तथा हि—

धर्मे पृष्ठे मनुर्ब्रह्म जगतः कारणं ब्रुवन् ।

आत्मज्ञानं परं धर्मं वित्तेति व्यक्तमुक्तवान् ॥

प्राधान्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् ।

धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम् ॥

इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वाज्जगन्निर्दिश्यते । इदं जगत् तमोभूतं तमसि स्थितं लीनमासीत् । तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते तम इव तमः । यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयो-गः । प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“तम आसीत्तमसा गूढहमग्रे” इति । प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽव्याकृताऽऽसीत् । अत एव अप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकल-प्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् । अलक्षणमननुमेयं लक्ष्य-तेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्य नास्तीति अलक्षणम्, अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं तदानीं वाचक-स्थूलशब्दाभावाच्छब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयं सतर्कं द्वादशाध्याये मनु-नाऽभ्युपगतम् । अत एवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याऽऽद्यगोचरमिति धरणीधरस्यापि (३) व्याख्या-नम् । न च नासीदेवेति वाच्यम्, तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते—(४) “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” छान्दोग्योपनिषच्च—“सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (६।२।१) इदं जग-त्सदेवासीत् । ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः । अत एव प्रसुप्तमिव सर्वतः । प्रथमार्थे तसिः । स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ किमभूदित्याह—

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६ ॥

ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति, न त्वितरजीववत्कर्मायत्तदेहः । तथा च श्रुतिः—“स एकधा भवति द्विधा भवति” । भगवान् ऐश्वर्यादि (५) संपन्नः । अव्यक्तो बाह्यकरणागोचरः । योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महा-भूतादि आकाशादीनि महाभूतानि, आदिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन्नव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तौजाः वृत्तमप्रतिहतमुच्यते । अत एव “वृत्तिसर्गताय-नेषु क्रमः” (पा. सू. १।३।३८) इत्यत्र वृत्तिरप्रति (६) घात इति व्याख्यातं जयादित्येन । वृत्तम-प्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा । तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् (अ. ९ श्लो. १०) इति ।

प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव । तमोनुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथिगोवि-न्दराजौ ॥ ६ ॥

(१) ‘यतो’ नास्ति क० ।

(२) ‘शब्देनापि’ क० ।

(३) ‘अपि’ ख० ।

(४) ‘तद्वेद’ क० ।

(५) ‘ऐश्वर्यसंपन्नः’ क० ।

(६) ‘अप्रतिबन्धः’ क० ।

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवः ॥ ७ ॥

योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति ।
अतीन्द्रियग्राह्यः इन्द्रियमतीत्य वर्तते इत्यतीन्द्रियं मनस्तद्ग्राह्य इत्यर्थः । यदाह व्यासः—

नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टरपीन्द्रियः ।

मनसा तु (१) प्रयत्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

सूक्ष्मो बहिरिन्द्रियागोचरः । अव्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः । सनातनो नित्यः । सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा । अत एवाचिन्त्यः इत्यन्तया परिच्छेदुमशक्यः । स एव स्वयम् उद्भवो महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्भवः । उत्पूर्वो भातिः प्रादुर्भावे वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८ ॥

स परमात्मा नानाविधाः प्रजाः सिसृक्षुरभिध्यायापो जायन्तामित्यभिध्यानमात्रेणाप एव ससर्ज । अभिध्यानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोः प्रकृतिरेवाचेतनाऽऽस्वतन्त्रा परिणमत इत्यर्थं पक्षो न संमतः, किंतु ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्याऽऽत्मना जगत्कारणमिति (२) त्रिदण्डवेदान्तसिद्धान्त एवाममतः प्रतिभाति । तथा च छान्दोग्योपनिषत्—“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति । अत एव शरीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितम् “ईक्षतेनांशब्दम्” (व्या. सू. १।१।५) इति । ईक्षतेरीक्षणध्वणान्न प्रधानं जगत्कारणम् । अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः । स्वाच्छरीरादव्याकृतरूपादव्याकृतमेव भगवद्भास्करोऽयवेदान्तदर्शने प्रकृतिः, तदेव तस्य च शरीरम् । अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनःकर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्याऽऽत्मना स्थिता अभिधीयन्ते । अव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकाराद् ब्रह्माद्वैतं, शक्त्याऽऽत्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमत इत्युभयमप्युपपद्यते । आदौ स्वकार्यभूमिब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक् । अपां सृष्टिश्चेयं महदहंकारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या । महाभूतादि व्यञ्जयन्निति पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तास्वप्सु बीजं शक्तिरूपम् आरोपितवान् ॥ ८ ॥

तदण्डमभवद्द्वैतं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन्नङ्गे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

तद्वाजं परमेश्वरेच्छया हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमं शुद्धिगुणयोगात्तु हैममेव, तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भूमेश्चाहैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभं तस्मिन्नण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानां पितामहो जनकः, सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थं द्रव्यति—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसुनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

[नारायणपरोव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपात्र मेदिनी ॥ ४ ॥]

आपो नाराशब्देनोच्यन्ते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह—यतस्ता नराख्यस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानि । “तस्येदम्” (पा. सू. ४।३।१२०) इत्यणप्रत्ययः । यद्यपि अणि कृते डीणप्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि(१) स्मृतिषु व्यवहारात् “सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते” इति पाक्षिको डीणप्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्रा(२)प्ते वापि कृते नारा इति रूप(३)सिद्धिः । आपोऽस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रय इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वाम्नातः । गोविन्दराजेन तु आपो नरा इति पठितं व्याख्यातं च—नरायण इति प्राप्ते “अन्येषामपि दृश्यते” (पा. सू. ६।३।१३७) इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् । अन्ये त्वापो नारा इति पठन्ति ॥ १० ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।

तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

यत्तदितिसर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । कारणं सर्वोत्पत्तिमताम् । अव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरम् । नित्यं उत्पत्तिविनाशरहितम् । वेदान्तसिद्धत्वात्सत्त्वभावप्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्त्वभावमिव । अथवा सद् भावजातम्, असद् अभावस्तयोरात्मभूतम् । तथा च श्रुतिः—“ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति । तद्विसृष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद् द्विधा ॥ १२ ॥

तस्मिन् पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाणब्रह्ममानेन संवत्सरमुषित्वा स्थित्वा आत्मनैवाण्डं द्विधा भवत्वित्यात्मगतध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।

मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

[वैकारिकं तैजसं च तथा भूतादिमेव च ।

एकमेव त्रिधाभूतं महानित्येव संस्थितम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां समस्तानां प्रभवं प्रलयं तथा ।]

शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्याम्, उत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण भूलोकम् उभयोर्मध्ये आकाशं दिशश्चान्तरालदिग्भिः सहाष्टौ समुद्राख्यम् अपां स्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं त(४)त्सृष्टिमाह—

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।

मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमोश्वरम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मा आत्मनः परमा(५)त्मनः सकाशात्तेन रूपेण मन उद्भूतवान्, परमा(६)त्मन एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात् । परमात्मन एव च मनःसृष्टिर्वेदान्तदर्शने, न प्रधानात् । तथा च श्रुतिः—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युपपन्नानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सत् अप्रत्यक्षत्वादसदि(७)व । मनसः पूर्वमहंकारतत्त्वम् अहमित्यभिमानाख्यकार्ययुक्तम् ईश्वरं स्वकार्यकरणक्षमम् ॥ १४ ॥

(१) ‘लक्षणैरेव’ क० । (२) ‘प्राप्ते’ नास्ति क० । (३) ‘सिद्धेः’ क० ।

(४) ‘तत्तत्सृष्टिं’ ख० । (५) ‘परमात्मनः’ नास्ति क० ।

(६) ‘परमात्मन एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्’ नास्ति क० । (७) ‘असदिति’ ख० ।

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।

विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

[अविशेषान् विशेषांश्च विषयांश्च पृथग्विधान् ॥ ६ ॥]

महान्तमिति महदाख्यतत्त्वमहंकारात्पूर्वं परमात्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसाहता-
दुद्धृतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वात् आत्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा । यान्यभिहितानि अभि-
धास्यन्ते च तान्युत्पत्तिमन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बु-
द्धीन्द्रियाणि, चशब्दात्पञ्च पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादित-
वान् । नन्वभिध्यानपूर्वकसृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तन्न
संगच्छते । इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तदर्शनेन च (१) परमात्मन एवाकाशा-
दिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । तथा च तैत्तिरीयोपनिषत्—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभू-
तः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी” (२।१।१।) इति ? उच्य-
ते, प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवन्नास्करोयदर्शनेऽप्युपपद्यत इति तद्विदो व्याच-
क्षते । अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते, तस्य च सृष्ट्युन्मुखत्वं सृष्ट्याद्यकालयो (२) गरूपं तदेव मह-
त्त्वं, ततो बहु स्यामित्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् । तत
आकाशादिपञ्चभूतसूक्ष्माणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्च तन्मात्राणि ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्प-
न्नानि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः । अव्याकृतगुण-
त्वेऽपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते । भवतु वा सत्त्वरजस्तमःसमतारूपैव
मूलप्रकृतिः, भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहंकारतन्मात्राणि, तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति
मनोः स्वरसः । यतो वक्ष्यति—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । (अ० १२ श्लो० ११) इति ।

तथा—

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ (अ० १२ श्लो० १२) इति ॥ १६ ॥

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्पण्णामप्यमितौजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

तेषां पण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तान् आत्ममात्रासु ५-
पण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मितवान् ।
तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादि (३) रूपतया परि-
प्लेतेषु तन्मात्राहंकारयाजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम् । अत एवामितौजसाम-
न्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

यन्तुत्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥ १७ ॥

यस्मान्मूर्तिः शरीरं तत्संपादका अवयवाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहङ्काररूपाः षट् तस्य ब्रह्मणः
मप्रकृतिकस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्ति ॥ त-
न्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहङ्काराच्च इन्द्रियोत्पत्तेः । तथा च पठन्ति—

“प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥” (सांख्यकारिका २२)

तस्मात्तस्य ब्रह्मणो या मूर्तिः स्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः शरीरमिति वदन्ति । षडाश्रयणाच्छरीरमिति शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृतः १ ७

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।

मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ १८ ॥

पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्र तदिति परामृश्यते । तद् ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मनाऽवस्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते । सह कर्मभिः स्वकार्यैस्तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म, वायोर्व्यूहनं विन्यासरूपं, तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं पिण्डीकरणरूपं, पृथिव्या धारणम् । अहङ्कारात्मनावस्थितं ब्रह्म मन आविशति । अहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः । अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसङ्कल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्जगतः । अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।

सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद् व्ययम् ॥ १९ ॥

तेषां पूर्वप्रकृतीनां महदहंकारतन्मात्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात्तद्वृत्तिग्राह्यत्वाच्च पुरुषाणां महौजसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्मा या मूर्तिमात्राः शरीरसंपाद(१)कभागास्ताभ्य इदं जगन्नश्चरं संभवत्यनधराद्यत्कार्यं तद्विनाशि स्वकारणे लीयते । कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरम् । परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतदर्शयितुमयमनुवादः ॥ १९ ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ।

यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ २० ॥

एषामिति पूर्वतरश्लोके । “तदाविशन्ति भूतानि” (अ- १ श्लो. १८) इत्यत्र भूतानां परामर्शः । तेषां चाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः, शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते । तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादि परः परः प्राप्नोति । एतदेव स्पष्टयति—यो य इति । एषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः “वतोरिथुक्” (पा. सू. १ । २ । ५३) । स स द्वितीयादि द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः, भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अत्र यद्यपि “नित्यवीप्सयोः” (पा. सू. ८ । १ । ४) इति द्विर्वचनेनाद्याद्यास्येति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां छन्दःसमानविषयत्वात् “सुपां सुलुक्” (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति (२) सुब्लुक् । तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

स परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गौरिति, अश्वजातरश्च इति । कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि, क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि पृथक् पृथक् यस्य पृथक् कल्पे यान्यभूवन् । आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् । भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकव जगत्सृष्टिर्व्युत्पादिता । तथा च शारीरकसूत्रम्—“शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” (व्या. सू. १ । ३ । २८) अस्यार्थः—देवतानां विग्रहवत्त्वे वैदिके वस्वादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्वेदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेत् १ नास्ति विरोधः । कस्मात् ? अतः शब्दादेव जगतः प्रभवादुत्पत्तेः प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव (३) प्रथमदेहिमु-

कर्मन्तस्यवस्थान्तरमनापन्नः सुसप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति । तेन प्रदीपस्थानायेन सुरनरतिर्यगा-
दिप्रविभक्तं जगदभिधेयभूतं निर्मिमीते । कथमिदं गम्यते ? प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृति-
भ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् ।
तथा च श्रुतिः—“एत (१) इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति (२) मनुष्यानिन्दव इति
पितृस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः” ।
स्मृतिस्तु “सर्वेषां तु स नामानि” (अ. १ श्लो. २१) इत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव । पृथक्सं-
स्थाश्चेति । लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं, कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिक-
विभागेन निर्मितवान् ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।

साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

स ब्रह्मा देवानां गणमसृजत् । प्राणिनामिन्द्रादीनां कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषा-
मप्राणिनां च प्राजादीनां (३) साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञं च ज्योतिष्टोमादिकं कल्पा-
न्तरेऽप्यनुमीयमानत्वान्नित्यम् । साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं (४) ब्रह्मा सनातनम् ।

दुदोहं यज्ञसिद्धयर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ २३ ॥

ब्रह्मा ऋग्यजुःसामसंज्ञं वेदत्रयम् अग्निवायुरविभ्य आकृष्टवान् । सनातनं नित्यम् । वेदापौ-
रुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिमतः । पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्मभूतेर्ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य स्मृत्या-
रूढाः । तानेव कल्पादौ अग्निवायुरविभ्य आचर्ष । श्रौतश्चायमर्थो न शङ्कनीयः । तथा च
श्रुतिः—“अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदः” इति । आकर्षणार्थत्वाद्दुहिधातोर्ना-
ग्निवायुरवीणामकथितकर्मता कित्वपादानतैव । यज्ञसिद्धयर्थं त्रयीसंपाद्यत्वाद्यज्ञानामार्पणस्थ-
क्षीरवद्विद्यमानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थमाकर्षणवाचको गौणो दुहिः प्रयुक्तः ॥ २३ ॥

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सरितः सागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च ॥ २४ ॥

अत्र ससर्जत्युत्तरश्लोकवर्तिनी क्रिया सम्भव्यते । आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं कालं काल-
विभक्तीमांस्त्वयनाद्याः नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि ग्रहान्सूर्यादीन् सरितो नदीः सागरान्समुद्रान्
शैलान्पर्वतान् समानि समस्थानानि विषमाणि उच्चनीचरूपाणि ॥ २४ ॥

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च ।

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५ ॥

तपः प्राजापत्यादि वाचं वाणीं रतिं चेतःपरितोषं काममिच्छां क्रोधं चेतोविकारम् इमामे-
तच्छ्लोकोक्तां पूर्वश्लोकोक्ताञ्च सृष्टिं चकार । सृज्यत इति सृष्टिः । कर्मणि क्तिन् । इमाः प्रजा
वक्ष्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन् ॥ २५ ॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यववेचयत् ।

द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६ ॥

धर्मो यज्ञादिः स च कर्तव्यः, अधर्मो ब्रह्मवधादिः स न कर्तव्यः इति कर्मणां विभागाय
धर्माधर्मौ व्यववेचयत्पृथक्त्वेनाभ्यधात् । धर्मस्य फलं सुखम्, अधर्मस्य फलं दुःखम् । धर्माध-
र्मफलभूतद्वन्द्वः परस्परविरुद्धः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा योजितवान् । आदिग्रहणात्कामक्रो-
धादिभिः ॥ २६ ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स

ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः ॥ २७ ॥

दशार्धानां पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्चतन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पञ्चमहाभूतरूप-
तया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं सर्वमुत्पद्यते । अनुपूर्वशः क्रमेण सू-
क्ष्मात्स्थूलं(१) स्थूलात्स्थूलतरमिति । अनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो मानसी(२) इयमुक्ता वक्ष्यमाणा
च सृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिर्पेक्षा स्यादितिमां शङ्कामपनिनीषन्तद्द्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये
पुनः पूर्वोक्तं स्मारितवान् ॥ २७ ॥

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः ।

स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

स प्रजापतिर्यं जातिविशेषं व्याघ्रादिकं यस्यां क्रियायां हरणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ
नियुक्तवान् सजातिविशेषः पुनः । पुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन
प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् । (३)अतः
एव वक्ष्यति—

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम्” (अ० १ श्लो० ४१) इति ॥ २८ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

यद्यस्य सोऽदधात्सर्गं तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

हिंस्रं कर्म सिंहादेः करिमारणादिकम् । अहिंस्रं हरिणादेः । मृदु दयाप्रधानं विप्रादेः ।
क्रूरं क्षत्रि(४)यादेः । धर्मो यथा ब्रह्मचार्यादेः गुरुशुश्रूषादिः । अधर्मो यथा तस्यैव मांसमैथुन-
सेवनादिः । ऋतं सत्यं, तच्च प्रायेण देवानाम् । अनृतमसत्यं तदपि प्रायेण मनुष्याणाम् ।
तथा च श्रुतिः—“सत्यवाचो देवा अनृतवाचो मनुष्याः” इति । तेषां मध्ये यत्कर्म स(५)
प्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत्सृष्ट्युत्तरकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात्स्वयमे-
व भेजे ॥ २९ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

यथा वसन्तादिकृतव ऋतुचिह्नानि चूतमञ्जरीदीनि ऋतुपर्यये स्वकार्यावसरे स्वयमेवा-
प्नुवन्ति तथा देहिनोऽपि हिंसा(६)दीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखबाहुरूपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

भूरादीनां लोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहुरूपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्यथाक्रमं नि-
र्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरग्नावाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिर्वृष्टेरन्न-
मन्नात्प्रजाबाहुल्यम् । वक्ष्यति च—“अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यम्” (अ. १ श्लो० ७६)
इत्यादि । दैव्या च शक्त्या मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणं ब्रह्मणो न विशङ्कनीयं, श्रुतिसिद्ध-
त्वात् । तथा च श्रुतिः “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्यादि ॥ ३१ ॥

(१) ‘सूक्ष्मात्स्थूलम्’ क० । (२) ‘मानससृष्टिः’ ख० ।

(३) ‘अतो वक्ष्यति’ क० । (४) ‘क्रूरं क्षत्रियादेः’ नास्ति क० ।

(५) ‘स’ नास्ति क० । (६) ‘हिंसाहिंसादीनि’ क० ।

द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

स ब्रह्मा निजदंष्ट्रं द्विखण्डं कृत्वा अर्धेन पुरुषो जातः, अर्धेन स्त्री, तस्यां मथुनधमण विराज-
दसृजं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च—“ततो विराडजायत” इति ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।

तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

स विराट् तपो विधाय यं निर्मितवान् तं मां मनुं जानीत अस्य सर्वस्य जगतः स्रष्टारं
भो द्विजसत्तमाः ! । एतेन स्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्य-
यार्थम् ॥ ३३ ॥

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।

पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ ॥

अहं प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दश प्रजापतीन्प्रथमं सृष्टवान् । तरपि प्रजा-
नां सृज्यमानत्वात् ॥ ३४ ॥

मरीचिमयङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

त एते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

एते मनूस्तु सत्तान्यान्सृजन्भूरितेजसः ।

देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥

एते मरीच्यादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् सप्तापरिमिततेजस्कान् । मनून्देवान्
ब्रह्मणाऽसृष्टान् देवनिकायान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीन्महर्षींश्च सृष्टवन्तः । मनुशब्दो-
ऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः सा तस्मिन्मन्वन्तरे स्वार्थ-
मुवस्वारोचिषादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

यत्तरत्नः पिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।

नागान्सर्पांसुपर्णाश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

एतेऽसृजन्निति पूर्वस्यवात्रानुषङ्गः उत्तरत्र (१) श्लोकत्रये च । (२) यक्षा वैश्रवणादयस्तदनुच-
राश्च । रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिर्मरुदेशनिवासिनः । गन्धर्वाश्चित्रर-
यादयः । अप्सरा उर्वश्चाद्याः । असुरा विरोचनादयः । नागा वासुच्यादयः । सर्पास्ततोऽप-
कृष्टा अलगद्वादयः । सुपर्णा गरुडादयः । पितॄणामाज्यपादीनां गणः समूहः । एषां च भेद इति-
हासादिप्रसिद्धो नाय्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।

उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेघादेव यज्ज्योतिर्वृक्षादिविनाशकं तदशनिः ।
मेघाः प्रसिद्धाः । रोहितं दण्डाकारम् । नानावर्णं दिवि दृश्यते यज्ज्योतिस्तदेव वक्रमिन्द्रध-
नुः । उल्का रेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्ज्योतिः । निर्घातो भूम्यन्तरिक्षगत उत्पातध्वनिः ।
केतवः शिखावन्ति ज्योतींषि उत्पातरूपाणि । अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि नाना-
प्रकाराणि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् ।

पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३६ ॥

किन्नराः अश्वमुखा देवयोनयो नरविग्रहाः । वानराः प्रसिद्धाः । मत्स्या रोहितादयः । विहङ्गमाः पक्षिणः । पशवो गवाद्याः । मृगा हरिणाद्याः । व्यालाः सिंहाद्याः । उभयतोदतः द्वे दन्तपङ्क्ती येषामुत्तराधरे भवतः ॥ ३९ ॥

कृमिकोटपतङ्गांश्च युकामक्षिकमत्कुणम् ।

सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

[यथाकर्म यथाकालं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।

यथायुगं यथादेशं यथावृत्तिं यथाक्रमम् ॥ ७ ॥]

कीटाः कृमिभ्यः किञ्चित्स्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । “क्षुद्रजन्तवः” (पा. सू. २।४।८) इत्यनेन एकवद्भावः । स्थावरं वृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

एवमेतरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।

यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म तदनु रूपं तस्य देवमनुष्यतियगादियोनिषूत्पादनं मन्त्रियोगान्महात्म्या । तपोयोगान्महत्तपः कृत्वा । सर्वमैश्वर्यं तपोधीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।

तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः कथितम् । यथा—

“ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ।” (म. स्मृ. १-४६)

ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादिकर्म, तत्तथैव वो युष्मार्कं वक्ष्यामि ; जन्मादिक्रमयोगं च ॥ ४२ ॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

। जरायुगर्भावरणचर्म तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति, पश्वान्मुक्ता जायन्ते । एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः । दन्तशब्दसमानार्थो दच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदं प्रथमा बहुवचने रूपमुभयतोदत इति ॥ ४३ ॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥

अण्ड आदौ संभवन्ति ततो जायन्ते इति एषां जन्मक्रमः । नक्राः कुम्भीराः । स्थलजानि वृक्षलतादीनि । औदकानि शङ्खगदीनि ॥ ४४ ॥

स्वेदजं दंशमशकं युकामक्षिकमत्कुणम् ।

ऊष्मणश्चोपजायन्ते यश्चान्यत्किञ्चिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन ह्येदः ततो दंशमशकादि जायते । ऊष्मणश्च स्वेदहेतु-
पादपि अन्यदंशादिसदृशं पुस्तिका-पिपीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

उद्भेदनमुद्भिज्ज् । भावे क्तिप् । ततो जायन्ते ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्त्वे त्युद्भिज्जा वृक्षाः ॥ ते

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

असौ ब्रह्मा इदं साखं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवच्छास्योक्ताङ्गजातानुष्ठानेनाध्यापित-
वान् । अहं तु मरीच्यादीनाध्यापितवान् । ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः ?

अत्र मेधातिथिः—शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते । तं ब्रह्मा मनुं ग्राह्या-
मास । मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न विरोधः । अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना
प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपताऽर्थतश्च प्रकाशितत्वान्मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेऽपि काठ-
कादिव्यपदेशवत् । इदं सूच्यते, ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुः अध्यापित आसी-
त्ततस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः । तथा च नारदः “शतसा-
हस्रोऽयं ग्रन्थः” इति स्मरति स्म ॥ ५८ ॥

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।

एतस्मि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ५९ ॥

एतच्छास्त्रमयं भृगुः युष्माकमखिलं कथयिष्यति । यस्मादेषोऽशेषमेतन्मत्तोऽधीतवान् ॥ ५९ ॥

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।

तानब्रवीदृषीन्सर्वान्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

स भृगुर्मनुना तथोक्तोऽयं श्रावयिष्यतीति यस्मादेषोऽधिजग इत्युक्तस्ततोऽनन्तरमने-
कमुनिसन्निधौ गुरुसम्भावनया प्रीतमनास्तादृशीन् प्रत्युवाच श्रूयतामिति ॥ ६० ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१ ॥

ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोः षड्वंशप्रभवा अन्ये मनवः । एककार्यकारिणः स्वस्वकाले सृष्टि-
पालनादावधिकृताः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

एते भेदेन मनवः षट् नामतो निर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।

स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

स्वायंभुवप्रमुखाः सप्तमी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकाले इदं स्थावरजङ्गममुत्पाद्य पा-
लितवन्तः ॥ ६३ ॥

इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह—

[कालप्रमाणं वक्ष्यामि यथावत्तन्निबोधत ।]

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ।

त्रिंशत्कला मूहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ ६४ ॥

अक्षिपद्मणोः स्वाभाविकस्य कम्पस्य उन्मेषस्य सहकारी निमेषः । तेऽष्टादश काष्ठ-
नाम कालः । त्रिंशच्च काष्ठाः कलासंज्ञकः कालः । त्रिंशत्कलाः मुहूर्ताख्यः कालः । ताव-
त्त्रिंशन्मुहूर्तान् अहोरात्रं कालं विधात् । तावत् इति द्वितीया निर्देशाद्विधादित्यव्याहारः ॥ ६४ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।

रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

मानुषदैवसम्बन्धिनौ दिनरात्रिकालावादित्यः पृथक्करोति । तयोर्मध्ये भूतानां स्वप्नाय
रात्रिर्येवति, कर्मजुष्टानां च दिनम् ॥ ६५ ॥

पित्र्ये राज्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वभाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः—कर्मानुष्ठानाय पूर्वपक्षोऽहः, स्वापार्थं शुक्लपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

दैवे राज्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः । तयोरप्ययं विभागः—नराणामुदगयनं देवानामहः, तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानम् । दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानां तु क्रमशस्त्वन्निबोधत ॥ ६८ ॥

ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकयुगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक् प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च “ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः” (म. स्मृ. १-७३) इति । तद्वेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥

चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वादयो वदन्ति । तस्य तावद्वर्षशतानि संध्या संध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वा संध्या उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तन्नाभिधीयते ।

संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥

संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ।

युगः ख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः ॥

वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात् ।

दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ।

चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥

इति विष्णुपुराणवचनाच्च ॥ ६९ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु संध्यासंध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवं सम्पद्यते—त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगम्, तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः, तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं कलिः, तस्यैकवर्षशतं सन्ध्या सन्ध्यांशश्च ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।

एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मानुषं चतुर्युगं परिगणितं एतद्देवानामेकं युगमुच्यते । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरप्राप्तिशङ्कायामाह—एतद् द्वादशसाहस्रमिति । स्वार्थेऽण् । चतुर्युगैरेव द्वादशसंख्यैर्दिव्यं युगमिति तु (१) मेधातिथेर्भूमौ नादत्तव्यः, मनुनाऽनन्तरं दिव्य-

(१) यदेतच्चतुर्युगं परिसंख्यातं चत्वारि सहस्राणीत्यादिना निश्चितसंख्यमादौ प्रागे तच्छ्लोकस्य चतुर्युगस्य द्वादशभिः सहस्रैर्देवानां युगमुच्यते । द्वादशचतुर्युगसहस्राणि देवयुगं नामकारु इत्यर्थः इति ।

युगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् । विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहकीर्त-
नान्मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगावगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम्—

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।

प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसो मुने ॥ ७१ ॥

दविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।

ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

देवयुगानां सहस्रं ब्राह्मं दिनं ज्ञातव्यम् । सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूरणा-
र्थोऽनुवादः ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।

रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

युगसहस्रेणान्तः समासिर्यस्य तद् ब्राह्ममहस्तत्परिमाणं च रात्रिं ये जानन्ति तेऽहोरात्र-
ज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्प्यते । अत
एव पुण्यहेतुत्वापुण्यमिति विशेषणं कृतम् ॥ ७३ ॥

तस्य सांऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।

प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति प्रतिबुद्धश्च
स्वीयं मनः सृजति भूलोकादित्रयसृष्टये नियुङ्गे न तु जनयति, तस्य महाप्रलयानन्तरं जात-
त्वादनष्टत्वाच्च । अवान्तरप्रलये भूलोकादित्रयमात्रज्ञात् सृष्ट्यर्थं मनोनियुक्तिरेव मनःसृष्टिः ।
तथा च पुराणे श्रूयते—

“मनः सिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुनः” । इति ।

अथवा मनःशब्दोऽयं महत्तत्त्वपर एव । यद्यपि तन्महाप्रलयानन्तरमुत्पन्नं, “महान्तमेव
च” (म. स्मृ. १-१५) इत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता, तथाप्यनुक्तं भूतानामुत्पत्तिक्रमं तद्गुणांश्च
कथयितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमार्थत्वात्तत्क-
र्तृतामनुवदति । एतेनेदमुक्तं भवति । ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण मह-
दादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यर्थं सृजति । अत एव शेषे वक्ष्यति “इत्येषा सृष्टिरादितः” (म. स्मृ.
१-७८) इति । अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रभृतिसृष्ट्यावभिधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिरित्येषा
सृष्टिरादित इति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्यात् ॥ ७४ ॥

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५ ॥

मनो महत् सृष्टिं करोति परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणम् तस्मादाकाशमुत्पद्यते ।
तच्च पूर्वोक्तानुसारादहङ्कारतन्मात्रक्रमेण । आकाशस्य शब्दं गुणं विदुर्मन्वादयः ॥ ७५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।

बलवान्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६ ॥

आकाशात्तु विकारजनकात्सुरभ्यसुरभिगन्धवहः पवित्रो बलवांश्च वायुरुत्पद्यते । स च
स्पर्शगुणवान्मन्वादीनां संमतः ॥ ७६ ॥

वायोऽपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ।

ज्योतिरुत्पद्यते मास्त्रत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

वायोरपि तेज उत्पद्यते । विरोचिष्णु परप्रकाशकं, तमोनाशनं, भास्वत् प्रकाशकम् । तच्च रूपगुणमभिधीयते ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।

अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

[परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।

गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य धारयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ८० ॥]

तेजस आप उत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणयुक्ताः । अद्भ्यो गन्धगुणयुक्ता भूमिरित्येषा महाप्रलयानन्तरं सृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।

तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

यत्पूर्वं द्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं मनुष्याणां चतुर्युगं देवानामेकं युगमुक्तं, तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराख्यः काल इह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानानि सर्गः संहार एव च ।

क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठो पुनः पुनः ॥ ८० ॥

यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते, तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्यादसंख्यानि । आवृत्त्या सर्गः संहारश्चासंख्यः । एतत्सर्वं क्रीडन्निव प्रजापतिः पुनः पुनः कुरुते । सुखार्था हि प्रवृत्तिः क्रीडा । तस्य चाप्तकामत्वान्न सुखार्थितेति इवशब्दः प्रयुक्तः । परमेस्थानेऽनावृत्तिलक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठो । प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेल्लीलयैव । एवं स्वभावत्वादित्यर्थः । व्याख्यातुरिव करताडनादौ । तथा च शारीरकसूत्रम्—“लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्” (२।१।३३) ॥ ८० ॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति वर्तते ॥ ८१ ॥

सत्ययुगे सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वाङ्गसम्पूर्ण आसीत् । धर्मं मुख्यपादासम्भवात् “वृषो हि भगवान्धर्मः” इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्सत्ययुगेऽपि धर्माणां सर्वैरङ्गः समग्रत्वात्सम्पूर्णत्वपरोऽयं चतुष्पाच्छब्दः । अथवा तपःपरमित्यत्र मनुनव तपोज्ञान-यज्ञदानानां चतुर्णां कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः । तथा सत्यं च कृतयुगमासीत् । सकलधर्मश्रेष्ठत्वात्सत्यस्य पृथग्ग्रहणम् । तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेरागम उत्पत्तिर्मनुष्यान्प्रति सम्पद्यते ॥ ८१ ॥

इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमाद्धर्मेण धनविद्यादेरर्जनात्तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात् । आगमाद्वेदादिति तु गोविन्दराजो मेधातिथिश्च । धर्मो यागादिः यथाक्रमं प्रतियुगं पादम्पादमवरोपितो हीनः कृतस्तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रचरति सोऽपि चौर्यासत्यच्छब्दाभिः प्रतियुगं पादशो द्वासाद्व्यपगच्छति । त्रेतादियुगः सह चौरिकानृतच्छब्दानां न यथासंख्यम्, सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

अरोमाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।

कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्हसति पादशः ॥ ८३ ॥

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसः, महाफलज्योतिष्टोमादिकर्माधिकारित्वात् । तेभ्योऽपि कृत-
बुद्धय अनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धियेषाम् । शास्त्रोक्तानुष्ठानेषूपपन्नकर्तव्यताबुद्धय इत्यर्थः ।
तेभ्योऽपि अनुष्ठितारः, हिताहितप्राप्तिपरिहारभागित्वात् । तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः, मोक्षला-
भात् ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।

स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि । यस्मादसौ धर्मार्थं जातः धर्मानुगृहीता-
त्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।

ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

यस्माद् ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्यामधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः । सर्वभूतानां
धर्मसमूहक्षायै प्रभुः, ब्राह्मणोपदिष्टत्वात्सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

श्रेष्ठयेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

यत्किञ्चिज्जगद्वर्ति धनं तद् ब्राह्मणस्य सम्मिति स्तुत्योच्यते । स्वमिव स्वं न तु स्वमेव,
ब्राह्मणस्यापि मनुनाऽस्ते यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद् ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव । वै अवधारणे ॥ १०० ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।

आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुङ्क्ते हीतरे जनाः ॥ १०१ ॥

यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते, परस्य च वस्त्रं परिधत्ते, परस्य गृहीत्वाऽन्यस्मै ददाति,
तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव । पूर्ववत्स्तुतिः । एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्ये भोजनादि
कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

इदानीं प्रकृष्टब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते—

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।

स्वार्यभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वार्यभुवो ब्रह्मपौत्रो धीमान्सर्वविष-
यज्ञानवान्मनुरिदं शास्त्रं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित् ॥ १०३ ॥

पुस्तकशास्त्राध्ययनफलज्ञेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं प्रयत्नतोऽध्य-
यनं कर्तव्यं, शिष्येभ्यश्चेदं व्याख्यातव्यं, नान्येन क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्याना-
ध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्योरपि “निषेकादिस्मशानान्तैः” (म. स्मृ. २-१६) इत्यादिना
विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति (१) मेधातिथिमतम् । तन्न मनोहरम्, द्विजैरध्ययनं, ब्राह्म-

(१) अध्येतव्यं प्रवक्तव्यमित्येदं कृत्यः न विधौ । द्वितीयादध्यायात्प्रभृति शास्त्रं प्रवर्तिष्यते । अयं
आध्यायोऽन्वाद एव नात्र कश्चिद्विधिरस्ति । तेन यथा—‘राजभोजनाः शालयः’ इति शालिस्तुतिर्न
राजभोजनस्य तद्गोमननिषेधः । एवमत्रापि ‘नान्येन केनचित्’ इति नायं निषेधः, केवलं शास्त्रस्तु-
तिः । कर्तव्यमिति मेधे ब्राह्मणः, सर्वशास्त्राणां शास्त्रश्चेदम्, अतस्तादृशस्य विदुषो ब्राह्मणस्याऽध्ययन-

प्रथमोऽध्यायः ।

णेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत्तु “अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः” (अ. १० श्लो. १) इत्यादि तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रेणैवाध्यापनमिति विधानेन संभवत्यप्यनुवादत्वमस्येति वृथा मेधातिथेर्ग्रहः ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।

मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

इदं शास्त्रं पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसंभवैः पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।

पृथिवीमपि चैवेमां हृत्स्नामेकाऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

[यथा त्रिवेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ ११ ॥]

इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपाङ्केयोपहतां पङ्क्तिमानुपूर्व्यां निविष्टजनसमूहं पवित्रीकरोति । वंशभवांश्च सप्त परान्पित्रादीन्, अवरांश्च पुत्रादीन् । पृथिवीमपि सर्वो सकल-धर्मजतया पात्रत्वेन ग्रहीतुं योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।

इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

अभिप्रेतार्थस्याविनाशः स्वस्ति तस्यायनं प्रापकम् एतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्त्ययनं, जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठं स्वस्त्ययनान्तरात्प्रकृष्टं, बुद्धिविवर्धनम् एतच्छास्त्राभ्यासेनाशेष-विधानिषेधपरिज्ञानात् । यशसे हितं यशस्यं, विद्वत्तया ख्यातिलाभात्परं प्रकृष्टम् । निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् ॥ १०६ ॥

अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।

चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७ ॥

अस्मिन्शास्त्रे कात्स्न्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसा । कर्मणां च विहितनिषिद्धा-नामिष्टानिष्टफले । वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप आचारः शाश्वतः पारम्पर्यागतः । धर्मत्वेऽप्या-चारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १०७ ॥

प्राधान्यमेव स्पष्टयति—

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः ॥ १०८ ॥

युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः । सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा ल-क्ष्यते ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।

आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागभवेत् ॥ १०९ ॥

प्रवचनार्हं, न सामान्येन शक्यते श्रुत्येतुं प्रवक्तुं वा । अत एवाह-प्रयत्नत इति । यावन्न महान्प्रयत्न आस्थितः यावन्न शास्त्रान्तरेस्तर्कव्याकरणमीमांसादिभिः संस्कृत आत्मा तावदेतत्प्रवक्तुं न शक्यत । अत एव अध्य-यनेन श्रवणं लक्ष्यते । तत्र हि विद्वत्तोपयोगिनी न संपाठे । विधौ अध्ययने विद्वत्ताऽदृष्टायैव स्यात्त च विधौ श्रवणमध्ययनेन लक्ष्यत इति युक्तं वक्तुं, न विषये लक्षणार्थता युक्ता । अर्थवादे तु प्रमाणान्तरा-दसारेण गुणवादो न दोषाय । तस्मात्त्रवर्णिकाधिकारं शास्त्रम् ।

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

आचाराद्विद्युतो विप्रो न वैदिकं फलं लभेत् । आचारयुक्तः पुनः समप्रकृतमात्रभवति ॥ १०९ ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥

उक्तप्रकारेणाचाराद्धर्मप्राप्तिमृषयो बुद्ध्वा तपसश्चान्द्रायणादेः समप्रस्य कारणमाचारमनुष्ठे-
यतया गृहीतवन्तः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्येह स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्थः ॥ ११० ॥

इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह—

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।

व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

पाषण्डगणधर्मोऽत्रेत्यन्तं जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता । ब्राह्मणस्तुतिश्च सर्गरक्षार्थत्वेन । ब्राह्म-
णस्य शास्त्रस्तुत्यादिकं च सृष्टावेवान्तर्भवति । एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । संस्काराणां जात-
कर्मादीनां विधिमनुष्ठानम्, ब्रह्मचारिणो व्रताचरणमुपचारं च गुर्वादीनामभिवादनोपास-
नादि । “सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावः । एतद्द्वितीयाध्यायप्रमेयम् । स्नानं
गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृष्टं विधानम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ।

महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥ ११२ ॥

दाराधिगमनं विवाहः तद्विशेषाणां ब्राह्मादीनां च लक्षणम् । महायज्ञाः पञ्च वैश्वदेवादयः ।
श्राद्धस्य विधिः शाश्वतः प्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।

भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३ ॥

वृत्तीनां जीवनोपायानाम् कृतादीनां लक्षणम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः ।
एतच्चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं द्रव्यादि, अभक्ष्यं लघुनादि, शौचं मरणादौ ब्राह्मणादेर्दशाहा-
दिना । द्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।

राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायम् एतत्पाञ्चमिकम् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाय हितं
तत्त्वधर्मम् । मोक्षहेतुत्वान्मोक्षं यति(२)धर्मम् । य(१)तिवर्मत्वेऽपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः
प्राधान्यज्ञापनार्थः ॥ एष षष्ठाध्यायार्थः । राज्ञोऽभिषिक्तस्य सर्वो दृष्टादृष्टार्थो धर्मः । एष
सप्तमाध्यायार्थः । कार्याणां क्रूणादीनामर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्यतत्त्व-
निर्णयः ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।

विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

साक्षिणां च प्रश्ने यद्विधानं व्यवहाराकृत्वेऽपि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वा-
त्पृथग्निर्देशः । एतदाष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मानुष्ठानम् ऋक्थ-
विभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थविभागोऽपि कार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्त-
थाध्यध्यायभेदात्पृथग्निर्देशः । द्यूतविषयो विभिर्द्यूतशब्देनोच्यते । कण्टकानां चौरादीनां
शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ।

आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानम् । एतन्नवमे । एवं संकीर्णानामनुलोमप्रतिलोमजानामुत्प-
त्तिम्, आपदि च जीविकोपदेशम् आपद्धर्मम् । एतद्विंशमे । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ।

निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

संसारगमनं देहान्तरप्राप्तिरूपमुत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् ।
निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुण-
दोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

देशधर्माज्जातिधर्मान्कुलधर्माश्च शाश्वतान् ।

पाषण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमाना देशधर्माः, ब्राह्मणादिजातिनियता जातिधर्माः, कुलविशेषाश्र-
याः, कुलधर्माः, वेदबाह्यागमसमाश्रया प्रतिषिद्धव्रतचर्या पाषण्डं, तद्योगात्पुरुषोऽपि पाषण्डः
तन्निमित्ता ये धर्माः “पाषण्डिनो विकर्मस्थान्” (म० स्मृ० ४-३०) इत्यादयः तेषां पृथग्ध-
र्मानभिधानात् । गणः समूहो वर्णिगादीनाम् । सप्तश्लोकेषूक्तवानिति क्रियापदम् ॥ ११८ ॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।

तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पूर्वं मया पृष्टो मनुयथेदं शास्त्रमभिहितवांस्तथवान्यूनातिरिक्तं मत्सकाशाच्छृणुतेति
ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरभिधानम् ॥ ११९ ॥ श्लो० ॥ ११ ॥ १३० ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

गौडे नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वर्ण्ये वरेडये कुले

विप्रो भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ॥

वृत्तिस्तेन मनुस्मृतौ शिवपुरेऽध्याये द्वितीयेऽधुना

रम्येयं क्रियते हिताय विदुषा मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञाना-
द्भूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्मिकैः रागद्वेषशून्यैरनुष्ठितो हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इति, अनेन
श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखीभवति । वेदविद्भिर्ज्ञात इति विशेषणो-
पादानसामर्थ्याज्ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् । खड्गधारिणा हत
इत्युक्ते घृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यम् । अतो वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्युक्तम् । एवंविधो
यो धर्मस्तं निबोधत । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः—

वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुक्तानो विशेषणम् ।

वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः ॥

हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् ।
 श्रेयः साधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः ॥
 वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः ।
 मनुक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ॥

अत एव हारीतः—

“अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च” । भविष्यपुराणे च—

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।
 स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥
 अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्च जायते ।
 इह लोके सुखैश्वर्यमतुलं च खगाधिप ॥

श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत्,—“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति । उभयं चोदनया लक्ष्यते, अर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः । अनर्थः प्रत्यवाय-साधनं श्येनादिः । तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलकत्वेनैव धर्मे प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्य-नुज्ञात इत्यन्तःकरणविचिकित्साशून्य इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेदविद्भिरनुष्ठितः संश-यरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् । एवं च दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विच-क्षणा न श्रद्दधते । (१)मेधातिथिस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय, ‘अथवा हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो हृदयम् इत्युच्यते’ इत्युक्तवान् ॥१॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता । सा न प्रशस्ता बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादिफ-लाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते । तदाह—“न चैवेहास्त्यकामता” इति । यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्मसम्बन्धश्चेच्छाविषयावेव ॥ २ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।

व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः संकल्पः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयाव-गते तस्मिन्निच्छा जायते, तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः, व्रतानि, यमरूपाश्च

(१) हृदयेन हृदयशब्देन चित्तमाचष्टे । अनुज्ञानं च हृदयस्य प्रसादः । एषा हि स्थितिः अन्तर्हृद-भवतीति बुद्ध्यादितत्त्वानि । यद्यपि बाह्यार्हिसामन्वयभक्षणदिषु मूढाः धर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते तथापि हृदयाक्रोशेन तेषां भवति । वैदिके त्वनुष्ठाने परितुष्यति मनः । तदस्य सर्वस्यायमर्थः— न मया तादृशो धर्मस्त्यज्यते यत्रैते दोषाः सन्ति । किन्तु य एवंविधैर्महात्मभिरनुष्ठीयते स्वयं च यत्र चित्तं प्रवर्तयति वा । अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः । अथवा हृदयं वेदः, स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदय-स्थितो हृदयम् । तद्वत् त्रितयमत्रोपात्तम्—यदि तावदविचार्यैव स्वाग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचित्त-प्रवृत्तिरेव युक्ता । एतद्दृष्टेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेनोच्यते । अथाप्ययं न्यायः ‘महाजनो येन गतः स पन्थाः’ इति तद्वत्प्रवृत्तिरिति । विदांसो ह्यत्र निष्क्रामाः प्रवृत्तिपूर्वा अनिन्द्याश्च लोके । अथाप्रामाणिकी प्रवृत्तिः सापि वेदप्रामाण्येनैवेति । सर्वप्रकारं प्रवृत्त्याभिमुख्यमनेन जन्यते ।

धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्व इत्यनेन पदेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्ते । इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि, यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति—

अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद्यद्वि कुरुते किञ्चित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया, साप्यनिच्छतो न कदाचिद् दृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

सम्प्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति—

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

[असद्वृत्तस्तु कामेषु कामोपहतचेतनः ।

नरकं समवाप्नोति तत्फलं न समश्नुते ॥ १ ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं यथाविध्युपपादितम् ।

काम्यं कर्मैह भवति श्रेयसे न विपर्ययः ॥ २ ॥]

नात्रेच्छा निषिध्यते किन्तु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकताममरधर्मेकं ब्रह्मभावं गच्छति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलषितान्प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये—“स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” (८।२।१) इत्यादि ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मप्रमाणान्याह—

वेदोऽखिलौ धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

वेद ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः, स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्म मूलं प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः—“विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यं, प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकत्वं, वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथार्थानुभवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम् । स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनूद्यते । मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम् । वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम् । शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः—“ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्” । गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह । आचारः कम्बलवलकलाद्याचरणरूपः, साधूनां धार्मिकाणाम् आत्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम् । तदाह गर्गः—“वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्” ॥ ६ ॥

वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

यः कश्चित्कस्यचिद् ब्राह्मणादेर्मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः । यस्मात्सर्वज्ञो-
[स्तौ मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपथ्यमानवेदार्थं सम्यग्ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् ।
गोविन्दराजस्तु सर्वज्ञानमय इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

सर्वं तु समवेद्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत वै ॥ ८ ॥

सर्वं शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकज्ञानमेव चक्षुस्तेन । निखिलं ।
तद्विशेषेण । पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मेऽवतिष्ठेत ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इहलोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं कीर्तिं परलोके च
धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिसुखरूपं प्राप्नोति । अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं
धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ✓

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ १० ॥

लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसंबन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्कणामीमांस्यत्वविधानार्थं,
स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय
[इत्यस्य फलम् । श्रुतिर्वेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते उभे प्रतिकूलतर्केन विचारयितव्ये । यत-
स्ताभ्यां निःशेषेण धर्मो बभौ प्रकाशतां गतः ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः । ✓

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

पुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः ।
पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्ये इति सामान्यतो मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसाऽपि न प्रव-
र्तनीयेति भ्रमो माभूदिति विशेषयति, हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात्
विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिक इव नास्तिकः, यतो
वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसम्भवाद्देदमूलतैव तन्त्रं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियमः ।
इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

वेदो धर्मप्रमाणं स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित्स्मृत्याद्यनुमित इत्येवं । तात्पर्यं न तु । प्रमाणपरि-
गणने । अत एव “श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्” (म० स्मृ० २।९) इत्यत्राद्वयमेवाभिहितवान् ।
सदाचारः शिष्टाचारः स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसत्त्वानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेष्वसत्त्वानां अर्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् । ये त्वर्थकामसमीहया
लोकाप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं
प्रमाणं श्रुतिः । प्रकृष्टबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अत एव

जाबालः—

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत् सता ॥”

भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—

श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना ।

जैमिनिरप्याह—

“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानकम्” ॥

श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरण्यम् । असति विरोधे मूलवेदानुमान-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

यत्र। पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वावपि धर्मौ मनुना स्मृतौ ।
तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि
विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे
विकल्प इति प्रकृतोपयोगस्तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः—“तुल्यबलविरोधे
विकल्पः” ॥ १४ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

[श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति तु यथास्मृति ।

तस्मात्प्रमाणं मुनयः प्रमाणं प्रथितं भुवि ॥ ३ ॥

धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः श्रेष्ठानां साहसं तथा ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानाः सिदन्त्यपरधर्मजाः ॥ ४ ॥]

सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः समयाध्युषितशब्देनोच्यते । उदयात्पूर्वमरुणकिरणवान्प्रविरल-
। तारकोऽनुदितकालः । परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते ।
देवतोद्देशेनाद्रव्यत्यागगुणयोगाद्यज्ञशब्दोऽत्र होमे गौणः । “उदिते होतव्यम्” इत्यादिका
वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः ।
तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने श्रवणेऽधिकारः न त्वन्यस्य कस्यचिच्छ्रद्धादेः । एतच्छा-
स्त्रानुष्ठानं च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यं, प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृ-
कमेवेति विदुषा ब्राह्मणेनेत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वा इदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदीदेवनिर्मितशब्दौ नदीदेश-
शाशस्त्याथा ॥ १७ ॥

एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेणोक्ता । योनिर्ज्ञप्तिकारणं “वेदोऽखिलो धर्ममूलम्”
 (म० स्मृ० २-६) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजस्त्विवह धर्मशब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्म
 कर्तव्य इति “विद्वद्भिः सेवितः” (म० स्मृ० २।१) इत्यत्र तत्कारणेऽष्टकादौ वाऽपूर्वाख्यस्य
 धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् । सम्भवश्चोत्पत्तिर्जगत उक्ता । इदानीं वर्णधर्माञ्छृणुत ।
 वर्णधर्मशब्दस्य वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भवि-

द्वितीयोऽध्यायः ।

व्यपुराणोक्ताः—

वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् ।
वर्णाश्रमस्वृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ।
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ।
वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ॥
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते ।
स खलवाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥
वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ।
स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा ॥
यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते ।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥ २५ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

वेदमूलत्वाद्वैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रप्रयोगादिकर्मभिर्द्विजातीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिफलसम्बन्धात्, इह लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

कुतः पापसम्भवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह—

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणमुपलक्षणम्, गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्जातकर्म । चौडं चूडाकरणकर्म । मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्वैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना च पैतृकरोतोदोषाद्यद्यत्पापं गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भवासजं तद् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

वेदाध्ययनेन । व्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैः । होमैः सावित्रचरुहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च । त्रैविद्याख्येन च । व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया । गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन । महायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं तनुः तन्ववच्छिन्न आत्मा क्रियते । कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

नाभिच्छेदनात्प्राक् पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा चास्य स्वगृहोक्तमन्त्रैः स्वर्णमधुघृतानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

जातकमति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽहनि अस्य शि-
शोर्नामधेयं स्वयमसम्भवे कारयेत् । अथवा—

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनादशमेऽहन्यतीति एकादशाह इति व्याख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते, त्रिथौ
प्रशस्त एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वाशब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गलबलधननिन्दावाचकानि शुभबलवसुदीनादीनि नामानि कर्त-
व्यानि ॥ ३१ ॥

इदानीमुपपदनियमार्थमाह—

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

एषां यथाक्रमं शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्यवाचकानि कर्तव्यानि, शर्मवर्मभूतिदासादीनि । उपपदानि
कार्याणि । उदाहरणानि तु—शुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदास इति ॥ तथा च यमः—

‘शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः ।

भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

शर्मवद्ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम् ।

गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तिमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

सुखोद्यमक्रूरार्थवाचि व्यक्ताभिधेयं मनःप्रीतिजननं मङ्गलवाचि दीर्घस्वरान्तं आशीर्वा-
चकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यम् । यथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहान्निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं च षष्ठे
मासे । अथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं तेनोक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् ।
तथा च यमः—

ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

सकलसंस्कारशेषश्चायम् । तेन नास्ति शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५ ॥

चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यम्, श्रुतिचोदनात् । “यत्र।
बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा इव” इति मन्त्रलिङ्गात्कुलधर्मानुसारेणार्थं व्यवस्थितत्वि-
कल्पः । अत एवाश्वलायनगृह्यम्—“तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा” (अ. १ खं. १७) ॥ ३५ ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राक्षो गर्भाचु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

अमेवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनम् । “अन्येषामपि
इत्येते” (पा० सू० ६।३।१३७) इति दीर्घः । गर्भकादशे क्षत्रियस्य गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो ब्रह्मवर्चसं तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम् । क्षत्रियस्य हस्त्यश्वादिराज्यबलार्थिनो गर्भषष्ठे । वैश्यस्य बहुकृष्यादिवे-
ष्टार्थिनो गर्भाष्टमे, गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न सम्भवति तथापि
तत्पितुरेव तद्वतफलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आद्वाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

अभिविधावाङ् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात्
षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्र्यथ वचनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । क्षत्रियस्य
द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ् केचिद्व्या-
ख्यापयन्ति, यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः—

पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥

प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः ।

विवस्वतः सुतः श्रीमान्यसो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ।

हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सस पञ्च वा ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

एते ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं
तन्नासंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता ब्रात्यसंज्ञा भवन्ति । संज्ञा-
प्रयोजनं च “ब्रात्यानां याजनं कृत्वा” (म० स्मृ० ११-१९७) इत्यादिना व्यवहारासद्धिः ३

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मान्यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४० ॥

एतैरपूतैर्ब्रात्यैर्यथाविधिप्रायश्चित्तमकृतवान्नः सह आपत्कालेऽपि कदाचिद्व्यापनकन्यादा-
नादीन् सम्बन्धान्ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

कार्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

कार्णं इति विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषरूसाहचर्यात् “हारिणमैणेयं वा कार्णं
वा ब्राह्मणस्य” इत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते । कृष्णमृगरूच्छागचर्माणि ब्रह्मचा-
रिण उत्तरीयाणि वसीरन् । “चर्माण्युत्तरीयाणि” इति गृह्यवचनात् । तथा शगभुमामेवलोम-
भवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्रुद्धा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

मुञ्जमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या । क्षात्रयस्य

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

इत्यनुवृत्तौ-

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां सम्पूजयेत्सदा ।
अनिन्दंश्चैतदद्यात्तु दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च ॥ इति ।
हेत्वन्तरमपि खेदमन्नदशनेन त्यजेत् । प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधाय
वन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादित्यपुराणे-

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
अस्मार्कं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत् ॥
सशः सर्ववर्मनम् ॥ ५४ ॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।
अपूजितं तु तद् भुक्तभुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥
यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति । अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति । तस्मा-
त्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वैकवाक्यतापन्नमिदं फलश्रवणम् । स्तुत्यर्थसंख्यावन्दनादावुपात्त-
दुरितक्षयवन्नित्यं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहता । नित्यश्रुतिविरोधात् फलश्रवणं
स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ५६ ॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः कचिद्भवेत् ॥ ५६ ॥
मुक्तावशेषं कस्यचिन्न दद्यात् । चतुर्थी प्राप्तायां सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव
सामान्यनिषेधेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे "नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्" इति शूद्रगोचर-
निषेधश्चातुर्थः स्नातकव्रतस्वार्थः । दिवासायंभोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत वारद्वयेऽप्यतिभोजनं
न कुर्यात् । नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थम् । उच्छिष्टः सन् कचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥
अतिभोजने दोषमाह-

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥
अरोगो रोगाभावस्तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुष्यम् । यस्मादतिभोजनमना-
रोग्यमनायुष्यं च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागा-
दिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्द-
नात् । तस्मात्तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥
ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्थां स्तुत्यर्थां च । न तु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवति,
अयागरूपत्वात् । तीर्थशब्दोऽपि पावनगुणयोगाद् । ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रादिराचामेत् ।
कः प्रजापतिस्तदीयः, "तस्येदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इत्यण् इकारश्चान्तादेशः । त्रैद-
शिको देवस्ताभ्यां वा । पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत्, अप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥
ब्राह्मादितोर्न्याह-

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥
अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिमूले कायं, अङ्गुलीनामग्रे दैवं, अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यो-
मग्रे पित्र्यं तीर्थं मन्वादयं आहुः । यथा-
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ।

इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ (या० स्मृ० १।१९) ॥ ५९ ॥

सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूषन्नग्रं पिबेत् । अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वारद्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात् ।

संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

इति दक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेत् । मुखस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गोतमोऽप्याह—“खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि” । “हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः” (बृह० ४।३।७) इत्युपनिषत्सु हृदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं हृदयं शिरश्चाङ्गिरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित् ।

शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मादितीर्थेन शौचमिच्छन्नेकान्ते जनैरनाकीर्णं शुचिदेश इत्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सर्वदाऽऽचामेत् । आपस्तम्बेन “तप्ताभिश्च कारणात्” इत्यभिधानाद्वाध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

आचमनजलपरिमाणमाह—

हृद्राभिः पूयते विप्रः, कण्ठगामिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु, शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः, क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिः, वैश्योऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपि, शूद्रो जिह्वौष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरङ्गिः पूतो भवति । अन्तत इति तृतीयार्थं तसिः ॥ ६२ ॥

आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीत्यादिलक्षणमाह—

उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः ।

सव्ये प्राचीनआवीती, निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

दक्षिणे पाणानुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे वोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणानुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सव्ये प्राचीनआवीतीति छन्दोनुरोधादुक्तम् । तथा च गोमिलः—“दक्षिणबाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति, सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति” । निवीती कण्ठसज्जन इति शिरोवधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जनः क्रेजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि शृङ्गीतान्यानि सन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्यान्यानि नवानि स्वस्वगृहोक्तमन्त्रैर्गृहीयात् ॥ ६४ ॥

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धाद्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो "गर्भादिसंख्या वर्षाणाम्" इति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्व्यधिके गर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

इयमावृदयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रिका कार्यः ॥ ६६ ॥

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्वासमेव च ।

कार्यं पत्न्या प्रतिदिनमिति कर्म च वैदिकम् ॥ ७ ॥]

विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेव सायम्प्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिक्रिया । तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुरायः, कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

औपनायनिक इत्यनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धो कर्मकलाप उक्त उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः ॥ ६८ ॥

इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुतेत्याह—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् "एका लिङ्गे गुदे तिस्रः" (म० स्मृ० १-१३६) इत्यादि वक्ष्यमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम्, अग्नौ सायम्प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रकसंध्योपासनविधिं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणा अध्याप्यः । "प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा" इति गौतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" (पा० सू० २।२।७) इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । हस्तौ च संहृत्य संश्लिष्टौ कृत्वाऽध्येतव्यम् । स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याख्यानः ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो, दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं, तद् व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कोटशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह-सव्येन पाणिना सव्यः पादो, दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्पष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसिः-“उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत्” । दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वाऽयं, शिष्टसमाचारात् ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुधीष्व भो इति प्रथमं वदेत् । शेषे विरामोऽस्त्वित्यभिधाय विरमेन्नवर्तेत ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं, पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ॐकारं कुर्यात् । यस्मात्पूर्वं यस्योङ्कारो न कृतस्तत्स्रवति शनैः शनैर्नश्यति । यस्य पुरस्तान्न कृतस्तद्विशीर्यति अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥ ७५ ॥

प्राक्कूलान्प्रागग्रान्दर्भानध्यासीनः पवित्रैः कुणैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः “प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्राः” इति गौतमस्मरणात्पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः । अकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्रा । ततोऽध्ययनार्थमोंकारमर्हति ॥ ७५ ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भूवःस्वरितीति च ॥ ७६ ॥

“एतदक्षरमेतां च” (म० स्मृ० २-७८) इति वक्ष्यति तस्यायं शेषः । अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदत्रयाद्वयजुःसामलक्षणाद्भूर्भूवः स्वरिति व्याहृतित्रयं च क्रमेण निरदुहदुद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहत् ।

तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यः तदित्यृच इति प्रतीकेनानूदितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन्पादान्ब्रह्मा चकर्ष । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ।

संध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

एतदक्षरमोंकाररूपम्, एतां च त्रिपदां सावित्रीं व्याहृतित्रयपूर्विकां संध्याकाले जपन्वेदज्ञो विप्रादिवदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरैतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्बिमुच्यते ॥ ७९ ॥

संध्यायामन्यत्र काल एतत्प्रकृतं प्रणवव्याहृतित्रयसावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्बहिर्न-

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्ध्यार्द्धाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो "गर्भादिसंख्या वर्षाणाम्" इति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्व्यधिके गर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

इयमावृदयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्यः ॥ ६६ ॥

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सायमुद्वासमेव च ।

कार्यं पत्न्या प्रतिदिनमिति कर्म च वैदिकम् ॥ ७ ॥]

विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेव सायम्प्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या । तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः, कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

औपनायनिक इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अयं द्विजातीनामुपनयनसम्बन्धो कर्मकलाप उक्त उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः ॥ ६८ ॥

इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुतेत्याह—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमम् "एका लिङ्गे गुदे तिस्रः" (म० स्मृ० १-१३६) इत्यादि वक्ष्यमाणं शौचं, स्नानाचमनाद्याचारम्, अग्नौ सायम्प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रकसंध्योपासनविधिं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणा अध्याप्यः । "प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा" इति गौतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति "वाऽऽहिताग्न्यादिषु" (पा० सू० २।२।७) इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ब्राह्मौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । हस्तौ च संहृत्य संक्षिप्तौ कृत्वाऽध्येतव्यम् । स एव ब्रह्माञ्जलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्तब्रह्माञ्जलिशब्दार्थव्याख्यानः ॥ ७१ ॥

दीतीराण्यादौ सहस्रावृत्तिं जपित्वा महतोऽपि पापात्सर्वं इव कञ्चुकान्मुच्यते । तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकरणेऽपि लाघवार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतत्त्रयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।

ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

संख्यायामन्यत्र च समय ऋचैतया सावित्र्या विसंयुक्तस्त्यक्तसावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया सायम्प्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

ओंकारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयो भूर्भुवःस्वरित्येता अक्षरब्रह्मावासिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुखमाधम्, तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वारमेतत्, अध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः ॥ ८१ ॥ अत एवाह—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रोणि वर्षायतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां वर्षत्रयमधीते, स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति । स वायुभूतो वायुरिव कामचारी जायते । खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान् भवति, शरीरस्यापि नाशाद् ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ ८२ ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म, प्राणायामाः परं तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

एकाक्षरमोंकारः परं ब्रह्म, परब्रह्मावासिहेतुत्वात् । ओंकारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः । प्राणायामाः सप्रणवसव्याहृतिसशिरस्कगायत्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि परं तपः । प्राणायामा इतिबहुवचननिदशात्रयोऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्यन्मन्त्रजातं नास्ति । मौनादपि सत्यं वाग्विशिष्यते । एषां चतुर्णां स्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु—

एकाक्षरपरं ब्रह्म प्रणायामपरं तपः ।

इति पठितं, व्याख्यातं च एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरं एवं प्राणायामपरमिति ।

मेधातिथिप्रभृतिभिर्वृद्धैरलिखितं यतः ।

लिखनात्पाठान्तरं तत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः ।

अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

सर्वा वेदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति । अक्षरं तु प्रणवरूपमक्षरं, ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्, तत् फलद्वारेणाक्षरं, ब्रह्मीभावस्याविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह—ब्रह्म चैवेति । वशब्दो हेतौ । यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यद् ब्रह्म तदेवायमोंकारः । स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् । उभयथाऽपि ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वेन वाज्यमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन दर्शितम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो निशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छ्रुतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परो न शृणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत्र जिह्वौष्ठं मनागपि न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोमबलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः । विधियज्ञा दर्शपौर्णमासादयस्तैः सहिता जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति । जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

ब्राह्मणो जप्येनैव निःसंदेहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकं यागादिकं, करोतु न करोतु वा । यस्मान्मैत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः सम्बन्धी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषूच्यते । मित्रमेव मैत्रः, स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियता सम्भवति । तस्माद्यागादिना विनाऽपि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेधस्तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाज्ञानसंयमे यत्नं कुर्यात्सारथिरिव रथनियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वं मनीषिणः ।

तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि । पायूपस्थं हस्तपादमिति “द्वन्द्वश्च प्राणित्यसेनाङ्गानाम्” (पा० सू० २-४-२) इति प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ॥ ९० ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रवक्षते ॥ ९१ ॥

एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वाद् बुद्धीन्द्रियाणि, पाय्वादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तद्विद्वां वदन्ति ॥ ९१ ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतुः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥

एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । स्वगुणेन संकल्परूपेणोभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् । अत एव यस्मिन्मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रियकमन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकाविति “तदस्य परिमाणम्” (पा० सू० ५ । १ । ५७) इत्यनुवृत्तौ

“संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु” (पा०सू०५।१।५८) इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्ख्यार्थं कः॥९२॥
मनोधर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्यः ?
इत्यत आह—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ९३ ॥

यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषं निःसंदेहं प्राप्नोति । तान्येव पुन-
रिन्द्रियाणि सम्यङ् नियम्य सिद्धिं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते । तस्मादिन्द्रियसंयमं
कुर्यादिति शेषः ॥ ९३ ॥

किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरलब्धकामो निवत्स्यतीत्याशङ्क्याह—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्त इति कामा विषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तते, किन्तु
घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते, प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् ।
अत एव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्—

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत् ॥

तथा—

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।

तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममेतेष्वेव जायते ॥ ९४ ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

य एतान्सर्वान्विषयान्प्राप्नुयाद्यश्चैतान्कामानुपेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् । तस्मा-
त्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्या । तथा हि विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवो
विपत्तौ च क्लेशातिशयो, न तु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह—

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।

विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं
न शक्यन्ते, दुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य चास्थि-
स्थूलमित्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन । तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च
नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

यस्मादनियमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत आह—

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।

न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि, भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये
प्रभवन्ति ॥ ९७ ॥

जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह—

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा स्पर्शमुक्त्वा ग्रात्वा च या नरः ।

न दृष्यति स्थायति वा, स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह—

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दूतेः पादादिवोदकम् ॥ ६६ ॥

इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति—

सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिणवन्योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

संध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते । (म० स्मृ० २।७८)

“सहस्रकृत्वस्तत्त्वभ्यस्य” (म० स्मृ० २।७९) इति च पूर्वं जपात्फलमुक्तम् । (१)मेधा-

(१) केयं परिनोदना ? श्रौतेन स्मार्तस्य बाधो युक्तः, एवं गृह्याग्निहोमेन विकल्पितम् । नैव चात्र विरो-
धस्तिष्ठतापि शक्यं होतुमासीनेन च । ननु च न केवले स्थानासने सन्ध्ययोर्विहिते किन्तु त्रिकजपोऽपि । तथा
च सावित्रीं जपन् कथं होममन्त्रमुच्चारयेत् । अस्तु जपस्य बाधः, प्रधाने तावत्स्थानासनेन विरुध्यते । गुण-
लोपे च मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन जपरयाङ्गत्वाद् बाधो युक्तस्तयोश्च प्रधानत्वं साक्षाद्विधिसम्बन्धात्तिष्ठे-
दासीत वेति च । जपस्य तु गुणत्वं शत्रन्तत्वाज्जपतेर्लक्षणत्वावगमात् । अधिकारसम्बन्धश्च स्थानासनयो-
र्व “न तिष्ठति तु यःपूर्वा” (म०स्मृ० २-१०३) तथा “तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति” (म० स्मृ०
१-१०२) इति । यत्तु केनचिदुक्तं तिष्ठतिरत्र गुणः प्रधानं जपकर्म ततो हि फलमश्रौष्येति ।
त्रोच्यते-नैवार्थं कामिनोऽधिकारः कुतः फलश्रवणम् । यत्तु प्रमाणवादवाक्ये वेदपुण्येन
पुज्यत इति फलानुवादभ्रमः स तत्रैव निर्णीतस्तत्स्मात्स्थानासने प्रधाने । अथवाग्निहो-
त्रेणः सकृत्सावित्रीं जपिष्यन्ति त्रिरावर्तयिष्यन्ति वा । न तावताग्निहोत्रस्य कालातिपत्तिः
प्रश्नन् सायं विनिर्मुक्त इति न तावता विनिह्न्यते । अश्नशब्दः चिरकालवचनः तावता च कृतः
सन्ध्यार्थो भवति । अर्कदर्शनपर्यन्तता ह्यङ्गमेवोदितहोभिनां कृतसन्ध्यानामेवाग्निहोत्रहोमः । गौतमेन तु स-
योतिषा ज्योतिषो दर्शनादिति सूत्रस्यार्थः एतावान्कालः सन्ध्योच्यते न वाप्यङ्गम् । तत्रैतावति काले नास्त्या-
त्तिः-यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न कालानुरोधेन कर्मण आवृत्तिः तथा—“पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां
तदिवाकाराम्” इति । तदपि काललक्षणं एतावान्काल इह सन्ध्याशब्देनोच्यते । तत्र सान्ध्यो विधिरनु-
व्रैयस्तत्रेयति सन्ध्याशब्दवाच्ये काले च । मुहूर्तपुत्रे यदि त्रिचतुरासु कालकलासु स्थाना-
सनजपान् कुर्यात् सम्पन्न एव विध्यर्थः, न ह्यत्र कालेन कालव्याप्तिः श्रुता । मनोरिव सर्वथाग्नि-

तिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रम् । तदाह योगियाज्ञ-
वल्क्यः—

हासवृद्धौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

संध्या मुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धौ च सा स्मृता ॥ १०१ ॥

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

पूर्वसंध्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति । पश्चिमसंध्यायां तूपविष्टो
जपं कुर्वन्दिवार्जितं पापं निहन्ति । तत्रापि जपात्फलमुक्तम् । एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् ।
अत एव याज्ञवल्क्यः—

“दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रिकालसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

यः पुनः पूर्वसंध्यां नानुतिष्ठति, पश्चिमां च नोपास्ते, तत्तत्कालविहितं जपादि न करो-
तीत्यर्थः, स शूद्र इव सर्वस्माद् द्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरपि बाह्यः कार्यः । अनेनैव प्र-
त्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यतोक्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदाऽपेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमवि-
रुद्धम् ॥ १०३ ॥

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

ब्रह्मयज्ञरूपमिदम् । बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादि-
निर्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे नियतेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमना नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञ-
रूपमास्थितोऽनुतिष्ठासुः सावित्रीमपि प्रणवव्याहृतित्रययुतां, यथोक्तामधीयीत ॥ १०४ ॥

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु
चानध्यायादरो नास्ति ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो, ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनध्यायो नास्ति, यतः सततभ-
वत्वात् । ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्यां हुतमनध्याया-
ध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥

अब्दमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । यो वर्षमप्येकं स्वाध्यायमहरहर्विहिताङ्गयुक्तं नियते-

क्षेत्रसन्ध्याविधौ समानकालावपि शक्यावनुष्ठानम् । सदाशब्दो नित्यतामाह । उभयसन्ध्याशेषः आसीत्
आसनमनुष्मतावस्थानमुपविष्टो भवेत्, ऋक्षं नक्षत्रम् आतद्विभावनात् आर्कदर्शनादिति य आकारः स
शब्दोऽनुक्तव्यः । सम्यक्शब्दो दर्शनविभावनयोर्विशेषणं सम्यग्यदा परिपूर्णमण्डल आदित्यो भवति नक्ष-
त्राणि च भास्वन्ति स्वभासा युक्तानि नादित्यतज्जोभभूतानि इति ॥

न्द्रियः प्रयतो जपति, तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितृन् च प्रीणाति । ते च प्रीताः सर्वकामजपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यथः । अत एव याज्ञवल्क्यः—

मधुना पयसा च व स देवांस्तर्पयेद् द्विजः ।

पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ (या० स्मृ० १-४१)
इत्युपक्रम्य चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां जपस्य च देवपितृवृत्तिफलमुक्त्वा शेषे
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । (या० स्मृ० १-४७)

इत्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

सायंप्रातः समिद्धोमं भिक्षासमुदाहरणमखट्वाशयनरूपामधःशय्यां न तु स्थण्डिलशायित्वमेव । गुरोरुदककुम्भाद्याहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्तनार्थन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥
कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥ १०९ ॥

आचार्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता, धर्मवित्, मृद्वार्यादिषु शुचः, बान्धवः, ग्रहणधारणसमर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धमणाध्याप्याः ॥ १०९ ॥

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

यदन्येनाल्पाक्षरं विस्तरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत् । शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्रयमोहद्वन्द्वनमन्यायस्तेन पृच्छतो न ब्रूयात् । जानन्नपि हि प्राज्ञो लोके मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह—

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाऽधिगच्छति ॥ १११ ॥

अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी म्रियते, विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

यस्मिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थौ न भवतः परिचर्या वाऽध्ययनानुरूपा । तत्र विद्या नापणीया । सुष्ठु ब्रीह्यादिबीजमिवोषरे । यत्र बीजमुष्टं न प्ररोहति स ऊषरः । न चार्थग्रहणे, भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयम्, यद्येतावन्मह्यं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

विद्ययैव सह वेदाध्यापकेन वरं मर्तव्यं न तु सवथाऽध्यापनयोग्यशिष्याभावे चापात्रायैव तां प्रतिपादयेत् । तथा छान्दोग्यब्राह्मणम्—“विद्यया सार्धं म्रियेत न विद्यामूषरे वपेत्” ॥ ११३ ॥

अस्यानुवादमाह—

विद्या ब्राह्मणमत्याह शेवास्मिन्नेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्या वीर्यवत्तमो ॥ ११४ ॥

विद्याधिष्ठात्री देवता कञ्चिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्यैवमवदत्—तवाहं निधिरस्मि । मां रक्ष । असूयकादिदोषवते न मां वदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम् । तथा च च्छा-
न्दोग्यब्राह्मणम्—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम, तवाहमस्मि, त्वं मां पालयानर्हते मानिने चैव
मादा, गोपाय मां, श्रेयसी तथाहमस्मि” इति ॥ ११४ ॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

यमेव पुनः शिष्यं शुचिं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिरक्षकाय
प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११६ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यं वा कञ्चिदध्यापयतस्तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेद-
स्तेययुक्तो नरकं गच्छति । तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

[जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

तत्सर्वं विफलं ज्ञेयमेकहस्ताभिवादानात् ॥ ८ ॥]

लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं, वैदिकं वेदार्थज्ञानम्, आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं, यस्मात्तु गृह्णाति
तं बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातृणामेव त्रयाणां समवाये यथो-
त्तरं मान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

सावित्रीमात्रवेत्ताऽपि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः । नायन्त्रितो वेदत्रय-
वेत्ताऽपि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रम्, सुयन्त्रितशब्देन
विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

शय्यासनोऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।

शय्यासनस्थश्चैवेनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

शय्या चासनं च शय्यासनं, “जातिरप्राणिनाम्” (पा. सू. २।४।६) इति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
तस्मिन्श्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत
स्वयं च शय्यासनस्थो गुरवागते उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

अस्यार्थवादमाह—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

यस्माद्यूनोऽल्पवयसो वयोविद्यादिना स्थविरे आयति आगच्छति सति प्राणा ऊर्ध्वमु-
त्क्रामन्ति देहाद्बहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः सुस्थान् करो-
ति । तस्माद् वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादनं कुर्यात् ॥ १२० ॥

इत्यत्र फलमाह—

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १२१ ॥

उत्थाय सर्वदा वृद्धाभिवादनशीलस्य वृद्धसेविनश्च आयुःप्रज्ञायशोबलानि चत्वारि सम्यक् प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

संप्रत्यभिवादनविधिमाह—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

वृद्धमभिवादयन् विप्रादिरभिवादात्परम् 'अभिवादये' इति शब्दोच्चारणानन्तरममुकनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् । अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति (१) मेधातिथिगोविन्दराजयोरभिधानमप्रमाणम् । अत एव गौतमः—“स्वनाम प्रोच्याहमभिवादय इत्यभिवदेत्” । साङ्ख्यायनोऽपि—“असावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेत्” इत्युक्तवान् । यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्तदा “अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते” (म० सू० २।१२५) इत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यान्न च तत्कस्यचित्संमतम् ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

नामधेयस्य उच्चारितस्य सतो ये केचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाऽभिवादमभिवादार्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवाद्नेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञ इत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोऽभिवादयिताभिवाद्येऽहमित्येवं ब्रूयात् । स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवाद्ने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

अभिवाद्ने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोः शब्दं कीर्तयेदभिवाद्यसम्बोधनार्थम् । अत एवाह—नाम्नामिति । भो इत्यस्य यो भावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृतः । तस्मादेवमभिवादनवाक्यम्—“अभिवादये शुभशुर्माहमस्मिभोः” ॥ १२४ ॥

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवाद्ने ।

अकारश्चास्य नाम्नाऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः प्लुतः ॥ १२५ ॥

अभिवाद्ने कृते प्रत्यभिवादयिन्ना अभिवादको विप्रादिः “आयुष्मान्भव सौम्य” इति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्, स प्लुतः कार्यः । स्वरापक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नास्ति सम्भवति । पूर्वं नामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वोक्षरस्तेन नागन्तुरपकृष्य चाकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः । एतच्च “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः” (पा. सू. ८।२।८२) इत्यस्यानुवृत्तौ “प्रत्यभिवादेऽशुद्धे”

(१) असौ नामाहमस्मीति—असाविति सर्वनाम । सर्वविशेषप्रतिपादकमभिमुखीकरणार्थोऽयमीदृशः शब्दप्रयोगः—मया त्वमभिवाद्यसे आशीर्वादार्थमभिमुखीक्रियसे । ततोऽध्येषणामवगम्य प्रत्यभिवादमाशीर्दानादि कर्तुमारभते । न च सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना प्रयोज्यमानेनैतदुक्तं भवतीदं नामधेयेन मया-भिवाद्यसे इत्यतोऽध्येषणामनवबुध्य कस्याशिषं प्रयुङ्क्षाम् । अपि च स्वनाम परिकीर्तयेदिति श्रुतम् । तत्रासौ देवदत्तनामाहमित्युक्तेनाभिवादनं प्रतिपद्येत । असावित्येतस्य पदस्यानर्थक्यादर्थानवसायः । स्मृत्यन्तरतन्त्रेणापि व्यवहरन्ति च सूत्रकाराः । यथाऽपाणिनिः कर्मणि द्वितीयादिशब्दैः इहाप्यसाविति स्वं नामातिदिशतेति यज्ञसूत्रेऽपि परिभाषितम् । यद्येवं स्वनामेत्यनेनैव सिद्धे असौ नामेत्यनर्थकम् । नामशब्दप्रयोगार्थं कथं स्वंनाम कीर्तयेदित्दं नामाहमिति । अनेन स्वरूपेणाहमस्मीति समानार्थत्वादिकल्पं मन्यन्ते । अत्र श्लोके एतावदभिवादनवाक्यस्वरूपं सिद्धम्—“अभिवादये देवदत्तनामाहं भोः” ॥

(पा. सू. ८।२।८३) इति प्लुतं स्मरन्पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातं च वृत्तिकृता वा-
मनेन—“देरिति किम्, व्यञ्जनान्तस्यैव ढेः प्लुतो यथा स्यात्” इति । तस्मादीदृशं प्रत्य-
भिवादनवाक्यं “आयुष्मान् भव सौम्य शुभशर्मन्” । एवं क्षत्रियस्य बलवर्मन्, एवं वश्यस्य वसु
भूते । “प्लुतो राजन्यविशां वा” इति कात्यायनवचनात्क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति ।
शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः, “अशूद्रे” इति पाणिनिवचनात् । “स्त्रियामपि निषेधः” इति कात्या-
यनवचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये, न प्लुतः ॥ गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मोप-
पदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये “आयुष्मान् भव सौम्य भद्र” इति निरूपपदोदा-
हरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि “आयुष्मान् भव सौम्य”
इति सम्बुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मैत्युदाहरन्वि-
चक्षणैरप्यपेक्षणीय एव ॥ १२५ ॥

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥

यो विप्रोऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानात्यसावभिवादनविदुषाऽपि स्वना-
मोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । अभिवादयेऽहमिति शब्दोच्चारणमात्रं तु चरणग्र-
हणादिशून्यमनिषिद्धम्, प्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥

समागम्य समागमे कृते अभिवादकमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कु-
शलं, क्षत्रियमनामयं, वैश्यं क्षेमं शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अत एवापस्तम्बः—“कुशलमवरवयसं
समानवयसं वा विप्रं पृच्छेत्, अनामयं क्षत्रियं, क्षेमं वैश्यम्, आरोग्यं शूद्रम्” अवरवयसमभि-
वादकं वयस्यमनभिवादकमपीति मन्वर्थमेवापस्तम्बः स्फुटयतिस्म । गोविन्दराजस्तु प्रकर-
णात्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह—तन्न, अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात् ।
समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात् । अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समा-
नार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम् ॥ १२७ ॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ १२८ ॥

प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयातः प्रभृत्यावभृथस्नानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितो नाम्ना
न वाच्यः, किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैस्तु कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽभिभाषेत ।
भो दीक्षित, इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं क्रियतामिति ॥ १२८ ॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९ ॥

या स्त्री परपत्नी भवति, असम्बन्धा च योनिः इति स्वस्त्रादिर्न भवति तामनुपयुक्तसंभाष-
णकाले भवति, सुभगे, भगिनीति वा वदेत् । परपत्नीग्रहणात्कन्यायां नैष विधिः । स्वसुः क-
न्यादेस्त्वायुष्मतीत्यादिपदैरभिभाषणम् ॥ १२९ ॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३० ॥

मातुलादीनागतान्कनिष्ठानासनादुत्थाय असावहमिति वदेत् नाभिवादयेत् । असाविति
स्वस्वामिनिर्देशः । “भूयिष्ठाः खलु गुरवः” इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्व-
कीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात्तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ॥ १३० ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।

संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१ ॥

मातृष्वसादयो गुरुपत्नीवत्प्रत्युत्थानाभिवादानासनदानादिभिः संपूज्याः । अभिवादन-
प्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवोचत् । गुरुभार्यासमानत्वा-
त्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।

विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२ ॥

भ्रातुः सजातीया । भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसंग्राह्या पादयोरभिवाद्या । अहन्यहनि
प्रत्यहमेव । अपिरेवार्थः । ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः, सम्बन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च,
तेषां पत्न्यः पुनर्विप्रोष्य प्रवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः, न तु प्रत्यहं । नियमः ॥ १३२ ॥

पितृभगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसूर्यपि ।

मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

पितृमातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेत् । माता पुन-
स्ताभ्यो गुरुतमा ।

ननु । मातृष्वसा मातुलानीत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते ?
उच्यते, इदमेव—माता ताभ्यो गरीयसीति । तेन पितृष्वसाऽनुज्ञायां दत्तायां । मात्रा च
विरोधे मातुराज्ञा अनुष्ठेयेति । अथवा पूर्वं पितृष्वसादेर्मातृवत्पूज्यत्वमुक्तम् । अनेन तु
स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यत इत्युपनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

ज्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

दश अब्दा आख्या यस्य तदशाब्दाख्यं, पौरसख्यम् । अयमर्थः—एकपुरवासिनां वक्ष्य-
माणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते । पुरग्रहणं
प्रदर्शनार्थं, तेनैकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् । गीतादिकलामिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सख्यं,
श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपर्यन्तं, सपिण्डेष्वत्यन्ताल्लेपेनैव कालेन सहसख्यम् । अपिरेवार्थः । सर्वत्रो-
क्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

दशवर्षं ब्राह्मणं शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् । तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण
एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता । तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

वित्तं न्यायार्जितं धनं, बन्धुः पितृव्यादिः, वयोऽधिकवयस्कता, कर्म श्रौतं स्मार्तं च,
वेद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानम्, एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि । एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्मा-
च्छ्रेष्ठमिति बहुमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्त-
रस्मादपि मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः । एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो

मान्यः । वित्तादिवत्तुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति । तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थां नवत्यधिकां गतो द्विजन्मनामपि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ १३७ ॥

अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य, नवत्यधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिर-
निवृत्तसमावर्तनस्य, देशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च
ददातेर्न चतुर्थी ॥ १३८ ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

तेषामेकत्र मिलितानां देशाधिपस्नातकौ मान्यौ । राजस्नातकयोरपि स्नातक एव
राजापेक्षया मान्यः । अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः, किन्त्वभिषिक्तक्ष-
त्रियजातिवचनः, क्षत्रियजात्यपेक्षया “ब्राह्मणं दशवर्षं तु” (अ० २ श्लो० १३५) इत्यनेन ब्राह्मण-
मात्रस्य मान्यत्वाभिधानात्स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् ॥ १३९ ॥

आचार्यादिशब्दार्थमाह तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकलपं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्पसरहस्यसहितां वेदशाखां सर्वमध्यापयति तमाचार्यं
पूर्वं मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषत् । वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविव-
क्षया पृथक् निर्देशः ॥ १४० ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादीन्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स
उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

निषेको गर्भाधानं तेन पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरु-
पदिष्टानि यथाशास्त्रं यः करोति, अग्नेन च संवर्धयति स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

आहवनीयाद्यन्युत्पादकं कर्माग्न्याधेयं, अष्टकादीन्पाकयज्ञान्, अग्निष्टोमादीन्यज्ञा-
न्युत्तरणो यस्य करोति स तस्य त्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्युत्वि-
ग्लक्षणमाचार्यादिवद्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाबुभौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १४४ ॥

य उभौ कर्मा अविस्मरति वर्णस्वरूपेण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदेनापूरयति स माता
पिता च ज्ञेयः । महोष्कास्त्वगुणयोर्मादयमध्यापको मातापितृशब्दवाच्यस्तं नापकुर्यात् ।
कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिप्रेतस्तमपेक्ष्य पेतुस्तर्कः । “उत्पादकब्रह्मदात्रोः” (अ० २ श्लो० १४६) इत्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्योत्कर्षं वक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

जनकाचार्यो द्वावपि पितरौ, जन्मदातृत्वात् । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः । यस्माद्वेप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनजन्मसंस्काररूपं परलोके इहलोके च शाश्वतं नित्यम् । ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।

संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

मातापितरौ यद् एनं बालकं कामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः संभवमात्रं तत्तस्य पश्चादिसाधारणम् । यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्गप्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥ १४८ ॥

आचार्यः पुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यां जातिं यजन्म विधिवत्सावित्र्येति साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्र्यनुवचनेनोत्पादयति, सा जातिः सत्या अजराऽमरा च, ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् । उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥ १४९ ॥

श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्याल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुतमेवोपक्रिया तथा श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्ममुपनयनं तस्य कर्ता, स्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता, तादृशोऽपि बालो वृद्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति । धर्मत इति पितृधर्मास्तस्मिन्ननुष्ठातव्याः ॥ १५० ॥ प्रकृतानुरूपार्थवादमाह—

अध्यापयामास पितृञ्जिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविर्विद्वान् पितृङ्गौणान् पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् । तान्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्यान्कृत्वा पुत्रका इति आजुहाव । ‘इति ह’ इत्यव्ययं उरावृत्तसूचनार्थम् ॥ १५१ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यञ्च शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

ते पितृतुल्याः पुत्रका इत्युक्ता अनेन जातक्रोधाः पुत्रकशब्दार्थं देवान्पृष्ठवन्तः । देवाश्च पृष्ट्वा मिलित्वा एतानवोचन्—युष्मान्यच्छिशुः पुत्रशब्देनोक्तवांस्तद्युक्तम् ॥ १५२ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

वैशब्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बालो भवति, न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिता भवति । मन्त्रप्र-
हणं वेदोपलक्षणार्थम्-यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता । अत्रैव हेतुमाह-यस्मात्पूर्वोऽपि
मुनयोऽज्ञं बालमित्यूचुः, मन्त्रदं च पितेत्येवाब्रुवन्नित्याह ॥ १५३ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

न बहुभिर्वर्षैः, न केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैः, न बहुना धनेन, न पितृव्यत्वादिभिर्बन्धुभावैः,
समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति, किंतु ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः-यः साङ्गवेदाभ्येता सो-
ऽस्मार्कं महान् संमतः ॥ १५४ ॥

विप्राणां ब्रानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन, शूद्राणामेव पुन-
जन्मना श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ॥ १५५ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य शुक्लकेशं शिरः, किंतु युवाऽपि सन्निद्धास्तं देवाः स्थविरं
जानन्ति ॥ १५६ ॥

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ १५७ ॥

यथा काष्ठघटितो हस्ती, यथा चर्मनिर्मितो मृगः, यश्च विप्रो नाधीते, त्रय एते नाम-
मात्रं दधति न तु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

यथा पराढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १५८ ॥

यथा नृपुंसकः स्त्रीषु निष्फलः, यथा च स्त्रीगवी गव्यामेव निष्फला, यथा चाज्ञे दानम-
फलं, तथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मनर्हतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।

वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥ १५९ ॥

भूतानां शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोऽर्थमनुशासनमनतिहिंसया कर्तव्यम्, “रज्ज्वा वेणुद-
लेन वा” (अ० ८. श्लो० १९.) इत्यल्पहिंसाया अभ्यनुज्ञानात् । वाणी मधुरा प्रीति-
जननी श्लक्ष्णा या नोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या ॥ १५९ ॥
इदानीं पुरुषमाश्रय फलं धर्मं वाङ्मनःसंयममाह नाध्यापयितुरेव-

यस्य वाङ्मनसो शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।

स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६० ॥

यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति । वाङ्मनतादिभिरदुष्टा, मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं
भवति । एते वाङ्मनसो निषिद्धविषयप्रकर्षणं सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवन्-
न्तेऽवगतं सर्वं फलं सर्वस्वं सर्वज्ञानादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति ॥ १६० ॥

नारुतुदः स्यादातोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।

ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥ १६१ ॥

अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाध्यापकस्य । आर्तः पीडिताऽपि नारुतुदः स्यान्न मर्मपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत् । तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कम बुद्धिश्च न कर्तव्या । तथा यया वाचाऽस्य परो व्यथते तां मर्मस्पृशमथालोक्यां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत् ॥ १६१ ॥

संमानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत संमाने प्रीतिं न कुर्यात् । अमृतस्येव सर्वस्मादलोकादवमानमाकाङ्क्षेत् । अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांस्तत्र खेदं न कुर्यात् । मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते ॥ १६२ ॥

अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह—

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३ ॥

यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सुखं निद्राति । अन्यथाऽवमानदुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते । कथं च सुखं प्रतिबुध्यते । प्रतिबुद्धश्च कथं सुखं कार्येषु चरति । अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसन् शनैस्त्वरया वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् । सिद्ध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमर्थवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्बहुप्रकारैश्च “अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः” (अ० २ श्लो० ७०) इत्यादिनोक्तैः, “सेवेतेमांस्तु नियमान्” (अ० २ श्लो० १७९) इत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि, व्रतैश्चोपनिषन्महानात्मिकादिभिर्विधिदेशितैः स्वगृह्याविहितैः समग्रवेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः । रहस्यमुपनिषद् । प्राधान्यख्यापनाय पृथङ् निर्देशः ॥ १६५ ॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तपस्यन्द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते । तपस्तपस्यंश्चरिष्यन्द्विजो वेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत् । तस्माद्वेदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृष्टं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

आ ह्येव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायः शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम् । हशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः । स द्विज आ नखाग्रेभ्य एव चरणनखपयन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते । यः स्रग्व्यपि

कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते । स्रग्व्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्म-
चारिनियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति । तप्यत इति । “तपस्तपः कर्मकस्यैव” (पा० सू०
३।१।८८) इति यगात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्राथशास्त्रादौ श्रमं यत्नातिशयं करोति स जीवन्नेव पुत्रपौ-
त्रादिसहितः शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः ।
अत एव शङ्खलिखितौ-“न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” ॥ १६८ ॥

द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह—

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मौञ्जिवन्धने उपनयने । “ड्यापोः संज्ञा-
छन्दसोर्बहुलम्” (पा० सू० ६।३।६३) इति ह्रस्वः । तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां वेद-
श्रवणात् । तथा च श्रुतिः-“पुनर्वा यद्विजो यज्ञियं कुर्वन्ति यदीक्षयन्ति” इति । प्रथमद्वि-
तीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् ॥ १६९ ॥

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जिवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद् ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनसंस्काररूपं मेखलाबन्धनोपलक्षितं,
तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माता, आचार्यश्च पिता, मातृपितृसंपाद्यत्वाज्जन्मनः ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न ह्यस्मिन्पुज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ॥ १७१ ॥

वेदाध्यापनादाचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृवन्महोपकारफलाद्गौणं पितृत्वम् ।
महोपकारमेव दर्शयति—न ह्यस्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनार्त्तिकचित्कर्म
श्रौतं स्मार्तं च न सम्बध्यते, न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

आमौञ्जिवन्धनादित्यनुवर्तते प्रागुपनयनाद्वेदं नोच्चारयेत् । स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते,
निर्नायते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रं नोच्चारयेत्
तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् । यस्माद्यावद्वेदे न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

यस्मादस्य माणवकस्य “समिधमाधेहि” (गृ० सू० १।२।२।६) “दिवा मा स्वाप्सोः”
(गृ० सू० १।२।२।२) इत्यादिव्रतादेशनं वेदस्याध्ययनं मन्त्रब्राह्मणक्रमेण “अध्येष्यमाणस्त्वा-
चान्तः” (अ० २ श्लो० ७०) इत्यादिविधिपूर्वकमुपनीतस्योपदिश्यते, तस्मादुपनयनात्पूर्वं
न नैवमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यश्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनकाले गृह्येण विहितानि, गोदा-
नादिव्रतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥ १७४ ॥

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरो वसन् ।

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्निन्द्रियसंयमं कृत्वाऽनुगतादृष्टवृद्धयर्थमिमान्नियमाननुविष्टेत् ॥ १७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताऽभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं, प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं, सायं प्रातश्च
समिद्धोमं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः, स सुखस्नानविषयः । अतः
एव बोधायनः—“नाप्सु श्लाघमानः स्नायात्” । विष्णुनाऽत्र “कालद्वयमभिषेकाम्निकार्य-
करणमप्सु । दण्डवन्मज्जनम्” इति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्निव्रजः ।

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७ ॥

क्षौद्रं मांसं च न खादेत् । गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तुरिकादि वर्जयेत् । एषां च गन्धानां
यथासम्भवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम् । माल्यं च न धारयेत् । उद्विक्तरसांश्च गुडादीन्
खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चा-
म्लयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत् । प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षोरूपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्षणं, कज्जलादिभिश्च चक्षुषोरञ्जनं, पादुकायाश्छत्रस्य च
धारणं, कामं मैथुनातिरिक्तविषयामिलाषातिशयम्, मथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात् ।
क्रोधलोभनृत्यगीतवीणापणवादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।

स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

अक्षक्रीडां, जनैः सह निरर्थकवाकलहं, परस्य दोषवादं, मृषाऽभिधानं, स्त्रीणां च मैथुने-
च्छया सानुरागेण प्रेक्षणालिङ्गनं, परस्य चापकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हि नस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् । इच्छया न स्वशुक्रं पातयेत् । यस्मादिच्छया
स्वमेहनाच्छुक्रं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति । व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छया रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्य-
मभ्यर्च्य “पुनर्मामैत्विन्द्रियम्” इत्येतामृचं वारत्रयं पठेत् । इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरेहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

तलकलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य ताव-

न्याचार्यार्थमाहरेत् । अत एवोदकुम्भमित्यत्रैकत्वमप्यविवक्षितम् । प्रदर्शनं चैतत् । अन्य-
दप्याचार्योपयुक्तमुपाहरेद् भैक्षं च प्रत्यहमर्जयेत् ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धान्नभिक्षासमूहमा-
हरेत् ॥ १८३ ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगोहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

आचार्यस्य सपिण्डेषु, बन्धुषु, मातुलादिषु च न भिक्षेत । तद्गृहव्यतिरिक्तभिक्षायोग्य-
गृहाभावे चोक्तेभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धून्भिक्षेत । तत्रालाभे ज्ञातीन् । तत्रा-
लाभे गुरोरपि ज्ञातीन्भिक्षेत ॥ १८४ ॥

सर्वं वाऽपि चरेद् ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

पूर्वं "वेदयज्ञैरहीनानाम्" (अ० २ श्लो० १८३) इत्यनेनोक्तानामसम्भवे सर्वं वा ग्राममु-
क्तगुणरहितमपि शुचिर्मान् भिक्षेत । महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायम्प्रातश्च जुहुयात्तामिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

दूराद्दिग्भ्यः परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिध आनीय आकाशे धारणाशक्तः पटलादौ स्थापयेत् ।
तामिश्र समिद्धिः सायंप्रातरन्ते होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

भिक्षाहारं, सायंप्रातः समिद्धोमम् अरोगो नैरन्तर्येण सप्तरात्रमकृत्वा लुप्तव्रतो भवति ।
तत्तश्चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकात्रादी भवेद् व्रती ।

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

[न भैक्ष्यं परपाकः स्यान्न च भैक्ष्यं प्रतिग्रहः ।

सोमपानसमं भैक्ष्यं तस्माद् भैक्षेण वर्तयेत् ॥ ६ ॥

भैक्षस्यागमशुद्धस्य प्रोक्षितस्य हुतस्य च ।

यांस्तस्य ग्रसते ग्रासान्स्ते तस्य क्रतुभिः समाः ॥ १० ॥]

ब्रह्मचारी न एकात्रमद्यात्किंतु बहुगृहाहतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्मान्निक्षास-
मूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुपवासतुल्या मुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्विवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

पूर्वनिषिद्धस्यैकात्रभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः । देवदैवत्ये कर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो
ब्रह्मचारीव्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत । अथ पित्रुद्दे-
वतोद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदा ऋषिर्यतिः सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात्स इव मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं
यथेप्सितं भुञ्जीत । तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य लुप्तं ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

भवति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि धाद्वेऽभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह —

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्नीयाद्भाद्वे व्रतमपीडयन् ॥ (या० स्मृ० १-३२) इति ।

विश्वरूपेण तु “व्रतमस्य न लुप्यते” इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवच-
नेन विधीयत इति व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते ॥ १९० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भिक्षाचरणविधानात् “व्रतवत्” (म० स्मृ०
२-१८९) इत्यनेन तदपवादरूपमेकान्नभोजनमुपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते ।
एतदेकान्नभोजनरूपं कर्म तद् ब्राह्मणस्यैव वेदार्थविद्धिर्विहितं, क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न । चैतत्क-
र्मैति ब्रूते ॥ १९० ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१ ॥

आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात् ॥ १९१ ॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तष्टेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १९२ ॥

देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्गुरुमुखं पश्यंस्तिष्ठेन्नोपविशेत् ॥ १९२ ॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३ ॥

सततमुत्तरीयाद्वहिष्कृतदक्षिणबाहुः, शोभनाचारः वस्त्रावृतदेहः, आस्यतामिति गुरुणोक्तः
सन् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत् ॥ १९३ ॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥ १९४ ॥

सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्वपकृष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत् । गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषे शय-
नादुत्तिष्ठेत्, प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत् ॥ १९४ ॥

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणं, संभाषणं च गुरोः शय्यायां सुप्तः, आसनोपविष्टो, भुञ्जानः,
तिष्ठन्, विमुखश्च न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

कथं तर्हि कुर्यात् ? तदाह—

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्भावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितः, तिष्ठतो गुरोरादिशतस्तदभिमुखं
कतिचित्पदानि गत्वा, यथा गुरुरागच्छति तथाप्यभिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्वावन्नादिशति
तदा तस्य पश्चाद्भावं प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

पराङ्मुखस्य वादिशतः संमुखस्थो, दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य, शयानस्य गुरोः प्रणम्य

प्रहो भूत्वा, निदेशे निकटेऽवतिष्ठतो गुरोरादिशतः प्रह्वीभूयैव प्रतिश्रवणसंभावे कुर्यात् ॥ १९७ ॥

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया नीचे एव शय्यासने नित्यं स्याताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

[परोक्षं सत्कृपापूर्वं प्रत्यक्षं न कथंचन ।

दुष्टानुचारी च गुरोरिह वाऽमुत्र चेत्यधः ॥ १९९ ॥]

अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोपपदशून्यं नाम नोच्चारयेत् । न तु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत, गुरुगमनादिसदृशान्यात्मनो गमनादीन्युपहासबुद्ध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं निन्दा । यत्र देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ हस्तादिना तिरोधातव्यौ । तस्माद्वा देशाद् देशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह—

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

गुरोः परीवादाच्छिष्यो मृतः खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुक्कुरो भवति । परिभोक्ता अनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः कृमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटो भवति । कीटः कृमिभ्यः किञ्चित्स्थूलो भवति ॥ २०१ ॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।

यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

दूरस्थः शिष्योऽन्यं नियुज्य माल्यवस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् । स्वयं गमनाशक्तौ त्वदोषः । क्रुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् । यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायेत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।

असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति । स प्रतिवातः, यः शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः, तत्र गुरुणा समं नासीत । तथाऽविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन्संश्रवे, गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतं वा न किञ्चित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

गोऽश्वोऽष्टयानप्रासादसस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

गोऽश्वोऽष्टयानप्रासादसस्तरेषु कटेषु च । शिलाफलकनौषु च । याने, उष्ट्रयुक्त्याने, रथका-

ष्ठादौ, प्रासादोपरि, सस्तरे, कटे च तृणादिकृते वीरणादिनिर्मिते, शिलायां, फलके च दारु-
घटितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसीत् ॥ २०४ ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।

न चानिस्तृष्टो गुरुणा स्वान्गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

आचार्यस्याचार्ये सन्निहिते आचार्य इव तस्मिन्नप्यभिवादानादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् ।
तथा गुरुगृहे वसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो न स्वान्गुरुन्मातृपितृव्यादीनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।

प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्हितं चोपदिशस्वपि ॥ २०६ ॥

आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्यायादयो विद्यागुरवः तेष्वेतदेवेति सामान्योपक्रमः । किं तत् ?
आचार्य इव नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया । तथा स्वयोनिष्वपि पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः
तथा अधर्मान्निषेधत्सु धर्मतत्त्वं चोपदिशत्सु गुरुवद्वृत्तितव्यम् ॥ २०६ ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्ति नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

श्रेयःसु विद्यातपःसमृद्धेषु, आर्येष्विति गुरुपुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुपुत्रेषु गुरोश्च ज्ञा-
तिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद् वृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्ध-
व्यः । शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

कनिष्ठः सवया वा ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽध्यापयन्नध्यापनसमर्थः, गृहीतवेद इत्यर्थः । स
यज्ञकर्मणि ऋत्विगवृत्तिगवा यज्ञदर्शनार्थमागतो गुरुवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्रासादां विशेषमाह—

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

गात्राणामुत्सादनमुद्धर्तनं, उच्छिष्टस्य भक्षणं, पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् २०९

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

सवर्णा गुरुपत्न्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः केवलप्रत्युत्था-
नाभिवादनैः ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

तैलादिना देहाभ्यङ्गः, स्नापनं, गात्राणां चोद्धर्तनं, केशानां च मालादिना प्रसाधनमेता-
नि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं
न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

युवतिर्गुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेन यूना नाभिवाद्या । पूर्णविंशति-
वर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् । यूनास्तु भूमावभिवादनं
वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।

अतोऽर्थाच्च प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह शृङ्गारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थादस्माद्धे-
तोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।

प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

विद्वानहं जितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः । यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा
पुनः पुरुषं देहधर्मात्कामक्रोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ॥

अत आह—

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

मात्रा, भगिन्या, दुहित्रा, निर्जनगृहादौ नासीत् । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनिय-
मितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोक्तविधिना “अभिवाद्येऽनु कृतमार्गं”
भोः” इति ब्रुवन्पादग्रहणं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

प्रवासादागत्य सव्येन सव्यं दक्षिणेन च दक्षिणमित्युक्तविधिना पादग्रहणं, प्रत्यहं भूमा-
वभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामयमाचार इति जानन्तु ॥ २१७ ॥
उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह—

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिं खनन् जलं प्राप्नोति, एवं गुरौ स्थितां विद्यां गुरुपेवा-
परः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह—

मुरडो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्कचित् ॥ २१९ ॥

मुण्डितमस्तकः, शिरःकेशो जटावान्वा, शिखैव वा जटा जाता यस्य, एनं ब्रह्मचारिणं
क्विद् ग्रामे निद्राणं, उत्तरत्र शयानमिति दशेनात्सूर्यो नाभिनिम्लोचेन्नास्तमियात् ॥ २१९ ॥
अत्र प्रायश्चित्तमाह—

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।

निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

तं चेत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा सावित्रीं जपन्नुभय-
त्रापि दिनमुपवसन् रात्रौ भुञ्जीत । अभिनिम्लोक्तस्योत्तरेऽहनि उपवासजपौ । “अभिरभागे”
(अ. सू. १।४।११) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपं

द्वितीयोऽध्यायः ।

गोतमवचनात् । तदाह गोतमः—“सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेद्दहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन्सावित्रीम्” । ननु गोतमवचनात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावुक्तौ, अभ्यस्तमितस्य तु रात्र्यभोजनजपौ, नैतत्, अपेक्षायां व्याख्यासन्देहे वा मुन्यन्तरविवृतमर्थमन्वयं वाऽऽश्रयामहे, न तु स्फुटं मन्वर्थं स्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः । अत एव जपापेक्षायां गोतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेय एव, न तूभयत्र स्फुटं मनूकं दिनोपवासजपावपाकुर्मः । तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगोतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादमाह—

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महत्तैनसा ॥ २२१ ॥

यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वन्महता पापेन युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

यस्मादुक्तप्रकारेण संध्याऽतिक्रमे महत्पापमतः—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

आचम्य पावत्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन्नुभे संध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित्समाचरेत् ।

तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वाऽस्य रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

यदि स्त्री शुद्धो वा किञ्चिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वं युक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

श्रेय एव हि धर्मार्थौ, तद्वर्णयति—

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।

अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

धर्मार्थौ श्रेयोऽभिधीयते कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या मन्यन्ते । अन्ये त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्म एवेत्यपरे, अर्थकामयोरप्युपायत्वात् । अर्थ एवेह लोके श्रेय इत्यन्ये, धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । सम्प्रति स्वमतमाह—धर्मार्थकामात्मकः परस्परारविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षून्प्रत्युपदेशो न मुमुक्षून् । मुमुक्षूणां तु मोक्ष एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।

नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

आचार्यो, जनको, जननी च, भ्राता च सगर्भो ज्येष्ठः पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः । विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ २२५ ॥

यस्मात्—

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः, पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।

माता पृथिव्या मूर्तिस्तु, भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

आचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिः शरीरं, पिता हिरण्यगर्भस्य, माता च धारणात्पृथिवीमूर्तिः, भ्राता च स्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञ(ज)स्य । तस्माद्देवतारूपा एतां नावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।

न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

नृणामपत्यानां सम्भवे गर्भाधाने सति अनन्तरं यं क्लेशं मातापितरौ सहेते तस्य वर्षशतैरप्यनेकैरपि जन्मभिरानृण्यं कर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुक्षौ धारणदुःखं, प्रसववेदनाऽतिशयो, जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरधिकान्येव । रक्षा-संवर्धन-दुःखम्, उपनयनात्प्रभृति वेदतद्-ज्ञाध्यापनादिक्लेशातिशय इति सर्वसिद्धम् ॥ २२७ ॥

तस्मात्—

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिमुत्पादयेत् । यस्मात्तेष्वेव त्रिषु प्रीतेषु सर्वं तपश्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते मान्नादित्रयतुष्ट्यैव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि ॥ २२८ ॥

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।

न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तेषां मातापित्राचार्याणां पस्त्रिर्वा सर्वं तपोमयं श्रेष्ठमित एव सर्वतपःफलप्राप्तेः । यद्यन्यमपि धर्मं कथञ्चित्करोति तदप्येतत्त्रयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।

त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥

यस्मात्त एव मातापित्राचार्यास्त्रयो लोकाः, लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् । कारणे कार्योपचारः । त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्रयरूपा आश्रमाः, गार्हस्थ्य्याद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । त एव त्रयो वेदाः, वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । त एव हि त्रयोऽग्नयोऽभिहितास्तेतासम्पाद्ययज्ञादिफलदातृत्वात् ॥ २३० ॥

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।

गुरुराहवनीयस्तु साऽग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः । सेव्यमग्नित्रेता श्रेष्ठतरा । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकान्विजयेद् गृही ।

दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्वि वि मोदते ॥ २३२ ॥

एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्नब्रह्मचारी तावज्जयत्येव गृहस्थोऽपि त्रीँल्लोकान्विजयते । संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न “विपराभ्यां जेः” (पा. सू. १।३।१९) इत्यात्मनेपदम् । त्रीँल्लोकान्विजयेदिति त्रिष्वधिपत्यं प्राप्नोति । तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववद्वि दृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

इमं मूर्खैर्लोकं मातृभक्त्या, पितृभक्त्या मध्यममन्तरिक्षम्, आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भ-लोकेमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वं तस्याद्भुता धर्मा यस्यैते त्रय आद्भुताः ।

अनाद्भुतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आहताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति । यस्यैते त्रयोऽनाहतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मं स्वातन्त्र्येण नानुतिष्ठेत् । तदनुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं प्राग्वहितमेव । किंतु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषां कुर्यात् तदथ प्रीतिसाधनं प्रियम् । भेषजपानादिवदापत्त्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३६ ॥

तेषामनुपरोधेन पारज्यं यद्यदाचरेत् ।

तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्मनोवचनकर्मभिः परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।

एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

इतिशब्दः कात्स्न्यं । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वं श्रौतं स्मार्तं कर्तव्यं सम्पूर्णमनुष्ठितं भवति, तत्फलावाप्तेः । तस्मादेष श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः । अन्यस्त्वग्निहोत्रादिप्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरूपधर्मो जवन्यधर्म इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

श्रद्धधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।

अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

श्रद्धायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्यामवराच्छ्रद्धादपि गृहीयात् । अन्त्यश्चाण्डाल-स्तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवासवाण्डालजन्मनः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत । तथा अज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मं “प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्याच्छ्रद्धादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धातव्यं श्रद्धधानेन नित्यम् ।” न श्रद्धिर्न प्रतिजन्ममृत्युविशेषता । (१)मेधातिथिस्तु “श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिकः । धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डालोऽपि ‘अत्र प्रदेशे मा विरं स्याः, मा चास्मिन्नभसि स्नासीः’ इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् ।”

प्रागल्भ्याल्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् ।

चित्रं, तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सताम् ॥

स्त्रीरत्नम् आत्मापेक्षया निष्कृष्टकुलादपि परिणेतुं स्वीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।

अमित्रादपि सद्बृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्य तस्मादमृतं ग्राह्यम् । बालादपि हित-

(१) अन्त्यः चाण्डालः तस्मादपि यः परो धर्मः श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परोऽन्यो लौकिकः । धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि प्रयुज्यते—‘एषोऽत्र धर्मः’ इति । यदि चाण्डालोऽपि ब्रूते—अत्र प्रदेशे माचिरंस्थाः, मा चास्मिन्नभसि स्नासीरिषोऽत्र ग्रामीणानां धर्मो राज्ञा कृता वा मर्यादेति । न चैवं मन्तव्यमुपाध्यायवचनं मया-कर्तव्यं धिक् चाण्डालं यो मां नियुङ्क्त इति । न पुनरियं बुद्धिः कर्तव्या—परो धर्मो ब्रह्मतत्त्वज्ञानं नहि चाण्डालादेस्तत्परिज्ञानसम्भवः, वेदार्थवित्त्वाभावात् । न चान्यतस्तत्सम्भवः, नहि वृश्चिकमन्त्राक्षरवद्ब्रह्मोपदेशोऽस्ति ।

वचनं ग्राह्यं, शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तं, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं ग्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

अत्र स्त्र्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा स्त्र्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते तथा अन्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

ब्राह्मणादन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा, तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्या-
पकासम्भवे ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुव्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रूषा यावदध्ययनं तावत्कार्या ।
गुरुपादप्रक्षालनोच्छिष्टप्राशनादिरूपा शुश्रूषाऽप्रशस्ता सा न कार्या । तदर्थमनुव्रज्या चेति
विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह व्यासः—

“मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूषानुगमादिना ।

प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः” ॥ २४१ ॥

ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति—

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन्गातिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्गवेदानध्येतरि अनुत्त-
मां गतिं मोक्षलक्षणामिच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुद्युक्तो
गुरुं शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

अस्य फलमाह—

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्मं शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

समाप्तिः शरीरस्य जीवनत्यागस्तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सद्म-
रूपमविनाशि पदं प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

उपकुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासम्भवात् । गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो, ब्रह्मचारी
स्नानात्पूर्वं किञ्चिद्रोवस्नादि धनं गुरवे नावश्यं दद्यात् । यदि तु यदृच्छातो लभते तदा, गुरवे
दद्यादेव । अत एव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमाह आपस्तम्बः—“यदन्यानि द्रव्याणि यथाला-
भमुपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्रतम्” इति । स्नास्यन्पुनर्गुरुणा
दद्याज्ञो यथाशक्ति धनित्वाचित्वाऽपि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यं दद्यात् ॥ २४५ ॥
किं तच्छाह—

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं क्षत्रोपानहमासनम् ।

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

“यान्त्या गुर्वर्थमाहरेत्” (अ. २ श्लो. २४५) इत्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्यादिकं यथासा-

मर्थं विकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रोतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे चान्ततोऽन्या-
सम्भवे छत्रोपानहमपि दद्यात् । द्वन्द्वनिर्देशात् समुदितदानम् । प्रदर्शनार्थं चैतत् । सम्भ-
वेऽन्यदपि दद्यात् । अत एव लघुहारीतः—

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं, यद् दत्त्वा चानृणी भवेत् ॥

असम्भवे शाकमपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । आचार्यं मृते तत्सुते विद्यादिगुणयुक्ते, तदभावे गुरुपत्न्यां, तदभावे
गुरोः सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्येवाग्नेः समीपे स्नानासनविहारैः सायम्प्रातरादौ
समिद्धोमादिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं
साधयेत् ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।

स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः ॥ २४९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

“आ समाप्तेः शरीरस्य” (अ. २ श्लो. २२४) इत्यनेन यावज्जीवमाचार्यशुश्रूषाया मो-
क्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्यं मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिना आचार्यपुत्रादीना-
मप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्म-
ण्यात्यन्तिकलक्षणं प्राप्नोति । न चेह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते ॥ २४९ ॥ श्लो० ॥ ११ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

गौडे नन्दनवासिनास्ति सुजनैर्वन्द्ये बरेड्यां कुले

विप्रो भट्टादिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ॥

वृत्तिस्तेन मनुस्मृतौ शिवपुरेऽध्याये तृतीयेऽधुना

रम्येयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥

पूर्वत्र द्विजस्य “आ समाप्तेः शरीरस्य” (अ. २ श्लो. २४४) इत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तं
न तत्रावध्यपेक्षा । आ समावर्तनादित्यनेन चोपकुर्वाणस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम् । अतस्तस्यैव
गार्हस्थ्यधिकारः । तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्यं तस्य गार्हस्थ्यमित्यपेक्षायामाह—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

त्रयो वेदा ऋग्यजुःसामाख्यास्तेषां समाहारस्त्रिवेदी तद्विषयं व्रतं स्वगृह्योक्तनियमसमूह-
रूपं षट्त्रिंशद्वर्षं यावद् गुरुकुले चरितव्यम् । षट्त्रिंशदाब्दिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात् “का-
लादृज्” (पा. सू. ४।३।११) । अस्मिन् पक्षे “समं स्यादश्रुतत्वात्” इति न्यायेन प्रतिवेदशास्त्रं

द्वादशवर्षाणि व्रताचरणम् । तदधिकमष्टादश वर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं षट् । पादिकं नववर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं त्रीणि । यावत्ता कालेनोक्तावधेरुर्ध्वमधो वा वेदान्गृह्णाति तावत्कालं वा व्रताचरणम् । विषमशिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेका देया तिस्रो देयाः षड् देया इति वन्नियमफले न्यूनापेक्षो विकल्पः । तथा च श्रुतिः—“नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति” इति । ग्रहणान्ति-कमेवेति पक्षसन्दर्शनात्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते । अथर्ववेदस्य गव-दांशत्वेऽपि “ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणं चतुर्थम्” इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्तनात् “अङ्गानि वेदाश्चत्वारः” इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथङ्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि प्रायेणाभिचारार्थत्वाद्यज्ञविद्यायामनुपयोगाच्चा निर्देशः । तथा हि—“ऋग्वेदेनैव हौत्रं कुर्व-न्यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रं यदेव त्रयै विद्यायै सूक्तं तेन ब्रह्मत्वम्” इति श्रुतेस्त्रयीस-म्पाद्यत्वं यज्ञानां ज्ञायते । अयं च मानवश्चैवेदिकव्रतचर्याविधिनाथर्ववेदव्रतचर्या निषेधति । तत्परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच्च । यदाह योगियाज्ञवल्क्यः—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशब्दानि पञ्च वा (या. स्मृ. १।३६) ॥ १ ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । स्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् । कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः, गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् । अविप्लुतब्रह्मचर्यं इति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभ-क्षणवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वख्यापनार्थः । पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकद्वित्रि-शाखाध्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वादभिहितस्तथापि स्मृत्यन्तरादन्यतरः स्नातकोऽपि बोद्धव्यः । तदाह हारीतः—“त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्च” इति । यः समाप्य वेद-मसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

“वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा” (या. स्मृ. १।९१) इति ॥ २ ॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥ ३ ॥

तं ब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन ख्यातं, दीयत इति दायः ब्रह्मैव दायो ब्रह्मदायः तं हरतीति ब्रह्म-दायहरं पितुः पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽध्ययनं मुख्यमुक्तं, पितुरभावे आचार्यादेर-प्यधीतवेदं मालयार्लकृतं उत्कृष्टशयनोपविष्टं गोसाधनमधुपर्केण पिता आचार्यो वा विवा-हात्प्रथमं पूजयेत् ॥ ३ ॥

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्धहेत द्विजो भार्या सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ ४ ॥

गुरुणा दत्तानुज्ञः स्वगृह्योक्तविधिना कृतस्नानसमावर्तनः समानवर्णां शुभलक्षणां कन्यां विवहेत् ॥ ४ ॥

भसपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५ ॥

मातुर्या सपिण्डा न भवति । सप्तमपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते” (म. स्मृ. १।६०) इति ।

तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । चशब्दान्मातृसगोत्रापि मातृवंशपरम्परा-

जन्मनाम्नोः प्रत्यभिज्ञाने सति न विवाह्या । तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाह्येति संगृहीतम् ।
तथा च व्यासः—

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञान उद्वेदविशङ्कितः ॥

यत्तु मेधातिथिना वसिष्ठनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनं लिखितम्—

“परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

तस्यां कृत्वा समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

मातुलस्य सुतां चैव मातृगोत्रां तथैव च ॥ इति ॥

तदपि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । असगोत्रा च या पितुरिति । पितुर्यां सगोत्रा न भवति । चकारात्पितृसपिण्डाऽपि, पितृष्वस्तादिसन्ततिभवा या न भवतीत्यर्थः । सा द्विजा-
तीनां दारकर्मणि दारत्वसम्पादके विवाहे प्रशस्ता मैथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौ
चेति ॥ ५ ॥

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

उत्कृष्टान्त्यपि गवादिभिः समृद्धान्यपि इमानि दश कुलानि विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

तानि कानीत्याह—

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

जातकर्मदिक्रियारहितं, स्त्रीजनकं, वेदाध्यापनशून्यं, बहुदोर्घरोमान्वितं, अशौनामव्या-
धियुक्तं, क्षयो राजयक्ष्मा, मन्दानलापस्मारश्चित्रिकुष्ठयुक्तानां च कुलानि वर्जयेदिति पूर्वक्रिया-
संबन्धः । दृष्टमूलता चास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्ना अनुवहन्ते । तेन हीनक्रियादिकुला-
त्परिणीतायां सन्ततिरपि तादृशी स्यात् । “व्याधयः सञ्चारिणः” इति वैद्यकाः पठन्ति—

सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम् । इति ।

अवेदमूला कथमियं प्रमाणमिति चेत् ? न, दृष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं भविष्य-
पुराणे—

सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ।

मीमांसाभाष्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम् “ये दृष्टार्थास्ते तत्प्रमाणं, ये त्वदृष्टा-
र्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानम्” इति ॥ ७ ॥

कुलाश्रयं प्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह—

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

कपिलकेशां षडङ्गुल्यादिकां नित्यव्याधितामविद्यमानलोमां प्रचुरलोमां बहुपरुषभाषिणीं
पिङ्गलाङ्गीं कन्यां नोपयच्छेत् ॥ ८ ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

न पक्ष्यहिप्रेष्यनाङ्गीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

[नातिस्थूलां नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् ।

वयोऽधिकां नाङ्गहीनां न सेवेत्कलहप्रियाम् ॥ १ ॥]

ऋक्षं नक्षत्रं तन्नामिकाम् आर्द्रारैवतीत्यादिकाम् । एवं तरुनदीम्लेच्छपर्वतपक्षिसर्पदासभ-
यानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्त्रियम् ॥ १० ॥

अविकलाङ्गी मधुरसुखोद्यनाम्नी हंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूललोमकेशदशनां कोमलाङ्गी कन्यामुद्वहेत् ॥ १० ॥

अत्र विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह-

यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

यस्याः पुनर्भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ (म० ९ स्मृ० १२।७)

इत्यभिसन्धानमात्रादपि पुत्रिका भवति, “अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकेत्येके” इति गोत-
मस्मरणात् । यस्या वा विशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्नेति, तामपि नोद्वहेत् । अत्र च
पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति न योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह-“भिन्नपितृकयोरेकमा-
तृकयोर्भ्रातृत्वासद्वेः सभ्रातृकत्वेऽपि यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिकाशङ्कयैव
नोद्वहेत्” इति । (१)मेधातिथिस्त्वेकमेवेमं पक्षमाह । यस्यास्तु भ्राता नास्ति तां पुत्रिका-
शङ्कया नोपयच्छेत्, पिता चेन्न ज्ञायते प्रोषितो मृतो वा । वाशब्दश्चेदर्थः । पितरि तु विद्यमाने
तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्याभ्रातृकापि बोद्धव्येति । अस्माकं तु वाशब्दविक-
स्पस्वरसादिदं प्रतिभाति यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि जारजत्वेनाधर्मशङ्कया नो-
द्वहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिका चाधर्मश्च तयोः शङ्का पुत्रिकाऽधर्मश-
ङ्का तयेति यथासंख्यं योजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रापरिणयने “सगोत्रां चेदमत्योप-
यच्छेन्मातृवदेनां विभयात्” इति परित्यागश्रवणात् “परिणीय सगोत्रां च” इति प्रायश्चि-
त्तश्रवणाच्च तत्र, तत्समभिव्याहृते च मातृसपिण्डापरिणयनादौ भार्यात्वमेव न भवति, भा-
र्याशब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् । येषां पुनर्दृष्टगुणदोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने,
यथा हीनक्रियमिति, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अत एव मनुना “महान्त्यपि समृद्धा-
नि” (म० स्मृ० ३।६) इत्यादि पृथक्करणं कृतम् । एतन्मध्यपतितश्च “नक्षत्रक्षेत्रदीनाम्नीम्”
(म० स्मृ० २।९) इत्यादिप्रतिषेधोऽपि न भार्यात्वाभावफलकः, किञ्चत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रा-
यश्चित्तमात्रम् ॥ ११ ॥

सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ १२ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णां श्रेष्ठा भवति । कामतः पुनर्विवाहे प्र-
वृत्तानामेता वक्ष्यमाणा आनुलोम्येन श्रेष्ठा भवेयुः ॥ १२ ॥

शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥

(१) यस्या भ्राता नास्ति तां न विवहेत् । पुत्रिकाधर्मशङ्कया पुत्रिकात्वशङ्कया, पुत्रिकाधर्मः कदा-
चिदस्याः कृतो भवेत् पित्रेत्यनया शङ्कया अनेन सन्देहेन । कथं चेयं शङ्काभवति यदि न विज्ञायेत पिता
दैवान्तरे प्रोषितो मृतो वा सा मात्रा पितृसपिण्डैर्वा दीयते । प्राप्तकालापि पितर्यसंनिहित ऐतैरपि दात-
व्येति सम्भवेति । स्मृतिश्चोत्तरतो दर्शयिष्यामः । पितरि तु संविज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का सहि-
स्यमेवाद-कृता वा न कृता वेति । वा शब्दश्चेच्छब्दार्थं द्रष्टव्यः । यदि पिता न विज्ञायेत तदा कन्यका

शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति न तत्कृष्टा वैश्यादयस्तिष्ठः । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्या च भार्या मन्वादिभिः स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्याशूद्रे क्षत्रिया च । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि “शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्” इति द्विजातीनां मन्त्रवर्जितं शूद्रा-
विवाहमाह ॥ १३ ॥

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते इतिहा-
साख्यानेऽपि शूद्रा भार्या नाभिधीयते । पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानादयं
निषेधः प्रातिलोम्येन विवाहविषयो बोद्धव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणं चेदं दोषभूयस्त्वार्थम् ।
अनन्तरं ‘द्विजातय’ इति बहुवचनात् वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

सवर्णामपि परिणीय हीनजातिं शूद्रां शास्त्रार्थाविवेकात्परिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्त-
त्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससन्ततिकानि शूद्रतां गमयन्ति । अत्र ‘द्विजातय’ इति
बहुवचननिर्देशान्निन्दया वैश्यस्यापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैव निषेध-
कल्पनात्तन्निन्दामात्रार्थतैव ॥ १५ ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

शूद्रां विन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी स पतति पतित इव भवति । इदमत्रैर्मतमुत्तथ्य-
तनयस्य गौतमस्य च । अत्र्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतद् ब्राह्मणविषयम् । “शूद्रायां सुतोत्प-
त्त्या पतति” इति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रियविषयम् । “शूद्रासुतोत्पत्त्या पतति” इति भृगो-
र्मतम् एतद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदृशयतनविकल्पायो-
गात् । (१)मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शूद्रावेदी पततीति पूर्वोक्तशूद्राविवाहनिषेधवि-
शेषः सुतोत्पत्त्या पततीति दैवाज्जातशूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थम् । ऋतुकाल-
गमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तदपत्यस्तस्य भा-
वस्तदपत्यता तया पतति । एतेनेदमुक्तं भवति ऋतावप्युपयन्तिरासु जातापत्य उपेयात् ॥ १६ ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

सवर्णामपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य गमननिषेधोऽयं निन्दया निषेध-
स्मृत्यनुमानात् शूद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति । जनयित्वा सुतं तस्यामिति ऋतुकालग-
मननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयत इति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्नन्ति पितृदेवास्तत्र च स्वर्गं स गच्छति ॥ १८ ॥

(१) शूद्रां विन्दति परिणयति शूद्रावेदी स पतति पतित इव । अत्रिरुतथ्यस्य तनयः पुत्रस्तथो-
रेतन्मतमित्युपस्करः । अयं तावदर्धश्लोकः पूर्वप्रतिषेधशेषः । ‘शौनकस्य सुतोत्पत्त्या’ शास्त्रान्तरमिदम्
अभ्यनुज्ञाय शूद्रायामृतावुपगमनं निषेधति । सुतोत्पत्तिर्हृतौ शुग्मासु रात्रिषु भवति ऋतौ शूद्रां न
गच्छेदित्यर्थः । ‘तदपत्यतया भृगोः’ इदमपि स्मृत्यन्तरम् । तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तदपत्यः
तद्भावस्तदपत्यता । भृगोरेतन्मतं ऋतावप्युपयन्तिरासु जातापत्य उपेयात् ।

यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा शूद्राऽपि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृकानि दैवैत्यनेन निषिध्यन्ते । दैवं होमादि, पित्र्यं श्राद्धादि, आतियेयमतिथिभोजनादि, एतानि यस्य शूद्रासंपाद्यानि तद्धव्यं कव्यं पितृदेवा नाश्नन्ति । न च तेनातिथ्येन स गृही स्वर्गं याति ।

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ॥ (म. स्मृ. १।८७)

इति सवर्णायां सन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति । अयं त्वसन्निहितायामपीत्यपुनरुक्तिः ॥ १८ ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

वृषलीफेनोऽधरसः स पीतो येन स वृषलीफेनपीतः । “वाहिताग्न्यादिषु” (पा० सू० २।२।३७) इत्यनेन परनिपातः । अनेन शूद्राया अधरसस्य निषिध्यते । निःश्वासोपहतस्य चेति तथा सहैकशय्यादौ शयननिषेधः । तस्यां जातापत्यस्य शुद्धिर्नोपदिश्यत इत्यृतुकालगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इहलोके च कांश्चिद्विद्वान्कांश्चिद्विद्वानिमानभिधास्यमानानष्टौ संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतुन्विवाहान् शृणुत ॥ २० ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

ते एते नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रसंन्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च । ब्राह्मण इवायं ब्राह्मः । राक्षस इवायं राक्षसः । न तु ब्रह्मादिदेवतात्वं विवाहानां सम्भवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दाऽतिशयार्थम् ॥ २१ ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

धर्मादनपेतो धर्म्यः, यो विवाहो धर्म्यो, यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ इष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत्सर्वं युष्माकं प्रकर्षणाभिधास्यामि । वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखप्रदप्रवृत्तार्थम् ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्राक्षसान् ॥ २३ ॥

ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् । क्षत्रियस्यावरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः । विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान् धर्म्यान्धर्मादनपेताज्जानीयात् ॥ २३ ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

ब्राह्मणस्य प्रथमं पठितान्ब्राह्मादींश्चतुरः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यशूद्रयोरासु-
स्मृ । एतान्प्रेक्षान् ज्ञातारो जानन्ति । अत एव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्वविहितानाम-
प्यत्रानुपदानं जवन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहासम्भवे जवन्यस्यापि परिग्रह इति
दर्शितम् । एवमुक्तत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणं, तेषु मध्ये प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसास्त्रयो धर्मादनपेतास्तत्र प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तौ विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादनुद्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते । अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासम्भवे बोद्धव्यः ॥ २५ ॥

पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥

पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनुद्यते । मिश्राविति विधीयते । पृथक्पृथग्विमिश्रौ वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेतु युद्धादिना विजित्य तामुद्बहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात्सविशेषवाससा कन्यावरावाच्छाद्य अलङ्कारादिना च पूजयित्वा विद्याचारवन्तमप्रार्थकवरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मो विवाहो मन्वादिभिर्भुक्तः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमादियज्ञे प्रारब्धे यथाविधि ऋत्विजे कर्मकर्त्रे अलंकृत्य कन्यादानं दैवं विवाहं मुनयो ब्रुवते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

स्त्रीगवी पुङ्गवौश्च गोमिथुनं । तदेकं द्वे वा वराद्धर्मतो धर्मार्थं यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं न तु शुल्कबुद्ध्या गृहीत्वा यद्यथाशास्त्रं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

सह युवां धर्मं कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्वं नियम्यार्चयित्वा यत्कन्यादानं स प्राजापत्यो विवाहः स्मृतः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्दादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यद्यथाशक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानमादानं स्वीकारः स्वाच्छन्दात्स्वेच्छया न त्वार्ष इव शास्त्रीयधनजातिपरिमाणनियमेन, स आसुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ३२ ॥

कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः परस्परसंयोग आलिङ्गनादिरूपः स गान्धर्वो ज्ञातव्यः । संभवत्यस्मादिति संभवः, यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादसौ संभवति । अत एव

मैथुन्यो मैथुनाय हितः । सर्वविवाहानामेव मैथुन्यत्वेन यदस्य मैथुन्यत्वाभिधानं तत्सर्वम् ॥ ३२ ॥
मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

प्रसह्य बलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा पुं हर्तुः शक्त्यतिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति वदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थप्राप्तमनूयते । कन्यापक्षान्विनाश्य तेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीन्भित्त्वा “हा पितृभ्रातरनाथाहं हिये” इति वदन्तीमश्रूणि मुञ्चन्तीं यः कन्यगृहादपहरति । अनेन कन्यायामनिच्छोक्ता गान्धर्वाद्विवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४ ॥

निद्राऽभिभूतां मद्यमदविह्वलां शीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे यत्र विवाहो मैथुनधर्मेण प्रवर्तते स पापहेतुर्विवाहानां मध्येऽधमः पैशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

अद्भिरेव द्विजाग्न्याणां कन्यादानं विशिष्यते ।

इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तम् । क्षत्रियादीनां पुनर्विनाऽप्युदकं परस्परच्छया वाङ्मात्रेणापि कन्यादानं भवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः सर्वं कीर्तयतो मम ॥ ३६ ॥

यद्यपि “गुणदोषौ च यस्य यौ” (म. स्मृ. ३।२२) इति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानां तत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे षष्ठी । एषां मध्ये यस्य विवाहस्य यो गुणो मनुना कथितस्तत्सर्वं हे विप्राः ! मम कथयतः शृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥ ३७ ॥

दश पूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान्, परान्पुत्रादीन्दश, आत्मानं चैकविंशकं ब्राह्मविवाहोदापुत्रो यदि सुकृतकृन्भवति तदा पापान्मोचयति पित्रादीन्नरकादुद्धरति । पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पापा जायन्त इति विमोचनार्थः, तेषामनुत्पत्तेः पापप्रध्वंसस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

दैवोदाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोदाजः सुतस्त्रिंस्त्रिंशद् षट् कायोदजः सुतः ॥ ३८ ॥

दैवविवाहोदायाः पुत्रः सप्त परान्पित्रादीन्सप्तावरान्पुत्रादींश्च, आर्षविवाहोदायाः पुत्रस्त्रीन्पित्रादींश्च पुत्रादीन्, प्राजापत्यविवाहोदायाः पुत्रः षट् पित्रादीन् षट् पुत्रादीन् आत्मानं चैवसो मोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुषङ्गः । कायोदज इति “इथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” (पा. सू. ६।३।६३) इति ह्रस्वत्वम् । ब्राह्माद्यष्टविवाहोद्देशक्रमानुसारेण मन्दफलस्यार्षस्येह बहुफलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मादिविवाहोद्देशश्लोक एव कथमयं क्रम इति चेत् ? “पञ्चानां तु त्रयो धर्म्याः” (म. स्मृ. ३।२५) इत्यत्र प्राजापत्यग्रहणार्थम् । अन्यथा त्वार्षस्य ग्रहणं स्यात् ॥ ३८ ॥

“प्रसवे च गुणागुणान्” (म. स्मृ. ३।२२) इति यदुक्तं तदुच्यते—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वैवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३६ ॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययनसंगतिकेजोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रिया जायन्ते । प्रियार्थत्वाच्च संमतशब्दस्य “केन च पूजयाम्” (पा. सु. २।२२।१२) इति न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सम्बन्धसामान्यविषया षष्ठीर्यं समस्यते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४० ॥

रूपं मनोहराऽऽकृतिः, सत्त्वं द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणं, गुणाद्यादयः, तैर्युक्ता धनिनः स्था-
तिमन्तो यथेप्सितवस्त्रस्रग्गन्धलेपनादिभोगशालिनो धार्मिकाश्च पुत्रा जायन्त इति पूर्वमनु-
वर्तते । शतं च वर्षाणि जीवन्ति ॥ ४० ॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येष्वसुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रूरकर्माणो मृषावादिनो वेदद्वेषिणो
यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्रा जायन्ते ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्निवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

सङ्क्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम् । अगर्हितैर्भायांप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हिता ननुष्या-
णां सन्ततिर्भवति, गर्हितैस्तु गर्हिता । तस्माद् गर्हितविवाहान्न कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥ ४३ ॥

समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशास्त्रेण विधीयते । वि-
जातीयासु पुनरुह्यमाणासु विवाहकर्माण पाणिग्रहणस्थानेऽयमनन्तरश्लोके वक्ष्यमाणो वि-
धिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डैकदेशो ग्राह्यः । वै-
श्यया ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रय-
विवाहे प्रावृतवसनदशा ग्राह्या ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्वतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः । तत्कालाभि-
गामी स्यादित्ययं नियमविधिः न तु परिसंख्या, स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधात्मकदो-
षत्रयदुष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन्पक्षेऽप्राप्तिस्तत्र विधिः “समे-
यजेत” इतिवत् । अत एव ऋतावगमने दोषमाह पराशरः—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः, “ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन

देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेनर्षिभ्यः" इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य सम्भवति मूला-
न्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् । (म. स्मृ. ३ । ४८)

इति च वक्ष्यति । ततोऽप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादने-
नैव चरितार्थत्वात् "कामजानितरान्विदुः" (म. स्मृ. ९ । १०७) इति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः ।
"दशास्यां पुत्रानाधेहि" इति मन्त्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः । जातपुत्रस्याप्यृतुकालगमननियमो न
दशस्वेवावतिष्ठते । स्वदारनिरतः सदेति नित्यं स्वदारसंतुष्टः स्यान्नान्यभार्यामुपगच्छेदिति वि-
धानात्परिसंख्यैव, वाक्यानर्थक्यात्स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषाश्रवणाच्च न
नियमविधिः । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनामिति । पर्वाण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते, तानि वर्जयित्वा भा-
र्याप्रीतिव्रतं यस्य स तद्व्रतोऽनृतावप्युपेयात् । अत एव रतिकाम्यया न तु पुत्रोत्पादनशास्त्र-
दुद्ध्या । तस्माद्विधित्रयमिदमृतावुपेयादेव, अन्यभार्यां नोपगच्छेत्, अनृतावपि भार्याप्रीतये
गच्छेदिति । अत्र च गोतमः "ऋतावुपेयादनृतां च पर्ववर्जम्" । याज्ञवल्क्योऽप्याह—

यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । (या. स्मृ. १ । ८१)

पर्ववर्जमिति ऋतावनृतां चोभयत्र सम्बध्यते ॥ ४५ ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥ ४६ ॥

अत्र रात्र्यहःशब्दावहोरात्रपरौ । शोणितदर्शनात्प्रभृति स्त्रीसंपर्कगमनादौ शिष्टनिन्दितै-
श्चतुर्भिरन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्राणि भासि मासि स्त्रीणामृतुः स्वभावे भवः स्वाभा-
विकः । व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७ ॥

तासां पुनः षोडशानां रात्रीणां शोणितदर्शनात्प्रभृति आद्याश्चतस्रो रात्रय एकादशी त्रयो-
दशी च रात्रिर्गमने निन्दिता । अवशिष्टा दश रात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तास्वपि दशसु मध्ये षष्ठ्यष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते । अयुग्मासु पञ्च-
मीसप्तम्यादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थी युग्मासु ऋतुकाले भार्यां गच्छेत् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीरोऽल्पे च विपर्ययः ॥ ४९ ॥

पुंसो बीजेऽधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते । स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव । अतो
वृष्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्वपि
पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्पुंसकं जायते । पुंस्त्रिया-
विति यमौ च । निःसारेऽल्पे चोभयोरैव बीजे गर्भस्यासम्भवः ॥ ४९ ॥

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।

ब्रह्मचार्येव भवति यत्रतत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

निन्द्यासु पूर्वोक्तासु षट्सु रात्रिषु अन्धासु च निन्द्यास्वपि यासु कासुचिदष्टासु स्त्रियो
वर्ज्यन्ते रात्री अवशिष्टे पर्ववर्जिते व्रजब्रह्मण्डितब्रह्मचार्येव भवति । यत्र तत्राश्रमे वसन्निति
वाच्यप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रसक्तम् । न च वनस्थभा-
र्याया ऋतुर्न भवतीति वाच्यम्, "वनं पञ्चाशतो व्रजेत्" इति,

वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेद्द्विगुणः पुमान् ।

इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्सम्भवात् । (१)मेधातिथिस्तु “यत्र तत्राश्रमे वसन्नित्यनु-
वादमात्रम्, गृहस्थेतराश्रमत्रये जितेन्द्रियत्वविधानाद्रात्रिद्वयाभ्यनुष्ठानासम्भवात्”
इत्याह । गोविन्दराजस्तु “उत्पन्नजितेन्द्रियपुत्रस्याश्रमान्तरस्यस्वापीच्छया पुत्रार्थे रात्रिद्वयग-
मने दोषाभावप्रतिपादनार्थमेतत्, यत्र तत्राश्रमे वसन्निति वचनात्पुत्रार्थो संविशेदिति च प्र-
स्तुतत्वात्पुत्रस्य च महोपकारकत्वात्” इत्याह ।

हन्त गोविन्दराजेन विशेषमविवृण्वता ।

व्यक्तमङ्गीकृतमृतौ स्वदारसुरतं यते ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमणवपि ।

गृह्णन्शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥

कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृहीयात् । यस्मा-
ल्लोभेन तद् गृह्णन्नपत्यविक्रयी भवति ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।

नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधप्रसङ्गाच्चवमाध्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम् ।
ये बान्धवाः पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि गृह्णन्ति । नारी स्त्री, यानान्यवाहीनि, वस्त्रं
चेति प्रदर्शनार्थम् । सर्वमेव धनं न ग्राह्यम् । ते गृह्णानाः पापकारिणो नरकं गच्छन्ति ॥ ५२ ॥

आर्षं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पोऽप्येवं महान्वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

आर्षं विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराद् ग्राह्यमिति केचिदाचार्या वदन्ति तत्पुनरसत्यम् । य-
स्मादल्पमूल्यसाध्यत्वादल्पो वा भवतु, बहुमूल्यसाध्यत्वान्महान्वा भवतु, स तावद्विक्रयो भ-
वत्येव । यत्पुनः “एकं गोमिथुनम्” (म. स्मृ. ३।२९) इति पूर्वमुक्तं तत्परमतमिति गोविन्द-
राजः, तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेव, वराद्गोमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैवा-
र्षविवाहलक्षणत्वात् । मन्वभिमतमन्यदेवार्षलक्षणम्, एकं गोमिथुनमिति परमतमिति चेत् ?

एकं गोमिथुनं द्वे चेत्येतत्परमतं यदि ।

तदा मनुमतेनार्षलक्षणं किं तदुच्यताम् ॥

अष्टौ विवाहान्कथयन्नार्षोदासन्ततेगुणान् ।

मनुः किं स्वमतेनार्षलक्षणं वक्तुमक्षमः ॥

(२)मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनिरासमेव न कृतवान् । तस्मादस्माभिरित्थं व्या-
ख्यायते—आर्षं विवाहे गोमिथुनं शुल्कमुत्कोचरूपमिति केचिदाचार्या वदन्ति । मनोस्तु मतं
नेदम्, शास्त्रनियमितजातिसंख्याकं ग्रहणं न शुल्करूपम् । शुल्कत्वे मूल्याल्पत्वमहत्त्वे अनुप-
योगिनी, विक्रय एव तदा स्यात् । किन्त्वार्षविवाहसम्पत्त्यै अवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धये क-
न्यायै वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमेव गृह्यते । अत एवार्षलक्षणश्लोके “वरादादाय धर्मतः” (म.
स्मृ. ३।२९) इति । धर्मतो धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोगलोभेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमशास्त्री-
यम् । अत एव “गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन” (म. स्मृ. ३।५९) इति निन्दामुक्तवान् । तस्मात्पूर्वा-

(१) ‘यत्र तत्राश्रमे वसन्’ अर्थवादोऽयम् । न तु वानप्रस्थाद्याश्रमेषु राज्यभ्यनुज्ञा जितेन्द्रियत्ववि-
धानास्तर्वाश्रमेषु गृहस्थादन्येषु वीप्सायाश्चार्थवादतयाऽप्युपपत्तेः ।

(२) स्त्रीगवी च पुंगवश्च गोमिथुनम् । केचिदाहुरेतदादयमिति । मनोस्तु मतं मृषैव तत्, मिथ्या-
ज्ञादेयमित्यर्थः । अल्पोऽप्येवम् अल्पताधनोऽल्पः एवं महान्भवति तावानेव विक्रयः ।

पर्यप्यालोचनादाय धर्मार्थं गोमिथुनं ग्राह्यं न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥५३॥
आर्षे गोमिथुनं शुल्कमित्युक्तं, इदानीं कन्यार्थमपि धनस्य दानं न शुल्कमित्याह—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥ ५४ ॥

यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किन्तु कन्यायै समर्प्यन्ति, सोऽपि न विक्रयः यस्मात्कुमारीणां पूजनं तदानृशंस्यमर्हिसकत्वं केवलं तदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं, किन्तु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येत भोजनादिना पूजयितव्या वस्त्रालङ्कारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसम्पदं प्राप्तुकामैः ॥५५॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

यत्र कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेता न पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वा निष्फला भवन्तीति निन्दार्थवादः ॥ ५६ ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

“जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः” इत्याभिधानिकाः (अमरकोशे नानार्थः, श्लो. १४२) । यस्मिन्कुले भगिनीगृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियश्च पत्नीदुहितृस्नुषाद्याः परितापादिना दुःस्त्रिन्यो भवन्ति तत्कुलं शीघ्रं निर्धनीभवति देवराजादना च पीडयते । यत्रैता न शोचन्ति तदनादिना नित्यं वृद्धिमेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु “नवोढादुहितृस्नुषाद्या जामयः” इत्याहतुः ॥ ५७ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृस्नुषाद्या अपूजिताः सत्योऽभिषपन्ति “इदमनिष्टमेषा मस्तु” इति, तान्यभिचारहतानि धनपश्चादिसहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

यस्मादेवं तस्मात्कारणादेता भूषणाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेषु कौमुद्यादिषु, उत्सवेषु-पनयनादिषु आभ्युदयिकेषु समृद्धिकामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ॥ ५९ ॥

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया । यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतो भवति स्रयन्तराभिलाषादिकं न करोति, भार्या च स्वामिना प्रीता भवति, तस्मिन्कुले चिरं श्रेयो भवति । कुलप्रशान्त्यै केवलं भार्यापती एव, पुत्रपौत्रादिसन्ततिरपि श्रेयोभागिनी भवति ॥ ६० ॥

यदि हि स्त्रीन रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

[यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ ।

तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सङ्गतम् ॥ २ ॥]

दीप्त्यर्थोऽत्र रुचिः । यदि स्त्री वस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात्तदा स्वामिनं पुनर्न हर्षयेदेव । हिशब्दोऽवधारणे । अप्रहर्षात्पुनः स्वामिनः प्रजनं गर्भधारणं न सम्पद्यते ॥ ६१ ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्नेहविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात्तत्कुलं दोषं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया जरान्तरसंयर्कात्सकलमेव कुलं मलिनं भवति ॥ ६२ ॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

आसुरादिविवाहैर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिक्रियालोपैर्वेदापाठेन ब्राह्मणापूजनेन प्रख्यात-कुलान्यपकर्षं गच्छन्ति ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

चित्रकर्मादिशिल्पेन कलया धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाश्चर्यक्रय-विक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ६५ ॥

अयाज्यवात्यादियाजनैः कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनां नास्तिक्येन “शास्त्रोपफलवत्कर्मसु फलाभावबुद्धिर्नास्तिक्यम्” । वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षं गच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन क्रियालोपादयो निन्दिताः । निन्दया चैतन्न कर्तव्यमिति सर्वत्र निषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

इदानीं क्रियालोपादिगतप्रासङ्गिककुलनिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह—

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ६६ ॥

यद्यपि “धनेन कुलम्” इति लोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते महतीं च ख्यातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

विवाहप्रकरणमतिक्रान्तम् । इदानीं वैवाहिकाग्नौ सम्पाद्यं महायज्ञविधानं चेति वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं महायज्ञानुष्ठानमाह—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ ६७ ॥

विवाहे भवो वैवाहिकः, अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । तस्मिन्नग्नौ गृह्योक्तं कर्म सायंप्रातर्होमाष्टकादि यथाशास्त्रमग्निसम्पाद्यं च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसम्पाद्यं च पार्कं गृहस्थः कुर्यात् ॥ ६७ ॥

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

पशुवधस्थानं सूना । सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुल्लयादयः पञ्च गृहस्थस्य हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि । चुल्ली उद्वाहनी, पेषणी दृषदुपलात्मिका, उपस्करो गृहोपक-
रणकुण्डसंमार्जन्यादिः, कण्डनी उलूखलमुसले, उदकुम्भो जलाधारकलशः । याः स्वकार्ये योज-
यन्वापेन सम्बध्यते ॥ ६८ ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९ ॥

तासां चुल्लयादिस्थानानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थमुत्पन्नपापनाशार्थं गृहस्थानां पञ्चमहाय-
ज्ञाः प्रतिदिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानाद्विंशतिस्थान-
त्वेन च कीर्तनात् “सूनादोषैर्न लिप्यते” (म. स्मृ. ३ । ७१) इति वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां
पापहेतुत्वं, पञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं
तत्पापक्षयस्यापेक्षितत्वात्संशयावन्दनादिवन्नित्यत्वमपि न विरुध्यते ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

अध्यापनशब्देनाव्ययनमपि गृह्यते “जपोऽहुतः” (म.स्मृ. ३।७४) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अ-
तोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः । “अन्नाद्येनोदकेन वा” (म.स्मृ. ३।८२) इति तर्पणं वक्ष्यति,
स पितृयज्ञः । अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो देवयज्ञः । भूतबलिर्भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः ।
अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थं गौणः ॥ ७० ॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तिः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

शक्ति इत्येतद्विधानार्थोऽयमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासम्भवमेते कर्तव्याः । हापय-
तीति प्रकृत्यर्थ एव छान्दसत्वाणिच् । जहातीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

देवताऽतिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ७२ ॥

देवताशब्देन भूतानामपि ग्रहणम्, तेषामपि बलिहरणे देवतारूपत्वात् । भृत्या वृद्धमा-
तापित्रादयोऽवश्यं संवर्धनीयाः । “सर्वत एवात्मानं गोपायेत्” इति श्रुत्या आत्मपोषणमप्य-
वश्यं कर्तव्यम् । देवताऽऽदीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति स उच्छ्वसन्नपि जीवितकार्याकर-
णान्न जीवतीति निन्दयाऽवश्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुन्यन्तरकृतान्यहुतादीनि संज्ञान्त-
राण्यभिधेयानि ॥ ७३ ॥

तानि स्वयं व्याचष्टे—

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्रथार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४ ॥

अहुतशब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते । हुतशब्देन देवयज्ञाख्यो होमः । प्रहुतशब्देन
भूतयज्ञाख्यो भूतबलिः । ब्राह्म्यहुतशब्देन मनुष्ययज्ञाख्या ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा । प्राशितश-
ब्देन पितृयज्ञाख्यं नित्यश्राद्धम् ॥ ७४ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्देवे चैवेह कर्मणि ।

दैवकर्मणि युक्तो हि विभर्तीदं चराचरम् ॥ ७५ ॥

यदि दारिद्र्यादिदोषेणातिथिभोजनादिकं कर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयज्ञे नित्ययुक्तो भवेत् ।
दैवे कर्मण्यग्नौ होमे च । होमस्य स्तुतिमाह-यतो दैवकर्मपर इदं स्थावरजङ्गमं धारयति ॥ ७५ ॥
कुत एतदित्याह—

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

यजमानेनाग्नावाहुतिः सम्यक् क्षिता रसाहरणकारित्वादादित्यस्य आदित्यं प्राप्नोति ।
स चाहुतिरस आदित्याद् वृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नम् । तदुपभोगेन जायन्ते प्रजाः ॥ ७६ ॥

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ ७७ ॥

यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनो जीवन्ति तथा गृहस्थाश्रमेण सर्वाश्रमिणो
निर्वहन्ति ॥ ७७ ॥

गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणामित्युक्तं तदेवोपपादयति—

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ७८ ॥

यस्माद् गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोऽप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्यानान्नदानाभ्यां नित्यं गृहस्थै-
रेवोपक्रियन्ते तस्मात् ज्येष्ठाश्रमो गृहस्थः । ज्येष्ठ आश्रमो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः ॥ ७८ ॥

स सन्धार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।

सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्वलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

यत एवमतः स गृहस्थाश्रमः स्वर्गसुखमिच्छता अनन्तमिव चिरस्थायित्वात्, इह लोके
च स्त्रीसम्भोगस्वाद्भ्रातादिभोजनसुखं सन्ततमिच्छता प्रयत्नेनानुष्ठेयः । योऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं
न शक्यते ॥ ७९ ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ ८० ॥

एते गृहस्थेभ्यः सकाशात्प्रार्थयन्ते । अतः शास्त्रज्ञेन तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

किं तत्तदाह—

स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्पणहोमैर्देवान्यथाविधि ।

पितृन्श्राद्धैश्च नृनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

नानाप्रकारत्वादर्वनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञान्तर्गतैः स्वाध्याया-
दिभिः ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रं पूजयेत् ॥ ८१ ॥

तत्र पितृयज्ञं तावदाह—

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

प्रत्यहं यथासम्भवं श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धशब्दोऽयं कर्मविधिवाक्यवर्ती कौण्डपाणिनाम-
यनीयाग्निहोत्रशब्दवद्वक्ष्यमाणपार्वणश्राद्धधर्मातिदेशार्थः । अन्नाद्येनेति तिलैर्व्रीहिभिर्यवैरि-
त्यादेरुपादानम् । पयः क्षीरम् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाञ्चयज्ञिके ।

न चैवात्राशयेत्कश्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गते एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् । अपिशब्दात्सम्भवे बहूनपि ।
पार्वणधर्मग्रहणाच्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्तावाह-न कञ्चिद्वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

विश्वदेवार्थः सर्वदेवार्थो वैश्वदेवस्तस्य एकस्यान्नस्यावसथ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपर्युक्षणा-
दीतिकर्तव्यतापूर्वकमाभ्यो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहं होमं कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं
द्विजातिप्रदर्शनार्थम्, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

वचनद्वयम् “स्वाहाकारप्रदानहोमः” इति कात्यायनस्मरणादादावगम्ये स्वाहा सोमाय
स्वाहेति निरपेक्षदेवताकं होमद्वयं कृत्वा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति समस्तदेवताकं होमं कु-
र्यात् । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो, धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

कुह्वा अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यामग्नये स्विष्टकृत इत्येवं स्वाहाकारान्तान्हो-
मान्कुर्यात् । श्रुत्यन्तरेष्वग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतो विधानात्केवलं स्विष्टकृन्निर्देशेऽप्यग्नि-
विशेषणत्वेनैव प्रयोगः । पाठादेवान्तत्वे सिद्धे स्विष्टकृतेऽन्तत इत्यभिधानं स्मृत्यन्तरीयहो-
मसमुच्चयेऽप्यन्तत्वज्ञापनार्थम् ॥ ८६ ॥

एवं सम्यग्धर्तुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।

इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यवित्तो देवताध्यानपर एव होमान्कृत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु
दिक्षु प्रदक्षिणमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् । यथा-प्राच्यामिन्द्राय नमः, इन्द्रपुरुषेभ्यो
नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः, यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः, वरुणपुरुषेभ्यो
नमः । उत्तरस्यां सोमाय नमः, सोमपुरुषेभ्यो नमः यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्या-
न्तकाप्पतीन्दुशब्दैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बह्वृचानुष्ठानसंवादाद्बह्वृचगृह्ये च “यमाय यमपुरु-
षेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्यः इति प्रतिदिशम्” (अ. १ खं. २) इति
पाठाद्यथोक्त एव प्रयोगः ॥ ८७ ॥

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

इतिशब्दः स्वरूपविवक्षार्थः । मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे बलिं दद्यात्, जलेऽद्भ्य इति ।
मुसलोलूखल इति द्वन्द्वनिर्देशात्सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिं दद्यात् । गुणानु-
रोधेन प्रधानबलिकर्मावृत्तेरन्याय्यत्वात् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद् भद्रकाल्यै च पादतः ।

ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥

वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै बलिं दद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षि-
णपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै । अन्ये तु उच्छीर्षकं गृहस्थशयनस्य शिरःस्थानभूभागं, पादत
इति तस्यैव चरणभूप्रदेशमाहुः । ब्रह्मणे वास्तोष्पतय इति गृहमध्ये । द्वन्द्वनिर्देशेऽपि ब्रह्मवा-
स्तोष्पत्योः पृथगेव देवतात्वम् । यत्र द्वन्द्वे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दं
करोति । यथा सहद्यावापृथिव्योश्चेति ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्तिपेत् ।

दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च ॥ ६० ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्य इति शब्दादेकेयमाहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहाकाशे बलिं दद्यात् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवा, नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तम् । “दिवाचारिभ्यो दिवा” (अ. १ खं. २) इत्यादिबह्वृचगृह्यदर्शनादियं व्यवस्था ॥ ९० ॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये ।

पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ६१ ॥

गृहस्थोपरि यद् गृहं तत्पृष्ठवास्तु बलिदातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र सर्वात्मभूतये नम इत्येव बलिं दद्यात् । उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामुखः स्वधा पितृभ्य इति बलिं हरेत् । प्राचीनावीतिना चायं बलिदैयः । “स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत्” (अ. १ खं. २) इति बह्वृचगृह्यवचनात् ॥ ९१ ॥

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद् भुवि ॥ ६२ ॥

अन्यदन्नं पात्रे समुद्धृत्य श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथा रजसा नसंगृह्यते तथा भुवि दद्यात् । पापरोगी कुष्ठो क्षयरोगी वा ॥ ९२ ॥

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं पथर्जुना ॥ ६३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभूतान्यन्नदानादिना नित्यं पूजयति, स परं स्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्तिं प्रकाशम् अवब्रूणवर्त्मनाऽर्चिरादिमार्गेण प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः । तेजोमूर्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोधस्वभावो भूत्वेति व्याख्या ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद् बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ॥ ६४ ॥

एवमुक्तप्रकारेणैतद्बलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिं भोजयेत् । भिक्षवे परिव्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्वस्तिवाच्यं भिक्षादानमपूर्वमिति गौतमाद्युक्तविधिना भिक्षां दद्यात् । ग्रासप्रमाणा च भिक्षा भवति । “ग्रासनात्रा भवेद्भिक्षा” इति शातौतसपवचनात् । सम्भवे त्वधिकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ६५ ॥

गुरवे गां दत्त्वा विधिवत्स्वर्णशृङ्गिकादिविधानेन यत्फलं प्राप्नोति तद् गृहस्थो विधिना भिक्षादानात्प्राप्नोति ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ६६ ॥

प्रचुराब्जाभावे ग्रासप्रमाणां भिक्षामपि व्यञ्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णपात्रमपि फलपुष्पादिना सत्कृत्य तत्त्वतो वेदतदर्थज्ञानवतो ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९६ ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।

भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥ ६७ ॥

मोहाद्यत्पात्रानभिज्ञतया देवपितृद्वशेनात्रानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया
मस्मरूपेषु पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।

निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ९८ ॥

[अनर्हते यद्दाति न ददाति यदर्हते ।

अहर्निर्हपरिज्ञानाद्धनी धर्मान्न हीयते ॥ ३ ॥

काले न्यायागतं पात्रे विधिवत्प्रतिपादितम् ।

ददाति परमं सौख्यमिह लोके परत्र च ॥ ४ ॥

प्रतिग्रहेण शुद्धेन शस्त्रेण क्रयविक्रयात् ।

यथाक्रमं द्विजातीनां धनं न्यायादुपागतम् ॥ ५ ॥]

विद्यातपस्तेजःसम्पन्नविप्राणां सुखानि होमाधिकरणत्वेनाश्रितया निरूपितानि । तेषु
हव्यकव्यादि प्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तराद्व्याधिशत्रुराजपीडादिभयान्महतश्च पापादमुत्र नर-
कात्प्रायते ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

स्वयमागताय त्वतिथये आसनं पादप्रक्षालनाद्यदकं यथासम्भवं व्यञ्जनादिभिः सत्कृतं
चात्रम् “आसनावसथौ” (म. स्मृ. ३ । १०७) इत्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९९ ॥

शिलानप्युच्छ्रितो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥ १०० ॥

लूनकेदारशेषधान्यानि शिलास्तानप्युच्छिन्वतो वृत्तिसंयमान्वितस्य, त्रेता, आवसथ्यः,
सम्यश्चेति पञ्चाग्नयः । सभ्यो नामाग्निः शीतापनोदाद्यर्थं यस्तत्र प्रणीयते । पञ्चस्वग्निषु होमं
कुर्वाणस्यापि सर्ववृत्तिसङ्कोचेन पञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यमनर्चितोऽतिथिर्वसन्गृह्णाति । अनया च
निन्दयाऽतिथ्यर्वनस्य नित्यताऽवगम्यते ॥ १०० ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनुता ।

एतान्यपि सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

अन्नासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रियवचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वति-
थ्यर्थं न कदाचिदुच्छिद्यन्ते अवश्यदेयानीति विधीयते । तृणप्रहणं शयनीयोपलक्ष्यार्थम् ॥ १०१ ॥
अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

एकरात्रमेव पश्येद् निवसन्ब्राह्मणोऽतिथिर्भवति । अनित्यावस्थानान्न विद्यते द्वितीया ति-
थिरित्येतिरुच्यते ॥ १०२ ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद् भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

एकग्रामनिवासिनं लोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः संगत्या वृत्त्यर्थिनं भार्याभियुक्तो
गृहे वैशेषिकलोपस्थितमपि नातिथिं विद्यात् । एतेन भार्याभिरहितस्य प्रवासिनो नातिथि-
रिति बोधितम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४ ॥

[परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः ।

दत्तमिष्टं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥ ६ ॥]

अतिथिप्रकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः ग्रामान्तराणि गत्वा परान्नं सेवन्ते ते निषिद्ध-
परान्नदोषानभिज्ञाः तेन परान्नभोजनेन जन्मान्तरे अन्नादिदायिनां पशुतां व्रजन्ति । तस्मादिदं
न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते ॥ १०४ ॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत् ॥ १०५ ॥

सूर्योऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः, सूर्योदः प्रापितो रात्रौ स्वगृहगमनाशक्तेः ।
द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः । अकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि । नास्य गृहेऽतिथिरनश्नन्वसेद-
वश्यमस्मै भोजनं देयम् । प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽयमारम्भः । अत एव विष्णुपुराणे-

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदो विमुखे गते ॥

गोविन्दराजस्तु प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थत्वमस्याह ॥ १०६ ॥

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वाऽतिथिपूजनम् ॥ १०६ ॥

यद् धृतदध्याद्युत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचष्टे तत्तस्मै अदत्त्वा न स्वयं भोक्तव्यम् । धनाय हितं
धनस्य निमित्तं वा धन्यम् । एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः । अतिथिभोजनफलकथनमिदम् । न
चानावश्यकतापत्तिः, “सर्वं सुकृतमादत्ते” (म. स्मृ. ३।१००) इत्यादिदोषश्रवणात् ॥ १०६ ॥

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥ १०७ ॥

आसनं पीठं चर्मवा, आवसथो विश्रामस्थानम्, शय्या खट्वादि, अनुव्रज्या गच्छतोऽनु-
गमनम्, उपासना परिचर्या । एतत्सर्वं बहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरापेक्षयोत्कृष्टाप-
कृष्टमध्यमं कुर्यान्न पुनः सर्वेषां समम् ॥ १०७ ॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ १०८ ॥

अन्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोऽतिथिरागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः
पाकं कृत्वा तस्यान्नं दद्यात् । बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात् । बलिनिषेधादन्नसंस्काराभावो वैश्व-
देवस्यावगम्यते । अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् ॥ १०८ ॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९ ॥

भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत् । यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्नुद्गीर्णाशीति
पण्डितैः कथ्यते ॥ १०९ ॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथयो न भवन्ति, क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातित्वात् ।
मित्रज्ञातीनामात्मसम्बन्धाद् गुरोः प्रभुत्वात् । अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य उत्कृष्टो ब्राह्मणः

सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यशूद्र । एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथयो न शूद्रः ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमावजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

यदि ग्रामान्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छत्तदा विप्रगृहोपस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानुशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य कुटुम्बे गृहे प्राप्तौ ग्रामान्तरादागतत्वादतिथिधर्मशालिनौ तदा तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतो दम्पतीभोजनात्पूर्वं दासभोजनकाले अनुकम्पामाश्रयन्भोजयेत् ॥ ११२ ॥

इतरानपि सख्यादीन्सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्याया ॥ ११३ ॥

उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सखिसहाध्यायिप्रभृतोन्सम्प्रीत्या गृहमागतान् न त्वतिथिभावेन, तस्य प्रतिषेधात् । यथाशक्ति प्रकृत्यन्नं कृत्वा भार्याया भोजनकाले भोजयेत् । गृहस्थस्यापि स एव भोजनकालः, “अवशिष्टं तु दम्पती” (म. स्मृ. ३।११६) इति वक्ष्यमाणत्वात् । आत्मना सहेति वक्तव्ये वचनवैवित्र्यमाचार्यस्य । गुरोस्तु भोजनकालानभिधानं प्रभुत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ॥ ११३ ॥

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणीं गर्भिणीः स्त्रियः ।

अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ११४ ॥

सुवासिन्यो नवोढाः स्त्रियः स्नुषा दुहितरश्च ताः, कुमारी रोगिणी गर्भिणीश्चातिथिभ्योऽग्रे पूर्वमेवातिथिभ्यो भोजयेत् । कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेषामिति विचारमकुर्वन् । (१)मेधातिथिस्त्वन्वगेवेति पठित्वाऽनुगतानेवैतान्भोजयेदतिथिसमकालमिति व्याख्याय अन्ये तु अग्र इति पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४ ॥

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

एतेभ्योऽतिथ्यादिभृत्यपर्यन्तेभ्योऽन्नमदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनदोषमजानन् यः पूर्वं भुङ्क्ते स मरणानन्तरं श्वगृध्रैरात्मनो भक्षणं न जानाति । व्यतिक्रमस्येदं फलमिति वचनवैदग्ध्येनोक्तम् ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

विप्रेष्वतिथिषु, स्वेषु ज्ञातिषु, भृत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नादवशिष्टं भार्यापती पश्चादन्नीयाताम् ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन्गृह्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७ ॥

गृह्याश्च देवता इत्यनेन भूतयज्ञ उक्तः, पञ्चयज्ञानुष्ठानस्य “अवशिष्टं तु दम्पती” (म. स्मृ. ३।११६) इत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः ।

(१) अतिथिभ्योऽन्वगेवैताननुगतानेव भोजयेत् प्रारम्भभोजनेष्वेवातिथिषु तत्समकालं भोजयेत् अन्ये तन्म इति पठन्ति ।

अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापि संग्रहः । गृहे भवा गृह्या देवताः पूजयित्वेति वासुदे-
वादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

अद्यं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥ ११८ ॥

[यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद् गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७ ॥]

यस्त्वात्मार्थमेवान्नं पक्त्वा भुङ्क्ते देवादिभ्यो न ददाति स पापहेतुत्वात्पापमेव केवलं
भुङ्क्ते तान्नम् । तथा च श्रुतिः—“केवलाद्यो भवति केवलादी” । यस्माच्चदेव पाकयज्ञावशि-
ष्टमशनमन्नमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ॥ ११८ ॥

अतिथिपूजाप्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानां पूजाविशेषमाह—

राजत्विक्स्नातकगुरुन्प्रियश्वशुरमातुलान् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ॥ ११९ ॥

राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा, ऋत्विक् यज्ञे येन यस्यात्विज्यं कृतम्, स्नातको विद्या-
वताभ्याम्, प्रियो जामाता । राजादीनेतान्गृहागतान्सप्त गृह्योक्तेन मधुपर्काख्येन कर्मणा
पूजयेत् । परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तदूर्ध्वं गृहागतानेतान्पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् ।
“पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (पा. सू. २।३।१०) इति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयं पञ्चमी । अतः
एवैतत्सूत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तं “अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्” इति । (१)मे-
धातिथिस्तु परिसंवत्सरानिति पठित्वा परिगतो निष्क्रान्तः संवत्सरो येषां तान्पूजयेदिति
व्याख्यातवान् । उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमने न मधुपर्काहता ॥ ११९ ॥

राजस्नातकयोः पूजासङ्कोचार्थमाह—

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ ।

मधुपर्केण सम्पूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

राजस्नातकौ संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ न तु यज्ञव्यतिरे-
केण । जामात्रादयस्तु संवत्सरादूर्ध्वं यज्ञं विनाऽपि मधुपर्काहः । संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञ-
विवाहयोरेव मधुपर्कः । तद्वाह गौतमः—“ऋत्विगाचार्यश्चशुरपितृव्यमातुलादीनामुपस्थाने
मधुपर्कः । संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञः श्रोत्रियस्य च” ॥ १२० ॥

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

दिनान्ते सिद्धस्यान्नस्य पत्नी अमन्त्रं बलिहरणं कुर्यात्, इन्द्राय नम इति मन्त्रपाठवर्जम् ।
मानसस्तु देवतोद्देशो न निषिध्यते । यत एतद्वैश्वदेवं नामान्नसाध्यं होमबलिदानातिथिभोज-
नात्मकं तत्सायम्प्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥

“श्राद्धकल्पं च शाश्वतम्” (म. स्मृ. १ । ११२) इत्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं श्राद्धक-

(१) ‘परिसंवत्सरान्’ इति राजादिपूज्यविशेषणम् । परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो येषान्तान् ।
यदि संवत्सरे अतीते आगच्छन्ति तदा मधुपर्काहः, अर्वाङ् न । केचिदेवं व्याचक्षते—यदि संवत्सरादर्वा-
गागच्छन्ति तदा अतीतेऽपि संवत्सरे प्रथमपूजायाः पुनर्लभते पूजाम् । अन्ये त्वादुः—सांवत्सरिकी तेषां
पूजा न यावदागमनम् । अस्मिन्पक्षेऽर्वागागमनं न पूजाप्रतिबन्धकम् । पाठान्तरं ‘परिसंवत्सरात्’ इति
यावदेव संवत्सरं तावत्परिसंवत्सरात्तत ऊर्ध्वं पुनः पूज्या इत्यर्थः ।

रूपमुपक्रमते—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

साग्निरमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाहियत इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धम् । मासानुमासिकं मासश्चानुमासश्च तयोर्भवम् । प्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रग्रहणं द्विजातिपरम्, त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

इदानीं नामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यं द्रढयति—

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

[न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥ ८ ॥]

इदं मासिकं प्रतिमासभवं श्राद्धं यस्मात्पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाहियते तेन पिण्डान्वाहार्यकमिदं पिण्डता जानन्ति । ततो युक्तं पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तच्चामिषेण वक्ष्यमाणमासेन प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नतः कर्तव्यम् । “पिण्डानां मासिकं श्राद्धम्” इति वा पाठः । पिण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम् । शेषं तुल्यम् ॥ १२३ ॥

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्यं च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।

यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२४ ॥

तस्मिन् श्राद्धे ये भोजनीया ये चत्याज्या यत्संख्याका यैश्चान्नैस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

अत्र यद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद् ब्राह्मण-संख्यामाह—

द्वौ दैवे पितृकार्यं त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

देवश्राद्धे द्वौ ब्राह्मणौ, पितृपितामहप्रपितामहानां त्रीन्ब्राह्मणान्, अथवा दैवे एकं पित्रा-दित्रिके चैकं ब्राह्मणं भोजयेत् । उक्तातिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तते । (१)मे-धातिथिस्त्वाह—पितृकृत्ये त्रीनिति पितृघ्नीन्ब्राह्मणान्, पितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्, प्रपिता-

(१) देवानुद्दिश्य द्वौ ब्राह्मणौ भोजयेत्, पितॄणां कृत्ये त्रीन् ; उभयत्र वा दैवे एकं पित्र्ये चैकम् । यद्यपि पित्र्य इत्यत्र पितुरिदमिति पितृशब्देन देवताचोदना तथापि पितृपितामहप्रपितामहा उद्दे-स्यास्तत्रैकैकयैकैकं भोजयेत् । न त्वेवैकं सर्वेभ्यः पृथक्पृथग्देवतात्वात् । उक्तञ्च गृह्यकारेण—“न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातम्” इति । यदैकः पिण्डः सर्वेभ्यो न निरूप्यते तथैव ब्राह्मणोऽपि न भोज्यत इत्यर्थः । इहापि वक्ष्यति—निमन्त्रयेत्यवरानिति । भोजनार्थमेव तन्निमन्त्रणं, नादृष्टार्थम् । अतश्च पितृकृत्ये त्रीन्नीनिति द्रष्टव्यम् । तथाचाह—न चावरान्भोजयेत् इति । एवञ्च कृत्वा एकैकमपि विद्वांसमित्येतदपि एवमेव द्रष्टव्यम् एकैकस्यैकैकमिति । अपि च नैवात्र एकैकमुभयत्रेत्येतद्विधीयते । विस्तरप्रतिषेधार्थोऽयमनु-वादः । यथा विषं मक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्ष्वेति । यद्येवं द्वौ दैव इत्येषोऽपि विधिर्न स्यादस्याप्यन्यार्थत-तोपपत्तेः । अथायं विधिरप्राप्तत्वादिकैकमित्येषोऽपि कस्मान्न भवति ? अत्राह—माभूद्वयोरेकोऽपि विधिः । कुतस्तर्हि संख्यावगमो निमन्त्रयेत्यवरानिति । ननु तत्र दैवग्रहणं नास्ति स्मृत्यन्तरात्तर्हि संख्याव-गमः अयुजो वा यथोत्साहमिति युग्मान्दैव इति । यदि वाऽयं संख्याविधिः स्याद्विस्तरप्राप्त्यभावात्प्र-तिषेधोऽनर्थकः । तस्माद्यावद्भिन्नाङ्गणै भोजितैर्विस्तरे ये दोषारते न भवन्ति तावन्तो भोजनीयाः ।

महस्य त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत् “एकैकमुभयत्र वा” इति दैव एकं पित्रादित्रयस्य चैकैकं न त्वेकं पित्रादित्रयस्य, “न त्वेवैकं सत्रेषां काममनाद्ये पिण्डव्याख्यातम्” (अ. १६ खं. ७) इत्या-
श्रुत्यानगृह्यविरोधात् । यथैकपिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरुध्यते तथैको ब्राह्मणो न भोजयि-
तव्य इत्यर्थः । तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनम् । तदसत्, गृह्यकारेणैव “न त्वेवैकं
सत्रेषां पिण्डव्याख्यातम्” (अ. १६ खं. ७) इति पठित्वा “काममनाद्ये” (खं ७) इत्यभिहितम् ।
अस्यार्थः—बहुपित्रादिदेवताकभ्राह्मणानामाद्यं सपिण्डीकरणमभिमतं तद्यतिरिक्तश्राद्धे काम-
मेकः पित्रादीनांब्राह्मण इत्यर्थः । अथवा अनाद्ये अदनीयद्रव्याभावे एकोऽपि भोजयितव्यः ।
उभयत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनं गृह्यकृतैवोक्तम् । वलिष्ठोऽपि—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवतन्त्रं कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत् ।

प्रास्येदन्नं तदग्नौ वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥

इति सर्वेभ्य एकब्राह्मणभोजनमाह । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या । “प्रथमे वावशब्दे” (पा.
सू. ३।३।३३) इत्यनेन विस्तार इति प्राप्ते छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां “सर्वे विधयश्छन्दसि
विकल्पन्ते” इति विस्तर इति रूपम् ॥ १२६ ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।

पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नहेतु विस्तरम् ॥ १२६ ॥

सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजां, देशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं, कालमपराह्णं, शौचं श्राद्धक-
र्तृभोक्तृब्राह्मणप्रेष्यगतं, गुणवद्ब्राह्मणलाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति । तस्माद् ब्राह्मणवि-
स्तरं न कुर्यादिति सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणविस्तरनिषेधात्सत्क्रियादिसम्भवे पित्रादेरेकैक-
स्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम् । अत एव गौतमः—“न चावरान्भोजयेद्युजो वा यथोत्सा-
हम्” । बह्वृचगृह्यकारोऽपि—“अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोदिष्टे वा ब्राह्म-
णान्” (अ. १६ खं. ७) इत्युपक्रम्य “एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीन्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वम्”
इत्याह । द्वौद्वावित्याभ्युदयिकश्राद्धविषयं, स्मृत्यन्तरेषु तथा विधानात्, अत्राप्याभ्युदयिक
इत्युपक्रमाच्च ॥ १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ।

तस्मिन्पुक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकीः ॥ १२७ ॥

यदेतत्पित्र्यं काम्यश्राद्धरूपं प्रथममियं प्रख्याता प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्थं क्रिया । प्रक-
षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते । विधुक्षयेऽस्मावास्यायां तस्मिन्पित्र्ये कर्मणि युक्तस्यैत-
त्परस्य लौकिकी स्मार्तिकी प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्थं क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबन्धरू-
पेण कर्तारमुपतिष्ठते, तस्मादिदं कर्तव्यम् । गोविन्दराजेन तु विधिः क्षय इति पठितं, व्याख्यातं
च योऽयं नाम विधिः पित्र्यं कर्मेति क्षये चन्द्रक्षये गृहे(?) वा, तदसांप्रदायिकम्, मेवातिथिप्र-
भृतिभिर्गोविन्दराजादपि वृद्धतरैरनभ्युपेतत्वात्क्षय इति सम्बन्धकेशाच्च ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मै दैवपित्र्यान्नानि यत्नतो देयानि । अर्हत्तमाय श्रुताचा-
राभिजनादिभिः पूज्यतमाय तस्मै दत्तं महाफलं भवति ॥ १२८ ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि ॥ १२९ ॥

दैवपित्र्ययोरेकैकमपि वेदतत्त्वविदं ब्राह्मणं भोजयेत् । तदाऽपि विशिष्टं श्राद्धफलं प्राप्नोति न त्वविदुषो बहूनपि । एवं च “फलश्रवणाद् ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं पिण्डदानादिकं त्वङ्गम्” इति गोविन्दराजः । वयं तु पित्रुद्देशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धशब्दवाच्यं प्रधानं ब्रूमः । तदेव मनुना “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्” (म. स्मृ. ३ । १२२) इति विहितम्, आपस्तम्बेन तु मन्वर्थस्यैव व्याख्यातत्वात् । तदाहापस्तम्बः—“तथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयान्” इति । श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्तथा । ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं, आहवनीयवत्त्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात् । पितरो देवतेति नियतपितृदेवताकत्वाच्च श्राद्धस्य । देवताश्राद्धादौ श्राद्धशब्दस्तु तद्धर्मप्राप्त्यर्थो गौणः । कौण्डपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्दः । पुष्कलं फलं प्राप्नोतीति तु पुष्टतरफलार्थिनो गुणफलविधिः । स भोजनस्याङ्गत्वेऽपि तदाश्रयो न विरुद्धः ।

आपस्तम्बोऽभ्यधाच्छ्राद्धं कर्मैतत्पितृदेवतम् ।

मन्वर्थं कथयंस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम् ॥ १२९ ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकन्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥

दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनशुद्धिनिरूपणेन कृत्स्नशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तथाविधो ब्राह्मणो हव्यादीनां तीर्थं पात्रम्, प्रदाने सोऽतिथिरेव महाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् ॥ १३० ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

यत्र श्राद्धे ब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद्भोजनेन परितुष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान् सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्भोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः । छान्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् । गोविन्दराजस्त्वाह—“सहस्रं गच्छन्तु भूतानि” इति वेदे ॥ १३१ ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरैर्णैव शुद्ध्यतः ॥ १३२ ॥

विद्यया उत्कृष्टेभ्यो हव्यानि कव्यानि च देयानि, न मूर्खेभ्यः । अर्थान्तरन्यासो नामालंकारः । न हि रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन, एवं मूर्खभोजनेन जनितं दोषं न मूर्ख एव भोजितोऽपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

अविद्वन्निन्दया विद्वद्भानमेवोक्तं वक्रोक्त्या स्तौति—

यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलप्रयुगुडान् ॥ १३३ ॥

यत्संख्याकान्ग्रासान्हव्यकव्येष्ववेदविद् भुङ्क्ते तत्संख्याकानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ज्वलितशूलप्रयुगुडान्पिण्डान्ग्रसते, श्राद्धकर्तुरेवेदमविद्वद्भानफलकथनम् । तथा च व्यासः—

ग्रसते यावतः पिण्डान्यस्य वै हविषोऽनृचः ।

ग्रसते तावतः शूलान्ग्रात्वा वैवस्वतक्षयम् ॥ १३३ ॥

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे ॥ १३४ ॥

केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति, अन्ये प्राजापत्यादितपःप्रधानाः, अपरे तपोऽध्ययन-
निरताः, इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

ततः किमत आह—

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५ ॥

ज्ञानप्रधानेभ्यः पित्रर्थान्नानि यत्नाद्वातव्यानि, देवान्नानि पुनर्न्यायावधृतार्थशास्त्रानुसा-
रण चतुर्भ्योऽपि ॥ १३५ ॥

अश्रोत्रियो पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रिया वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥

योऽश्रोत्रियपितृकः स्वयं च श्रोत्रियः, यः श्रोत्रियपितृकः स्वयं वा अश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥
तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह—

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।

मन्त्रसम्पूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ १३७ ॥

अनयोः पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रं स्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात् । पितृ-
विद्यादरपरमिदम् । यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजाम-
र्हति । वेद एव तद्द्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् । तस्माद्वचनभङ्ग्या श्रोत्रियपुत्रः
स्वयं च श्रोत्रियः श्राद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम् । न तु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवा-
भ्यनुज्ञानं, श्रोत्रियायैव देयानीति विरोधात्, एवं च “दूरादेव परीक्षेत” (म. स्मृ. ३।१३०)
इति विद्याव्यतिरिक्ताचारादिपरीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद् द्विजम् ॥ १३८ ॥

श्राद्धे न मित्रं भोजयेत् । धनान्तररस्य मैत्री सम्पादनीया । न शत्रुं न च मित्रं यं जा-
नीयात्तं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥ १३९ ॥

मित्रशब्दोऽयं भावप्रधानः । यस्य मैत्रीप्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं
न भवतीति फलाभावकथनपरमिदम् । प्रेत्येति परलोक इत्यर्थे शब्दान्तरमवययमिदं न तु
क्त्वान्तम् । तेनासमानकर्तृकत्वे कथं क्त्वेति नाशङ्कनीयम् ॥ १३९ ॥

स्वर्गफलं श्राद्धस्य दर्शयितुं पूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषेण कथयति—

यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ।

स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ॥ १४० ॥

यो मनुष्यः सङ्गतानि मित्रभावं शास्त्रानभिज्ञतया श्राद्धेन कुरुते श्राद्धमेव मित्रलाभहेतु-
त्वान्मित्रं यस्य स श्राद्धमित्रो द्विजापसदः स स्वर्गलोकाच्च्यवते, तं न प्राप्नोतीत्यर्थः । श्रा-
द्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः” (या. स्मृ. १।२७०) ॥ १४० ॥

सम्भोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ १४१ ॥

सा दक्षिणा दानक्रिया सम्भोजनी सह भुज्यते यथा सा सम्भोजनी गोष्ठी बहुपुरुषभोज-
नात्मिका पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिहक्ता । सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वान्न परलोकफ-
ला इह लोक एवास्ते । यथान्धा गौरेकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥१४१॥

यथेरिणो बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।

तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

ईरिगमृषदेशो यत्र बीजमुखं न प्ररोहति तत्र यथा बीजमुप्त्वा कर्षको न फलं प्राप्नोत्ये-
वमविदुषे श्राद्धदानफलं दाता न प्राप्नोतीति ॥ १४२ ॥

दातृन्प्रतिग्रहीतृश्च कुरुते फलभागिनः ।

विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥

वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रं दत्तमैहिकामुष्मिकफलभागिनो दातृन्करोति । ऐहिकं फलं यथा-
शास्त्रानुष्ठानेन लोके ख्यातिरूपमानुषद्विकमिति (१) मेधातिथिगोविन्दराजौ । वयं त्वायुरा-
दिकमेवैहिकफलं ब्रूमः, “आयुः प्रजां धनं विद्याम्” (या. स्मृ. १ । २७०) इत्याद्यैहिका-
मुष्मिकादिफलत्वेनापि श्राद्धस्य याज्ञवल्क्यादिभिस्सकृत्त्वात् । प्रतिग्रहीतृश्च श्राद्धलब्ध-
नानुष्ठितयागादिफलेन परलोके सफलान् कुरुते, अन्यायार्जितधनानुष्ठितयागादेरफलप्रदत्वात् ;
इह लोके न्यायार्जितधनारब्धकृष्यादिफलातिशयलाभात्सफलान् कुरुते ॥ १४३ ॥

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

वरं विद्वद्ब्राह्मणाभावे गुणवन्मित्रं भोजयेत्तु विद्वांसमपि शत्रुम् । यतः शत्रुणा श्राद्धं
भुक्तं परलोके निष्फलं भवति । यथोक्तपात्रासम्भवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

“श्रोत्रियायैव देयानि” (म. स्मृ. ३ । १२८) इत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियश-
ब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तम्, इदानीं त्वधिकफलार्थं मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखा-
ध्यायिनि श्रोत्रिये दानमाह—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।

शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

ऋग्वेदिनं मन्त्रब्राह्मणात्मकशाखाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत् । तथाविधमेव यजुर्वेदिनम् ।
वेदस्य पारं गच्छतीति वेदपारगः । शाखाया अन्तं गच्छतीति शाखान्तगः । समाप्तिरस्या-
स्तीति समाप्तिकः । सर्वैरेव शब्दैर्मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्येताऽभिहितः ॥ १४५ ॥

तद्भोजनेऽधिकं फलमाह—

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।

पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छ्राध्वती साप्तपौरुषी ॥ १४६ ॥

एषां सम्पूर्णशाखाध्यायिनां बह्वृचादीनां मध्यादन्यतमो यस्य सम्यक् पूजितः सन् श्राद्धे

(१) विदुषे वा दक्षिणा दीयते सा दातृन् फलभागिनः कुरुते इति युक्तं, प्रतिग्रहीतारस्तु कतरत् फलं
भुञ्जते ? यदि तावददृष्टं, तदयुक्तम्, अनोदितत्वात् प्रतिग्रहस्य दृष्टफललाभेन प्रवृत्तेः । अथ दृष्टं
तदविदुषोऽपि दृश्यते । सत्यम्, इति शंकेषा ईदृशमेतद्विदुषे दानं यत्प्रतिग्रहीताऽप्यदृष्टफलभाग्यवेत् सत्यपि
दृष्टे, किं पुनर्दातेति । प्रेत्य स्वर्गं इह कीर्तिर्यथाशास्त्रमुत्तिष्ठतीति जनैः साधु वा दीयते विधिवदित्यनु-
वादो ददाति नैव भर्त्सयति ।

मुङ्गे तस्य (१) पुत्रादिसप्तपुरुषाणां शाश्वती अविच्छिन्ना पितृणां वृत्तिः स्यात् । 'साप्तपौरुषा' इत्यनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः, तस्य चाकृतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

हव्यकव्ययोरुभयोरेव प्रदाने यदसम्बन्धिभ्रोग्यादिभ्यो दीयत इत्यर्थं मुख्यः कल्प उक्तः । अयं तु मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पो ज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः, गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः, विट् दुहिता तस्याः पतिर्विट्पतिर्जामातः, बन्धुर्मातृष्वसृपितृष्वसृपुत्रादिः, एतान्मातामहादीन् दश मुख्यश्रोत्रियाद्यसम्भवे भोजयेत् ॥ १४८ ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

[तेषामन्ये पङ्क्तिदूष्यास्तथाऽन्ये पङ्क्तिपावनाः ।

अपाङ्क्त्येनान्प्रवक्ष्यामि कव्यान्तर्हान्निद्रजाधमान् ॥ २ ॥]

धर्मज्ञो दैवश्राद्धे भोजनार्थं न ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत । लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितव्यः । पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षा कर्तव्येति प्रयत्नतः शब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥

स्तेनश्चौरः स च सुवर्णचोरादन्यः, तस्य पतितशब्देनैव ग्रहणात् । पतितो महापातकी, क्लीबो नपुंसकः, नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य एतान्दैवपितृकृत्ययोरुभयोरेवायोग्यान्मनुरब्रवीदिति । मनुग्रहणं निषेधादरार्थम्, सर्वधर्माणामेव मनु-नोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१ ॥

जटिलो ब्रह्मचारी । "मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्" (म. स्मृ. २ । २१९) इत्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाजटिलत्वस्य मुण्डोऽपि निषिध्यते । अनधीयानं वेदाध्ययनरहितं यस्योपनयनमात्रं कृतं न वेदादेशः तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनकर्तुरभ्यनुज्ञानार्थोऽयं निषेधः । अतः "श्रोत्रियायैव देयानि" (म. स्मृ. ३ । १२८) इति ब्रह्मचारोत्तरविषयम् । दुर्बलो दुश्चर्मा । मेधातिथिस्तु दुर्बालमिति पठित्वा खलतिलोहितकेशो वा दुश्चर्मा वेत्यर्थत्रयमुक्तवान् । कितवो द्यूतकृत् । पूगयाजका बहुयाजकाः । "पूगः क्रमुकवृन्दयोः" (अमरकोषे नानाथे श्लो. २०) इत्याभिधानिकाः । अत एव वसिष्ठः—

यश्चापि बहुयाज्यः स्याद्यश्चोपनयते बहून् ।

इति । तान्श्राद्धे न भोजयेदिति न दैवे निषेधः । यत्रोभयत्र निषेधो मनोरभिमतस्तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्रेति वा करोति ॥ १५१ ॥

(१) सप्तपुरुषाश्च पिण्डभाजस्त्रयः पितृपितामहप्रपितामहाः, लेपभाजश्चतुर्थाद्याल्यश्च, आत्मा सप्तम इत्यन्यत्रोक्ताः । तदाह पुत्रादीति । पुत्रोऽत्र श्राद्धकर्ता विवक्षित इति ।

चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२ ॥

चिकित्सको भिषक्, देवलः प्रतिमापरिचारकः, वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्म कुर्वतोऽयं निषेधे
न तु धर्मार्थम्,

देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेत् ।

इति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सकृदपि, “सद्यः पतति मांसेन” (म. स्मृ. १०।
९२) इति लिङ्गात् । विपणेनेति । विपणो वणिज्या तथा जीवन्तः । हव्यकव्ययोरित्य-
भिधानाद्देवे पित्र्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाधुषिस्तथा ॥ १५३ ॥

भृतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारि । कुत्सितनखकृष्णदन्तः । गुरुप्रतिकूलाचरण-
शीलत्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निकलोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवान्नानुषङ्ग उत्तरत्र
एव च ॥ १५३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४ ॥

यक्ष्मी क्षयरं गी, पशुपालो वृत्त्यर्थतया छागमेषादिपोषकः, परिवेत्तपरिवित्ती वक्ष्यमाण-
लक्षणौ, निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—

निराकर्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विट् ब्राह्मणादीनां द्वेष्टा, गणाभ्यन्तरो गणार्थोपसृष्टसम्बन्धिधनाद्युपजीवी ॥ १५४ ॥

कुशीलवोऽवकीर्णौ च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥ १५५ ॥

कुशीलवो नर्तनवृत्तिः, अवकीर्णौ स्त्रीसम्पर्काद्विलुप्तब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्च, वृषली-
पतिः सवर्णमपरिणीय कृतशूद्राविवाहः, पौनर्भवः पुनर्भूषुत्रो वक्ष्यमाणः, उपपत्तिर्यस्य जाया-
ज्जारो गृहेऽस्ति ॥ १५५ ॥

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।

शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

भृतिर्वेतनं तद्ग्राही भृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा । एवं भृतकाध्यापितः । शूद्रशिष्यो
व्याकरणादौ । गुरुश्च तस्यैव । वाग्दुष्टः परुषभाषी, अभिशस्त इत्यन्ये । कुण्डगोलकौ वक्ष्य-
माणौ ॥ १५६ ॥

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।

ब्राह्मैर्यैर्नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७ ॥

मातुः पितृगुरुणां च परित्यागकारणं विना त्यक्ता शुश्रूषादेरकर्ता, पतितैश्चाध्ययनकन्या-
दामादिभिः सम्बन्धैः सम्पर्कं गतः । पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेत् ? न, संवत्सरात्प्रा-
गिदं भविष्यति, संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५७ ॥

अगारदाहो गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८ ॥

गृहदाहकः, मरणहेतुद्रव्यस्य दाता, कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योऽन्नमश्नाति । प्रदर्शनार्थ-
त्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि ग्रहणम् । अत एव देवलः—

अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तः गोलकः ।

यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥

सोमलताविक्रेता, समुद्रे यो वह्निर्वादिना द्वीपान्तरं गच्छति, बन्दी स्तुतिपाठकः, तैलार्थ-
तिलादिबीजानां पेष्टा, साक्षिवादे कूटस्य मृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।

पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९ ॥

पित्रा सह शास्त्रार्थं लौकिके वा वस्तुनि निरर्थं यो विवदते, कितवो यः स्वयं देवितुमन-
भिज्ञः स्वार्थं परान्देवयति, न स्वयं देविता, तज्योक्तत्वात् । न च सभिकः, तस्य द्यूतवृत्ति-
पदेनाभिधास्यमानत्वात् । “केकरः” इति पाठे तिर्यग्दृष्टिः, सुराव्यतिरिक्तमद्यपाता, कुष्टी,
अनिर्णीतेऽपि तस्मिन्महापातकादौ जाताभिशापः, छद्मना धर्मकारी, इक्षुः सादिविक्रेता ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।

मित्रधुग्धूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

धनूंषि शरांश्च यः करोति, ज्येष्ठायां सोदरभगिन्यामनूढायां यो कनिष्ठा विवाहे दीयते
साऽग्नेदिधिषूस्तस्याः पतिः । तथा च लौगाक्षिः—

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिषूज्या पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥

गोविन्दराजस्तु “भ्रातुर्मृतस्य भार्यायाम्” (म. स्मृ. ३ । १७३) इत्यनेनाग्नेदिधिषूपति-
रेव वृत्तिवशादग्नेदलोपेन दिधिषूपतिरिति मनुना वक्ष्यते न इह गृह्यत इत्याह । मित्रधुक्
यो मित्रस्यापकारे वर्तते, द्यूतवृत्तिः सभिकः, पुत्रेणाभ्यापितः पिता, मुख्येन पुत्राचार्यत्वा-
सम्भवात् ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्विज्यथो पिशुनस्तथा ।

उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१ ॥

अपस्मारी, गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः, श्वेतकुष्ठयुक्तः, दुर्जनः, उन्मादवान्, अचक्षुः, वेद-
निन्दाकरः ॥ १६१ ॥

हस्तिगोऽश्वोष्टूदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।

पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

हस्तिगवाश्वोष्टूणां विनेता, नक्षत्रशब्देन ज्योतिःशास्त्रमुपलक्ष्यते तेन यो वर्तते, पक्षिणां
पञ्जरस्थानां क्रीडाद्यर्थं विक्रयार्थं वा पोषकः, युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।

गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

प्रवहजलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता, तेषामेवावरणकर्ता, निजगतिप्रतिबन्धकः, गृह-
सन्निवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी, दूतो राजग्रामप्रेष्यव्यतिरिक्तोऽपि, वृक्षारोपयिता वेतन-
ग्रहणेन, न तु धर्मार्थी, “पञ्चाभरोपी नरकं न याति” इति विधानात् ॥ १६३ ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।

हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

क्रीडार्थं शूनः पोषयति, श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयाद्भिन्, कन्याभिगन्ता, हिंसारतः, शूद्रो-
पकलवृत्तिः । “वृषलपुत्रश्च” इति पाठान्तरम् । वृषला एव केवलाः पुत्रा यस्येत्यर्थः । वि-
नायकादिगणयागकृत् ॥ १६४ ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।

कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

गुर्वतिथिप्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः, क्लीबो धर्मकृत्यादौ निस्तसाहः, नपुंसकस्योक्तत्वात् ।
नित्यं याचनेन परोद्वेजकः, स्वयंकृतया कृष्या यो जीवति, वृत्त्यन्तरेऽपि वा सम्भवत्यस्वयं-
कृतयाऽपि, श्लीपदी व्याधिना स्थूलचरणः, केनापि निमित्तेन साधूनां निन्दाविषयः ॥ १६५ ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।

प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

मेषमाहिषजीवनः, परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः, प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन, न तु धर्मा-
र्हम्, “एतद्वै परमं तपो यत्प्रेतमरण्यं हरन्ति” इत्यवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १६६ ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

एतान्स्तेनादीन्निन्दिताचारान्काणादींश्च पूर्वजन्मार्जितनिन्दितकर्मशेषलब्धकाणादिभा-
वान्साधुभिः सहैकत्र भोजनाद्यनर्हान्ब्राह्मणापसदान् ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञो दैवे पित्र्ये च
त्यजेत् ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं नहि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥

तृणाग्निर्यथा न हविर्दहनसमर्थो हविषि प्रक्षिप्ते शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः, एवं वेदा-
ध्ययनशून्यो ब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्मै देवोद्देशेन त्यक्तं हविर्न दातव्यं, यतो भस्मनि न
हूयते । श्रोत्रियायैव देयानीत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेनादिवत्पङ्क्तिदूषकत्व-
ज्ञापनार्थं पुनर्वचनम् ।

अन्ये तु दैवेऽनधीयान एव वर्जनीयः, अधीयानस्तु काणादिरपि शारीरदोषयुक्तो ग्राह्य
इत्येतदर्थं पुनर्वचनम् । अत एव वसिष्ठः—

अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥

शारीरैः काणत्वादिभिर्नतु स्वयमुत्पाद्यैः स्तेनत्वादिभिः ॥ १६८ ॥

अपाङ्कदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

पङ्क्तिभोजनाहब्राह्मणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्यो दानादूर्ध्वं फलोदयस्तमशे-
षमभिधास्यामि ॥ १६९ ॥

अव्रतैर्यद् द्विजैर्भुक्तं परिवेन्नादिभिस्तथा ।

अपाङ्कैर्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥

वेद्यग्रहणार्थं व्रतरहितैस्तथा परिवेन्नादिभिरन्यैश्चापाङ्कैः स्तेनादिभिर्नृद्वयं कव्यं भुक्तं
रक्ष्णांसि भुञ्जते । निष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्यर्थः ॥ १७० ॥

अप्रसिद्धत्वात्परिवेन्नादिलक्षणमाह—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

अग्निहोत्रसंयोगोऽयमग्निहोत्राद्याधानपरः । यः सहोदरे ज्येष्ठे आतर्यनूढेऽनग्निके च दारप-
त्तिर्ह औत्तमाताग्निर्गर्भं च कुरुते स परिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिवित्तिर्भवति ॥ १७१ ॥

प्रसङ्गात्परिवेदनसम्बन्धिनां पञ्चानामप्यनिष्टं फलमाह—

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

परिवित्तिः, परिवेत्ता च, यया च कन्यया परिवेदनं क्रियते, कन्याप्रदाता, याजकश्च तद्वि-
वाहहोमकर्ता स पञ्चमो येषां ते सर्वे नरकं व्रजन्ति ॥ १७२ ॥

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।

धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिविषूपतिः ॥ १७३ ॥

मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां सकृत्सकृदुत्तावित्यादि-
विधिं हित्वा कामेनानुरागं भावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत स दिविषूपतिर्ज्ञात-
व्यः । अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्यपाठादस्यापि हव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः ॥ १७३ ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥

[उत्पन्नयोरधर्मेण हव्यकव्ये च नैत्यके ।

यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशी द्विजः स्मृतः ॥ १० ॥]

परदारेषु कुण्डगोलकाख्यौ द्वौ सुतावुत्पद्येते । तत्र जीवत्पतिकायामुत्पन्नः कुण्डो, मृतप-
तिकायां च गोलकः ॥ १७४ ॥

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।

दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥ १७५ ॥

ते परभार्यायां जाताः कुण्डाद्या दृष्टानुपयोगात्प्राणिन इति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्म-
णत्वेऽपि तत्कार्याभावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाभावादत्तानि ह-
व्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्तेरभावान्नाशयेते नाशयतः, प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यक-
व्यानि निष्फलानि कुर्वन्ति ॥ १७५ ॥

अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान्भुञ्जानाननुपश्यति ।

तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥ १७६ ॥

सन्निः सहैकपङ्क्त्यां भोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्यान्भोजनार्हान्पश्यति तावत्संख्यानां भो-
जनस्य फलं तत्र श्राद्धे दाता न प्राप्नोति, बालिशोऽज्ञः । अतः स्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा
कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्ठेः शिवत्री शतस्य तु ।

पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

अन्धस्य वीक्षणासम्भवाद्दीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ पाङ्क्त्यानां नवतेर्भोजनफलं नाश-
यति, एवं काणः षष्ठेः, श्वेतकुष्ठौ शतस्य, पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्येत्यन्धादिसन्निधि-
निरासार्थं वचनम् । गुल्लघुसंख्याऽभिधानं चेह संख्योपचये दोषगौरवं तत्र च प्रायश्चित्तगौर-
वमिति दर्शयितुम् ॥ १७७ ॥

यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ।

तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

शूद्रस्य यज्ञादावृत्तिव्यावृत्तसंख्यानं ब्राह्मणान्स्पृशति “आसनेषूपकृतेषु” (म. स्मृ. ३ ।
२०८) इत्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वान्मुख्यस्पर्शासम्भवे यावतां श्राद्धभोजनां पङ्क्त्यावृत्ति-
शति तावतां सम्बन्धि पौर्तिकं फलं श्राद्धोद्यं दातुर्न भवति । तावतां पौर्तिकं फलं बहिर्वेदि-

शनाच्च यत्फलं तन्न भवति इति (१) मेधातिथिगोविन्दराजौ । अतस्तथैव निन्दया निषिद्धा-
णापठितस्यापि शूद्रयाजकस्य भोजननिषेधः कल्प्यते ॥ १७८ ॥

प्रसङ्गश्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधयति लाघवाथेम्, अन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकस्य
बोद्धव्यं कर्तव्यं स्यात् ।

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७९ ॥

वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति,
सुतरामवेदवित् । अपक्वमृन्मयशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितम् ।

नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ ॥ १८० ॥

सोमविक्रयिणे यद्वत्तं तद् दातुर्भोजनार्थं विष्टा सम्पद्यते । जन्मान्तरे विष्टाभोजिनां जातौ
जायत इत्यर्थः । एवं पूयशोणितेऽपि व्याख्येयम् । नष्टं नाशभागितया निष्फलं विवक्षितम् ।
अप्रतिष्ठमनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।

भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

वाणिजकाय यद्वत्तं श्राद्धे तन्नेहानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाय, नापि पारलौकिकफलाय भवति ।
पुनर्भूतनाय यद्वत्तं तद्भस्महुतहविःसमम्, निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्ग्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।

मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनोषिणः ॥ १८२ ॥

इतोभ्यो विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्क्तिभोजनानर्हेभ्यः स्तेनादिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो यद्वत्त-
मन्नं तद्दातुर्भोजनार्थं मेदोरुधिरमांसमज्जास्थि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे
मेदःशोणितादिभुजां जातिषु जायन्त इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

अपाङ्ग्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्न्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥ १८३ ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टस्तेनादिदूषिता पङ्क्तियैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान्पवित्रीकारकान्ब्राह्मणा-
न्निषेधेन शृणुत । निषेधादेकपङ्क्तिभोजनासम्भवेऽपि स्तेनादीनां रहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन
साधकताऽस्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

सर्वेषु वेदेषु चतुर्ष्वः यज्याः श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीतवेदा ब्राह्मणा पङ्क्तिपावनाः । अत एव यमः
पङ्क्तिपावनगणनायां “चतुर्वेदविदे चैव” इति पठितवान् । तथा प्रकर्षणैवोच्यते वेदार्थं एभि-
रिति प्रवचनान्यद्वा नि तेष्वप्यज्याः षडङ्गविदस्ते च चतुर्वेदिनोऽपि पङ्क्तिपावनाः, “न्यायविच्च
षडङ्गवित्” इति पङ्क्तिपावनमध्ये यमेन पृथक्पठितत्वात् । तथा “छन्दसां शुद्धदशपुरुष” इत्यु-
क्तोवचनादशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसम्प्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ १८५ ॥

(१) यावतो ब्राह्मणान् स्पृशत्यङ्गैः पङ्क्तिगतः श्रोत्राप्यङ्गस्य स्पर्शनं न विवक्षितं किं तर्हि पूर्ववत्त-
द्देवसंज्ञिकः । पौर्विकफलं पूर्तं भवं पौर्विकं बहिर्वेदिदानाद्यत्फलं तत्पौर्विकम् ।

त्रिणाचिकेतोऽध्वर्युवेदभागस्तद्व्रतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः। पञ्चाग्निरग्निहो-
त्री । तथा च हारीतः—

पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

पवन आवसथ्याग्निः, पावनः सम्भ्योऽग्निः शीतापनोदाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते । त्रि-
सुपर्णो बहुवृचां वेदभागस्तद्व्रतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । षडङ्गानि शिक्षादीनि यो
व्याचष्टे स षडङ्गवित् सर्वप्रवचनेन षडङ्गाध्येतोक्तः । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोऽद्य तस्या आत्म-
सन्तानः पुत्रः । ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते तेषां गाता । एते पदं विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः
इत्युत्तरश्लोकेन सम्बन्धः ॥ १८५ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८६ ॥

अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरुपदेशाधिगतवेदार्थः, प्रवक्ता वेदार्थस्यैव, ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी,
सहस्रद इति देशविशेषानुपादानेऽपि “गावो वै यज्ञस्य मातरः” इत्यादिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्श-
नाद्गोसहस्रदाता बहुप्रदो वा । शतायुः शतवर्षवयाः । “श्रोत्रियायैव देयानि” इति नियमात्सति
श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात्पङ्क्तिपावनत्वम् ॥ १८६ ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयेत् त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ १८७ ॥

श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहात्पूर्वदिने तदसम्भवे श्राद्धदिने एवोक्तलक्षणान्ब्राह्मणान्स-
म्यगतिसत्कृत्य निमन्त्रयेत् । त्रयोऽवरा न्यूना येषां ते त्र्यवराः, न तु तावत् एव, एकैकम-
पीत्युक्तेः ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ १८८ ॥

श्राद्धे निमन्त्रितो ब्राह्मणो निमन्त्रणादारभ्य श्राद्धाहोरात्रं यावन्मैथुननिवृत्तिसंयमनि-
यमवान्स्यात् । अवश्यकर्तव्यजपादिवर्जं वेदाध्ययनं च न कुर्यात् । श्राद्धकर्ताऽपि तथैव
स्यात् ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्विजान् ।

वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

पूर्वनियमविधेरयमनुवादः । यस्मात्तान्ब्राह्मणान्निमन्त्रितानदृश्यरूपेण पितरोऽधितिष्ठ-
न्ति, प्राणवायुवद् गच्छतोऽनुगच्छन्ति, तथोपविष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति, तस्मान्नियता
भवेयुः ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

हव्यकव्ये यथाशास्त्रं निमन्त्रितो ब्राह्मणः स्वीकृत्य केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वाणस्तेन
पापेन जन्मान्तरे सूकरो भवति ॥ १९० ॥

“नियतात्मा भवेत्सदा” (म. स्मृ. ३।१८८) इत्यनेन मैथुननिषेधे कृतेऽपि वृषलीगम-
नस्याधिकदोषज्ञापनायाह—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

वृषली शूद्रा तत्र मूढत्वाच्छ्राद्धे निमग्नितः सन् यो वृषल्या सार्धं स्त्रीपुंसधर्मण सुरतादि-
ना रमते स दातुर्यत्पापं तत्प्राप्नोति । पापोत्पत्तिमात्रं विवक्षितम् । अन्यथा दातुर्यपापे पापं
न जायते । न चेदं दातुः प्रायश्चित्ततया विहितं येनासौ पापान्मुच्यते । (१)मेधातिथिगोवि-
न्दराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानाद् वृषस्यन्ती चपलयति भर्तारमिति योगाश्रयणेन
श्राद्धभोक्तुरुदा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतान्नेऽस्याहतुः ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

क्रोधरहिताः, बहिः शौचं मृद्वारिभ्यामन्तःशौचं रागद्वेषादित्यागस्तदुक्ताः, सर्वदा स्त्रीसं-
योगादिशून्याः, त्यक्तयुद्धाः, दयाद्यष्टगुणयोगो महाभागता तद्वन्तः, अनादिदेवतारूपाः पित-
रस्तस्मात्क्रोधादिरहितेन भोक्त्रा कर्त्रा च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।

ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

एषां सर्वेषां पितृणां यस्मादुत्पत्तिर्यै च पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्यैर्नियमैः शास्त्रोक्तकर्मभिरु-
पचरणीया भवेयुस्तान्साकल्येन शृणुत ॥ १९३ ॥

मनोर्हैररायगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४ ॥

द्विरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्यै मरीच्यादयः पुत्राः पूर्वमुक्ताः “मरीचिरव्यङ्गिरसौ” (म.स्मृ.
१।३५) इत्यादिना तेषामृषीणां सर्वेषां सोमपाऽऽदयः पितृगणाः पुत्रा मन्वादिभिः
स्मृताः ॥ १९४ ॥

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।

अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ १९५ ॥

विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः । अग्निष्वात्ता मरीचेः पुत्रा लोकविख्याता
देवानां पितरः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥

दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोदितभेदानामत्रिपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।

वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥ १९७ ॥

ब्राह्मणप्रभृतीनां चतुर्णां वर्णानां सोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।

पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९८ ॥

कवेर्भगोः सोमपाः पुत्राः । हविर्भुज एव हविष्मन्तोऽङ्गिरसः पुत्राः । आज्यपाः पुलस्त्य-
सुताः । सुकालिनो वसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा ।

अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १९९ ॥

(१) वृषलीशब्दः स्त्रीमात्रोपलक्षणार्थः सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानाद् । अतो ब्राह्मण्यपि वृषल्येव,
वृषल्यन्ती चाख्याति भर्तारमिति यौगिकत्वं दर्शयति अतोऽयमर्थः ।

अग्निष्वात्ता हुतैस्तृप्ताः सोमपाः स्तुतिभिस्तथा ।

पिण्डैर्बर्हिषदः प्रीताः प्रेतास्तु द्विजभोजने ॥ ११ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धकाव्यवर्हिषदग्निष्वात्तसौम्याख्यान्परान्वितृन्विप्राणामेव जानी-
यात् ॥ १११ ॥

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।

तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

य एते प्रधानभूताः पितृगणा उक्तास्तेषामपीह जगति पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ता
विज्ञेयाः । पुत्रपौत्रमिति “गवाश्चप्रभृतीनि च” (पा. सू. २।४।११) इत्येकवद्भावः । एत-
च्छ्लोकसूचिता एव “वरो वरेण्यः” इत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणा मार्कण्डेयादिपुराणादिषु
श्रूयन्ते ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्था एव नुपूर्वशः ॥ २०१ ॥

ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्य उक्तक्रमेण पितरो जाताः, पितृभ्यो देवमानवा जाताः । देवेभ्यश्च
जङ्गमस्थावरं जगत्क्रमेण जातम् । तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्स्वपितृपितामहप्रपितामहाना-
मेषां श्राद्धे पूजनीयाः । सोमपाऽऽदयोऽपि पूजिताः सन्तः श्राद्धफलदानाय कल्पन्त इति ।
प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोऽयं सोमपाऽऽदिपितृगणोपन्यासः । अथवा आवाहनकाले नि-
जपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपाऽऽदिरूपेण ध्येयाः । एवं व्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च
स्यात् ॥ २०१ ॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा राजतान्वितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥

एषां पितॄणां रुच्यमयपात्रैः रुच्ययुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्जलमपि श्रद्धया दत्तमक्षयसुखहेतुः
सम्पद्यते किं पुनः प्रशस्तपायसादीति ॥ २०२ ॥

देवकार्याद् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

द्वं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं श्रुतम् ॥ २०३ ॥

देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तद्देवकार्यम् । ततः पितृकार्यं द्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते ।
अनेन पितृश्राद्धस्य प्राधान्यं, दैवं तत्राङ्गमित्याह । एतदेव स्पष्टयति—यतो दैवं कर्म पितृकृ-
त्यस्य पूर्वं सदाप्यायनं परिपूरकं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

आरक्षो रक्षा तेषां पितॄणां रक्षाभूतं दैवं विश्वेदेवब्राह्मणं पूर्वं निमन्त्रयेत् । यस्माद्रक्षाव-
र्जितं श्राद्धं राक्षसा आच्छिन्दन्ति ॥ २०४ ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

यत एवमतः तच्छ्राद्धं दैवाद्यन्तं दैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भावसाने यस्य तत्तथा । एतेनेद-
मुक्तं निमन्त्रणादि सर्वं दैवपूर्वं, विसर्जनं तु देवानां शेषे । अत एव देवलः—

यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति ।

तत्सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥

न तु तच्छ्राद्धं पित्रुपक्रमावसानं, पित्राद्यन्तं तदनुतिष्ठन्सन्तानः शीघ्रं विनश्यति ॥ २०५ ॥

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवरं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

अस्थ्यङ्गाराद्यनुपहतं देशं निर्जनं च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणादिगवनतं च प्रयत्नतः सम्पादयेत् ॥ २०६ ॥

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

चोक्षाः स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितीरेषु तथा निर्जनप्रदेशेषु दत्तेन श्राद्धा-
दिना सर्वदा पितरस्तुष्यन्ति ॥ २०७ ॥

आसनेषूपकलृप्तेषु बहिष्मत्सु पृथक्पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

तत्र च देशे आसनेषु पृथक्पृथग्विन्यस्तेषु सकुशेषु प्रागामन्त्रितब्राह्मणान्सम्यक्कृतस्नाना-
चमनानुपवेशयेत् । अत्र देवब्राह्मणासने कुशद्वयम्, पित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाग्र एकः कुश-
देयः । तदाह देवलः—

“ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वनिमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥

दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि च ।

दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥”

दक्षिणामुखयुक्तानि दक्षिणाग्राणि । अग्रं काण्डमूलापेक्षया ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद् देवपूर्वकम् ॥ २०९ ॥

तान्विप्रानामन्त्रितानासनेष्वपवेश्य कुङ्कुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृहणीयगन्धैर्देवपूर्व-
कमर्चयेत् ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।

अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

तेषां ब्राह्मणानामर्षोदकपवित्रतिलान्संमिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ वक्ष्यमाणं
होमं कुर्यात् । अनुज्ञासामर्थ्याच्च प्रार्थनाऽपि पूर्व कर्तव्या । सा च स्वगृह्यानुसारेण करवाणि
करिष्य इत्यादिका । अनुज्ञाऽपि ओमित्येवंरूपा कुरुष्वेति वा ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।

हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत्पितॄन् ॥ २११ ॥

अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिपूर्वं हविर्दानेन प्रीणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना
पितॄंस्तर्पयेत् । सोमयमयोर्द्वन्द्वनिर्देशेऽपि पृथगेव देवतात्वम्, सहादिशब्दप्रयोगाभावात् । यत्र
साहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् ॥ २११ ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।

यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२ ॥

अग्न्यभावे पुनर्ब्राह्मणहस्त एवोक्ताहुतित्रयं दद्यात् । यस्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति
वेदविद्ब्राह्मणैरुक्तः । अग्न्यभावश्चानुपनीतस्य सम्भवति । उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणि-
ग्रहणात्पूर्वं, कृतमार्यस्य वा ॥ २१२ ॥

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान् ।

लोकस्याप्यायने युक्ताञ्छ्वाद्देवान्द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥

क्रोधशून्यान्सुप्रसादान्प्रसन्नमुखान्प्रवाहानादितया पुरातनान् “अग्नौ प्रास्ताहुतिः” (म. स्मृ. ३।७६) इति न्यायेन लोकवृद्धय उद्युक्तान्श्राद्धपात्रभूतान्मन्वाद्यो वदन्ति । तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धं ब्राह्मणस्य हस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनुवादः ॥ २१३ ॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम् ।

अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४ ॥

अग्नौ पर्युक्षणाद्यङ्गमुक्तं अग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रममपसव्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोऽपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूतायां भुव्युदकं क्षिपेत् ॥ २१४ ॥

त्रांस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिरडान्कृत्वा समाहितः ।

औदकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥ २१५ ॥

तस्मादन्यादिहोमादुद्धृतादुद्धृतावशिष्टांस्त्रीन्पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमना दक्षिणामुखस्तेषु दर्भेष्विति वक्ष्यमाणत्वादभेषु दद्यात् ॥ २१५ ॥

न्युप्य पिरडांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ २१६ ॥

विधिपूर्वकं स्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान्पिण्डान्कृत्वा “दर्भमूलेषु करावधर्पणम्” इति विष्णुवचनाच्च तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तं निर्लेपं कुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपभुजां वृत्तये ॥ २१६ ॥

आचम्योदकपरावृत्य त्रिरायस्य शनैरसून् ।

षड्भूतंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवत् ॥ २१७ ॥

अनन्तरमुपस्पृश्योदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा “वसन्ताय नमस्तुभ्यम्” इत्यादिना षड्भूतं नमस्कुर्यात् । पितृंश्च “नमो वः पितर” इत्यादिमन्त्रयुक्तम् “अभिपर्यावृत्य” (अ. ४ खं ८) इति गृह्यदर्शनादक्षिणामुखो नमस्कुर्यात् ॥ २१७ ॥

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिरडान्तिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च तान्पिरडान्यथान्युत्तान्समाहितः ॥ २१८ ॥

पिण्डदानात्पूर्वं पिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थं प्रतिपिण्डसमीपदेशे क्रमेण पुनस्तृजेत् । तांश्च पिण्डान्यथान्युत्तान्येनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणावजिघ्रेत् । समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २१८ ॥

पिरडेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तेनैव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

अल्पिकेत्यल्पपात्रमात्रा अवयवभागाः पिण्डेषूपज्ञानल्पभागान्पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान्भोजनकाले भोजनात्पूर्वं भोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्ठानवत्पितरमुद्दिश्य यः पिण्डो दत्तस्तदवयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत् । एवं पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

ध्रियमाणे जीवति पितरि मृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्तव्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरं भोजयेत् । पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत्पिण्डद्वयं च दद्यात् ॥ २२० ॥

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।

पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ २२१ ॥

नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्ष्यार्थम् । पितृजीवनापेक्षोऽयं वाशब्दः । यस्य पुनः पिता मृतः स्यात्पितामहे जीवति स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् । गोविन्दराजस्तु “यस्य पितृप्रपितामहौ प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुवचनात्प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यात्” इति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।

कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

यथा जीवत्पिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः । पितृप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात् । यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथारुचि कुर्वति दत्तानुज्ञः स्वरुच्या पितामहं वा भोजयेत् । पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।

तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३ ॥

“पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्राम्” (म. स्मृ. ३।२।१९) इति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेयविधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदभर्तिलोदकं दत्त्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिण्डाग्रं पित्रे स्वधाऽस्त्वित्येवमादि ब्रुवन्पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण दद्यात् ॥ २२३ ॥

पाणिभ्यां तूपसङ्गृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन्ध्यायश्शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४ ॥

अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । वर्धितं पूर्णं पिठरादिपात्रं स्वयं पाणिभ्यां गृहीत्वा पितृंश्च चिन्तयन्नसवन्त्यगारादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत् ॥ २२४ ॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५ ॥

उभयोरिति अधिकरणसप्तमीयम् । उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितं यदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तदसुरा दुष्टबुद्धय आच्छिन्दन्ति तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्यम् ॥ २२५ ॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान्पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥ २२६ ॥

गुणान्व्यञ्जनानि, अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद् गुणयुक्तान्वा सूपशाकाद्यान्प्रयतः शुचिः समाहितः अनन्यमनाः सम्यक् यथा न विशीर्यन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्न दारुफलकादौ ॥ २२६ ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७ ॥

भक्ष्यं खरविशदमन्यवहरणाय मोदकादि, भोज्यं पायसादि, नानाप्रकारफलमूलानि, हृदयस्य प्रियाणि मांसानि, पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २२७ ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥ २२८ ॥

एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शुचिरनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् । इदं मधुरमिन्द्रियप्रियं माधुर्यादिगुणान्कथयन् ॥ २२८ ॥

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२६ ॥

रोदनक्रोधवृषाभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चान्नं न स्पृशेत् । न चोत्क्षिप्योत्क्षिप्यान्नं पात्रे क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिपिद्धशरीरे क्रोधानृतयोः श्राद्धाङ्गत्वज्ञापनार्थोऽयं निषेधः ॥ २२६ ॥

अस्त्रं गमयति प्रेतान्कोपोऽरीननृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २२७ ॥

अश्रु क्रियमाणं प्रेतान्भूतवेषान्श्राद्धानां प्रापयति, न पितृणां सुपहारकं भवति । क्रोधः शत्रून्, वृषावादः कुक्कुरान्, पादस्पर्शोऽन्नस्य राक्षसान्, अवधूननं पापकारिणः । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २२७ ॥

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तदद्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदीप्सितम् ॥ २२८ ॥

यद्यद्विप्राणामीप्सितमन्नव्यञ्जनादि तत्तदमत्सरो दद्यात् । परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् । यतः पितृणामेतदपक्षितम् ॥ २२८ ॥

स्वाध्यायं श्रावयेत्पितृभ्यो धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २२९ ॥

स्वाध्यायं वेदं, मानवादीनि धर्मशास्त्राणि, आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि, इतिहासान्महाभारतादीन्, पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि, खिलानि श्रीसूक्तशिवसङ्कल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान्श्रावयेत् ॥ २२९ ॥

हर्षयेद् ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।

अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३० ॥

स्वयं हृष्टो भूत्वा प्रियवचनादिभिर्ब्राह्मणान्परितोषयेत् । अन्नं चात्वरया भोजयेत् । मिष्टान्नैः पायसादिभिः “पायसमिदं स्वादु, मोदकोऽयं हृष्टो गृह्यताम्” इत्यादिगुणभिधानैः पुनर्ब्राह्मणान्प्रेरयेत् ॥ २३० ॥

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।

कुतपं चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ २३१ ॥

ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रं श्राद्धे प्रयत्नतो भोजयेत् । अपिशब्दाद्ब्रह्मचारिणमपि । आनुकल्पिकमध्यपठितस्यापि ब्रह्मचारिणो यत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वं कथयति । नेपालकम्बलं चासने दद्यात् दौहित्रमन्तरेणापि । तिलांश्च श्राद्धभूमौ विकिरेत् ॥ २३१ ॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥ २३२ ॥

पूर्वोक्तान्येव त्रीणि दौहित्रादीनि श्राद्धे पवित्राणीति ज्ञाप्यन्ते । त्रीणि च शौचादीनि प्रशंसन्ति ॥ २३२ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद् भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रह्मर्षिर्वा पृष्टा हविर्गुणान् ॥ २३३ ॥

उष्णमेवात्युष्णं यस्योष्णस्यान्नादेर्भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यान्न तु फलाद्यपि । अत एव शङ्कः—

“उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः” ॥

संयतवाचश्च ब्राह्मणा अशनीयुः । किमिदं स्वाद्वस्वादु वेति दात्राऽन्नादिगुणान् पृष्ट्वा वक्त्रा-
द्यभिनयेनापि न ब्रूयुः, वाग्यतस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

यावदन्ने उष्णता भवति, यावच्च मौनिनो भुञ्जते, यावच्च हविर्गुणा नोच्यन्ते तावत्पित-
रोऽश्नन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद् भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद् भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ २३८ ॥

वस्त्रादिवेष्टितशिरा यदन्नं भुङ्क्ते, तथा दक्षिणामुखः, सपादुकश्च, तद्राक्षसा भुञ्जते न पित-
रः । तस्मादेवं रूपं न कर्तव्यम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।

रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

चाण्डालग्राम्यसूकरकुक्कुटकुक्कुरोदकयानपुंसका यथा ब्राह्मणान्भोजनकाले न पश्येयुस्त-
था कार्यम् ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये वा तद्वच्छ्रुत्यथातथम् ॥ २४० ॥

यस्माद्धोमेऽग्निहोत्रादौ, प्रदाने गोहिरण्यादौ, भोज्ये स्वाभ्युदयार्थं ब्राह्मणभोजने, दैवे
हविषि दर्शपौर्णमासादौ, पित्र्ये श्राद्धादौ, यदेभिर्वीक्ष्यते क्रियमाणं कर्म तद्यदर्थं क्रियते तन्न
साधयति ॥ २४० ॥

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

सूकरस्तदन्नादेर्गन्धं घ्रात्वा कर्म निष्फलं करोति तस्मादन्नघ्राणयोग्यदेशात्त्रिरसनीयः ।
कुक्कुटः पक्षवातेन सोऽपि पक्षपवनयोग्यदेशादपगमनीयः । श्राद्धदर्शनेन शुनोऽन्नादिदर्शनं
निषिद्धमपि दोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभिहितम् । अथवा दृष्टिनिपातेनेति श्राद्धकर्तृभोक्तृणां
दृष्टिनिपातविषयत्वेन । अवरवर्णः शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्र एव । असावन्नादिस्पर्शेन
द्विजातिश्राद्धं निष्फलयति ॥ २४१ ॥

खज्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

यदि गतिविकलः काणो वा दातुर्दासः शूद्रस्तस्यैव प्रेष्यत्वविधानात् । अपिशब्दादन्यो-
ऽपि शूद्रो न्यूनाधिकाङ्गुल्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः श्राद्धदेशादपसारयेत् ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

ब्राह्मणमतिथिरूपम् अन्यं वा भक्षणशीलं भोजनार्थं तत्कालोपस्थितं श्राद्धपात्रब्राह्मणैर-
नुज्ञातो यथाशक्त्यन्नभोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत् ॥ २४३ ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद् भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥ २४४ ॥

वर्णशब्दः प्रकारवाची । सर्वप्रकारकमन्नादिकं व्यजनादिभिरेकीकृत्योदकेनाप्लावयित्वा

कृतभोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ “दग्धेषु विकिरश्च यः” (म. स्मृ. ३।२४५) इति वक्ष्य-
भाणत्वादग्धोपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोपिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दग्धेषु विकिरश्च यः ॥ २४५ ॥

“नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः” (म. स्मृ. ५।३९) इति निषेधात्संस्कारानर्हबालानां तथा
कुलस्त्रीणामदृष्टदोषाणां ये त्यक्तारस्तेषां पात्रस्थमुच्छिष्टं दग्धेषु च यो विकिरः स भागः
स्यात् । अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां, कुलयोपितामिति स्वातन्त्र्येण तु कुल्यो-
पितामनूढकन्यानामिति व्याचक्षते । गोविन्दराजस्तु त्यागिनां कुलयोपितामिति त्यागा-
न्योपक्रमादिदं विशेषाभिधानं “संस्कृतं भक्षाः” (पा० सू० ४।२।१६) इतिवत् । ततः स्वकु-
लं त्यक्त्वा गतानां कुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४५ ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

उच्छिष्टं यद् भूमिगतं, तद्दाससमूहस्यावक्रस्यानलसत्याकुटिलस्य च पित्र्ये श्राद्धकर्मणि
भागधेयं सन्वादयो वदन्ति ॥ २४६ ॥

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।

अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

मर्यादायामाङ् नाभिविधौ । सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमचिरमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवब्रा-
ह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं भोजयेत्, एकं च पिण्डं दद्यात् । अस्य च श्राद्धा-
नुष्ठानम्—

“एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकायैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत्” ॥ (या. स्मृ. १ २९१)

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

अस्येति यस्येदमेकोद्दिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृह्यादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते
अनयैवावृता उक्तामावास्याश्राद्धेतिकर्तव्यतया पिण्डनिर्वपणं पार्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्वत्र
मृताहादौ कर्तव्यम् ।

नन्वनयैवावृतेत्यनेन प्रकृतमेकोद्दिष्टमेव हि किमिति न परामृश्यते । उच्यते—

तर्हि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणे कृते पुनरनयैवावृतेति भेदनिर्देशो
स्यात् । ततोऽमावास्येतिकर्तव्यतैव प्रतीयते ॥ २४८ ॥

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकूशिराः ॥ २४९ ॥

आश्रितशूद्रायोच्छिष्टदानप्रसक्तावयं निषेधः । श्राद्धभोजनोच्छिष्टं यः शूद्राय ददाति स
मूर्खः कालसूत्रं नाम नरकमधोमुखं गच्छति ॥ २४९ ॥

श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहुर्योऽधिगच्छति ।

तस्याः पुरीषे तन्मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

वृषलीशब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तं च “कुर्वन्ति वृषस्यन्ती चपलयति भर्तारमिति
वृषली ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषली” इति । श्राद्धं भुक्त्वा तदहोरात्रे यः स्त्रीसम्प्रयोगं

करोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं शेरत इति निवृत्यर्था निन्दा ॥ २५० ॥

पृष्ठा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।

आचान्तांश्चानुजानीयादभि भो रम्यतामिति ॥ २५१ ॥

तृप्तान्ब्राह्मणान्बुध्वा स्वदितमिति पृष्ठा तेषामाचमनं कारयेत् । कृताचमनांश्च भो इति सम्बोध्याभिरम्यतामिति ब्रूयात् । अभित इति पाठे अभित उभयत इह वा स्वगृहे वास्य-
तामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

स्वधाऽस्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।

स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

अनुज्ञानानन्तरं ब्राह्मणाः श्राद्धकर्तारं स्वधाऽस्तु इति ब्रूयुः । यस्मात्सर्वेषु श्राद्धतपणा-
दिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः ॥ २५२ ॥

ततां भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।

यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥ २५३ ॥

स्वधाशब्दोच्चारणानन्तरं कृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्नमप्यस्तीत्यवशिष्टमन्नं निवे-
दयेत् । तैर्ब्राह्मणैरिदमनेनान्नेन क्रियतामित्यनुज्ञातो यथा ते ब्रूयुस्तथाऽन्नशेषविनियोगं
कुर्यात् ॥ २५३ ॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह—

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।

सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवताक एकोद्दिष्टश्राद्धे तृप्तिप्रश्नार्थं स्वदितमिति वाच्यम् । तथा
च गोभिलसाङ्ख्यायनौ—“स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः” । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु श्रा-
द्धकालागतेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्तव्यमिति व्याचक्षतुः ।

श्राद्धे स्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् ।

नानुरुद्धमिदं विद्वद्वृद्धैर्न श्रद्धधीमहि ॥

गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे सुश्रुतमिति वाच्यम् । “गोष्ठ्यां शुद्धयर्थमष्टमम्” इति द्वादशविधश्रा-
द्धगणनायां गोष्ठीश्राद्धमपि विश्वामित्रेण पठितम् । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे सम्पन्नमिति वा-
च्यम् । दैवे देवतोद्देशेन श्राद्धे रुचितमिति वचनीयम् । दैवश्राद्धं तु भविष्यपुराणोक्तम्—

देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते ।

हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥ २५४ ॥

अपराहस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।

सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्राग्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥ २५५ ॥

अमावस्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयोऽयमपराहकालः, “प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्” इत्या-
दिना वृद्धिश्राद्धादौ स्मृत्यन्तरे प्रातःकालादिविधानात् । विष्टराद्यर्था दर्भाः, गोमयादिना
श्राद्धदेशसंशोधनं, तिलाश्च विकिरणाद्यर्थाः, सृष्टिरकार्पण्येनान्नादिविसर्गः, मृष्टिरन्नादेश्व सं-
स्कारविशेषः, पङ्क्तिपावनादयश्च ब्राह्मणाः, एताः श्राद्धे सम्पत्तय इत्यभिधानादङ्गान्तरापेक्षं
प्रकृष्टत्वमेषां बोधितम् ॥ २५५ ॥

(१) अन्येनापि तत्कालेचितोपस्थितेनैवमेभिः शब्दैः मोदयितव्यः । अन्यस्त्वाह—अनुज्ञापनमेतैः
शब्दैर्मौजनादिप्रवृत्तैः कर्तव्यम् ।

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥ २५६ ॥

पवित्रं मन्त्राः, पूर्वाह्णः कालः, हविष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च, यच्च पवित्रं पावनं वास्तुसम्पादनादि पूर्वमुक्तम्, एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः । हव्यशब्दो दैवकर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

मुनेर्वानप्रस्थस्यान्नानि नीवारादीनि, पयः क्षीरं, सोमलतारसः, अनुपस्कृतमविकृतं पुष्टि-
गन्धादिरहितं मांसम्, अक्षारलवणमन्नमिलवणं सैन्धवादि, एतत्स्वभावतो हविर्मेन्वादि-
भिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

विस्तृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्वाचेतेमान्वरान्पितृन् ॥ २५८ ॥

तान्ब्राह्मणान्विस्तृज्यानन्यमनाः मौनी पवित्रो दक्षिणां दिशं वीक्षमाण एतान्वक्ष्यमाणा-
नभिलषितानर्थान्पितृन्प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २५९ ॥

[अन्नं च नो बहुभवेदतिथीश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥ १२ ॥

श्राद्धभुक् पुनरश्नाति तदहयो द्विजाधमः ।

प्रयाति शूकरीं योनिं कृमिर्वा नात्र संशयः ॥ १३ ॥]

अस्मत्कुले दातारः पुरुषा वर्धन्ताम् । वेदाश्चाध्ययनाध्यापनतदर्थबोधतदर्थयागाद्यनुष्ठानै-
वृद्धिमाप्नुवन्तु । पुत्रपौत्रादिकं च वर्धताम् । वेदार्थश्रद्धा चास्मत्कुले न व्यपैतु । दातव्यं च
धनादिकं बहु भवतु ॥ २५९ ॥

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

एवमुक्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं तान्पिण्डान् गां ब्राह्मणं
छागं वा भोजयेत्, अग्नौ जले वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित्परस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खाद्यन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ २६१ ॥

पिण्डप्रदानं केचिदाचार्या ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वन्ते, अन्ये पक्षिभिः पिण्डान्खाद-
यन्ति । इयं पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरन्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमुक्तयोरप्य-
भिधानम् ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीय इति व्रतं यस्याः सा पति-
व्रता, धर्मपत्नी सवर्णा प्रथमोढा श्राद्धक्रियाणां श्रद्धाशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां म-
ध्यमं पितामहपिण्डं भक्षयेत्सम्यक् “आधत्त पितरो गर्भम्” इत्यादिगृह्योक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ।

तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥ २७५ ॥

यद्यदिति वीप्सायाम् । सर्वमन्नमप्रतिषिद्धं यथाशास्त्रं सम्यग्रूपं श्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति सदनन्तकं सर्वकालमक्षयमनपचितं परलोके पितृवृत्तये भवति । अतस्तत्फलार्थिना श्रद्धया देयमिति विधीयते ॥ २७५ ॥

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥ २७६ ॥

कृष्णपक्षे दशमीमारभ्य चतुर्दशीं त्यक्त्वा श्राद्धे यथा तिथयः श्रेष्ठा महाफला न तथैतदन्याः प्रतिपदादयः ॥ २७६ ॥

युक्षु कुर्वन्दिनक्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते ।

अयुक्षु तु पितृन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७ ॥

दिनशब्दोऽत्र तिथिपरः । युक्षु युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणी-रोहिण्यादिषु श्राद्धं कुर्वन्सर्वाभिलषितान्प्राप्नोति । अयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाप्रभृतिषु, अयुग्मेषु च नक्षत्रेष्वभिनीकृत्तिकादिषु श्राद्धेन पितृपूजयन्पुत्रादिसन्ततिं लभते । पुष्कलां धनविद्यापरिपुष्टाम् ॥ २७७ ॥

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ २७८ ॥

चैत्रसिताद्या मासा इति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्लपक्षोपक्रमत्वान्मासानां अपरः पक्षः कृष्णपक्षः स यथा शुक्लपक्षात् श्राद्धस्य सम्बन्धी विशिष्टफलदो भवति, एवं पूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवसः प्रकृष्टफलः । 'विशिष्ये'त इति वचनात्पूर्वाह्णेऽपि श्राद्धकर्तव्यतां बोधयति ।

ननु शुक्लपक्षादनुक्तोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टान्तता, प्रसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति ? उच्यते—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ” (म.स्मृ.३-२७६) इत्यत्रैव विशिष्टविधावुत्कर्षाभिधानात् ॥ २७८ ॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९ ॥

दक्षिणांसस्थितयज्ञोपवीतेनानलसेन दर्भहस्तेन अपसव्यं पितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वं पितृसम्बन्धि कर्म आनिधनादासमाप्तेः कर्तव्यम् । आनिधनाद्यावज्जीवमिति (१) मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥

कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं स्वरूपां लभते प्रजाम् ।

कन्यकाश्च द्वितीयायां, तृतीयायां तु वाजिनः ॥ १६ ॥

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु, पञ्चम्यां शोभनान्सुतान् ।

षष्ठ्यां दूतमवाप्नोति, सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥ १७ ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदो नरः ।

नवम्यां वै चकशफान्, दशम्यां द्विखुरान्वहन् ॥ १८ ॥

एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ १९ ॥
ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां, चतुर्दश्यां तु कुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरऽश्वास्य ये च शस्त्रहता रणे ॥ २० ॥
पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यां च सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ २१ ॥]

रात्रौ श्राद्धं न कर्तव्यम् । यस्माच्छ्राद्धविनाशनगुणयोगाद्वाक्षसी मन्वादिभिरसौ कथि-
ता । सन्ध्ययोश्च न कुर्यात् । आदित्ये चाचिरोदिते अचिरोदितादित्यकालश्चापेक्षायां त्रिमु-
हूर्तः प्रातःकालो ग्राह्यः । यथोक्तं विष्णुपुराणे—

रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तं गते रवौ ।

प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागः सोऽहस्तु पञ्चमः ॥

अपराहस्य श्राद्धाङ्गतया विधानात्कथमयमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत् ? नायं प्रतिषेधः,
स हि रागप्राप्तस्य वा स्याद्विधिप्राप्तस्य वा ? नाद्यः, नात्र रागतो नित्यस्य दर्शश्राद्धस्य
प्राप्तत्वाद्विधिप्राप्तस्य निषेधे षोडशिग्रहणाप्रशङ्कवद्विकल्पः स्यात् । तस्मात्पर्युदासोऽयम् ।
रात्र्यादिपर्युदस्तेतरकाले श्राद्धं कुर्यात्, अनुयाजेतरयजतिषु “ये यजामहे” इति मन्त्रवत् ।
अपराहविधिश्च प्राशस्त्यार्थः । अत एवोक्तम्—

यथा श्राद्धस्य पूर्वाह्नादपराह्णे विशिष्यते (म. स्मृ. ३-२७८) इति ॥ २८० ॥

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

“कुर्यान्मासानुमासिकम्” (म. स्मृ. ३-१२२) इति प्रतिमासं श्राद्धं विहितं, तदस-
म्भवे विधिरयं चतुर्भिर्मासैर्ऋतुरेकः एकस्तु ऋतुः संवत्सर इतीमं पञ्चमाश्रित्योच्यते । अने-
नोक्तविधानेन सम्वत्सरमध्ये त्रीन्वारान्हेमन्तग्रीष्मवर्षासु श्राद्धं कर्तव्यम् । तच्च समयाचा-
रात्कुम्भवृषकन्यास्थेके । पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं च “एकमप्याशयेद्विप्रम्” (म. स्मृ. ३-८३)
इत्यनेन विहितं प्रत्यहं तु कुर्यादिति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थम् ॥ २८१ ॥

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

“अग्नेः सोमयमाभ्यां च” (म. स्मृ. ३-२११) इत्यनेन विहितपितृयज्ञाङ्गभूतो होमो न
लौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्ताग्नौ शाखेण विधीयते । तस्मान्न लौकिकाग्नावग्नौऋणहोमः
कर्तव्यः । निरग्निना तु “अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ” (म. स्मृ. ३-२१२) इत्यभिधाना-
द्विप्रपाण्यादौ करणीयः । आहिताग्नेर्द्विजस्य नामावास्याव्यतिरेकेण कृष्णपक्षे दशम्यादौ श्राद्धं
विधीयते । मृताहश्राद्धं तु नियतत्वात्कृष्णपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३ ॥

पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासम्भवे विधिरयम् । यत्र स्नानानन्तरमुदकतर्पणं द्विजः करोति तेनैव
सर्वं नित्यश्राद्धफलं प्राप्नोति । द्विजोत्तमपदं द्विजपरम् ॥ २८३ ॥

वसून्वदन्ति तु पितृनुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्तथादित्याञ्छ्रुतिरेषा सनातनी ॥ २८४ ॥

यस्मात्पित्रादयो वस्वादय इत्येषामनादिभूता श्रुतिरस्ति । अतः पितृन्वस्वाख्यदेवान्पि-

तामहान् रुद्रान्प्रपितामहानादित्यान्मन्वादयो वदन्ति । ततश्च सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छ्राद्धे पि-
त्रादयो वस्वादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते । अत एव पैठीनसिः—“य एवं विद्वान्पि-
तृन्यजते वसवो रुद्रा आदित्याश्चास्यप्रीता भवन्ति” । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु “पितृद्वे-
षान्नास्तिक्याद्वा यः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितृणां
स्तुतिवचनम् ॥ २८४ ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः ।

विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥ २८५ ॥

सर्वदा विघसभोजनः स्यात्सर्वदा चामृतभोजनो भवेत् । विघसामृतपदयोरप्रसिद्धत्वादर्थ-
व्याकुलते विप्रादिभुक्तशेषं विघस उच्यते, दर्शपूर्णमासादियज्ञशिष्टं पुरोडाशाद्यमृतम् । सा-
मान्याभिधानेऽपि प्रकृतत्वाच्छ्राद्धे विप्रभुक्तशेषभोजनार्थोऽयं विधिः । अत एव—

भुज्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ।

इति स्मृत्यन्तरम् । अतिथ्यादिविशेषभोजनं तु “अवशिष्टं तु दम्पती” (म. स्मृ. ३-११६)
इत्यनेनैव विहितम् । तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थं पुनर्वचनमिति तु गोविन्दरा-
जव्याख्यानमनुष्ठानविशेषानर्हमप्राकरणिकं च ॥ २८५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।

द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इदं पञ्चयज्ञभवनुष्ठानं सर्वं युष्माकमुक्तम् । पार्वणश्राद्धव्यवहितैरपि पञ्चयज्ञैरुपसंहार-
स्तेषामभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थः । मङ्गलार्थं इति तु (२)मेधातिथिगोविन्दराजौ । इदानीं द्वि-
जानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तानामृतादीनामनुष्ठानं श्रूयतामिति वक्ष्यमाणाध्यायैकदेशो-
पन्यासः ॥ २८६ ॥ क्षे. २१ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्राद्धकल्पानन्तरं “वृत्तीनां लक्षणं चैव” (म. स्मृ. १-११३) इति वृत्तिषु व्यक्ततया
प्रतिज्ञातासु वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्यानन्तरं वक्तव्यासु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्हस्थ्यं तत्रैव
वक्ष्यमाणा वृत्त्य इति दर्शयितुं गार्हस्थ्यकालं चात्र वदति—

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १ ॥

चतुर्थमायुषो भागमाद्यमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम्, अनियतपरिमाणत्वादायुषश्च-
तुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् । न च “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपरत्वम्, षट्त्रि-
ंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधात् तस्मात् आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उक्तब्रह्म-
चर्यकालं जन्मापेक्षाद्यथाशक्ति गुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं गृहस्थाश्रममनु-
तिष्ठेत् । “गृहस्थस्तु यदा पश्येत्” (म. स्मृ. ६-२) इत्यनियतत्वाद् द्वितीयमायुषो भागमि-
त्यपि गार्हस्थ्यकालपरमेव ॥ १ ॥

(१) पितृद्वेषादप्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्यर्थमिदम् ।

(२) पूर्वं हि व्यवहितस्य पाञ्चयज्ञिकमिति महायज्ञविशेषरूपसंहारो माङ्गलिकतयैव ।

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २ ॥

परस्यापीडा शिलोच्छायाचितादिरद्रोहः, ईषत्पीडा याचितादिरल्पद्रोहः, न तु हिंसैव द्रोहः, तस्या निषिद्धत्वात् । अद्रोहेण तदसम्भवेऽल्पद्रोहेण या वृत्तिर्जीवनोपायः तदाश्रयणेन भार्यादिभृत्यपञ्चयज्ञानुष्ठानयुक्तो ब्राह्मणो, न तु क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्भविष्यति । अयं च सामान्योपदेशो याजनाध्यापनविशुद्धप्रतिप्रहादिसङ्ग्रहार्थः । वक्ष्यमाणतादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे सङ्कुचितस्वरसत्त्वहानिरनधिकारार्थत्वं याजनादेर्वृत्तिप्रकरणानिवेशश्च स्यात्तथाऽपि जीवेत् ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ ३ ॥

यात्रा प्राणस्थितिः शास्त्रीयकुटुम्बसंवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं, न तु भोगार्थं स्वसंबन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिर्ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायक्लेशं विनाऽर्थसङ्ग्रहं कुर्यात् ॥ ३ ॥

कैः कर्मभिरित्यत्राह—

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥

अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् । सेवया त्वनापदि कदाऽपि न वर्तते ॥ ४ ॥ अप्रसिद्धत्वाद्दृतादीनि व्याचष्टे—

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५ ॥

अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाप्रतिहतावकाशेषु “यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यामेकैकं कणं समुच्चयित्वा” इति बौधायनदर्शनात् एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुञ्छः । मञ्जर्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः, उञ्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः । तत्सत्यसमानफलत्वादृतमित्युच्यते । अयाचितोपस्थितममृतमिव सुखहेतुत्वादमृतम् । प्रार्थिते पुनर्भैक्षं भिक्षासमूहरूपं मरणसमपीडाजननान्मृतम् । एतच्च साग्नेर्गृहस्थस्य भैक्षमपकृतण्डुलादिरूपं न तु सिद्धान्नं, पराग्निपक्वेन स्वाग्नौ होमाभावात् । कर्षणं च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वाद्बहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रमृतम् ॥ ५ ॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतं वाणिज्यम्, न तु वाणिज्ये शास्त्रेण सत्यानृताभ्यनुष्ठानम् । तेन चैवापि जीव्यत इति चशब्देन वाणिज्यसमशिष्टत्वात्कुसीदमपि गृह्यते । पूर्वश्लोकोक्ता कृषिरेतच्छ्लोके च वाणिज्यकुसीदे । अनापदीत्यनुवृत्तेरस्वयंकृतान्येतानि बोद्धव्यानि । यथाऽऽह गौतमः—“कृषिवाणिज्ये स्वयं चाकृते कुसीदं च” । सेवा तु दीनदृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुन इव वृत्तिरतः श्ववृत्तिरुक्ता । तस्मात्तां प्रकृतौ ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।

ज्यहैहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७ ॥

[सद्यः प्रक्षालिको वा स्यान्माससंचायिकोऽपि वा ।

षण्मासनिचयो वाऽपि समानिचय एव वा ॥ १ ॥]

“कुसूलो ब्रीह्यगारं स्यात्” इत्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्मितागारधान्यसञ्चयो भवेत् ।
अत्र कालविशेषापेक्षायाम्—

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

इति मनुक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो
यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः कुसूलधान्यक उच्यते ।
वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः,

प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् । (या. स्मृ. १-१२४)

इति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसञ्चयान्वयानुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव
“समानिचय एव वा” इत्यनेन समानिचयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुपोष्यवर्गस्य गृहिणः
समुचितः संवत्सरं सञ्चयः । (१) मेधातिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुभृत्यदारादिमत-
स्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्य इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका
षण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुसूलधा-
न्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठप्रमाणधान्यसञ्चयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुम्भीधान्यक
इत्येतद्व्याचष्टे । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसञ्चयो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः ।

द्वादशाहं कुसूलेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट् ।

इमामसूलां गोविन्दराजोक्तिं नानुरुन्महे ॥

ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकस्तथा वा स्यात् ।
दिनत्रयनिर्वाहोचितधनमित्यर्थः । श्वो भवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा
नञ्समासः । तथा वा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८ ॥

एषां चतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये यो यः शेषे पठितः स
श्रेष्ठो ज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसङ्कोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८ ॥

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥

एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद् गृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचितभैक्षकृषिवा-
णिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यनेनैव चशब्दसमुचितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति
षड्भिरेतैर्जीवति । कृषिवाणिज्यकुसीदान्येतान्यस्वयंकृतानि गौतमोक्तानीत्युक्तम् । अन्यः
पुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरद्रोहेणेत्येतच्छ्लोकसंगृहीतैः प्रवर्तते । प्रश-

(१) उक्त आत्मकुटुम्बस्थित्यै धनसञ्चयः कार्यो न भोगाय क्लेश आश्रयणीयः । तत्तु किमन्वह-
मर्जनीयमुक्तैकदैव चिरकालपर्याप्तमिति नोक्तम् । तत्र कालविलम्बार्थमिदमारभ्यते—कुसूले धान्यमस्येति
गमकत्वादधधिकरणो बहुब्रीहिः । पाठान्तरं कुसूलधानक इति । कुसूलपरिमितं धान्यं कुसूलधान्यं
तदस्यास्तीति मत्वर्थीय इकशब्दः । धान्याधिकरणमिष्टकादिकृतं कुसूलः कोष्ठ इति चाच्यते । तेन चात्र-
परिमाणं लक्ष्यते । तत्र यावन्माति तावत्सञ्चेतव्यम् न पुनराधारनियमोऽस्ति । कुसूले च महापरिग्रहण-
स्यापि बहुभृत्यकंधुदारदासपुत्रगवाश्वादिमतोऽपि यावता साम्बत्सरी स्थितिर्भवति तावदनुज्ञायते । यतो
वक्ष्यति—यस्य त्रैवार्षिकं भक्तमिति । धान्यग्रहणमप्यविवक्षितम् । सुवर्णरूप्याद्यपि तावत्याः स्थितेः
पर्याप्तमर्जयतो न दोषः । सर्वथाधिकं ततो नार्जनीयमिति वाक्यार्थः । कुम्भीउष्ट्रिका षण्मासिकी निचय
यतेन प्रतिपाद्यते इति स्मरन्ति ।

उदोऽनर्थको वर्तते इत्यर्थः । अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पारत्यागेन
द्रव्याणां याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते । उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवति ।
(१) मेधातिथिस्तु एषां कुसूलधान्यकादीनां मध्यादेकः कुसूलधान्यकः प्रकृतैरञ्छशिलायाचित-
कृषिवाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षडभिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषिवाणिज्ययो-
निन्दितत्वात्तत्त्याग उञ्छशिलायाचितायाचितानां मध्यादिच्छातस्त्रिभिवर्तते । एकस्त्रयहै-
हिको याचितलाभं विहायोञ्छशिलायाचितानां मध्यादिच्छात द्वाभ्यां वर्तते । चतुर्थः पुनर-
श्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सत-
तभवत्वात्सत्रमित्याह ॥ ९ ॥

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।

इष्टीः पार्वयनान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

शिलोञ्छाभ्यां जीवन्धनसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामर्थ्यादग्निहोत्रनिष्ठ एव स्यात् । पा-
र्वयनान्तीयाश्च इष्टीः केवला अनुतिष्ठेत् । पर्व च अयनं च पार्वयने तयोरन्तस्तत्र भवा दर्श-
पौर्णमासाग्रयणात्मिकाः ॥ १० ॥

(१) एषा कुसूलधान्यकादीनां गृहस्थानामेकः षट्कर्मा भवति । यो महापरिग्रहः प्रागुक्तस्तस्य षड्वृत्ति-
कर्माणि भवन्ति । कानि पुनस्तानि उञ्छशिलायाचितयाचितलाभकृषिवाणिज्याध्यापनयाजन-
प्रतिग्रहाः याचितायाचितग्रहणादन्तर्भवन्ति । बहुकुटुम्बको नित्यकर्मसम्पत्त्यर्थं च सर्वा वृत्तिः समुच्चिताः
कुर्यात् । येऽप्यध्यापनमध्ययनमित्यादीनि प्रथमाध्यायपठितानि षट् कर्माणि व्याचक्षते तेषां प्रकरण-
विरोधो निष्प्रयोजनं वाध्ययनादीनामुपादानमन्यत्रैव तेषां विहितत्वात् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्य-
स्त्रिभिः प्रवर्तते । प्रोऽनर्थकः । यावद्वर्तते तावत्प्रवर्तते इति वर्तनं च स्थितिसम्पत्तिः । प्रकृतानां च यानि
कानिचित् कचित् कृषिवाणिज्ये विहाय । प्रशस्ततरो हि पूर्वस्मात्कुम्भीधान्यकः । यतो वक्ष्यति-सा वृत्तिः-
“सद्विगर्हिता” “गोरक्षकान्वाणिजिकान्” इति । यदप्युक्तं गौतमेन “कृषिवाणिज्ये वाऽस्त्वयंकृते कुसीदं
चैत्यनापद्येव” तत्राप्यस्वयंकरणपक्षे दोषोऽस्त्येव । लघ्वीयांस्तु भविष्यति । अत्रापि याचितलाभं
वर्जयित्वा त्रयाणां यथासम्भवं द्वे गृह्येते । अयाचितमपि तावद् गृह्यते यावत्त्यहपर्याप्तम् । चतुर्थस्तु
ब्रह्मसत्रेण जीवति ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः । सततभवत्वात्सत्रमित्र, न तदहःपरिसमाप-
नीया वृत्तिरतः सत्रमित्युच्यते, अहरहर्नित्यमनुष्ठानात् । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणपर्यायस्तेषामिदं सत्रम् ।
अस्माद् ब्रह्मशब्दात्पूर्वोऽयं वृत्तिप्रपञ्चो ब्राह्मणविषय एव विज्ञेयः । क्षत्रियादीनान्तु तत्र वक्ष्यति । कथं
पुनः शिलोञ्छवृत्त्या जीवनं सम्भवति यावता शरद्ग्रीष्मयोरेव क्षेत्रे खले वा शिलमुलाकरातसम्भवः ।
अथोच्यते ग्रीष्मेभ्यो ग्रीष्माणि शारदानि शारदेभ्योऽर्जयिष्यतीति षाण्मासिकवृत्तिरेव स्याद्वाश्वस्तनिकः ।
अथान्यथापि सम्भवति यावतस्तावतो ब्रीह्यादेः कथंचित्पतितस्योपादानम् । सत्यम्, न तद्भोजनाय पर्याप्तम् ।
सञ्चिन्वानो यदा पर्याप्तं प्राप्तरयति चेदशिक्षति पञ्चाहासम्भवात् । तथा च महाभारते शिलोञ्छवृत्तिः
पक्षान्ताशनो वर्ण्यते । सोऽयमस्यामवस्थायां गृहस्थस्तापसः संवृत्त इति चेत् । किन्तुवेवमप्यश्वस्तनिकत्वं
विरुध्यते । यथोपपादस्थितिकस्तदा स्याद्वाश्वस्तनिकः । अश्वस्तनिको ह्युच्यते—अहन्यहन्यर्जयति यात्रिकं
तदहरेव च व्ययीकरोति, न द्वितीयेऽहि स्थापयति । यदि च न प्रत्यहं शिलोञ्छवृत्तेर्भोजनं निवर्तते ।
कुतोऽश्वस्तनिको भवेत् । कथं च तथाविधस्य जीवनं पुत्रदारभरणं च ? अतएव केचित्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते
इत्यत आरभ्य अन्यथा व्याचक्षते—त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्रव्याणां प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति प्रतिग्रह-
व्युदासेन याजनाध्यापने प्रतिगृह्येते । ब्रह्मसत्रमध्यापनं तद्धि वृत्तये पर्याप्तम् । यत्तु वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्या-
मिति, स चतुष्टयव्यतिरिक्तोऽन्य एव । अत्रोच्यते—यः शीलपरिमाणान् दश द्वादशान् यत्रान् ब्रीहान् वा
बहुभ्य आदत्ते यावदेकाहयात्रिकं स शिलवृत्तिः । यस्त्वेकैकं यात्रार्थमाहरति स उञ्छवृत्तिः । स्मृत्यन्तरेऽयं
ज्यायान्वरवृत्तिरुक्तः । अतश्च सार्वकालिकमप्युपपद्यते । न च वैश्वदेवादिक्रियाविरोधस्तत्र पुत्रदारा-
णामाभरणभेदश्च याचितभैक्षादत्यन्तालप्यग्रहणात् ।

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।

अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद् ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

लोकवृत्तमसत्प्रियाख्यानं विचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्मां उपात्मगुणार्थाभिधानादिपापरहिताम् । अशठां दम्भादिव्याजशून्याम् । शुद्धां वैश्यादिवृत्तेरसङ्कीर्णां ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् । अनेकार्थत्वाद्धातूनामनुष्ठानार्थोऽयं जीवतिरिति सक-
मंक्रता ॥ ११ ॥

सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।

सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

यथासम्भवभृत्यात्मप्राणधारणावश्यकपञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनानधिका स्पृहा सन्तो-
यः तमतिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् । यतः सन्तोषहेतुकमिति सुखं, परत्र
चाव्यप्रस्य विहितानुष्ठानात्स्वर्गादिसुखं, विपर्ययस्त्वसन्तोषो दुःखमूलं बहुधनार्जनप्रयासेन
प्रचुरदुःखादसम्पत्तौ विपत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्यशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥

अबहुभृत्यस्यैकवृत्त्या निर्वाहसम्भवे सत्यन्यतमयेति विधीयते, बहुभृत्यस्यान्नसम्भवे
“षट्कर्मैको भवत्येषाम्” (म. स्मृ. ४-९) इति विहितत्वात् । अथैकवाक्यतावगमाद् व्रत-
विधायकत्वाच्चान्यतमया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् । उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृ-
त्त्या जीवन्स्नातको ब्राह्मण इमानि वक्ष्यमाणानि यथासम्भवं स्वर्गायुष्यशसां हितानि व्रतानि
कुर्यात् । इदं मया कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्येवं विधिसङ्कुलविशेषाद् व्रतम् ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्धि कुर्वन्त्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥

वेदोक्तं स्मार्तमपि वेदमूलत्वाद्देवोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तं यावज्जीवमतन्द्रितोऽन-
लसः कुर्यात् । हि हेतौ । यस्मात्तत्कुर्वन्त्यथासामर्थ्यं परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नि-
त्यकर्मनुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावासेः । तदुक्तं
मोक्षधर्मे—

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

आत्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।

न विद्यमानेष्वर्थेषु नात्यामपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

प्रसज्यते यत्र पुरुषः स प्रसङ्गे गीतवादित्रादिस्तेनार्थान्नार्जयेत् । नापि शास्त्रनिषिद्धेन
कर्मणाऽयाज्ययाजनादिना च । न च विद्यमानेषु धनेषु । न चाप्यविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरस-
म्भवे यतस्ततः पतितादिभ्योऽपि ॥ १५ ॥

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।

अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥ १६ ॥

इन्द्रियाणामर्था स्पर्शगन्धस्पर्शादयस्तेषु विषिद्धेष्वपि स्वदारसुतादिषु न प्रसज्येत ना-
तिप्रसक्तिमत्यन्तसेवनात्मिकां कुर्यात् । कामत उपभोगार्थम् । अतिप्रसक्तिनिवृत्त्युपायमाह—
अतिप्रसक्तिमिति । विषयाणामस्थिरत्वस्वर्गापवर्गात्मकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया मनसा
सम्बन्धं निवर्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।

यथातथाऽध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

वेदार्थविरोधिनोऽर्थान्त्यन्तेश्वरगृहोपसर्पणकृषिलोकयान्नादयस्तान्सर्वान्परित्यजेत् । कथं
तेहि भृत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह—यथातथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्या-
[त्मानौ जीवयन् । यस्मात्सास्य स्नातकस्य कृतकृत्यता कृतार्थता यन्नित्यं स्वाध्यायपरता ॥ १७ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

वयसः, क्रियायाः, धनस्य, श्रुतस्य, कुलस्यानुरूपेण वेषवाग्बुद्धीशचर्चलोकं प्रवर्तेत ।
यथा यौवने स्नग्गन्धलेपनादिधारणं वार्धकेऽपवर्गानुसारिणो वाग्बुद्धिश्च । एवं कर्मोद्दिश्य-
ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

बुद्धिवृद्धिकराण्यां धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥

वेदाविरुद्धानि शीघ्रं बुद्धिवृद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनि शास्त्रा-
णि, तथा धन्यानि धनाय हितान्यर्थशास्त्राणि बार्हस्पत्योशनसादीनि, तथा हितानि दृष्टोप-
कारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि, तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान्निगमाख्यांश्च ग्रन्थान्नित्यं
पर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।

तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २० ॥

[शास्त्रस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्तदभ्यसेत् ।

तच्छास्त्रं शबलं कुर्यान्न चाधीत्य त्यजेत्पुनः ॥ २ ॥]

यस्माद्यथा यथा पुरुषः शास्त्रं सम्यगभ्यस्यति तथा तथा विशेषेण जानाति । शास्त्रान्तर-
विषयमपि चास्य विज्ञानं रोचत उज्ज्वलं भवति । दीप्त्यर्थत्वाद्वेदभिलाषार्थत्वाभावात्
“रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (पा. सू. १।४।३३) इति न सम्प्रदानसंज्ञा ॥ २० ॥

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

स्वाध्यायादीन्पञ्चयज्ञान्यथाशक्ति न त्यजेत् । तृतीयाध्यायविहितानामपि पञ्चयज्ञाना-
मिह निर्देश उत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधनार्थश्च ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥

एके गृहस्था बाह्यान्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञा एतान्पञ्चमहायज्ञान् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षाद्बहिरचेष्ट-
मानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेव पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः सम्पादयन्ति । यज्ञानां होमत्वा-
नुपपत्तेः सम्पादनार्थो जुहोतिः ॥ २२ ॥

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।

वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ २३ ॥

एके गृहस्था ब्रह्मविदो वाचि प्राणवायौ च यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयफलां जानन्तः सततं वाचि
प्राणं च जुह्वति, वाचं च प्राणे । भाषमाणेन च वाचि प्राणं जुहोतीति, अभाषमाणेनोच्छ्व-
सता प्राणे वाचं जुहोतीति व्याख्यातव्यमित्यनेन विधीयते । यथा कौषीतकिरहस्यब्राह्मणम्—
“यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति यावद्वि पुरुषः प्रा-

णिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति एतेऽनन्ते अमृते आहुतो जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोति । अथवा अन्या आहुतयोऽनन्तरन्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्त्येवं हि तस्यैतत्पूर्वं । विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुह्वांचक्रुः" इति ॥ २३ ॥

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतर्मखैः सदा ।

ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

अपरे विप्रा ब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनैवैतर्मखैर्यजन्ति एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति । कथमेतदित्याह—ज्ञानं ब्रह्म "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" (तैत्तिः ३० २।१।१) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । ज्ञानमूलामेषां यज्ञानां क्रियासुत्पत्तिं जानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चक्षुरिव चक्षुः ज्ञानचक्षुषोपनिषदा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इत्यादिकया पञ्चयज्ञानपि ब्रह्मोत्पत्तिकाले ब्रह्मात्मकान्ध्यायन्तः सम्पादयन्ति । पञ्चयज्ञफलमश्नुवत इत्यर्थः । श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानाममी विधयः ॥ २४ ॥

अग्निहात्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ । अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते । यद्वा उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च । अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते च अग्निहोत्रं कुर्यात् । कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन कर्मणा शुक्लपक्षार्धे च पौर्णमासाख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्टया तथर्त्वंते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६ ॥

पूर्वाजितधान्यादिसस्ये समाप्ते "शरदि नवानाम्" इति सूत्रकारवचनादसमाप्तेऽपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत, सस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितधान्यसम्भवाच्च । सस्यान्तग्रहणाच्च नवसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेता, नियतत्वात्तस्याः प्रत्यब्दं निमित्तत्वेत्पत्तेः । ऋतुसम्बत्सर इत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्चत्वारो मासा ऋतवस्तदन्तेऽध्वरैश्चातुर्मासाख्यैर्यागैर्यजेत । अयनयोरुत्तरदक्षिणयोरादौ पशुना यजेत पशुबन्धाख्यं यागमनुतिष्ठेत् । ज्योतिःशास्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादिवर्षगणनाच्छिशिरेण समाप्ते वर्षे वसन्ते सोमरससाध्वैरग्निहोमादियागैर्यजेत ॥ २६ ॥

नानिष्ठा नवसस्येष्टया पशुना चाग्निमान्द्विजः ।

नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७ ॥

आहिताग्निद्विजो दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्नं न भक्षयेत् । न च पशुयागमकृत्वा मांसमश्नीयात् ॥ २७ ॥

दोषं कथयन्ननित्यतामनयोराह—

नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नमिषगर्धिनः ॥ २८ ॥

यस्मान्नवेन हव्येन पशुवदामेनानर्चिता अकृतयागा अग्नयो नवान्नमांसाभिलाषिणोऽस्याहिताग्नेः प्राणानेवाग्निहोत्रिणः खादितुमिच्छन्ति । गर्धोऽभिलाषातिशयः, गृधेर्ध्वजन्तस्य रूपं, सोऽस्यास्तीति गर्धो, मत्वर्थीय इति ॥ २८ ॥

आसनाशनशय्याभिरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्वसेद् गोहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

यथाशक्त्यासनभोजनादिभिरनर्चितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् । अनेन शक्तितोऽतिथिं पूजयेदित्युक्तमप्युत्तरार्धमनूयते ॥ २९ ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकाञ्छुठान् ।

हैतुकान्वकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ३० ॥

पाषण्डिनो वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुकक्षयगकादयः, विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः, वैडालव्रतिकवृत्ती वक्ष्यमाणलक्षणौ, शरा वेदेष्वश्रद्धानाः, हैतुका वेदविरोधि-
तर्कव्यवहारिणः, एतानतिथिकालोपस्थितान्वाङ्मात्रेणापि न पूजयेत् । पूजारहितेऽन्नदानमात्रं
तु “शक्तितोऽपचमानेभ्यः” (म. स्मृ. ४-३२) इत्यनुज्ञातमेव ॥ ३० ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः ।

पूजयेद्धव्यकज्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

वेदविद्याव्रतस्नातानिति विद्यास्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकाख्योऽपि गृह्यन्ते । यथाऽऽह
हारीतः—“यः समाप्य वेदानसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रता-
न्यसमाप्य वेदानसमावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नात-
कः ।” यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितम् । तान्ज्ञा-
तकाञ्श्रोत्रियान्हव्यकज्येन पूजयेत्, विपरीतान्पुनर्वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।

संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिव्राजकानामुक्तमप्यन्नदानं
पचमानापेक्षयाऽतिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरुच्यते । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणः ।

इति ब्रह्मचारिपरिव्राजकयोर्हृत्वात्पाषण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्यूचतुः । स्व-
कुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणिभ्योऽपि जलादिनाऽपि विभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३ ॥

न राज्ञः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतितः (म. स्मृ. ४-८४)

इति निषेधाद्वाजसब्दोऽत्र क्षत्रियवृत्तिपरः, स्नातकः क्षुधावसोऽन्दिद्रातिप्रतिग्रहस्य
सम्भवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्वाजो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं धनमभिलषेत्, राज्ञो
महाधनत्वेन पीडाविरहात्, याज्यशिष्ययोश्च कृतोपकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात् । तद-
सम्भवे त्वन्यस्मादपि द्विजाद्धनमाददीत । तदभावे तु “सर्वतः प्रतिगृहीयात्” (म. स्मृ.
१०-१०२) इत्यापद्धमं वक्ष्यति । एवं चानापदि प्रथमं क्षत्रियवृत्त्याज्यशिष्येभ्यः प्रतिग्रहनि-
यमार्थं वचनम् । अत एवाह न त्वन्यत इति । स्थितिः शास्त्रमर्यादा । न च संसीदन्नित्यभिवाना-
द्वापद्धमविषयत्वमस्य वाच्यम्, अव्यभिचारादनापत्प्रकरणात् संसीदन्नित्यस्य चोपात्तधना-
भावपरत्वात् । न च धनाभावमात्रमापत्, किन्तु तस्मिन्सति विहितोपायासम्भवात् ।
अन्यथा सद्यः प्रक्षालकोऽप्यापद्धतिः स्यात् । यदि चापद्विषयत्वमस्य भवेत्तदा न त्वन्यत इ-
त्यनेन “सर्वतः प्रतिगृहीयात्” इति विरुध्येत । यच्चापत्प्रकरणे—

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।

याच्यः स्यात् (म. स्मृ. १०-११३) इत्युक्तं, तच्छुद्रवृत्तविषयमेव राजादिप्रतिग्रहा-
सम्भवे ॥ ३३ ॥

(१) अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजका इत्याहुः । तदुक्तं मृताय नित्यव्रतानं विहितमेव । भिक्षां
च भिक्षवे दद्यादिति । तस्मादे दरिद्रा भैक्षजोवनाश्च पाषण्ड्यादयः तेभ्यः शक्तितो दातव्यम् । यावद्भयः
शक्यते यावच्च पच्यते पचिक्रियाविरहनिमित्तत्वाच्च सिद्धाज्जमेवेदम् ।

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुध्रा शक्तः कथञ्चन ।

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

विद्यादियोगात्प्रतिग्रहशक्तोऽपि स्नातको ब्राह्मण उक्तराजप्रतिग्रहादिलाभे सति न क्षुधावसन्नो भवेत् । न च धने सम्भवति जीर्णे मलिने च वाससी बिभृयात् ॥ ३४ ॥

कलृत्केशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

कल्पनं छेदनं क्लृत्केशनखश्मश्रुः तपःक्लेशसहो दान्तः शुक्लवासा बाह्याभ्यन्तरशौच-
सम्पन्नो वेदाभ्यासयुक्त औषधोपयोगादिना चात्महितपरः स्यात् ॥ ३५ ॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

वैणुदण्डमुदकसहितं च कमण्डलुं यज्ञोपवीतं कुशमुष्टिं शोभने च सौवर्णकुण्डले
धारयेत् ॥ ३६ ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ३७ ॥

उद्यन्तमस्तं यन्तं सूर्यबिम्बं सम्पूर्णं नेक्षेत् । उपसृष्टं ग्रहोपरक्तं वक्राद्युपसर्गयुक्तं च,
वारिस्थं जलप्रतिबिम्बितं, नभोमध्यगतं मध्यन्दिनसमये ॥ ३७ ॥

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेश्च वर्षति ।

न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

वत्सबन्धनरज्जुं न लङ्घयेत् । वर्षति मेघे न धावेत् । न च स्वदेहप्रतिबिम्बं जले निरी-
क्षेतेति शास्त्रे निश्चयः ॥ ३८ ॥

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

प्रस्थितः सन् सम्मुखावस्थितानुद्धृतमृत्तिकागोपाषाणादिदेवताब्राह्मणघृतक्षौद्रचतुष्पथ-
महाप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानीति “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चा-
स्यान्यतरस्याम्” (पा. सू. १।२।६९) इति नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।

समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥ ४० ॥

प्रमत्तः कामार्तोऽपि रजोदशने निषिद्धस्पर्शदिनत्रये स्त्रियं नोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव
“ज्ञासामाद्याश्चतस्रः” इति निषेधमिद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनराश्रमः ।
न चागच्छन्नपि तथा सहैकशय्यायां सुष्यात् ॥ ४० ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१ ॥

यस्माद्रजस्वलां स्त्रियं पुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायुषि नश्यन्ति तस्मात्तां
नोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

तां तु रजस्वलामगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो वर्धन्ते । तस्मात्तां नोपेयात् ॥ ४२ ॥

नाशनीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।

क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥

भार्यया सहैकपात्रे नाशनीयात् । एनां च भुज्जानां क्षतं जृम्भां व कुर्वतीं यथासुखं
निर्धन्त्रणप्रदेशावस्थितां च नेक्षेत ॥ ४३ ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।

न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

[उपेत्य स्नातको विद्वान्नेक्षेन्नृणां परस्त्रियम् ।

सरहस्यं च संवादं परस्त्रीषु विवर्जयेत् ॥ ३ ॥]

तथा स्वनेत्रयोरञ्जनं कुर्वतीं तैलाद्यभ्यक्ताम्, अनावृतां स्तनावरणरहितां, न तु नप्ताम्,
“नप्तां नेक्षेत च स्त्रियम्” (म. स्मृ. ४-१३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव च प्रसवन्तीं
ब्राह्मणो न निरीक्षेत् ॥ ४४ ॥

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५ ॥

एकवस्त्रो नान्नं भुञ्जीत । उपस्याच्छादनवासोरहितो न स्नायात् । मूत्रग्रहणमधःका-
यमलविसर्गोपलक्ष्यार्थम् । तेन मूत्रपुरीषे वर्त्मनि, भस्मनि, गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

तथा फालकृष्टे क्षेत्रादावुदके, अग्न्यर्थकृतेष्टकाचये, पर्वते, चिरन्तनदेवतागारे, कुमि-
कृतमृत्तिकाचये च विष्णुमूर्तोत्सर्गं न कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

तथा सप्राणिषु बिलेषु न व्रजन्न चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतशृङ्गे मूत्रपुरीषे
कुर्यात् । पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृङ्गनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पा-
र्थः । तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथाऽपि प्राप्तौ सामान्यनिषेधत्रैयथ्याद्व्यवस्थितोऽत्र विकल्परः —
अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

वायुमग्निं, ब्राह्मणं, सूर्यं, जलं, गां च पश्यन्न कदाऽपि मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । वायोर-
रूपत्वेन दर्शनासम्भवे वात्याप्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥

अन्तर्धाय काष्ठादिना भूमिमवागनुच्छिष्टः प्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरा मूत्रपुरीषो-
त्सर्गं कुर्यात् ।

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पर्णैर्वैणुदलेन वा ।

मृन्मयर्भाजनैर्वाऽपि अन्तर्धाय वसुधराम् ॥

इति वायुपुराणवचनात् शुष्कानि काष्ठपत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च तथा दिवा ॥ ५० ॥

इति पैठीनसिवचनादेतद्व्यतिरिक्तभिन्नभाण्डे न भोजनं कुर्यात् । यत्र मनो विचिकित्सति च
चतुष्टु, तत्र न भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

उपानद्वस्त्रयज्ञोपवीतालङ्कारपुष्पमालाकमण्डलूपरोपभुक्तान्न धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनीतैर्भजेद्भुर्यैर्न च क्षुद्रयाधिपीडितैः ।

न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

अश्वगजादिभिर्वाहनैर्दमितैः क्षुधा व्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्छिन्नवालि
भिश्च न यायात् ॥ ६७ ॥

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।

वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदम्भशम् ॥ ६८ ॥

दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभावर्णैर्मनोज्ञकृतिभिः प्रतोदेनात्यर्थम-
पीडयन्गच्छेत् ॥ ६८ ॥

वालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।

[श्रीकामो वर्जयेन्नित्यं मृन्मये चैव भोजनम् ।]

न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९ ॥

प्रथमोदितादित्यतापो वालातपः स च मुहूर्तत्रयं यावदिति (१) मेधातिथिः । कन्याका-
तप इत्यन्ये । प्रेतधूमो दह्यमानशवधूमः । भग्नासनं च एतानि वर्जनीयानि । नखानि च
रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्द्यात् । दन्तैश्च नखान्नोत्पाटयेत् ॥ ६९ ॥

न मृल्लोष्ठं च मृदूनीयान्न छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।

न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

“नाकारणं मृल्लोष्ठं मृदूनीयात् तृणानि च न छिन्द्यात्”—इत्यापस्तम्बवचनान्निष्प्रयो-
जनं मृल्लोष्ठमर्दनं नखैश्च तृणच्छेदनं न कुर्यात् ।

ननु “न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्” (म. स्मृ. ४-३३) इत्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोष-
भूयस्त्वं प्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं विशेषेण निषेधः । अत एवान्नानन्तरं लोष्ठमर्दीति नि-
न्दिष्यति । दृष्टादृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् ।

ननु “न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्” (म. स्मृ. ४-६३) इत्यनेन पुनश्च, उच्यते—

देहव्यापारश्चेष्टा, स वृथाचेष्टाशब्देन निषिद्धः, अनेन तु निष्फलं मनोग्राह्यादिसंकल्पा-
त्मकं कर्म मानसं निषिध्यते । यच्च आयत्यामागामिकाले कर्मासुखावहं यथाऽजीर्णं भोजनादि,
तदपि न कुर्यात् ॥ ७० ॥

लोष्ठमर्दीं तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।

स विनाशं व्रजत्याशु सूचकाऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥

लोष्ठमर्दयिता, तृणच्छेत्ता, नखखादिता च यो मनुष्यस्तथा सूचकः खलो यः परस्परं दोषा-
नस्ततः सतो वा ख्यापयति, बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः शीघ्रमेते देहधनादिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

न विगर्ह्य कथां कुर्याद्बहिर्मात्यं न धारयेत् ।

गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२ ॥

न चाभिनिवेशेन कथां शोच्येध्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात्, केशकलापाद्वहिर्माल्यं न धारयेत् । गवां च पृष्ठेन यानं सर्वथेति प्रपेयादिव्यवधानेनाप्यधर्मावहम् । पृष्ठेनेत्यभिधानादाकृष्टशकटादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेश्म वावृतम् ।

रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

प्राकाराद्यावृतं गृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिङ्गुलं कृत्वा न विशेषत् । रात्रौ च वृक्षमूलावस्थानं दूरतस्त्यजेत् ॥ ७३ ॥

नाक्षैः त्रीडित्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

गृहं विना कदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत् । स्वयमित्यभिधानादात्मोपानहौ पादव्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं न नयेत् । शय्याद्यवस्थितश्च न भुञ्जीत । हस्ते च प्रभृतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादेत् । आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।

न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद् व्रजेत् ॥ ७५ ॥

यत्किञ्चित्तिलमंमिश्रं कृसरमोदकादि तदस्तमितेऽर्के नाद्यात् । उपस्थाच्छादनवासोरहितो नेह लोके सुप्यात् । उच्छिष्टस्तु नान्यतो गच्छेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।

आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

जलाद्रपादो भोजनमाचरेत् । नार्द्रपादः सुप्यात् । यस्मादाद्रपादो भुञ्जानः शतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।

न विरमत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

सखुलमलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचरमण्यादिदेशं दुर्गं नाक्रामेत्, सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य सम्भवात् । उरीषं मूत्रं च न निरीक्षेत । बाहुभ्यां च नदीं न तरेत् ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।

न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८ ॥

दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशादीन्नाधिरोहेत् । भस्ममृन्मयभाजनशकलानि कपालिकाः ॥ ७८ ॥

न संवसेच्च पतितैर्न चारण्डालैर्न पुलकसैः ।

न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यवसायिभिः ॥ ७९ ॥

[न कृतघ्नैरनुद्युक्तैर्न महापातकान्वितैः ।

न दस्युभिर्नाशुचिभिर्नामित्रैश्च कदाचन ॥ ८० ॥]

पतितादिभिर्ग्रामान्तरवासिभिरपि सह न संवसेत् । एकतरुच्छायादौ न समीपे वसेत् । अतो “नाधार्मिके वसेद् ग्रामे” (म. स्मृ. ४-६०) इत्यतो भेदः । निषादाच्छूद्रायां जातः पुलकसः । वक्ष्यति च—

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुलकसः । (म. स्मृ. १०-१८) इति ।

अवलिसा धनादिमदगर्विताः । अन्त्या अन्त्यजा रजकादयः । अन्त्यावसायिनो निषादस्त्रियां चाण्डालाज्जाताः । वक्ष्यति च—

निषादस्त्री तु चाण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् । (म. स्मृ. १०-३९) ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥

[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥ ६ ॥]

शूद्राय मतिं दृष्टार्थोपदेशं न दद्यात्, धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् । अदासशूद्रायोच्छिष्टं न दद्यात् । दासगोचरतया “उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्” (म. स्मृ. १०-१२५) इति वक्ष्यमाणत्वाददोषः । “द्विजोच्छिष्टं च भोजनम्”—इति भोक्तृविधिर्दातुश्छिष्टदाननिषेधेऽपि यथा-सम्भवलब्धविषयः । हविष्कृतमिति । यस्यैकदेशो हुतः स हविःशेषो न दातव्यः । धर्मोपदेशो न शूद्रस्य कर्तव्यः । व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षान्नोपदिशेत्, किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशस्य विधानात् । यथाऽऽहाङ्गिराः—

तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥

प्रायश्चित्तमिति सकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

साऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मं ब्रूते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शूद्रेणैव सहासंवृताख्यं तमो गहनं नरकं प्रविशति । पञ्चसु पूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवायम् ॥ ८१ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२ ॥

संहिल्लष्टाभ्यां पाणिभ्यां न कण्डूयेदात्मनः शिरः । उच्छिष्टः स्वशिरो न स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मज्जनव्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थं शिरोव्यतिरिक्तगान्धप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य चायं निषेधः । अशक्तस्य तु—

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ॥

इति जाबालिना विहितमेव ॥ ८२ ॥

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ।

शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् । कोपनिमित्तत्वाच्चात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अत एव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः । सशिरस्कस्नातस्य तैलेन न किञ्चिदप्यङ्गं स्पृशेत् । अथवा तैलेनेति काकाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते । तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किञ्चिदप्यङ्गं न स्पृशेत् । अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्यङ्गसमाचरणमविरुद्धम् ८३ ॥

न राज्ञः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतितः ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञो धनं न प्रतिगृहीयात् । “राजतो धनमन्विच्छेत्”—इत्युक्तं तस्यायं विशेष उक्तः । सूनाचक्रध्वजवतामिति । सूनावतां चक्रवतां ध्वजवतां च । सूना प्राणिवधस्थानं तद्यस्यास्तीति स सूनावान्पशुमारणपूर्वकमांसवि-
क्रयजीवी । चक्रवान्बीजवधविक्रयजीवी तैलिकः । ध्वजवान्मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः । वेशः पण्यस्त्रिया मृतिः तथा यो जीवति स्त्री पुमान्वा स वेशवान् । एतेषां च न प्रतिगृहीयात् ॥ ८४ ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५ ॥

चतुर्थाऽध्यायः ।

गोविन्दराजस्तु “दश वेश्यासमो नृपः” इति पठति । मेशातिथिप्रभृतयः प्राञ्चो “दशवश-
समो नृपः” इति पठन्ति । सूनादिशब्दैस्तद्वानुपलक्ष्यते । दशसूनावत्सु यावान्दोषस्तावाने-
कस्मिन् चक्रवति तैलिके, यावान्दशसु तैलिकेषु दोषस्तावानेकध्वजवति शौण्डिके, यावा-
न्दशसु ध्वजवत्सु दोषस्तावानेकत्र वेशवति, यावान्दशसु वेशवत्सु दोषस्तावानेकत्र राजनि ।
उत्तरोत्तरनिन्दा चेयं पूर्वदातृसम्भवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ॥ ८५ ॥

दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

सूनया चरतीति सौनिकः । एवं संकलनया यत्सौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयति
तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतः । तस्मात्तस्य प्रतिग्रहो नरकहेतुत्वाद्भयानकः क्षत्रि-
यस्यापि च ॥ ८६ ॥

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छ्रास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातोमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७ ॥

यो राज्ञः कृपणस्य शास्त्रोलुब्धनेन प्रवर्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति स क्रमेणैतान्वक्ष्यमाणैक-
विंशतिनरकान्गच्छति ॥ ८७ ॥

पूर्वश्लोके सामान्यतो नरकानिमानेकविंशतिमित्युक्तमिदानीं तानेव नामतो निर्दिशति-
तामिस्त्रमिति त्रिभिः ।

तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रं महारौरवरौरवौ ।

नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥

संजीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम् ।

संहातं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् ॥ ८९ ॥

लोहशङ्कुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

एतेषां नरकाणां स्वरूपं मार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगन्तव्यम् ॥ ८८।८९।९० ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

प्रतिग्रहो विविधनरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिविदो वेदाध्यायिनो
जन्मान्तरे श्रेयःकामवन्तो न राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः । विदुषो हि प्रतिग्रहे नातीव दोषः । यतो
वक्ष्यति “तस्माद्विद्वान्बिभीयात्” (म. स्मृ. ४-१९१) इति । तेषामपि निषिद्धो राजप्र-
तिग्रहः प्रचुरप्रत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवादिग्रहणं च ॥ ९१ ॥

ब्राह्मो मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशाश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः, ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात् । मुहूर्तशब्दोऽत्र
कालमात्रवचनः, तत्र बुध्येत । दक्षेणापि—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति ब्रुवता तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञातः । गोविन्दराजस्तु “रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येत”
इत्याह । धर्मार्थौ च परस्पराविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत् । तथा धर्मार्थाजनेहेतून्कायक्लेशान्नि-
रूपयेत् । यदि महान्कायक्लेशोऽल्पौ च धर्मार्थौ वा तदा तं परिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मक-
र्मात्मकं निश्चिनुयात्, तस्मिन्समये बुद्धिप्रकाशात् ॥ ९२ ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥ ६३ ॥

तत उपकाले शय्याया उत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वाऽत्र कृतवक्ष्यमाणशौचोऽ-
नन्यमनाः पूर्वा संध्यां चिरं गायत्रीजपं कुर्वन्वर्ततेतार्कदर्शनात् । अयं विधिः प्रातःसंध्याया-
मुक्तः । उदयादूर्ध्वमपि जपेदायुरादिकाम इति विधानार्थोऽयमारम्भः । अपरामपि संध्यां
स्वकाले प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत् ॥ ६३ ॥

आयुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ६४ ॥

संध्याशब्दोऽत्र संध्यानुष्ठेयजपादिपरः । यस्मादृषयो दीर्घसंध्यानुष्ठानादीर्घमायुः जीवन्तः
प्रज्ञां यशोऽमृतां च कीर्तिमव्ययनादिसम्पन्नं यशश्च प्राप्नुयुः । तस्मादायुरादिकामश्चिरं संध्या-
मुपासीत् ॥ ६४ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ६५ ॥

श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा स्वगृह्यानुसारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा सार्धाश्र-
तुरो मासान्ब्राह्मण उद्युक्तो वेदानधीयीत ॥ ६५ ॥

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ६६ ॥

ततः पक्षाधिकेषु चतुर्षु मासेषु यः पुष्यस्तत्र ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्वगृह्यानुसारेणोत्सर्गाख्यं
कर्म कुर्यात् । अथवा माघशुक्लस्य प्रथमेऽहनि पूर्वाह्णे कुर्यात् । माघशुक्ल च विधिः प्रौ-
ष्ठपद्यां येनोपाकर्म न कृतं तद्विषयः ॥ ६६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥ ६७ ॥

एवमुक्तशास्त्रानुसारेण ग्रामाद्बहिर्छन्दसामुत्सर्गाख्यं कर्म कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं विरमेन्ना-
धीयीत । द्वे दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्या मध्यवर्तिन्या रात्रेः सा पक्षिणी रात्रिः । अस्मि-
न्पक्षे तूत्सर्गाहोरात्रे द्वितीयदिने चाह्नि नाध्येतव्यं द्वितीयरात्रौ त्वध्येतव्यम् । अथवा तमेव-
कमुत्सर्गाहोरात्रमनध्यायं कुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामं प्रत्ययमहोरात्रानध्यायविधिः ॥ ६७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ ६८ ॥

उत्सर्गानध्यायनादूर्ध्वं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं शुक्लपक्षेषु संयतः पठेत् । सर्वाणि तु वेदा-
ङ्गानि शिक्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ६८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ६९ ॥

स्वरवर्णाद्यभिव्यक्तिशून्यं शूद्रसन्निधौ च नाधीयीत । तथा रात्रेः पश्चिमे यामे सुप्तो-
त्थितो वेदमधीत्य श्रान्तो न पुनः सुप्यात् ॥ ६९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।

ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ ७० ॥

यथाकविधिना नित्यं छन्दस्कृतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमात्रं पठेत्, मन्त्राणामेव

चतुर्थोऽध्यायः ।

कर्मतरङ्गत्वात् । अनापदि सम्यक्करणादौ सति ब्रह्म ब्राह्मणं मन्त्रजातं च यथोक्तविधिना
दुक्तः सन्निवृजः पठेत् ॥ १०० ॥

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ १०१ ॥

इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्सर्वथा यथोक्तविधिनाऽधीयानः शिष्याध्यापनं च कुर्वाणो
गुर्वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रवक्षते ॥ १०२ ॥

रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति । गोविन्दराजस्तु “कर्णाभ्यामेव श्रवणोपप-
त्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रव इत्युक्तं, तेनातिशब्दवति वायौ वाति” इत्यभिहितवान् । दिवा
च धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वायौ वहति एतौ वर्षाकालेऽनध्यायौ तात्कालिकावध्यापनवि-
धिज्ञा मुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोलकानां च सम्प्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३ ॥

विद्युद्गर्जितवर्षेषु द्वन्द्वनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु महतीनां चोलकानां संभ्रव इतस्ततः पाते
सति आकालिकमिति तु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनध्या-
यमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३ ॥

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

एतान्विद्युदादीन्यदा होमार्थं प्रकटीकृताग्निकालेषु संध्याक्षणे युगपदुत्पन्नाजानीयात्त-
दाऽनध्यायं वर्षासु कुर्यान्न सर्वदा । तथाऽनृतौ प्रादुष्कृताग्निकालेषु मेवदर्शनमात्रे सत्यन-
ध्यायो न वर्षासु ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानां चोपसर्गे सत्यनध्यायानिमाना-
कालिकाजानीयात् । आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव । ऋतावपि वर्षासु किल भूकम्पादयो न
दोषावहा इत्यभिप्रायेण तावपीत्युक्तं, अपिशब्दादन्यत्रापि ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

होमार्थं प्रकाशितेष्वग्निषु संध्यायां यदा विद्युद्गर्जितशब्दावेव भवतो न तु वर्षं तदा
सज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकालिकः । तत्र यदि प्रातःसंध्यायां विद्युद्गर्जितशब्दौ तदा
यावत्सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायो दिनमात्रमेव । यदि सायंसंध्यायां तौ स्यातां तदा यावन्नक्षत्र-
ज्योतिस्तावदनध्यायो रात्रिमात्रमिति रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षेष्विति त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे
वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवाऽनध्यायस्तथा रात्रावपि, अहोरात्र एवेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७ ॥

नैपुण्यविषयो धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्वदाऽनध्यायः स्यात् । कुतिसत्तगन्धे च
सर्वस्मिन्नपि गम्यमाने धर्मनैपुण्यकामप्रत्ययं विद्याऽनध्यायोपदेशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदा-

चिदध्ययनमनुजानाति । ये शिष्याः केचिद्गृहीतवेदाध्ययनजन्यादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्य-
कामाः । केचित्प्रथमाध्येतारो विद्याऽतिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

अन्तर्गतः शवो यस्मिन्ग्रामे ज्ञायते तत्र । वृषलोऽधार्मिकस्तस्य सन्निधौ न तु शूद्र-
तस्य “न शूद्रजनसन्निधौ” इति निषेधात् । रुद्यमाने रोदनध्वनौ । भावे लकारः । कार्यान्-
रार्थं बहुजनमेलके सत्यनध्यायः ॥ १०८ ॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च “निशायां च चतुर्मुहूर्तम्” इति गौतमस्मरणात् ।
गोविन्दराजस्तु रात्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान् । तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्नभोजनादिना-
चोच्छिष्टो निमन्त्रणसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसाऽपि वेदं न चिन्तयेत् ॥ १०९ ॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

ज्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ११० ॥

एक एवोद्दिश्यते यत्र श्राद्धे तदेकोद्दिष्टं नवश्राद्धं तत्केतनं निमन्त्रणं गृहीत्वा निमन्त्र-
णादारभ्य क्षत्रियस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिभूतके राहोश्च सूतकं चन्द्रसूर्योपरागः तत्र
त्रिरात्रं वेदं नाधीयीत ॥ ११० ॥

यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद् ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥ १११ ॥

यावदेकस्यानुद्दिष्टस्योच्छिष्टस्य सकुङ्कुमादेर्गन्धो लेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदो देहे तिष्ठति
तावन्त्यहोरात्राण्यूर्ध्वमपि वेदं नाधीयीत ॥ १११ ॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।

नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२ ॥

शय्यायां पतिताङ्ग आसनाखण्डपादः कृत्वावसक्थिको वा मांसं भुक्त्वा जननमरणाशौचि-
नां चान्नं भुक्त्वा नाधीयीत ॥ ११२ ॥

नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः ।

अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३ ॥

नीहारे धूलिकायां बाणशब्दे शरध्वनौ । “बाणो वीणाविशेषः” इत्यन्ये । प्रातः सायं-
संध्योरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत । अष्टकासूत्रत्र निषेधात्पौर्णमास्या-
दिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ॥ ११३ ॥

विशेषदोषमाह—

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४ ॥

यस्मादमावास्या गुरुं हन्ति, शिष्यं हन्ति चतुर्दशी, वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मार-
यतस्तस्मात्ता अध्ययनाध्यापनयोः परित्यजेत् ॥ ११४ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुर्विस्ते तथा ।

श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद् द्विजः ॥ ११५ ॥

धूलीवर्षे दिशां दाहे शृगालकुङ्कुरगर्दभोष्ट्रेषु च स्वत्सु पङ्क्तौ चोपविश्य प्रकृतत्वात्सृ-
गालश्वखरादीनामेव ब्राह्मणो न पठेत् ॥ ११५ ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

श्मशानसमीपे, ग्रामसमीपे, गोष्ठे च, मैथुनसमयदृतवासः परिधाय, श्राद्धीयं च सिद्धा-
न्नादि प्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ ११७ ॥

श्राद्धिकमन्नादि भुक्त्वा तावदनध्यायो भवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वादि, अप्राणि
वा वस्त्रमाल्यादि, प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाऽनध्यायो भवति । यस्मात्प्राणिरेवास्यमस्ये-
ति पाण्यास्यो हि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

चौरैरुपद्रुते ग्रामे सम्भ्रमे चाग्निकारिते ।

आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वादभुतेषु च ॥ ११८ ॥

चौरैरुपद्रुते ग्रामे गृहादिदाहादिकृते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाद्भुतेषूपपातेष्वाकालिक-
मनध्यायं जानीयात् ॥ ११८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनध्यायावुक्तौ,
तत्रायं धर्मनैपुण्यकर्मं प्रति त्रिरात्रोपदेशः । तथाऽऽग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णपक्षाष्टमोषु तिसृषु
चतसृषु चाहोरात्रमनध्यायः । दिवाकालमात्रसज्जावेऽपि पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यनेन यावद-
ष्टम्येवानध्याय इतराष्टमीषूक्त इत्यपुनरुक्तिः । ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चानध्यायः ॥ ११९ ॥

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२० ॥

तुरगतस्करिनौकाखरोष्ट्राखः तथोषरदेशस्थः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत ॥ १२० ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।

न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥ १२१ ॥

विवादे वाक्कलहे, कलहे दण्डादण्डयादौ, सेनायामप्रवृत्तयुद्धायां, संगरे युद्धे, भुक्तमात्रे
भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तः, “यावदार्द्रपाणिः”-इति वसिष्ठस्मरणात् । तथाऽजीर्णाऽन्ते
वमनं च कृत्वाऽम्लोद्गारे च न पठेत् ॥ १२१ ॥

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।

रुधिरे च स्मृते गात्राच्छस्त्रेण च परिहृते ॥ १२२ ॥

अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति, मारुते चात्यर्थं वाति, रुधिरे च
गात्रात्स्मृते, रुधिरस्त्रावं विनाऽपि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाधीयीत ॥ १२२ ॥

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।

वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३ ॥

सामध्वनौ च श्रूयमाणे ऋग्यजुषोः कदाचिदध्ययनं न कुर्यात् । वेदं च समाप्य आरण्य-
काख्यं च वेदैकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत ॥ १२३ ॥

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४ ॥

सामगानधृतौ ऋग्यजुषोरनध्याय उक्तस्तस्यायमनुवादः । ऋग्वेदो देव एव देवतास्येति देवदैवत्यः । यजुर्वेदो मानुषो, मानुषदेवताकत्वात् । प्रायेण मानुषकर्मापदेशाद्वा मानुषः । सामवेदः पितृदेवताकत्वात् पित्र्यः । पितृकर्म कृत्वा जलोपस्पर्शनं स्मरन्ति तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिः न त्वशुचिरेव । अतस्तस्मिञ्छ्रयमाणे ऋग्यजुषौ नाधीयीत ॥ १२४ ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।

क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

एतद्वेदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वं जानन्तः शास्त्रशास्त्रयौनिष्कर्षं सारोद्धृतं प्रणव-
व्याहृतिसावित्र्यात्मकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्वेदाध्ययनं कुर्युः । द्वि-
तीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभिहितः । यथैते यथोक्तानध्याया एवं प्रणव-
व्याहृतिष्वपठितास्त्वनध्याय इति दर्शयितुं शिष्यस्याध्यापनमेवं कर्तव्यमिति स्नातकव-
त्त्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।

अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

पशुर्गवादिः, मण्डूकबिडालकुकु सर्पनकुलमूषकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्याऽऽगमनेऽनध्या-
यमहोरात्रं जानीयात् ॥ १२६ ॥

संप्रति विद्यानैपुण्यकामं प्रति पूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह—

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ १२७ ॥

स्वाध्यायभूमिं चोच्छिष्याद्यमन्योपहताम् आत्मानं च यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवान-
ध्यायौ नित्यं प्रयत्नतो वर्जयेन्न तु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र नित्यग्रहणमनुवादो वा नित्यत्व-
ख्यापको वाऽस्ति तानपि नित्यं वर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८ ॥

[षष्ठ्यष्टम्यौ त्वमावास्यामुभयत्र चतुर्दशीम् ।

वर्जयेत्पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ ७ ॥]

अमावास्यादिष्वृतावपि स्नातको द्विजो न स्त्रियमुपगच्छेत् । “पर्ववर्जं व्रजेच्चैनाम्”
(म. स्मृ. ३-४५) इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिह पुनर्वर्जनम् ॥ १२८

न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रसूतेऽश्राण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य “मुहूर्तमपि शक्ति-
विषये नाप्रयतः स्यात्”—इत्यापस्तम्बस्मरणान्निषेद्धुमयोग्यत्वाद्यहच्छास्नानमिदं भोज-
नानन्तरं निषिध्यते । तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं न कुर्यात् किन्तु यथासामर्थ्यम् ।

“अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वा स्यान्मार्जनं दैहिकं विदुः ॥

इत्यादिजाबालाद्युक्तमनुसंधेयम् । तथा—

महानिशाऽत्र विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तस्मिन्स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥

अवचनात्तत्र न स्नायात् । बहुवासाश्च नित्यं न स्नायात् । नैमित्तिकचाण्डाला-
दिस्पर्शे सति तु स्नानं बहुवाससोऽप्यनिषिद्धम् । ग्राहाद्याक्रान्तागाधरूपतया च विशेषेणा-
ज्ञाते जलाशये च ॥ १२९ ॥

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

देवतानां पाषाणादिमयीनां, गुरोः पित्रादेः, नृपतेः, स्नातकस्याचार्यस्य च । गुरुत्वेऽ-
प्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः । बभ्रुणः कपिलस्य, यज्ञे दीक्षितस्यावबृधस्नाना-
त्पूर्वमिच्छया छायां नाक्रामेत् । वशब्दाच्चाण्डालादीनामपि । कामत इत्यभिधानाद-
बुद्धिपूर्वके न दोषः ॥ १३० ॥

मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

दिवारात्रे च सम्पूर्णं प्रहरद्वये समांसं च श्राद्धं भुक्त्वा प्रातःसार्यसन्ध्ययोश्च चिरं चतु-
ष्पथं नाधितिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

उद्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥ १३२ ॥

उद्वर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि, अपस्नानं स्नानोदकं, मूत्रपुरीषे, रुधिरं च श्ले-
ष्माणं, निष्ठ्यूतमश्लेष्मरूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूपताम्बूलादि, वान्तं भुक्त्वोद्गार्णभक्तादि
एतानि कामतो नाधितिष्ठेत् । अधिष्ठानं तदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥ १३३ ॥

शत्रुं तन्मन्त्रिणमधर्मशीलं चौरं परदारांश्च न सेवेत । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्यन्तगर्हि-
तत्वात्पृथङ्निर्देशः ॥ १३३ ॥

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

यस्मादीदृशमनायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किञ्चिदस्ति, यादृशं परदारगमनम् । तस्मा-
देतन्न कर्तव्यम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।

नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

वृद्धयथे भूधातुः । भूष्णुर्वधिष्णुः धनगवादिना वर्धनशीलः क्षत्रियं सर्पं बहुश्रुतं च ब्रा-
ह्मणं नावजानीयात् । कृशानपि तत्काले प्रतीकाराक्षमान् ॥ १३५ ॥

एतन्नयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।

तस्मादेतन्नयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

एतन्नयमवमानितं सदवमन्तारं विनाशयति । क्षत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचा-
रादिनाऽदृष्टेन । तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतन्नयं सर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।

आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनानां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥

प्रथमं धनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसम्पत्तिभिर्मन्दभाग्योऽहमिति नात्मानमवजानी-

यात् । किन्तु मरणपर्यन्तं श्रीसिद्धयर्थमुद्यमं कुर्यात् । न त्विमां दुर्लभां बुध्येत् ॥ १३७ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

यथादृष्टश्रुतं तत्त्वं ब्रूयात् । तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात्पुत्रस्ते जात इति । यथा दृष्टश्रुत-
मप्यप्रियं पुत्रस्ते मृत इत्यादि न वदेत् । प्रियमपि मिथ्या न वदेत् । एष वेदमूलतया नित्यो
धर्मः ॥ १३८ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

प्रथमं भद्रपदमभद्रपदपरं, द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायपरम् । अभद्रं यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरप्रश-
स्तादिशब्देन प्रब्रूयात् । तथा चापस्तम्बः—“नाभद्रमभद्रं ब्रूयात्पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयाद्भद्र-
मित्येव” इति । भद्रपदमेव वा तत्र योज्यम् । शुष्कं निष्प्रयोजनं वैरं विवादं न केनचित्सह
कुर्यात् ॥ १३९ ॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।

नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ १४० ॥

उषःसमये प्रदोषे च दिवा सम्पूर्णप्रहरद्वये च अज्ञातकुलशीलेन पुरुषेण शूद्रैश्च सह न
गच्छेत् । “नैकः प्रपद्येताध्वानम्” (म. स्मृ. ४-६०) इत्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुननक इति
प्रतिषेधः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ १४० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोऽधिकान् ।

रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खवृद्धकुरूपार्थहीनहीनजातीन्काणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ॥ १४१ ॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।

न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान्दिवा ॥ १४२ ॥

कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणानीन
स्पृशेत् । न चाशुचिः सन्ननातुरो दिविस्थान्सूर्यचन्द्रग्रहादिज्योतिर्गणान्पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्टवैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

एतान्गवादीनशुचिः सन्स्पृष्ट्वा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्चशुरादीनी-
न्द्रियाणि शिरः स्कन्धजानुपादान्नाभिं च स्पृशेत् । अप्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाघवाय
तत्र प्रकरणे गवादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ १४३ ॥

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

अनातुरः सन् स्वानि खानीन्द्रियच्छिद्राणि रोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि
निर्मित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचार्युक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम् । गुरुसेवादिकमाचा-
स्तत्रोक्तः स्यात् । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतो जितेन्द्रियश्च भवेत् । गायत्र्यादिजपं विहित-
होमं च नित्यं कुर्यात् । अतन्द्रितोऽनलसः । अत्राचारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्य-
र्थस्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

अत आह—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥

मङ्गलाचाराभ्यां युक्तानां नित्यं शुचीनां जपहोमरतानां दैवमानुषोपद्रवो न जायते ॥ १४६ ॥

वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ १४७ ॥

नित्यकृत्यावसरे श्रेयोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकं वेदमेवानलसो जपेत् । यस्मात्तं ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं धर्मं मन्वादयो वदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपकृष्टो धर्मो मुनिभिरुच्यते । उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वारेण मोक्षहेतुत्वं वदितुं पुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥

सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जातिं स्मरति ॥ १४८ ॥

ततः किमत आह—

पौर्विकीं संस्मरञ्जातिं ब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ।

ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९ ॥

पूर्वजातिं स्मरन् । जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वादविवक्षितम् । ब्रह्मान जन्मानि स्मरंस्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारे विरज्यन्ब्रह्मैवाजस्रमभ्यस्यति श्रवणमननध्यानैः साक्षात्करोति, तेन चानन्तमविनाशि परमानन्दाविर्भावलक्षणं मोक्षसुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।

पितृंश्चैवाष्टकास्वर्चैन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५० ॥

सावित्रीदेवताकान्होमाननिष्ठनिवृत्त्यर्थं च शान्तिहोमान्पौर्णमास्यमावास्यायोः सर्वदा कुर्यात् । तथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितकृष्णनवमीषु चान्वष्टकाख्येन परलोकगतान् पितृन्त्यजेत् ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकश्च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

इति विष्णुपुराणवचनादेवंविधादग्निगृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादप्रक्षालनसकलोच्छिष्टान्नानि निषिच्यत इति निषेकं रेतश्चोत्सजेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२ ॥

मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः । पायुस्तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् । तथा देहप्रसाधनं प्रातःस्नानदन्तधावनमञ्जनदेवार्चनादि पूर्वाह्ण एव कुर्यात् । पूर्वाह्णशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह विवक्षितौ । पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्य पाठक्रमोऽपि नादरणीयः । नहि स्नानानन्तरं दन्तधावनम् ॥ १५२ ॥

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणात्रक्षार्थं राजादिकं गुरुंश्च पित्रादीनमावास्यादिप-
र्वसु द्रष्टुमभिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

अभिवादयेद् वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।

कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४ ॥

गृहागतान्गुरुनभिवादयेत्तेषां च स्वीयमासनमुपवेष्टुं च दद्यात् । बद्धाञ्जलिश्च गुरुसमीपे
आसीत । गच्छतश्च पृष्ठदेशेऽनुगच्छेत् । उक्तोऽप्ययमभिवादानाद्याचारः फलाभिधानाय पुन-
रुच्यते ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ् निबद्धं स्वेषु कर्मसु ।

धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

वेदस्मृतिभ्यां सम्यगुक्तं स्वेषु कर्मस्वव्ययनादिष्वङ्गत्वेन सम्बद्धं धर्मस्य हेतुं साधूनामा-
चारमनलसः सन्नितान्तं सेवेतेति सामान्येनाचारानुष्ठानोपदेशः फलकथनाय ॥ १५५ ॥

आचारात्प्रभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।

आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

आचाराद्वेदोक्तमायुर्लभते, अभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्रदुहित्रात्मिकाः, प्रभूतं च धनं, अ-
शुभफलसूचकं च देहस्थमलक्षणमाचारो निष्फल्यति, आचाराख्यधमणालक्षणसूचितारिष्ट-
नाशात् ॥ १५६ ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७ ॥

यस्माद् दुराचारः पुरुषो लोके गर्हितः स्यात्सर्वदा दुःखान्वितो रोगवानल्पायुश्च भवति
तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात् ॥ १५७ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।

श्रद्धधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

यः सदाचारवान्श्रद्धान्वितः परदोषानभिधाता स शुभसूचकलक्षणशून्योऽपि शतायु-
र्भवति ॥ १५८ ॥

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥ १५९ ॥

यद्यत्कर्म पराधीनं परप्रार्थनाऽऽदिसाध्यं तत्तद्यत्नतो वर्जयेत् । यद्यत्स्वाधीनदेहव्यापार-
साध्यं परमात्मग्रहादि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत् ॥ १५९ ॥

अत्र हेतुमाह—

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

सर्वं परप्रार्थनाऽऽदिसाध्यं दुःखहेतुः । सर्वमात्माधीनं सुखहेतुः । एतत्सुखदुःखयोः कारणं
जानीयात् ॥ १६० ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्यानुष्ठातुः पुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्नतोऽनुष्ठेयम् । अतुष्टि-
करं वर्जयेत् । एतच्चाविहितानिषिद्धगोचरं वैकल्पिकविषयं च ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंस्याद् ब्राह्मणान्गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं वेदार्थव्याख्यातारं, गुरुम् “अल्पं वा बहु वा यस्य” (म. स्मृ. २-१४९) इत्युक्तम् । आचार्यादींस्तु न हिंस्यात् । प्रतिकूलाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधादाततायिनोऽप्येतान्न हिंस्यादिति व्याख्यातवांस्तदुक्तम्, “गुरुं वा बालवृद्धौ वा” (म. स्मृ. ८-३९०) इत्यनेन विरोधात् ॥ १६२ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।

द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ १६३ ॥

नास्ति परलोक इति बुद्धिः, वेदस्य देवतानां च निन्दां, मात्सर्यं, धर्मानुत्साहाभिमान-कोपक्रौर्याणि त्यजेत् ॥ १६३ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्धो नैव निपातयेत् ।

अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

परस्य हननार्थं क्रुद्धः सन्दण्डादि नोत्क्षिपेत् । न च परगात्रे निपातयेत्पुत्रशिष्यभार्यादासादेरन्यत्र । कृतापराधानेताननुशासनार्थं “रज्ज्वा वेशुदलेन वा” (म. स्मृ. ८-२९९) इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥ १६४ ॥

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिस्त्रे नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुद्यम्य न तु निपात्य वर्षशतं तामिस्त्रादिनरके परिभ्रमति ॥ १६५ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।

एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

तृणेनापि क्रोधाद् बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुक्कुरादियोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके महद् दुःखमाप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ।

तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८ ॥

खड्गादिहतब्राह्मणाङ्गनिर्गतं रुधिरं भूमिपतितं यावतो धूलिद्व्यणुकान्पिण्डीकरोति तावत्संख्यानि वर्षाणि परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः श्वसृगालादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।

न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्त्रावयेदसृक् ॥ १६९ ॥

तस्मादवगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डादुद्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियान्नयस्योपसंहारः ॥ १६९ ॥

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।

हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

अधर्मेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुष्ठाता यो मानुषो, यस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याऽभिधानमेव धनोपायोऽसत्यमभिधायोत्कोचधनं गृह्णाति,

यश्च परहिंसाऽभिरतः, नासाविह लोके सुखयुक्तो वर्तते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निन्त्या निषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।

अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १७१ ॥

शास्त्रविहितधर्ममनुतिष्ठन्धनाद्यभावेनावसीदन्नपि कदाचिन्नाधर्मं बुद्धिं कुर्यात् । यस्मादधर्मव्यवहारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसम्पद्भागिनोऽपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणामधर्मचौरादिव्यवहारिणां पापिनां तज्जनितदुरितशालिनां शीघ्रं धनादिविपर्ययोऽपि दृश्यते । तं पश्यन्नाधर्मे धियं दद्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमर्थं दर्शितवान् ॥ १७१ ॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।

शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ १७२ ॥

शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वाच्छुभाशुभकर्मणां नाधर्मोऽनुतिष्ठतः तत्काल एव फलति । गौरिवेह भूमिपक्षे साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा भूमिस्त्वबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिम-फलव्रीहिस्तबकसंवलिता न भवति किंतु नियमफलपाकसमयमासाद्य । पशुपक्षे वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा गौः पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः, किंतु क्रमेणावर्तमानः फलोन्मुखीभवन्नधर्मकर्तुर्मूलानि छिनत्ति । मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते । देहधनाद्यन्वितो नश्यति ॥ १७२ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु ।

न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

यदि स्वयं कर्तुर्देहधनादिनाशं फलं न जनयति, तदा तत्पुत्रेषु, नोचेत्पौत्रेषु जनयति, न तु निष्फल एव भवति ।

ननु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वम् ? उच्यते, पुत्रादिनाशस्य पितुः क्लेशहेतुत्वाच्छास्त्रीयत्वाच्चास्यार्थस्य नाविश्वासः ॥ १७३ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

अधर्मेण परद्रोहादिना तावदापाततो ग्रामधनादिना वर्धते । ततो भद्राणि बहुभृत्यगवा-श्चादीनि लभते । ततः शत्रून्स्वस्मादपकृष्टाञ्जयति । पश्चात्क्रियता कालेनाधर्मपरिपाकवशाद्देहधनतनयादिसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्मार्थवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।

शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १७५ ॥

सत्यधर्मसदाचारशौचेषु सर्वदा रतिं कुर्यात् । शिष्यांश्चानुशासनीयान्भार्यापुत्रदासच्छात्रान् “रज्ज्वा वेणुदलेन वा” (म. स्मृ. ८-२९९) इति प्रकारेण शासयेत् । उक्तानामप्यभिधानाददरार्थं वाग्बाहूदरसंयतश्च स्यात् । वाक्संयमः सत्यभाषिता । बाहुसंयमो बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम् । उदरसंयमो यथालब्धाल्पभोजनम् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ १७६ ॥

यावत्कामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौर्यादिनाऽर्थोपपादनं, दीक्षादिने यजमानस्य पत्न्युपगमः । उदकं उत्तरकालस्तत्रासुखं यत्र धर्मे तं धर्ममपि परित्यजेत् । यथा पुत्रादिवर्गोपप्ययुक्तस्य सर्वस्वदानम् । लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः, यथा कलौ मध्य-माहकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।

न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

पाण्यादिचापलं त्यजेत् । अनुश्रुतकवस्तूपादानादि पाणिचापलम् । निष्प्रयोजनं भ्रमणादि
पादचापलम् । परस्त्रीप्रेक्षणादि नेत्रचापलम् । बहुगर्ह्यवादिता वाक्चापलम् । अनृजुः कुटिलो
न स्यात् । परद्रोहो हिंसा तदर्थं चेष्टां धियं च न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् रियते ॥ १७८ ॥

बहुविधशास्त्रार्थसम्भवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठाय्यः । तेन गच्छन् न
रियते नाधर्मेण हिंस्यते ॥ १७८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।

बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः ॥ १७९ ॥

मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

ऋत्विगादिभिर्वाक्कलहं न कुर्यात् । शान्त्यादिकर्ता पुरोहितः । संश्रिता अनुजीविनः ।
ज्ञातयः पितृपक्षाः । सम्बन्धिनो जामातृश्यालकादयः । बान्धवा मातृपक्षाः । जामयो भगि-
नोऽनुषाद्याः ॥ १७९ ॥ १८० ॥

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

एभिर्जितैश्च जयति सर्वलोकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

एतैर्ऋत्विगादिभिः सह विवादान्परित्यज्याज्ञातपापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैरुपेक्षितै-
रिमान्वक्ष्यमाणान्सर्वलोकान्गृहस्थो जयति ॥ १८१ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।

अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ १८२ ॥

आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्राप्तेर्गौणं
ब्रह्मलोकेशत्वम् । एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभुः । अतिथिरिन्द्रलोकेशः दे-
वलोकस्य च ऋत्विजः । एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।

सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति, वैश्वदेवलोके बान्धवाः, वरुणलोके सम्बन्धिनः, भूर्लोक-
मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥ १८४ ॥

कृशः कृशधनः । संश्रितो विवक्षितः । बालवृद्धसंश्रितातुरा अन्तरिक्षे प्रभवन्ति । भ्राता
च ज्येष्ठः पितृतुल्यः तस्मात्सोऽपि प्रजापतिलोकरप्रभुः, भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेव, अतः कथ-
मात्मनैव सह विवादः सम्भवति ॥ १८४ ॥

छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।

तस्मादेतैरधिक्षितः सहेतासंज्वरः सदा ॥ १८५ ॥

स्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादार्हः । दुहता च परं कृपापात्रं त-
स्मादेतैरधिक्षितः सन् असन्तापः सहेतुः, न तु विवेदेत् ॥ १८५ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनः पुनः प्रवृत्तिं त्यजेत् । यस्मात्प्रतिग्रहेणास्य वेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति । यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसङ्कोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफलत्वकथनार्थं वचनम् ॥ १८६ ॥

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥

द्रव्याणां प्रतिग्रहं धर्माय हितं विधानं ब्राह्मदेवताप्रतिग्रहमन्त्रादिकमज्ञात्वा क्षुधावसादं गच्छन्नपि प्राज्ञो न प्रतिगृह्णीयात्किं पुनरनापदि ॥ १८७ ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्धृतम् ।

प्रतिगृह्णन्नविद्धांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८ ॥

स्वर्णादीन्श्रुतस्वाध्यायहीनः प्रतिगृह्णन्नग्निसंयोगेन दारुवद्भस्मीभूतो भवति पुनस्तपस्ति न लभते ॥ १८८ ॥

हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम् ।

अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥

अविदुषः प्रतिग्रहीतुर्भूर्गौश्च शरीरम् ओषतो दहतः । उष दाहे भौवादिकः, तस्येदं रूपम् । भूगवोद्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् । एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः । अश्वश्चक्षुरित्यादिषु विभक्तिविपरिणामादोषतीत्येकवचनान्तस्यानुषङ्गः ॥ १८९ ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥

यस्तपोविद्यायुन्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिग्रहाविनाभावाद् बुद्धिस्थेन तेन इति परामृष्टेनैव दात्रैवानर्हप्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जति । यथा पाषाणमयेनोदुपेनाम्भस्तरंस्तेनैव सहाम्भसि मग्नो भवति ॥ १९० ॥

तस्मादविद्वान्विभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।

स्वलपकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१ ॥

यस्मादसावलपद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पङ्के गौरिव नरके समर्थो भवति । तस्माद्यतः कुतश्चित्सुवर्णादिव्यतिरिक्तसीसकाद्यसारप्रतिग्रहादपि त्रस्येत् ॥ १९१ ॥

प्रतिग्रहीतुर्धर्ममभिधायाधुना दातुराह—

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।

न वक्रव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२ ॥

वायसादिभ्यो यद्दीयते तदपि बैडालव्रतिकेभ्यो धर्मज्ञो न दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते न तु वारिदानमेव । “पाषण्डिनो विकर्मस्थान्” (म. स्मृ. ४-३०) इत्यनेन बैडालव्रतिकायातिथित्वेन सत्कृतार्थदानादि निषिद्धमिह तु धनदानं निषिध्यते । अत एव “त्रिधिनाप्यर्जितं धनम्” (म. स्मृ. ४-१९३) इति वक्ष्यति । नावेदविदीति वेदार्थानभिज्ञे । एतच्च विद्वत्सम्भवे नावेदविदीति निषिध्यते ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ १९३ ॥

एतषु त्रिष्वपि बैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनं दत्तं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वादनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥

यथा पाषाणमयेनोडुपादिना जले तरंस्तेनैव सहाधो गच्छति । एवं दानप्रतिग्रहशास्त्रानभिज्ञौ दातृग्राहकौ नरकं गच्छतः । “अतपास्त्वन्धीयानः” (म. स्मृ. ४-१९०) इति प्रतिग्रहीतृप्राधान्येन निन्दोक्ता । इह तु दातृप्राधान्येनेत्युत्तरुक्तिः ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥ १९५ ॥

[यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोद्धितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥ ८ ॥]

यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरति स्वतः परतश्च लोके ख्यापयति तस्य धर्मो ध्वजं चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । लुब्धः परधनाभिलाषुकः । छद्मना व्याजेन चरतीति छात्रिकः । लोकदम्भको निक्षेपापहारादिना जनवञ्चकः । हिंस्रः परहिंसाशीलः । सर्वाभिसन्धकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः । बिडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिकः । बिडालो हि प्रायेण मृषिकादिहिंसारुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इत्युपचाराद्विडालव्रतशब्दः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

अधोदृष्टिर्निजविनयख्यापनाय सतततमध एव निरोक्षते । निष्कृतिर्निष्ठुरता तथा चरतीति नैष्कृतिकः । स्वार्थसाधनतत्परः परार्थखण्डनेन । शठो वक्रः । मिथ्याविनीतः कपटविनयवान् । बकव्रतं चरतीति बकव्रतचरः । बको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सन्नेवंशीलो भवतीति गौणो बकव्रतशब्दः ॥ १९६ ॥

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।

ते पतन्त्यन्धतामिस्त्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

ये बकव्रतं बिडालव्रतं चरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन पापहेतुना कर्मणाऽन्धतामिस्त्रनान्ति नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

पापं कृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजापत्यादिव्रतं पापमपनयति तन्नेर्दं प्रायश्चित्तं किंतु धर्मार्थमहमनुतिष्ठामीति स्त्रीशूद्रमूर्खादिजनमोहनं कुर्वन्नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

छद्मनाऽऽचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥

अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ २०० ॥

प्रेत्येहेति श्लोकद्वयम् । प्रथमं सुबोधम् । अब्रह्मचारी यो ब्राह्मणो ब्रह्मचार्यादिलिङ्गं मेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वृत्त्या भिक्षाभ्रमणादिना जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्याहरति । कुक्कुरादितिर्यग्योनौ चोत्पद्यते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निषेधः कल्प्यते ॥ १९९ ॥ २०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

[सप्तोद्धृत्य ततः पिण्डान्कामं स्नायाच्च पञ्चधा ।

उदपानात्स्वयं ग्राहाद्वहिः स्नात्वा न दुष्यति ॥ ६ ॥]

निपानं जलाधारः । परकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचित्स्नायात् । तत्र स्नात्वा पुष्करि-
ण्यादिकर्तुर्यत्पापं तस्यांशेन ब्रह्ममाणचतुर्थभागरूपेण सम्बध्यते । अकृत्रिमनद्याद्यसम्भवे
परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ प्राक्प्रदानात्पञ्च पिण्डानुद्धृत्य स्नातव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वा च तर्पयेद्देवान्पितृन्तृणैव विशेषतः ॥

(या. स्मृ. १-१९९) ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदत्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

अस्येति प्रकृतः पुनः परामृश्यते । परस्य यानादीन्यदत्तान्युपभुञ्जानस्तदीयपापचतुर्थभा-
गभागा भवति । अदत्तानीति परस्यानुमत्यभावश्च विवक्षितः । तेन सर्वार्थोत्सृष्टमठकृपादा-
वुपयोगार्थात्मस्नानादौ न विरोधः ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्त्रवणेषु च ॥ २०३ ॥

नद्यादिषु सर्वदा स्नानमाचरेत् । देवखातेष्विति तडागविशेषणम् । देवसम्बन्धित्वेन
प्रसिद्धेषु सरःसु गर्तेष्वष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिषु । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥

चतुर्हस्तप्रमाणं धनुः । प्रस्त्रवणेषु निर्जरेषु च । अनेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ यत्पृथ-
ग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थम् । तदपि नद्याद्यसम्भवे द्रष्टव्यम् ॥ २०३ ॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।

यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन् ॥ २०४ ॥

[आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममस्पृहा ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ १० ॥

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चोपव्रतानि च ॥ ११ ॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ ।

व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ १२ ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।

अप्रमादश्च नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥ १३ ॥]

नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदं न तु नियमनिषेधार्थम्, द्वयोरेव शास्त्रार्थ-
त्वात् । यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेवं कृतः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ (या. स्मृ. ३-३१२।३१३)

यमनियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादिनियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत् । नियमानुतिष्ठन्नपि यमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्तुत्यर्थं आरम्भ इति । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ हिंसादिप्रतिषेधार्थंका यमाः, “वेदमेवान्यसेन्नित्यं” (म. स्मृ. ४-१४७) इत्यादयोऽनुष्ठेयरूपा नियमा इति व्याचक्षते ।

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमा वै परिकीर्तिताः ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाववम् ।

अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः ॥ २०४ ॥

नाश्रोनिचतते यज्ञे प्राप्सयाजिकृते तथा ।

स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ २०५ ॥

अनघीतवेदेनोपक्रान्ते यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणो न भुञ्जीत । तथा बहूनां याजकेन ऋत्विजा स्त्रिया नपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचिन्न भुञ्जीत २०५

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः ।

प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ २०६ ॥

पूर्वोक्ता बहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कमं शिष्टानामश्लीकमश्रीकं श्रीघ्नम् । रेफस्य स्थाने लकारः । देवानां प्रतिकूलम् । तस्मादेतद्धोमं न कारयेत् ॥ २०६ ॥

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ २०७ ॥

क्षीबक्रुद्धव्याधितानामन्नं तथा केशकीटसंसर्गदुष्टं पादेन चेच्छातः संस्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत ॥ २०७ ॥

भ्रूणघनावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया ।

पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

भ्रूणघनेत्युपलक्षणाद् गोघनेत्यादिपतितावेक्षितं, रजस्वलया च स्पृष्टं, पक्षिणा च काकादिना स्वादितं, कुक्कुरेण च स्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत ॥ २०८ ॥

गवा चान्नमुपाघ्रातं घृष्टान्नं च विशेषतः ।

गणान्नं गणिकाऽन्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥

यदन्नं गवाघ्रातं, घृष्टान्नं को भोक्तेत्युपोद्घुष्टान्नं सन्नादौ यद्दीयते, विशेषत इति भूरिदोषतया प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । गणान्नं शठब्राह्मणसङ्घान्नम्, गणिका वेश्या तस्या अन्नम्, शास्त्रविदा च यद् दुष्टमिति निन्दितं, तच्च न भुञ्जीत ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्चान्नं तदणो वार्धुषिकस्य च ।

दीक्षितस्य कदयस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

(१) प्रतिषेधरूपो यमा ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेत्यादयः । अनुष्ठेयरूपा नियमाः वेदमेव जपेन्नित्यमित्यादयः । न नित्यं नियमान् नानेन नियमानामसेवोच्यते किन्तु यमानां नियमेष्वनित्यत्वम् । तथाचाह- यमान्यतत्यकुर्वाणः । ब्राह्मणादिर्यमलोपे सति पतितत्वात्सन्ध्योपासनादिभिर्नाधि-क्रियते नतु तथा नियमलोपे । तथा च शिष्टस्मरणम्—पतति नियमवान्यमेवसक्ता न तु यमवाङ्मियमा-ल्लसोऽवसीदेदिति । न नियमानसमीक्ष्य बुद्ध्या यमबहुलेष्विति संदधीत बुद्धिम् ।

चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य वृद्धगुपजीविनश्चान्नं न भुञ्जीत । तथैव ये दीक्षितस्य प्रागरनीषोमीयात् । कदर्यस्य कृपणस्य । निगडस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । निगहेन बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनैर्विनाऽप्ययोनिगडैर्निगडितस्य दत्तायोनिगडः स्येति व्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

अभिशास्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।

शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

महापातकित्वेन सजातलोकविक्रोशस्य, नपुंसकस्य, पुंश्चल्या व्यभिचारिण्या अगणि-
काया अपि, दाम्भिकस्य छद्मना धर्मचारिणो बैडालव्रतिकादेरन्नं न भुञ्जीत । शुक्तं यत्स्व-
भावतो मधुरं दध्यादिसम्पर्कवशेनोदकादिना चाम्लादिभावं गतम्, पर्युषितं रात्र्यन्तरितम्,
शूद्रस्यान्नं न भुञ्जीतेति सम्बन्धः । उच्छिष्टं च भुक्तावशिष्टान्नमविशेषात्कस्यापि न भु-
ञ्जीत । गुरुच्छिष्टं च विहितत्वाद्भोज्यम् । गोविन्दराजस्तु शूद्रस्योच्छिष्टं तद्भुक्तावशिष्टं
च स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतेत्याह ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।

उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिदशम् ॥ २१२ ॥

चिकित्सार्जाविनः, मृगयोर्मोसविक्रयार्थं मृगादिपशुहन्तुः, क्रूरस्यानृजुप्रकृतेः, निषिद्धो-
च्छिष्टभोक्तुरन्नं न भुञ्जीत । उग्रो दारुणकर्मा तस्यान्नम् ।

गोविन्दराजो मञ्जर्यामुग्रं राजानमुक्तवान् ।

मनुवृत्तौ च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात् ॥

भेदात्तेर्याज्ञवल्कीयेनाग्रे राजेति वावदत् ।

आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयह्लाद भूषणम् ॥

सूतिकान्नं सूतिकासुद्दिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम् । एकपङ्क्तिस्था-
नन्यान्वमन्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते तत्पर्याचान्तम् । अनिदशं सूतकान्नं
वक्ष्यमाणत्वाच्च भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।

द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

अर्चाहंस्य यदवज्ञया दीयते, वृथामांसं देवतादिमुद्दिश्य यन्न कृतं, अवीरायाः पतिपु-
त्ररहितायाः, शत्रुनगरपतितानां च, उपरि कृतक्षुतं चान्नं न भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

पिशुनान्तिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।

शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः, अनृतीत्यतिशयेनानृतवादी कूटसाक्ष्यादः, क्रतुव-
िक्रयिकः मदीययागस्य फलं तव भवत्वित्यभिधाय यो धनं गृह्णाति, शैलूषो नटः, तुन्नवायः
सौचिकः, कृतघ्नो यः कृतोपकारस्यापकारे प्रवर्तते तस्यान्नं न भुञ्जीत ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेरास्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

कर्मारस्य लोहकारस्य, निषादस्य दशमाध्यायोक्तस्य नटगायनव्यतिरिक्तस्य, रङ्गावतर-
णजीविनः, सुवर्णकारस्य, वेणोर्भेदनेन यो जीवति, बुरुड इति विश्वरूपः । शस्त्रं लोहः त-
द्विक्रयिणश्चान्नं न भुञ्जीत ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च ।

रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

औखेटकाद्यर्थं शुनः पोषकाणां, मद्यविक्रयिणां, वस्त्रधावकस्य, कुसुम्भादिना वस्त्ररागकृतः, निर्दयस्य, यस्य चोपपत्तिर्गृहे जारश्च यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहे नाद्यात् ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।

अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

गृह इत्यनुषज्यते । गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषामन्नं न भुञ्जीत । तेन गृहान्निःसारिताया जारसहने नैष दोषः । तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतन्त्राणाम्, अनिर्गताशौचं च सूतकान्नम्, अतुष्टिकरमेव च न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मविकर्तनः ॥ २१८ ॥

राजान्नं तेजो नाशयति । इत एव दोषदर्शनात्तदन्नभक्षणनिषेधः कल्प्यते । एवमुत्तरत्रापि पूर्वमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम् । “नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नम्” (स. स्मृ. ४-२२३) इति निषेधिष्यति, तदतिक्रमणफलकथनमिदम्—शूद्रस्य पक्वान्नमध्ययनादिनिमित्तं तेजो नाशयति । सुवर्णकारस्यान्नमायुः, चर्मकारान्नं ख्यातिं नाशयति ॥ २१८ ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिक्रन्तति ॥ २१९ ॥

कारुकस्य सूपकारादेरन्नं प्रजामपत्यं निहन्ति । चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथङ् निर्देशः । निर्णेजकस्यान्नं बलं हन्ति । गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।

विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ २२० ॥

चिकित्सकस्यान्नं पूयं पूयभक्षणसमदोषम् । एवं पुंश्चल्या अन्नमिन्द्रियं शुक्रम् । वार्धुषिकस्यान्नं पुरीषम् । लोहविक्रयिणोऽन्नं विष्टाव्यतिरिक्तश्लेष्मादि । गोविन्दराजस्तु चिकित्सकान्नभक्षणेन तथाविधायां जातौ जायते, यत्र पूयभुग्भवतोत्याह ॥ २२० ॥

य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।

तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१ ॥

[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यान्नमन्नमित्याहुः शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥ १४ ॥]

प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्यो येऽन्ये क्रमेणाभोज्यान्ना अस्मिन्प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तव त्वगस्थिरोमाणि, यास्तदीयास्त्वचः तासां कीकसस्य रोम्णां च भुक्तानां यो दोषः स एव तदन्नस्यापि भुक्तस्य बोद्धव्यः ॥ २२१ ॥

भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं व्यहम् ।

मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

एषां मध्येऽन्यतमसम्बधान्नमज्ञानतो भुक्त्वा व्यहमुपवासः, ज्ञानतस्तु कृच्छ्रम् । एवं रेतोविण्मूत्रभोजनेऽपि । एतच्चान्यतमस्येति पट्टीनिर्देशान्मत्तादिसम्बन्धिनः परियहदुष्टान्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गेदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः । नापि कालदुष्टस्य पर्युषितान्नादेः । नापि निमित्तदुष्टस्य घुष्टादेः । एकप्रकरणोपदेशश्चैषां स्नातकत्वज्ञापनार्थम् । प्रायश्चित्तं चैतेष्वेकादशो वक्ष्यति । यदि तु सर्वेष्वेवं प्रायश्चित्तं स्यात्तदा भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नं दुष्टम् इत्यभ्यधास्यत्, न त्वन्यतमस्य तु भुक्त्वेति ।

तस्मादेकप्रकरणान्मे(१)धातिथिरभ्यधात् ।

प्रायश्चित्तमिदं युक्तं शुक्तादौ तदसुन्दरम् ॥

अप्रकरणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानं लाघवार्थम् । तत्र क्रियमाणे सत्तादिग्रहणमात्रं कर्तव्यं स्यात् ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

[चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्याद्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः ।

अमुक्तयोरगतयोरद्याच्चैव परेऽहनि ॥ १५ ॥]

अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते । अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद् द्विजः पक्वान्नं न भुञ्जीत, किन्त्वन्नान्तरामात्रे सत्येकरात्रि-
] वांहोचितमाममेवान्नमस्माद् गृहीयान्नं तु पक्वान्नम् ॥ २२३ ॥

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।

मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ २२४ ॥

एकोऽधीतवेदः कृपणश्च, परो दाता वृद्धिजीवी च तयोरुभयोरपि गुणदोषवत्त्वं विवाय देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति निरूपितवन्तः, उभयोरपि गुणदोषसाम्यात् ॥ २२४ ॥

तान्प्रजापतिराहृत्य मा कृध्वं विषमं समम् ।

श्राद्धपूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच, विषममन्नं मा समं कुरुत । विषमसमीकरणमनुचितम् । कः पुनरनयोर्विशेष इत्यपेक्षायां स एवावोचत्--शनशीलवाधुषिकस्यापि श्रद्धयाऽन्नं पवित्रं भवति । कृपणान्नं पुनरश्रद्धया हतं दूषितमन्नम् । प्रागुभयप्रतिषेधेऽपि श्रद्धादत्तविद्वद्धार्युषिकान्नविशुद्धिबोधनपरमिदम् ॥ २२४ ॥

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६ ॥

इष्टमन्तर्वेदि यज्ञादिकर्म, पूर्तं ततोऽन्यत्पुष्करिणीकूपप्रपारादि, तदेवमनलसः सन्नित्यं काम्यस्वर्गादिकलारहितं श्रद्धया कुर्यात् । यस्मात्ते इष्टापूर्तं न्यायार्जितवनेन श्रद्धया कृतेऽक्षये मोक्षफले भवतः ॥ २२६ ॥

दानधर्मं निषेवेयतन्न मिष्टिकपौर्तिकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

[पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥ १६ ॥

संचयं कुरुते यस्तु प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत् ॥ १७ ॥]

(१) अप्रकरणे च प्रायश्चित्तवचनं दोषातिशयदर्शनार्थम् । 'अन्यतमस्य' इति षष्ठोनिद-
शात् परिग्रहदुष्ट एवेदं प्रायश्चित्तं मन्यते, न कालस्वभावसंसर्गदुष्टे । शुक्लयजुषितादौ चतुर्विधं ह्यभोज्यम्--कालदुष्टं शुक्लयजुषितादि, संसर्गदुष्टं मद्यानुगतादि, स्वभावदुष्टं लगुनादि, परिग्रहदुष्टं प्रकृ-
ताभोज्यान्नानां यत् । अत्रोच्यते-सत्यं चतुर्विधं ह्यभोज्यं भवति, षष्ठोनिर्देशोऽप्यस्ति, किन्तु, यदि शुक्लादेर्नन्दं प्रायश्चित्तं स्यात्तदिह प्रकरणे तेषामुपादानमनर्थकमेवापद्येत । पञ्चमे हि तयोः प्रतिषेधो ना-
स्ति । तस्मादिह प्रायश्चित्तार्थमेवैवमादीनामुपादानम् ।

दोषाख्यं धर्ममैष्टिकं पौर्तिकमन्तर्वेदिकं बहिवदिकं च सर्वदा विद्यातरोयुक्तं ब्राह्मणना-
साद्य परितुष्टान्तःकरणयुक्तः यथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

यत्किंचिदपि दातः यं याचितेनानसुयया ।

उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

प्रार्थितेन परगुणामत्सरेणान्नमपि यथाशक्ति दातव्यम् । यस्मात्सर्वदा दानशीलस्य
कदाचित्तादृशं पात्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मोचयिष्यति ॥ २२८ ॥

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुःसुत्तमम् ॥ २२९ ॥

जलदः क्षुत्पिपासाविगमात्तृप्तिम्, अन्नदोऽत्यन्तसुखं, तिलप्रद ईप्सितान्यस्त्यादीनि,
दीपदो विप्रवेशमादौ निर्दोषं चक्षुः प्राप्नोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदोऽग्न्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

भूमिदो भूमेराधिपत्यं, सुवर्णदश्चिरजीवित्वं, गृहदः श्रेष्ठानि वेश्मानि, रूप्यदः सकलजन-
नयनमनोहरं रूपं लभते ॥ २३० ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमाश्विसालोक्यमश्वदः ।

अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ २३१ ॥

वस्त्रदश्चन्द्रसमानलोकान्प्राप्नोति चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसति, एवमेवाश्विलोकं
घोटकदः, बलीवर्दस्य दाता प्रचुरां श्रियं, स्त्रीगवीप्रदः सूर्यलोकं प्राप्नोति ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥ २३२ ॥

रथादियानस्य शय्यायाश्च दाता भार्याम्, अभयप्रदः प्राणिनामहिंसकः प्रभुत्वं, धान्यदो
ब्रीहियवमाषमुद्गादिसस्यानां दाता चिरस्थायि सुखित्वं, ब्रह्म वेदस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको
व्याख्याता च ब्रह्मणः सार्ष्टितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥

उदकान्नधेनुभूमिवस्त्रतिलमुवर्णघृतादीनां सर्वेषामेव यानि दानानि तेषां मध्यात् वेदज्ञानं
विशिष्यते प्रकृष्टफलदं भवति ॥ २३३ ॥

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।

तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

अवधारणे तु शब्दः । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलाभिसन्धिकः स्वर्गो मे स्यादिति,
मुमुक्षुर्मोक्षाभिप्रायेण निष्कामो यद्यद्दानं ददाति, तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत् तद्दानफलद्वारेण
जन्मान्तरे पूजितः संप्राप्नोति ॥ २३४ ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।

तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विषयये ॥ २३५ ॥

योऽर्चापूर्वकमेव दाता ददाति, यश्च प्रतिग्रहीताऽर्चापूर्वकमेव दत्तं प्रतिगृह्णाति, तावुभौ
स्वर्गं गच्छतोऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे नरकम् । पुरुषार्थे तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मया ग्रहीतव्यं
नान्यथेति निश्चिन्तात्पललाभो न विरुद्धः ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् ।

नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

चान्द्रायणादितपसा कृतेन कथं ममेदं दुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं न कुर्यात् । यागं च कृत्वा नासत्यं वदेत् । कृतेऽपि पुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे क्रत्वर्थोऽयं पुनर्निषेधः । ब्राह्मणो पीडितोऽपि न तान्निन्दयेत् । गवादिकं च दत्त्वा मयेदं दत्तमिति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।

आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति । सत्येनैव स फलं साधयति । एवं तपसि दाने च योज्यम् । विप्रनिन्दया चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

धर्मं शनैः संचिनुयाद्ब्रह्मीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन्परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् । यथा पुत्तिकाः पिपीलिकाप्रभेदाः शनैः शनैर्महान्तं मृत्तिकाकूटं सञ्चिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

यस्मात्परलोके सहायकार्यमिच्छत्यनपितृमातृपुत्रपत्नीज्ञातयस्तिष्ठन्ति किन्तु, धर्म एवैकोऽद्वितीयभावेनोपकारार्थमवतिष्ठते । तस्मात्पुत्रादिभ्योऽपि महोपकारकं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २३९ ॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।

एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४० ॥

एक एव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः । एक एव च म्रियते । सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं, दुरितफलं च नरकादिकमेक एव भुङ्क्ते न मात्रादिभिः सह । तस्मान्मात्राद्यपेक्षयाऽपि धर्मं न त्यजेत् ॥ २४० ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

मृतं शरीरं मनःप्राणादित्यक्तं लोष्ठवदचेतनं भूमौ त्यक्त्वा पराङ्मुखा बान्धवा यान्ति न मृतं जीवमनुयान्ति, धर्मस्तु तमनुगच्छति ॥ २४१ ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२ ॥

यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो नरकादिदुःखं तरति, तस्माद्धर्मं सहायभावेन सततं शनैरनुतिष्ठेत् ॥ २४२ ॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।

परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम् ॥ २४३ ॥

धर्मपरं पुरुषं दैवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरूपप्रायश्चित्तेन हतपापं दीप्तिमन्तं प्रकृतो धर्म एव शीघ्रं ब्रह्मस्वर्गादिरूपं परलोकं नयति । खं ब्रह्मेत्याद्युपनिषत्सु, खशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः । खशरीरिणं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि लिङ्गशरीरवच्छिन्नो जीव एव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद् ब्रह्मस्वरूपमुपपन्नम् । धर्म एव चेत्यरं लोकं नयति, ततो धर्ममनुतिष्ठेत् ।

न हि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च ।

तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धम एकोऽनुगच्छति ॥ २४३ ॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संवन्धानाचरेत्सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥ २४३ ॥

कुलमुत्कर्षं नेतुमिच्छन्विद्याचारजन्मादभिरुह्यैः सह सर्वदा कन्यादानादिसम्बन्धानाचरेत् । अपहृष्टांस्तु सम्बन्धांस्त्यजेत् । उत्तमविधानादेवाधनपरित्यागे सिद्धे यत्पुनरधमांस्त्यजेदित्याभिधानं । तदुत्तमासम्भवे स्वतुल्याद्यनुज्ञानार्थम् ॥ २४३ ॥

उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान्हीनांश्च वर्जयन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २४४ ॥

उत्तमान्गच्छंस्तैः सह सम्बन्धं कुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतां गच्छति । प्रत्यवायेन विपरीताचारेण हीनैः सह सम्बन्धे जातेरपकर्षतया शूद्रतुल्यतामेति ॥ २४४ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।

आहस्यो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः ॥ २४५ ॥

प्रारब्धसम्पादयिता । दृढकारी मृदुरनिष्टुरः, दमस्य पृथगुपादानाद् दान्त इति शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुग्रहीतव्यः । क्रूराचारैः पुरुषैः संसर्गं परिहरन्, परहिंसानिवृत्तः, तथाव्रत एव नियमदमेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन स्वर्गं प्राप्नोति ॥ २४५ ॥

पयोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयान्मध्वथामयदक्षिणाम् ॥ २४६ ॥

काष्ठजलफलमूलमधूनि अन्नं चाभ्युद्यतमयाचितोपनीतम् ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः । (या. स्मृ. १-२१५) ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात्कुलटाऽऽदिवर्जं सर्वतः शूद्रादिभ्योऽपि प्रतिगृहीयात् । “आममेवाददीतास्मात्” इत्युक्तत्वादामान्नमेव शूद्रात्प्रतिग्राह्यम् । अभयं चात्मत्राणात्मकं प्रीतिहेतुत्वादक्षिणातुल्यं चण्डालादिभ्योऽपि स्वीकुर्यात् ॥ २४६ ॥

आहताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४७ ॥

आहतां संप्रदानदेशमानोताम् । अभ्युद्यतामानिमुख्येन स्थापिताम् । अप्रचोदितां प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां दात्रा च तुभ्यसिदं ददानीति पूर्वमकथितां हिंस्यादिभिक्षां न तु सिद्धान्तरूपाम् “अन्नमभ्युद्यतं च” इत्युक्तत्वात्पापकारिणोऽपि पतितादिवर्जं ग्राह्या इति विरिञ्चिरमन्यत ॥ २४७ ॥

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४८ ॥

[चिकित्सककृतघ्नानां शिल्पकर्तुश्च वार्धुषेः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥ १८ ॥

न विद्यमानमेवं वै प्रतिग्राह्यं विजानता ।

विकल्प्याविद्यमाने तु धर्महीनः प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥]

तनोपकल्पितं श्राद्धेषु कव्यं पञ्चदश वर्षाणि पितरो न भुञ्जते । न च यज्ञेषु तेन दत्तं पुरोडाशादि हव्यमग्निर्वहति देवान्प्रापयति, यस्तां भिक्षां न स्वीकरोति ॥ २४८ ॥

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।

धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्नुदेत् ॥ २४९ ॥

गन्धान्गन्धवन्ति कर्पूरादीनि, धानाः भृष्टयवतण्डुलान्, पयः क्षीरं, पूर्वमाहरणोपाय-

निबन्धेन गवादीनामप्रत्याख्यानमुक्तं, शय्यादीनि त्वयाचितादृतान्यपि दात्रा स्वगृहास्थ-
तान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याचक्षीत ॥ २५० ॥

गुरुभृत्यांश्चोजिहीर्षन्नचिष्यन्देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

मातापित्रादीन्गुरुभृत्यांश्च भार्यादीन् क्षुवावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन्पतितादिवर्जं सर्वतः शु-
द्रादेरसाधुभ्यश्च प्रतिगृह्णीयात्, न तु तेन धनेन स्वयं वर्तेत ॥ २५१ ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्भिरपि स्वयोगावस्थितैर्विना गृहान्तरे वसन्नात्मनो
वृत्तिमन्विच्छन्सर्वदा साधुभ्यो गृह्णीयादेव ॥ २५२ ॥

आधिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

आधिकः कार्षिकः । संबन्धिशब्दाश्चैते । यस्य कृषिं करोति स तस्य भोज्यान्नः ।
एवं स्वकुलस्य मित्रं, यो यस्य गोपालो, यो यस्य दासः, यो यस्य नापितः कर्म करोति, यो
यस्मिन्नात्मानं निवेदयति दुर्गतिरहं त्वदीयसेवां कुर्वन्निति च त्वत्समीपे वसामीति यः शूद्र-
स्तस्य भोज्यान्नः ॥ २५३ ॥

यथाऽऽत्मनिवेदनं शूद्रेण कर्तव्यं तदाह—

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

अस्य शूद्रस्य कुलशीलादिभिर्यादृश आत्मा स्वरूपं, यच्चास्य कर्म कनुरोपसतं यथा
चानेन सेवां कर्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।

स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

य इति सामान्यनिर्देशात्प्रकृतशूद्रादन्योऽपि यः कश्चित्कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानमन्य-
था साधुषु कथयति स लोकेऽतिशयेन पापकारी चौरः यस्मादात्मापहारकः । अन्यः स्तेनो
द्रव्यान्तरमपहरति अयं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।

तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

सर्वार्थाः शब्देषु नियता वाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषां प्रतिपत्तौ शब्देभ्य
एव प्रतीयन्ते प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वं शब्देभ्य एवावगम्य चानुष्ठीयन्त इति वाग्विनिर्गता
इत्युच्यन्ते । अत एव “वेदशब्देभ्य एवादौ” (म. स्मृ. १-२१) इति ब्रह्मणोऽपि सृष्टिर्वे-
दशब्दमूलोक्ता । अतो यस्तां वाचं स्तेनयेत्स्वाथव्यभिचारिणीं वाचयति स नरः सर्वार्थस्ते-
यकृन्भवति ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानां गत्वाऽऽनृण्यं यथाविधि ।

पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः ॥ २५७ ॥

गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोऽयमुच्यते । महर्षीणां स्वाध्यायेन, पितृणां पुत्रोत्पादनेन,
देवतानां यज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यं गत्वा योग्यपुत्रे सर्वं कुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य माध्यस्थमा-
श्रितः पुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वो ब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनो गृहे एव वसेत् ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८ ॥

काम्यकर्मणां धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वक्ष्यमाणः पुत्रोपकृषितवृत्तिरेकाकी निजनदेशे आत्महितं जीवस्य ब्रह्मभावं वेदान्तोक्तं सवदा ध्यायेत् । यस्मात्तद्व्यायन्ब्रह्मसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षलक्षणं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

अयमध्यायार्थोपसंहारः । एषा कृतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता शाश्वती नित्या । आपदि त्वनित्या वक्ष्यते । स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणे प्रशस्त उक्तः ॥ २५९ ॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदम् । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद् ब्राह्मणो वर्तमानो नित्यकर्मानुष्ठानात्क्षीणपापः सन्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोकस्तस्मिन्लीनो महिमानं सर्वोत्कर्षं प्राप्नोति ॥ २६० ॥ धे. श्लो. १९ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान् ।

इदमृचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

ऋषयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्माञ्छ्रुत्वा महात्मानं परमार्थपरं भृगुमिदं वचनमब्रुवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये “भृगुं नारदमेव च” (म. स्मृ. १-३९) इति भृगुसुष्टरपि मनुत एवोक्ता, तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते । तथा च श्रुतिः—“तस्य यद्वेदसः प्रथमं देदीप्यते तदसावादित्योऽभवद्यद् द्वितीयमासीद् भृगुः” इति । अतएव अष्टाद्वेदस उत्पन्नत्वाद् भृगुः ॥ १ ॥

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २ ॥

एवं यथोक्तं स्वधर्मं कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वं कथं मृत्युः प्रभवति । आयुस्त्वत्वेदोत्तरधर्माचरणस्याभावात् । सकलसंशयोच्छेदनसमर्थत्वात्प्रभो इति संबोधनम् ॥ २ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राज्जिघांसति ॥ ३ ॥

स मनोः पुत्रो भृगुर्धर्मस्वभावो येन दोषेणालपकाले विप्रान्दन्तुमिच्छति मृत्युः स दोषः श्रूयतामित्येवं तान्महर्षीञ्जगाद ॥ ३ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राज्जिघांसति ॥ ४ ॥

वेशनामनभ्यासात्, स्वीयाचारपरित्यागात्, सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहलक्ष-
णादालम्बात्, अदनीयदोषाच्च मृत्युर्विप्रान्दन्तुमिच्छति, एतेषामधर्मोत्पादनद्वारेणायुःक्षय-
हेतुत्वात् ॥ ४ ॥

वेदावभ्यासादेरुक्तत्वादनुक्तमन्नदोषमाह—

लघुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ ५ ॥

लघुनगृह्णनपलाण्ड्वाख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि, कवकं छत्राकं, अमेध्यप्रभवाणि
विष्टाद्विजातानि तन्दुलीयादीनि । द्विजातीनामिति (याज्ञवल्क्यः) वचनादेतानि द्विजातीनाम-
भक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

लोहितान्वृक्षनिर्यासान्वृश्चनप्रभवांस्तथा ।

शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

लोहितवर्णान्वृक्षनिर्यासान्वृक्षान्निर्गतस्नान्कठिनतां यातान्वृश्चनं छेदनं तत्प्रभवानलोहि-
तानपि । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः—“अथो खलु य एव लोहितो यो वा वृश्चनान्निर्यपति तस्य
नाशं काममन्यस्य” इति । शेलुं बहुवारफलं, गोभवं पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः क्षीरमग्निसं-
योगात्कठिनं भवत्येतान्यतनतस्त्यजेत् । “अनिर्दशाया गोक्षीरम्” (म. स्मृ. ५-८) इत्यनेनैव
पेयूषस्यापि निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात्प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथङ् निर्देशः । अतएव
यत्नत इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ ७ ॥

देवताद्यनुद्देशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद् वृथा । कृसरस्तिलेन सह सिद्ध ओदनः । तथा च
उम्दोगपरिशिष्टम्—

तिलतण्डुलसंपकः कृसरः सोऽभिधीयते ।

संयावो वृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्करिकेति प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः ।
अपूपः पिष्टकः । एतान्वृथापक्वान्विवर्जयेत् । पशुयागादौ मन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं
तद्रहितः पशुनुपाकृतस्तस्य मांसानि । देवान्नानि नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ् निवेदनात्, हवींषि
पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्वर्जयेत् । अनुपाकृतमांसानीत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनात् “अनर्चितं
वृथामांसम्” इति सामान्यनिषेधो गोबलीवर्दन्यायेनानुपाकृतमांसेतरश्राद्धाद्यनुद्देश्यमांसभ-
क्षणे पर्यवस्यति ॥ ७ ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशकं तथा ।

आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥

[क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ १ ॥.]

प्रसूताया अनिर्दशाया गोर्दुग्धम् । गोरिति पेयक्षीरपशूपलक्षणार्थम् । तेनाजामहिष्योरपि
दशाहमध्यं प्रतिषेधः । तथा च यमः—

अनिर्दशाहं गोक्षीरमाजं माहिषमेव च ।

तथोष्ट्रभवं, अश्वाद्येकखुरसंबन्धि, मेषभवं, संधिनी या ऋतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षी-
रम् । तथा च हारीतः—“संधिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेदतुमत्तद्भवति” । विवत्साया
मृतवत्सायाः असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत् । धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गवि
लब्धायां पुनर्मौग्रहणं गोरेव, न त्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ६ ॥

मृगशब्दोऽत्र माहिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः । माहिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वपरमारण्यप्रभव-
पशूनां हस्त्यादीनां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि । स्वभावतोमदुररसानि
यानि कालवशेनोदकादिना चाम्लीभवन्ति तानि शुक्तशब्दाच्चायानि । “शुक्तं पर्युषितं
चैव” इति चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते ॥ ६ ॥

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ।

यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ ७ ॥

शुक्तेषु मध्ये दधि भक्ष्यं दधिसंभवं च सर्वं तक्रादि । यानि तु पुष्पमूलफलैरुदकेन संघो-
यन्ते तानि भक्षणीयानि । शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः कृतसंधानस्य
प्रतिषेधः । तथा च बृहस्पतिः—

“रुन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान्न वर्जयेत् ।

अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥ ७ ॥

क्रव्यादाञ्छुकुनान्सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिदिभं च विवर्जयेत् ॥ ८ ॥

आमं मांसं ये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तान्सर्वान्मृग्रादीन्पक्षिणो वर्जयेत् । तथा ग्रामनि-
वासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् । तथा श्रुतौ केचिदेकशफा भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः, तथा च
“औष्ट्रं वाडवमालमेत तस्य च मांसमश्नोयात्” इति । केचिच्चानिर्दिष्टा रासभादयस्तेषां
मांसं वर्जयेत् । येऽपि यज्ञाङ्गत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसभक्षणं न सर्वदा । टिड्ढि-
भाख्यं च पक्षिणं वर्जयेत् ॥ ८ ॥

कलविड्ढं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुक्रसारिके ॥ ९ ॥

कलविड्ढं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेध इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यत्वात्
जातिशब्देन निषेधः । प्लवाख्यं पक्षिणम् । तथा हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदा-
त्यूहशुक्रसारिकाख्यान्पक्षिणो वर्जयेत् । वक्ष्यमाणजालपादनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि
निषेधसिद्धौ पृथङ् निषेधोऽन्येषामापदि जालपादानां विकल्पार्थः । स च व्यवस्थितो वि-
ज्ञेयः । आपदि भक्ष्या न त्वानपदि, इच्छाविकल्पस्य रागत एव प्राप्तेः । ग्रामकुक्कुटे तु ग्रा-
मप्रहणमारण्यकुक्कुटाद्यनुज्ञानार्थं, न त्वेतद्व्यतिरिक्तग्रामवासिविकल्पार्थम् । आपदर्थे गतप्र-
योजनं भवति वाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात् ॥ ९ ॥

प्रतुदाञ्जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥ १० ॥

प्रतुद्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति तान्दावाघाटादीन्, जालपादानिति जालाकारपादाञ्जला-
रिप्रभृतीन्, कोयष्ट्याख्यं पक्षिणम्, नखविष्किरान्नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानभ्यनुज्ञातार-
ण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्ताभक्ष्येनादीन् । तथा निमज्ज्य ये मत्स्यान्खादन्ति तान्मद्गुप्रभृतीन्,
सूना मारणस्थानं तत्र स्थितं यन्मांसं भक्ष्यमपि, वल्लूरं शुक्रमांसम्, एतां विवर्जयेत् ॥ १० ॥

वकं चैव वलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान्विड्ढ्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ ११ ॥

वकबलाकाद्रोणकाकखञ्जानान्, तथा मत्स्यादान्पक्षिव्यतिरिक्तानपि नकादीन्विड्ढ्व-
राहांश्च । विडिति विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम् । मत्स्यांश्च सर्वान्वर्जयेत् ॥ ११ ॥

मत्स्यभक्षणनिन्दामाह—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो यदीयं मांसं खादति स तन्मांसाद् एव परं व्यपदिश्यते । यथा मार्जारो मूषिकादः ।
मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेश्यं योग्यस्तस्मान्मत्स्यान्न खादेत् ॥ १५ ॥
इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान्सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥

पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ । हव्यकव्ययोनियुक्ताविति समस्तवक्ष्यमाणनिषिद्धोपलक्षणार्थम् । तेन प्राणात्ययादावदोषः । तथा राजीवाख्यान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्षणेपेतानद्यात् । (१)मेघातिथिगोविन्दराजौ तु—“पाठीनरोहितौ दैवपैत्रादिकर्माणि नियुक्तावेवादनीयौ न त्वन्यदा, राजीवसिंहतुण्डसशल्कमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीयाः” इत्याचक्षतुः । न तन्मनोहरम्, पाठीनरोहितौ श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्त्रैव भक्षणीयौ न तु श्राद्धकर्त्राऽपि, राजीवादयो हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात्, मुन्यन्तरैश्च रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात् ।
तथा च शङ्खः—

राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च ।

पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः ॥

याज्ञवल्क्यः—

भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्गोधाः कच्छपशल्यकाः ।

शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ॥ (या. स्मृ. १-१७७)

हारीतः—“सशल्कान्मत्स्यान्न्यायोपपन्नान्भक्षयेत्” एवं च—

भोक्त्रैवाद्यौ न कर्त्राऽपि श्राद्धे पाठीनरोहितौ ।

राजीवाद्यास्तथा नेति व्याख्या न मुनिसम्मतता ॥ १६ ॥

न भक्षयेदेकचरानन्नातांश्च मृगद्विजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्सर्वान्पञ्चनखास्तथा ॥ १७ ॥

ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्, तथा ये अभियुक्तैरपि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो न ज्ञायन्ते तान् । भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टानिति सामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिप्तान्भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टांश्च, तथा सर्वान्पञ्चनखान्वानरादीन् भक्षयेत् ॥ १७ ॥

अथ प्रतिप्रसवमाह—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वहुरनुष्टांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥

श्वाविधं सेवाख्यं प्राणिभेदं, शल्यकं तत्सदृशं स्थूलोमानं, तथा गोधागण्डककच्छपशशापञ्चनखेषु भक्ष्यान्मन्वादयः प्राहुः । तथोष्ट्रवर्जितानेकदन्तपङ्क्युपेतान् ॥ १८ ॥

(१) पाठीनरोहितौ मत्स्यजातिविशेषौ तयोर्हव्यकव्यनियोगेन श्राद्धादौ भक्ष्यताऽभ्यनुज्ञायो नान्पाक्षिके भोजने । राजीवसिंहतुण्डसशल्कानां सर्वशः हव्यकव्याभ्यामन्यत्राप्यनिवृत्तिर्भोजने ।

छत्राकं विड्वराहं च लघुनं ग्रामकुकुटम् ।

पलाण्डुं गृध्रनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः ॥ १६ ॥

कवकग्रामसूकरलघुनादीनामन्यतमं बुद्धिपूर्वकं गुरुप्रायश्चित्तोपदेशादभ्यासतो भक्षयित्वा द्विजातिः पतति । ततश्च पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

गर्हितानाद्ययोज्ज्विलः सुरापानसमानि षट् । (म. स्मृ. ११-२६) इति ॥ १९ ॥

अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेद्दहः ॥ २० ॥

युतानि छत्राकादीनि षट् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिव्येयभक्षणस्य निमित्तत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् । एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं सप्ताहसाध्यं सान्तपनं यतिचान्द्रायणं वा चरेत् । एतद्व्यतिरिक्तेषु लाहितवृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं भक्षणादहोरात्रोपवासं कुर्यात् । छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षा व्रजतादृशार्थः । “शेषेषूपवसेद्दहः” इति लाववार्थम् । तत्र हि क्रियमाणे लाहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।

अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

द्विजोत्तमपदं द्विजातिस्मृ, त्रयाणां प्रकृतत्वात्, “एतदुक्तं द्विजातीनाम्” (म. स्मृ. ५-२६) इत्युपसंहाराच्च । द्विजातिः संवत्सरमध्ये एकमपि कृच्छ्रं प्रथमाप्नानात्प्राजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् । ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । यत्तु—

त्राणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ (म. स्मृ. ५-१२७)

इति, तद्द्रव्यशुद्धिप्रकरणपठितप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽवतिष्ठते ॥ २१ ॥

इदानीं भक्षणप्रसङ्गेन यागाद्यर्थं हिंसाम्प यनुजानाति—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ २२ ॥

ब्राह्मणादिभिर्यागार्थं प्रशस्ताः शास्त्रविहिता मृगपक्षिणो वध्याः । भृत्यानां चावश्यभरणायानां वृद्धमातापित्रादीनां संवधेनार्थम् । यस्मादगस्त्यो मुनिः पूर्वं तथा कृतवान् । प्रकृतिरूपोऽयमनुवादः ॥ २२ ॥

वभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।

पुरोणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३ ॥

यस्मात्पुरातनेष्वप्युपिकर्तृक्यज्ञेषु च भक्ष्याणां मृगपक्षिणां मांसेन पुरोडाशा अभवन्स्तस्माद्यज्ञार्थमधुनातनैरपि मृगपक्षिणो वध्याः ॥ २३ ॥

इदानीं पर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह—

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भोज्यं भोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥ २४ ॥

यत्किञ्चित्स्नेहविशदमभ्यवहार्यं मोदकादि, भोज्यं पायसादि, अगर्हितमुपवातान्तररहितं तत्पर्युषितं रात्र्यन्तरितमपि घृततैलद्रव्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् । न तु प्रागेव यत्स्नेहसंयुक्तं तत्पर्युषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयम् । तथा च सति हविःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्य-
म्भावात् “यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तम्” इत्यनेनैव भक्षणे सिद्धे “हविःशेषं च यद्भवेत्” इत्यनर्थकं

स्यात् । स्मृत्यन्तरेऽपि भक्षणकाल एवाभिधारणमुपदिश्यते ॥ तथा च--

मसूरमापसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिधारितम् ॥

हविःशेषं तु चक्षुरोडाशादि पर्युषितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमेव भक्षणीयं पृथगुपदेशात् ॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५ ॥

अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्विजातिभिः भक्षणीयाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।

मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

एतद् द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् । अत ऊर्ध्वं मांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं निःशेषं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥

“प्रोक्षितं भक्षयेत्” इति परिसंख्याया स्यान्नियमविधिर्वा । तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यत्र भक्षणीयमिति वाक्यार्थः स्यात् । स चानुपाकृतमांसानीत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तः । तस्मान्मन्त्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुक्त्यनुहुतपशुमांसभक्षणमिदं यज्ञाङ्गं विधीयते । अत एव “असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैः” (म. स्मृ. ५-३६) इत्यस्यानुवादं वक्ष्यति । ब्राह्मणानां च यदा कामना भवति तदाऽवश्यं मांसं भोक्तव्यमिति तदाऽपि नियमत एकवारं भक्षयेत्, “सकृद् ब्राह्मणकाम्यया” इति यमवचनात् । तथा श्राद्धे मधुपर्के च “नामांसो मधुपर्कः” (अ. १ खं. २४) इति गृह्यवचनान्नियुक्तेन नियमान्मांसं भक्षणीयमिति । अत एव “नियुक्तस्तु यथान्यायम्” (म. स्मृ. ५-३५) इत्यतिक्रमदोषं वक्ष्यति । प्राणात्ययेचाहारान्तराभावनिमित्तके व्याधिहेतुके वा नियमतो मांसं भक्षयेत् ॥ २७ ॥

प्राणात्यये मांसभक्षणानुवादमाह—

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।

स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतो भोक्ता तस्यादनीयं सर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान् । किम् ? तदाह—जङ्गमं पञ्चादि, स्थावरं व्रीहियवादि सर्वं तस्य भोजनम् । तस्मात्प्राणधारणार्थं जीवो मांसं भक्षयेत् ॥ २८ ॥

प्राणस्यार्थमिदं सर्वमित्येव प्रपञ्चयति--

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।

अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९ ॥

जङ्गमानां हरिणादीनामजङ्गमास्तृणादयः, दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनामदंष्ट्रिणो हरिणादयः, सहस्तानां मनुष्यादीनामहस्ता मत्स्यादयः, शूराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयोऽदनीया एतादृश्यां विधातुरेव सृष्टौ ॥ २९ ॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।

धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३० ॥

भक्षयिता भक्षणाहान्प्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन् न दोषं प्राप्नोति । यस्माद्विधात्रैव भक्षणाहं भक्षयितारश्च निर्मिता इति त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥३०॥

अथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह--

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

यज्ञसम्पत्त्यर्थं तदङ्गभूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतद् दैवमनुष्ठानम् । उक्तव्यतिरिक्तप्रकारेण पुनरात्मार्थमेव पशुं व्यापाद्य तन्मांसभक्षणेपु प्रवृत्ती राक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तराद्धं वृथा-मांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।

देवान्पितृश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

क्रीत्वा आत्मना चात्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तं मांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा शेषं भक्षयन्न पापं प्राप्नोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टयभक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं, न दुष्यतीत्यभिधानात् । “वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन” (म. स्मृ. १-१३) इत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एव, अविरोधात् ॥ ३२ ॥

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥ ३३ ॥

मांसभक्षणानुष्ठानदोषज्ञो द्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चनविधानं विना न मांसं भक्षयेत् । यस्मादविधानेन यो मांसं खादति स मृतः सन् यन्मांसं भक्षितं तैः प्राणिभिः परलोके स्वरक्षणाक्षमः खाद्यत इति सर्वश्लोकानुवादः ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

मृगवधजीविनो व्याधादेर्धननिमित्तं मृगाणां हन्तुर्न तथाविधं पापं भवति, यादृशमदेव-पितृशेषभूतमांसानि खादतः परलोके भवतीति पूर्वानुवाद एव ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ ३५ ॥

श्राद्धे मनुष्ये च यथाशास्त्रं नियुक्तः सन् यो मनुष्यो मांसं न खादति स मृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुर्भवति । “यथाविधि नियुक्तस्तु” (म. स्मृ. १-२७) इत्येतन्नियमात्क्रम-फलविधानमिदम् ॥ ३५ ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यान्पशून्विप्रादिः कदाचिन्नाश्नीयात् । शाश्वतं प्रवाहानादितया नित्यं पशुयागादिविधिमास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्नीयादिति । “प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्” (म. स्मृ. १-२७) इत्येतन्न्यानुवादार्थमेतत् ॥ ३६ ॥

कुर्याद् घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

सङ्ग आसक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयीं पिष्टमयीं वा पशुप्रतिकृतिं कृत्वा खादयेन्न पुनरवताद्युद्देशं विनैव पशुन्कदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ ३७ ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।

वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

देवताद्युद्देशमन्तरेणात्मार्थं यः पशून्हन्ति स वृथापशुघ्नो मृतः सन् यावत्संख्यानि पशुरोमा-
णि तावत्संख्याभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्नोति । तस्माद्वृथा पशुं न हन्यात् 'तावत्कृ-
त्व' इति वत्त्वन्तात्क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् प्रत्ययः । इह हशब्दः आगमप्रसिद्धिसू-
चार्थः ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं तु पशुवधे न दोष इत्याह—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञश्च भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥

यज्ञसिद्धयर्थं प्रजापतिना आत्मनैवादरेण पशवः सृष्टाः । यज्ञश्चाग्नौ प्रास्ताहुतिन्याया-
त्सर्वस्यास्य जगतो विवृद्धयर्थः । तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव, वधजन्यदोषाभावात् ॥ ३९ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्सृज्यः पुनः ॥ ४० ॥

ओषध्यो ब्रौहियवाद्याः, पशवरक्षागाद्याः, वृक्षा यूपाद्यर्थाः, तिर्यञ्चः कूर्मादयः, पक्षिणः क-
पिज्जलाद्याः, यज्ञार्थं विनाशं गताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

“नामांसो मधुपर्कः” (गृ. सू. अ. १ खं. २४) इति विधानान्मधुपर्कं च यज्ञे च ज्यो-
तिष्टोमादौ, पितृव्ये दैवे च कर्मणि श्राद्धादौ पशवो हिंसनीया नान्यत्रेति मनुर्भिहि-
तवान् ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ।

आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून्हिंसन्नात्मानं पशुं चोत्तमां गतिं स्वर्गाद्युपभोगयोग्यविल-
क्षणदेहदशादिमन्त्रं प्रापयति । वेदतत्त्वार्थविदिति विद्वदधिकारबोधनार्थम् । नन्वन्याधि-
कारिके कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्चादेरुत्तमगतिप्राप्तिः फलम् ? उच्यते, शास्त्रप्रमाणकत्वा-
दस्यार्थस्य । पित्रधिकारिकां जातेष्टावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिविदिहापि प-
श्चादिगतफलसंभवाद्यजमान एव कारुणिकतया पशुगतफलविशिष्टमेव फलं कामयिष्यति ।
अत एव “आत्मानं च पशुं चैव” इत्यभिधानात् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरु-
क्ता ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

गृहाश्रमे, ब्रह्मचर्याश्रमे, वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि नाशा-
स्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ॥ ४३ ॥

कथं तर्हि तुल्ये हिंसात्वे वैदिकी दैक्षादिपशुहिंसा नाधर्मायेत्यत आह—

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्वर्भौ ॥ ४४ ॥

या श्रुतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियता अस्मिन्नगतिं स्थावरजङ्गमात्मनि अहिंसा-
मेव तां जानीयात्, हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैक्षपशुहननमधर्मः, प्राणिहननत्वात्, ब्राह्म-
णहननवदित्याद्यनुमानमुपजीव्यशास्त्रबाधादेव न प्रवर्तते । दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्याप्यधर्म-

त्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । “वेदाद्धर्मो हि निर्वर्तमानः” यस्मादनन्यप्रमाणको धर्मो वेदादेव निःशेषेण प्रकाशतां गतः ॥ ४४ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।

स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

योऽनुपघातकान्प्राणिनो हरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति, स इह लोके परलोके च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

यो बन्धनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति ।

स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

यो बन्धनमारणक्लेशादीन्प्राणिनां कर्तुं नेच्छति, स सर्वहितप्राप्तीच्छुरनन्तसुखं प्राप्नोति ४६ ।
अन्यच्च—

यद्व्यायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।

तद्वाप्रोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७ ॥

यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदं मेऽस्त्विति, यच्च श्रेयःसाधनं कर्म करोति, यत्र च परमार्थध्यानादौ धृतिं बध्नाति, तत्सर्वमक्लेशेन लभते । य उपघातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यापादयति ॥ ४७ ॥

मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणशेषावभिधाय पुनः प्रकृतमांसाभक्षणमाह —

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते । प्राणिवधश्च न स्वर्गनिमित्तं, नरकहेतुरेव यस्मात्, तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ॥ ४८ ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीदय निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९ ॥

शुक्रशोणितपरिणामात्मिकां समुत्पत्तिं धृणाकरीं विज्ञाय प्राणिनां वधबन्धौ च क्रूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत, किमुताविहितमांसभक्षणादिति अविधिना मांसभक्षणनिन्दाऽनुवादः ॥ ४९ ॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५० ॥

उक्तविधिव्यतिरेकेण यो न मांसं भक्षयति । पिशाचवदिति यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । स लोकस्य प्रियो भवति रोगैश्च न बाध्यते । तस्माद्वैधमांसभक्षणाद्व्याधयो भवन्तीति दर्शितम् ॥ ५० ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१ ॥

यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्तुं न शक्यते सोऽनुमन्ता, विशसिता अङ्गानि यः कर्तर्यादिना पृथक्पृथक् करोति, क्रयविक्रयी मांसस्य क्रेता विक्रेता च, संस्कर्ता पाचकः, उपहर्ता परिवेषकः, खादको भक्षयिता । गोविन्दराजस्तु यः क्रीत्वा विक्रीणाति स क्रयविक्रयीत्येकमेवाह । तद्युक्तम्,

हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा ।

विक्रयी तु धनादानात्संस्कर्ता तत्प्रवर्तनात् ॥

इति यमवचनेन पृथङ् निर्देशात् । घातकत्ववचनं चेदमशास्त्रीयपशुवधेऽनुमत्यादयोऽपि न कर्तव्या इत्येवंपरम्, विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथक्प्रायश्चित्तदर्शनात् ॥ ५१ ॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितृन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२ ॥

स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राद्यर्चनं विना यो वृद्धिं नेतुमिच्छति, तस्मादपरो नापुण्य-कर्ताऽस्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दाऽनुवादः ॥ ५२ ॥

इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्धर्मायेत्येतद्दर्शयितुमाह—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

[सदा यजति यज्ञेन सदा दानानि यच्छति ।

स तपस्वी सदा विप्रो यश्च मांसं विवर्जयेत् ॥ २ ॥]

यो वर्षशतं यावत्प्रतिवर्षमश्वमेधेन यजेत, यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति, तयोः पुण्यस्य फलं स्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मध्येर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

पवित्रफलमूलभक्षणेर्वाणप्रस्थभोज्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवाप्नोति, यच्छास्त्रानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनं लभते ॥ ५४ ॥

मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्भ्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

इह लोके यस्य मांसमहमश्नामि परलोके मांसं भक्षयिष्यतीत्येतन्मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति इति मांसशब्दस्य निवेचनमवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाऽधिकारमविहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चिदोषः । यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैथुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः । वर्जनं पुनर्महाफलम् । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैथुननिवृत्तेर्महाफलकथनार्थोऽयमुक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ॥ ५६ ॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।

चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतेष्वपि पित्रादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादिक्रमेण या यस्येति, द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शुद्धिमभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

तत्र शुद्धेशुद्धिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणार्थमाह—

दन्तजातेऽनुजाते च कूतचूडे च संस्थिते ।

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

दन्तजाते जातदन्त इत्यर्थः, “वाहिताग्न्यादिषु” (पा० सू० २।२।३७) इत्यनेन जातशब्दस्य परिपातः । अनुजाते जातदन्तानन्तरे कूतचूडाकरणे च चकारात्कृतोपनयने च संस्थिते मृते सति बान्धवाः सपिण्डाः समानोदकाश्चाशुद्धा भवन्ति । प्रसवे च तथैवाशुद्धा भवन्तीत्युच्यते । वयोविभागोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणाशौचकालभेदादिसुखावबोधनार्थम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्वाक् सञ्चयनादस्थनां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ ५६ ॥

सप्तपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति । सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मण-
स्योपदिश्यते, “शुध्येद् विप्रो दशाहेन” (म० स्म० ५-८३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अर्वाक्-
सञ्चयनादस्थनामिति चतुरहोपलक्षणं चतुर्थं दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यादिति विष्णुवचनात् ।
त्र्यहमेकाहं वा । अहःशब्दोऽहोरात्रपरः । अयं चाग्निवेदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितविकल्पः ।
यथाऽऽह दक्षः—

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

हीने हीनं भवेच्चैत्र त्र्यहश्चतुरहस्तथा ॥

श्रौताग्निमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाऽध्यायिन एकाहाशौचम् । तत्र श्रौता-
ग्निवेदाध्ययनगुणयोरैकगुणरहितो हीनस्तस्य त्र्यहः, उभयगुणरहितस्तु हीनतरः, केवलसा-
र्वाग्निमांस्तस्य चतुरहः, सकलगुणरहितस्तस्य दशाहः । तदाह पराशरः—

त्र्यहः केवलवेदस्तु निर्गुणा दशभिर्दिनैः । इति ॥ ५९ ॥

सपिण्डलक्षणमाह—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ ६० ॥

यं पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य पितृपितामहप्रभृतीन्षट्पुरुषानतिक्रम्य
सप्तमे पुरुषे प्राप्तं सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम् । पिण्डसम्बन्धिनि-
बन्धना चेयं सपिण्डता । तथा हि, पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं, प्रपिताम-
हस्य पित्रादयश्चयः पिण्डलेपभुजश्च तत्पूर्वस्य तु सप्तमस्य पिण्डसम्बन्धो नास्तीत्यसपि-
ण्डता । यस्य चैते षट् पुरुषाः सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डः, पिण्डदातृत्वेन तत्पिण्ड-
सम्बन्धात् । अतः साप्तपौरुषीयं सपिण्डता । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः, पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डयं साप्तपौरुषम् ॥

सगोत्रत्वे चेयं सपिण्डता । अत एव शङ्खलिखिता—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

तेन मातामहादीनामेकपिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता । समानोदकत्वं पुनरस्मत्कुलेऽमु-
कनामाभूदिति जन्मनामोभयापरिज्ञाने निवर्तते ॥ ६० ॥

यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

[उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ ३ ॥]

यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशौचं कर्मानर्हत्वलक्षणं सपिण्डेषु “दशाहं शावमाशौ-
चम्” (म० स्म० ५-९१) इत्यनेन विधीयते, प्रसवेऽपि सम्यक् शुद्धिमिच्छतां सपिण्डानां
तादृशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१ ॥

अनिर्देशेन तुल्यतायां प्राप्तायां विशेषमाह—

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य दानधर्मफलैषिणः ।

त्रेताधर्मापरोधाथमरणस्यैतदुच्यते ॥ ४ ॥]

मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सण्डानां समानम् । जनननिमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति । तत्राप्ययं विशेषः । जनननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुरेव दशरात्रम् । पिता तु स्नानात्स्पृश्यो भवति । अयमेव सम्बन्धः संवर्तते व्यक्तीकृतः—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुद्धयेदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥ ६२ ॥

निरस्य तु पुमान्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यति ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुसन्ध्यादयं व्यहम् ॥ ६३ ॥

[जननेऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ५ ॥]

“स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्” (म० स्म० ५-१४४) इति मैथुने स्नानं विधास्यति, तेन मैथुनं विनापि कामतो रेतस्खलने स्नात्वा पुमान्शुद्धो भवति । अकामतस्तु स्वप्नादौ रेतःपातं “मृत्रवद्वेतस उत्सर्गः” इत्यापस्तम्बोक्तेः स्नानं विनाऽपि गृहस्थस्य शुद्धिः । ब्रह्मचारिणस्त्वकामतोऽपि “स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी” (म. स्म. २-१८१) इत्यनेन स्नानादिना शुद्धिरुक्ता । वैजिके तु सम्बन्धे परपूर्वभार्यायामपत्योत्पत्तौ व्यहमाशौचं भवति । तथा च विष्णुः—“परपूर्वभार्यासु त्रिरात्रम्” । रेतःपातिनामाशौचमप्रकृतमपि जननप्रकरणे प्रसङ्गात्तदनुगुणतयोक्तम् । यत्र रेतःपातमात्रेण स्नानं तत्रापत्योत्पत्तौ त्रिरात्रमुचितम् ॥ ६३ ॥

अह्ना चौकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति व्यहादुदकदायिनः ॥ ६४ ॥

एकेनाह्ना एकया च रात्र्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैस्त्रिभिरिति नवाहोरात्रैर्मिलित्वा दशाहेनेति त्रैदश्यानेनोक्तम् । ननु दशाहेनेति वक्तव्ये किमर्थोऽयं वाग्विस्तरः ? उच्यते—

ब्रह्मोयसीं लघिष्ठां वा गिरं निर्मान्ति वाग्विनः ।

न चावश्यत्वमेतेषां लघूक्त्यैव नियम्यते ॥

वृत्तस्वाध्यायगुणयोगेन ये सपिण्डा एकाहाद्यल्पाशौचयोग्यास्ते यदि स्नेहादिना शवस्पृशो भवन्ति तदा दशाहेनैव शुद्ध्यन्ति । उदकदायिनः पुनः समानोदकास्त्र्यहेण । गोविन्दराजस्तु धनग्रहणपूर्वकशवनिर्हारकसम्बन्धिव्राह्मणविषयमिदं दशाहाशौचमाह ॥ ६४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ ६५ ॥

गुरोराचार्यदेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्त्येष्टिं कृत्वा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्यो दशरात्रेण शुद्धो भवति ॥ ६५ ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुद्ध्यति ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥

अत्र रात्रिभिरिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात्तृतीयमासात्प्रवृत्ति गर्भस्त्रावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैर्विशेषानभिधानाच्चातुर्वर्ण्यस्त्री विशुद्ध्यति । एतच्च षण्मासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे—

षण्मासाभ्यन्तरं यावद् गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते ॥

(१)मेधातिथिगोविन्दराजादयस्त्वादिपुराणे वचनादर्शनात्सप्तमासाद्वाग्गर्भस्त्रावे मासतु-
ल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विभुद्धिरित्यतिदिशन्ति । प्रथमद्वितीयमासीयगर्भस्त्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् ।
यथाऽऽह हारीतः—“गर्भस्त्राय स्त्रीणां त्रिरात्रं साधोयो रजाविशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां
स्वत्र सद्यःशौचम्” । यथाऽऽह सुमन्तुः—“गर्भमासतुल्या दिवसा गभसंस्त्रवगे सद्यःशौचं वा
भवति” गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं सद्यःशौचं वात पित्रादिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थि-
तविकल्पः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्पनयोग्या
भवति । स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽहनि कृतस्नानेनैव शुद्धा भवति ॥ ६३ ॥

नृणामकृतचूडानां विभुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।

निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिररिष्यते ॥ ६७ ॥

[प्राक्संस्कारप्रसीतानां वर्णानामविशेषतः ।

त्रिरात्रात्त भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहो विधीयते ॥ ६ ॥

अदन्तजन्मतः सद्य आचूडानैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमात्रतादेशादशरात्रमतः परम् ॥ ७ ॥

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु प्रकृतेषु च ।

मानामहे त्रिरात्रं तु एकाहं त्वत्सपिण्डतः ॥ ८ ॥

अकृतचूडानां बालानां मरणे सपिण्डानामहारात्रेण शुद्धिर्भवति । कृतचूडानां तु मरणे
प्रागुपनयनकालात्रिरात्रेण शुद्धिः ॥ ६७ ॥

ऊनद्विवाषिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा वहिः ।

अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थितं चयनाद्वते ॥ ६८ ॥

असंपूर्णद्विवर्षं बालं मृतमकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य ग्रामाद्वहिः कृत्वा विभुद्ध्यां भू-
मौ कालान्तरे शोणदेहतयाशकयास्थिसंचयनवजं बान्धवाः प्रक्षिपेयुः । विश्वरूपस्तु—“यस्यां
भूमावन्यस्यास्थिमञ्चयनं न कृतं तस्यां निदध्युः” इति व्याचष्टे ॥ ६८ ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्यक्त्वा क्षपेयुस्त्यहमेव च ॥ ६९ ॥

अस्योनद्विवाषिकस्याग्निसंस्कारो न कर्तव्यः । नाप्युदकक्रिया कर्तव्या । उदकशाननिषे-
धोऽयं श्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यनिवृत्त्यर्थः । किं त्वरण्ये काष्ठवत्परित्यज्य । काष्ठवदिति शोका-
भावोऽभिहितः । यथाऽरण्ये काष्ठं परित्यज्य शोको न भवति एवं त्यक्त्वा त्र्यहं क्षपेत् त्र्यहा-
शौचं कुर्यात् । अयं चाकृतचूडस्य त्र्यहाशौचविधिः पूर्वोक्तैकाहाशौचविकल्परः । स च
व्यवस्थितो वृत्तस्वाध्यायादियुक्तस्यैकाहः तद्रहितस्य त्र्यहः । यद्यपि मनुना परित्याग-
मात्रं विहितं तथापि “ऊनाद्विवाषिकं निखनेत्” (या. स्मृ. ३-१) इति याज्ञवल्क्यव-
चनाद्विशुद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यर्नाग्निं वापि कृते सति ॥ ७० ॥

अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसपिण्डैरुदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्र निषिद्धाप्युत्तरार्थमनु-

(१) अप्राप्तकालस्य पातःस्त्राव उच्यते, न पुनर्द्रव्यैव । तथा गौतमेन—गर्भविस्त्रंसने गर्भमा-
ससमारात्रीरिति पठितम् । ‘सप्तमास्याश्च जीवन्ति’ अतः सप्तमे मासे पूर्णमाशौचम् । एतत्तु जीवतो जातस्य
युक्तमन्यथा तु गर्भमाससमा इत्येव ।

द्यते । जातदन्तस्य वोदकदानं कर्तव्यं, नामकरणे वा कृते । उदकक्रियासाहचर्यादग्निसंस्कारोऽप्यनुशमात्रम् । प्रेतपिण्डश्चाद्धादिकं च यद्यप्यकरणसंभवे करणे क्लेशादहं तथापि करणाकरणयो-
राम्नानाजातदन्तकृतनाम्नोः करणे प्रेतोपकारो भवत्यकरणे प्रत्यवायाभावं इत्यवगम्यते ॥७०॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

सहाध्यायिनि मृते एकरात्रमाशौचं कर्तव्यम् । समानोदकानां पुनः पुत्रजनने सति त्रि-
रात्रेण शुद्धिर्भवति । त्र्यहानुदकदायिन इति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

[परपूर्वासु पुत्रेषु सूतके मृतकेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डने ॥ ६ ॥]

स्त्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बान्धवाः भर्तादयस्त्र्यह्येण शुद्ध्यन्ति । वाग्दानं
विना भर्तृपक्षे सम्बन्धाभावादश्रुतमपि वाग्दानान्तर्पर्यन्तं बोद्धव्यम् । सनाभयः पितृपक्षाः
वाग्दत्तानां विवाहादर्वाङ् मरणे यथोक्तेनैव कल्पेनेत्येतच्छ्लोकपूर्वाधोक्तेन त्रिरात्रेणैव शुद्ध्य-
न्तीत्यर्थः । तदुक्तमादिपुराणे—

आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।

सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके सूतकेऽपि च ॥

(१) मेधातिथिगोविन्दराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति “नृणामकृतचूडानाम्” इत्येतदु-

(१) असंस्कृता या वाङ्मात्रेण प्रतिगृहीता न च विवाहितास्तासां मरणे बान्धवाः पतिपक्षास्त्रि-
रात्रेण, सनाभयस्तु सपिण्डाः स्वपितृपक्षा यथोक्तेन कल्पेन निवृत्तचौडकानामिति जातेरधिकारात्त्रिरात्रेण ।
अन्येस्तुक्तसादर्या दशरात्रेणेति तेषां चाभिप्रायः । अष्टवर्षायाः कन्याया दानं विहितम्, अदत्तायाश्च निवृत्त-
चौडकव्यपदेशाभावात्पुंस इवोपनीतस्य तदानीं कल्पान्तरस्यानाम्नाद्दशाह एव युक्तः । अन्यैस्तु पठि-
तम्—अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति । तत्र व्याख्यातारः—पञ्चदशब्ददेशीयापि या ह्यदत्ता
कन्या तिष्ठेत्तदहरेवाशौचम्’ यतो मुख्यमाम्नामतिक्रम्य कालक्षणे प्रमाणाभावात् । तत्रोच्यते—बालेषु
चेति कोऽस्यार्थो यावता उक्तमेव योगविभागे अदन्तजन्मनः सद्य इति । न चैतेन तद्वाधितुं युक्तं सामा-
न्यरूपत्वादस्य, तस्य च विशेषव्यवस्थापनरूपत्वात् । अतोऽयमेकाहः पृथगुक्तोऽपि आचूडादेव व्यवतिष्ठतः
सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् । तस्मादनार्थ एवायमर्थश्लोकः प्रतिपद्यते । स्पर्शविषयतया नेयम् । स्पर्शप्रतिषेधो
हि मृतकसूतक्रयोर्बालस्यापि पुंवत्प्राप्तः । तदर्थमेतदुक्तं स्यात् अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति ।
एवञ्च विषयसप्तम्याश्रिता भवति, सा च युक्ता कारकविभक्तित्वात् । इतरथा अध्याहृत्य भावलक्षणा सप्तमी
व्याख्यायेन, बालेषु मृतेषु जीवतां शुद्धिरिति । न च तदुपस्पर्शनाशशौचम् । एतेनैतत् सिद्ध्यति, विष-
यान्तरे तस्य च चरितार्थत्वात् भूमौ परिवृत्तत्वात् भूमौ परिवृत्तस्य च स्पर्शनसम्भवात् । अविशेषोक्तौ कुतो
विशेषप्रतिपत्तिरिति चेत् ? तस्याचमनकल्पो विद्यते इत्येतत्सन्निधौ तादृशस्येव स्पर्शस्य प्रतीयमानत्वात् ।
तथा च रजस्वलासृष्टिनो बालस्य स्पर्शनं नेच्छन्ति, अथास्य विशेषणत्वात् । तथा गौतमेन तदुक्तम्—
“स्वस्यां मृतौ युक्तमेवाधातुमेतस्य” तस्माद्युक्तौवाधानकाललक्षणा ।

क्तेन वाधना शुद्ध्यन्तीति व्याचक्षते । अत्र च व्याख्यानं पुत्रवत्कन्यायामाप चूडाकरणा-
दूर्ध्वं मरणे त्र्यहाशौचं स्यात् । तच्चादिपुराणाद्यनेकवचनविरुद्धम् ॥ ७२ ॥

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।

मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३ ॥

क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमशीयुः । त्रिरात्रं नद्यादौ स्नानमाचरेयुः । मांसं च
न भक्षयेयुः । भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ॥ ७३ ॥

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ।

असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः संबन्धिवान्धवैः ॥ ७४ ॥

मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहःपरिज्ञाने शावाशौचस्य विधिरयमुक्तः । देशान्त-
रावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिवान्धवैर्ज्ञातव्यः । संबन्धिनः सपिण्डाः ।
समानोदका बान्धवाः ॥ ७४ ॥

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

[मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्पणमासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादवर्गगुर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ॥ १० ॥]

विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थमनिर्गतदशाहाद्यशौचकालं यः शृणोति स यदवन्नि-
ष्टं दशरात्राद्याशौचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति । विगतमित्युपलक्षणं जननेऽप्येतदवगन्त-
व्यम् । तथा च बृहस्पतिः—

अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति ॥ ७५ ॥

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ॥ ७६ ॥

नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।

इति देवलवचनान्मरणविषयं वचनमिदम् । सपिण्डमरणे दशाहाशौचेऽतिक्रान्ते त्रिरा-
त्रमशुद्धो भवति, संवत्सरे पुनरतीते स्नात्वैव विशुद्ध्यति । एतच्चाविशेषेणाभिधानाच्चातुर्व-
र्ग्यविषयम् ॥ ७६ ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७ ॥

दशाहाशौचव्यपगमे कर्मानर्हत्वलक्षणस्य त्र्यहाशौचस्योक्तत्वात्तदङ्गास्पृशविषयम् ।
निर्गतदशाहसपिण्डमरणं श्रुत्वा, पुत्रस्य जन्म च श्रुत्वा, सचैलं स्नात्वा स्पृश्यो
भवति ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक् पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति ॥ ७८ ॥

बालेऽजातदन्ते मृते जातदन्ते “ नृणामकृतचूडानाम् ” (म. स्मृ. ५-६७) इत्येकाहोरा-
त्राभिधानाद्देशान्तरस्थे च सपिण्डे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिन-
स्त्र्यहविधानात्पृथक् पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेष्वेव सचैलं
स्नात्वा सद्यो विशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ॥ ७६ ॥

दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्यात्पुनःशब्दात्सजातीयावगमात्तदा तावत्कालमेव विप्रादिरशुद्धः स्यात्, यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचं नापगतं स्यात्तावत्पूर्वा-
शौचव्यपगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके च शुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

आचार्य मृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदन्ति । तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमि-
त्येषा शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

वेदशास्त्राध्यायिन्युपसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनितद्गृहवासिनोत्यर्थः । तस्मिन्मृते त्रिरात्रेण शुद्धो भवति । मातुलत्विक्क्षिण्यादिषु पक्षिणीरात्रि व्याप्याशौचम् । द्वे अहनी पूर्वो-
त्तरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।

अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

यस्य देशे ब्राह्मणादिः स्थितस्तस्मिन्नाजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्योतिराशौचं स्यात् । सह ज्योतिषा वर्तत इति सज्योतिः । यदि दिवा मृतस्तदा यावत्सूर्यज्योति-
स्तावदाशौचं, यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत्तारकाज्योतिस्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रिरात्र-
मुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तद्गृहे मृते कृत्स्नं दिनमात्रमाशौचं ननु रात्रावपि । रात्रौ मृते रात्रावेत्यवगन्तव्यम् । साङ्ख्येदाध्यायिनि “स्वलपं वा बहु वा यस्य” (म. स्मृ. २-१४९)
इत्येतन्नदिष्टे गुरावप्यहमात्रमेव ॥ ८२ ॥

शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

[क्षत्रविदशूद्रदायादाः स्युश्चेद्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामशौचं विप्रस्य दशाहान्कुद्धिरिष्यते ॥ ११ ॥

राजन्यवैश्ययोश्चैवं हीनयोनिषु बन्धुषु ।

स्वमेव शौचं कुर्वीत विशुद्ध्यर्थमिति स्थितिः ॥ १२ ॥

विप्रः शब्देद्दशाहेन जन्महानौ स्वयोनिषु ।

षट्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविदशूद्रयोनिषु ॥ १३ ॥

सर्वे चोत्तमवर्णास्तु शौचं कुर्युरतन्द्रिताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वं तु शौचं स्वयोनिषु ॥ १४ ॥]

उपनीतसंनिधिमरणे सम्पूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन शुद्धो भवति । क्षत्रियो द्वादशाहेन । वैश्यः पञ्चदशाहेन । शूद्रो मासेन । तस्य चोपनयन-
स्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

न वर्धयेद्वाहानि प्रत्यूहेनाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

यस्य तु वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षया पूर्वम् “अवाक्सञ्चयनादस्थनाम्” (न. स्मृ. ५-५९) इत्याद्याशौचसङ्कोच उक्तः स निष्कर्मा सुव्रतासिन्धे इति बुद्ध्या नाशौचद्विनानि दशाहा-
दिरूपतया वर्धयेत्सङ्कोचिताशौचदिनेष्वपि । अग्निविवृति बहुवचनाच्छ्रौताग्निविवृतिहोत्रहो-
मान्न विधातयेत् । स्वयं कुर्यादशक्तौ वा पुत्रादीन्कारयेत् । अत्रैव हतुमाह—यस्मात्तत्क-
र्माग्निहोत्ररूपं कुर्वाणः पुत्रादिः सपिण्डो नाशुभिर्भवति । तदाह पारस्करः—“नित्यानि वि-
निवर्तन्ते वैतानवर्जम् । वैतानं श्रौतहोमः गार्हपत्यकुण्डस्थानघ्नोनाहवनीयादिकुण्डेषु वितत्य
क्रियते” इति । तथा च शङ्खलिखिता “अग्निहोत्रार्थं स्नानोपसर्गनाच्छुचिः” । जाबा-
लोऽप्याह—

जन्महानौ वितानस्य कर्मलोपो न विद्यते ।

शालाग्नौ केवला होमः कार्य एवान्यगात्रजैः ॥

छन्दोगपरिशिष्टमपि—

मृतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधायते ।

होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्काग्नेनापि वा कलैः ॥

तस्मादेकाहत्रयहाद्याशौचसङ्कोचे सन्ध्यादीनामेव परिव्रागो ननु श्रौतहोमस्य । एकाह-
त्रयहाद्यपगमे तु सन्ध्यापञ्चमहायज्ञादिसर्वमेवानुष्ठेयम् । अतो यन्मे(१)प्रातिथिगोविन्द-
राजाभ्यामन्यथाऽप्यभिवायि “एकाहत्रयहाद्यशौचसङ्कोचोऽयं होमस्वाध्यायमात्रविषयः,
सन्ध्यापासनादिकं तु तेनापि दशाहमेव न कर्तव्यम्” इति, तस्मिन्प्रमाणम् । यत्तु गौतमेन
“राज्ञां च कर्मविरोधाद् ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम्,” याज्ञवल्क्येन च—“ऋत्विजां
दीक्षितानां च” (या. स्मृ. ३-२८) इत्यादिना सञ्चःशौचमुक्तं तत्सर्वपामेव दशाहाद्यशौच-
नामपि तत्तत्कर्मविषयम् । यानि तूभयत्र दशाहानि “कुलस्यात्र न मुञ्चते” इत्यादीनि
दशाहं तत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि, तानि दशाहाशौचविषयाणीति न कश्चिद्विरोधः । तस्मा-
द्धोमस्वाध्यायमात्रार्थं सगुणे अशौचलाभवं, न सन्ध्यापासनार्थमिति निर्णयनागम् ॥ ८४ ॥

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ८५ ॥

चाण्डालं, रजस्वलां, ब्रह्महादिकं पतितं, प्रसूतां, दशाहान्यन्तरे शवं शवस्पृष्टिनं च
स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धौ भवति ।

कश्चित्तु तत्स्पृष्टिनमिति चाण्डालोदक्यादिभिः सर्वैः संस्वन्धयन्ति । गोविन्दराजस्तु

(१) प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया अशुचित्वात्तत्रश्रौतस्मार्तक्रियानिवृत्तौ प्राप्तायामिदमुच्यते । अग्निषु
याः क्रियाः सायं होमाद्यास्तात्रप्रत्यूहेन प्रत्यस्येत् । प्रत्यूहो निर्हास अननुष्ठानम् । न च स्वयं कुर्यादत
आह—न च तत्कर्मकुर्वाणः सनाभ्योऽपीति । सनाभ्योऽपि नाशुचिः स्यात् किं पुनरन्यः । तथा गृह्यम्—“नि-
त्यानि निवर्तेरन् वैतानवर्जं शालाग्नौ चैके” इत्युक्त्वा आह—“अन्य एतानि कुर्युः” इति । न च यदग्न्या-
धानं होममात्रमेव क्रियते किं तर्हि साङ्गप्रयोगस्तत्रैवकर्तुर्नरस्य सम्भवात्प्रधानहोमस्य तु द्रव्यत्यागरूपत्वात्
स्वयं कर्तृत्वम् । अतो होमवैश्वदेवदर्शपूर्णमासाद्या निवर्तन्ते । अन्येषां तु जपसन्ध्यापासनादीनां निवृत्ति-
र्न दर्शिता तानि च नित्यानि । अतो अन्येषामेवाभ्यनुष्ठानं, यतः स्मृत्यन्तरे प्रतिषिद्धं होमस्वाध्यायौ
निवर्तते इति । नित्यभ्यासभेदेन व्यवस्था । काम्यं तु नैव कर्तव्यमशुचित्वादधिकारापगमात् । तनु च नि-
त्येष्वपि नैवाशुचेरधिकारः । न च शौचमङ्गं यदि विगुणं नित्यमनुष्ठायते न काम्यमित्युच्यते
अथास्माद्वचनाद् भवति । मैवम्, इह यद्यपि मानं तदस्यान्य एतानि कुर्युरिति परकर्तृकत्वमभ्यनु-
ज्ञायते । तच्च विगुणस्यात्रित्येषूपपद्यते न काम्येषु । वैश्वदेवे त विवदन्ते स्मृत्यन्तरं चोदाहरन्ति । होमं तत्र
न कुर्वीत शुक्लधान्यफलोरपि । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ अतः सन्ध्याहोमौ दर्शपूर्ण-
मासौ साम्बरिकं चाश्वयुज्यादि कर्तव्यम् ।

याज्ञवल्क्यवचनाच्छ्रवस्पृष्टिनमेव तत्स्पृष्टिनमाह नोदक्यादिस्पृष्टिनं, तत्राचमनावधानात्, तदाह याज्ञवल्क्यः-

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । (या. स्मृ. ३-३०)

उदक्याशुचिभिः स्पृष्टः स्नानं कुर्यात् । उदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशे-
दाचामेत् ॥ ८९ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।

सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

श्राद्धदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिना प्रयतः सन्प्रकृतचाण्डालाद्यशुचिदर्शने सति
“उदुत्थं जातवेदसम्” इत्यादिसूर्यदेवतमन्त्रान्यथासामर्थ्यं पावमानीश्च शक्त्या जपेत् ॥ ८६ ॥

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीदय वा ॥ ८७ ॥

मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुद्ध्यति । स्नेहशून्यं पुनः
स्पृष्ट्वा आचम्य गोस्पर्शार्कविक्षेपयोरन्यतरत्कृत्वा विशुद्धो भवति ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ ८८ ॥

व्रतादेशनमादष्टं तदस्यास्तीति आदिष्टी ब्रह्मचारी स प्रेतोदकमाव्रतसमापनान्न कुर्यात् ।
उदकमिति पूरकपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्योपलक्षणम् । समाप्ते पुनर्ब्रह्मचर्यं प्रेतोदकं
कृत्वा त्रिरात्रमशौचं कृत्वा विशुद्धो भवति । एतच्च मातापित्राचार्यव्यतिरिक्तविषयम् ।
तदाह वसिष्ठः--“ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वा” ।
शवकर्मणेति शवनिमित्तकेन निर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिण्डषोडशश्राद्धादिकर्मणा । वक्ष्यति
च--“आचार्यं स्वमुपाध्यायम्” (म. स्मृ. ५-९१) इति ॥ ८८ ॥

वृथासङ्कुरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ ८९ ॥

जातशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । वृथाजातानां बाहुल्येन त्यक्तस्वधर्माणां सङ्कुरजाता-
नां हीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषूत्पन्नानां वेदबाह्यरक्तपटादिप्रव्रज्यासु वर्तमानानामशास्त्रीयविषोद्वन्ध-
नादिना कामतश्च कृत्तजीवितत्यागिनामुदकादिक्रिया न कर्तव्या ॥ ८९ ॥

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।

गर्भभर्तृदुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ ९० ॥

वेदबाह्यरक्तपटमौञ्जादिव्रतचर्या पाषण्डं तदनुतिष्ठन्तीनां स्वच्छन्दमेकानेकपुरुषगामि-
नीनां गर्भपातनभर्तृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकक्रियौर्ध्वदैहिकं निवर्तेत इति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९० ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ९१ ॥

आचार्यं उपनयनपूर्वकं संपूर्णशाखाऽध्यापयिता, उपाध्यायो वेदैकदेशस्याङ्गस्य वाऽध्या-
पकः, वेदस्य वेदानां चैकदेशस्यापि व्याख्याता गुरुः । निर्हरणपूर्वकत्वात्प्रेतकृत्यस्य निर्ह-
त्येति दाहः शाहपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्य प्रदर्शनार्थमाचार्यादीन्पञ्च स्मृतान्निर्ह-
त्य ब्रह्मचारी न लुप्तव्रतो भवति । एवं चान्यान्निर्हृत्य व्रतलोपो भवतीति गम्यते । आचा-
र्यस्वमित्यभिधानात् ।

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् । (म. स्मृ. २-२०५)
इति न्यायान्नाचार्याचार्यमपि । स्वमिति सर्वत्र संबध्यते, तेनोक्त्यायोपोध्यायमपि
निर्हृत्य व्रतलोप एव ॥ ९१ ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

अमाङ्गलिकत्वादत्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिवानम् । शूद्रं मृतं दक्षिणपुरद्वारेण निर्हरेत् ।
द्विजातीन्पुनर्यथायोगं यथायुक्त्याऽपकृष्टवैश्यक्षत्रियविप्रक्रमेणैव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण
निर्हरेत् ॥ ९२ ॥

न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ९३ ॥

राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावशौचदोषो नास्ति । यतो राजान ऐन्द्रं स्थानं
राज्याभिषेकाख्यमाधिपत्यकारणं प्राप्ताः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्रायणादिव्रतकारिणश्च,
सत्रिणो गवामयनादियागप्रवृत्ताः यतो ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मेव निष्पापाः । अशौचाभावश्चायं
कर्मविशेषः । तदाह विष्णुः—“अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे”,
राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ ९४ ॥

महात्मन इदं स्थानं माहात्मिकं राज्यपदाख्यं सर्वाधिपत्यलक्षणं, महात्मैव प्राचीनपु-
ण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिश्यते, न तु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रिय-
जातेरपि । अत्र जातिरविवक्षितेत्यनेन श्लोकेन दर्शितम् । यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽन्न-
दानेनोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानमशौचाभावे च कारणम् ।
तच्चाक्षत्रियाणामपि तत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यशूद्राणामविशिष्टम् । अत एव सामकार्यका-
रिणि फलचमसे सोमधर्माः । अत एव ब्रीहिधर्मान्विततया श्रुतमप्यववातादि तत्कार्यकारि-
त्वस्य विवक्षितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संबध्यत इति कर्मनोमांसायां तत्तद-
धिकरणेषु निरणायि ॥ ९४ ॥

डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थं यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

डिम्भाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानां, विद्युता वज्रेण, पार्थिवेन ववाहंऽपराधे हते, गो-
ब्राह्मणरक्षणार्थं विनाऽपि युद्धं जलाग्निव्याघ्रादिभिर्हतानां, यस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविवा-
तार्थं नृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ॥ ९५ ॥

सामान्यकर्तानिलेन्द्राणां विचापपत्योर्यमस्य च ।

अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

चन्द्राग्निसूर्यवायुशक्रयमानां वित्तस्यापां च पत्योः कुबेरवरुणयोरेवमष्टानां लोकपालानां
संबन्धि देहं राजा धारयति ॥ ९६ ॥

ततः किमत आह—

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।

शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥ ९७ ॥

यतो लोकेशांशाक्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते । यस्मान्समुद्राणां यच्छौ-

चमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च । अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौच-
शौचोत्पादनविनाशशक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौच-
भावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

उद्यतैः शस्त्रैः खड्गादिभिर्न तु लगुडपाषाणादिभिरपराङ्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंप्राप्ते
हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेति, तत्पुण्येन युज्यत इत्यर्थः ।
तथाऽऽशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेति, इयं शास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।

वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

अशौचान्ते कृतश्राद्धादिकृत्यो ब्राह्मणोऽपः स्पृष्ट्वेति जलस्पर्शमात्रं दाक्षिणहस्तेन कृत्वा
शुद्धो भवति, न तु

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टेरग्निविशुद्ध्यति ।

इतिवत् स्नात्वा । वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात्स्पृष्टेत्यस्य च सकृदुच्चरितस्यार्थभेदस्यान्या-
य्यत्वात् । क्षत्रियो हस्त्यादिवाहनं खड्गाद्यस्त्रं च, वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदं लोहप्रोताग्रं योक्त्रं
वा, शूद्रो यष्टिं वंशदण्डिकाम् ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।

असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

भो द्विजश्रेष्ठाः ! एतच्छौचं सपिण्डेषु प्रेतेषु युष्माकमुक्तम् । इदानीमसपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं
शृणुत ॥ १०० ॥

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

असपिण्डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो बन्धुवत्स्नेहानुबन्धेन, न त्वदृष्टबुद्धयेत्यर्थादुक्तम् । मातु-
श्चासान्सन्निवृष्टान्सहोदरभ्रातृभगिन्यादीन्बान्धवान्निर्हृत्य त्रिरात्रेण शुद्धो भवति ॥ १०१ ॥

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।

अनदन्नन्नमहैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥

निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नमश्नाति तदा तद्वशाहेनैव शुद्ध्यति
न त्रिरात्रेण । अथ तेषामन्नं नाश्नाति- गृहे च तेषां न वसति, निर्हरति च तदाऽहोरात्रेण
शुद्ध्यति । एवं च तद्गृहवासे सति तदन्नाभोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तं त्रिरात्रम् ॥ १०२ ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।

स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

ज्ञातिमज्ञातिं वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैलस्नानं च कृत्वा ततोऽग्निं च स्पृष्ट्वा पश्चा-
द्वत्प्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४ ॥

ब्राह्मणादि मृतं समानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादिनिर्हारयेत् । यस्मात्सा शरीरा-
हुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टा सती मृतस्य स्वर्गाय हिता न भवति । मृतं स्वर्गं न प्रापयतीत्यर्थः । स्वे-
षु तिष्ठत्स्वित्यभिधानाद्ब्राह्मणामावे क्षत्रियेण तदभावे वैश्येन तदभावे शूद्रेणापि निर्हारयेदि-

त्युक्तं, यथापूर्वं श्रेष्ठत्वात् । अस्वर्यदोषश्च द्राक्षणादिसद्भावे शुद्धेण निर्हरणे सति बोद्धव्यः । गोविन्दराजस्तु दोषनिर्देशात्स्वेषु तिष्ठतिस्वत्यविवक्षितमित्याह । तद्युक्तम् । संभवदर्थपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गादुपक्रममावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वाद् गुणभूतशुद्धयनुरोयेन प्रधानभूताया जातेरुपेक्षायां गुणलोपेनामुख्यस्येत्यपि न्यायेन बाध्येत । तस्मात्

स्वेषु तिष्ठतिस्वति पदद्वितयं न विवक्षितम् ।

इमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां नाद्रियामहे ॥ १०४ ॥

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम् ।

वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥ १०५ ॥

ज्ञानादीनि शुद्धेः साधनानि भवन्ति । तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिरुत्तमःकरणशुद्धेः साधनम् । यथा वक्ष्यति “ बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ” (म. स्मृ. ५-१०९) । तपो यथा “ तपसा वेदवित्तमाः ” (म. स्मृ. ५-१०७) । अग्निर्यथा “ पुनः पाकेन मृन्मयम् ” (म. स्मृ. ५-२२२) । आहारो यथा “ हविष्येण यवाग्वा ” (म. स्मृ. ११-१०६) इति । मृद्वारिणी यथा “ मृद्वार्यादेयमर्थवत् ” (म. स्मृ. ५-१३४) इति । मनो यथा “ मनःपूतं समाचरेत् ” (म. स्मृ. ६-१४६) इति । संकल्पविकल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्धयोर्भेदः । उपाञ्जनमुपलेपनं यथा “ मार्जनेपाञ्जनैर्वेश्म ” । कर्म यथा “ यजेत वाऽश्वमेधेन ” (म. स्मृ. ११-७४) इत्यादि । अर्को यथा “ गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ” । कालो यथा “ शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन ” (म. स्मृ. ५-८३) । वायोस्तु शुद्धिहेतुत्वं मनुनाऽनुक्तमपि

पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्योऽनुमास्तैः ।

इति विष्णवादावुक्तं ग्राह्यम् ॥ १०६ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ १०६ ॥

सर्वेषां मृद्वारिनिमित्तदेहशौचमनश्शौचादीनां मध्यादर्थशौचमन्यायेन परधनहरणपरिहारेण यद्धनेहा तत् परं प्रकृष्टं मन्वादिभिः स्मृतम् । यस्माद्योऽर्थे शुद्धः स शुद्धो भवति । यः पुनर्मृद्वारिशुचिर्न चाशुद्धः सोऽशुद्ध एव ॥ १०६ ॥

क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७ ॥

परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्ध्यनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शुद्ध्यन्ति । यथा च वक्ष्यति—“ महायज्ञक्रियाः क्षमा । नोशयन्त्याशु पापानि ” इति । अकार्यकारिणो दानेन । यथा वक्ष्यति—“ सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय ” इति । अप्रख्यातपापा जप्येन । यथा वक्ष्यति—“ जपंस्तूपवसेदिनम् ” इति । वेदवित्तमाः वेदार्थचान्द्रायणादितपोविदः तपसेत्येकादशाध्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥

मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥

मलाद्यपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शोध्यते । नदीप्रवाहश्च श्लेष्माद्यशुचिदूषितो वेगेन शुद्ध्यति । स्त्री च परपुरुषमैश्वर्यसंकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासार्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति । ब्राह्मणश्च संन्यासेन षष्ठाध्यायाभिधेयेन पापाच्छुद्ध्यति ॥ १०८ ॥

अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ।

विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०९ ॥

स्वेदाद्यपहतान्यङ्गानि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यन्ति । मनश्च निषिद्धचिन्तादिना दूषितं

सत्याभिधानेन शुद्ध्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पाप-
क्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भवति । शुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोप-
हता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ १०९ ॥

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं निश्चय उक्तः । इदानीं नानाप्रकारद्रव्याणां येन
यच्छुद्ध्यति तस्य निर्णयं शृणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।

भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

तैजसानां सुवर्णादीनां, मरकतादिमणीनां, पाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन मृत्ति-
कया च मन्दादिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवानन्तरं शुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिदमुच्छिष्ट-
वृत्तादिलिप्तविषयम् । तत्र मृद्भस्मनोर्गन्धक्षयैककार्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तूभयत्र ।सु-
चीयन्ते ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।

अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

उच्छिष्टादिलेपरहितं सौवर्णभाण्डं, जलमयं च शङ्खमुकादि, पाषाणमयं च राजतमनुपस्कृ-
तं रेखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहितेन शुद्ध्यति ॥ ११२ ॥

अपामग्रेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्वभौ ।

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णको गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

“अग्निं वरुणानीरकामयत ” इत्यादि वेदे श्रूयते । तथा “ अग्नेः सुवर्णमिन्द्रियम्,
वरुणानीनां रजतम् ” इत्यादिश्रुतिष्वग्न्यापः संयोगात्सुवर्णं रजतं चोद्धृतं यस्मादतस्तयोः
स्वेन कारणेनैव जलेनात्यन्तोपघातेनाग्निना निर्णकः शुद्धिहेतुर्गुणवत्तरः प्रशस्ततरः ॥ ११३ ॥

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।

शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

अयो लोहं, रीतिः पित्तलं तद्वत् पात्रं रैत्यं, त्रपु रङ्गम्, एषां भस्माम्लोदकैः शोधनं
कर्तव्यम् । यथार्हं यस्य यदहंति ।

अम्भसा हेमरौप्यायः कांस्यं शुद्ध्यति भस्मना ।

अम्लैस्ताम्रं च रैत्यं च पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥

इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धव्यः ॥ ११४ ॥

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥ ११५ ॥

द्रवाणां घृततैलानां काककीटाद्युपहतानां बौधायनादिवचनात्प्रसूतिमात्रप्रमाणानां प्रा-
देशप्रमाणकुशपत्रद्वयाम्ब्यामुत्पवनेन शुद्धिः । संहतानां च शय्यदीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्ष-
णं, दारवाणां चात्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५ ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

चमसानां ग्रहाणां चान्येषां यज्ञपात्राणां पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्यं पश्चात्प्रक्षालनेन यज्ञे
कर्तव्ये शुद्धिर्भवति ॥ ११६ ॥

चरुणां सुक्लुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।

स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलुखलस्य च ॥ ११७ ॥

स्नेहाक्तानां चरुसुगादीनामुष्णजलेन शुद्धिः । स्नेहाद्युक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धि-
र्यथार्थम् ॥ ११७ ॥

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥

[त्र्यहकृतशौचानां तु वायसी शुद्धिरिष्यते ।

पर्युक्षणाद्धूपनाद्वा मलिनामतिधावनात् ॥ १५ ॥]

बहूनां धान्यानां वस्त्राणां च चाण्डालाद्युपवाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुष-
भारहार्याधिक्यमिति व्याचक्षते । तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मन्वादिभिरुपदिश्यते ॥ ११८

चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।

शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥

स्पृश्यपशुचर्मणां वंशादिदलनिर्मितानां च वस्त्रवच्छुद्धिर्भवति । शाकमूलफलानां च
धान्यवच्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोरुषैः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ १२० ॥

कृमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य, मेषादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेः, ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः, कुत-
पानां नेपालकम्बलानाम् अरिष्टकैरिष्टचूर्णैः, अंशुपट्टानां पट्टशाटकानां विल्वफलैः, क्षौमाणां
दुकूलानां क्षुमावलकलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टश्चेतसर्षपप्रक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

क्षौमवच्छुद्ध्यङ्गणामस्थिदन्तमयस्य च ।

शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

शङ्खस्य स्पृश्यपशुशृङ्गाणां स्पृश्यपक्षस्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टश्चेतसर्षप-
वल्केन गोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शास्त्रविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ।

मार्जनोपाञ्जनैर्वैश्वं पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

तृणकाष्ठपलालं च चाण्डालादिस्पर्शदूषितं प्रोक्षणेन शुध्यति । तृणपलालसाहचर्यादिद-
मिन्धनादिकाष्टविषयम् । दारवाणां च तक्षणमिति निमित्तदारुमयगृहपात्रविषयम् । गृहसु-
दक्यानिवासादिदूषितं मार्जनेन, गोमयाद्युपलेपनेन च । मृन्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितं
पुनःपाकेन शुध्यति ॥ १२२ ॥

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।

संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२३ ॥

मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टं मृन्मयपात्रं पुनःपाकेनापि न शुध्यति । ष्ठीवनं श्लेष्मा । पूयं शो-
णितविकारः ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च

गवां च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥

अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन खात्वा कतिपयमृदपनयनेन गवा-
महोरात्रनिवासेन पञ्चभिरेकैकशो भूमिः शुद्ध्यति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचाण्डालनिवासा-
द्युपघातगौरदलाघवाभ्यां समुच्चयविकलपाववगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥ १२५ ॥

भक्ष्यपक्षिभिर्न तु काकगृध्रादिभिः कश्चिज्जागो यस्य भक्षितः, गवा यस्य घ्राणं कृतं, पक्ष्यावधूतमुपरि कृतक्षुतं, केशकीटदूषितं, जग्धशब्दलिङ्गादन्नमल्पं मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥ १२५ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद् गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्धारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

विष्टादिलिप्ताद् द्रव्याद्यावत्तत्सम्बन्धिनौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावद् द्रव्यमुद्धृत्य मृद्धारि प्रक्षिप्य ग्रहीतव्यम् । यत्र च दसामज्जादौ मृदा शुद्धिस्तत्र मृत्सहितं जलग्रहणं कर्तव्यम् । यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमद्भिर्निर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टम् । सज्जातोपघातशङ्कायां जलेन प्रक्षालितम् । तदाह हारीतः—“यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदग्निः स्पर्शाच्छुद्धं भवति” । उपघातशङ्कयामेव पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवाः ब्राह्मणानां कल्पितवन्तः ॥ १२७ ॥

आपोः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।

अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

यत्परिमाणास्वप्सु गोः पिपासाविच्छेदो भवति ता आपो गन्धवर्णरसशालिन्यः सत्यः यद्यमेव्यलिप्ता न भवन्ति तदा विशुद्धभूमिगता विशुद्धाः स्युः । ‘भूमिगता’ इति विशुद्धभूमिसम्बन्धप्रदर्शनाय, न त्वन्तरिक्षगतानां निवृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ १२९ ॥

कारोर्मांलाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि मालयादिप्रथने द्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षया शुद्धिविशेषाकरणेऽपि स्वभावादेव हस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरपि स्वव्यापारे शुद्धः । “न त्वाशौचं कारुणां कारुकर्मणि” इति वचनात् । तथा यद्विक्रेतव्यं पण्यवीथिकायां प्रसारितं “नापणनीयमन्नमश्नीयात्” इति शङ्खवचनात्सिद्धान्नव्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतुरूपशंसि शुद्धमेव । तथा ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रथ्यादिक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

सर्वदा स्त्रीणां सुखं शुचि, तथा काकादिपक्षिणां चञ्चूपघातपतितं फलं शुचि, वत्समुखं च दोहसमये क्षीरप्रक्षरणे शुचि, श्वा च यदा मृगादीन्हन्तुं गृह्णाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ॥ १३० ॥

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।

क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥

[शुचिरग्निः शुचिर्वायुः प्रवृत्तो हि बहिश्चरः ।

जलं शुचि विविक्तस्थं पन्था सञ्चरणे शुचिः ॥ १३२ ॥]

श्वकुर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसं तच्छुचि मनुरब्रवीत् । तच्छ्राद्धाद्यतिथिभोजनादावेव द्रष्ट-

व्यम् । अन्यश्चाममांसादिभिर्व्याघ्रशयेनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजीविमिर्हतस्य ॥ १३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥ १३२ ॥

यानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति । अतस्तेषां स्पर्शने नाशौचम् । यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति । अधश्छिद्रेषु च बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वापेक्षया । वक्ष्यमाणाश्च वसादयो देहमला देहान्निःसृता अशुद्धा भवन्ति ॥ १३२ ॥

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वागुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

मक्षिका अमेध्यस्पर्शिन्योऽपि, विप्रुषो मुखनिःसृता अरुण जलकृगाः, छाया पतितार्देहीनस्पर्शस्यापि, गवोदीनि चाग्निपर्यन्तानि चण्डालादिसृष्टानि स्पर्शे शुचीनि जानीयात् ॥ १३३ ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४ ॥

विण्मूत्रमुत्सृज्यते येन स विण्मूत्रोत्सर्गः पाठ्यादिस्तस्य शुद्ध्यर्थं मृद्वारि ग्रहीतव्यमर्थवत्प्रयोजनवत् यावता गन्धलेपक्षयो भवति । तथा शारीराणां वसादिमलानां सम्बन्धिषु द्वादशस्वपि गन्धलेपक्षयार्थं मृद्वारि ग्राह्यम् । तत्र स्मृत्यन्तरात्पूर्वषट्के मृज्जलग्रहणम् । उत्तरषट्के जलमात्रग्रहणम् । तदाह बौधायनः—

आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।

उत्तरेषु च षट्स्वङ्गिः केवलाभिर्विशुद्ध्यति ॥

ततश्च द्वादशस्वपीति मानवं मृद्वारिग्रहणवचनं व्यवस्थया मृद्वारिणोर्ग्रहणे सात न विकल्पयते । गोविन्दराजस्तु मनुबौधायनवचनसन्दर्शनादुत्तरषट्केऽपि विकल्पमाह, स च व्यवस्थितो, दैवपित्राद्यदृष्टकर्मप्रवृत्ते उत्तरेष्वपि मृदमादद्यान्नान्यदा ॥ १३४ ॥

वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

वसा कायस्नेहः, शुक्रं रेतः, असृक् रक्तं, मज्जा शिरोमये पिण्डितस्नेहः, दूषिका अक्षिमलः, स्वेदः श्रमादिना देहनिःसृतं जलम् । वसादयो द्वादश नराणां दैहिका मला भवन्ति ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति शुद्धिमभीप्सता “मृद्वार्यादेयमर्थवत्” (म. स्मृ. ५-१३४) इत्युक्तत्वाज्जलसहिता मृदेका लिङ्गे दातव्या, गुदे तिस्रो मृदः, तथैकस्मिन्करे वामे—

शौचविट् दक्षिणं हस्तं नाधः शौचे नियोजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥

इति देवलवचनात्तस्यैवाधःशौचसाधनत्वात्तत्रैव दश मृदो दातव्यास्तत उभयोः करयोः सप्त दातव्याः । यदा तूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयो न भवति तदा “यावदपैत्यमेषाकात्” इति वचनादधिकसंख्याऽपि मृदू दातव्या । एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि । मृत्परिमाणमाह दक्षः—

लिङ्गेऽपि मृत्समाख्याता त्रिपर्वा पूर्यते यया ।

द्वितीया च तृतीया च तदधार्धां प्रकीर्तिता ॥ इति ।

यदा तूक्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसाम-
र्थ्यात्संख्या पुरयितव्यैव ॥ १३६ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

“एका लिङ्गे” इत्यादि यच्छौचमुक्तं तद् गृहस्थानामेव, ब्रह्मचारिणां द्विगुणं, वानप्रस्थानां
त्रिगुणं, यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमशनश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतयथोक्तशौचस्त्रिराचान्त इन्द्रियच्छिद्राणि शीर्षाण्यन्यानि च स्पृशेत्
वेदाध्ययनं चिकीर्षन्, अन्नं वाऽशनम् । यत्तु द्वितीयाध्याये “अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो” (म.
स्मृ. २-७०), “निवेद्य गुरवेऽशनीयादाचम्य” (म. स्मृ. २-५१) इत्युभयमुक्तं तद्व्रताङ्ग-
त्वार्थं, इदं तु पुरुषार्थशौचायेत्युपनरुक्तिः ॥ १३८ ॥

‘आचान्त’ इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ १३९ ॥

देहस्य शुद्धिमिच्छन्प्रथमं वारत्रयमपो भक्षयेत् । ततो द्विमुखं परिमृज्यात् । स्त्रीशूद्रश्चैक-
वारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत् ॥ १३९ ॥

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥

शूद्राणां कार्यमिति “कृत्यानां कर्तरि वा” (पा. सू. २।३।७१) इति कर्तरि षष्ठी । य-
थाशास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजशूद्रभूषकैः शूद्रैर्मासि मासि मुण्डनं कार्यं, वैश्यवच्च स्मृतसूतकादौ शौच-
कल्पोऽनुष्ठातव्यः, द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं कार्यमिति ॥ १४० ॥

“निष्ठीव्योक्त्वाऽवृतानि च” इति निष्ठीवतामाचमनविधानाद्विदुषामपि मुखान्निःसरणं
निष्ठीवनमेवेति प्रसक्तौ शुद्ध्यर्थमपवादमाह—

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१ ॥

[अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्वतः ॥ १७ ॥

गौरमेध्या मुखे प्रोक्ता अजा मेध्या ततः स्मृता ।

गोः पुरीषं च मूत्रं च मेध्यमित्यब्रवीन्मनुः ॥ १८ ॥]

मुखभवा विप्रुषो या अङ्गे निपतन्ति ता उच्छिष्टं न कुर्वन्ति । तथा श्मश्रुलोमानि मुख-
प्रविष्टानि नोच्छिष्टतां जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चान्नावयवादि नोच्छिष्टं कुस्ते तत्र
गौतमीये विशेषः—“दन्ताश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिर्मर्षणात्प्राक् च्युतेः” इति । एके
च्युतेष्वाहारवद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचि ॥ १४१ ॥

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैराप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥

[दन्तवदन्तलशेषु जिह्वास्पर्शेषु चेन्नतु ।

परिच्युतेषु तत्स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ १६ ॥]

अन्येषामाचमनार्थं जलं ददतां ये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादिः। विशुद्धभूमिष्ठोदक-
स्तुल्यास्तेन नाचमनार्हो भवति । तदा तत्र चयवनावस्थैरकृताचमनः शुद्ध्यति, द्रव्यं
च शुद्ध्यति ॥ १४२ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३ ॥

द्रव्यहस्तपदेन।शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम् । आमणिबन्धात्पाणिं प्रक्षालयेति
द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात्स्कन्धादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छिष्टेन संस्पृष्टो भवति, तदा द्रव्यम-
नवस्थाप्यैव कृताचमनः शुद्ध्यति, द्रव्यं च शुद्धं भवति ॥ १४३ ॥

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वाञ्च स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥

[अनृतौ तु मृदा शौचं कार्यं मूत्रपुरीषवत् ।

ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ २० ॥]

कृतवमनः संजातविरेकः स्नात्वा घृतप्राशनं कुर्यात् । “दशविरेकान्विरिक्तः” इति गोवि-
न्दराजः । यदि भुक्त्वा अनन्तरमेव वमति तदा आचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनं
च कृत्वा स्नायात् । इदं त्वृतुमतीविषयम् ॥ १४४ ॥

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्तवानृतानि च ।

पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥ १४५ ॥

निद्राक्षुब्धोजनश्लेष्मनिरसनमृषावादजलपानादि कृत्वाऽऽययनं चिकीर्षुः शुचिरप्याचामेत् ।
यत्तु “भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यक्” इति, तथा “अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः (म.स्मृ. २-७०)
इति द्वितीयाध्यायोक्तं, तद् व्रताङ्गत्वेन । इह तु भुक्त्वाऽऽचमनविधानं पुरुषार्थमध्ययनाङ्गत-
याऽऽचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।

उक्तो वः।सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

एष वर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समग्रो द्रव्याणां तैजसादीनां चेलादी-
नां च जलादिना शुद्धिविधिर्युष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयं धर्मं शृणुत ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥

बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किञ्चित्सूक्ष्ममपि कार्यं भर्त्राद्यननुमते न स्वातन्त्र्येण
कर्तव्यमिति ॥ १४७ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् । यौवने भर्तुः । भर्तरि मृते पुत्राणाम् । तदभावे

तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः ।

पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रिया मतः ॥

इति नारदवचनाज्ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन्नः स्वतन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण खो गर्ह्यो कुर्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥

पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनो विरहं कुर्यात् । यस्मादेषां वियोगेन स्त्री बन्धकी भावं गतापि
पतिपितृकुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

सर्वदा भर्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनतया गृह कर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकशहादिगृह-
भाण्डया व्यये चाबहुप्रदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१ ॥

यस्मै पिता एनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्राता वा, तं जीवन्तं परिचरेन्मृतं च नातिक्रामेत् ।
व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृतस्त्राग्नेन च ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

यदासां स्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूपं, यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्युद्देशेना-
ज्यहोमात्मकं विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थं समीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म । यत्पुनः प्रथमं प्रदानं वाग्दा-
नात्मकं तदेव भर्तुः स्वाम्यजनकम् । ततश्च वाग्दानादारभ्य स्त्री भर्तृपरतन्त्रा । तस्मात्तं श्र-
येतेति पूर्वोक्तशेषः । यत्तु अष्टमे वक्ष्यते—

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे । (म. स्मृ. ८-२२७)

इति, तज्ज्ञार्यात्वसंस्कारार्थमित्यविरोधः ॥ १५२ ॥

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ।

सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

यतः मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तत्कर्ता भर्ता “ ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम् ” इति
गोतमवचनादवृतुकाले, अन्यदा च नित्यमिह लोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गा-
दिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

[दानप्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।

भर्तृलोकं न त्यजति यथवारुन्धती तथा ॥ २१ ॥]

सदाचारगुण्यः सत्यन्तरानुरक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया देव-
वत्पतिशाराधनीयः ॥ १५४ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥

[पत्यौ जीवति या तु स्त्री उपवासं व्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुः नरकं चैव गच्छति ॥ २२ ॥]

यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगादिना अनुगृह्यतावपि पत्न्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः
तथा न स्त्रीणां भर्ता विना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ, किंतु भर्तृपरि-
चर्यैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।

पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥ १५६ ॥

पत्या सह धर्माचरणेन योऽर्जितः स्वर्गादिलोकः तमिच्छन्ती साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा भर्तुर्न किञ्चिदप्रियमर्जयेत् । मृतस्याप्रियं व्यभिचारेण विहितश्राद्धखण्डनेन च ॥ १५६ ॥

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७ ॥

वृत्तिसंभवेऽपि पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहं क्षपयेदल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् । न च भर्तरि मृते व्यभिचारधिया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ॥ १५७ ॥

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

क्षमायुक्ता नियमवती एकभर्तृकाणां यो धर्मः प्रकृष्टतमस्तमिच्छन्ती मधुमांसमैथुनवर्ज-
नात्मकब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं न परपुरुषं सेवेत् ॥ १५८ ॥

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५९ ॥

बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि
कुलवृद्धयर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गं गतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥

साध्वाचारा स्त्री मृते भर्तर्यकृतपुरुषान्तरमैथुना पुत्ररहिताऽपि स्वर्गं गच्छति । यथा ते
सनकवालखिल्यादयः स्वर्गं गताः ॥ १६० ॥

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।

सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ १६१ ॥

पुत्रो मे जायतां तेन स्वर्गं प्राप्स्यामीति लोभेन या स्त्री भर्तारमतिक्रम्य वर्तते, व्यभि-
चरतीत्यर्थः । सेह लोके गर्हा प्राप्नोति, परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

अत्रैव हेतुमाह—

नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥

यस्माद्वर्तुव्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न भवति । न चान्यप-
त्न्यामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एतच्चानियोगोत्पादितविषयम् । बहुभर्तृक्यमिति
लोकप्रसिद्धेः । द्वितीयोऽपि भर्तेव । न तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—नेति ।
लोके गर्हाप्रसिद्धावपि साध्वाचाराणां न क्वचिच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्तोपदिश्यते । एवं सति
पुनर्भूत्वमपि प्रतिषिद्धम् ॥ १६२ ॥

पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।

निन्द्यैव सा भवेत्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

अपकृष्टं क्षत्रियादिकं स्वकीयं पतिं त्यक्त्वोत्कृष्टब्राह्मणादिकं या आश्रयति सा लोके
गर्हणीयैव भवति । परोऽन्यः पूर्वो भर्ताऽस्या अभूदिति च लोकैरुच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारफलमाह—

व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीडयते ॥ १६४ ॥

परपुरुषोपभोगेन स्त्री इह लोके गहणीयतां लभते, मृता च शृगाली भवति, कुष्ठादिरोमै-
श्च पीडयते ॥ १६४ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयुता ।

सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ १६५ ॥

मनोवाग्देहसंयतेति विशेषणोपादानात् या मनोवाग्देहैरेव भर्तारं न व्यभिचरति सा भ-
र्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाज्जन्त्रां सहार्जितलोकान्प्राप्नोति । इह च शिष्टैः साध्वीत्यु-
च्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पतिं न व्यभिचरेदिति विधानार्थो दैहिकव्यभिचारनिवृत्तेरुक्ताया
अप्यनुवादः ॥ १६५ ॥

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाग्न्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोके परत्र च ॥ १६६ ॥

अनेन स्त्रीधर्मप्रकारेणोक्तेनाचारेण पतिशुश्रूषाभर्तृव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसंयता स्त्री
इह लोके च प्रकृष्टां कीर्तिं परत्र पत्या सहार्जितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्नोतीति प्रकरणार्थो-
पसंहारः ॥ १६६ ॥

एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

द्विजातिः समानवर्णा यथोक्ताचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मार्ताग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दाहधर्मज्ञो
दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

पूर्वमृताया अन्त्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रममिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपु-
त्रो वा पुनर्विवाहं कुर्यात् । स्मार्ताग्नीन् श्रौताग्नीन्वा आदध्यात् ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहं पञ्चयज्ञान्न त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागं कृतदारप-
रिहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितान्धर्माननुतिष्ठेत् । गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां
प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थः पृथङ्निर्देशः ॥ १६९ ॥ श्लो. २२ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

[अतःपरं प्रवक्ष्यामि धर्मं वैखानसाश्रमम् ।

वन्यमूलफलानां च विधिं ग्रहणमोक्षणे ॥ १ ॥]

आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितो द्विजातिः कृतसमावर्तन उक्तप्रकारेण यथाशास्त्रं गृहाश्रममनु-
ष्ठाय नियतः कृतनिश्चयो यथाविधानं वक्ष्यमाणधर्मेण यथाहं विशेषेण जितेन्द्रियः । परिषक्
कषाय इत्यर्थः । वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

गृहस्थो यदाऽऽत्मदेहस्य त्वक्शैथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं च पश्यति ? तथाविधव-
योऽवस्थया विगतविषयरागतया वनमाश्रयेत् ॥ २ ॥

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छेदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

ग्राम्यं ब्रीहियवादिकं भक्ष्यं सर्वं च गवाश्वशय्यादिपरिच्छेदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्च
वनवासमनिच्छन्तीं भार्यां पुत्रेषु समर्प्य इच्छन्त्या सहैव वनं गच्छेत् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छेदम् ।

ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

श्रौताग्निमावसथ्याग्निमन्युपकरणं च सुक्क्षुवादि गृहीत्वा ग्रामादरण्यं निःसृत्य गत्वा
संयतेन्द्रियः सन्निवसेत् ॥ ४ ॥

मुन्यन्नैर्विविधैर्मैधैः शाकमूलफलेन वा ।

एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

मुन्यन्नैर्नीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वाऽरण्योद्भवैः एतानेव गृहस्थस्य
पूर्वोक्तान्महायज्ञान् यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ॥ ५ ॥

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।

जटाश्च विभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

मृगादिचर्म वृक्षवलकलं वा आच्छादयेत् । हारीतेन तु—“वलकलशाणचर्मचीरकुशमुज्जफ-
लकवासाः ” इति विदधता वलकलादिकमप्यनुज्ञातम् । सायंप्रातः स्नायात् । जटाश्मश्रुलो-
मनखानि नित्यं धारयेत् ॥ ६ ॥

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्वलिं भिक्षां च शक्तिः ।

अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥ ७ ॥

यद्भुज्जीत ततो यथाशक्ति बलिं भिक्षां च दद्यात् । बलिमिति तु वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरप्य-
लक्षणम्, “एतानेव महायज्ञान्” (म. स्मृ. ६-१) इति विहितत्वात् । आश्रमागताञ्जलफ-
लमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्यात् । शोतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः स-
ततं दाता प्रतिग्रहनिवृत्तः सर्वभूतेषु कृपावान्भवेत् ॥ ८ ॥

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥

गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारो वितानं, तत्र भवं वैतानि-
कमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् दर्शं पौर्णमासं च पर्वति श्रौतस्मार्तदर्शपौर्णमासौ योगतः
स्वकाले अस्कन्दयन्नपरित्यजन् । भार्यानिक्षेपपक्षे च रजस्वलायामिव भार्यायामेतेषामनुष्ठान-
मुचितम्, विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

ऋक्षेष्टयाग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥ १० ॥

ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः, आप्रयणं नवसस्येष्टिः, ऋक्षेष्ट्याप्रयणमिति समाहारद्वन्द्वः । तथा चातु-
र्मास्यतुरायणद्वाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात् ।

अत्र केचित्, सर्वमेतच्छ्रौतं दर्शपौर्णमासादि कर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, न त्व-
स्यानुष्ठेयं ग्राम्यब्रीह्यादिसाध्यत्वाद्देशं च । न च स्मृतिः श्रौताङ्गबाधने शक्तेत्याहुः । तदसत्,
“वासन्तशारदैः” इत्युत्तरश्लोके मुन्यन्नैर्नीवारादिभिर्वानप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडा-
शादिविधेर्बाधनस्यान्याय्यत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्रीह्यादिभिरेव कथञ्चिदरण्यजातैरेतान्नि-
वर्तयिष्यत इत्याह ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्मध्येर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।

पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

वसन्तोद्भवैः शरदुद्भवैर्मध्येर्गाङ्गाभूतैर्मुन्यन्नैर्नीवारादिभिः स्वयमानोतैः पुरोडाशांश्चरुं
यथाशास्त्रं तत्तद्योगादिसिद्धये सम्पादयेत् ॥ ११ ॥

देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।

शेषमात्मनि युज्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥ १२ ॥

तद्वनोद्भवनीवारादिकसाधितमतिशयेन यागार्हं हविदवताभ्य उपकल्प्य शेषान्नमुपभु-
ज्जीत । आत्मना च कृतं लवणमूषरलवणाद्युपभुज्जीत ॥ १२ ॥

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।

मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसम्भवान् ॥ १३ ॥

स्थलजलोद्भवशकान्यरण्ययज्ञियवृक्षोद्भवानि पुष्पमूलफलानोद्गुद्यादिकलोद्भवांश्च स्ने-
हानद्यात् ॥ १३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

माक्षिकं, मांसं, भौमानीति प्रसिद्धदर्शनार्थम् । भौमादीनि कवकानि छत्राकान्, भू-
स्तृणं मालवदेशे प्रसिद्धं शाकं, शिग्रुकं वाहीकेषु प्रसिद्धं शाकं, श्लेष्मातकफलानि वर्जयेत् ।

गोविन्दराजस्तु भौमानि कवकानीत्यन्यव्यवच्छेदकं विशेषणमिच्छन्भौमानां कवकानां
निषेधः, वार्क्षणां तु भक्षणमाह । तदयुक्तम्, मनुनैव पञ्चमे द्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाद्वन-
स्थगोचरतया नियमातिशयस्योचितत्वात् । यमस्तु—

भूमिजं वृक्षजं वाऽपि छत्राकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

इति विशेषेण वृक्षजस्यापि निषेधमाह ।

(१) मेधातिथिस्तु भौमानीति स्वतन्त्रं पदं वदन्गोजिह्विका नाम कश्चित्पदार्थो वनेचराणां
प्रसिद्धस्तद्विषयं निषेधमाह । तदपि बहुष्वभिधानकोशादिष्वप्रसिद्धं न श्रद्दधीमहि । कव-
कानां द्विजातिविशेषे पाञ्चमिके निषेधे सत्यपि पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनां निषेधेऽपि च सम-
प्रायश्चित्तविधानार्थः ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मांसि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

(१) भौमानि कवकानि कवकशब्दः प्राग्व्याख्यातः छत्राकपर्यायः । तानि च कवकानि भूमौ जा-
यन्ते वृक्षकोटरादावपि । अतो विशेषणार्थं भौमग्रहणम् । समाचारविरोधो गृहस्थधर्मेषु चाविशेषेण कवका-
नां प्रतिषेधः । वानप्रस्थस्य च नियमातिशयो युक्तस्तस्माद् ‘भौमानि’ इति स्वतन्त्रं पदम् । तत्र गोजि-
ह्विका नाम कश्चित्पदार्थो वनेचराणां प्रसिद्धस्तद्विषयं बोद्धव्यम्, न तु यत् किञ्चिद् भुवि जातमात्रस्य ।

सम्बत्सरनिचयपक्षे पूर्वसञ्चितनीवाराद्यन्नं, जीर्णानि च वासांसि, शाकमूलफलानि चा-
श्विने मासि त्यजेत् ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमशनीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यातोंऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥

अरण्येऽपि फालकृष्टप्रदेशे जातं स्वामिनोपेक्षितमपि ओद्यादि नाद्यात् । तथा ग्रामजाता-
न्यफालकृष्टभुभागेऽपि लतावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।

अश्मकुट्टो भवेद्वाऽपि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥ १७ ॥

अग्निपक्वं वन्यमन्नं, कालपक्वं वा फलादि । यद्वा नोलूखलमुसलान्यां, किंतु पाषाणेन चू-
र्णीकृत्यापक्वेवाद्यात् । दन्ता इवोलूखलस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत् ॥ १७ ॥

सद्यः प्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा ।

षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ १८ ॥

एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्त्युपचितं वा षण्माससंबत्सरनिवाहसमर्थं वा नीवारोदिकं
सञ्चिनुयात् ॥ यथापूर्वं नियमातिशयः । मासवृत्तियोग्यसञ्चयो माससञ्चयः, सोऽस्यातोति “अत
इतिष्ठनौ” (पा. सू. ५।२।११५) इति ठन्प्रत्ययेन माससंचयिक इति रूपम् ॥ १८ ॥

नक्तं चान्नं समशनीयादिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः ।

चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९ ॥

यथासामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भुञ्जीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात् ।
“सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्” इति विहितं तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्यापरेद्युः सायं भु-
ञ्जीत । अष्टमकालिको वा भवेत् । त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याहो रात्रौ भुञ्जीत ॥ १९ ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत् ।

पक्षान्तयोर्वाऽप्यशनीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥ २० ॥

[यतः पत्रं समादद्यात् ततः पुष्पमाहरेत् ।

यतः पुष्पं समादद्यात् ततः फलमाहरेत् ॥ २ ॥]

शुक्लकृष्णयोः “एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्” (म. स्मृ. ११-२१६) इत्या-
दिनैकादशाध्याये च वक्ष्यमाणैश्चान्द्रायणैर्वा वर्तयेत् । पक्षान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये तत्र श्रुतां
यवागूं वाऽप्यशनीयात् ॥ सकृदिति सायं प्रातर्वा ॥ २० ॥

पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।

कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्वैः नाग्निपक्वैः स्वयंपतितैर्जीवेत् । वैखानसो वानप्रस्थः तद्धर्म-
प्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः । तेनैतदुक्तमन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

भूमौ विपरिवर्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैदिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥

केवलायां भूमौ लुण्ठन्गतागतानि कुर्यात् । स्थानासनादाशुपविशेत् । उत्तिष्ठेत्पर्यटे-
दित्यर्थः । आवश्यकं स्नानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः, एवमुत्तरत्रापि । पादाग्रा-
भ्यां वा दिनं तिष्ठेत्कञ्चित्कालं स्थित एव स्यात् कञ्चित्चोपविष्ट एव न त्वन्तरा पर्यटत् ।
सवनेषु सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात् । यत्तु सायं प्रगे तथेत्युक्तं तेन सहास्य नियमातिश-
यापेक्षो विकल्पः ॥ २२ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥ २३ ॥

आत्मतपोविबुद्धयर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्ध्वं वाऽऽदित्यतेजसात्मानं तापयेत् । वर्षास्वभ्रावकाशमाश्रयेत् । यत्र देशे देवो वर्षति तत्र छात्राद्यावरणरहितस्तिष्ठेदित्यर्थः । हेमन्ते चार्द्रवासा भवेत् । ऋतुत्रयसम्बत्सरावर्द्धमेनायं सांवत्सरिक एव नियमः ॥ २३ ॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।

तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद् देहमात्मनः ॥ २४ ॥

विहितमपि त्रिषवणं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्धमनूयते । प्रातर्मध्यंदिनंसायंसव-
नेषु त्रिष्वपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वन् । अन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तीव्रव्रतं तपोऽनुतिष्ठन् ।
यथोक्तं यमेन—

पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः । इति ।

स्वशरीरं शोषयेत् ॥ २४ ॥

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥

श्रौतानग्नीन्वैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिना आत्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहशु-
न्यः । यथा वक्ष्यति “वृक्षमूलनिकेतनः” (म. स्मृ. ६-२६) इति । मुनिर्मौनव्रतचारी फलमु-
लाशन एव स्यात् । नीवाराद्यपि नाश्नीयात् । एतच्चोर्ध्वं षण्मासेभ्योऽप्युपरि “अनग्निरनिके-
तनः” इति वसिष्ठवचनात्षण्मासोपर्यनग्नित्वमनिकेतत्वं च ॥ २५ ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।

शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

सुखप्रयोजनेषु स्वादुफलमक्षणशीतातपपरिहारादिषु प्रयत्नशून्योऽस्त्रीसम्भोगी भृशायी च
निवासस्थानेषु ममत्वरहितो वृक्षमूलवासी स्यात् ॥ २६ ॥

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

फलमूलासम्भवे च वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारगोचितं भक्षमाहरेत्, तदभावे
चान्येभ्यो गृहस्थेभ्यो द्विजेभ्यः ॥ २७ ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ।

प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

तस्याप्यसम्भवे ग्रामादान्तीय ग्रामस्यान्नस्याष्टौ ग्रासान्पर्णशरावादित्खण्डेन पाणिनैव वा
गृहीत्वा वानप्रस्थो भुञ्जीत ॥ २८ ॥

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।

विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

वानप्रस्थ एता दीक्षा एतान्नियमान्यांश्च वानप्रस्थशास्त्रोक्तानभ्यसेत् । औपनिषदीश्च
श्रुतीरुपनिषत्पठितब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये ग्रन्थतोऽर्थतश्चा-
भ्यसेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।

विद्यातपोविबुद्धयर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

यस्मादेता ऋषिभिर्ब्राह्मणैर्दक्षिभिः परिग्राजकैर्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानवर्मयोर्विबुद्ध-
यमुपनिषद्भूतयः सेविताः, तस्मादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

अपराजितां वाऽऽस्थाय ब्रजेदिशमजिह्मगः ।

आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

अचिकित्सितव्याध्याद्युद्भवेऽपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्याकुटिलगतियुक्तो योगनिष्ठो जलानिलाशन आशरीरनिपाताद् गच्छेत् । महाप्रस्थानाख्यं शास्त्रे विहितं चेदं मरणम् । तेन “न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्” इति श्रुत्याऽपि न विरोधः । यतः स्वःकामिशब्दप्रयोगादवैधं मरणमनया निषिध्यते न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।

वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

एषां पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वाऽपगतदुःखभयो ब्रह्मैव लोकस्तत्र पूजां लभते, मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेत् ? न, विविधाश्चोपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीः ।

इत्यनेनास्याप्यात्मज्ञानसम्भवात् ॥ ३२ ॥

यस्य तु मरणाभावस्तस्याह—

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात्तृतीयमायुषो भागमिति रागक्षया-
वधि-वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम् । अत एव शङ्खलिखितौ—“वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परि-
गतवयसः परिव्राज्यम्” इत्याचख्यतुः । एवं वनेषु विहृत्यैवं विधिवद् दुश्चरतपोऽनुष्ठानप्र-
कारेण वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमनाय कञ्चित्कालमनुष्ठाय “चतुर्थमायुषो भागम्”
(म० स्मृ० ४-१) इति शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्गांस्त्यक्त्वा परिव्राजकाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमं गत्वा ब्रह्मचर्याद् गृहस्थाश्रमं ततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्थः ।
यथाशक्ति गताश्रमहुतहोमो जितेन्द्रियो भिक्षाबलिदानचिरसेवया श्रान्तः परिव्रज्याश्रममनु-
तिष्ठन्परलोके मोक्षलाभाद् ब्रह्मभूतद्वयतिशयं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५ ॥

आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीण्यृणानि संशोध्य मोक्षे
मोक्षान्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनो नियोजयेत् । तान्यृणानि त्वसंशोध्य मोक्षं चतुर्थाश्रममनु-
तिष्ठन्नरकं व्रजति ॥ ३५ ॥

तान्येवर्णानि दर्शयति—

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

“जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वा-
ध्यायेन ऋषिभ्यः” इति श्रूयते । अतो यथाशास्त्रं वेदानधीत्य पर्वगमनवर्जनादिधर्मण च
पुत्रानुत्पाद्य यथासामर्थ्यं ज्योतिष्टोमादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षान्तरङ्गे चतुर्थाश्रमे मनो नियो-
जयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥ ३७ ॥

वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्राननुत्पाद्य यज्ञांश्चाननुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकं व्रजति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात् ॥ ३८ ॥

यत्तु वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तां सर्वस्वदक्षिणां प्राजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदुक्तविधि-
नैव “आत्मन्यग्नीन्समारोप्य गृहात्” इत्यभिधानाद्धानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थाश्रममनु-
तिष्ठेत् । एतेन मनुना चातुराश्रमस्य समुच्चयोऽपि दर्शितः । श्रुतिसिद्धाश्चैकद्वित्रिचतुराश्रमा-
णां समुच्चया विकल्पिताः । तथा जाबालश्रुतिः—“ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृही भूत्वा
वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा” ॥ ३८ ॥

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।

तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

यः सर्वभ्यो भूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयं दत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य ब्रह्मप्र-
तिपादकोपनिषद्भिष्टस्य सूर्याद्यालोकरहिता हिरण्यगर्भादेर्लोकास्तत्तेजसैव प्रकाशा भवन्ति,
तानाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यस्मादणवपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।

तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

यस्माद् द्विजात्सुक्ष्ममपि भयं भूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानदेहनाशे
कस्मादपि भयं न भवति ॥ ४० ॥

अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।

समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

गृहान्निर्गतः पवित्रैर्दण्डकमण्डल्वादिभिर्युक्तो मुनिर्मौनी समुपोदेषु कामेषु केनचित्सम्य-
क्समीपं प्रापितेषु स्वाद्वन्नादिषु विगतस्त्वहः परिव्रजेत् । (१)मेधातिथिस्तु “पवित्रैर्मन्त्रज-
पैरथवा पावनैः कृच्छ्रैर्युक्तः” इति व्याचष्टे ॥ ४१ ॥

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।

सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो मोक्षावासिर्भवतीति जानन्नेक एव सर्वदाऽपि मोक्षार्थं चरेत् ।
एक एवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्याग उच्यते । असहायवानित्युत्तरस्यापि । एकाकी यदि
चरति स किञ्चिन्न त्यजति न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति, नापि केनापि त्यज्यते न को-
ऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्च सर्वत्र निर्ममत्वः सुखेन मुक्तिमाप्नोति ॥ ४२ ॥

अनशिरनिकेतः स्याद् ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

अनशिरलौकिकाग्निसंयोगरहितः, शास्त्रीयाग्निं समारोप्येति पूर्वमुक्तत्वात् । अनिकेतो
गृहशून्यः, उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररहितः, असंकुसुकः स्थिरमतिः,
असञ्चयिक इत्यन्ये पठन्ति । मुनिर्ब्रह्ममननात्, मौनस्य पूर्वोक्तत्वात् । भावेन ब्रह्मणि समा-
हितस्तदेकतानमना अरण्ये च दिवारात्रौ वसन्निश्चयमेव ग्रामं प्रविशेत् ॥ ४३ ॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।

समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

मृन्मयकर्परादिभिक्षापात्रं, वासार्थं वृक्षमूलानि, स्थूलजीर्णवस्त्रं कौपीनकन्या, सर्वं च ब्र-
ह्मबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः, एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिवन्देत जीवितम् ।

कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥ ४५ ॥

[ग्रैष्म्यान्हैमन्तिकान्मासानष्टौ भिक्षुर्विचक्रमेत् ।

दयार्थं सर्वभूतानां वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥ ३ ॥

नासूर्यं हि व्रजेन्मार्गं नादृष्टां भूमिमाक्रमेत् ।

परिभूताभिरद्भिस्तु कार्यं कुर्वीत नित्यशः ॥ ४ ॥

सत्यां वाचमहिम्नां च वदेदनपकारिणीम् ।

कलकापेतामपरुषामनुशंसामपैशुनाम् ॥ ५ ॥]

मरणं जीवितं च द्वयमपि न कामयेत्किन्तु स्वकर्माधीनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत् । निर्दि-
श्यत इति निर्देशो भृतिस्तत्पस्त्रिशोधनकालमिव भृतकः ॥ ४५ ॥

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

केशास्थ्यादिपरिहारार्थं दृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं
वस्त्रशोधितं जलं पिबेत् । सत्यपवित्रां वाचं वदेत् । ततश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः ।
प्रतिषिद्धसङ्कल्पशून्यमनसा सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।

न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

अतिक्रमवादान्परोक्तान्सहेत । न कञ्चित्परिभवेत् । नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य
तदर्थं केनचित्सह वैरं कुर्यात् ॥ ४७ ॥

क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥

सञ्जातक्रोधाय कस्मैचित्प्रतिकोधं न कुर्यात् । निन्दितश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत् न तु
निन्देत् । सप्तद्वारावकीर्णमिति । चक्षुरादीनि पञ्च बहिर्बुद्धीन्द्रियाणि, मनोबुद्धिरित्यन्तःकर-
णद्वयं वेदान्तदर्शने, एतैर्गृहीतेषु स्वेव वाचां प्रवृत्तेरेतानि सप्त द्वाराणीत्युच्यन्ते, एतैरवकीर्णां
निक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत्किन्तु ब्रह्ममात्रविषयां वाचं वदेत् ।

ननु मनसैव ब्रह्मोपास्यते, ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनोव्यापारः, तत्कथं सप्तद्वाराव-
कीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां न वदेदिति लभ्यते ? उच्यते, अत एवा-
नृतामिति विशेषयति स्म, अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्, तद्विषया वागप्यनृतोच्यते, तेन
विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् । अविनाशिब्रह्मविषयां तु प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत् ।

गोविन्दराजस्तु धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थार्थकामौ धर्मकामौ धर्मार्थकामा इत्येतानि सप्त
वाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तद्वाराणि, तेष्ववकीर्णां निक्षिप्तां सर्वस्य भेदस्यासत्त्वात्तद्विषयानस-
त्यरूपां वाचं न वदेत् ।

अन्ये तु सप्त भुवनान्येव वाग्विषयत्वात्सप्त द्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाच्चासत्यतया
तद्विषयां वाचमसत्यां न वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।

आत्मनैव सहायेन सुखार्थो विचरेदिह ॥ ४९ ॥

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

ह्याधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽज्यात्मरतिः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः, आसीन इति
पासननिष्ठः, निरपेक्षो दण्डकमण्डलवादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः, निरामिषः
स्तदभिलाषरहितः, आत्मनो देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थी इह संसारे वि-

चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।

नुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५० ॥

पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेन, अद्याश्चिनी हस्तरेखादेरीदृशं फलमिति
।, ईदृशो नीतिमार्ग इत्थं वर्तितव्यं इत्यनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचि-
मिच्छेत् ॥ ५० ॥

। तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः ।

प्राकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंभजेत् ॥ ५१ ॥

रन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भक्षणशीलैः, पक्षिभिः, कुक्कुरैर्वा व्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न प्र-
॥

कृतकेशनखश्मश्रुः पात्रो दण्डी कुसुम्भवान् ।

विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

नखश्मश्रुः, भिक्षापात्रवान्, दण्डी, कुसुम्भः कमण्डलुस्तद्युक्तः, सर्वप्राणिनोऽपी-
दमेव ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

देवर्जितानि निश्छिद्राणि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि भवेयुः । तथा यमः—

सुवर्णरूपपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च ।

गुह्यन्मिक्षां न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥

यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥

यति—

अलावुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

। स्मृत्तिक्रावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायम्भुवो मनुर्व-
तस्त्वद्निर्मितमिति गोविन्दराजः ॥ ५४ ॥

एककालं चरेद् भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

प्राणधारणार्थं भैक्षं चरेत् । तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात् । यतो बहुतर-
प्रसक्तो यतिः प्रधानघातुवृद्ध्या स्त्र्यादिविषयेष्वपि प्रसज्जते ॥ ५५ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

पाकधूमे, निवृत्तावहननमुसले, निर्वाणपाकाङ्गारे, गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जने, उ-
क्त्युत्पत्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच्च दिनशेषमुद्धर्तव्यरूपसायाह्नोपलक्ष-
।ऽऽह याज्ञवल्क्यः—

अप्रसक्तश्चरेद् भैक्ष्यं सायाह्नेनाभिसन्धितः ।

(या. स्मृ. ३-५९) ॥ ५६ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

भिक्षादेरलाभे न विषादेत् । लाभे च हर्षं न कुर्यात् । प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजन-
परः स्यात् । दण्डकमण्डलुमात्रास्वपि 'इदमशोभनं त्यजामि इदं रुचिरं गृह्णामि' इत्या-
दिप्रसङ्गं न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।

अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि वद्व्यते ॥ ५८ ॥

पूजापूर्वकभिक्षालाभं सर्वकालं निन्देत्, न स्वीकुर्यादित्यर्थः । यस्मात्पूजापूर्वकलाभ-
स्वीकारे दातृगोचरस्नेहममत्वादिभिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धांल्लभते ॥ ५८ ॥

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।

ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

आहारलाघवेन निर्जन्देशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानीन्द्रियाणि निव-
र्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

यस्मात् इन्द्रियाणां निग्रहेण रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो
भवति ॥ ६० ॥

इदानीमिन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वचिन्तनमुपदिशति—

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।

निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

विहिताकरणनिन्दिताचरणरूपकर्मदोषजन्यां मनुष्याणां पश्चादिदेहप्राप्तिं नरकेषु पतनं
यमलोके नरकस्थस्य निशितनिस्त्रिंशच्छेदनादिभवास्तीव्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिपूक्षाश्चिन्तयेत्

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।

जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

इष्टपुत्रादिवियोगम्, अनिष्टहिंसकादियोगं, जराभिभवनं, व्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्म-
दोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।

योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

अस्माद् देहादस्य जीवात्मन उत्क्रमणं तथा च मर्मभिर्द्भिर्महारोगैः पतितस्य बलेष्मादि-
दोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे चात्पत्तिं दुःखबहुलां श्वश्रृगालादिनिरुद्धजातियोनिको-
टिसहस्रगमनानि स्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत् ॥ ६३ ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।

धर्मार्थप्रभवं चव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसम्बन्धं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं
मोक्षलक्षणमक्षयं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।

देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वान्तर्यामि-

स्वेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपक्षादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभफलभे-
गार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

यस्मिन्कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमिविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रमलिङ्गरहितोऽपि सर्व-
भूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन् धर्ममनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादिलिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं
किन्तु विहितानुष्ठानम् । एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं, न तु लिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।

न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

यद्यपि कतकवृक्षस्य फलं कलुषजलज्वच्छताजनकं, तथापि तन्नामोच्चारणवशात् प्रसी-
दति किन्तु फलप्रक्षेपेण, एवं न लिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किन्तु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।

शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ ६८ ॥

शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपिपीलिकादिप्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे वा सदा भूमिं निरीक्ष्य
पर्यटेत् । पूर्वं केशादिपरिहारार्थं “दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्” (म. स्मृ. ६-४६) इत्युक्तम्, इदं
तु हिसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ॥ ६८ ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह--

अह्ना रात्र्या च याज्जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।

तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्पडाचरेत् ॥ ६९ ॥

यतिर्याज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपापनाशार्थं स्नात्वा षट्
प्राणायामान्कुर्यात् । प्राणायामश्च—

सव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

इति वसिष्ठोक्त्याऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६९ ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

ब्राह्मणस्येति निर्देशाद् ब्राह्मणजातेरयमुपदेशो न यतेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामा सप्तभि-
र्व्याहृतिभिर्देशभिः प्रणवैर्युक्ताः, विधिवदित्यनेन सावित्र्या शिरसा च युक्ताः, पूरककुम्भक-
रेचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं तपो ज्ञातव्यम् । पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यन्तरेषु ज्ञेयम् ।
तथा योगियाज्ञवल्क्यः--

नासिकोत्कृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥

त्रयोऽपीत्यपिशब्देन त्रयोऽवश्यं कर्तव्याः । अधिककरणे त्वधिकपापक्षयः ॥ ७० ॥

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१ ॥

धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथा मूषायामग्निना ध्मायमानानां मलद्रव्याणि दह्यन्ते,
एवं मनसो रागादयश्चक्षुरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्या-
या दह्यन्ते ॥ ७१ ॥

प्राणायामैर्दहेदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

एवं सति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामै रागादिदोषान्दहेत् । अपेक्षितदेशे परब्रह्मादौ चन्मनसो धारणं सा धारणा, तथा पापं नाशयेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणैर्विषयसम्पर्कान्वारयेत् । ब्रह्मध्यानेनेति सोऽहमस्मीति सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेणानीश्वरान्गुणान् ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति क्रोधलोभासुयादयः तान्निवारयेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।

ध्यानयोगेन सम्पश्येद्भूतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपञ्चादिषु जन्मप्राप्तिसमकृतात्मभिः शास्त्रैरसंस्कृतान्तःकरजैर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक् सकारणं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिमित्तैर्गतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान्कर्मभिर्न निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न प्रभवन्ति, पूर्वार्जितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तथा च श्रुतिः—“तद्येषीहातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सव पाप्मानः प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मैवैव भवति” इति । श्रुत्या, तथा—

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ।

इति अविशेषश्रुत्या पुण्यसम्बन्धोऽपि बोध्यते, उत्तरकाले च देवात्पापे कर्मणि प्रवृत्तेऽपि न पापसंश्लेषः । तथा च श्रुतिः—“पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न क्षिप्यते” इति । देहारम्भरूपापपुण्यसम्बन्धः परं नश्यति । अयमेव चार्था ब्रह्ममीमांसायां “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” (४।१।१३) इति सूत्रेण बादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तु जन्ममरणबन्धं लभते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५ ॥

निषिद्धहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसङ्ग्रहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः, काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात् । उक्तञ्च—“कामात्मता न प्रशस्ता” (म. सू. २-२) इति । तपसश्च यथा-सम्भवमुपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादेरनुष्ठानैरिह लोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकलक्ष्यलक्षणं प्राप्नुवन्ति । पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम्, अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ।

इदानीं मोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन—

अस्थिस्यूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥

जराशाकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

अस्थिन्येव स्यूणा इव यस्य तम् अस्थिस्यूणं, स्नायुरज्जुभिराबद्धं, मांसरधिराद्युपलितं चर्माच्छादितं, मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णम्, अत एव दुर्गन्धि, जरोपतापाभ्यामाक्रान्तं, विविधव्याधीनामाश्रयं, आतुरं क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकातरं, प्रायेण रजोगुणयुक्तं, विनश्वरस्वभावं च, आवासो गृहं पृथिव्यादिभूतानि तेषामावासं, देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत् । यथा पुनर्देहसम्बन्धो न भवेत्तथा कुर्यात् । गृहसाम्यमेवोक्तमस्थीत्यादिना ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद् ग्राहाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः, आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात् । तत्र दह-
त्यक्तुर्द्विविध्यमाह-यः कर्माधीनं देहपातमवेक्षते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातम-
जानन्नेव नदीरेण पात्यते, तथा देहं त्यजन्यश्च ज्ञानकर्माप्रकर्षाद्दीप्मादिवत्स्वाधीनमृत्युः,
स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसारकष्टाद् ग्राहादिव जलचरप्रा-
णिभेदाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतम्, अप्रियेष्वहितकारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्या-
नयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते । तथा च श्रुतिः “तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः
साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति । अपरा श्रुतिः “तत् सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य
प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्” इति । एवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सुकृत-
दुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसायां “हानौ तूपायनशब्दो-
पत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगायनवत्तदुक्तम्” (व्या० सू. ३।३।२६) इत्यादिसूत्रैर्बादरायणेन
निरणायि ॥

ननु परकीयसुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र सङ्क्रान्तिः ? उच्यते, धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव
प्रमाणं, सङ्क्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव । अतः शास्त्रात्सङ्क्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः ।
अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षानुमानोदयः, शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खादि-
वदिति वत् ।

(१) मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृ-
तं तत्र कारणत्वेनारोप्य, एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्व्वात्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं
कारणत्वेन प्रकल्प्योद्भूत्य तत्सम्पादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्ये-
ति ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते । तत्र, विसृज्येति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमिति क-
र्मद्वयत्यागेन तत्सम्पादयितारावित्यश्रुतकर्माध्याहारात्, कर्मद्वये च श्रुतक्रियात्यागेन कार-
णत्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्रुतक्रियाध्याहारात् । किञ्च—

व्यासव्याख्यातवेदार्थमेवमस्या मनुस्मृतः ।

मन्ये न कल्पितं गर्वाद्वाचीनैर्विचक्षणैः ॥ ७९ ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः ।

तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेह लोके सन्तो-
षजन्यसुखं परलोके च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

(१) प्रीतिपरितापकृतश्चित्तसंक्षोभो हर्षशोकादिलक्षणोऽनेनोपायेन परिहृतव्यः । यत् किञ्चिदप्रियं
करोति बन्धम सुकृतविशेषस्तस्येदं फलं निष्पन्नम् । अहं भर्ता मम स्नेहबुद्ध्या प्रियं न चायमेव शक्नोति
कर्तुम् । बन्धमायमप्रियं करोति तन्ममेव दुष्कृतं पीडाकरमित्येवं विमृश्य ध्यानयोगेन चित्ते भावयेत् । अतोऽ-
स्य न प्रियकारिणि रागो नाप्रियकारिणि द्वेषो जायते ।

पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु समत्वरूपान्क्रमेण सङ्गान्सर्वोस्त्यक्त्वा द्वन्द्वैर्मानापमानादिभिर्मुक्तो-
ऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्यैवात्यन्तिकं लयमाप्नोति ॥ ८१ ॥

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिश्चितम् ।

न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२ ॥

यदेतदित्यत्यन्तसन्निधानात्पूर्वश्लोकोदितं परामृश्यते । यदेतदुक्तं पुत्रादिसमत्वरूपान्-
मानापमानादिहानिर्ब्रह्मण्यैवावस्थानं सर्वमेवैतद्ध्यानिकमात्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति
भवति, यदाऽऽत्मानं परमात्मेति जानाति तदा सर्वसत्त्वान्न विशिष्यते तस्य न कुत्रचिन्नम-
त्वं मानापमानादिकं वा भवति, तथाविधज्ञानाद् ब्रह्मात्मत्वं च जायते । ध्यातिकविशेषा-
द्व्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह—न ह्यनध्यात्मविदिति । यत्तदाऽऽत्मानं जीवमधि-
कृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्यो न जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यानक्रियाकलं समत्वं-
त्यागमानापमानादिहानिं मोक्षं च न प्राप्नोति ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

पूर्वं ब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तम् । इदानीं तदङ्गतया वेदजपं विधत्ते । तथा च श्रुतिः—
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” इति विद्याङ्गतया वेदजपमुपदिशति-अधियज्ञ-
मिति । यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य तथा जीवमधिकृत्य तथा वेदान्ते-
षूक्तं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिब्रह्मप्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

इदं वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि शरणं गतिः, पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् ।
सुतरां तज्ज्ञानतां तदर्थानभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिदमेव शरणं, तदुपायोपदेशकत्वेन त-
त्प्राप्तिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रमाश्रयति स इह लोके पापं विसृज्य परं ब्रह्म
प्राप्नोति, ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीरनाशाद् ब्रह्मण्यैक्यं गच्छति ॥ ८५ ॥

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ।

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

एष यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरबृहदहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो वो यु-
ष्माकमुक्तः । इदानीं यतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहितादकर्मयोगिनामसाधारणं
वक्ष्यमाणं “पुत्रैश्चर्ये सुखं वसेत्” (म. स्मृ. ६-१९) इति कर्मसंबन्धं शृणुत । भारते चतुर्धा
मिक्षव उक्ताः—

चतुर्धा भिक्षवस्तु स्युः कुटीचरबृहदहंसौ ।

हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥ इति ।

कुटीचरस्यायं पुत्रभिक्षाचरणरूपासाधारणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थविशे-
षमेव वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रसम्पादितवैदिककर्माणं वेदसंन्यासिकमाह ।
तत्र, यतो गृहस्थस्याहिताग्नेरन्त्येष्टौ विनियोगः, चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मनि समारोपः शास्त्रे-
णोच्यते; तदुभयाभावे सत्येवमेवाग्नीनां त्यागः स्यात् ।

गोविन्दराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं ब्रुवन् ।

एवमेवाहिताग्नीनां त्यागमर्थादुपेतवान् ॥

वेदसंन्यासिकं (१)मेधातिथिः प्राह निराश्रमम् ।

तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः ॥ ८६ ॥

इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितमपि वेदसंन्यासिकः पञ्च-
माश्रमी निराश्रमी वा चत्वार एवाश्रमा नियता इति दर्शयितुमुक्तानाश्रमाननुवदति—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमा उक्ताः, एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ॥ ८७ ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः, अपिशब्दाच्चयो द्वावेकोऽपि यथो-
क्तानुष्ठितारं विप्रं मोक्षलक्षणां गतिं प्रापयन्ति ॥ ८८ ॥

प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रैश्चर्यं सुखेन वासं वक्ष्यति, तदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह—

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्विभर्ति हिं ॥ ८९ ॥

सर्वेषामेतेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधा-
नाद् गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते । तथा यस्माद् ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादा-
नेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः । यथोक्तम्—

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । (म. स्मृ. ३-७८) इति ॥ ८९ ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥

यथा सर्वे नदीनदा गङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितिं लभन्ते, एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिण-
स्तदधीनजीवनत्वाद् गृहस्थसमीपेऽवस्थितिं लभन्ते ॥ ९० ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

एतैर्ब्रह्मचार्यादिभिराश्रमिभिश्चतुर्भिरपि द्विजातिभिर्वक्ष्यमाणो दशविधस्वरूपो धर्मः प्र-
यत्नतः सततमनुष्ठेयः ॥ ९१ ॥

तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

सन्तोषो धृतिः, परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यपकारानाचरणं क्षमा, विकारहेतुविषयसन्नि-
धानेऽप्यविक्रियत्वं मनसो दमः, “मनसो दमनं दमः” इति सनन्दनवचनात् । शीतातपादिद्वि-
न्दसहिष्णुता दम इति गोविन्दराजः । अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं तद्भिन्नमस्तेयं, यथा-
शास्त्रं मृजलाभ्यां देहशोधनं शौचं, विषयेभ्यश्चक्षुरादिवारणमिन्द्रियनिग्रहः, शास्त्रादितत्त्वज्ञानं

(१) वेदस्य संन्यासः त्यागः स एषामस्तीति वेदसंन्यासिकाः । वेदशब्देन यागहोमादेः
कर्मण्यस्त्याग उच्यते न पुनर्जपयागः । आत्मचिन्तनं तु विहितमेव केवलम्, अतः स्वाध्यायः शरीर-
वर्धनसाध्याश्च तीर्थयात्रादय उपवासादयश्च निषिध्यन्ते । यानि स्वात्मैकसाधनसाध्यानि सन्ध्याजपा-
दिककर्माणि तेषामनिषेधः ।

धीः, आत्मज्ञानं विद्या, यथार्थाभिधानं सत्यं, क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधानुत्तरत्तिक्रोधः, एत-
द्विधं धर्मस्वरूपम् ॥ ९२ ॥

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधोयते ।

अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९३ ॥

ये विप्रा एतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पठन्ति, पठित्वा चात्मज्ञानसाधिव्येनानुतिष्ठन्ते,
ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नुवन्ति ॥ ९३ ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

उक्तं दशलक्षणकं धर्मं संन्यतमनाः सन्ननुतिष्ठन् उपनिषदाद्यर्थं गृहस्थावस्थायां यथोक्ता-
ध्वनधर्मान्गुरुमुखादवगम्य परिशोधितदेवाद्युपनिषदः संन्यासमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदौषानपानुदन् ।

नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥

[संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ।

वेदसंन्यासतः शूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत् ॥ ९६ ॥]

सर्वाणि गृहस्थानुष्ठेयान्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य अज्ञातजन्तुवधादिकर्मजनितपापा-
नि च प्राणायामादिना नाशयन्नियतेन्द्रिय उपनिषदो ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं इति
पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन वृत्तिचिन्तारहितः सुखं वसेत् । अयमेवासा-
धारणो धर्मः कुटीचरस्योक्तः । इदमेव वक्तुं “वेदसंन्यासिकानां तु” (स. स्मृ. ६-८६)
इति पूर्वमुक्तम् ॥ ९५ ॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ९६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्माणि परित्यज्यात्मसाक्षात्कारस्वरूप-
स्वकार्यप्रधानः स्वर्गादावपि बन्धहेतुतया निःस्पृहः प्रव्रज्यया पापानि विनाश्य ब्रह्मसाक्षा-
त्कारेण परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति ॥ ९६ ॥

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे श्रुगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ऋषीन्सम्बोध्योच्यते-एष युष्मार्कं ब्राह्मणस्य सम्बन्धो क्रियाकलापो धर्मस्तस्यैव ब्रह्म-
चारिगृहस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफल उक्तः । इदानीं राजसम्बन्धिनं धर्मं श्रु-
णुत । अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्रम्योपदेशाद् ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति पूर्वमभिधानाद् ब्रा-
ह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारः ॥ ९७ ॥ अ. श्लो. ६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

(धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः, षाड्गुण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् । राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः, किन्त्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः । अत एवाह “यथावृत्तो भवेन्नृपः” इति । यथावदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि । यथा येन प्रकारेण वा “राजानमसृजत्प्रभुः” (म. स्मृ. ७-३) इत्यादिना तस्योत्पत्तिः, यथा च तस्य दृष्टादृष्टफलसम्पत्तिस्तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

ब्रह्म वेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रिय एव मुख्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अत एव शास्त्रार्थतत्त्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थं, तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति । ब्राह्मणस्य ह्यापदि “जीवेत्क्षत्रियधर्मेण” इत्यभिधास्यति । वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मं, शूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद् नारदः-

न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म च ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥

रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ॥ इति ।

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः । (म. स्मृ. ८-३०४)

इति च वक्ष्यमाणत्वाद्रक्षितुर्वलिषड्भागग्रहणादृष्टार्थमपि “योऽरक्षन्बलिमादत्ते” (म. स्मृ. ८-३०७) इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

यस्मादराजके जगति बलवद्भयात्सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षाय राजानो सृष्ट्वांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३ ॥

कथं सृष्टवानित्याह—

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।

चन्द्रचित्ते शयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणां मात्रा अंशान्सारभूतानाकृष्य राजानमसृजत् ४

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

यस्मादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानामंशेभ्यो नृपतिः सृष्टस्तस्मादेव सर्वप्राणिनो वीर्येणातिशेते ५

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥

अयं च राजा स्वतेजसा सूर्य इव पश्यतां चक्षूषि मनांसि च सन्तापयति, न चैनं राजानं पृथिव्यां कश्चिदप्यभिसुख्येन द्रष्टुं क्षमते ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्च प्रताप उक्तस्तेजस्वीत्यादिना नवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् स राजा शक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति ॥ ७ ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

ततश्च मनुष्य इति बुद्ध्या बालोऽपि राजा नावमन्तव्यः । यस्मान्नमहतीं काचिद् देवता मानुषरूपेणावतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञायामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ॥ ८ ॥

सम्प्रति दृष्टदोषमाह—

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति तं दुरूपसर्पिणमेकमेवाग्निर्दहति न तत्तुत्रादिकम् । क्रुद्धो राजाग्निः पुद्गलभ्रान्नादिरूपं कुलमेव गवाक्षादिपशुसुवर्णादिघनसञ्चयसहितं सापरार्धं निहन्ति ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।

कुर्वते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

स राजा प्रयोजनापेक्षया स्वशक्तिं देशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थं तत्त्वतो विश्वरूपं बहूनि रूपाणि करोति । जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम् । अशक्तिदशायां क्षमते शक्तिं प्राप्योन्मूलयति, एवमेकस्मिन्नपि देशे काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा मित्रं वा उदासीनो वा भवति, अतो राजवल्लभोऽहमिति बुद्ध्या नावज्ञेयः ॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयाऽत्र प्रयुक्तः । यस्य प्रसादान्महती श्रीर्भवति, अतः श्रीकामेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानपि सन्तोषितो हन्ति, तेन च शत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः । यस्मै क्रुध्यति तस्य मृत्युं करोति, तस्माज्जीवनार्थिना न क्रोधनीयः । यस्मात्सर्वेषां सूर्याग्निसोमादीनां तेजो बिभर्ति ॥ ११ ॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।

तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुर्वते मनः ॥ १२ ॥

तं राजानमज्ञतया यो द्वेष्टि तस्याप्रोतिमुत्पादयति स निश्चितं राजक्रोधान्नश्यति । यस्मात्तस्य विनाशाय शीघ्रं राजा मनो नियुङ्क्ते ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।

अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रानुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यवस्थापयत्यनपेक्षितेषु चानिष्टं, तं नियमं नातिक्रामेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमोश्वरः ॥ १४ ॥

तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्ध्ये सर्वप्राणिनां रक्षितारं धर्मस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मगो यत्केवलं तेजस्तेन निमित्तं न पाञ्चभौतिकं दण्डं ब्रह्मा पूर्वं सृष्टवान् ॥ १४ ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयान्नोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति, अन्यथा बलवता दुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगो न सिध्येत्, वृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः । तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मानुष्ठानमकरणे याम्ययातनाभयादेव ॥ १५ ॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेदय तत्त्वतः ।

यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

तं दण्डं देशकालौ दण्ड्यस्य च शक्तिं विद्यादिकं यस्मिन्नपराधे यो दण्डोऽर्हतीत्यादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् ॥ १६ ॥

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभः स्मृतः ॥ १७ ॥

स एव दण्डो वस्तुतो राजा तस्मिन् सति राजशक्तियोगात्, स एव पुरुषस्ततोऽन्ये स्त्रिय इव तद्विधेयत्वात्, स एव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते, स एव शासिता शासनमाज्ञा तदावृत्त्वात्, स एव चतुर्णामप्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य सम्पादने प्रतिभुरिव प्रतिभुर्मुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

यस्माद् दण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्साधूकं शासितेति ज्ञेयम् । यस्मात्स एव प्रजा रक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति । निद्राणेष्वपि रक्षितृषु दण्ड एव जागर्ति, तद्वयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धर्मं जानन्ति । कारणे कार्योपचारः, ऐहिकपारित्रिकदण्डभयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥ १८ ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक्सर्वा रक्षयति प्रजाः ।

असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

स दण्डः शास्त्रतः सम्यङ् निरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्याथेषुत्रादीनि नाशयति । सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डयेष्वतन्द्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

यदि राजाऽनलसो भूत्वा दण्डप्रणयनं न कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलवन्तो दुर्बलानपक्ष्यन् । लङ्घन्तस्य पचिधातो रूपमिदम् । बलिनोऽल्पबलानां हिंसामकरिष्यन्नित्यर्थः । “शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्” इत्येष(१) मेधातिथिगोविन्दराजलिखितः पाठः । “जले मत्स्यानिवाऽऽर्हिस्युः” इति च पाठान्तरम् । अत्र बलवन्तो दुर्बलान्निहस्युरिति मत्स्यन्याय एव स्यादित्युक्तम् ॥ २० ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा ।

स्वाम्यं च न स्यात्कर्स्मिश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

(१) अप्रणयनादण्डस्य ये बलवत्तरा बलीयांसो बलेनाधिका महाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्या भूयस्त्वेन वा ते दुर्बलानपक्ष्यन्, शूले मत्स्यानिव यथा मत्स्याः शूल्याः क्रियन्ते भोजनार्थम् ।

यदि राजा दण्डं नाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमन्त्रादिष्यत् ।
तथा कुक्कुरः पायसादि हविरलेक्ष्यत् । न कस्यचित्कुत्रचित्स्वाम्यमभविष्यत् । ततो बलिना
तद्ग्रहणाद् ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये यदधरं शुद्धादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत् ॥ २१ ॥

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।

दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

सर्वोऽयं लोको दण्डेनैव नियमितः सन्मागोऽवतिष्ठते । स्वभावविशुद्धो हि मानुषः ऋष्टेन
लभ्यते । तथा सर्वमिदं जगदण्डस्यैव भयादावश्यकभोगनादिरूपेऽपि भोगे समर्थं भवति २२
उक्तमपि दण्डस्य भोगसम्पादकत्वं दाढ्यार्थं पुनरुच्यते—

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षि सर्पा अपि जगदीश्वरपरमार्थ-
भयपीडिता एव वर्षदानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः—“भयादस्याग्निस्तपति भया-
त्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।

सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥ २४ ॥

दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्य-
न्, सर्वशास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफला उत्सीदेयुः, चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वलो-
कसंक्षोभश्च जायेत ॥ २४ ॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।

प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

यत्र देशे शास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताको दण्डो विचरति
तत्र प्रजा व्याकुला न भवन्ति । दण्डप्रणेता यदि विषयानुरूपं सम्यग्दण्डं जानाति ॥ २५ ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।

समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं समीक्ष्यकारिणं त-
त्त्वातत्त्वविचारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादवोऽप्याहुः ॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।

कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

तं दण्डं राजा सम्यक्प्रवर्तयन्धर्मार्थकामैर्वृद्धिं गच्छति । यः पुनर्विषयाभिलाषी विषमः
कोपनः क्षुद्रश्छलान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिनां कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥ २७ ॥

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपस्तेन स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिः दुःखेन ध्रियतेऽतो राजधर्म-
रहितं नृपमेव पुत्रबन्धुसहितं नाशयति ॥ २८ ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।

अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

दोषाद्यनपेक्षया यो दण्डः क्रियते स बन्धुनृपनाशानन्तरं धन्यादिदुर्गराष्ट्रं देशं पृथिवी-
लोकं जङ्गमस्थावरसहितं “हविःप्रदानजीवना देवाः” इति श्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्तरि-

क्षमता नृपीन्देवांश्च पीडयेदिति ॥ २९ ॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

स दण्डो मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मुखेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धि-
परेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ॥ ३० ॥

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।

प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शौभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं
शक्यत इति पृत्रोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद् भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृत्स्वजिह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्यात् । शत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डो भवेत् । निसर्गस्नेहवि-
षयेषु मित्रेष्वकुटिलः स्यान्न कार्यमित्रेषु । ब्राह्मणेषु च कृतालपापरात्रेषु च क्षमावान्भवेत् ३२

एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ३३ ॥

शिलोञ्छेनेति क्षीणकोशत्वं विवक्षितम् । क्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतो जले तैल-
बिन्दुरिव कीर्तिलोके विस्तारमेति ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।

संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपतेरजितेन्द्रियस्य जले घृतबिन्दुरिव कीर्तिः लोके संको-
चमेति ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।

वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥

क्रमेण स्वधर्मानुष्ठातृणां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणां च विश्वसृजा राजा
रक्षिता सृष्टः । तस्मात्तेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः, स्वधर्मविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न
प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ।

तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

वक्ष्यमाणावतारार्थोऽयं श्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामात्येन यद्यत्कर्तव्यं तत्त-
त्समग्रं शुष्माकमभिधास्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।

त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥ ३७ ॥

प्रत्यहं प्रातरुत्थाय ब्राह्मणान्पर्युपासीत सामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुष इति नीति-
शास्त्राभिज्ञान्ते वेत्त तदाज्ञां कुर्यात् ॥ ३७ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ।

वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

तांश्च ब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतो ग्रन्थतश्च वेदज्ञान्वहिरन्तश्चार्थदानादिना शुची

नित्यं सेवेत । यस्माद् वृद्धसेवी स सततं हिंस्रै राक्षसैरपि पूज्यते तैराप तस्य हितं क्रियते,
सुतरां मनुष्यैः ॥ ३८ ॥

✓ तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।

विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ ३९ ॥

सहजप्रज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थं तेभ्यो विनयमभ्यसेत् । यस्मा-
द्विनीतात्मा राजा न कदाचिन्नश्यति ॥ ३९ ॥ ✓

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।

वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

करितुरगक्रोशाद्विपरिच्छद्युक्ता अपि राजानो विनयरहिता नष्टाः । बहवश्च वनस्था
निष्परिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् ॥ ४० ॥

उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह—

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।

सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

वेनो, नहुषश्च राजा, पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा, सुमुखो निमिश्चाविनयादमरश्च ४१

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ।

कुवेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥ ✓

पृथुस्तुश्च विनयाद्राज्यं प्रापतुः । कुवेरश्च विनयाद्वनाधिपत्यं लेभे । गाधिपुत्रो विद्या-
मित्रश्च क्षत्रियः हस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राप्तिरप्रस्तु-
ताऽपि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता । ईदृशोऽयं शास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो विनयः, यदनेन क्षत्रि-
योऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३ ॥

त्रिवेदीरूपविद्याविद्भ्यस्त्रिवेदीमर्थतो ग्रन्थतश्चाभ्यसेत्, ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रहणा-
त्समावृत्तस्य च राज्याधिकाराद् अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिं चार्थशास्त्ररूपाम-
र्थयोगक्षेमोपदेशिनीं पारम्पर्यागतत्वेन नित्यां तद्विद्भ्योऽधिगच्छेत् । तथा आन्वीक्षिकीं त-
र्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषादप्रशमनहेतुं
शिक्षेत् । कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवार्ता तदारम्भान्धनोपायार्थास्तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः
शिक्षेत् ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम् ।

जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४ ॥

चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात् । यस्माजितेन्द्रि-
यः प्रजा नियन्तुं शक्नोति, न तु विषयोपभोगव्यग्रः । ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थोपादेयत-
याऽभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतु-
त्वाच्च पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दश कामसंभवानि अष्टौ क्रोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि यत्नतस्त्यजेत् । दुर-
न्तानि दुःखावसानान्यादौ सुखयन्ति अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्लभोऽन्तो येषां तानि

दुरन्तानि, नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥ ४५ ॥

वर्जनप्रयोजनमाह--

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्मार्थाभ्यां हीयते । क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपाद् देहनाशं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

तानि व्यसनानि नामतो दर्शयति--

मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृथाटया च कामजो दशको गणः ॥ ४७ ॥

आखेट गच्छत्यो मृगवधो मृगया, अक्षो द्यूतक्रीडा, सकलकार्यविवातिनी दिवानिद्रा, पर-
दोषकथनं, स्त्रीसम्भोगः, मद्यपानजनितो मदः, तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि, वृथाभ्रमणम्
एष दशपरिमाणो दशकः सुखेच्छाप्रभवो गणः ॥ ४७ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८ ॥

पैशुन्यमविज्ञातदोषाविष्करणं, साहसं साधोर्बन्धनादिनिग्रहः, द्रोहश्छद्मवधः, ईर्ष्याऽ-
न्यगुणासहिष्णुता, परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया, अर्थदूषणमर्थानामपहरणं देयानामदानं
च, वाक्पारुष्यमाक्रोशादि, दण्डपारुष्यं ताडनादि, एषोऽष्टपरिमाणो व्यसनगणः क्रोधाद्भवति ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः ।

तं यत्नेन जयेत्लोभं तज्जावेतांशुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसङ्घयोः कारणं यं स्मृतिकारा जानन्ति, तं यत्नो लोभं
त्यजेत् । यस्मादेतद्गुणद्वयं कोभाज्जायते । क्वचिद्धनलोभतः क्वचित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ४९

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

मद्यपानं, अक्षैः क्रीडा, स्त्रीसम्भोगो, मृगया चेति क्रममठितमेतच्चतुष्कं कामजव्यसनमग्रे
बहुदोषत्वादतिशयेन दुःखहेतुं जानीयात् ॥ ५० ॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥ ५१ ॥

दण्डपातनं, वाक्पारुष्यं, अर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयित-
दुःखसाधनं मन्येत ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

अस्य पानादेः कामक्रोधसम्भवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजम-
ण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरं प्रशस्तात्मा राजा जानीयात् ।
तथाहि, द्यूतात्पानं कष्टतरं, मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोध
इत्यादयो दोषाः । द्यूते तु पाक्षिकी धनावाप्तिरप्यस्ति । स्त्रीव्यसनाद् द्यूतं दुष्टम्, द्यूते हि वै-
रोद्धवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः, मृत्रपुरीषवेगधारणाच्च व्याध्युत्पत्तिः । स्त्रीव्यसने पुनर-
प्युत्पत्त्यादिगुणयोगोऽप्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं दुष्टम्, तन्नादर्शनकार्याणां
अकारित्वादेव धर्मलोपादयो दोषाः, मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्तीत्येवं

कामजचतुष्कस्य पूर्वं पूर्वं गुरुरेषं, क्रोधजेष्वपि त्रिषु वाक्पाश्यादण्डपाश्यादुष्टम्, अङ्ग-
च्छेदादेशक्यसमाधानत्वात् । वाक्पाश्यादुष्टं तु कोपानलो दानमानपानीयसकैः शक्यः शमयि-
तुम् । अर्थदूषणाद्वाक्पाश्यादुष्टं दोषवन्मर्मपीडाकरं, वाक्प्रहारस्य दुश्चिकित्स्यत्वात् ।
तदुक्तं न संरोहयति वाक्कृतम् । अर्थदूषणं तु प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमाधानम् । एवं क्रोध-
जत्रिकस्यापि पूर्वं पूर्वं दुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्गान्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे असीह लोके संज्ञाप्रणाशादिदुःखेऽस्तु तथा शास्त्रानुष्ठानविरोधितया
च तुल्ये, तथापि व्यसनं कष्टतरं, परत्रापि नरकभातेऽस्तुत्वात् । तदाह—व्यसन्यधोऽधो व्रज-
तीति । बहुन्नरकान्गच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्स्वर्गं
गच्छति । एतेनातिप्रसक्तव्यसनेषु निषिध्यते, न तु तस्य सेवनमपि ॥ ५३ ॥

मौलाञ्छास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ।

सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

मौलान्पितृपितामहक्रमेण सेवकान्, तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचारात् दृष्टादृष्टाथशास्त्र-
ज्ञान्विक्रान्तान्, लब्धलक्षान्लक्षादप्रच्युतशरीरशल्यादीनायुधविद इत्यर्थः । विदुःकुल-
भवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान्सप्ताष्टौ वा मन्त्रादौ कुर्वीत ॥ ५४ ॥

अपि यत्तुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

सुखेनापि यत्क्रियते कर्म तदप्येकेन दुष्करं भवति । विशेषतो यन्महाफलं, तत्कथमस-
हायेन क्रियते ? ॥ ५५ ॥

तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

सचिवैः सह सामान्यं मन्त्रेष्वगोपनीयं सन्धिविग्रहादि, तन्निरूपयेत् । तथा तिष्ठ-
त्यनेनेति स्थानं दण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधं चिन्तयेत् । दण्डयतेऽनेनेति दण्डो हस्त्यश्वर-
थपदातयस्तेषां पोषणं रक्षणादि तच्चिन्त्यम् । कोशोऽर्थनिचयस्तस्यायव्ययादि, पुरस्य रक्ष-
णादि, राष्ट्रं देशस्तद्वासिमानुष्यपञ्चादिधारणक्षमत्वादि चिन्तयेत् । तथा समुदयस्तुत्पद्य-
न्तेऽस्मादर्थ इति समुदयो धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत् । तथा गुप्तिं रक्षामा-
त्मगतां राष्ट्रगतां च, स्वपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यात् “परीक्षिताः स्त्रिवश्चैवं” (म. स्मृ. ७-२१९)
इत्यादिनाऽऽत्मरक्षणं, “राष्ट्रस्य सङ्ग्रहे नित्यम्” (म. स्मृ. ७-११३) इत्यादिना राष्ट्रर-
क्षां च वक्ष्यति । लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानि सत्पात्रे प्रतिपादनादीनि चिन्तयेत् ।
तथा च वक्ष्यति—“जित्वा सम्पूजयेद्देवान्” (म. स्मृ. ७-२०१) इत्यादि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मनः ॥ ५७ ॥

तेषां सचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया हृदयगतभावज्ञानसम्भवात्प्रत्येकमभिप्रायं सम-
स्तानामपि युगपदभिप्रायं बुद्ध्वा कार्ये यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

एषामेव सर्वेषां सचिवानां मध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिना विशिष्टेन ब्राह्मणेन सह स-

न्धिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कोपेतं प्रकृष्टं मन्त्रं निरूपयेत् ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

सर्वदा तस्मिन्ब्राह्मणे सञ्जातविश्वासो भूत्वा यानि कुर्यात्तानि सर्वकार्याणि समर्पयेत् ।
तेन सह निश्चित्य सर्वं कर्मारभेत् ॥ ५९ ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।

सम्यगर्थसमाहर्तृनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

अन्यानप्यर्थदातादिना शुचीन्, प्रज्ञाशालिनः, सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिना परीक्षितान्कर्मसचिवान्कुर्यात् ॥ ६० ॥

निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।

तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

अस्य राज्ञो यत्सङ्ख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातं सम्पद्यते तत्सङ्ख्याकान्मनुष्यानालस्यशून्यान्,
क्रियासु सोत्साहान्, तत्कर्मज्ञान्स्तत्र कुर्यात् ॥ ६१ ॥

तेषामर्थं नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्भूतान् ।

शुचीनाकरकर्मान्ते भोरूनन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥

तेषां सचिवानां मध्ये विक्रान्तांश्चतुरान् कुलाकुशनियमितान्, शुचीनर्थनिःस्पृहान् धनो-
त्पत्तिस्थाने नियुञ्जीत । अस्यैवोदाहरणम् आकरकर्मान्त इति । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्ति-
स्थानेषु, कर्मान्तेषु च इक्षुधान्यादिसङ्ग्रहस्थानेषु, अन्तर्निवेशने भोजनशयनगृहान्तःपुरादौ
भोरुन्नियुञ्जीत । शूरा हि तत्र राजानं प्रायेणैकाकिनं स्वीकृतं वा कदाचिच्छत्रूपजापदूषिता
हन्युरपि ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।

इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भूतम् ॥ ६३ ॥

दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञम्, इङ्गितज्ञमभिप्रायसूचकं वचनस्वरादि, आकारो देहधर्मादि-
सुखप्रसादवैवर्ण्यादिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः, चेष्टा करारुफालनादिक्रिया कोरा दिसूचिका तदीय-
तत्त्वज्ञम्, अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्यभावात्मकं शौचयुक्तं चतुरं कुलीनं कुर्यात् ॥ ६३ ॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।

वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

[सन्धिविग्रहकालज्ञान्समर्थानायतिक्षमान् ।

परैरहार्याङ्गुष्ठान्श्च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ १ ॥

समाहर्तुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः ।

कुलीनान्वृत्तिसम्पन्नान्निपुणान्कोशवृद्धये ॥ २ ॥

आयव्ययस्य कुशलान्गणितज्ञानलोलुपान् ।

नियोजयेद्धर्मनिष्ठान्सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥ ३ ॥

कर्मणि चातिकुशलान्लिपिज्ञानायतिक्षमान् ।

सर्वविश्वासिनः सत्यान्सर्वकार्येषु निश्चितान् ॥ ४ ॥

अकृताशांस्तथा भर्तुः कालज्ञान्श्च प्रसङ्गिनः ।

कार्यकामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यन्तरचारिणः ॥ ५ ॥

कुर्यादासन्नकार्येषु गृहसंरक्षणेषु च ।]

जनेषु अनुरागवान्, तेन प्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः, अथेस्त्रीशौचयुक्तः, तेन धनस्त्रीदाना-
दिनाऽभेद्यः, दक्षश्चतुरः, तेन कार्यकालं नातिक्रामति । स्मृतिमान्, तेन संदेशं न विस्मरति ।
देशकालज्ञः, तेन देशकालौ ज्ञात्वा अन्यदपि संदिष्टं देशकालोचितमन्यथा कथयति । सुखः,
तेनादेयवचनः । विगतभयः, तेनाप्रियसंदेशस्यापि वक्ता । वाग्मी, तेन संस्कृताद्युक्तिक्षमः
एवंविधो दूतो राज्ञः प्रशस्यो भवति ॥ ६४ ॥

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे चैनयिकी क्रिया ।

नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययो ॥ ६५ ॥

अमात्ये सेनापतौ हस्त्यस्त्रथपादाताद्यात्मको दण्ड आयत्तः, तदिच्छया तस्य कार्येषु
प्रवृत्तेः । विनययोगादैनयिकी यो विनयः स दण्ड आयत्तः । नृपतावर्यसंचयस्थानदेशावाप्तौ
राज्ञा पराधीनौ न कर्तव्यौ, स्वयमेव चिन्तनीयं धनं ग्रामश्च । दूते संधिविग्रहावायत्तौ,
तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

दूत एव हि संधत्ते भिनत्येव च संहतान् ।

दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

यस्माद्दूत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः । संहतानां च भेदने । तथा परदेशे दूतस्त-
त्कर्म करोति येन संहता भिद्यन्ते । तस्माद्दूते संधिविग्रहौ विपर्ययावायत्ताविति तदुक्तं त-
स्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ६६ ॥

दूतस्य कार्यान्तरमाह—

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ।

आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

स दूतोऽस्य प्रतिराजस्य कर्तव्ये आकारेङ्गितचेष्टां जानीयात् । निगूढा अनुवृत्ताः प्रति-
क्षनृपस्यैव परिजनास्तस्मिन्पुक्तास्तत्सन्निधावपि तेषामिङ्गितचेष्टितैः भृत्येषु च क्षुब्धलुब्धा-
पमानितेषु प्रतिराजस्य कर्तुमीप्सितं जानीयात् ॥ ६७ ॥

बुद्ध्या च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।

तथा प्रयत्नमातिद्वेष्टयाऽऽत्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

उत्कलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्य कर्तुमिष्टं सर्वं तत्त्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं कुर्यात् ।
यथाऽऽत्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।

रम्यमानतस्मामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।

स ज्ञेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः ॥

प्रचुरधार्मिकजनं रोगोपसर्गाद्यैराकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं प्रगतसमीपवास्तव्याट-
विकादिजनं सुलभकृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वाक्षमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥

धन्वदुर्गं मरुवेष्टितं चतुर्दिशं पञ्चयोजनमनुदकं, महीदुर्गं पाषाणेन इष्टकेन वा विस्ताराद्वै-
गुण्योच्छ्रायेण द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थमुपरिश्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्रा-
कारेण वेष्टितं, जलदुर्गमगाधोदकेन सर्वतः परिवृतं, वाक्षदुर्गं बहिः सर्वतो योजनमात्रं व्या-

प्य तिष्ठन्महावृक्षकण्टकिगुल्मलतानद्याचितं, नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थायि हस्त्यस्त्रथयुक्तबहुपादा-
तरक्षितं, गिरिदुर्गं पर्वतवृष्टमतिदुरारोहं संकोचैकमार्गोपेतं अन्तर्नदीप्रस्रवणाद्युदकयुक्तं बहुस-
स्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितं, एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत् ॥ ७० ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त-
दाश्रयेत् । गिरिदुर्गे शशुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहुविपक्षसन्ध्या-
पादनमित्यादयो बहवो गुणाः ॥ ७१ ॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ।

त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनराप्सराः ॥ ७२ ॥

एषां दुर्गाणां मध्यात्प्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धन्वदुर्गं मृगै-
राश्रितं, महीदुर्गं गर्ताश्रितैर्मूषिकादिभिः, अब्दुर्गं जलचरैर्नकादिभिः, इतराणि त्रीणि वृक्ष-
दुर्गादीनि वानरादय आश्रितास्तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं, नृदुर्गं मानुषैः, गिरिदुर्गं देवैः ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।

तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

यथैतान्दुर्गवासिनो मृगादीन्व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति, एवं दुर्गाश्रितं राजानं न
शत्रवः ॥ ७३ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

[मन्दरस्यापि शिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते ।

मनुष्यदुर्गं दुर्गाणां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥]

यस्मादेको धानुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणां शतं योधयति । प्राकारस्थं धानुष्कशतं च शत्रू-
णां दशसहस्राणि, तस्माद्दुर्गं कर्तुमुपदिश्यते ॥ ७४ ॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

तद्दुर्गं खड्गाद्यायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्योदिशिल्पियन्त्रघासोद-
कसमृद्धं कुर्यात् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद् गृहमात्मनः ।

गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्याप्तं पृथक्पृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्निशालादियुक्तं परिखा-
प्राकाराद्यैर्गुप्तं सर्वर्तुकफलपुष्पादियोगेन सर्वर्तुकं सुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वित-
मात्मनो गृहं कारयेत् ॥ ७६ ॥

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

तद्गृहमाश्रित्य समानवर्णां शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं सुरूपां गु-
णवतीं भार्यामुद्वहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः ।

तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

पुरोहितं चाप्यथर्वणविधिना कुर्वीत । ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुं वृणुयात् । ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैरासदक्षिणैः ।

धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

राजा नानाप्रकारान्वहुदक्षिणानन्वमेधादियज्ञान्कुर्यात् । ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहसप्यादीन्भोगान्सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमासैश्च राष्ट्रदाहारदेहलिप् ।

स्याच्चान्नायपरो लोको वर्तत पितृवन्धुषु ॥ ८० ॥

राजा सत्तैरमात्यैर्वर्षाद्वाह्यं धान्यादिभागमानाययेत्, लोके च करादिप्रद्वे शास्त्रनिष्ठः स्यात्, स्वदेशवासिषु नरेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तत ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्त्रिविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।

तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

तत्र तत्र हस्त्यश्वरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितृन्विविधान्पृथक् पृथक् विपश्चितः कर्मकुशलान्कुर्यात् । तेऽस्य राजस्तेषु हस्त्यश्वादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि सम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।

नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ ८२ ॥

गुरुकुलजिवृत्तानामधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्यार्थिना नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् । यस्माद्योऽयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिव निधिरक्षयो ब्रह्मफलत्वादविनाशी राज्ञा शास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।

तस्माद्ब्राह्मा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥

अत एव तं ब्राह्मणस्थापितनिधिं न चौरा नापि शत्रवो हरन्ति, अन्यनिधिवद् भूम्यादिस्थापितः कालवशान्न नश्यति । स्थानभ्रान्त्या वा नादर्शनमुपैति । तस्माद्योयमक्षयोऽनन्तफलो निधिरिव निधिर्धनौघः स राज्ञा ब्राह्मणेषु निधातव्यः, तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।

वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

अग्नौ यद्धविर्हूयते तत्कदाचित्स्कन्दते स्रवत्यधः पतति, कदाचिद्व्यथते शुष्यति, कदाचिद्वाहादिना नश्यति, ब्राह्मणस्य मुखे यद्धतं “पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः” इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः । तस्य नोक्ता दोषाः, तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

प्राधाते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषये यद्दानं तत्समफलं, यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं ततो नाधिकं, न च न्यूनं भवति । यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः, तद्विषयदानं युवापेक्षया द्विगुणफलम् । एवं प्राधाते प्रकान्ताध्ययने ब्राह्मणे लक्षगुणं फलम् । समस्तशास्त्राऽध्यायिन्यनन्तफलम् । “सहस्रगुणमाचार्ये” इति वा तृतीयपादस्य पाठः ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानतयैव च ।

अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ ८६ ॥

[एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः ।

जित्वा धनानि संग्रामाद् द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ ८ ॥]

विद्यातपोवृत्तियुक्तया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति प्रत्ययरूपायाः श्रद्धाया-
स्तारतम्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पं महद्वा फलं परलोके लभ्यते ॥ ८६ ॥

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः ।

न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥

समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राजा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन्युद्धान्न
निवर्तेत, क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमिति क्षात्रं धर्मं स्मरन् ॥ ८७ ॥

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।

शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥

युद्धेष्वपराङ्मुखत्वं, प्रजानां च रक्षणं, ब्राह्मणपरिवर्या एतद्वाज्ञामतिशयितं स्वर्गादिश्रेयः-
स्थानम् ॥ ८८ ॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९ ॥

अत एव राजानो मिथः स्पर्धमाना युद्धेष्वन्योन्यं हन्तुमिच्छन्तः प्रकृष्टया शक्त्या संसु-
खीभूय युध्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति । यद्यपि युद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं
न स्वर्गस्तथापि युद्धाश्रितापराङ्मुखत्वनियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९ ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।

न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुप्तनिशितशस्त्राण्येतैः समरे युध्यमानः शत्रून्
हन्यात् । नापि कर्ण्याकारफलकैर्बाणैः, नापि विषाक्तैः, नाप्यग्निदीप्तफलकैः ॥ ९० ॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१ ॥

स्वयं स्थस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलारूढं न हन्यात् । तथा नपुंसकं, बद्धाञ्जलिं, मुक्तकेशं,
उपविष्टं, त्वदीयोऽहमित्येवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नष्टं न निरायुधम् ।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

सुप्तं, मुक्तसन्नाहं, विवर्धं, अनायुधं, अयुध्यमानं, प्रेक्षकं अन्येन सह युध्यमानं च न
हन्यात् ॥ ९२ ॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नातं नातिपरिक्षितम् ।

न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥

भग्नखड्गाद्यायुधं, पुत्रशोकादिनाऽऽर्तं, बहुप्रहारा क्लृप्तं, भीतं, युद्धपराङ्मुखं, शिष्टक्षत्रि-
याणां धर्मं स्मरन् न हन्यात् ॥ ९३ ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।

भर्तुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

यस्तु योधो भीतः पराङ्मुखः सन्युद्धे शत्रुमिहंन्यते, स पोषणकर्तुः प्रभोर्यद् दुष्कृतं तत्सर्वं प्राप्नोति । शास्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथाशास्त्रं संक्रमयोग्ये एव लिख्यतः । अतः द्वोपजीव्यशास्त्रेण बाधनात्र प्रतिशङ्कानुमानोदयोऽपि । एतच्च पष्ठे “प्रयेषु स्वेषु सुकृतम्” (म. स्मृ. ६-७९) इत्यत्राविष्कृतमस्माभिः ।

पराङ्मुखहतस्य स्यात्पापमेतद्विवक्षितम् ।

न त्वत्र प्रभुपापं स्यादिति गोविन्दराजकः ॥

(१) मेधातिथिस्त्वर्थवादनात्रनेतन्निरूपयन् ।

मन्ये नैतद् द्वयं युक्तं व्यक्तमन्वर्थवर्जनात् ॥

“अन्यदीयपुग्यनायेऽन्वत्र संक्रमेते” इति शास्त्रप्रानाप्याद्वेदान्तसूत्रकृता वादरायणेन निर्णीतोऽयमर्थ इति यथोक्तमेव रमणीयम् ॥ ९४ ॥

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदनुत्रार्थमुपार्जितम् ।

भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

पराङ्मुखहतस्य यत्किञ्चित्सुकृतं परलोकार्थमर्जितमनेनास्ति तत्सर्वं प्रभुर्लभते ॥ ९५ ॥

राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह—

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।

सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

रथाश्वहस्तिछत्रवस्त्रादि, धनधान्यगवादि, दास्यादिस्त्रियः, सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि, कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि धनं, यः पृथग्जित्वा सततं गृहमानयति तस्यैव तद्भवति । सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपेक्षधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयं एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ॥ ९६ ॥

अत एवाह—

राज्ञश्च द्युर्द्वारमित्येषा वैदिकीश्रुतिः ।

राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

[भृत्येभ्यो विजयेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ।

नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ॥ ९ ॥]

उद्धारं योद्धारो राज्ञे द्युः । उद्भ्रियत इत्युद्धारः । जितधनादुत्कृष्टधनं सुवर्णरजतकुम्भादि राज्ञे समर्पणीयम् । करितुरगादि वाहनमपि राज्ञे देयम्, “वाहनं च राज्ञ उद्धारं च” इति गोतमवचनात् । उद्धारदाने च श्रुतिः—“इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा” इत्युपक्रम्य “स महान्भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं समुद्धरत” इति । राज्ञा चापृथग्जितं सह जितं सर्वयोधेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।

अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन्गो रिपून् ॥ ९८ ॥

अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो योधधर्म उक्तः । युद्धे शत्रून्निहसन्क्ष-

(१) नवं मन्तव्यं परावृत्तो यदि हन्यते तदा दुष्कृत्यहतस्तु नेति । किं तर्हि परावृत्तमात्रनिबन्धनं दोषवचनम् । किं च न परावृत्तहतेनेयं बुद्धिः कर्तव्या अनुभूतखड्गप्रहारोत्पन्नानुगः कृतमर्तृकृत्य इति । तथा-विधः प्रहारो न कार्यो दोषातिशयदर्शनेनेति दर्शयति भर्तृसम्बन्धि दुष्कृतमिति । यच्च वचनमुत्तरत्र तदीय-सुकृतग्रहणमिति तदर्थवादः । न ह्यन्येन कृतं शुभमशुभं वाऽन्यस्य सम्भवति । न च सुकृतस्य नाशः, किन्तु भ्रष्टता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालमाविता सुकृतस्य फलस्योच्यते ।

त्रिय एतं धर्मं न त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात्क्षत्रियग्रहणम् । अन्योऽपि तत्स्थानपतितो न त्यजेत् ॥ ९८ ॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

अजितं भूमिहिरण्यादि जेतुमिच्छेत् । जितं प्रयत्नतो रक्षेत् । रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्धयेत् । वृद्धं च पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ ९९ ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ।

अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यकुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

एतच्चतुःप्रकारं पुरुषार्थो यः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवंरूपं जानीयात् । अतोऽनलसः सन्सर्वदाऽनुष्ठानं कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेद्वेक्षया ।

रक्षितं वर्धयेद् वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

अलब्धं यद्धस्त्यश्वरथपादातात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् । जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् । रक्षितं च बुद्धयुपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्धयेत् । वृद्धं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।

नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

नित्यं हस्त्यश्वादिद्युद्धादिशिक्षाभ्यासो दण्डो यस्य स तथा स्यात् । नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषं यस्य स तथा स्यात् । नित्यं संवृतं संवरणीयं मन्त्राचारचेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात् । नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरूपच्छिद्रानुसंधानं तत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥

यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ।

बुद्ध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥

मायया छद्मतया अमात्यादिषु न वर्तेत । तथा सति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् । धर्मरक्षार्थं यथातत्त्वेनैव व्यवहरेत् । यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतां प्रकृतिभेदरूपां मायां चारद्वारेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।

गूहेत्कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

[न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासान्धयमुत्तमं मूलादपि निकृन्तति ॥ १० ॥]

तथा यत्नं कुर्याद्यथाऽस्य प्रकृतिभेदादि छिद्रं शत्रुर्न जानाति । शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकं चारैर्जानीयात् । कूर्मो यथा सुखचरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवं राज्याङ्गान्यमात्यादीनि दानसंमानादिनाऽऽत्मसात्कुर्यात् । दैवाच्च प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारं कुर्यात् ॥ १०५ ॥

वक्वच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ।

वृक्वच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

यथा बको जले मीनमतिचञ्चलस्वभावमपि मत्स्यग्रहणादेकतानान्तःकरणश्चिन्तयत्येवं
रहसि सुविहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थोश्चिन्तयेत् । यथा च सिंहः प्रबलमति-
स्थूलमपि दन्तीबलं हन्तुमाक्रमत्येवमल्पबलो बलवतोपक्रान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे स-
र्वशक्त्या शत्रुं हन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुं देवात्पालानवधानमासाद्य
व्यापादयत्येवं दुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुं कथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत् । यथा शशः बधो-
द्धुरविविधव्याधमध्यगतोऽपि कुटिलगतिस्तुष्ट्य पलायते, एवं स्वयमबलो बलवदरिपरिवृतो-
ऽपि कथंचिदरिव्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवान्तरं संश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।

तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्यं विजयविरोधिनो भवेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेद-
णैरुपायैर्वशमानयेत् ॥ १०७ ॥

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।

दण्डेनैव प्रसह्यतांश्छिनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

ते च विजयविरोधिनो यद्याद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तन्ते तदा बलादेशोपमर्दादिना युद्धेन श-
नकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशीकुर्यात् ॥ १०८ ॥

८ सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि परिडताः ।

सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥

चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यात्सामदण्डावेव राष्ट्रवृद्ध्यर्थं पण्डिताः प्रशंसन्ति,
शान्तिं प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावात्, दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्ध्यतिशयात् ॥ १०९ ॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।

तथा रक्षेत्रूपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्ता रक्षति, तृणादिकं चो-
द्धरति, एवं नृपती राष्ट्रे दुष्टान्हन्यान्न त्वदुष्टांस्तदीयसहजान्भ्रातृनपि, निर्दानृदृष्टान्तादवसी-
दते । शिष्टसहितं च राष्ट्रं रक्षेत् ॥ ११० ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।

सोऽचिराद् अश्यते राज्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥ १११ ॥

यो राजा अनवेक्षया दुष्टशिष्टाज्ञानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनानशास्त्रीयधनग्रहणमारणादि-
कृष्टेन पीडयति, स शीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मैः राजा राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिस-
हितो अश्यते ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।

तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्ते, एवं राज्ञामपि राष्ट्र-
पीडनात्प्रकृतिकोपादिना प्राणा विनश्यन्ति । तस्मात्स्वशरीरवद्राज्ञा राष्ट्रं रक्षणीय-
मित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य सङ्ग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।

सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपाश्रमनुतिष्ठेत् । यस्मात्संरक्षितराष्ट्रो राजाऽनायासेन
वर्धते ॥ ११३ ॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।

तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४ ॥

द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्रामशतानां गुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्यात् । अस्य लाघवगौरवापेक्षश्चो-
क्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।

विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम्

शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।

शंसेद् ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान्ग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुमक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयं दश-
ग्रामाधिपतये कथयेत् । एवं दशग्रामाधिपतयो विंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः । तथा च
सति सम्यक् चौरादिकण्टकोद्धारो भवति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह—

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।

अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

यान्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहं राजे देयानि, न त्वब्दकरं “धान्यानामष्ट-
मो भागः” (म. स्मृ. ७-१३०) इत्यादिकं, तानि ग्रामाधिपतिर्वृत्यर्थं गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

दशो कुलं तु भुञ्जीत विंशो पञ्च कुलानि च ।

ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९ ॥

अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं गृहस्थानां त्रिगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

इति हारीतस्मरणात् । षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते त-
त्कुलमिति वदति तद्दशग्रामाधिपतिर्वृत्यर्थं भुञ्जीत । एवं विंशत्यधिपतिः पञ्च कुलानि, शता-
धिपतिर्मध्यमं ग्रामं, सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।

राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२० ॥

तेषां ग्रामनिवासिप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि, कृताकृतानि
च पृथक्कार्याणि, तान्यन्यो राज्ञो हितकृत्तन्त्रियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥ १२० ॥

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।

उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

प्रतिनगरमेकैकमुच्चैःस्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्यश्वादिसामग्र्या भ-
यजनकं नक्षत्रादिभ्ये भार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनं कार्यद्रष्टारं नगराधिपतिं कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ।

तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्ग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥

स नगराधिकृतस्तान्सर्वान्ग्रामाधिपत्यादीनसति प्रयोजने सर्वदा स्वयं स्वबलेनानुगच्छे-
त् । तेषां च नगराधिकृतपर्यन्तानां सर्वेषामेव यद्राष्ट्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विषयनियुक्तैश्चरैः सम्यक्-
प्रजाः परिणयेदवगच्छेत् ॥ १२२ ॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।

भूत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२३ ॥

यस्माद्ये राज्ञो रक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीला वञ्चकाश्च भवन्ति, तस्मात्ते-
भ्य इमाः स्वात्मीयाः प्रजा राजा रक्षेत् ॥ १२३ ॥

ये कार्यान्तेभ्योऽर्थमेव गृहीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥ १२४ ॥

ये रक्षाधिकृताः कार्यान्तेभ्य एव वाक्छलादिकमुद्राव्य लोभादशास्त्रीयधनग्रहणं पापबुद्धयः
कुर्वन्ति, तेषां सर्वस्वं राजा गृहीत्वा देशान्निःसारणं कुर्यात् ॥ १२४ ॥

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।

प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानं कर्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां कर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थान-
योग्यानुसारेण प्रत्यहं कर्मानुरूपेण वृत्तिं कुर्यात् ॥ १२५ ॥

तामेव दर्शयति—

पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।

षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६ ॥

अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः पणो भृतिरूपः प्रत्य-
हं दातव्यः । षाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम् ।

“अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥

चतुराढको भवेद्रोणः” इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः । उत्कृष्टस्य तु भृतिरु-
पाश्च षट् पणा देयाः । अन्यैव कल्पनया षाण्मासिकानि षट् वस्त्रयुगानि देयानि । प्र-
तिमासं षाण्मास्या द्रोणा देयाः । अन्यैवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं भृतिरूपं दातव्यम् ।
षाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यं द्रोणत्रयं देयम् ॥ १२६ ॥

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।

योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

क्रियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रं, लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र क्रियलुभ्यते, क्रियद् दूरा-
दानीतं, किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसुपादिना परिव्ययेन लग्नं, किमस्याख्यादौ चौरा-
दिभ्यो रक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्येदानीं लाभयोग इत्येतदपेक्ष्य वणिजः करा-
न्दापयेत् ॥ १२७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।

तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२८ ॥

यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन, यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकर्मणां
फलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान्गृहीयात् ॥ १२८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथात्पालपमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।

तथात्पालपो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९ ॥

यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोकस्तोकाणि रक्तक्षीरमधून्यदन्ति, एवं राज्ञा मूलधनमनु
च्छिन्दताल्पोऽल्पो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः ॥ १२९ ॥

तमाह—

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १३० ॥

मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमे
द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः । भूम्युत्कर्षावर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षया
बह्वल्पग्रहणविकल्पः ॥ १३० ॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।

गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥

पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।

मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥

द्रुशब्दोऽत्र वृक्षवाचकः । वृक्षादीनां सप्तदशानामश्ममयान्तानां षष्ठो भागो लाभाद् ग्र-
हीतव्यः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

त्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।

न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३ ॥

क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करं न गृहीयात् । न च तदीयदेशे वसन्श्रोत्रियो
बुभुक्षयाऽवसादं गच्छेत् ॥ १३३ ॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।

तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४ ॥

यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नो भवति, तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्र-
मवसादं गच्छति ॥ १३४ ॥

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।

संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३५ ॥

शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुरूपां धर्मादनपेतां जीविकासुप्रकल्पयेत् । चौरादि-
भ्यश्चैनमौरसं पुत्रमिव पिता, रक्षेत् ॥ १३५ ॥

यस्मात्—

संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।

तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञे आयुर्वर्धनराष्ट्राणि
वर्धन्ते ॥ १३६ ॥

यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ।

व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥

राजा स्वदेशे शाकपणादिस्वल्पमूल्यवस्तुकयविक्रयादिना जीवन्तं निष्कृष्टजनं स्वल्पमपि
कराख्यं वर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकाञ्जिलिपनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८ ॥

कास्कान्सुपकारादीन् शिल्पिन्य ईषदुत्कृष्टान्, शिल्पिनश्च लोहकारादीन्, शुद्धांश्च देह-
कृशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥

नोच्छिन्धादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।

उच्छिन्दन्धात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

प्रजास्नेहात्करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः, अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं परेषां
मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्यात् । यस्माद् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् ।
पूर्वाधात्परेषां चेत्यपि संबध्यते । परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४० ॥

कार्यविशेषमवगम्य कचित्कार्यं तीक्ष्णः कचिन्मृदुश्च भवेन्न त्वैकरूपमालम्बेत, यस्माद्-
करूपो राजा सर्वेषामभिमतो भवति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भूतम् ।

स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्यक्षणे नृणाम् ॥ १४१ ॥

स्वयं कार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यं धर्मविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन्कार्यदर्शन-
स्थाने नियुज्जीत ॥ १४१ ॥

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्योद्युक्तः प्रमादरहित आत्मीयाः प्रजा रक्षेत् १४२

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्धियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रोशन्त्यः प्रजास्तत्करादिभिरपि
द्वियन्ते स मृत एव, न तु जीवति । जीवनकार्याभावाज्जीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः ॥ १४३ ॥

तस्मात् “अप्रमत्तः प्रजा रक्षेत्” इति पूर्वोक्तशेषं तदेव द्रढयति—

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठं क्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृतो धर्मः । यस्माद्यथोक्तलक्षणफलकरादि
भोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चान्यं प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ १४५ ॥

स भूपो रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृतमुत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनः कृताग्निहोत्रा-
वसथ्यहोमो ब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणाद्युपेतां सभाममात्यादिदर्शनगृहं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

तस्यां सभायां स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्र-
स्थापयेत् । ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह संधिविग्रहादि चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥

गिरिगुहं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १४७ ॥

पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः ।
कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरि-
त्येवं पञ्चाङ्गं मन्त्रं चिन्तयेत् ॥ १४७ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥

यस्य राज्ञो मन्त्रिभ्यः पृथगन्ये जना मिलित्वाऽस्य मन्त्रं न जानन्ति स क्षीणलोकोऽपि
सर्वो पृथिवीं भुनक्ति ॥ १४८ ॥

जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तैर्यग्योनिभवाश्च शुकासारिकादीन् अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छरोम्य-
ङ्गहीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

यस्मात्—

भिन्दन्त्यवसता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।

स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥

एते जडादयोऽपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावा अधार्मिकतयैवावमानिता मन्त्र-
भेदं कुर्वन्ति । तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्रं भिन्दन्ति ।
तस्मात्तदपसारणे यत्नवान्स्यात् ॥ १५० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥ १५१ ॥

दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तत्वेदः शरीरकुशरहितश्च मन्त्रिभिः सह । एकाकी वा
धर्मार्थकामाननुष्ठानं चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।

कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् ॥ १५२ ॥

तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनेोपायं चिन्तयेत् । दुहि-
तृणां च दानं स्वकार्यसिद्धयर्थं निरूपयेत् । कुमारानां च पुत्राणां विनयाधाननीतिसिक्षार्थं
रक्षणं चिन्तयेत् ॥ १५२ ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥

दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनं चिन्तयेत् । तथा प्रारब्धकार्यशेषं
समापयितुं चिन्तयेत्, स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् । तथा हि—

शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं वै महिषी जवान ।

विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् ॥

इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थं चान्तःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सखीदास्यदिना निरूपयेत् । चराणां च
प्रतिराजादिषु नियुक्तानां चरान्तरैश्चेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

कृस्तेन चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

[वने वनेचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।

परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरम्पराः ॥ ११ ॥

परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।

चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ १२ ॥

(अष्टविधं कर्म समग्रं चिन्तयेत् । तच्चोशनसाक्रमम् —

आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः ।

पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

दण्डशुद्धयोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः ।

अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥

तत्र आदानं करादीनां, विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानं, प्रेषोऽन्नाद्यादीनां दृष्टा-
दृष्टानुष्ठानेषु, निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु, अर्थव्रत्तनं कार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात्,
व्यवहारस्येक्षणे प्रजावानुगादिविप्रतिरक्तौ, दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्तधनग्रहणम्, शु-
द्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंशयनम् । मेधातिथिस्तु “अकृतारम्भकृतानुष्ठानम-
नुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहस्तथा सामदानदण्डभेदा एतदष्टविधं कर्म । अथवा वाणिज्यपथः,
उदकसेतुबन्धनं, दुर्गकरणं, कृतस्य संस्कारनिर्णयः, हस्तिबन्धनं, खनिखननं, शून्यनिवेशनं,
दास्वन्नच्छेदनं च” इत्याह । तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं प-
ञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् । तत्र परमर्जः प्रगल्भच्छात्रः कपट-
व्यवहारित्वास्कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाम्ब्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात्, यस्य दुर्वृत्तं
पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति । प्रव्रज्यालुपतित उदास्थितः तं लोकेषु विदित-
दोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं कृत्वा रहसि राजा पूर्ववद् ब्रूयात् । बहुत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचु-
रसस्योत्पत्तिकं भूम्यन्तरं च तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत् । स चान्येषामपि प्रव्रजितानां राजा चार-
कर्मकारिणां प्रासाच्छादनादिकं दद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनस्त-
मपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत् । वाणिज्यकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्व-
वदुक्त्वा धनमानाम्ब्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत् । मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापस-
व्यञ्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे वसन्बहुमुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृत्तो गुप्तराजोपकल्पित-
वृत्तिस्तापस्यं कुर्यात् । मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं बदरादिमुष्टिमश्नीयात्, रहसि च राजोप-
कल्पितमाहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं स्थापयेयुः । ते च बहुलोक-
वेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यं च पृच्छन्ति, अन्यस्य कुक्रियादिकं कथ-
यन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथावच्चिन्तयेत् । एवं पञ्चवर्गं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराज-
स्यात्मोयानां चामात्यादीनां चानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनु रूपं चिन्तयेत् । वक्ष्यमाणस्य
राजमण्डलस्य प्रचारं कः सन्ध्यर्थी, को वा विप्रहार्यीत्यादिकं चिन्तयेत् । तं च ज्ञात्वा तदनु-
गुणं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।

उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

अरिविजिगीषोर्भूम्यन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्य-
मस्तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं चिन्त-
येत् । तथा विजिगीषुमव्यमानां संहतानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानां समर्थ उदासीन-
स्तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्याकृत्रिमस्य भूम्यन्तरस्य च पूर्वा-
पेक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत् ॥ १५५ ॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।

अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥

एता मध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलमूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाम
मात्यादीनां मूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः । तथा—अप्रतोऽरिभूमीनां मित्रं,
अरिमित्रं, मित्रमित्रम्, अरिमित्रमित्रं चेत्येवं चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति । पश्चाच्च पाष्णिग्राहः,
आक्रन्दः, पाष्णिग्राहासारः, आक्रन्दासार इति चतस्रः, एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति । पूर्वो-
क्तामिश्र मध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयः
स्मृताः ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।

प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेश-
दुर्गकोशदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो-
द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृति-
भिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तथाः परम् ॥ १५८ ॥

[विप्रकृष्टेऽध्वनो यत्र उदासीनो बलान्वितः ।

स खिलो मण्डलार्थस्तु यस्मिञ्ज्ञेयः स मध्यमः ॥ १५९ ॥]

विजिगीषोर्नृपस्यानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं विजानीयात् । तथा तत्सेविनमप्यरि-
मेव विद्यात् । अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरं मित्रप्रकृतिं विद्यात् । तयोश्चास्मिन्त्रयोः
परं विजिगीषोरुदासीनप्रकृतिं विद्यात् । आसामेव प्रकृतीनामपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः ।
अत्राग्रवर्तिनोऽरिव्यपदेश एव । पश्चाद्वर्तिनस्त्वरित्वेऽपि पाष्णिग्राहव्यपदेशः ॥ १५८ ॥

तान्सर्वानभिसिद्ध्यत्सामादिभिरुपक्रमैः ।

व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

तान्सर्वान्नृपतीन्सामदानभेददण्डैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वंशीकुर्यात् । अथवा पौ-
रुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन साम्नेनैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात् । तथा चोक्तम्—
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १५९ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।

द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाम्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नि-
यमबन्धः संधिः, वैरं विग्रहाचरणाद्याधिक्येन, यानं शत्रुं प्रति गमनम्, उपेक्षणं आसनं, स्वा-
थंसिद्धये बलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः, शत्रुपौडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणं संश्रयः, एता-
न्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिन्तयेत् । यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः, परस्यापचयस्तं गुण-
माश्रयेत् ॥ १६० ॥

आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च ।

कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

संध्यादिगुणानां नैरपेक्षेणानुष्ठानमनन्तरमुक्तं, तदुचितानुष्ठानार्थोऽयमारम्भः । आत्मस-
मृद्धिपरहान्यादिकं कार्यं वीक्ष्य संध्यायासनं विगृह्य वा यानं द्वैधीभावसंश्रयौ च केनचित्सौधि-
केनचिद्भिन्नमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।

उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥

संध्यादीन्पदेव गुणान्द्विप्रकाराज्जानी नदित्युत्तरविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।

तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यं प्रति यानादि कर्म क्रियते स समानयानकर्मा संधिः । यः पुनस्त्वमत्र याहि अहमत्र यास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रियते सोऽसमानयानकर्मैत्येवं द्विप्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः ॥ १६३ ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

शत्रुजयरूपप्रयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यदा यथोक्तकाल एव वा स्वयंकृत इत्येको विग्रहः । अपकृतमपकारः, मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरो विग्रह इत्येवं द्विविधो विग्रहः । गोविन्दराजेन तु “मित्रेण चैवापकृते” इति पठितं, व्याख्यातं च—यः परस्य शत्रुः स विजिगीषोमित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यस-
निनि शत्राविति ।

तस्माल्लिखितपाठार्थं वृद्धैर्गोविन्दराजतः ।

(१) मेधातिथिप्रभृतिभिलिखितौ स्वीकृतौ मया ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन्नकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानमशक्तस्य मि-
त्रसहितस्येत्येवं यानं द्विविधमभिधीयते ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेन ऐहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यधकोशादिकस्य समु-
द्भूत्यापि वा, मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षणार्थमित्येवं द्विविधमासनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं पाङ्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७ ॥

साध्यस्वप्रयोजनसिद्धयर्थं बलस्य हस्त्यश्वादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्य एकत्र शत्रुनृपोपद्र-
ववारणार्थमवस्थानम्, अन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद् बलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगु-
णपदकोपकारज्ञैः द्विविधं द्वैधं कीर्त्यते ॥ १६७ ॥

अर्थसंपादनार्थं च पीडयमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(१) अकाल एतद्विपरीतः तत्रापि विग्रहः मित्रस्यापकृते यदि शत्रुणा तदीयं मित्रमपकृतं तदा तद्वि-
चिन्त्याकालेऽपि विग्रहः कर्तव्यः । यद्यपि स्वयमपि शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति तथापि तेन मित्रेण सहायेन
शक्यः शत्रुरपबाधितुम् । शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति शत्रोस्तु शत्रुर्विषयानन्तरम् । पाठान्तरं—मित्रेण
चैवापकृते । तेन यद्यसौ बाधितो भवति तदाऽकालेऽपि विग्रहः कार्यः । एतद्विग्रहस्य द्वैविध्यं स्वकार्यार्थं
मित्रकार्यार्थं च । अथवा आत्मनोऽभ्युच्छादकैः प्रकारः, मित्रेणापकृते व्यसनिनि तत्रैव द्वितीयः ।

शत्रुभिः पोडयमानस्य शत्रुपीडानिवृत्त्याख्यप्रयोजनसिद्धयर्थम्, असत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्कया अमुकमयं महाबलं नृपतिमाश्रित इति सर्वत्र व्यपदेशोत्पादनार्थं बलवन्तृपाश्रयणमेवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चालिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा युद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं जानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्यश्रयः तदा त्वल्पमङ्गीकृत्यापि संधिमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।

अत्युच्छ्रितं तथाऽऽत्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

यदाऽमात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानसंमानाद्यरतीव तुष्टा मन्येत, आत्मानं च हस्त्यश्वको-
शादिशक्तित्रयेणोपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।

परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१ ॥

यदाऽऽत्मीयममात्यादिसैन्यं हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात्, शत्रोश्चामात्या-
दिबलं विपरीतं तदा तं लक्ष्यीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।

तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीम् ॥ १७२ ॥

यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादिविपत्त्यादिपरिक्षीणो भवेत्तदा शनैः
शनैः रामोपदाप्रदानादिना शत्रून्प्रसान्त्वयन्प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

मन्येतारि यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।

तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३ ॥

यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुं बुध्येत्, तदा कतिचिद् बलसहि-
तः स्वयं दुर्गमाश्रयेत् । बलकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् । एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंग्रहा-
दिकं स्वकार्यं साधयेत् ॥ १७३ ॥

यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।

तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनाऽतिशयेन ग्राह्यो भवति, बलं द्वैधं विधाय दु-
र्गाश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥
कीदृशं तं बलवन्तमित्याह—

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च ।

उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

यासां दोषेणासौ गमनीयतमो जातस्तासां प्रकृतीनां, यस्माच्च शत्रुबलादस्यभयमुत्पन्नं
तयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यं सेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ।

सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

अगतिरहि गतिः संश्रयो नाम । तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदा निःसंशयो
भूत्वा शोभनमेव युद्धं तस्मिन्काले समाचरेत् । दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनाग्निहृतस्य च
स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।

यथाऽस्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

सर्वैः सामादिभिरुपायैर्नीतिज्ञो राजा तथा यतेत, यथाऽस्य मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्यधिका न भवन्ति । आधिक्यं हि तेषामसौ ग्राह्यो भवति, धनलोभेन मित्रस्यापि शत्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।

अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

सर्वेषां कार्याणामुपलक्षणानां बहुनामप्यायतिमुत्तरकालं गुणदोषं विचारयेत् । वर्तमानकालं च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत् । अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विवर्तितं, किं वावशिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

यस्मात्—

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।

अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

यः कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः स गुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परित्यजति । यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यं करोति । अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः स तत्कार्यसमाप्तौ तत्कालं लभते । यस्मादेवंविधकालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रुभिरभिभूयते ॥ १७९ ॥

किं बहुना—

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।

तथा सर्वं संविदध्यादेष्ट सामासिको नयः ॥ १८० ॥

यथैनं राजानं मित्रादय उक्ता न बाधेरस्तथा सर्वसंविधानं कुर्यात् । इत्येष संक्षेपिको नयो नीतिः ॥ १८० ॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।

तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेततदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशसत्त्व-
रमाणो गच्छेत् ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथायलम् ॥ १८२ ॥

यश्चतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथादिगमनविलम्बेन विलम्बितप्रयागस्तथा हैमन्तिकसस्यब-
हुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वब-
लप्रायो नृपतिः शीघ्रगतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासि स्व-
बलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् । अत एवमन्वर्थव्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम्—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा ब्रजेत् । (या. स्मृ. २-३४८) ॥ १८२ ॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद् ध्रुवं जयम् ।

तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३ ॥

उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदाऽऽत्मनो निश्चितं जयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादा-
वपि हस्त्यश्वादिबलप्रायो विगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्चाभात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपारुष्या-
दिव्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्रकृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात् ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।

उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।

सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८५ ॥

मूले स्त्रीयदुर्गराष्ट्ररूपे पाष्णिग्राहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापन-
रूपं प्रतिविधानं कृत्वा, यात्रोपयोगि च वाहनायुधवर्मयात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा, परम-
ण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति तदुपगृह्य, तदीयान्भृत्यपक्षानाहमसात्कृत्वा, चारांश्च
कापटिकादीन्शत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य, सम्यक्तया जाङ्गलानूपाटविकविषयभेदेन त्रिवि-
धं पन्थानं मार्गं शोधिततरुगुलमादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य, तथा हस्त्य-
श्वरथपदातिसेनाकर्करात्मकं षड्विधं बलं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य,
सांपरायिकं संपरायः संग्रामस्तदुपचितविधिना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।

गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६ ॥

यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवते, यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः साव-
धानो भवेत्, यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहौ रिपू ॥ १८६ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

दण्डाकृतिव्यूहरचनादिः दण्डव्यूहः । एवं शकटादिव्यूहा अपि । तत्राग्रे बलाध्यक्षो म-
ध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटास्ततः पदातय इत्येवं कृतरचनो
दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहस्तेन तद्यातव्यं मार्गं सर्वतो भये सति यायात् । सूच्या-
काराग्रः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतो भये सति गच्छेत् । सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुम-
ध्यो वराहव्यूहः । एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत् । वराह-
विपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाच्चोभयत्र भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिरिवाग्रश्चा-
द्भावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानं स शीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतो
भये सति यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्वलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

यस्या दिशः शत्रुभयमाशङ्केत तस्यामेव बलं विस्तारयेत्समविस्तृतपरिमण्डलो मध्योप-
विष्टजिगीषुः पद्मव्यूहस्तेन पुरान्निर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ १८९ ॥

हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः स च पत्तिक उच्यते । पत्तिकद-
शकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः स एव च बलाध्यक्षः । सेनाप-
तिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिक्षु संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशो यदा भयमाशङ्केत्तदा
तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः ॥ १९० ॥

गुल्मान्सैन्यैकदेशानासपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थं कृतपेरीपटदशङ्कादिसंके ता-
न अवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयान्व्यभिचारिणः सेनापतिबलाध्यक्षान्दूरतः सर्वदिक्षु पा-
रक्यप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापत्तिज्ञानाय च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।

सूच्या वज्रेण चैवैतान्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥ १९१ ॥

अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वा बहून्पुनर्यथेष्टं विस्तारयेत् । सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन व्यू-
हेन त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्योधयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धेदनूपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्माशुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

समभुभागे रथाश्वेन युध्येत, तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात् । तथानुगतोदके नौकाहस्तिभिः ।
तत्सुगुल्मावृते धन्विभिः । गर्तकण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्ताद्यैरायुधैर्बुद्धयेत् ॥ १९२ ॥

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।

दीर्घांश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

कुरुक्षेत्रभवान्, मत्स्यान्विराट्देशनिवासिनः, पञ्चालान्कान्यकुब्जाहिच्छत्रोद्भवान्,
शूरसेनजान्माथुरान्, प्रायेण पृथुशरीरशौर्याहंकारयोगान्सेनाग्रे योजयेत् । तथान्यदेशोद्भवा-
नपि दीर्घलघुदेहान्मनुष्यान्युद्धाभिमानिनः सेनाग्र एव योजयेत् ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् ।

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ १९४ ॥

बलं रचयित्वा जये धर्मलाभः, अभिमुखहतस्य स्वर्गप्राप्तिः, पलायने तु प्रभुदुरितप्रहणं
नरकगमनं चेत्याद्यर्थेवादैर्युद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान्केनाभिप्रायेण हृष्यन्ति कुप्य-
न्ति वेति परीक्षयेत् । तथा योधानामरिभिः सह युध्यमानानामपि सोऽव्यनुपधिचेष्टा
बुद्धयेत् ॥ १९४ ॥

उपरुध्वारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।

दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयं वा रिपुमयुध्यमानमप्यावेष्टयासीत । अस्य च देशमुत्सादयेत् । तथा
घासान्नोदकेन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

भिन्ध्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

शत्रोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत्, तथा दुर्गप्राकारादीन्भिन्ध्यात्, तत्परिखाश्च भेदेन
पूरणादिना निरुद्धाः कुर्यात् । एवं च शत्रून्शङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्तथा शक्तिं गृहीयात् ।
रात्रौ च ढक्काकाहलिकादिशब्देन वित्रासयेत् ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेद् बुध्येतैव च तत्कृतम् ।

युक्ते च दैवे युध्येत जयग्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

उपजापार्हान् रिपुर्वश्यान् राज्यार्थिनः क्षुब्धानमात्वादींश्च भेदयेत् । उपजापेनात्मीय-
कृतां च तेषां चेष्टां जानीयात् । शुभप्रहृदशादिना शुभफलयुक्ते दैवैश्वगते निर्भयो जयेप्सु-
र्युध्येत ॥ १९७ ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।

विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनां च दानेन तत्प्रकृतीनां
तदनुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन । एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरोज्जेतुं यत्नं कुर्यान्न
पुनः कदाचिद्युद्धेन ॥ १९८ ॥

अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युध्यमानयोः ।

पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

यस्माद्युध्यमानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते, तस्मात्सत्युपायान्तरे युद्धं परिहरेत् ॥ १९९ ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

तथा युध्येत सम्पन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥ २०० ॥

पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहोऽपि तथा प्रयत्नवान्स्मर्ययुध्येत । यथा शत्रूञ्जयेत् । यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः । निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीयः । यथा वक्ष्यति “आत्मानं सततं रक्षेत्” (म. स्मृ. ७-२१३) इति (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २०० ॥

जित्वा सम्पूजयेद् देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेद्भयानि च ॥ २०१ ॥

परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान्धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्भूमिसुवर्णादिदानसम्मानादिभिः पूजयेत् । जितद्रव्यकदेशदानादिनैव चेदं पूजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्राजितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजान्यश्चाभयं सदा ॥ (या. स्मृ. १-३०३) ।

तथा देवब्राह्मणार्थं मयैतद्वत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान्दद्यात् । तथा स्वामिभक्त्या यस्माकमपकृतं तेषां मया क्षान्तमिदानीं निर्भयाः सन्तः सुखं स्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वित्यभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।

स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

येषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिन्नाष्ट्रे बलनिहतराज्वंश्यमेव राज्येऽभिषेवयेत् । इदं कार्यं त्वया, इदं नेति तस्य तदमात्यानां च नियमं कुर्यात् ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्वथोदितान् ।

रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानाचारान्देशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान्प्रमाणीकुर्यात् । एवं चाभिषिक्तममात्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

यस्मात्—

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।

अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणमप्रियकरं, दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्तथापि समविशेषे दानमादानं च प्रशस्यते । तस्मात्तस्मिन्काल एवं पूजयेत् ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।

तयोदैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

(१) यदा असंदिग्धः पराजयस्तदा अपक्रमणं युक्तं, निर्गतो हि जीवो न कार्यमाप्तादयति येन भद्राणि पश्यति स्वर्गमर्जयति नृत् इति येन केनचित्प्रकारेण जित्वाऽरिम् ।

[दैवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ।
परिक्लेशेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥ १४ ॥
संयुक्तस्यापि दैवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ।
विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति ॥ १५ ॥
चन्द्रार्काद्या ग्रहा वायुरग्निरापस्तथैव च ।
इह दैवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ १६ ॥]

यत्किञ्चित्संपाद्यं तत्प्राग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतरूपं कर्मणि दैवशब्दाभिधेयं, तथैहलोका-
र्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तं, तयोर्मध्ये दैवं चिन्तयितुमशक्यम् । मानुषे तु पर्या-
लोचनमस्ति । अतो मानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यम् ॥ २०९ ॥

सह वाऽपि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः ।

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

एवमुपक्रमणीयेन शत्रुणा युद्धं कार्यम् । यदि वा स एव मित्रं तेन च दत्तं हिरण्यं भूम्येक-
देशो वाऽर्पितम् एतत्त्रयं यात्राफलम्, तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान्ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले ।

मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

विजिगीषोररिं प्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्ती नृपतिर्देशाक्रमणाद्याचरति स पार्ष्णिग्राहस्तस्य
तथा कुर्वतो यो नियामकस्तस्यानन्तरो नृपतिः स आक्रन्दस्तावपेक्ष्य यातव्यम् । मित्रीभूता-
दमित्राद्वा यात्राफलं गृह्णीयात् । तावन्पेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायति क्षमम् ॥ २०८ ॥

सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानीं कृशमप्यागामिकाले वृद्धयुतं स्थिरं
मित्रं लब्ध्वा वर्धते ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

धर्मज्ञं, कृतोपकारस्य स्मर्तुं, सानुरागमनुरक्तं, स्थिरकार्यारम्भं, प्रीतिमत्प्रकृतिकं यत्तान्म-
त्रमतिशयेन शस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१० ॥

विद्वान्सं, महाकुलं, विक्रान्तं, चतुरं, दातारं, उपकारस्मर्तारं, सुखदुःखशोरेकरूपं शत्रुं दुरु-
च्छेदं पण्डिता वदन्ति । तेनैवंविधशत्रुणा सह सन्धातव्यम् ॥ २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

साधुत्वं, पुरुषविशेषज्ञता, विक्रान्तत्वं, कृपालुत्वं, सर्वदा च स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्त्वम् ।
अत एव—

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे । (अ. को. ३-१-६)

इत्यामिधानिकाः । स्थौललक्ष्यमर्थोऽसूक्ष्मदर्शित्वमिति तु (१) मेधातिथिगोविन्दराजयोः

(१) स्थूललक्षः प्रभूतस्याप्यर्थमेवां सर्वकालं क्षमते ।

पदार्थकथनमनागमम् । एतदुदासीनगुणसामग्र्यं, तस्मादेवंविधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेना-
प्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥

क्षेत्र्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२ ॥

अनामयादिकल्याणक्षमामपि, नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि, प्रचुरतृणादि-
योगात्पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमविलम्बमानो राजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावा-
त्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वविषयोऽयं धर्मः स्मर्यते—

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्क्षेत्रैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

आपन्नवारणार्थं धनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दारान्क्षेत् । आत्मानं पुनः सर्वदा
दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत् । “सर्वत एवात्मानं गोपायीत” इति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यति-
रेकेणात्मरक्षेत्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।

संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदो युगपदतिशयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न
मोहमुपेयात् । अपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायान्शास्त्रज्ञः संप्रयुञ्जीत ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।

एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

उपेतारमात्मानं, उपेयं प्राप्तव्यं, उपायाः सामादयः सर्वे ते च परिपूर्णा एतन्नयमवलम्ब्य
यथासामर्थ्यं प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् ॥ २१५ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

व्यायस्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तं मन्त्रिभिः सह विचार्य अनन्तरमायुषाभ्यासादिना व्यायामं
कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकं माध्याह्निकं कृत्यं निर्वाह्य भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतैः कालशैरहार्यैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

तत्रान्तःपुर आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेदैः सूपकारादिभिः कृतं सुष्ठु च परीक्षितं च-
कोरादिदर्शनेन । सविषमन्त्रं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः । विषापहैर्मन्त्रैर्जपितमन्त्र-
मद्यात् ॥ २१७ ॥

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयेत् । विषहरणानि च रत्नानि यत्नवा-
न्सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।

वेषामरशंसुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षा गुप्तायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषा-
भरणा अनन्यमन्त्रैः चामरस्नातपानाशुदकधूपनैरेवं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।

स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥

एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्गेषु चालङ्कारार्थेषु कुर्यात् ॥ २२० ॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।

विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत् । कालानतिक्रमेण च सप्तमे दिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।

वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥

कृतालङ्कारः सन्नायुधजीविनं, वाहनानि हस्त्यवादीनि, सर्वाणि च शस्त्राणि खड्गादीनि, अलङ्काररचनादीनि च पश्येत् ॥ २२२ ॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।

रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।

प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२४ ॥

ततः संध्यापासनं कृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद् गत्वा गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं शृणुयात् । ततस्तं चरं संप्रेष्य परिचारिकास्त्रीवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्चूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।

संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५ ॥

तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखः प्रहर्षितः पुनः किञ्चिद् भुक्त्वा नातितृप्तः कालानतिक्रमेण गतार्धप्रहरायां रात्रौ स्वप्यात् । ततो रात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सज्जतिष्ठेत् ॥ २२२ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्रोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुतिष्ठेत् । अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठामात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥ (क्षे. श्लो. १६ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

एवंविधविपक्षमहीक्षिद्भ्यः प्रजानां रक्षणादवासवृत्तिस्तासामेवैतरेतरविवादजपोडापरिहारार्थम् ऋणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचार एव व्य-

वहारः । तदाह कात्यायनः—

“वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते ।

नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः” ॥

तान्व्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणरमात्यश्च सप्तमाध्यायो-
क्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतो वाक्पाणिपादवापल्यविरहादनुद्धतः । अविनीते हि नृपे वादिप्रति-
वादिनां प्रतिभाक्षयादसम्यग्भिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात् । तादृशो वक्ष्यमाणां सभां प्रवि-
शेत् । व्यवहारदर्शनं चेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेन रक्षणार्थं, वक्ष्यमाणदृष्टादृष्टा-
र्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥ २ ॥

तस्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टो, लघुनि कार्यं उत्थितोऽपि वा । पाणिश-
ब्दो बाहुपरः, दक्षिणपाणिमुद्यम्यानुद्धतवेषालंकारः, पूर्वत्रश्लोक इन्द्रियानौद्धत्यमुक्तम् । तादृ-
शः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

[हिंसां यः कुरुते कश्चिद्देयं वा न प्रयच्छति ।

स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोऽष्टादशधा पुनः ॥ १ ॥]

तानि च ऋणादानादीनि कार्याण्यष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजाति
कुलव्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिद्रव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥ ३ ॥

तान्येवाष्टादश गणयति—

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

तेषामष्टादशानां मध्ये आदाविह ऋणादानं विचार्यते । तस्य स्वरूपमुक्तं नारदेन—

“ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च तद्व्यादानमुच्यते” ॥

ततश्च स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपो निक्षेपः, अस्वामिना च कृतो विक्रयः । संभूय
जिगादोनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधादना वा संग्रहणम् । कर्मक
मृतेरदानम् । कृतव्यवस्थाऽतिक्रमः । क्रये विक्रये च कृते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः । स्वा
पशुपालयोर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि । दण्डपा
ताडनादि । स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं प्रसह्य धनहरणादि । स्त्रियाश्च परपुरु
षकः । स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैतृकादिवनस्य च विभागः । अक्षादिक्रीडा
व्यवस्थापनपूर्वकम् । पक्षिमेषादिप्राणियोधनम् । इत्येवमष्टादश । एतानि व्यवहारप्रवृत्तः

स्थानानि । समाह्वयस्य प्राणिदूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वादष्टादशसंख्योपपत्तिः ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

एष्वृणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणामनादिपारंपर्या-
गतत्वेन नित्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात् । भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि स-
न्तीति सूचयति । तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदाहुक्तानि । अत एव नारदः—

“न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम्” । इति ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तदानीं कार्यदर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुज्यात् ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्न्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥

स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्ग्रामिकैः कार्य-
दर्शनाभिज्ञैर्वृतस्तामेव सभां प्रविश्योपविश्य स्थितो वा, न तु चक्रन्वमागस्तस्य वित्तव्या-
क्षेपसंभवात्तादृशकृणादानादीनि कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

यस्मिन्देसे निपीदन्ति विप्रा वेदविद्वत्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्राह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

यस्मिन्स्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोऽपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते, राजाऽधिकृतश्च विद्वान्ब्रा-
ह्मण एव प्रकृतत्वादवतिष्ठते, तां सभां चतुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मो विद्वस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

भाः प्रकाशस्तथा सह वर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिप्रेता । यत्र देशे सभां
विद्वत्संहतिरूपां धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति, अ-
र्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानादपरस्य मृषावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडा-
करत्वाच्छल्यमिवाधर्मं नादरन्ति, तदा ते एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशो न कर्तव्यः । पृष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा
तूष्णीमवतिष्ठमानो मृषा वा वदन्नुभयथाऽपि सद्यः पापी भवति । मेधातिथिना तु “सभा
वा न प्रवेष्टव्या” इति, कज्जेव पठितम् ॥ १३ ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

यस्यां सभायामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो न दृश्यते । यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन
नाश्यते, सभासदां प्रेक्षमाणानां ताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमा न भवन्तीत्यर्थः । “षष्ठी चाना-
दरे” (पा. सू. २।३।२८) इत्यनेन षष्ठी । तत्र त एव सभासदस्तेन पापेन हता भवन्ति ॥ १४ ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १५ ॥

यस्माद्धर्म एवातिक्रान्त इष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादि । स एव नाति-
क्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति । तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः । माऽस्मान् त्वत्सहितानतिक्रान्तो
धर्मोऽवधीदिति सभ्यानामुत्पथप्रवृत्तस्य प्राङ्निवाकस्य सम्बोधनमिदम् । अथवा नो निषेधेऽ-
व्ययं, नो हतो धर्मो मावधीत्, न हन्त्यवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।

वृषलं तं विदुदवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

कामान्वर्षतीति वृषः, वृषशब्देन धर्म एवाभिधीयत इति । अलंशब्दो वारणार्थः । यस्मा-
द्धर्मस्य यो वारणं करोति तं देवा वृषलं जानन्ति, न जातिवृषलं, तस्माद्धर्मं नोच्छिन्नादिति
धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थं वृषलशब्दाथनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥ १७ ॥

धर्म एवैको मित्रं, यो मरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति, यस्मादन्यत्सर्वं भार्यापुत्रादि
शरीरेणैव सहादर्शनं गच्छति । तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयाऽपि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥

दुर्व्यवहारदर्शनादधर्मसम्बन्धी चतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्ता प्रत्यर्थिनं वा गच्छति । पर-
श्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यपादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान्ग्याप्नो-
ति । पादश्च राजानं व्रजति । सर्वेषां पापसंबन्धो भवतीत्यत्र विवक्षितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाऽर्हो यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दार्होऽर्थी प्रत्यर्थी वा सम्यक् न्यायदर्शनेन नि-
न्द्यते, तत्र राजा निष्पापो भवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्तारं
पापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते, न तु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण
स्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमः, ब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धा, आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति,
स वरम् । उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च क्वचित्कार्यदर्शने नृपतेर्धर्मप्रवक्ता भवेन्न तु धार्मिकोऽपि
व्यवहारज्ञोऽपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा, पुनर्न तु शूद्र-
इति । शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोर्भ्यनुज्ञानार्थः । अत एव कात्यायनः-

यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्मात्-

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते, तस्य पश्यत एव पङ्के गौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नं भवति ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यद्राष्ट्रं शुद्धबहुलं, बहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तं, द्विजशून्यं, तत्सर्वं दुर्भिक्षरोगपीडितं सत् शीघ्रं विनश्यति । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्” (म. स्मृ. ३-७३) इत्यस्याभावेन वृष्टि-
विरहादुपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशान्त्यर्थकमाभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य आच्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालेभ्यः प्रणमं कृत्वा कार्यदर्शनमनुतिष्ठेत् ॥ २३ ॥

अर्थानर्थाबुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलो ।

वर्णाक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कारिणाम् ॥ २४ ॥

प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकाववैदिकावर्थानर्थौ बुद्ध्वा परलोकार्थं धर्माधर्मौ केवलावनुरूपं यथा विरोधो न भवति तथा कार्यार्थिनां कार्याणि पश्येत् । बहुवर्णमेलके तु ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्ङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

बाह्यैः स्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारार्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् । स्वरो गद्गदादिः, वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादृशो मुखकालिमादिः, इङ्गितमधो-
निरीक्षणादिः, आकारो देहभस्वेदरोमास्त्रादिः, चेष्टा हस्तास्फालनादिः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या स्खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमव-
धायते ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजाऽनुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥ २७ ॥

अनाथबालस्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत्, यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तं प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति, तादृशस्याव-
श्यकबालविगमात् । यस्त्ववशक्त्यादिना बाल एव समावर्तते, सोऽपि यावदतीतबाल्यो
भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम्, “बाल आपोडशाद्वर्षात्” इति
नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

[एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ २ ॥]

वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः,
अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु, साध्वीषु च स्त्रीषु, विधवासु
रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने
गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः ।

ताञ्जिष्ठ्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

वयमन्नानन्तराधिकारिणो रक्ष्याम इदं धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्ती-
नां तद्धनं गृह्णन्ति तावक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाकू त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

अज्ञातस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रणष्टमित्येवं पटहादिना उद्धोष्य राजद्वारादौ र-
क्षितं वर्षत्रयं स्थापयेत् । वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा स एव गृह्णीयात् । त-
दूर्ध्वं तु नृपतिर्विनियुज्जीत ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तत् द्रव्यमर्हति ॥ ३१ ॥

मदीयं धनमिति यो वदति स किरूपं, किसंख्याकं, कुत्र प्रणष्टं तद्धनमित्यादिविधानेन
प्रष्टव्यः । ततो यदि रूपसंख्यादीन् सत्यान्वदति तदा स तत्र धनस्वामी तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति, तथा वर्णं शुक्लादि, आकारं कः-
कमुकुटादि, परिमाणं च यथावदजानन्नष्टद्रव्यसमदण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

देशकालादिसंवादे पुनः—

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगताक्षृपः ।

दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

यदेतद्राजा प्रणष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात्षड्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तं पूर्वेषां साधू-
नामयं धर्म इति जानन् राजा गृह्णीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायं षड्भागादि-
ग्रहणविकल्पः । अवशिष्टं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

यद्द्रव्यं कस्यापि प्रणष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तै रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्मिंश्च द्र-
व्ये यांश्चौरान्गृह्णीयात्तान्हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु “शतादभ्यधिके वधः” इति द-
शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्याधिकद्रव्यहरणे वधमाह, तन्न । तत्र सन्धि कृत्वा तु ये चौर्यमि-
ति स्वल्पेऽपि प्रणष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानाच्छतादभ्यधिके वध इत्य-
स्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

यो मानुषः स्वयं निधिं लब्ध्वा, अन्येन वा निधौ प्राप्ते ममायं निधिरिति वदति सत्येन
प्रमाणेन च स्वसंबन्धं बोधयति, तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततो निधानात् षड-
भागं द्वादशभागं वा राजा गृह्णीयात् । अवशिष्टं तस्यार्पयेत् ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्डयः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्यायालपीयसी कलाम् ॥ ३६ ॥

अस्वीयं स्वीयमिति ब्रूवन्स्वधनस्याष्टमभागं दण्डयः । यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्तालपभा-
गं गणयित्वा केनावसादं न गच्छति विन्यज्ज लभते, तदण्डयः । अल्पीयसीमितीयसुन्नन्तनिर्दे-

शात्पूर्वस्मादन्योऽयं दण्डः । विकल्पश्च निगुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥

[ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।

तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ ३८ ॥]

विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृह्णीयात् । न षड्भागं दद्यात् । य-
स्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः । अत एवोक्तम् “सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदन्” (म. स्मृ. १-१००)
इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः—

“परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्निति ।

राजगामी निधिः सवेः सर्वेषां ब्राह्मणादते ॥”

याज्ञवल्क्योऽप्याह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्थं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ (या. स्मृ. २-३४)

अतो यन्मेधातिथिगोविन्दराजान्यां “ममायमिति यो ब्रूयात्” (म. स्मृ. ८-३९) इत्यु-
(१)क्तं राजदेयार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं, तदनार्थम् ।

नारदादिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितम् ।

न मेधातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

यं तु पश्येन्निति राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।

तस्माद् द्विजेभ्यो दत्त्वार्धमर्थं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

यं पुनरस्वामिकं पुरातनं भूम्यन्तर्गतं निधिं राजा लभते तस्माद् ब्राह्मणेभ्योऽर्थं दत्त्वार्ध-
मात्स्मीयधनागारे च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।

अर्धभागक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वाद्ब्राह्मणेतरेलब्धानां सुवर्गाद्युत्पत्तिस्थानानां च-
धेहरो राजा यस्मादसौ रक्षति, भूमेश्च प्रभुः ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्ववरोभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुज्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

यद्धनं चौरैर्लोकानामपहृतं तद्राज्ञा चौरैभ्य आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा
स्वयमुपयुज्जानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धर्मांश्श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।

समीदय कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

धर्मान्ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितानाम्नायावि-
रुद्धान्, “देशजातिकुलधर्मांश्चात्मनायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणम्” इति गातमस्मरणात् । श्रेणी-
धर्मांश्च वणिगादिधर्मान्प्रतिनियतकुलव्यवस्थितान्ज्ञात्वा तदविरुद्धान् राजा व्यवहारेषु तत्त-
द्धर्मान्वयवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

(१) विद्वान् ब्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिमिरुद्धितं निधिं यदा प्राप्नुयात्तदा सर्वमेवाददीत न
राज्ञे पूर्वोक्तं भागं दद्यात् । अस्यार्थवादः—सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं “सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदन्”
इति । एतच्चाशेषतो ग्रहणं, यो ब्राह्मणस्वामिक एव निधिः, यस्त्वविशतस्तत्रैव ।

यस्मात्-

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।

प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माण्यनुतिष्ठन्तः, स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि व-
त्मानाः, दूरेऽपि सन्तः सान्निध्यनिबन्धनस्नेहाभावेऽपि लोकस्य प्रिया भवन्ति ॥४२॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह-

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः ।

न च प्रापितमन्येन प्रसेदर्थं कथंचन ॥ ४३ ॥

राजा राजनियुक्तो वा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः-

न राजा तु वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः ।

स्वयं कर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम् ॥

न चार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितं विवादं धनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैर्व्याधः पदं स्थानं प्राप्नोति, तथाऽनुमानेन दृष्टप्रमाणे-
न वा धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ।

देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

व्यवहारदर्शनप्रवृत्तो राजा छलमपहाय सत्यं पश्येत्तथाऽर्थं च । अर्थं आदित्वान्मत्त्वर्थो-
योऽच् । अर्थवन्तं गोहिरण्यादिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत्, न त्वहमनेनाक्षिणिकोच-
नेनोपहसित इत्यादिस्वलपापराधम् । आत्मानं च तत्त्वनिर्णये स्वर्गादिकलमागिनं, साक्षि-
णः सत्यवादिनः, देशं कालं च देशकालोचितं स्वरूपं, व्यवहारस्वरूपं गुह्यवृत्तादिकं
पश्येत् ॥ ४५ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।

तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

विद्वद्भिर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यद् दृश्यमानशास्त्रमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय
व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

एतत्सकलव्यवहारसाधारणं परिभाषात्मकमुक्तम् । संप्रति ऋणादानमधिकृत्याह-

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णं चोदितः ।

दापयेद्वनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ ४७ ॥

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्वामिना राजा बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्र-
माणप्रतिपादितं धनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् । अधमर्णादुत्तमर्णाय दापयेदित्यर्थः ॥४७॥

कथं दापयेदित्याह-

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णो लभते तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य तमर्थं दापयेत् ॥४८॥

तानुपायानाह-

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४४ ॥

धर्मादना प्रयुक्तमर्थं साधयेत् । अत्र धर्मानाह बृहस्पतिः—

सुहृत्संवन्धिसंदिष्टः साम्ना चानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥

देये धनेऽधर्मस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा च वक्ष्यति—“अर्थेऽपव्ययमानं तु” (म. स्मृ. ८-११) इति । मेधातिथिस्तु निःस्वो यः स व्यवहारेण दापयितव्यः । (१) अन्यत्कर्मापकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नं धनं तस्मात्तु गृहीयादित्याह । छलादीनि त्रीण्याह बृहस्पतिः—

छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्वली ।

अन्याहृतादि बाहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः ।

दारपुत्रपशुन्हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।

यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥

बन्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैस्वक्रमः ।

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

यः स्वयं साधयेदर्थं तुत्तमर्णोऽधर्मणिकात् ।

न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

य उत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थसधर्मर्णोत्स्वयं बलादिना साधयति । स स्वीयं धनं सम्यक्साधयन्नस्मात्स्वनिवेद्य किमिति बलादिकं कृतवानसीति न राज्ञा निषेद्धव्यः ॥ ५० ॥

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तिः ॥ ५१ ॥

[यत्र तत्स्यात्कृतं यत्र करणं च न विद्यते ।

न चोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवी क्रिया भवेत् ॥ ४ ॥]

नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपह्वानमधमर्णं करणेन लेख्यसाक्षिदिव्यादिना प्रतिपादितमर्थमुत्तमर्णस्य राजा प्रदायेत् । दण्डलेशं च “अपह्वे तद् द्विगुणम्” (म. स्मृ. ८-१३९) इति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्न्यूनमपि दण्डं पुरुषशक्त्या दापयेत् ॥ ५१ ॥

अपह्वेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्तादिशेद्देश्यं करणं वाऽन्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

उत्तमर्णस्य धनं देहीति सभायां प्राङ्मवाक्रेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापं सति अभियोक्ताऽर्थी देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणं निर्दिशेत् । प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणऋणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः । अन्यद्वा करणं पत्रादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापन्हुते च यः ।

यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

(१) तत्र धर्मत्कन्धकरीत्या स्तोत्रं स्तोत्रं ग्रहणमिदमद्य इदं च इदं परम्भः यथा कुटुम्बसंवाद्येऽस्त्वयं वयमपि तव कुटुम्बभूताः संविभागयोग्या इत्यादिपठितप्रयोगो धर्मः । यस्तु निःस्वः स व्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्र कर्णोदकवद्धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यम्, तत्रोत्पन्नं धनं तस्माद् गृहीतव्यम् । यस्तु व्यवहारो राजनिवेद्यस्तस्य सर्वोपायपरिक्षये योज्यत्वाद् बलग्रहणेन च गृहीतत्वात् । यस्तु साक्षाद् ददाति विद्यमानधनोऽपि स छलेन दातव्यः । केनचिदपदेशेन विबाहोत्सवादिनां कटकाद्याभरणं गृहीत्वान दातव्यं, यावदनेन तद्धनं न दग्धम् ।

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति ।

सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।

निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ।

न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थोऽस्ति होयते ॥ ५६ ॥

अदेश्यं यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वथाऽवस्थानं न संभवतीति । निर्दिश्य वा देशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति । यश्च पूर्वोत्तरान् स्वोक्तानर्थान्विरुद्धान्नावगच्छति । यश्च मम हस्तात्सुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद् गृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति । यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्त्वया रात्रावसाक्षिकं दत्तमित्येवमादि प्राड्विवाकेन पृष्टः सन् न समाधत्ते । यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते । यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रश्नं नेच्छेत् । यश्च निष्पतेत्, उक्तांश्च व्यवहारान्पुराऽनाख्याय यथास्थानात्स्थानान्तरं गच्छेत् । यश्च ब्रूहीत्युक्तो न किञ्चिद् ब्रवीति । उक्तं साध्यं न प्रमाणेन प्रतिपादयति । पूर्वं साधनं, अपरं साध्यं, तथो न जानाति, असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति । असाध्यमेव ममानेन 'शशशृङ्गकृतं धनुर्द्वयम्' इत्यादि साध्यत्वेन निर्दिशति, स तस्मात्साध्यादर्थोऽङ्गीयते ॥ ५३—५६ ॥

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

साक्षिणो मम विद्यन्त इत्युक्त्वा तान्निर्दिशेत्युक्तो यो न निर्दिशति तं पूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राड्विवाकः पराजितं कथयेत् । "ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा" इति वा पाठः । अत्र छान्दसमिकारस्य पूर्वरूपत्वम् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद् ब्रूयाद्वध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः ।

न चेन्निपक्षान्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

योऽर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्यो लघुनि विषये दण्ड्यश्च धर्मतः स्यात् । प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मत एव पराजितः स्यान्न तु छलेन ॥ ५८ ॥

यो यावन्निन्हुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद् द्विगुणं दमम् ॥ ५९ ॥

यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयति, अर्थी वा यत्परिमाणधने मिथ्या वदति तावधार्मिकावपहृतमिथ्योक्तधनाद् द्विगुणं दण्डरूपं दापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनाज्ज्ञानपूर्वापहृतमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिनाऽऽलापमिथ्यानियोगेऽपहृते द्विगुणमिति शतदशमभागं वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ।

त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ ६० ॥

धनार्थिनोत्तमणेन राजपुरुषापकर्षाकृताह्वानः प्राड्विवाकेन पृष्टः सन्न्यदा न धारयामीत्यपह्वानो भवति, तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्र्यवरैः साक्षिभिस्त्रयोऽवरा न्यूना येषां तैरर्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान्सम्प्रवक्ष्यामि यथावाच्यमृतं च तैः ॥ ६१ ॥

धनिभिरुत्तमर्गादभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि । यथा च तैरपि सत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्यूद्रयोऽनयः ।

अथ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तस्तद्देशजाः क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीया अर्थिनिदिष्टाः सन्तः साक्षित्वयोग्या भवन्ति । ते हि कृतपरिकरपुत्रभवास्तद्देशवासिना विरोधाच्च नान्यथा वदन्ति, न तु ये केचिदृणादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः स्युः । आपदि तु वाग्दण्डसारस्यलोसंप्रहणादिषु कव्यतिरिक्ता अपि साक्षिणो भवन्ति ॥ ६२ ॥

आत्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।

सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

“क्षत्रविद्यूद्रयोऽनयः” (म. स्मृ. ८-६२) इत्युक्तत्वात्ततो ब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेष्वित्यभिधानम् । सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञा लोभरहितास्ते साक्षिणः कर्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

नार्थसम्बन्धिनो नात्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दूष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥ ६४ ॥

ऋणाद्यर्थसम्बन्धिनोऽधमर्गाद्याः, आत्ता मित्राणि, सहायास्तत्परिचारकाः, शत्रवः, स्थानान्तरावगतकौटसाक्षाः, रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षिणो न कर्तव्याः । लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाऽभिधानहेतूनां सम्भवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गभ्यो विनिर्गतः ॥ ६५ ॥

प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वान्न राजा साक्षी कार्यः । कारुः सूपकारादिः, कुशीलवो नदादिः, तयोः स्वकर्मव्यप्रत्वात्प्रायेण धनलोभवत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियोऽप्यव्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यप्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी, सङ्गविनिर्गतः परिव्राजकस्तयोरपि स्वकर्मव्यप्रत्वाद् ब्रह्मनिवृत्ताच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियग्रहणादव्ययनाग्निहोत्रादिव्यघेतराह्वणस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रो गर्भदासः, न वक्तव्यो विहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः, दस्युः क्रूरकर्मा, “न क्रुद्धो नापि तस्करः” (म. स्मृ. ८-६७) इति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृन्निषिद्धकर्मकारी, एतेषां रागद्वेषादिमम्भवात् । न वृद्धः, प्रायेण स्मृतिभ्रंशसंभवात् । न बालः, अप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैकः, विनाशप्रवासशङ्कया तस्य त्रयवरैरिति विधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्यांचिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थं निषेधवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः, धर्मानभिज्ञातत्वात् । विकलेन्द्रिय उपलब्धिवैकल्यान्न साक्षी कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुतृष्णोपपीडितः ।

न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

आर्तो बन्धुविनाशादिना, मत्तो मद्यादिना, उन्मत्त उत्क्षेपभृतावेशादिना, क्षुधापिपासादिना पीडितः, श्रमार्तो वर्त्मगमनादिना खिन्नः, कामार्तः उत्पन्नक्रोधः, चौरश्च न साक्षी कार्यः

इति सर्वत्र सम्बन्धते । तत्रातीदिबुद्धिवैकल्यात्, चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ॥

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोऽनयः ॥ ६८ ॥

स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रि-
यविशां सदृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः शूद्राणां, चाण्डालादीनां चा-
ण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानम् । उक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यस-
म्भवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अत एव याज्ञवल्क्यः—

“यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः । (या. स्मृ. २. ६९) ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्घैश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वाऽऽतताय्यादिकृते यः कश्चिदुपल-
भ्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति, न तु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥

तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति—

स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

अन्तर्घैश्मादाबुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षि-
णः स्युः ॥ ७० ॥

नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वम् ? इत्यत्राह—

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसा तथा ॥ ७१ ॥

बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसां च साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरा वाग्भवति । अतस्ता-
मनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् “बाह्यैर्विभावयेलिलङ्गैः” (म० स्मृ० ८-२५) इति ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च ‘गृहिणः’ इत्युक्तसाक्षिपरीक्षा
न कार्या । ‘स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यम्’ (म. स्मृ. ८-७०) इत्यस्त्वैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात् । समेषु तु
विरुद्धानां मिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु
य उत्तमाः, क्रियावन्त इत्यर्थः । अत एव बृहस्पतिः—“गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताः” इति । गोवि-
न्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्ब्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।

तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

चक्षुर्मात्रे साक्षादर्शनात्, श्रोत्रप्राप्त्य च श्रवणात्साक्ष्यं सिद्ध्यति । यत्र साक्षी सत्यं वद-
न्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दण्डभावेऽर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसमायां वदन्नवामुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मान्त-
रजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७१ ॥

यत्रानिवद्धोऽपीनेत शृणुयाद्वाऽपि किञ्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद् ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७२ ॥

त्वमस्मिन्निपये साक्षी भवेत्येवमकृतोऽपि यत्किञ्चिद्व्यादानादि पश्यति वाक्पाश्या-
दिकं वा शृणोति तत्रापि साक्षी स पृष्टः सन् यथोपलब्धं कथयेत् । अयं त्वकृतसाक्षी सामा-
न्येन मनुनोक्तः । अस्य “ग्रामश्च प्राङ्मिहलक्ष राजा च” इत्यादिना सारवादिभिः पाङ्क्तिभ्य-
मुक्तम् ॥ ७३ ॥

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद् बहुयः शुच्योऽपि न खियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दीपैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७४ ॥

एकोऽलुब्ध इत्यत्राकारप्रदलेषो द्रष्टव्यः । एकोऽपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अत
एव व्यासः—

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

(१) मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां “एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यात्” इति पटितं, व्याख्यातं
च-लोभात्नक्त एकः साक्षी न भवति । एवं चालुब्धो गुणवान्कल्याणचिद्वस्थावामेकोऽपि भव-
तीति खियः पुनरात्तत्राचार्युक्ता बहुयोऽप्यस्थिरबुद्धित्वाद्व्यादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहा-
र साक्षिण्यो न भवन्ति । अपर्यालोचिते तु स्तेयवाग्दण्डपाश्यादौ “क्षियाऽप्यसम्भवे का-
र्यम्” (म० स्मृ० ८-७०) इति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदीपैर्व्याप्तान्तेऽपि
पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद् ब्रूयुस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

यत्साक्षिणो भयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद् ब्रूयुस्तद्व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यम् । यत्पुनः
स्वाभाविकादन्यत्कृतोऽपि कारणाद्वदन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं, तन्न ग्राह्यम् ॥ ७८ ॥

समान्तः साक्षिणः प्रातानधिप्रत्यथिसन्निधौ ।

प्राङ्मिवाकोऽनुयुज्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तानधिप्रत्यथिसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिं स्वयन्व-
क्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

यद् द्वयोरनयोर्वैथ कार्येऽस्मिन्नेष्टितं मिथः ।

तद् ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद् द्वयोरधिप्रत्यथिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये चेष्टितं जानीथ, तत्सर्वं सत्येन कथयत ।
यतो युष्माकमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साद्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानापनोति पुष्कलान् ।

इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेया ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

(१) एकस्य पुनः प्रतिषेधो लोभादिरहितस्य प्रतिप्रत्ययार्थः । तेन सत्यवादितया निश्चित एकोऽपि
साक्षी भवत्येव । खियस्तु न कथंचित्साक्ष्यमर्हन्त्यलवावबोधा वा शुच्योऽपीति गुणवत्योऽपीत्यर्थः । अत्र हे-
तुः स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादिति । प्रकृतिरेषा स्त्रीणां यद् बुद्धेश्चपलत्वं गुणास्तु यश्नोपार्जिता अपि प्रमादालस्यादि-
नान्यतया । यतः स्वाभाविकमस्यैव तिष्ठेदेव, यथाऽऽभवाविनो घृतादिनोत्पत्तेः ।

इति सर्वत्र सम्बध्यते । तत्रातीदिदुद्विचैकल्यात्, चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ॥

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोः ॥ ६८ ॥

स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः शूद्राणां, चाण्डालादीनां चाण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानम् ॥ उक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसम्भवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अत एव याज्ञवल्क्यः—

“यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः । (या. स्मृ. २. ६९) ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्घर्मन्यदरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वाऽऽतताय्यादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति, न तु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणेपेतः ॥ ६९ ॥

तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति—

स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

अन्तर्घर्ममादाबुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः ॥ ७० ॥

नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमपि साक्षित्वम् ? इत्यब्राह्म—

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।

जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसा तथा ॥ ७१ ॥

बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसां च साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरा वाग्भवति । अतस्तामनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् “बाह्यैर्विभावयेल्लङ्गैः” (म० स्मृ० ८-२९) इति ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च ‘गृहिणः’ इत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या । ‘स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यम्’ (म. स्मृ. ८-७०) इत्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात् । समेषु तु विरुद्धानामभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु य उत्तमाः, क्रियावन्त इत्यर्थः । अत एव बृहस्पतिः—“गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताः” इति । गोविन्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्ब्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादित्याह ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।

तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

चक्षुर्ग्राह्ये साक्षादर्शनात्, श्रोत्रग्राह्यं च श्रवणात्साक्ष्यं सिद्ध्यति । यत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दण्डभावेऽर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।

अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसभायां वदन्नवासुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मान्त-
रजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिवद्धोऽपीजेत शृणुयाद्वाऽपि किञ्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद् ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

त्वमस्मिन्विषये साक्षी भवेत्येवमकृतोऽपि यत्किञ्चिद्वगादानादि पश्यति वाक्पाङ्ग्या-
दिकं वा शृणोति तत्रापि साक्षी स पृष्टः सन् यथोपलब्धं कथयेत् । अयं त्वकृतसाक्षी सामा-
न्येन मनुनोक्तः । अस्य “ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च” इत्यादिना नारदादिभिः पाङ्क्तिभ्य-
मुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद् बह्वयः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दीपैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

एकोऽलुब्ध इत्यत्राकारप्रदर्शेणो द्रष्टव्यः । एकोऽपि साक्षी लोभादिरद्वितः स्यात् । अत
एव व्यासः—

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

(१)मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां “एको लुब्धस्तत्साक्षी स्यात्” इति प्रतिज्ञां, व्याख्यातं
च-लोभात्तत्र एकः साक्षी न भवति । एवं चालुब्धो गुणवान्कल्याणचिद्वस्यतायामेकोऽपि भव-
तीति स्त्रियः पुनरात्मज्ञौचादियुक्ता बह्व्योऽप्यस्थिरबुद्धित्वाद्गणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहा-
र साक्षिण्यो न भवन्ति । अपर्यालोचिते तु स्तेयवाग्दण्डपातप्यादौ “द्विधाऽप्यसम्भवं का-
र्यम्” (म० स्मृ० ८-७०) इति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि
पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद् ब्रूयुस्तद्वाह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

यत्साक्षिणो भयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद् ब्रूयुस्तद्व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यम् । यत्पुनः
स्वभावविकादन्यत्कृतोऽपि कारणाद्वदन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं, तत्र ग्राह्यम् ॥ ७८ ॥

समान्तः साक्षिणः प्रातानधिप्रत्ययिसन्निधौ ।

प्राड्विवाकोऽनुयुज्यते विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभामध्यं साक्षिणः संप्राप्तानर्थिप्रत्ययिसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः । प्रियोक्ति रचयन्व-
क्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

यद् द्वयोरनयोर्वैथ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।

तद् ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद् द्वयोरर्थिप्रत्ययिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये चेष्टितं जानीथ, तत्सर्वं सत्येन कथयत ।
यतो युष्माकमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साद्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।

इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेणा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

(१) एकस्य पुनः प्रतिषेधो लोभादिरद्वितस्य प्रतिप्रसवार्थः । तेन सत्यवादितया निश्चित एकोऽपि
साक्षी भवत्येव । स्त्रियस्तु न कथंचित्साक्ष्यमर्हन्त्यलनावबोधा वा शुच्योऽपीति गुणवत्योऽपीत्यर्थः । अत्र हे-
तुः स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादिति । प्रकृतिरेषा स्त्रीणां यद् बुद्धेश्चपलत्वं गुणास्तु यत्नोपाजिता अपि प्रमादालस्यादि-
नान्यतया । यतः स्वाभाविकमर्थैर्यं तिष्ठेदेव, यथऽऽमयाविनो घृतादिनोत्पत्तेः ।

मन्वर्थमुक्तावलीसहितमनुस्मृतौ-

(विक्रियाद्यो धनं किञ्चिद् गृह्णीयात्कुलसन्निधौ ।

क्रमेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ ५ ॥)

साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदन्सन्नुत्कृष्टान्ब्रह्मलोकादीन्प्राप्नोति पुष्कलान्, इह लोके
चात्युत्कृष्टां ख्यातिं लभते । यस्मादेपा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्वध्यते वारुणैर्भृशम् ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेद्भूतम् ॥ ८२ ॥

[ब्राह्मणो वै मनुष्याणामादित्यस्तेजसां दिवि ।

शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ ८३ ॥

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।

सान्निधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८४ ॥

एकमेवाद्वितीयं तु प्रब्रुवन्नावबुध्यते ।

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ८५ ॥]

यस्मात्साक्षी मृषा वाचं कथयन्वरुणसंवन्धिभिः पाशः सर्परज्जुभिर्जलोदरेण परतन्त्रो
सः शतं जन्मानि यावदत्यर्थं पीड्यते । तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ॥ ८६ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।

तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८७ ॥

यस्मात्सत्येन पूर्वाजितादपि पापात्साक्षी मुच्यते, धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिर्भा-
तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८८ ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।

माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८९ ॥

यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठ आत्मैवात्मनः शरणं, तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां स-
माहुत्तमं साक्षिणं मृषाऽभिधानेनावज्ञासीः ॥ ९० ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ९१ ॥

पापकारिण एवं मन्यन्तेऽस्मान् अधर्मप्रवृत्तान् कश्चित्पश्यतीति । तान्पुनर्वक्ष्यमाण-
वाः पश्यन्ति, स्वस्यान्तरपूरुषः पश्यति ॥ ९२ ॥

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ।

रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ९३ ॥

द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्नियमवायुरात्रिसंध्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणां
माशुभकर्मज्ञाः । दिवादीनां चाधिष्ठातृदेवताऽस्ति, सा च शरीरिण्यैकत्रावस्थापिता तत्
जानातीत्यागमप्रामाण्याद्देवान्तदर्शनं तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ९४ ॥

देवब्राह्मणसन्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्भूतं द्विजान् ।

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णो वै शुचिः शुचीन् ॥ ९५ ॥

प्रतिमादेवताब्राह्मणसन्निधाने शुचीन्दिजातिप्रभृतोन्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा स्वयं
प्राङ्निवाकः पूर्वाह्णे काले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ॥ ९६ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणां पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।

गोपीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ९७ ॥

ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं क्षत्रियं पृच्छेत् । गोवीज-
सुवर्णापहारे यत्पापं तद्भवतोऽमृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्यम् । शूद्रं पुनः सर्वे क्षत्रमागतापैः
सम्बध्यसे यदि मृषा वदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृत्स्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥

ब्राह्मणहन्तुः, स्त्रीघातिनो बालघातिनश्च ये नरकादिलोका ऋषिभिः स्मृताः, ये च मित्रद्रो-
हादिकारिणः, ये चोपकर्तृरूपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्रात्त्वया कृतम् ।

तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

हे शुभाचार ! यत्त्वया जन्मत आरभ्य किञ्चित्सुकृतं कृतं, तत्सर्वं त्वदीयं कुक्कुरादिकं सं-
क्रामति, याद त्वमस्त्यं ब्रवीषि ॥ ९० ॥

एकाऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण ! मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृदयः पुरयपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥

हे भद्र ! एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदाऽऽत्मानं मन्यसे, मैवं संस्थाः । यस्मादेवं
पापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्मुनिः सर्वज्ञस्तत्र हृदये परमात्मा नित्यतवस्थितः । तथा च
श्रुतिः—“द्वा सुपर्णा सयुजा सखा समां वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-
त्त्यनश्नन्नन्ये अभिचाकशीति ॥ ९१ ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरुक्षेत्रं ॥ ९२ ॥

सर्वसंयमनायमः परमात्मा, वैवस्वत इति दण्डवारित्वात्, देवतादेवः, यस्तवैव हृदि
विष्ठति तेन सह यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदा त्वन्मनोगतमसावन्यज्जानाति त्वं चा-
न्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवं चात्र सत्याभिधानेनैव नि-
पापः कृतकृत्योऽसि । पापनिर्हरणार्थं मा गङ्गां मा च कुरुक्षेत्रं यासीः, मनूकमेवात्र । गङ्गा-
कुरुक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतम्—“कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगा-
हिता” इति । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रो यो यमो दक्षिणदिक्पतिलाकृतः
कर्मगोचरीभूतत्वाच्च हृदये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वाभावाद्विवादो ना-
स्त तदा मा गङ्गां मा कुरुक्षेत्रं यासीरिति व्याचक्षाते ॥ ९२ ॥

नम्रो मुराडः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

यः साक्ष्यमस्त्यं वदेत्स नमः कृतमुण्डनपरिभवोऽन्धः कर्पूरगोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रु-
कुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किलिबपी नरकं व्रजेत् ।

यः प्रज्ञं नित्यं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

(१)कः पुनरसौ मुनिर्भयातिशयप्रदशनार्थनाह—यथैव सर्वप्राणिनां देहनायच्छेदकारीयातनाभिश्च नि-
ब्रूहीतेति श्रुतिपथनागतो भवतः सोऽयं तव हृदये वर्तत, न विप्रवृष्टः । स चापराधं मामेवं नयति मा चर्व
मनति कृथाः । एष आत्मा मदीयो मामुपैक्षिष्यत इति । न ह्येतस्य कश्चिदभयस्तेन चेदविवादः स
चेत्प्रसन्नः प्रत्ययिनः किं गंगागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये किं कुरुक्षेत्रगमनेऽस्ति प्रयोजनं, तत्कर्तुं पाप-
क्रमोपलक्षणार्थं ततः पुण्यम्, तदिहैवाविस्वादिनि परमात्मनि । नहि पापकारिण आत्मा निर्विशङ्को भवति,
किं मेऽतः स्यादेतेनेति । नादिकस्यापि किं कथिका भवत्येव गंगातदी पावनतो कुरुक्षेत्रं तु देश एव पावनः ।

यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यं ब्रूयात्, स पापवानधोमुखो महान्धकारे यो नरकस-
गच्छति ॥ ९४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ।

यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥ ९५ ॥

यः सभां प्राप्नोऽर्थस्य तत्त्वार्थस्य वैकल्यमयथार्थाभिप्रायमप्रत्यक्षमनुपलब्धमुक्तोचा-
दिसुखलेखेन कथयति, स नरोऽन्ध इव सकण्टकान्मत्स्यान्भक्षयति, सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमे-
महल्लभते ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशाङ्कते ।

तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं वदत्युतावृतमिति न शङ्केत, किन्तु सत्यमे-
वायं वदतीति निर्विशङ्कः सम्पद्यते । तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवा न जानन्ति ॥ ९६ ॥

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।

तावतः संख्यया तस्मिञ्छृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

[एवं संबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः ।

पशुन्गोश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥ ९८ ॥]

यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतं वदन् यत्संख्याकान्पित्रादिवान्धवान्नरके योजयति,
तत्संख्याकान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान् साधो ! शृणु । अथवा यावतो बान्धवान् य-
स्मिन्हन्ति, यावतां बान्धवानां हननफलं प्राप्नोति, तावत्संख्याकान्छृणु । पक्षद्वयेऽप्यनृत-
निन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

पशुविषयेऽनृते पञ्च बान्धवान्नरके योजयति, पञ्चानां बान्धवानां हननफलं प्राप्नोति ।
एवं दश गोविषये, शतमश्वविषये, सहस्रं पुरुषविषये । संख्यागौरवं चेदं प्रायश्चित्तगौ-
वार्थम् ॥ ९८ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यच्चान्यत्पशुसंभवम् ।

गोवद्वस्त्रहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषु च ॥ १० ॥

अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ठ्रवतरादिषु ॥]

हिरण्यार्थेऽनृतं वदजातान् पित्रादीन् अजातांश्च पुत्रप्रभृतीन्नरके योजयति, एषां हननफलं
प्राप्नोति । भूमिविषये चानृतं वदन्सर्वप्राणिनां हननफलं प्राप्नोति । तस्माद्भूम्यनृतं मा
वदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

वैदूयादिष्वनृतं ब्रुवतो भूमिवदोपमाह—

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।

अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्वशमयेषु च ॥ १०० ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोयानेषु च तथाश्ववत् ।

गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥ ११ ॥]

स्त्रागङ्गपमाद्योदकविषयेऽनृते, स्त्रीणां च मैथुनाख्योपभोगविषये, अब्जेषु च, रत्नेषु च

इत्येतया वरुणदेवताकया “आपो हि धा” इति वृत्तेन वाग्देवताकेन जुहुयात् । घृतमग्नाविति
सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षाद्ब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।

तद्वृणं प्रान्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥ १०७ ॥

अव्याधितः साक्षो ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यन्तं यदि साक्ष्यं न वदेत्तदा तद्विवा-
दारूपदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्, तस्य च सर्वस्यर्णस्य दशमं भागं राज्ञो दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ १०८ ॥

यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्यग्निदाहसंनिहितपुत्रादिज्ञातिमरणानाम-
न्यतमं भवति, दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वाद्गणमुत्तमर्णस्य दण्डं च राज्ञा दाप्यः ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।

अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण स-
त्यमलम्भमानः प्राड्विवाको वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।

वसिष्ठश्चापि शपथं शेषे पैजवने नृपे ॥ ११० ॥

सप्तर्षिभिर्देवैश्चेन्द्रादिभिः सन्दिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः, वसिष्ठोऽप्यनेन पुत्रवर्त-
भक्षितमिति विश्वामित्रेणाब्रुष्टः स्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये सुदासि राजनि शपथं चकार ।
अनेकार्थत्वाद्धातूनां शपिरपि करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वलपेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

स्वलपेऽपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात् । वृथा शपथं कुर्वन्परलोक इह लोके नर-
कप्राप्त्या अकीर्तिप्राप्त्या च नाशं प्राप्नोति ॥ १११ ॥

वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह—

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

बहुभार्यस्य नान्यामहं कामये त्वमेव मत्प्रेयसोत्येवंविशिष्टः सुरतलाभार्थं कामिनीविषये,
विवाहविषये च मयाऽन्या न वोढव्येत्यादौ, गवां घासाद्युपहारे च, अग्नौ होमार्थमिन्ध-
नाद्युपहारे, ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं न भवति ॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

ब्राह्मणं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधं मम निष्फलं स्यादित्येवम् ।
वैश्यं गोबीजकाञ्चनानि च मम निष्फलानि स्युरित्येवम् । शूद्रं च सर्वाणि मे पातकानि
स्युरित्येवं शापयेत् ॥ ११३ ॥

कार्यगौरवलाघवापेक्षया—

अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

अग्निसन्निभं पञ्चाशत्पलिकमष्टाङ्गुलमयःपिण्डं हस्तद्वयविन्यस्तसप्ताश्वत्थपत्रं शुद्धा-

दिकं सप्त पदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनं निमज्जयेत् ।
अशेषेति कर्तव्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया । पुत्राणां दाराणां च पृथक् शिरस्येनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यं प्रदीप्तोऽग्निर्न दहति, आपश्च यं नोन्मज्जयन्ति, न चार्तिमेव महतीं प्राप्नोति स
शपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

अत्र प्रकृतमर्थवादमाह—

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।

नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६ ॥

यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्न ऋपेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्योऽसीत्येवं कनीयसा वैमात्रेयेणा-
भिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति स यथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चार-
भृतः सत्येन हेतुना रोमैकमपि बद्धिर्न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्निवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।

तत्तत्कार्यं निर्वृतं कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितं भवेत्तत्कार्यमसमाप्तं प्राङ्वि-
वाकः पुनरपि निर्वर्तयेत् । यदपि च दण्डसमाप्तिर्यन्ततां नीतं तदपि पुनः परीक्षेत ॥ ११७ ॥

वक्ष्यमाणविशेषार्थं लोभादीन्पृथङ् निर्दिशति—

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

लोभेन, विपरीतज्ञानेन, भयेन, स्नेहेन, कामेन, क्रोधेन, अज्ञानेन, अनवधानेन साक्ष्यम-
सत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

एषां लोभादीनां मध्यादन्यतममस्मिन्निमित्ते सति यो मिथ्या साक्ष्यं कथयेत्तस्य दण्डवि-
शेषाणि क्रमशो वदिष्यामि ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

लोभेन मिथ्याऽभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानां सहस्रं दण्ड्यः, मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्य-
माणम्, भयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ, मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्यावदन्प्रथमसाहसं दशगुणं दण्ड्यः । क्रोधेन तु परं मध्य-
मसाहसं त्रिगुणं वक्ष्यमाणं, अज्ञानत्वाद् द्वे शते, बालिश्यादवनवानात्पण्यशतमेव दण्ड्य इति
सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।

धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वमु-
क्तिरिह कान्दण्डान्मन्वादय आहुः । एतच्च सप्तकौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु—

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णाध्यामिको वृषः ।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

क्षत्रियादींस्त्रीन्वर्णां कौटसाक्ष्ये प्रवृत्तान् पूर्वोक्तेन दण्डेन दण्डयित्वा धामिको राजा स्वराष्ट्राद्विवासयेत् । ब्राह्मणं तु धनदण्डव्यतिरेकेण स्वराष्ट्रान्निःसारयेत् ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्सप्तप्रधानमक्षतम् ॥ (म. स्मृ. ८-३८०) ।

इति धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणं पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वा नग्नं कुर्यादिति व्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्वं वासोऽपहरणं गृहभङ्गो वेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४ ॥

हैरण्यगर्भो मनुर्दश दण्डस्थानान्युक्तवान् । यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्महत्यपराधेऽक्षतशरीरो देशान्निःसार्यते ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

लिङ्गादीन्येतानि दश दण्डस्थानानि, अतस्तत्तदङ्गेनापराधे सति अपराधलाघवगौरवापेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्रुतं धनदण्डः । देहदण्डो मारणं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।

सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमवेक्ष्य ग्रामारण्यादिवापराधिस्थानं रात्र्यादिकं वाऽपराधस्यापेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनशरीरादिसामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् । एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।

अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

जीवतः ख्यातिर्यशः, मृतस्य ख्यातिः कीर्तिः, यस्मादनुबन्धाधनपेक्ष्य दण्डनमिहलोके यशोनाशनं, मृतस्य च कीर्तिनाशनं, परलोके च धर्मान्तराजितस्वर्गप्रतिबन्धकं, तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

अदण्डयान्दण्डयन् राजा दण्डयांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

राजा दण्डानर्हान्धनलोभादिना दण्डयन्, दण्डार्हीश्चानुराधादिनोत्सृजन्महतीमख्यातिं प्राप्नोति, नरकं च व्रजति ॥ १२८ ॥

चाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

न साधु कृतवानसि, मैवं भूयः कार्षीरित्येवं वाङ्निर्भर्त्सने प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात् । तथापि यदि नोपशाम्यति, तदा धिग् जालम मा जीवनिस्ते पापस्य भूयादित्येवमादि तस्य कार्यम् । तथापि यद्यसन्मार्गान्न निवर्तते, तदा धनदण्डमस्य तृतीयं कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदास्तः परं वधदण्डं ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपं तस्य कुर्यान्न मारणम्, यतो वक्ष्यति “वधेनापि यदा त्वेतान्” (म. स्मृ. ८-१३०) इति ॥ १२९ ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।

तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

यदा व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्डयान्वशे कर्तुं न शक्नुयात्तदा एतेषु सर्वे वाग्दण्डादिचतुष्टयं कुर्यात् ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

ताम्ररूप्यसुवर्णानां या पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां प्रसिद्धास्ता दण्डाद्युपयोगार्थं साकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते, तद् दृश्यमानपरिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं वदन्ति ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।

ता राजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका परिमाणेन ज्ञेया । तास्तिस्त्रो लिक्षा राजसर्षपो ज्ञेयः । ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

गौरसर्षपाः षट् मध्यो, न स्थूलो नापि सूक्ष्मो, यवो भवति । त्रिमिर्यवैः कृष्णलं रक्ति-
केति प्रसिद्धम् । पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः । षोडश माषा सुवर्णः स्यात् । पुंलिङ्गश्चायं परिमा-
णवचनः ॥ १३४ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

चत्वारः सुवर्णा पलं स्यात् । दश पलानि धरणम् । कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुलया धृतं
रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

ते षोडश रूप्यमाषका रौप्यधरणं पुराणश्च राजतो रजतसम्बन्धी स्यात् । कार्षिकस्ता-
न्नमयः कार्षापणः पण इति विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागो बोद्धव्यः । अत एव
“पलं कर्षचतुष्टयम्” (अ.को. २-९-८६) इत्याभिधानिकाः ॥ १३६ ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

दश रूप्यधरणानि रौप्यशतमानो ज्ञातव्यः । चतुर्भिः सुवर्णेनिष्कः प्रमाणेन बोद्ध-
व्यः ॥ १३७ ॥

पणानां द्वे शते सार्धं प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसो मन्वादिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमसाहसो
ज्ञेयः । पणसहस्रं तृत्तमसाहसो ज्ञेयः ॥ १३८ ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।

अपहृवे तद् द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

मयोत्तमर्णस्य धनं देयमिति सभायामधमर्णोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्च पणा इत्येवं दण्डमर्हति । यदा तु सभायामपि न किञ्चिदस्मै धारयामात्येवमालपति तदा पणशताद्दण्ड पणा इत्येवं दण्डमर्हति । इत्येवं मनुस्मृतौ दण्डप्रकारः ॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्युषिकः शते ॥ १४० ॥

वसिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीवी गृह्णीयात् । तामेव दर्शयति—शते प्रयुक्तेऽशीतिभागं प्रतिमासं वृद्धिं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषो ॥ १४१ ॥

साधूनामयं धर्म इति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमासं गृह्णीयात् । यस्मात् द्विकं शतं हि गृह्णानो वृद्धिधनग्रहणे किल्बिषो न भवति ॥ १४१ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतसममितो नाधिकं मासस्य सम्बन्धिनीं वृद्धिं गृह्णीयात् ।

मन्वशीतिभागो लघु, द्विकशतग्रहणं गुह्यं, कथमिमौ ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेताम् ? अत्र (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्ध्या निर्वाहासम्भवे द्विकशतपरिग्रह इति व्याचक्षाते ।

इदं तु वदामः—सबन्धकेऽवशीतिभागग्रहणं, बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ (या. स्मृ. २-३७)

वेदान्तोद्गीतमहसो मुनेर्व्याख्यानमादित्ये ।

तद्विरुद्धं स्वबुद्ध्या च निबद्धमधुनातनैः ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

न चाधेः कालसंरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

भूमिगोधनादौ भोगार्थं बन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तां वृद्धिमुत्तमर्णो न लभते । कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानाद् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मै दानं, न वाऽन्यतो विक्रयः । (२)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गो, नान्यत्र

(१)ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णां सकाशाद् द्विकादयश्चत्वारः कल्पयितव्या यथासङ्ख्येन आह्वयानुशास्यन्ते । समं न पादेन वाऽर्धेन वाऽधिकं तदाऽधिकेऽपि सपादद्विकं साद्विकमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिवृत्तेश्चानिवारणार्थं समग्रहणम् । यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तरव्यपदेशं निवर्तयति । इदमपि पूर्वणाजीवतः कल्पान्तरं यस्य वा महते धर्माय गृह्णारम्भो राजा च नातिधार्मिकस्तत्रायं विधिः । येऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति न्यायेन । समामिति पाठान्तरम्, संवत्सरं यावदेषा वृद्धिर्न परतोऽपि महत्वादिकत्वाद्वैगुण्यं स्यात् ।

(२) आश्विन्तु भुञ्जानो नान्यां वृद्धिं लभेत । गाण्डेऽप्याधौ कालसंरोधाच्चिरमवस्थानाद् द्विगुणीभूतस्य मोक्षमाणे न निसर्गोऽस्ति न विक्रयः । अन्यत्र च विधिना अर्पणं निसर्गः । अन्यत्र संक्रामितं द्विगुणीभूतमपि पुनर्वधते एव । तथा च पठिष्यति 'सकृदाहता' इति विक्रयः प्रतिद्वः, सोपि न कर्तव्यः । किं तर्हि

बन्धकेनापेणमिति व्यावक्षाते । अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः, बन्धकीकृतभूम्यादेरन्य-
आधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।

मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

गोप्याधिविषयं वचनमिदम् । वज्रालङ्कारादिर्गोप्याधिर्वैकात्र भोक्तव्यः, भुञ्जानो वृद्धि-
मुत्सृजेत्प्राङ् मूल्येनात्रैवं तोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नोते सारावस्थाधिमूल्यदानेन
स्वामिनं तोषयेदन्यथा बन्धकचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ।

अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिर्बन्धकः, उपनिधीयत इत्युपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यम् । नारदस्मृतः-
लक्षितौ च निक्षेपोपनिधी । तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्यते । एतावाद्युपनिधी चिरकालाव-
स्थितावपि न कालात्ययमर्हतः । यदैव स्वामिना प्रार्थितौ तदव तस्यावहार्यौ समर्पणीया-
वित्थर्थः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्चो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

“यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि” (म. स्मृ. ८-१४७) इत्यनन्तरं भोगेन स्वत्वहानिं वक्ष्यति,
तदपवादार्थमिदम् । दुह्यमाना गौरुष्ट्रोऽश्च वहन्दमनार्थं च प्रयुक्तौ बलीवर्दादि एते प्रीत्या-
ऽन्येन तु भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनो न नश्यन्ति । प्रदर्शनार्थमिदं प्रीत्योपभुज्यमानं न
नश्यतीति विवक्षितम् । सामान्योपक्रमं चेदं विशेषाभिधानमिति तपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

यत्किञ्चिद्वनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दश वर्षाणि भुज्यमानं स्वामी प्रेक्षते,
मा भुङ्क्ष्वेत्यादिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति, नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति । तस्य तत्र स्वाम्यं
निवर्तते इति भावः ॥ १४७ ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।

भग्नं तद्यवहारेण भोक्ता तद् द्रव्यमर्हति ॥ १४८ ॥

जडो बुद्धिविकलः, न्यूनषोडशवर्षः पोगण्डः । तथा च नारदः—

बाल आषोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चापि शब्दितः ।

अस्यामवस्थायां कर्तव्यम् । आधिं भुञ्जीत यावद् द्विगुणं धनं प्रविष्टे ततो मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे
द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेवमभोग्यस्तावद् दैवं भोग्यस्वाधिरस्य लाभं तिष्ठेद्यावद्बाधो न आगते तु बाधे कथ-
ञ्चिद्वनिको दरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः स कञ्चित् कालं प्रतीक्ष्य राजनि निवेद्य विक्रीणोत बन्धम् ।
ततो विक्रयादुत्पन्नं द्विगुणमात्मनो बन्धनं गृहीत्वा शेषं मध्यस्थहस्ते ऋणिकसात्कुर्यात् । ननु च आधिः प्रग-
श्चेद् द्विगुणे धने यदि न मोक्षयेदिति पठ्यते । एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः । प्रगाशयत्वात् पूर्वस्वामिनः
स्वाम्यहानिः प्रयोक्तुश्च स्वत्वापत्तिः । यदि च निसर्गविक्रयो न स्तः, कीदृश्यमस्य स्वाम्यमुच्यते । तस्मात्
प्रतिषेधसामर्थ्येन प्रणाशवचनं प्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्थं व्याख्यायते वज्रादिविषयं वा । तस्य हि
भुज्यमानस्य प्रणाश एव न क्षेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रत्ययवमानस्य भोग्यता सम्भवति । तेनैतत्स्मृति-
व्यवस्थायां व्याख्येयं गौणौ चात्र प्रणाशनिसर्गौ, विक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्य एव । न ह्यसौ गौणतया
प्रतिपत्तुं शक्यते । एतदैव प्रस्तुत्य न स्यातां विक्रयाधीने इति स्मृत्यन्तरपठितम् । अत इह निसर्गोऽन्य-
त्राधानं विक्रयसाहचर्यात् सदृशौ हि तौ केनचिदंशेन ।

स धनस्वामी यदि जडः पोगण्डश्च न भवति तदीयदर्शनविषये च तद्धनं भुज्यते, तदा स्वामिनो व्यवहारेण नष्टं, ततो भोक्तुरेव तद्धनं भवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

[यद्विनाऽगममत्यन्तं भुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवे ।

न तच्छक्यमपाहृतं क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥ १३ ॥]

बन्धः, ग्रामादिमर्यादा, बालधनं, निक्षेपोपनिधिः,

वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते ।

इति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः, दास्यादिस्त्रियः, राजश्रोत्रियधनानि, उक्तेन दशव-
र्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति, न भोक्तुः स्वत्वं भजन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाननुज्ञातमार्धिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यो वृद्ध्या दत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खो निह्वेन भुङ्क्ते, तेन तस्य भोगस्य संशुद्ध्यर्थमर्धवृद्धिर्मोक्तव्या । बलभोगेन तु भोक्तव्ये बलादधिभुज्जाने सति सर्ववृद्धित्वाग एवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहता ।

धान्ये सदे लवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

वृद्ध्या धनप्रयोगः कुसीदं, तत्र या वृद्धिः सकृद् गृहीता सा द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूलवृद्धि-
द्विगुणैव भवति । प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्ध्यादिप्रयुक्ते, सदे
वृक्षफले, लूयत इति लव ऊर्णादिलोम तस्मिन्, बाह्ये च बलीवर्दादौ प्रयुक्ते विरेणापि
कालेन मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिक्रामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृता या वृद्धिर्द्विकं त्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता, तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्य-
तिरिक्ता कृता । अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृताऽपि वृद्धिर्वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादि-
रूपैर्यां मासे ग्राह्या । तथा च विष्णुः—“वृद्धिं दष्टुरकृतामपि वत्सरातिक्रमे यथाभिहिता
वर्णक्रमेण” द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किं त्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तरमाह—कुत्सितात्प्रसरत्यर्थं
पन्था इति कुसीदपथः, अयमधमर्णो यच्छूद्रविषयोक्तं पञ्चकं शतं द्विजातेरपि गृह्णातीत्येवं
कुत्सितपन्थाः, पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्ट इत्येवं मन्वादय आहुः । इयं चाकृता वृद्धिरुद्धा-
रविषये याचनादूर्ध्वं बोद्धव्या । तदाह कात्यायनः—

प्रोतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानं न दत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ १५३ ॥

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

[अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

प्रेक्ष्यश्च तमृणं दाप्यः काले देशे यथोदयम् ॥ १४ ॥]

समैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविध-
नियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमैः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं

गृहीयात् । न च शास्त्राददृष्टासुक्तधर्म्यद्विकत्रिकशताद्यधिकां गृहीयात्, अधर्मत्वबोधनार्थो निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां न गृहणीयात् । तासां स्वरूपमाह बृहस्पतिः—

कायिका कायसंयुक्ता मासप्राज्ञा च कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥

तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गहिता । कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन, कायिका चाति-
चाहदोहादिना, कारिता ऋणिकेन यानापत्काल एवोत्तमर्णोऽपि कृता । चतस्रोऽपि वृद्धीर-
शास्त्रीया न गृहीयात् । तथा च बृहस्पतिः—

भागो यद् द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते ।

पूर्णे च सोदयं पश्चादार्धपुण्यं तद्विगहितम् ॥

कात्यायनः—

ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता ।

आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा ॥

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ १५३ ॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

योऽधमर्णो धनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्स निर्जितासुक्तमार्गेण सत्यत-
याऽऽत्मसात्कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।

यावती संभवेद् वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति, तदा तद् गृहीत्वैव तत्रैव पुनः
क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति,
तदातुमर्हति ॥ १५५ ॥

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥

चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभररूपा वृद्धिरभिमतः । चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो
देशकालव्यवस्थितो यदि वाराणसीपर्यन्तं लवणादि शकटेन वहामि तदा ममेदं यद्धनं दात-
व्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः । यदि मासं यावद्ब्रूहामि तदा मासं यद्धनं दातव्यमिति
कालव्यवस्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ दैवादपूरयन्शकटादिना वहन्
लभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

अपि तु—

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥

स्थलपथजलपथयाने निपुणा इत्यद् देशपर्यन्तमित्यक्तालपर्यन्तमूह्यमाने सति एतावांलाभो
गृहीतुं युक्त इत्येवं देशलाभधनज्ञा वणिगादयो यां वृद्धिं तथाविषये चावस्थापयन्ति, सैव तत्र
व्यवस्था, तत्राधिगमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनाद्वणम् ॥ १५८ ॥

यो मनुष्यो यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमर्णो दर्शनीय इति, स
तं तस्मिन्काल उत्तमर्णस्यादर्शयन्स्तद्धनं दातुं यतेत ॥ १५८ ॥

प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।

दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ १५६ ॥

प्रतिभूत्वेन यद् देयं धनं तत्प्रातिभाष्यं, वृथादानं परिहासनिमित्तं भग्नादिभ्यो देयत्वेन पित्राङ्गीकृतं, दूतनिमित्तं सुरानिमित्तं च, यद् देयं दण्डं दण्डनिमित्तं, शुक्लं घटादिदेयं तद्वशेषं च पितृसम्बन्धिनं पितरि मृते पुत्रो दातुं नार्हति ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।

दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

सुरानिमित्तं च यद् देयं दण्डं प्रातिभाष्यं न पुत्रो दातुमर्हतीति योऽयं पूर्वोपदेशः । स दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयो ज्ञेयः । दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रं ऋणं दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ।

पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परोप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

अदातरि दानप्रतिभुवोऽन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाष्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्गः पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् ॥ १६१ ॥

प्रतिभुवो मृतत्वात्तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह—

निरादिष्टधनश्चेत् प्रतिभूः स्यादलं धनः ।

स्वधनादेव तद्व्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२ ॥

असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवा यदि निरादिष्टधनोऽधमर्गेन निरुद्धधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोऽत्र निरादिष्टधनपुत्रो लक्षणयोच्यते । ऋणमुत्तमर्गाय दद्यादिति शास्त्रसम्प्रदायः ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तातर्थाध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

मद्यादिना मत्तः, उन्मत्तो, व्याध्यादिपीडितोऽपहतोऽस्वतन्त्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रस्त्वेन पितृमातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृतऋणादानव्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।

बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

इदं मयानुष्ठेयमित्येवमादिका भाषा लेख्यादिना स्थिरीकृताऽपि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारम्पर्यात्सद्व्यवहाराच्च बहिर्भाष्यते, सा सत्या न भवति तदर्थो नानुष्ठेयः ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगशब्दश्छलवाची । छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते, न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छलं जानीयात् । वस्तुता यत् निक्षेपादि न कृतं, तत्सर्वं निवर्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बाथ कृतो व्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसम्बन्धनार्थं तद्व्ययः कृतः, तदा तद्व्ययं विभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनादातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बाथऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ १६७ ॥

तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसम्बन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं दासोऽपि यद्
क्रणादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

बलादत्तं बलाद् भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान्वलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

बलादत्तमप्रतिग्राह्यादि, बलाद्भुक्तं भूम्यादि, बलालेखितं चक्रवृद्धिपत्रादि । प्रदर्शनं
चैतत् । सर्वान्वलकृतान्व्यवहारान्निवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

त्रयः परार्थं क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।

चत्वारस्तूपचोयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ् नृपः ॥ १६९ ॥

साक्षिणः, प्रतिभूः, कुलं च धर्मार्थव्यवहारदृष्टारस्त्रय एते परार्थं क्लेशमनुभवन्ति । त-
स्माद्वलेन साक्ष्यं, प्रातिभाव्यं, व्यवहारेक्षणं च नाङ्गीकारयितव्याः । चत्वारः पुनः ब्राह्मणो-
त्तमर्णवणिप्राजानः परार्थं दानफलोपादानरूपद्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं कुर्वाणा धनो-
पचयं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रो दातारं, आढ्योऽधमर्णं, वणिक् क्रेतारं, राजा व्यवहर्तारं बलेन
न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।

न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

क्षीणधनोऽपि राजा नाग्राह्यमर्थं गृह्णीयात् । समृद्धोऽपि स्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।

दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागाच्च राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते । ततश्च स प्रेत्या-
धर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वन्नलानां च रक्षणात् ।

बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

न्यायधनग्रहणाद्वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसम्बन्धात् । यद्वा वर्णसंसर्गाद्व-
र्णसंस्कारादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयम् । प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भयोऽपि रक्षणात्साम-
र्थ्यमुपजायते नृपस्य । ततश्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

यत एवम्—

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

तस्माद्यम इव राजा वशीकृतक्रोधो जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य
चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते, तं दुष्टचित्तं
अकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।

प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजा भजन्ते, समुद्र-

मिव नद्यः । नद्यो यथा समुद्रान्न निवर्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति, प्रजा अपि तस्मान्नृपादनि-
वर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।

स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

योऽधमर्णो राजवल्लभोऽहमिति गर्वादुत्तमर्णं स्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत्, स
राज्ञा ऋणचतुर्थभागं दण्डयः, तस्य तद्धनं दापनीयम् ॥ १७६ ॥

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ।

समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छूनैः ॥ १७७ ॥

समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति स्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि समं कु-
यात् । निवृत्तोत्तमर्णोऽधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । समजातिरत्र ब्राह्मणेतरः,
कर्मणा क्षत्रविद्यूद्रान्समानजातीयान् “हीनांस्तु दापयेत्” इति कात्यायनेन विशेषितत्वात् ।
श्रेयान्पुनस्तकृष्टजातिर्न कर्म कारयितव्यः, किन्तु शूनैः शूनैर्यथासम्भवं तद्धनं दद्यात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् ।

साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ १७८ ॥

अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानामर्थिप्रत्यर्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि
कार्याणि विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद् बुधः ॥ १७९ ॥

सत्कुलप्रसूते, सदाचारवति, धर्मवेदिनि, सत्याभिधायिनि, बहुपुत्रादिपरिजने, ऋजुप्रकृतौ
मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपं स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

यो मनुष्यो येन प्रकारेण सुदारहितं समुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि-
यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेपत्रा तथैव ग्राह्यो, यस्माद्येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्र-
कारेण ग्रहणं न्याय्यम् । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्निक्षेपे स्वयमेव सुद्रां भित्त्वा यदा वदति
समेदं तुल्यित्वा समर्पयेत्यभिधानं दण्डार्थम् ॥ १८० ॥

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥ १८१ ॥

यः पुरुषो देहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादि द्रव्यमित्येवं निक्षेपत्रा प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न स-
मर्पयति, तदा निक्षेपत्रा ज्ञापिते प्राड्विवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसन्निधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

किं कृत्वा, किं याचनीय ? इत्याह—

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।

अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसम्पत्त्यैश्चारपुरुषैरतिक्रान्तबाल्यैः, सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवा-
दिभ्याजामिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निक्षेपधारी
प्राड्विवाकेन चारपुरुषनिक्षिप्तसुवर्णं याच्यः ॥ १८२ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।

न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

स निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं वा यथाकृतं ऋक्मुकुटाकारेण रचितं यदि तथैव प्रति-
पद्येत, सत्यमस्ति गृह्यतामिति, तदा परेण पूर्वनिक्षेपत्रा प्राड्विवाकवेदिना यन्निक्षिप्तमित्य-
भियुज्यते तन्न न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।

उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषां चारपुरुषाणां यन्निक्षिप्तं हिरण्यं यथान्यस्तं यदि तन्न दद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ
ज्ञापकचारसम्बन्धिनौ सम्पीड्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपो धर्मस्य धारणा निश्चयः । “यो
निक्षेपम्” (म. स्मृ. ८-१८१-८४) इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य चेदृश एव पाठक्रमो मेधातिथि-
भोजदेवादिभिर्निश्चितः । गोविन्दराजेन तु “साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः” (स. स्मृ. ८-१८२)
इति श्लोकोऽन्त एव पठितः, तदा च नार्थसङ्गतिः, न वा वृद्धाज्ञायादरः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधौ नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।

नश्यतो विनिपाते तावन्निपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षिप्यत इति निक्षेपः । मुद्राङ्कितमगणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः । ब्राह्मणपरि-
त्राजकवदुपदेशभेदः । तौ निक्षेपोपनिधौ निक्षेपार्थुपनिधातरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ
तदनन्तरे तद्वनाधिकारिणि कदाचिन्न निक्षेपधारिणा देयौ । यतस्तस्य पुत्रादरपि पितुरसम-
र्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधौ नश्यतः । पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे समर्पणे च कदाचिदवि-
नाशिनौ स्याताम् । तस्मादनर्थसंदेहान्न देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

निक्षेप्तुर्नित्यस्य निक्षेपधारी तद्वनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्प-
यति, स राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्वाऽन्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेपव्यः ॥ १८६ ॥

यदि कथञ्चिद् भ्रान्तिः स्यात्तदा—

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नेव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

तत्रस्थे धनान्तरसद्भावलक्षणवाक्यलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चिनुयात्, न तु झ-
टिति दिव्यादिदानेन । तस्य निक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामप्र-
योगेण निश्चिनुयात् ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ।

समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥

सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेव “साक्ष्यभावे” (म. स्मृ. ८-१८२) इत्यादिपूर्वोक्तवि-
धिर्निर्णयसिद्धौ स्यात् । मुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिसुद्रादिना न किमप्यप-
हरेत्तदा तस्मिन्नपि तेन किं दूषणं प्राप्नुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥ १८९ ॥

चौरमुषितं, उदकेन देशान्तरं प्रापितं, अग्निना वा दग्धं निक्षेपं निक्षेपधारी न दद्यात् ।
यदि स्वयं तस्मान्न किञ्चिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।

सर्वेरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निक्षेपस्यापहोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिरुपायैव दिकैश्च शपथैरग्निहर-
णादिभिर्नृपो निरूपयेत् ॥ १९० ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९१ ॥

निक्षिप्तधनं यो न समर्पयति, यश्चानिक्षिप्तं प्रार्थयति, तौ द्वौ सुवर्णमणिमुक्तादौ महति
विषये चौरवदण्ड्यौ, स्वल्पविषये ताम्रादौ तत्समं दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

निक्षेपस्यापहोतारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

तथोपनिधिहोतारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनं दण्डयेत् । समशिष्टत्वादनिक्षिप्य याचितारमपि । न च
पुनरुक्तिः, महत्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शरीरदण्डस्यापि प्राप्तौ तन्नि-
वृत्त्यर्थमिदम्, दापयेदिति धनदण्डनियमात् । न चानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम्, अस्य प्रथमाप-
राधविषयत्वात्पूर्वोक्ते चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादिधनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिमु-
द्रादिविहितं निहितधनं, तस्यापहोतारं कथितविशेषणं राजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥ १९३ ॥

राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात्त्वां रक्षामि मम धनं देहि, धनधान्यादिलोभोपकरणं वाऽनृतम-
भिधाय, छद्मभिर्यः परद्रव्यं गृह्णाति, स छद्मधनसहकारिसहितो बहुजनसमक्षं करचरणशिर-
श्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्वधोपायै राजा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

यः सुवर्णादिर्यावत्परपरिमितो येन साक्षिसमक्षं निक्षेपः कृतस्तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ
साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः । विप्रतिपत्तिं कुर्वन्नप्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दाप्यः ॥ १९४ ॥

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

रहसि येन निक्षेपोऽर्पितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः, स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्प-
णीयः, न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षा । यस्माद्येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं दातव्य-
मिति श्रवणान्निक्षेपधारिणोऽयं नियमविधिः । “यो यथा निक्षेपेद्धस्ते” (म. स्मृ. ८-१८०)
इति तु निक्षेपतुनियमार्थं, ग्रहीतव्य इति श्रवणात्, अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिरवन्न्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

राजा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वोपनिधिरूपस्य तथा प्रोत्या कतिचि-
त्कालं भोगार्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयं कुर्यात् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाभ्यसंमतः ।

न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७ ॥

अस्वामी यः स्वामिना चाननुमतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते, वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं
मन्यमानं तं साक्षित्वं न कारयेत् । न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् ।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८ ॥

एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति, तदा षट्
पणशतान्यवहार्यो दण्डनीयः । यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न भवति, अनपसरश्च स्यात्,
अपसरस्यनेनास्मात्सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः, स यस्य स्वामिसम्बन्धिपुत्रादेः
सकाशाच्चास्ति, तदो चौरसम्बन्धि पार्ष प्राप्नोति । तद्वदण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतोऽयस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥

[अनेन विधिना शास्ता कुर्वन्नस्वामिविक्रयम् ।

अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वं तु चौरवदण्डमर्हति ॥ १५ ॥]

अस्वामिना यत्कृतं यद्वचं विक्रीतं वा, तदकृतमेव बोद्धव्यम् । व्यवहारे यथा नवीदा
तथा कृतं न भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।

आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ २०० ॥

यस्मिन् वस्तुनि संभोगो विद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमो नास्ति, तत्र प्रथमपुरुषगोचर आग-
म एव प्रमाणं, न संभोग इति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद् गृह्णीयात्कुलसन्निधौ ।

क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः, ततो यत्क्रयेधनं किञ्चिद्व्यवहर्तुसमूहसमक्षं कि-
ञ्चित्नेनेति क्रयो मूल्यं तेन यस्माद् गृह्णीयात् । अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क्र-
यणाद्दशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।

अदण्डयो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणाद् देशान्तरादिगमनादिना वा हर्तुं न शक्यते प्रकाशक्रयणे
चासौ निश्चितस्तदा दण्डानहं एव क्रेता राज्ञा मुच्यते । नष्टधनस्वामी च यदस्वामिना वि-
क्रीतं द्रव्यं तत्क्रेतुर्हस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोऽर्धमूल्यं क्रेतुर्दत्त्वा स्वधनं स्वामिना प्रा-
प्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

“वणिग्चीथीपरिगतं विज्ञार्तं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वाऽर्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम् ।

अर्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

कुङ्कुमादि द्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यम् । न चासारं सारमित्यभिधा-
य । न च तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना स्थगितरूपम् । अत्रास्वा-
मिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रये दण्ड एव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्यां चेद्दर्शयित्वाऽन्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।

उभे त एक शुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

शुल्कदेयां शुल्कव्यवस्थाकाले निरवद्यां दर्शयित्वा यदि सावद्या वराय दीयते, तदा द्वे

अपि कन्ये तेनैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह । शुल्कग्रहणपूर्वककन्याया दान-
स्य विक्रयरूपत्वादर्थक्यविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्या या चानुभूतमैथुना तस्या ब्राह्मणादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादौ-
न्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डार्हो न भवति । तेनाकथने दण्ड इति गम्यते । “यस्तु दोषवर्ती
कन्या” (म. स्मृ. ८-२२४) इति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अथ संभूयसमुत्थानमाह—

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽशः सह कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

यज्ञे कृतवरण ऋत्विक् यदि किञ्चित्कर्म कृत्वा व्याध्यादिना कर्म त्यजति, तदा तस्येतर-
र्त्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशो देयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

माध्यंदिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्म परित्यजन्न तु शा-
व्यात्स कृत्स्नमेव दक्षिणाभागं लभेत् । कर्मशेषं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।

स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

यस्मिन्कर्मण्याधानादौ अङ्गमङ्गं प्रति या दक्षिणा यत्सम्बन्धेन श्रुताः स्युः, स एव ता
आददीत न तत्तद्भागमात्रं सर्वे विभज्य गृहीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह—

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

होता वाऽपि हरेदध्वमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

केषाञ्चिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथो देयत्वेनाज्ञायते, ब्रह्मणे वेगवानस्यः, होत्रे चाध्वः,
उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटम्, अतो व्यवस्थाम्नातसामर्थ्याद्या दक्षिणा यत्सम्बन्धत्वेन श्रूयते
स एव तामाददीत ॥ २०९ ॥

सम्प्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह—

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थींशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

“सं शतेन दीक्षयति” इति श्रूयते । तत्र सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या क-
र्त्विजो होत्रध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समप्रदक्षिणायास्तेऽर्धहरा अष्टचत्वारिंशद्भोजो भवन्ति ।
अत एव कात्यायनेन—“यद् द्वादशाद्येभ्यः” इति प्रत्येकं द्वादशगोदानं विहितम् । यद्यपि
तस्यार्धं पञ्चाशद्भवति तथापि न्यूनार्धग्रहणेनापि इमेऽर्धिन उच्यन्ते, सामीप्यात् । अपरे
मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यर्त्विग्वृहीतदक्षिणाध्वग्रहणेनार्धिन उ-
च्यन्ते । तृतीयिनोऽच्छावाकनेष्ट्रमीध्रप्रतिहर्तारस्ते मुख्यर्त्विग्वृहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते ।
पादिनस्तु प्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रेह्मण्या, एते मुख्यर्त्विग्वृहीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते । एतच्च
“षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रश्च तृतीयेभ्यस्तिष्वस्तिष्वश्चतुर्थेभ्यः” इति सूत्रयता कात्या-
यनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके स्थपतिसुव्रचार्योदिभिश्च मनुष्यः कुर्वद्भिर-
नेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥

इदानीं दत्तानपकर्माह—

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

येन यागादिकर्मार्थं कस्मैचिद्याचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्रुतं वा, पश्चाच्च तद्वत्तमसौ या-
गार्थं न विनियुज्यते, तदा तद्वत्तमपि धनं ग्राह्यं प्रतिश्रुतं च न देयम् । यदाह गौतमः—“प्र-
तिश्रुत्याऽप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्” ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।

राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहङ्काराद्वा न त्यजति, प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति,
तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा स्वर्णं दण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोऽपि धर्म्या यथावदनपक्रिया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतं तदुक्तम् । अतोऽनन्तरं भूतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥

भृतो नातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

यो भृतिपरिक्रीतो व्याध्यपीडितो यथानिरूपितं कर्माहङ्कारान्न कुर्यात्स कर्मानुरूपेण सुव-
र्णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनीयः । वेतनं चास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

यदा व्याध्यादिपीडया कर्तुं न करोति स्वस्थः सन् यादृग्भाषितं तादृक्कर्म कुर्याद्वैतनं च
चिरकालादपि लभेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः सुस्था वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यत्कर्तुं यथाभाषितं पीडितोऽन्येन न कारयेत्सुस्थो वा न कुर्यान्नापि कारयेत् तस्य कि-
ञ्चिच्छेषस्य कृतस्य कर्मणोऽपि वेतनं न देयम् ॥ २१७ ॥

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निःशेषेणोक्ता । अतोऽनन्तरं संविद्व्यतिक्रमकारि-
णां दण्डादिव्यवस्थां वदिष्यामि ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन सन्निवदम् ।

विसम्यदेन्नरो लोभाच्चं राष्ट्रद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्वासिनो लक्ष्यन्ते । सङ्घो वणिगादिसमूहः, इदमस्मामिः कर्तव्यं

परिहार्यतामित्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा, तन्मध्ये यो नरो लाभादिना निष्क्रा-
मेचराजा राष्ट्राभिर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान्घणित्कांश्छतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

अथ चैनं संविद्व्यतिक्रमकारिणं निबोध्य चतुरः सुवर्णान्घणित्कान्प्रत्येकं चतुःसुवर्ण-
रिमितान् राजतं च शतमानं विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलाघवगौरवा-
पेक्षया समन्वितं व्यस्तं वा राजा दण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्भार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्व्यतिक्रमकारिणामेतद्दण्डविधिं धर्मप्रधानो राजाऽ-
नुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद् द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्द्रव्यं विनश्वररूपं स्थिरार्थं भूमिमान्नपट्टादि यस्य लोके पश्चा-
त्तापो जायते न साधु मया क्रीतमिति स क्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् । विक्रीतं वा गृहीयात्

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राजा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥

[स्याच्चतुर्विंशतिपणे दण्डस्तस्य व्यतिक्रमे ।

पणस्य दशमे भागे दाप्यः स्यादतिपातिनि ॥ १६ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा पण्यमगृह्णन्न ददतस्तथा ।

पणा द्वादश दाप्यश्च मनुष्याणां च वत्सरान् ॥ १७ ॥

पणा द्वादश दाप्यः स्यात्प्रतिबोधे न चेद्भवेत् ।

पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ॥ १८ ॥]

दशाहादूर्ध्वं क्रीतं न त्यजेत् । नापि विक्रीतं विक्रयिको बलेन दापयेत् । 'विक्रीतं बलेन
गृह्णन्परित्यजन्राजा षट् शतानि पणान् दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवर्ति पणान् ॥ २२४ ॥

नोन्मत्ताया इति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदम् । उन्मादादिदोषान् अक-
थयित्वा दोषवर्ती कन्यां वराय यः प्रयच्छति, तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवर्ति पणान्दण्डं
कुर्यात् । अनुशयप्रसंगेनैतत्कन्यागतमुच्यते ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः ।

स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

नेयं कन्या, क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूयात्तस्या उक्तदोषमविभावयन् शतं
राजा दण्डं प्रकुर्यात् ॥ २२५ ॥

युक्तश्चास्याकन्येति वादिनो दण्डः । यस्मात्—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥ २२६ ॥

“अर्चमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत” इत्येवमादयो वैवाहिका मनुष्याणां मन्त्राः कन्याशब्दश्रवणात्कन्यास्त्वेव व्यवस्थिताः, नाकन्याविषये । कचिच्छास्त्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिता, असमवेतार्थत्वात् । अत एवाह—ताः क्षतयोनयो वैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्यो भवन्ति । नासौ धर्म्यो विवाह इत्यर्थः । न तु क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम्, “या गर्भिणी संस्क्रियते” (म.स्मृ. ९-१७३) तथा “वोढुः कन्यासमुद्भवम्” (म. स्मृ. ९-१७२) इति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । देवलेन तु—

गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्ववाहिको विधिः ।

कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥ इति ।

गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः । गान्धर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽपि भवति । तस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वं मनुनोक्तम् । अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोऽयं क्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

वैवाहिका मन्त्रा नियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तम्, मन्त्रैर्यथाशास्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः । तेषां तु मन्त्राणां “सखा सप्तपदी भव” इति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे पदे दत्ते भार्यात्वनिष्पत्तेः शास्त्रज्ञैर्निष्पत्तिविज्ञेया । एवं च सप्तपदीदानात्प्राग्भार्यात्वनिष्पत्तेः सत्यनुशये जह्यान्नोर्ध्वम् ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्मे पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

न केवलं क्रय एव, अन्यत्रापि यस्मिन्यस्मिन्सम्बन्धित्वेनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादिनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यं यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता । रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनो दोषः । अन्यथा तु यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उत्पन्ने पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

यो गोपालाख्यो भृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितो गोभ्यः श्रेष्ठमेकां गां भृत्यर्थं दुह्यात्सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवं चैकगवीक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

नष्टं, दृष्टिपथातोतं, कृमिभिर्नाशितं, श्वभिः खादितं हतं, विवारादिपातमृतम् । प्रदर्शयं
चैतत् । पालसम्बन्धिरक्षकाख्यपुरुषव्यापाररहितं मृतं पलायितं गवादि, पशुपाल एव तु स्वा-
मिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

विधुष्य तु हतं चौरनं पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

चौरैः पुनः पटहादि विधुष्य हतं पालो दातु नार्हति । विधुष्येति चौराणां बहुत्वं प्रबल-
त्वकथनपरम् । सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मोयस्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्ति स्नायुं च रोचनाम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गुलप्रवालान्नाभेरधोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनां दद्यात् ।
अन्यानि च विह्वानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ २३५ ॥

अजाश्चाविकाश्चाजाविकं "गवाश्चप्रभृतीनि च" (पा. सू. २।४।११) इति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
तस्मिन्नजाविके वृकैः परिहृते सति पालेऽनागच्छति यामजामेडकां वा वने वृको हन्यात्स
पालस्य दोषः स्यात् ॥ २३५ ॥

तासां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथा वने ।

यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

तासामजाविकानां पालेन नियमितानां संघोभूय वनेचरन्तीनां यत्नाद्यदि कश्चित्कुतश्चि
दुत्प्लुत्यालक्षितो यां काञ्चिद्धन्यान्न पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

धनुःशः परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

शम्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

चतुर्हस्तो धनुः । शम्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि
हस्तशतानि, त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंशोधपरिहारः कायः ।
ग्रामसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केनचिदत्तावृतिकं धान्यमुप्यते, तच्चेत्पशवो भक्षेयुः, तत्र
पशुपालानां नृपो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।

छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्तिं कण्टकादिमयीं तथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् । यामपरपाशं
उष्ट्रो न विलोकयेत्, तस्यां च यत्किञ्चिच्छिद्रं श्वसूकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तोयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डाहो विपालान्वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

वर्त्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृत्तौ सपालः पशुः पालानिवारितो
द्वारादिना कथंचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्डयः । पशोश्च दण्डासम्भवात्पाश
एव दण्डयः । विपालान्युनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुर्भक्ष्यन्सपादं पणं दण्डमर्हति । अत्रापि पाल एव दण्डयः ।
सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितं फलं स्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥

अनिर्दशाहां गां सूतो वृषान्देवपशून्स्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा न दण्डयान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

प्रसूतां गामनिर्गतदशाहां, तथा च चक्रगूलाङ्कितोत्सष्टवृषान्हरिहरादिप्रतिपालन्वन्वि-
पशुन्पालसहितान्पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्डयानाह । उत्सष्टवृषाणामपि
गर्भार्थं गोकुले पालैर्धारणात्सपालत्वसन्भवः ॥ २४२ ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागादशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालं वपनादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य
तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव
दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाच्चेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पशूनां च सस्यभक्षणरूपे व्यतिक्रमे धर्मप्रधानो भूय-
तिरेतत्पूर्वोक्तं कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां प्रति विप्रतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरवितापसंशुष्कवृत्ता-
त्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।

शालमलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

न्यग्रोधादीन्वृक्षान्क्षीरिण उदुम्बरादींश्चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्जुमीवल्लीस्थलानि च ।

शरान्कुञ्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

गुल्मान्, प्रकाण्डरहितान्वेणूंश्च, प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारास्ता-
मावृक्षान्, वल्लीलताः, स्थानानि कृत्रिमोन्नतभूभागान्, शरान्, कुञ्जकगुल्मांश्च प्रचुराल्प-
भोगत्वेनादरार्थं पृथङ् निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात् । एवं कृते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्त्रवणानि च ।

सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसन्धिस्थानेषु कर्तव्या-
नि । एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेपूदकाद्यधिजना अपि श्रुतिपरम्परया विरकालेऽपि
साक्षिणो भवन्ति ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

सीमानिर्णये सर्वदाऽस्मिन्लोके मनुष्याणां विश्रममज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गृ-
हानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालान्स्तुषान्भस्म कपालिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ २५० ॥

यानि चैवं प्रकाराणि कालाङ्गुमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

प्रस्तरास्थिगोवालतुषभस्मकर्पटिकाशुष्कगोमयपक्केष्टकाङ्गारपाषाणकर्परसिकता अन्या-
न्यप्येवं प्रकाराणि कालाङ्गनकार्पासास्थिप्रभृतानि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान्न क्रो-
ति, तानि ग्रामयोः सन्धिषु सीमायाम्

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।

इति बृहस्पतिवचनात्स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निखा-
धारेयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरैतैरुक्तचिह्नै राजा सीमामुन्नयेत् । वसतोः पुनरविच्छिन्नया
भुक्त्या सीमानिर्णयो न तु त्रिपुरुषादिकतया, तस्य “आधिः सीमा” इति पयुंस्तत्त्वात् ।
ग्रामद्वयसंस्थितनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमां निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नाङ्गारतुषादिकुम्भा अमी स्थानान्तरं नीत्वा
निखाता ‘नायं सीमातरुर्न्यग्रोधः’ ‘स नष्ट’ इत्यादि समस्त एव यदि सन्देहः स्यात्तदा साक्षि-
प्रमाण एव सीमाविवादिनिश्चयो भवेत् ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्या सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामकजनसमूहानां, ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमा-
लिङ्गसन्देहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।

निबन्धीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता न द्वैवेन सीमाविषये येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुस्तेन प्रकारेण-
विस्मरणार्थं पत्रे सीमां लिखेत् । तांश्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतो लिखेत् ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वा स्रग्विणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ २५६ ॥

ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेऽपि “रक्तस्रग्वाससः सीमां नयेयुः” (या. स्मृ. २-१५२)
इति याज्ञवल्क्यवचनाद्रक्तपुष्पमालाधारिणो लोहितवाससो मस्तके मृदोष्ठानि गृहीत्वा
यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्वस्तां सीमां यथाशक्ति
निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथाक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ २५७ ॥

ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्था निष्पापा भवन्ति । अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाप्या भवेयुः ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

ग्रामद्वयसम्बन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशं समन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्च-
त्वारो ग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानां लीन्नि साक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुज्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

साक्षिधर्मेण राजसमक्षननुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य-
मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षिणामभाव इमान्वक्ष्यमाणान्सन्निहितवनवा-
रिणः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

व्याधाञ्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ।

व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६० ॥

लुब्धकान्, पक्षिवधजीविनः, गोपालान्, मत्स्यजीविनः, मूलोत्पादनजीविनः, सर्पग्रा-
हिणः, शिलोञ्छवृत्तीनन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थं वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स्वप्रयोज-
नार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनं गच्छेयुस्तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः सम्भवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थावयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसन्धिषु येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण
राजा द्वयोर्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।

सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणक
एव मर्यादा चिह्ननिश्चयो विज्ञेयो न व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथक्पृथग्दण्डया राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सामन्ता देशवासिनो मिथ्या ब्रूयु-
स्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा मध्यमसाहसं दण्डनीयाः । एवं चासामन्तरूपानां पूर्वोक्तद्विशतो
दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डयः स्यादज्ञानाद् द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारणबन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पणश-
तानि दण्डनीयः स्यात् । स्वत्वभ्रान्त्या हरतो द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

[ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृताः ॥ १९ ॥]

लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्राम-

द्वयमव्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिं येषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति, यद्यतिरे-
केण च महानन्विर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषेणोक्तः, अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वा-
क्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानम् । अनुक्रमश्रुत्यां तु “पारुष्ये दण्डवाचिके” (म. स्मृ. ८-६)
इति दण्डशब्दस्याल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यधेशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

द्विजस्य चौरेत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा
शते लाववगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति ॥ २६७ ॥

पञ्चाशद् ब्राह्मणो दण्डयः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ २६८ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्डयः । वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते
पञ्चविंशतिर्द्वादश पणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्वावचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

[विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः ।

वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥ २० ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदण्डस्य कल्पनोः ।

राजन्यवैश्यशूद्राणां धनवर्जमिति स्थितिः ॥ २१ ॥]

द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताक्रोशे कृते द्वादशपणो दण्डः । अवचनीयेषु पुनरा-
क्रोशवादिषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् “शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य” (म.
स्मृ. ८-२६७) इत्यादि यदुक्तं, तदेव द्विगुणं दण्डरूपं भवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

शूद्रो द्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादाख्या-
न्निवृष्टाङ्गाज्जातः ॥ २७० ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

अभिद्रोह आक्रोशः । ब्राह्मणादीनां ‘रे त्वं यज्ञदत्त ब्राह्मणापसद’ इत्याक्रोशेन नामजा-
त्यादिग्रहणं कुर्वतो लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखेषु क्षेप्तव्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

कथंचिद्धर्मलेशमवगम्य ‘अयं ते धर्मोऽनुष्ठेयः’ इति ब्राह्मणस्याहंकारादुपदिशतोऽस्य शू-
द्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितथेन ब्रुवन्दर्पादाप्यः स्याद् द्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

समानजातिविषयमिदं, दण्डलाववात्, ननु शुद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । 'न त्वयतच्छ्रुतं, 'न भवान् तद्देशजातः', 'न त्वेयं जातिः', 'न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादिकर्म कृतम्' इत्य-
हङ्कारेण मिथ्या ब्रुवन्दिदं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने "प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानम्" इति तृतीया ॥ २७३ ॥

कारणं वाऽप्यथवा खल्वमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम् ॥ २७४ ॥

एकाक्षिविकलं पादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यङ्गविकलं सत्येनापि कागादिश-
ब्देन ब्रुवन्नत्यन्ताल्लं तदा कार्पापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आक्षारयञ्छ्रुतं दाप्यः पन्थानं चाद्दद् गुरोः ॥ २७५ ॥

"आक्षारितः क्षारितोऽभिषष्टः" (अ. को. ३-१-४३) इत्याभिधानिकाः । मात्रा-
दीन्पातकादिनाऽभिषपन्, गुरोश्च पन्थानमत्यजन्दण्डयः । भार्यादीनां गुरुलघुपापमिषापेन
दण्डसाम्यं समाधेयम् । (१)मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां
परस्परभेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रेण राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव
विशेषेणाह—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यः । ब्राह्मणाक्रोशिनि
पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

विदूशुद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवज्रं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

[पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥ २८]

वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथम-
साहसः । शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवंरूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं य-
थावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः । एवं च "एकजातिर्द्विजार्तीस्तु" (म. स्मृ. ८-२७०) इति
प्रागुक्तजिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावदण्डविधिस्तः, अनन्तरं ताडनादेर्दण्डपारुष्यस्य
निर्णयं वक्ष्यामि ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छेष्टमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

अन्त्यजः शूद्रो येन केनचित्करचरणादिनाऽङ्गेन साक्षाद् दण्डादिनाऽव्यवहितेन द्विजातिं

(१) आक्षारणं भेदनम्, अनृतेन एषा ते माता न स्नेहवती, द्वितीये पुत्रे अत्यन्तवृष्णावती कनकम-
यमङ्गुलीयकं रहसि तस्मै दत्तवती इत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति ।

प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्य छेत्तव्यमित्ययं मनोरूपदेशः । मनुप्रहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

अस्यैवोत्तरत्र प्रपञ्चः—

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

प्रहर्तुं पाणिं दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं लभते । पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदं प्राप्नोति २८०

सहासनमभिप्रेप्सु रुक्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तप्तलोहकृतचिह्नोऽपदेशो निर्वासनीयः । स्फिचं वाऽस्य यथा न क्रियेत तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढूमवशर्धयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

दण्डेन श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् । मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेढ्रम् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमानयतो दर्पान्न प्रमादाद् गुदं छेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

दर्पादित्यनुवर्तते । अहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जाता वेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् । पादयोः शमश्रूणि च ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतं दण्डयो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु षणिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

चर्ममात्रभेदकृतसमानजातिर्न शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवं पणशतं दण्डनीयः । तथा रक्तोत्पादकोऽपि पणशतमेव दण्डयः । मांसभेदी षणिष्कान्दाप्यः । अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः फलपुष्पपत्रादिना । उत्तममध्यमरूपो भवति, तथातथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः— फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमं साहसं, पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं, वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतं, तृणच्छेदको कार्षापणं च पण एव मनुनाऽप्युक्तो वेदितव्यः ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथा यथा महद् दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथा यथा पीडाऽऽधिक्यं तथा तथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु “त्वग्भेदकः शतं दण्डयः” (म. स्मृ. ८-२८४) इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसम्बन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्वययो भवति

तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ २८८ ॥

द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादानि यो यस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्स तस्य द्रव्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमं दण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभारणेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मणि चर्मवदितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्तिकानिमित्तेषु च भारणेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डो राज्ञो देयः । स्वामिनश्च तुष्टिमुत्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।

दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९० ॥

यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानं तेषां छिन्ननास्यादीनि दश निमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते । एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनां दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः । एतद्व्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुधीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २९१ ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

नासायां भवं नास्यम्, शरीरावयवत्वाद्यत् । सा चेह बलीवर्दनासासम्बन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्नयुगाख्ये काष्ठे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुप्रीवारज्ज्वोः, रश्मिः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरत्युच्चैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसा-द्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥

यत्र सारथेरकौशलाद्यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४ ॥

यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेवोक्तद्विशतं दमं वक्ष्यमाणं च “मनुष्यमारणे” (म. स्मृ. ८-२९६) इत्यादिकं दण्डमर्हति न स्वामी । अकुशले तु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ता अन्येऽपि यानारूढा अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः २९४

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

स चेत्प्राजकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभ्यो रथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्सर्पणाक्षमः सङ्कुटेऽपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्या-

पादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव ॥ २९५ ॥

सकृदपराधे कीदृश इत्याह—

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ठहयादिषु ॥ २९६ ॥

तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृतं शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेन्न तु मारणरूपः, “प्राणभृत्सु महत्स्वर्धम्” इति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारि-
तेषु उत्तमसाहसस्यार्धं पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टे तरेषां वनवरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु स्तूपृषतादिषु पक्षिषु च शुक्रहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पशुमाषिकः ।

माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

गर्दभच्छागैडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैर-
व्यमाषग्रहणं, उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणेषु पुनः रौप्यमाषपरिमाणो दण्डः
स्यात् ॥ २९८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यु रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥

भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वा वाऽतिलघुवेणुशलाकया ताड्या भवेयुः । शिक्षार्थं
ताडनविधानादत्र दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३०० ॥

रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः, न तु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वा-
रदण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एष दण्डपारुष्यनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥

परमं यत्तन्मातिष्ठेस्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

चौराणां नियमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं कुर्यात् । यस्माच्चौरनिग्रहाद्वाञ्छः ख्यातिर्निरूप-
द्रवतया राष्ट्रं च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

हिस्वधारणे । चौराणां नियमनेन यो नृपतिः साधूनामभयं ददाति, स एव पूज्यः पूर्वेषां
श्लाघ्यो भवति । सत्रं गवामयनादिकृतविशेषः, यद्यस्मात्सत्रमिव सत्रं तदभयदानाच्चौरनिग्र-
हरूपामयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति । अन्यद्वि नियतकालीनं नियतदक्षिणं च, एतत्सर्व-
कालीनमभयदक्षिणं चेति वाक्यं व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य हरश्चतः ॥ ३०४ ॥

प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागो भवति । अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात्षड्भागः स्यात् । तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात् ।

न च भृतिक्रीतत्वाद्राज्ञो धर्मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम्, भृत्या धर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाग्राराजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

यः कश्चिज्जपयागदानदेवताचोदीनि करोति, तस्य राजा पालनेन षड्भागं प्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

रत्नन्धर्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च घातयन् ।

यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथाशास्त्रं दण्डप्रगयनरूपेण धर्मेण रक्षन्, वध्याः स्तेनार्थोस्ताडयन्, प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते । तज्जन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्वलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।

प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

यो राजा रक्षामकुर्वन् बलि धान्यादेः षड्भागं, ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौष-नियमेन ग्राह्यं शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्यो नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं, प्रतिभागं फलकुसुमशकनृणाद्युपायनं, प्रतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहारदौ गृह्णाति, स मृतः सन्सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं वलिषड्भागहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

यो राजा न रक्षति, अथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति, तं सर्वलोकानां सकल-पापहारिणं मन्वादय आहुः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

लङ्घितशास्त्रमर्यादं, परलोकाभावशालिनम्, अनुचितदण्डादिना धनग्राहिणं, रक्षणरहितं, करबल्यादेर्भक्षितारं, राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

अधार्मिकं चौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन नियमयेत् । तानाह—कार-गारप्रवेशनेन, निगडादिबन्धनेन, करचरणच्छेदनादिनानाप्रकारहिंसेनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

पापशालिनां निग्रहेण, साधूनां संग्रहेण, द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्रीभवन्ति । तस्मादधार्मिकान्निगृहीयात्साधून्वानुगृहीयात् ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।

बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

कार्यार्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिं रचयतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपतां वक्ष्यमा-
णमात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तो मर्षयत्यातैस्तेन स्वर्गं महीयते ।

यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

दुःखितैराक्षिप्तः सहते यस्तेन स्वर्गलोके पूजां लभते । प्रभुत्वदर्शान्न सहते यः स तेन
नरकं गच्छति ॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्माणेन तस्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ।

शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

[गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ २२ ॥]

यद्यपि "सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः" (म. स्मृ. ११-२९) इत्यादि प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति,
तथापि सुवर्णस्तेयं प्रति राजदण्डरूपतामस्य दण्डप्रकरणे दर्शयितुं पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य चौ-
रेण मुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृतमिति संख्यापयता मुसलाख्यमायुधं
खादिरमयं वा दण्डमुभयतस्तीक्ष्णं शक्तिं लोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपं
गन्तव्यं ततो ब्राह्मणसुवर्णहायैहमतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥
॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतककल्पस्य जीवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौ-
रस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यः—

मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुद्ध्यति (या. स्मृ. ३-२४८) इति ।

तं पुनस्तेनं कृष्णादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥ ३१७ ॥

ब्रह्महा यस्तत्सम्बन्धि योऽन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वर्गपं संकामयति । भ्रूणहान्नभोक्तुः पापं
भवतीत्येतदत्र विवक्षितं, न तु ब्रह्मघ्नः पापं नश्यति । तथा भार्या व्यभिचारिणी । जारपति
क्षममाणे भर्तारि पापं संश्लेषयति । शिष्यश्च संघ्याप्तिकार्याद्यकरणजन्यं पापं गुरौ सहमाने न्य-
यात । याज्यश्च विधिमतिक्रामन्याजके क्षममाणे पापं निक्षिपति । स्तेनश्च राजन्युपेक्षमाणे
पापं समर्पयति । तस्माद्राज्ञा स्तेनो निप्रहीतव्यः ॥ ३१७ ॥

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥

सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वाजभिर्विहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिबन्धकदु-
रिताभावात्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं गच्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवद-
ण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम् ।

स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

कूपसमीपे रज्जुवटयोर्जलोद्धारणाय घृतयो रज्जुं घटं वा हरेत् । यो वा पानीयदानगृह
विवदारयेत्स सौवर्णं माषं दण्डं प्राप्नुयात् ,

यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं माषं तत्र प्रकल्पयेत् ।

इति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

द्विपलशतं द्रोणो, विंशतिद्रोणश्च कुम्भः, दशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः ।
स च हर्षस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः । शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दश
कुम्भपर्यन्तहरणे निहृतैकादशगुणं दण्डं दाप्यः । स्वामिनश्चापहतं दाप्यः ॥ ३२० ॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च वाससां प-
द्मादीनां पलशताधिकेऽपहृते वधः कर्तव्य एव । विषयसमीकरणं चात्र देशकालापहतृद्रव्यस्वा-
मिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषे त्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पूर्वोक्तानां पञ्चाशद्बन्धुं शतं यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभिहितम् । शेषे-
ष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहतगुणादेकादशगुणं दण्डं दाप्यः ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्र-
वैदूर्यादीनामपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

महतां पशूनां हस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनां, तथा खड्गादीनां शस्त्राणां, कल्याणवृत्तादेश्चौष-
धस्य च दुर्मिक्षादिरूपं कालं कार्यं प्रयोजनं च सदसद्विनियोगरूपं निरूप्य राजा ताडनाङ्ग-
च्छेदवधरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

ब्राह्मणसम्बन्धिनीनां गवामपहारे बन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूनां चाजैड-
कानां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभारडानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥ ३२८ ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानानां च सर्वेषां तन्मूल्याद् द्विगुणो दमः ॥ ३२६ ॥

ऊर्णादिसूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च, सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजला-
रुणभाण्डादीनां, यदप्यन्यत्तशुसम्भवं च मृगचर्मखड्गशृङ्गादि, अन्येषामन्येवंविधानामसार-
प्रायाणां मनःशिलादीनां, मद्यानां द्वादशानां, पक्वानानामोदनव्यतिरिक्तानामप्यपूपमोदका-
दीनां च, कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मूल्याद् द्विगुणो दण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥
॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्वपरिपूतेषु अनपावृतवृक्षेषु, वक्ष्यमाणश्लोके
धान्यादिषु निर्देशात्परिपवनसम्भवाच्च धान्येषु, अन्येषु समर्थपुरुषमारहायेषु हतेषु देशका-
लाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥ ३३१ ॥

निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु, धान्येषु, शाकादिषु चापहतेषु, अन्वयो द्रव्यस्वामिनां सम्बन्धः,
येन सह कश्चिदपि सम्बन्धो नास्त्येकप्राप्तवासादिस्तत्र शतं दण्डयः । सान्वये तु पञ्चाश-
त्पणो देयः । खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूर्यते । गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः
प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वाऽपव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

यद्धान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलाद् धृतं तत्साहसं स्यात्, सहो बलं तद्गवं
साहसम् । अत इह स्तेयदण्डो न कार्यः । एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः यत्पुनः स्वामि-
परोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत् । यच्च हृत्वाऽपहनुते तदपि स्तेयमेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपकलृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद् गृहात् ॥ ३३३ ॥

यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत्, यश्च त्रेतानि
गृह्णाग्निं वाऽग्निगृहाच्चोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्निस्वामिनश्चाधानोपश्रयो
दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह । तदयुक्तम्, अल्पापराधे
गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्धं धना-
पहारादिकं चेष्टते, तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् । तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्ष-
याऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

पित्राचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मय्यात्स्वधर्मे यो नावतिष्ठते, स राज्ञोऽद-
ण्डनीयो नास्ति, अपि तु दण्डनीय एव ॥ ३३५ ॥

कार्पापणं भवेद्दण्डयो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राजा भवेद्दण्डयः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

यत्रापराये राजव्यतिरिक्तो जनः कार्पापणं दण्डनीयो भवेत्तस्मिन्नपराये राजा पणसहस्रं दण्डनीय इति निश्चयः । स्वार्थेदण्डं त्वत्सु प्रवेशयेद् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात्, “ईशो दण्डस्य वरुणः” (म० स्मृ० ९-२४९) इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्तत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

‘तदोषगुणविद्धि सः’ इति सर्वत्र सम्बध्यते । यस्मिंस्तेये यो दण्ड उक्तः स स्तेयगुणदोष-
ज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते, गुण्यत इत्यष्टगुणः कर्तव्यः । षोडशगुणो गुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य,
द्वात्रिंशद् गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य, चतुःषष्टिगुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य, शतगुणो वाऽष्टा-
विंशत्यधिकशतगुणो वा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरत्रवीत् ॥ ३३९ ॥

“वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानां” इति गोतमवचनादप-
रिवृतवानस्पत्यादीनां मूलफलं, होमीयाग्न्यर्थं च दारु, गोग्रासार्थं च तृणं परकीयमस्तेयं म-
नुराह । तस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः ॥ ३३९ ॥

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा
लब्धुमिच्छेत्, स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः, अतः स इव दण्डयः ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविज्ञू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्राच्च दण्डं दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विजातिः, पथिकः, क्षीणपाथेयो, द्वाविक्षुदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्राद् गृह्णन् दण्डदा-
नयोग्यो न भवति ॥ ३४१ ॥

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।

दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

अबद्धानामश्वादीनां परकीयानां यो दपेण बन्धयिता, बद्धानां मन्दुरादौ मोचयिता, यो
दासाश्वरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात् । स च गुरुलब्धपराधानुसारेण मारणाङ्गछेदनधना-
द्यपहाररूपो बोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।

यशोऽस्मिन्प्राप्नुयात्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ३४३ ॥

अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनिग्रहं कुर्वाण इह लोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टसुखं
प्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

इदानीं साहसमाह—

— ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाजयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥

सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं ख्यातिं चाविनाशिनीमनुपक्षयां चातिशयेन प्राप्तुमिच्छन्नाज्ञा
बलेन गृहदाहघ्नप्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ।

साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

वाक्पाशुष्यकृताच्चोराच्च दण्डपाशुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन पाप-
कारी बोद्धव्यः ॥ ३४६ ॥

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।

स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

यो राजा साहसे वर्तमानं क्षमते, स पापकृतानुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति । अपक्रि-
यमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति ॥ ३४६ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्रा धनागमात् ।

समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धनन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यायुधं प्रहीतव्यम् । यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणां च
साहसकारादिभिर्धर्मः कर्तुं न दीयते । तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादि-
कालजनिते सङ्गरादौ प्राप्ते, तथाऽऽत्माक्षयार्थं, दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे,
स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान् हिंसन्न दोषभागभवति । परमारणेऽप्यत्र
साहसदण्डो न कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धां वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

[अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ २३ ॥

उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ २४ ॥

भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ २५ ॥]

गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावित्तादिभिस्तृकृष्टं पलाय-
नादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् । अत एवोशनाः—“गृहीतशस्त्रमाततायिनं
हत्वा न दोषः” । कात्यायनश्च भृगुशब्दोल्लेखेन मनुक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्—

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मनः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः ॥

(१) मेघातिथिगोविन्दराजौ तु—

(१) आत्मपरित्राणार्थमविचारेण बोद्धव्यम् । तदनुदर्शयति—आततायिद्युद्यत यः शरीरधनशरपुत्रनाशे

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घनन्धर्मेण न दुष्यति । (म. स्मृ. ८-३४९)

इति पूर्वस्यायमनुवादः, गुर्वादिकमपि हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षते ॥ ३९० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

जनसमक्षं रहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न कश्चिदप्यधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति । यस्माद्धन्तृगतो मन्युः क्रोधाभिमानितो देवता हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्गच्छेदनयनप्रहणादयो दण्डाः कार्याः ॥ ३९१ ॥

इदानीं स्त्रीसंप्रहणमाह—

परदाराभिर्दर्शेषु प्रवृत्तान्महीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजकरैर्दण्डैर्नासोष्ठकतनादिभिरङ्कुयित्वा देशान्निःसारयेत् ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

यस्मात्परदाराभिगमनात्संभृतो वर्णस्य संकरः संपद्यते । येन वर्णसंकरेण विशुद्धपत्नीक-यजमानाभावात् ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सन्यगादित्यमुपतिष्ठति । (म० स्मृ० ३-७६)

अस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मा जगन्नाशाय संपद्यते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां याजयन्हः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥

तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वंनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यः पुनः पूर्वं तत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स

सर्वप्रकारमुद्यततममविचारयन् हन्यात् । गुर्वादिसङ्गमर्थवादः—एतेऽपि हन्तव्याः किमुतान्य इति । एतेषां स्वाततायित्वेऽपि वधो नास्ति । आचार्यं च प्रवक्तारमित्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः । गुरुनाशायितमिति शक्यः सम्बन्धः, तथा सत्याततायिविशेषणमेतत् । तत्रागुर्वादिव्यतिरिक्तस्वाततायिनः प्रतिबंधः कुतः स्यात् ? वाक्यान्तराभावात् । अथ नाततायिवधे दोष इत्येतद्वाक्यान्तरं तानान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति । तदपि न, विधेरश्रवणात् । पूर्वशेषतयाऽर्थवास्त्वे प्रकृतवचनत्वात् । इह भवन्तस्त्वाहुर्वधयाऽऽततायितमित्येवविधिः अवशिष्टोऽर्थवादस्तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानम् । यतोऽन्यदपकारित्वमन्य दातयित्वम् । यो हन्या काञ्चनपीडां करोति न सर्वेण शरीरादिना साऽपकारीनत्वात्तायो । तथा च पठ्यते—“उद्यतासिविप्राग्निभ्यां शायोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्याऽतिक्रमकारो च रन्ध्रान्वेषगतत्वरः । पवनाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः” ॥ आयाग्नमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तुर्नभिवावन्दारान्वा जिहार्षन्हवत्यः । कृते तु दोषे किमन्यत्करिष्यतीत्युपेक्षा इति ब्रुवते । तदयुक्तम्, यतः प्रकाशमप्रकाशं चेति वक्ष्यति । समानौ-ह्येतौ करिष्यन्कृतवांश्च दृष्टश्चेदिति । तस्मादायान्तमित्यनुवादः । कर्तुर्नागतं कृत्वा वाऽऽगतमिति आततायित्वाच्चासौ हन्यते । न च कृतवचन आततायित्वमुपैति नास्यात्मनो रक्षार्थं एव वधः, आत्मनश्च परित्राण इति नोक्तम् ।

पुनर्दण्ड्यत्वादिदोषं प्राप्नुयात् । तस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थऽरण्ये वनेऽपि वा ।

नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

तीर्थाद्यरण्यवनादिकं निजंनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये, ग्रामाद्बहिर्गुल्मलताकीर्णे निजने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनां संगमे पृथ्वीनां क्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत, स संग्रहणं सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्पत्तयश्च ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शा भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्नानगन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं, केलिः परिहासालिङ्गनादिः, अलंकारवस्त्राणां स्पर्शनम्, एकखट्वासनमित्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

[कामाभिपातिनी यातु नरं स्वयमुपब्रजेत् ।

राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तदोषघोषणम् ॥ २६ ॥]

यः स्पृष्टुमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तथा वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते, तदाऽन्योन्याङ्गीकरणे सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।

चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्षयतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

अब्राह्मणोऽत्र शूद्रः, दण्डभूयस्त्वात् । ब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यामुत्तमे संग्रहणे प्राणान्तं दण्डं प्राप्नोति । चतुर्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन दाराः सर्वदा रक्षणीयाः । तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमुत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्ववर्णभार्या रक्षणीया ॥ ३५९ ॥

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

भिक्षाजीविनः, स्तुतिपाठकाः, यज्ञार्थं कृतदीक्षिकाः, सूपकारादयः, भिक्षादिस्वकार्यार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाषणमप्रतिवारिताः कुर्युः । एवं चैषां संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।

निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात् । प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन्नाज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्णदानयोग्यो भवति ॥ ३६१ ॥

नैष चारणदारषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

“परस्त्रियं योऽभिवदेत्” (म. स्मृ० ८-३५६) इत्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति । तथा “भार्या पुत्रः स्वका तनुः” (म० स्मृ० ४-१८४) इत्युक्तत्वाद्गायवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु नयादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति । यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यां संश्लेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषान्प्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रेष्यास्तु चैकभक्तास्तु रहः प्रवजितास्तु च ॥ ३६३ ॥

निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविभिः स्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन्स्वल्पदण्डलेशं राज्ञा दाप्यः, ता-
सामपि परदारत्वात् । तथा दासीभिरवस्त्राभिर्वीद्वाभिर्ग्रन्थचारिणीभिः संभाषां कुर्वन्किञ्चि-
दण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयात्तरः ॥ ३६४ ॥

यस्तुल्यजातिरनिच्छन्ती कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणेतरौ लिङ्गच्छेदनादिकं
वधमर्हति । इच्छन्ती पुनर्गच्छन्वधाहो मनुष्यो न भवति ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद् गृहे ॥ ३६५ ॥

कन्यां संभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां स्वल्पमपि दण्डं न दापयेत् । हीनजातिं पुनः
सेवमानां यत्नात्स्थापयेत् । यथा वा निवृत्तकामा स्यात् ॥ ३६५ ॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

हीनजातिरुत्कृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्ती वा गच्छन् जात्यपेक्षयाङ्गच्छेदमारणात्मकं वध-
मर्हति । समानजातीयां पुनरिच्छन्ती गच्छन्त्यदि पिता मन्यते तदा पितुः शुल्कानुरूपमर्थं वा
दद्यान्न च दण्डयः । सा च कन्या तेनैव वोढव्या ॥ ३६६ ॥

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्द्विषेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्यं अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

यो मनुष्यः प्रसङ्ग बलात्कारेण समानजातीयां गमनवर्जमहंकारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव
नाशयेत्तस्य शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः । षट्पणशतानि चायं दण्डयः स्यात् ॥ ३६७ ॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

समानजातिरिच्छन्ती कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति । किंत्व-
तिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दण्डं दाप्यः ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद् द्विशतो दमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद् दश ॥ ३६९ ॥

या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याः द्विशतो दण्डः स्यात् । कन्याशुल्कं च द्विगुणं
कन्यापितुर्दद्याच्छिफाः प्रहारांश्च दश प्राप्नुयात् ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्डयमर्हति ।

अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्धनं तथा ॥ ३७० ॥

या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं अनुबन्धापेक्षया-
ङ्गुल्योरेव छेदनं, गर्दभेण च राजमार्गं वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेण, सौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिं पुरुषान्तरोऽगम-
नालङ्घयेत्तां राजा बहुजनाकीर्णं देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।

अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

अनन्तरोक्तं जारं पापकारिणं पुरुषमयोमयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत् । तत्र शयने वध्यघातिनः काष्ठानि निःक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

ब्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशस्तस्य पूर्वदण्डाद् द्विगुणो दमः कायः । तथा ब्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्या सह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः “सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्” (म. स्मृ. ८-३८६) इति, संवत्सरे त्वतीते यदि तामेव ब्रात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः । एतत्पूर्वस्येवोदाहरणद्वयं ब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनेनार्थम् । सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशस्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद् द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः ॥ ३७३ ॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

भर्त्रादिभ्यो रक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितां रक्षारहितां गच्छंलिङ्गसर्वस्वाभ्यां वियोजनीयः । अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽपि आर्यसूत्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः । “सर्वस्वहरणं गुप्तं चेद्वधोऽधिकः” इति गोतमवचनालिङ्गच्छेदः । रक्षितां तु गच्छन्ञ्जरीरधनहीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्डयो मौण्डयं मूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

वैश्यस्य गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरं सर्वस्वग्रहणरूपो दण्डः कायः । क्षत्रियागमने तु “वैश्यश्चेत्क्षत्रियाम्” (म. स्मृ. ८-३८२) इति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनोयः । खरमूत्रेण चास्य मुण्डनं कर्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमादिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं दण्ड एव ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवदण्डयौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्या रक्षितया सह कृन्मैथुनौ शूद्रवत्सर्वणं होयेते इति दण्डयौ । यद्वा कटेनावेष्ट्य दग्धव्यौ । तत्र “वैश्य लोहितदमः क्षत्रियं शरपत्रैर्वैश्य” इति वसिष्ठोक्तो विशेषो ग्राह्यः । एवं “सहस्रं क्षत्रियो दण्डयो” “वैश्यः सर्वस्वम्” (म. स्मृ. ८-३७५) इत्युक्तत्वादयं प्राणान्तिकदण्डो गुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयो बोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डयो गुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डयः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ३७८ ॥

रक्षितां विप्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दण्डयः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सकृन्मैथुनं

पञ्च शतानि दण्डनीयो भवेत् ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं दण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनस्तत्केन यातेन दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं वहिः कुर्यान्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न हन्यात् । अपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रा-
न्निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद् भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति । तस्माद्राजा सर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मन-
साऽपि वधं न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मणायामगुप्तायां तावुभौ दण्डमहंतः ॥ ३८२ ॥

[क्षत्रियां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन् ।

न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ २७ ॥]

रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्या गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितां वैश्या तदा तयोर्ब्राह्मणायाम-
गुप्तायां गमने यौ दण्डावुक्तौ “वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम्” (म. स्मृ० ८-३७६)
इति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रियोर्भवतः । अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपो
दण्डो लघुत्वाद् गुणवद्वैश्यस्य निगुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनवि-
षयो बोद्धव्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ॥ ३८२ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेदमः ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन्सहस्रं दण्डं दापनीयः । शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्य-
योगमने सहस्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्येऽपञ्चशतं दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत् क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्द-
भमूत्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् ॥ ३८४ ॥

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।।

शतानि पञ्च दण्डयः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥

[शूद्रोत्पन्नां शपापीयान्न वै मुच्येत किल्बिषात् ।

तेभ्यो दण्डाहतं द्रव्यं न कोशे संप्रवेशयेत् ॥ २८ ॥

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद् भृतकवेतनम् ।

यथादण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लभयेत् ॥ २९ ॥

भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥ ३० ॥]

अरक्षितां क्षत्रियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन्पञ्चशतानि दण्डयः स्यात् । अन्ते भवो-
ऽन्त्यजः यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन्सहस्रं दण्डयः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शकलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरः, परदारगामी, पुरुषवादी, गृहदाहादिसाहसकारी, दण्डपादव्यक्तो-
च नास्ति स राजा शक्रपुरं याति ॥ ३८६ ॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृतसजात्येषु लोके चैव यशस्करोः ॥ ३८७ ॥

एतेषां स्तेनादीनां पञ्चानां स्वराष्ट्रे निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्य-
कृदिह लोके च यशस्करो भवति ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि ।

शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ ३८८ ॥

यो याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्ठानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टं त्यज-
ति, तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतियानेतान्राज्ञा दण्डयः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हन्ति । तस्मादेतान्पातका-
दिरहितान्परित्यजन्नेकैकपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्डयः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्यं विवदतां मिथः ।

न विब्रयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

द्विजातीनां गृहस्थ्याद्याश्रमविषये कार्यं शास्त्रार्थं नायं शास्त्रार्थ इति परस्परं जातिवि-
वादानां राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सदृशान्विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

सांत्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

यो यादृशीं पूजामर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्या अपगतकोपं
कृत्वा तत एषां यः स्वधर्मस्तं बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिर्द्विजे ।

अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् ॥ ३९२ ॥

निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवास्यनुवेश्यः, यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणा-
भोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ "प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारा च" इति विष्णुवचनाद्ब्रा-
ह्मणौ भोजनार्हावभोजयन्ब्राह्मण उत्तरत्र हैरण्यादिग्रहण दिह रौप्यमाषं दण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।

तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

विद्याचास्वास्तथाविधमेव गुणवन्तं विभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवे-
श्यावभोजयन् तदन्नं भोजिताद् द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञः ॥ ३९३ ॥

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३९४ ॥

अन्धो, बधिरः, पङ्गुः, संपूर्णसप्ततिवर्षः, सप्तत्येति “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपि क्षीणकोशेनापि राजा त्वनु-
ग्राह्याः, करं न दापनीयाः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितातौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

विद्याचारवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारच-
रितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९६ ॥

शालमलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।

न च वासांसि वासोभिनिर्हरेन्न च वासयेत् ॥ ३९६ ॥

शालमलयादिवृक्षसंबन्धिफलके अपरुषे रजकः शनैः शनैर्वासांसि प्रक्षालयेन्न परकीयैवस्त्रै-
रन्यवस्त्राणि नयेत्, न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् । यद्येवं कुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात् ॥

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।

अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३९७ ॥

तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं
दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दद्यात्तदा द्वादश पणान् राजा दाप्यः, स्वामितश्च तुष्टिः कर्तव्यैव ॥ ३९७ ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्थं यथापण्यं ततो विशं नृपो हरेत् ॥ ३९८ ॥

स्थलजलपथव्यवहारतो राजप्राज्ञो भागः शुल्कम् । तस्यावस्थानेषु ये कुशलास्तथा
सर्वपण्यानां सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्थं मूल्यमनुरूपं कुर्युस्ततो लाभधनाद्विशतिभागं राजा
गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभारटानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३९९ ॥

राज्ञः सम्बन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यस्वादीनि च
तद्देशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च । यथा दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरं न नेयमिति तानि लोभाद्
देशान्तरं नयतो वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्वीत् ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

शुल्कमोषणायोत्पथेन गच्छति । अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति । शुल्कखंडनाय
विक्रेयद्रव्यस्यालपां संख्यां वक्ति । राजदेयमपलपितमष्टगुणं दंडरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

क्रियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनं, क्रियदूरं नीयत इति स्वदेशोद्भवस्य
निर्गमं, क्रियत्कालस्थितं क्रियन्मूल्यं लभत इति स्थितं, तथा क्रियतो वृद्धिरित्यत्र कर्मका-
राणां भक्ताच्छादनादिना कियानपक्षय इत्येवं विचार्य, तथा वणिजां क्रेतॄणां यथा पीडा
न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्वादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते

स्थिरप्रायावर्णां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात् ॥४०२॥

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते, प्रतीमानं प्रत्यक्षागादि तत्सर्वं स्वनिरूपितं यथा स्यात् । षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सम्यगपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

“भाण्डपूर्णानि यानानि” (म, स्मृ, ८-४०५) इति वक्ष्यति । तेन रिक्तशक्यादि यानं तरविषये पणं दाप्यम् । एवं पुरुषभारोऽर्धपणं तरपण्यं दाप्यम् । पशुश्च गवादिः पगवतुर्थभागं, भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

पण्यद्रव्यपूर्णानि शक्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षया तरे दाप्यानि । द्रव्यरहितानि च गो-णीकम्बलादीनि यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्यं दाप्यम् । अपरिच्छदा दरिद्रा उक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किञ्चिद् दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

पूर्वं पारावारे तरणार्थमुक्तम् । इदानीं नदीतीरे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थितोदक-नद्यादिदेशप्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरेमूल्यं कल्पनीयम् । एतच्च नदीतीरे बोद्धव्यम् । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तरण्यविशेषज्ञापकं नदीवद् । वियोजनादिकं नास्ति । ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यं ब्राह्मम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विभासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ ४०७ ॥

संजातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं, तथा प्रव्रजितो भिक्षुर्मुनिर्वांनप्रस्थो ब्राह्मणाश्च, लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः तरेमूल्यं तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्यतापराधतः ।

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ॥ ४०८ ॥

नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं द्रव्यं, तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोयं दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥

नाविकापराधाद्यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यमिति पूर्वोक्तमनूदितं “दैविके नास्ति निग्रहः” इति विधातुं नौयायिनामेष व्यवहारस्य निर्णय उक्तः । दवोपजातवातादिना नौभङ्गेन धनादिनाशे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।

पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

वाणिज्यं कुसीदकृषिपशुरक्षणानि वक्ष्यं कारयेत् । शूद्रं च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वीणौ वक्ष्यशूद्रौ राज्ञो दण्ड्यावित्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।

विभूयादानुशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पोडितौ करुगया स्वानि कर्माणि रक्षणकृत्यादीनि कारयन् ग्रासाच्छादनादिना पोषयेत् । एवं बलवान्ब्राह्मणस्तादुपगतावविभ्रन् राजा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद् गम्यते ॥ ४११ ॥

दास्यं तु कारयंल्लोभाद् ब्राह्मणाः संस्कृतान्द्रिजान् ।

अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डयः शतानि पट् ॥ ४१२ ॥

प्राभवतो भावः प्राभवत्यस्म । ब्राह्मणः कृतोपनयनान्द्रिजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभाद् दास्यकर्म पादधावनादि कारयन् पट् शतानि दण्डयः ॥ ४१२ ॥

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् । यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

यस्मादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वं गतः, स तेन त्यक्तः, स्वदास्याभावेऽपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्यान्न विमुच्यते । तस्माद्दास्यं शूद्रस्य सहजम् । कः शूद्रत्वजातिमिव दास्यमनयति । अदृष्टाथमप्यवश्यं शूद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुश्रूषा कर्तव्येत्येवं परमेतत् । अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणनमनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।

पैत्रिको दण्डदासश्च क्षमैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

क्षमैते स्वामिसकाशाजितौ, भक्तलोभाद्युपगतदास्यो भक्तदासः, तथा दासीपुत्रः, मूल्येन क्रीतः, अन्येन दत्तः, पित्रादिक्रमागतः, दण्डादिधनशुद्धयर्थं स्वीकृतदास्यभावः, इत्येतानि सप्त ध्वजाहृतत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

पुत्रभार्यादासाख्योऽमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः । यस्माद्यद्धनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति । एतच्च भार्यादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थपरम् । अध्ययन्यादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, धनसाध्यादृष्टार्थकर्मोपदेशार्थं च भार्यादीनां पत्न्यधिकरणे पत्न्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात् । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये एकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

विस्त्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद् द्रव्योपादानमाचरेत् ।

न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

निर्विचिकित्समेव प्रकृतादासशूद्राद्धनग्रहणं कुर्याद् ब्राह्मणः । यतस्तस्य किञ्चिदपि स्वमस्ति, यस्माद्भर्तृग्राहधनोऽसौ । एवं चापदि बलादपि दासाद् ब्राह्मणो धनं गृह्णन्न राजा दण्डनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।

हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥ ४१८ ॥

वैश्यं कृष्यादीनि शूद्रं च द्विजातिशुभ्रवादीनि कर्माणि यत्नतो राजा कोरयेत् । यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशास्त्रायापार्जितवनप्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ।

आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ ४१९ ॥

प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकमेणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् । तथा हस्त्य-
श्वादीनि किमद्य प्रविष्टं किं निःसृतमिति, सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत ।
व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मात्रपरित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान्समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां राजधर्मे व्यवहारनिर्णये सामान्य-

व्यवहारो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्व्यवहारांस्तत्त्वतो निर्णयेनास्तं नयन्प्रापं सर्वमपहाय
स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते ॥ ४२० ॥ श्लो० ३० ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः ।

संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माय हि ते अन्योन्याव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि वर्तमानयोः संयुक्त-
वियुक्तयोश्च धर्मान्प्राप्यार्थागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि । दम्पत्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्य-
न्यतरज्ञाने दण्डेनापि स्वधर्मव्यवस्थानं राजा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।

विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

स्वीयैर्भर्त्रादिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः कार्याः । अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु
प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

पिता विवाहात्पूर्वं स्त्रियं रक्षेत्पश्चाद्भर्ता तदभावे पुत्राः । तस्मान्न स्त्री कस्यांविदप्यव-
स्थार्या स्वातन्त्र्यं भजेत् । भर्ता रक्षति यौवने इत्यादि प्रायिकम्, अभर्तृपुत्रायाः संनिहि-
तायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।

मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ४ ॥

प्रदानकाले पिता तामददन् गच्छी भवति । “प्रदानं प्रागृतोः” इति गौतमवचनादतोः
प्राक्प्रदानकालः । पतिश्च क्रतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयो भवति । पत्यौ मृते मातरमरक्ष-
न्पुत्रो निन्ध्यः स्यात् ॥ ४ ॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

[भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिताः ।

प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ १ ॥]

स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषेण स्त्रियो रक्षणीयाः किं पुनर्मै-
द्भ्यः । यस्मादुपेक्षितरक्षणाद् द्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापं दापयेयुः ॥ ६ ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणं धर्मं वक्ष्यमाणलोकरीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं
जानन्तोऽन्धपद्मवादयोऽपि भार्या रक्षितुं यतेन् ॥ ६ ॥

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।

स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्ति रक्षति ॥ ७ ॥

यस्माद्भार्या रक्षतो रक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन स्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारं
पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं विशुद्धसंतानानिमित्तौर्ध्वदहिकलाभेन स्वधर्मं च विशुद्धभार्य-
स्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति । तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्या जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च
श्रुतिः “भात्मा वै पुत्रनामासि” इति । जायायास्तदेव जायात्वं यताऽस्यां पतिः पुनर्जा-
यते । तथा च बह्वृचब्राह्मणम्—पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां
पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ॥
(पंचिका ७ अ० ३) ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नामनिर्वाचनम् ॥ ८ ॥

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।

तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ८ ॥

यस्माद्यादृशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिषिद्धं वा तादृशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टं नि-
षिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थं पत्नीं यतन्तो रक्षेत् ॥ ९ ॥
कथं रक्षणीयेत्यत आह—

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

कश्चिद्बलात्संरोधादिनाऽपि स्त्रियो रक्षितुं न शक्तः, तत्रापि व्यभिचारदर्शनात् । किन्त्वे-
तैर्वेक्ष्यमाणे रक्षणोपायप्रयोगैस्ता रक्षयितुं समर्थाः ॥ १० ॥

तानुपायानाह—

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैवं नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ भ्रग्नशुद्धौषादिकेऽन्नसाधने पारिणाह्यस्य
गृहोपकरणस्य शक्याऽऽसनकुण्डकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत् । वेक्षणे अवस्य आ-
दिलोपः ॥ ११ ॥

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

आसाश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धा अप्यरक्षिता भवन्ति, याः दुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति । यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति । अतो धर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेनासां संयमः कार्य इति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् १२

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

मद्यपानं, असत्पुरुषसंसर्गः, भर्त्रा सह विरहः, इतस्ततश्च भ्रमणं, अकालस्वापः, परगृहनिवासः इत्येतानि षट् स्त्रिया व्यभिचाराख्यदोषजनकानि । तस्मादेतेभ्य एता रक्षणीयाः १३

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।

सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैताः कमनीयरूपं विचारयन्ति । न चासां यौवनादिके वयस्यादरो भवति । किन्तु सुरूपं कुरूपं वा पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

पौश्रल्याञ्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ।

रक्षिता यत्नतोऽपीह भट्टेष्वेता विकुर्वते ॥ १५ ॥

पुंसो दर्शने सम्भोगाद्यभिलाषशीलत्वात्, चित्तस्थैर्याभावात्, स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्च । एता यत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्यो व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति १५

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ।

रमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

एवं श्लोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृष्टं यत्नं पुरुषः कुर्यात् ॥ १६ ॥

शय्याऽऽसनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहभावं कुचर्यो च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

शयनोपवेशनालङ्करणशीलत्वं कामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान् । तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मं व्यवस्थितिः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रीभ्योऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणां मन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता । ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावाच्च निष्पापान्तःकरणाः । इन्द्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वान्न धर्मज्ञाः । अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वान्न ज्ञातेऽपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमाः । अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा । तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।

स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं, तत्र श्रुतिं प्रमाणतयोपन्यस्यति । तथा बह्व्यः श्रुतयो बहूनि श्रुतिवाक्यानि “न चैतद्विद्मो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा” इत्येवमादीनि निगमेषु स्वालक्षण्यं व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठितानि । तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताः श्रुतीः शृणुत । एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्चर्त्तुं शृणुतेत्यर्थः । “सुपां सुपो भवन्ति” इति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।

तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥ २० ॥

कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते । मतावाकायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तं पुरुषं
या न कामयते सा पतिव्रता, ततोऽन्याऽपतिव्रता । मम माता अपतिव्रता सती परगृहान्ग-
च्छन्ती यत्प्रलुभे परपुरुषं प्रति संजातलोभाऽभूत्तत्पुरुषसङ्कुल्यदुष्टं मातृरजोरुं रेतो मम
पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रिया व्यभिचारशोलत्वस्यैतदितिकरगान्तं मन्त्रपादत्रयं ज्ञापकम् ।
अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २० ॥

सम्प्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह—

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।

तस्यैष व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

भर्तृप्रियं यत्किञ्चित्पुरुषान्तरगमनं स्त्री मनसा चिन्तयति, तस्य मानसव्य व्यभिचार-
स्यैष प्रकृतो मन्त्रः सम्यक् शोधनो मन्वादिभिरुच्यते । मातेति श्रवणात्पुत्रस्यैवायं प्रायश्चि-
त्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा ॥ २२ ॥

यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्री विवाहविधिना संयुज्यते, सा भर्तृसदृशगुणा
भवति । यथा समुद्रेण संयुज्यमाना नदी स्वादूदकाऽपि क्षारजला जायते । भर्तृरात्मसम्मा-
नाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाह—

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

अक्षमालाख्या निवृष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता, तथा चटका मन्दपालाख्येन ऋषिणा
सङ्गता पूज्यतां गता ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

यद्यपि द्वे प्रकृते, तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोमेत्वा एता इति बहुवचनं कृतम् । एताश्चा-
न्याश्च सत्यवत्यादयो निवृष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिन्लोके उत्कृष्टां प्राप्ताः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।

प्रेत्येह च सुखोदकान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा शुभ उक्तः । इदानीमिहलोके परलोके चोत्तरका-
लशुभसुखेदूतू “किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनः” इत्यादीन्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषा उक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिह दोषाभावः । एताः स्त्रियो
महोपकारा गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूता वस्त्रालङ्कारादिदानेन संमानार्हाः स्वगृहे
शोभाकारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपाः । नानयोर्विशेषो विद्यते । यथा निःश्रीकं गृहं
न राजत्येवं निःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

अपि च—

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

अपत्यस्य जननं, जातस्य परिपालनं, प्रतिदिनं चातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधानम् । धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि, परिचर्या, उत्कृष्टा रतिः, पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्ग इत्येतत्सर्वं भार्याधानम् ॥ २८ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।

सा भर्तृलोकानामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहैरव न व्यभिचरति, सा भर्ता सहाजितान्स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोति । इह लोके च विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते २९

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

सुगालयोनिं चाप्नोति पापयोगैश्च पीडयते ॥ ३० ॥

पुरुषान्तरसम्पर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतां जन्मान्तरे च सुगालजातिं प्राप्नोति । पापयोगादिभिश्च पीडयते । पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मे उक्तमप्येतच्छ्लोकद्वयं सदपत्यसम्पत्त्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।

विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिरभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि ।

आहुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्तते । केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढारं भर्तारमनुत्पादकमप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नासी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

क्षेत्रबीजसमायोगात्सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

व्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं, तत्तुल्या स्त्री मुनिभिः स्मृता । पुरुषश्च व्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतः । यद्यपि रेतो बीजं तथापि तदधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति व्यपदिश्यते । क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः । एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः, किं यत्सम्बन्धि क्षेत्रं तस्यापत्यमुत यदीयं बीजं तस्येति ॥ ३३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।

उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

क्वचिद्वीजं प्रधानं “जाता ये त्वनियुक्तयाम्” इति न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो बुध इव सोमस्य । तथा वधासप्यंशद्वादयो बीजिनामेव सुताः । क्वचित्क्षेत्रस्य प्रधानं यथाऽयं तल्पजः प्रसीतस्येति वक्ष्यति । अत एव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रा बभूवुः । यत्र पुनर्बीजयोन्योः साम्यं तत्र वोढैव जनयिता तदपत्न्यं प्रशस्तं भवति, तत्र बीजप्राधान्यापेक्षं तावदाहुः ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।

सर्वभूतप्रसातर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

बीजक्षेत्रयोर्बीजं प्रधानमभिधीयते । यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानामुत्पत्तिर्बीजगतवगस्वरूपादिचिह्नैरूपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।

तादृगप्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वव्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

यज्जातीयं बीजं ब्रीह्यादि ग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्रे उप्यते, तज्जातीयमेव तद्बीजमात्मीयेवैर्णादिभिरूपलक्षितं तस्मिन्क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह—

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।

न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

हिरवधारणे । इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तत्तुल्यमल्लादीनां नित्या योनिः कारणं क्षेत्रा-
त्मकं सर्वलोकैरुच्यते । न च भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वादीन्बीजं स्वविका-
रेष्वङ्कुरकाण्डाद्यवस्थास भजते । भजत्यर्थत्वात्पुष्यतेः सकमता । तस्माद्योनिगुणानुवर्तना-
भावाच्च क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

अपि च—

भूमावप्येककेदारे कालोत्तानि कृषीवलैः ।

नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैवपनकालोत्तानि ब्रीहिसुद्गादीनि नानारूपाण्येव बीज-
स्वभावान्जायन्ते, न तु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

तथा हि—

ब्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।

यथा बीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

ब्रीहयः षष्टिकाः, शालयः कलमाद्याः, तथा मुद्गादयो बीजस्वभावानतिक्रमेण नाना-
रूपा जायन्ते ॥ ३९ ॥

एवं च सति—

अन्यदुप्तं जातमन्यादत्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यतेऽयद्धि तद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

ब्रीहिरुप्तो मुद्गादज्जायत इत्येतन्न सम्भवति । यस्माद्यदेव बीजमुप्यते तत्तदेव जायते ।
एवं बीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्माननुवृत्तेश्च ब्रीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥

सम्प्राप्त क्षेत्रप्राधान्यमाह—

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।

आयुष्कामेन वसव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

तद्बीजं सहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टं न जायतेऽनेनेति ज्ञानं वेदः, एवं विज्ञानमपि त-
दङ्गादिशास्त्राण तद्वादनाऽऽयुश्चिच्छता, न कदाचित्परजायायां वपनायम् ॥ ४१ ॥

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

यथा बीजं न वसव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अतीतकालज्ञा अस्मिन्नथ वायुप्रोक्ता गाथाश्छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति ।
यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजं न वसव्यामति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविद्धयतः ।

तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

यथाऽन्येन विद्धं मृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विद्धयत आविद्धः क्षिप्तशरो निष्फलो भवति, पूर्वं हन्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात् । एवं परपत्न्यामुषं बीजं शी-
घ्रमेव निष्फलं भवति, गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सद्यः फललाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।

स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शाल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वं परिगृहीतत्वादेनेकराजसम्बन्धेऽपि पृथोभार्यामित्यतोतज्ञाजानन्ति । तस्मात्स्थाणुं छिन्दति स्थाणुच्छेदः, कर्मण्यण् । येन स्थाणुमुत्पाद्य क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्क्षेत्रं वदन्ति । तथा शरादि शल्यं येन पूर्वं मृगे क्षिप्तं तस्यैव तं मृगमाहुः । एवं च पूर्वपरिग्रहीतुः स्वामित्वाद्बोदुरेवापत्यं भवति, न जनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायाऽऽत्मा प्रजेति ह ।

विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

नैकः पुरुषो भवति अपि तु भार्यास्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिमाण एव पुरुषः । तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्—“अर्धो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यज्जायां न विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति, अथ यदेव जायां विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्वो भवति, तथा चैतद्वेद-
विदो विप्रा वदन्ति यो भर्ता सैव भार्या स्मृता” इति । एवं च तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवतीति ॥ ४५ ॥

यतश्च दम्पत्योरक्यमतः—

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।

एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

निष्क्रयो विक्रयः, विसर्गस्त्यागः, न ताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैति । एवं पूर्वं प्रजाप-
तिना स्मृतं नित्यं धर्मं मन्यामहे । एवं च क्रयादिनाऽपि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादि-
तापत्यं क्षेत्रिण एव भवति, न बीजिनः ॥ ४६ ॥

सकृदंशो निपाति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

पित्रादिधनविभागो भ्रातॄणां धर्मतः कृतः सकृदेव भवति, न पुनरन्यथा क्रियत इति ।
तथा कन्या पित्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते । एवं चान्येन पूर्वमन्यस्मै दत्ता-
यां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामपि जनितमपत्यं न बीजिनो भवतीत्येतद्धर्मस्योपन्यासः ।
तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति
त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोपयुक्तं, तथापि
प्रसङ्गादंशदानयोरपि सकृताभिधानम् । “सकृदाह ददानी” इत्येनेनैव कन्यादानस्यापि सकृ-
त्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथगभिधानम् ॥ ४७ ॥

यथा गोऽश्वोष्टूदासीषु महिष्यजाविकासु च ।

नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

यथा गवादिषु परकीयेष्वात्मवृषभादिकं नियुज्य वत्सोत्पादको न तद्भागी, तथा परकी-
यभार्यास्वपि नोत्पादकः प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं कश्चित् ॥ ४९ ॥

क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति, अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजं वपन्ति, ते तत्र क्षेत्र-
जातस्य धान्यादेः फलं क्वचिदपि देशे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छ्रुतम् ।

गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्पभम् ॥ ५० ॥

यदन्यदीयगवीषु वृषभो वत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनो भवन्त्येव न
वृषभस्वामिनः । वृषभस्य यच्छुक्रसेवनं तद् वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति । “यथा गो-
ऽश्वोष्ट्र” (म. स्मृ. १-४८) इत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागीत्वं न भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्त-
उक्तः, अयं तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वं भवतीत्येतत्परत्वेन । अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।

कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजं वपन्ति, ते क्षेत्रस्वा-
मिनामेवापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति । बीजसेक्ता त्वपत्याख्यं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

यदस्यासुत्पत्स्यतेऽपत्यं तदावयोरुभयोरेवैवं यत्र नियमो न कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षे-
त्रिणोऽपत्यम् । उक्तीत्या बीजाक्षेत्रं बलवत् ॥ ५२ ॥

क्रियाऽभ्युपगमात्स्वेतद्वीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ द्वष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

यदात्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्वीजिनो
दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ द्वष्टौ ॥ ५३ ॥

ओघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्वीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

यद्वीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते, तत्क्षेत्रस्वामिन एव त-
द्वीजं भवति, न तु येन बीजमुप्तं स तत्फलं लभते । एवं च स्वभार्याभ्रमेणापरनार्वागमने स-
मायं पुत्रो भवितेत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥

एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संततिं प्रति ज्ञातव्या ॥ यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवाश्वादेः सन्तति-
स्वामी, न तु वृषभादिस्वामी । नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

एतद्वीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्यं युष्माकमुक्तम् । अतोऽनन्तरं स्त्रीणां सन्तानाभावे
यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।

यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्गुरुपत्नी भवति । कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या
सा ज्येष्ठभ्रातुः स्नुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाग्रजस्त्रियम् ।

पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्या गत्वा सन्तानाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ स्या-
ताम् ॥ ५८ ॥

देवराद्वासपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ् नियुक्तया ।

प्रजेष्विस्ताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

सन्तानाभावे स्त्रिया पत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यस्माद्वा सपिण्डाद्वक्ष्यमाणवृताक्ता-
दिनियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाः प्रजा उत्पादयितव्याः । ईप्सितेत्यभिधानमर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ
पुनर्गमनाथम् ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ ६० ॥

विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदम् । जीवत्यपि पत्यौ अयोग्यपत्यादिगु-
रुनियुक्तो घृताक्तसर्वगात्रो मौनी रात्रावेकं पुत्रं जनयेन्न कथंचिद् द्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।

अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

अन्ये पुनराचार्या नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्र एकपुत्र इति शिष्टप्रवादादनिष्पन्नं
नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थं निर्वृत्ते तु यथाविधि ।

गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गभंधारणे यथाशास्त्रं सम्पन्ने सति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठ-
भ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तयातां तु कामतः ।

तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादिविधानं त्यक्त्वा स्वेच्छातो
वर्तयातां तौ स्नुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेताम् ॥ ६३ ॥

एवं नियोगमभिधाय दूषयितुमाह—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन्निह नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ ६४ ॥

ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया । स्त्रियमन्यस्मिन्नियुक्ता-
नास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धं नाशयेयुः ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कचित् ।

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५ ॥

“अयमणं नु देवम्” इत्येवमादिषु विवाहप्रयोगजनकेषु मन्त्रेषु कचिदपि शाखायां न नि-
योगः कथ्यते । न च विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण स पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ ६६ ॥

यस्मादयं पशुसम्बन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्भिर्विन्दितः । योऽयमधार्मिके

वेने राज्ञि राज्यं कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः । अतो वेनादारभ्य प्रवृत्तोऽयमादिनानिति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलां भुञ्जन् राजपिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स वेनो महीं समग्रां पूर्वं पालयन्नत एव राजपिश्रेष्ठो, न तु धार्मिकत्वाद्, । कामोपहतचेतु-
द्विभ्रातृभार्यागमनरूपं वणसंकरं प्रावर्तयत् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रसीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजय-
ति, तं साधवो नियतं गृह्यन्ते । अयं च स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः । तदाह
बृहस्पतिः—

“उक्तो नियोगो मुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु ।

युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यविधानतः ॥

तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतव्रेतायुगे नराः ।

द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥

अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहानेरिदन्तनैः ॥

अतो यद् गोविन्दराजेन युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदेवाः सन्तानामावे नियोगादनि-
योगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नाद्रियामहे ।

प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि ।

नापराध्योऽस्मि विदुषां काहं सर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतं विशेषमाह—

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

यस्याः कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता म्रियेत. तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः
सौदरभ्राता परिणयेत् ॥ ६९ ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्रतावृतौ ॥ ७० ॥

स देवरो विवाहविधिना पुनां स्वीकृत्य, शुक्लवस्त्रां कायवाङ्मनःशौचशालिनीमागर्भग्र-
हणाद्रहसि कृतावृतावेकैकवारं गच्छेत् । एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वाद्विवाहस्याग्रहाच्च
गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्मृते दानगुणदाषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् । यस्मा-
देकस्मै दत्त्वाऽन्यस्मै ददत् पुरुषानृतं “सहस्रम्” (म. स्मृ. ८-१३८) इत्युक्तदोषं प्राप्नोति ।
सप्तपदीकरणस्याजातत्वाज्जायानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदं वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा लुब्धना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

“अङ्गिरेव द्विजाग्र्याणाम्” (म. स्मृ. ३-३९) इत्येवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्यां

वैद्यलक्षणेति, रोगिणी, क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छन्नोपपादितां स-
ह्यदीकरमात्प्राज्ञातां त्यजेत् । ततश्च तत्त्यागे दोषाभाव इत्येतदर्थं, न तु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।

तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्य-
पनेन व्यर्थं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।

अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

कार्यं सति मनुष्यः पत्न्या ग्रासाच्छादनादि प्रकल्प्य देशान्तरं गच्छेत् । यस्माद् ग्रासा-
द्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

भक्ताच्छादनादि दत्त्वा पत्यौ देशान्तरं गते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् । अ-
दत्त्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।

विद्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रैस्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

गुर्वीक्षासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः, ऊर्ध्वं
पतिर्निधिं गच्छेत् । तदाह वसिष्ठः—“प्रोषितपत्नी पञ्च वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं पतिसकाशं
नच्छेत्” इति । विद्यार्थं प्रोषितः षड् वर्षाणि प्रतीक्ष्यः, निजविद्याविभाजनेन यशोऽर्थमपि
प्रोषितः पतिः षडेव । भार्यान्तरोपभोगार्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

पतिविषयसंजातद्वेषां स्त्रियं वर्षं यावत्प्रतीक्षेत । तत ऊर्ध्वमपि द्विषन्तीं स्वदत्तमलङ्का-
रादि धनं हृत्वा नोपगच्छेत् । ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगात्मेव वा ।

सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा शुश्रूषाद्यकरणेनावजा-
नाति सा विगतालङ्कारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान्नोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम् ।

न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दयापवर्तनम् ॥ ७९ ॥

वातादिक्षोभादप्रकृतिलिप्यं, पतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणं, नपुंसकम्, अबीजं बाध्यरेत-
स्त्वादिना बीजरहितं, कुष्ठाद्युपेतं च पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागो न करणीयो, न च धनग्रहणं
करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसार्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

निषिद्धमद्यपानरता, असाध्वाचारा, भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला, कुष्ठादिव्याधियुक्ता,
भूत्यादिताडनशीला, सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साऽधिवेत्तव्या, तस्यां सत्याम-
न्यो विवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्यान्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिना ॥ २१ ॥

प्रथमर्तुमारभ्याविद्यमानप्रसूता अष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया, मृतापत्या ऋषामे वर्षे, स्त्रीजन-
न्येकादशे, अप्रियवादिनी सद्य एव वद्यपुत्रा भवति । पुत्रवत्यां तु तस्यां “धर्मप्रजासम्पन्ने
दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतरापाये तु कुर्वीत” इत्यापस्तम्बनिषेधादधिवेदनं न कार्यम् ॥ ८१ ॥

या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ २२ ॥

या पुनर्व्याधिता सती पत्युरनुकूला भवति, शीलवता च स्यात्तानुज्ञाप्याभ्यो विवाहः
कार्यः । कदाचिच्चासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रपिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥ २३ ॥

या पुनः कृताधिवेदना स्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरव रज्ज्वादिना बद्ध्वा स्थाप-
नीया, आक्रोपनिवृत्तेः । पित्रादिकुलसंनिधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।

प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्डया कृष्णलानि षट् ॥ २४ ॥

या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्त्रादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यं पिवेन्नु-
त्थादित्यानजनसमूहौ वा गच्छेत्सा सुवर्णकृष्णलानि षट् व्यवहारप्रकरणाद्राज्ञा दण्डनीया ८४

यदि स्वाश्चापराश्रैव विन्देरन्येषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्चोद्वेद्युस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्समान-
दायविभागोत्कर्षार्थं ज्यैष्ठ्यं पूजा च वस्त्रालंकारादिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथञ्चन ॥ २६ ॥

भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपां धर्मकार्यं च भिक्षादानातिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपक-
ल्पनादि प्रात्यहिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्न तु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यया ।

यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ २७ ॥

यः पुनः स्वजातीयया संनिहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौख्यात्कारयेत्स
यथा ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैरुपनिषिष्ट इति पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ २८ ॥

[प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयान्वितः ।

मृतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनो दातारमृच्छति ॥ २ ॥]

कुलाचारादिभिस्तुष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालमपि ।

“विवाहयेदष्टवर्षांमेवं धर्मो न हीयते ।

इति दक्षस्मरणात् । तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यतुमत्यपि ।

न चैवैर्ना प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८६ ॥

सजातानवाऽप कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितृगृहे तिष्ठेन्न पुनरेतां । विद्यागुणरहिताय कदा-
चित्पित्रादिर्दद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९० ॥

पित्रादिभिर्गुणवद्वारायादीयमाना कन्या संजातातंवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्ष-
त्रयात्पुनरुर्ध्वमधिकगुणवराभागे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृणीत ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद् यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥ ९१ ॥

पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारं स्वयं वृणुते, तदा सा न किञ्चि-
त्पापं प्राप्नोति, न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवराः ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेनाऽस्याद्यदितं हरेत् ॥ ९२ ॥

स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वं पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् ।
यदा नार्पयेत्तदा चोरी स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुलकं तु कन्यामृतुमती हरन् ।

स हि स्वाम्यादतिक्रमेद्भूतनां प्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥

ऋतुयुक्तां कन्यां वरः परिणयन्पित्रे शुलकं न दद्यात् । यस्मात्स पिता । ऋतुकार्यापत्योत्प-
त्तिनिरोधात्कन्यायाः स्वामित्वाद्धीयते ॥ ९३ ॥

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

ज्येष्ठवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मोऽसीदतिऽसत्वरः ॥ ९४ ॥

त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्यामुद्वहेत् ॥ चतुर्विंशतिवर्षो वाऽष्टव-
र्षो गार्हस्थ्यवर्षोऽवसादं गच्छति त्वरावान् । एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं न तु । नियमार्थं,
प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति, त्रिभागवयस्का च कन्या । बोद्धव्यं । योग्या, । इति गृ-
हीतवेदश्चोपकुर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलम्बेतेति सत्वर इत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।

तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥

“भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गाहंपत्याय देवाः” इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्, या
देवैर्दत्ता भार्या तां पतिलभते, न तु स्वेच्छया । तां सतीं देवानां प्रियं । कुर्वन्प्रासाच्छादनादि-
ना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाऽसन्तानार्थं च मानवाः ।

तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ९६ ॥

यस्माद्भर्तृग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टा गर्भावानार्थं च मनुष्यास्तस्माद्भर्तृत्वादनमिवानयो-
रन्याधानादिरपि धर्मः पत्न्या सह साधारणः “क्षौमे वसानावप्तीनादनीयातां” इत्यादिवदे-
मिहितः । तस्माद्भार्यां बिभृयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥ ९७ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसञ्जातविवाहायां यदि शुल्कदो वरो म्रियते, तदा देवरायः पित्रादिभिर्वाऽसौ कन्या दातव्या, यदि सा स्वीकरोति । “यस्या म्रियेत” (म. स्मृ. ९-६९) इति प्रागुक्तं नियोगरूपं, इदं तु शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।

शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रीं ददच्छुल्कं न गृहीयात्किं पुनः शास्त्रविद् द्विजातिः । यस्माच्छुल्कं गृह्णन्पुत्रं दुहितृविक्रयं कुरुते । “न कन्यायाः पिता” (म. स्मृ. ३-२१) इत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमद्वेनाच्छुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायां पुनस्तन्निषिध्यते ॥ ९८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

एतत्पुनः पूर्वं शिष्टा न कदाचित्कृतवन्तः, नाप्यपरे वतमानकालाः कुर्वन्ति, यदन्यस्य कन्यामङ्गोक्त्य पुनरन्यस्मै दीयत इति । एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदत्त्वा कस्यचित् कन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रूम् जातवेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

पूर्वकल्पेष्वप्येतद् वृत्तमिति कदाचिद्वयं न श्रुतवन्तः, यच्छुल्कमिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुगूढं दुहितृविक्रयमकार्षीदिति शुल्कनिषेधाद्येवादः ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।

एषः धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

भार्यापत्योर्मरणान्तं यावद्धर्मार्थकामेषु परस्परव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञातव्यः ॥ १०१ ॥

तथा च सति—

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।

यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्नं कुर्यातां, यथा धर्मार्थकामावप्ये वियुक्तौ परस्परं न व्यभिचरेताम् ॥ १०२ ॥

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥ १०३ ॥

एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकमुक्तः । सन्तानाभावे चापत्यप्राप्तिका । इदानीं दीयत इति दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

भ्रातरो मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वं पैतृकं मातृमरणादूर्ध्वं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन् । ज्येष्ठगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातर्युद्धारमनिच्छति बोद्धव्यः । पित्रोर्मरणादूर्ध्वं विभागहेतुमाह—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन्पैतृकं रिक्तमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

यस्मात्ते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो न भवन्ति । मातुरपि प्रकृतत्वात्पैतृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणम् । अयं च पितृमरणानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे

दृष्टव्यः । पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

“विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्” (या. स्मृ. २-११४) इति ॥ १०४ ॥
यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति, तदा—

ज्येष्ठ एव तु गृहीयात्पितृयं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठ एव पितृसम्बन्धि धनं गृहीयात् । कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनार्थं पितरमिवोप-
जीवेयुः । एवं सर्वेषां सहैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुज्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च “नापुत्रस्य लो-
कोऽस्ति” (ब्र० ब्रा० पञ्चिका ७ अ० ३) इति श्रुतेः पुण्यलाकाभावपरिहारो भवति । तथा
“प्रजया पितृभ्यः” इति श्रुतेः, “पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च सः” इति । अतो ज्येष्ठ एव
सर्वधनमर्हति पूर्वस्य । अनुजास्तेन साम्नो वर्तेरन् ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति । येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति । तथा च श्रुतिः—“ऋणम-
स्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्” (ब्र. ब्रा.
पञ्चिका ७ अ. ३) इति । स एव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति, तेनैकेनैव ऋणापनयना-
द्वयपकारस्य कृतत्वात् । इतरास्तु कामजान्मुनयो जानन्ति । ततश्च सर्वं धनं गृहीयादित्य-
स्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्राञ्ज्येष्ठो भ्रातृन्यदीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्तेरञ्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावेऽनुजान् भ्रातृभक्ताच्छादनादिभिः पितेव विभृभात् । अनु-
जाश्च भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् । १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ॥ १०९ ॥

अकृतावभागा ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वा-
ञ्ज्येष्ठः कुलं वृद्धिं नयति । यद्यधार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वाञ्ज्येष्ठः कुलं
नाशयति । तथा गुणवाञ्ज्येष्ठो लोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति ॥ १०९ ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठवृत्तियस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

यो ज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद्वर्तेत, स पितेव मातेवागर्हणीयो भवात् । यः पुनस्तथा न
ततः स मातुलादिबन्धुवद्वर्चनीयः ॥ ११० ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक् क्रिया ॥ १११ ॥

एवमविभक्ता भ्रातरः सह संवसेयुः । यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः ।
यस्मात्पृथगवस्थाने सति पृथक् पृथक् पञ्चमहायज्ञानुष्ठानधर्मस्तेषां वर्धते, तस्माद्विभाग-

क्रिया धर्मार्था । तथा च बृहस्पतिः—

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्द्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ ११२ ॥

उद्भ्रियत इत्युद्धारः, ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनानुद्भृत्यविशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यः
श्च यच्छ्रेष्ठं तदातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो
भागो दातव्यः । अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृहीयाताम् । ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्ता ये नव्यनास्ते-
षामेवावान्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दातव्यः । मध्यमा-
नामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागे वैषम्यवारणार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रथमग्रजः ।

यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्द्वरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्याद्यच्छ्रेष्ठं धनं, ज्येष्ठः तद्धनं गृहीयात् । “सर्वद्रव्याच्च यद्द्वरम्”
(म. स्म. ९-११२) इत्युक्तमनूदितसमुच्चयबोधनाय । यच्चैकमपि प्रकृष्टं द्रव्यं विद्यते तदपि
ज्येष्ठ एव गृहीयात् । तथा “दशतः पशूनाम्” इति गोतमस्मरणादशम्यो गवादिपशुभ्य एकैकं
श्रेष्ठं ज्येष्ठो लभते । इदं च यदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषां समगुणत्वे तु—

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।

यत्किञ्चिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

“दशतश्चाप्नुयाद्द्वरम्” (म. स्म. ९-११४) इति योऽयमुद्धार उक्तः सोऽयमध्ययनादिक-
र्मसमुद्धानां भ्रातृणां ज्येष्ठस्य नास्ति, तत्रापि यत्किञ्चिदस्य देयमिति । द्रव्यं पूजावृद्धिकरं
ज्येष्ठाय देयम् । एवं च समगुणेषूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वत्र गुणोत्कर्षाविशेषापेक्षयोद्धारवैषम्यं
बोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्धृतोद्दारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।

उद्दारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमुक्तप्रकारेण समुद्धृतविंशद्भागधिके धने समानभागान् भ्रातृणां कल्पयेत् । विंश-
तितमभागादौ पुनरनुद्धृत इयं वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत्, ज्येष्ठपुत्रो गृहीयात् । अधिकमर्धं यत्रांशे सार्धमंशं
ज्येष्ठादनन्तरजातो गृहीयात् । कनिष्ठाः पुनरैकमंशं गृहीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु
ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणवत्त्वे बोद्धव्यम्, ज्येष्ठतदनुजयो-
रधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्मुरदित्तवः ॥ ११८ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवश्यशूद्राश्चत्वारो भ्रातरः स्वजात्यपेक्षया स्वेभ्यश्चतुरोऽक्षान् हरेयुः । विप्र इत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्यो भागेभ्य आत्मीयादात्मीयाद्भागाच्चतुर्भागं पृथक् कन्याभ्योऽनूदाभ्यो भगिनीभ्यो या यस्य सोदर्या भगिनी स तस्या एव संस्कारार्थमिति एवं दद्युः । सोदर्याभावे विमातृजैरुत्कृष्टैरपि संस्कायव । तथा च याज्ञवल्क्यः—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशं तु तुरीयकम् ॥ (या. स्मृ. २-१२४)

यदि भगिनीसंस्कारार्थं चतुर्भागं दातुं नेच्छन्ति, तदा पतिता भवेयुः । एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्भागदानमवगन्तव्यम् ॥ ११८ ॥

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥ ११९ ॥

एकशफा अश्वादयः । छागमेषाद्येकशफसहितं विभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमशक्यं तत्र विभजेत्किंतु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यान्न तु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मुल्यं विभजेत् । अजाविकमिति पशुद्वन्द्वद्विभाषैकवद्भावः ॥ ११९ ॥

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२० ॥

कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृपितृव्येण सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्न तु पितृवत्सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था नियता । अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति । यद्यपि “समेत्य भ्रातरः समम्” (म. स्मृ. ९-१०४) इत्युक्तं, तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृव्यवद्विभागोऽस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धारविभागी युक्त इतीमां शङ्कां निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रव्यति—

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥ १२१ ॥

अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधमण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न संबध्यते । क्षेत्र्यपि पिता तद्वारेणापत्योत्पादने प्रधानम् । तस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येण सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

यदि प्रथमोढायां कनीयान्पुत्रो जातः, पश्चाद्ढायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात्किं मातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत स्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।

ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

पूर्वस्यां जातः पूर्वजः । “ह्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” (पा. सू. ६।३।६३) इति ह्रस्वत्वम् । स कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृहीयात्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये सन्त्यग्न्याः श्रेष्ठवृषभास्ते तस्माज्ज्येष्ठिनेयान्मातृत ऊनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकमेकैकशो भवन्तीति मातृद्वाहक्रमेण ज्येष्ठ्यम् ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।

ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

प्रथमोऽध्यायः पुनर्यो जातो जन्मना च भ्रातृभ्यो ज्येष्ठः स वृषभः षोडशो यातां गवां ता गृहीयात्, पञ्चदश गा एकं वृषभमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं येऽन्ये बद्धोभ्यो जातास्ते स्वमातृ-
भागत उज्ज्येष्ठापेक्षया शेषा भागादि विभजेरन्निति निश्चयः ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।

न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृ-
षिभिर्बुध्यते । जन्मज्येष्ठानां तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादित्द्वारो बोद्धव्यः । एवं च मातृ-
ज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशीप्रहगाप्रहगवादिकल्पः । स च दुर्गवर्जितुल्यतया भ्रातृ-
णां गुरुलघुत्वावगमाद्व्यवस्थितः । अत एव—

जन्मविद्यागुणज्येष्ठो त्रयंशं दद्यादवाप्नुयात् ।

इति बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्ष उक्तः । “नर्गुणस्यैकवृषभ-
म्” इति मन्दगुणस्य “वृषभषोडशाः” (म. स्मृ. ९-१२४) इति मातृज्यैष्ठ्याश्रयणेनोद्धारो
बोद्धव्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधिं त्वनुवादं(१) मेधातिथिरवदत् । गोविन्दराजस्त्वन्यमतं जगौ १२६
१ केवलं विभागे जन्मज्यैष्ठ्यं, किंतु—

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।

यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

सुब्रह्मण्याख्यो मन्त्रो ज्योतिष्टोम इतीन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते । तत्र प्रथमपुत्रेण पितर-
मुद्दिश्याह्वानं क्रियते । अमुकपिता यजत इत्येवमृषिभिः स्मृतम् । तथा यमयोर्गर्भं एककालं
निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता । गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥

[अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ ३ ॥]

अविद्यमानपुत्रो यदस्यामपत्यं जायेत तन्मम श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककरं स्यादिति कन्या-
दानकाले जामात्रा सह सम्प्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अत्र परप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह—

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिका ।

विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्ध्यर्थमनेनोक्तविधानेन कृत्स्ना दुहितरः पूर्वं
पुत्रिकाः स्वयं कृतवान् । कात्स्न्येऽथशब्दः ॥ १२८ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।

सोमाय रात्रौ सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिना नवमाध्यायस्य चतुर्विंशत्यधिकशतश्लोके “ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायान्” इत्यादौ
अज्येष्ठायामिति विमज्ज्य व्याख्यातम् । तद्यथा—उद्धारान्तरं वैकल्पिकमेषामुच्यते—अज्येष्ठायाम् ज्येष्ठो जातः
पञ्चदश गा इरेत् षोडशा वृषभः । वृषभसम्बन्धाद्भावो लभ्यन्ते । यथास्य गोद्वितीयेनार्थ इति । अन्ये शेषा गा
इरेरन् स्वमातृतः यथैवैषां माता गरीयसी कनीयसीमाइरेत् । अथवा ज्येष्ठिनेयस्यापमुद्धारोऽधिक उच्यते
पूर्वस्तु स्थित एव नात्रानङ्गुलश्लेषः । शेषाः कनीयांसः स्वमातृतो इरेरन् स्वमातृत इति विविच्यते श्लोक-
द्वयस्यार्थवादत्वाच्च निवेके यत्नः । उपक्रममात्रमेतत् । सिद्धान्तस्त्वयमुच्यते ।

स दक्षो आविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलङ्कारादिना सत्कृत्य दश पुत्रिका धर्माय, त्रयोदश कर्यपाय, सप्तविंशति चन्द्राय द्विजानामोषधीनां च राज्ञे दत्तवान् । सत्कारवचनमन्ये-
यामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम् । इत्येत्यादि च बह्वीनामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३० ॥

आत्मस्थानीयः पुत्रः, “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति मन्त्रलिङ्गात्तत्समा च दुहिता, तस्या अप्यङ्गेभ्य उत्पादनात् । अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्र-
स्य मृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।

दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥

मातुर्यद्धनं तत्तस्यां मृतायां कुमारीभाग एव स्यान्न पुत्राणां तत्र भागः । कुमारी चानू-
वाभिप्रेता । तथा गोतमः—“स्त्रीधनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च” अपुत्रस्य च मा-
तामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात् इति ॥ १३१ ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद् द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव, तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तं जनकधनग्रहणं च ।
पिण्डदानार्थोऽयमारम्भः, पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् । अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रान्तर-
हितस्य जनकस्य समग्रं धनं गृह्णीयात्स एव पितृमातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात् । पिण्डदा-
नं श्राद्धोपलक्षणार्थम् । पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरासार्थं वचनम् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादु-
त्पन्नाविति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरं जायते, तदा तयोर्विभागकाले समो विभा-
गो भवेत् । नोद्धारः पुत्रिकायै देयः । यस्माज्ज्येष्ठया अपि तस्या उद्धारविषये ज्येष्ठता ना-
दरणीया ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

अपुत्रायां पुत्रिकायां कथञ्चन मृतायां तदीयधनं तद्वैवाविचारयन्गृह्णीयात् । पुत्रिकायाः
पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य, पत्नीरहितस्य, मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौ तन्निवारणार्थमिदं व-
चनम् ॥ १३५ ॥

अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र—

“यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् । (म. स्मृ. ९-१२७)

इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृता अकृतात्वभिसन्धिमात्रकृता

वारव्यवहारेण न कृता । तथा गोतमः-“अभिसन्धिमात्रात्पुत्रिकामेकेषाम्” । अत एव “पुत्रिकाधर्मशङ्कया” (म. स्मृ. ३-११) इति प्राग्विवाह्यत्वमुक्तम् । पुत्रिकेन कृताऽकृता वा पुत्रं समानजातीयादौदुष्टपादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणेन पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्री । तथा चासौ तस्मिन् पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराजस्तु “अकृता वा” इत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामहादिसत्त्वेऽप्यधिकारीत्याह । तन्न, पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३३ ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोतीति । पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते । तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यलोकं प्राप्नोति । अस्य च दायभागप्रकरणेऽभिधानं पितृधने पत्न्यादिसन्धावेऽपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येतेवं पुत्रसन्तानाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

पुंनान्नो नरकाद्यस्माच्चायते पितरं सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

यस्मात्पुंनान्मधेयनरकात्सुतः पितरं त्रायते तस्मात्प्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः । तस्मान्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं, तदीयसन्तानस्य दायभागित्वमिति पूर्वोदाहृतार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नापपद्यते ।

दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः । पुत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्विशेषो न सम्भाव्यते, यस्मादौहित्रोऽपि मातामहं परलोके पौत्रवन्नित्स्तारयति । एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिकाकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं, द्वितीयं मातुः पित्रे, तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनां तु “पित्रे मातामहाय च” (म. स्मृ. ९-१३२) इत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ।

स हरेतैव तद्विकथं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

“पुत्रा रिक्थहराः पितुः” (म. स्मृ. ९-१८९) इति द्वादश पुत्राणामेव रिक्थहरत्वं वक्ष्यति । “दशापरे तु क्रमशः” (म. स्मृ. ९-१६९) इत्यौरसक्षेत्रजाभावे दत्तस्य पितु रिक्थहरत्वं प्राप्तमेव । अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्थभागप्राप्त्यर्थमिदं वचनम् । यस्य दत्तकः पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति, सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागं गृहीयात् । अत्र—

एक एवौरसः पुत्र पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । (म. स्मृ. ९-१६३)

इत्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं, किन्तु क्षेत्रजाक्तयष्टभागित्वमेवास्य न्याय्यम् । गोविन्दराजस्त्यौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदं वचनमित्यवोचत् । तन्न, कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितृरिक्थभागित्वं, दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात् ॥ १४१ ॥

गोत्ररिक्थे जनयितुं हरेद्विमः कचित् ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ १४२ ॥

गोत्रधने जनकसम्बन्धिनी दत्तको न कदाचित्प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी
यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते ॥ तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधापिण्डश्चा-
द्वादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ॥ १४२ ॥

अनियुक्तास्तु तश्चैव पुत्रिण्यात्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भाः जारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

यो गुर्वादिनियो विना जातो, यश्च सपुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्ता-
वुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागं नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्नार्या जातोऽविधान ताः

नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥ १४४ ॥

नियुक्तायामपि स्त्रियां वृताभ्यक्तत्वादिनियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिक-
स्य पितुर्धनं लब्धुं नार्हति । यस्मादसौ पतितोत्पादितः । “नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा”
(म. स्मृ. ९-६३) इत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः ।

क्षेत्रिकस्य तु तद्वीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत् । यस्मात्तत्तस्य कारणभूतं
बीजं तत्क्षेत्रस्वामिन एव, तत्कार्यकरणत्वात् । अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं तत्,
यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि । (म. स्मृ. ९-१२०)

इत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येण सह समभागस्य प्रोक्तत्वात् । गुणवतः क्षेत्रज-
स्य औरसवत्स्वोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम् ॥ १४५ ॥

धनं यो बिभृयाद् भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमं धनं पत्न्या रक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्णीयात्स
नियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् । एतच्च “धनं यो बिभृयाद् भ्रातुः”
इत्यभिधानाद्विभक्तभ्रातृविषयम्, “यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायाम्” (म. स्मृ. ९-१२०) इति
समभागाभिधानात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाऽप्यवाप्नुयात् ।

तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वाऽन्यतो वा सपिण्डात्पुत्रमुत्पादयेत्स यदि कामजो भ-
वति, तदा तमरिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति । अकामज एव रिक्थभागी । स च व्याहृतो
नारदेन—

“मुखान्मुखं परिहरन्गात्रगात्राण्यसंस्पृशन् ।

कुले तदवशेषे च सन्तानार्थं न कामतः ॥” इति ॥ १४८ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।

बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

समानजातीयासु भार्यासु एकेन भर्त्रा जातानामेव विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नाना-
जातीयासु स्त्रीषु बह्वीषूत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपुत्र्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागोऽयं विधिः स्मृतः ॥ १४६ ॥

ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रो भार्या भवेयुस्तदा तासां त्रिपुत्रपुत्रेष्वयं वक्ष्य-
माणो विभागविधिर्मन्वादिभिस्तुतः ॥ १४९ ॥

कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।

विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

कीनाशः कर्षकः, गवां सक्तो वृषः, यानमन्वादि, अलङ्कारोऽङ्गुलीयकादि, वेश्म गृहं च
प्रधानं, यावन्तश्चांशास्तेष्वेकः प्रधानभूतोऽश इत्येतद् ब्राह्मणोपुत्रस्योद्धारार्थं देयम् । अव-
शिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

त्र्यंशं दायाद्वरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियास्तुतः ।

वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रास्तुतो हरेत् ॥ १५१ ॥

त्रीनंशान्ब्राह्मणो धनाद् गृह्णीयात्, द्वौ क्षत्रियापुत्रः, सार्धं वैश्यापुत्रः, अंशं शूद्रास्तुतः ।
एवं च यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते, तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयो भागा ब्राह्मणस्य,
द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य । अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्वं वा रिक्त्यजातं तदशधा परिकल्प्य च ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

यद्वा स रिक्त्यप्रकारमनुदृष्टोद्धारं दशधा कृत्वा, विभागधर्मज्ञो धर्मादन्तर्गतं विभाग-
मनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरांशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियास्तुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद् द्व्यंशमंशं शूद्रास्तुतो हरेत् ॥ १५३ ॥

चतुरो भागान्ब्राह्मणो गृह्णीयात् । त्रीन्क्षत्रियापुत्रः, द्वौ वैश्यापुत्रः, एकं शूद्राजः । अ-
त्रापि ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसङ्गावे सप्तधा धने कृते चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य, त्रयो क्षत्रियापु-
त्रस्य । एवं ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्राऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रो वा, तथापि शूद्रा-
पुत्रायानन्तराधिकारी यस्तेषु दशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् । अयं च शूद्रापुत्रविषये
निषेधस्तस्मादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ सर्वरिक्त्यहरौ स्याताम् ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रा न रिक्त्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् न भवति, किंतु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्त-
देव तस्य भवेत् । एवं च पूर्वाक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः, स च गुणवद्गुणापेक्षः । अथवा अनु-
दृशूद्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।

उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठयोद्धारं दत्त्वाऽत्रावष्टं सम-
भागं कृत्वा ज्येष्ठेन सहाय्ये विभजेन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।

तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते नोत्कृष्टावकृष्टा वा । तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागा एव भवेयुः, तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः ।

तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

यान्द्वादश पुत्रान्द्वैरण्यगर्भो मनुराह, तेषां मध्यादाद्याः षड् बान्धवाः गोत्रदायादाश्च, तस्माद् बान्धवत्वेन सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्ति, अनन्तराभावे च गोत्र-
दायं गृह्णन्ति, पितृरिक्थभाक्त्वस्य “पुत्रा रिक्थहराः पितुः” (म० स्मृ० १-१८९) इति
द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात् । उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्ति । बान्धवास्तु
भवन्ति, तत्तश्च बन्धुकार्यमुदकक्रियादि कुर्वन्ति । (१)मेधातिथिस्तु—‘षडदायादबान्धवाः’
इत्याद्युत्तरषट्कस्यादायादत्वमबान्धवत्वं चाह । तन्न, बोधायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात् ।
तदाह—

कानीनं च सहोदं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।

स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ १५९ ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

औरसादयो वक्ष्यमाणाः षड्रिक्थभाजो बान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः षड्गोत्ररिक्थहरा न भवन्ति, बान्धवाश्च भवन्तीति व्या-
ख्यातम् ॥ १६० ॥

औरसेन सह क्षेत्रजादीनां पाठात्तुल्यत्वाशङ्कायां तन्निरासार्थमाह—

यादृशं फलमाप्नोति कुस्रवैः संतरज्जलम् ।

तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १६१ ॥

तृणादिनिमित्तकुत्तिसतोडुपादिभिरुदकं तरन् यथाविधं फलं प्राप्नोति, तथाविधमेव कुपुत्रैः
क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुस्तरं प्राप्नोति । इत्यनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यौरसपुत्रवत्सं-
पूर्णकार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ । ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद् गृह्णीत नेतरः ॥ १६२ ॥

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ (या. स्मृ. २-१२७)

इति याज्ञवल्क्योक्तविषये, यदा क्षेत्रिकस्यापितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति, तदा
तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनावेकस्य पितुर्गृह्यपि रिक्थाहौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि
तदेव स गृह्णीयात्क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति—

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो त्वभजन्दायम् (म. स्मृ. १-१६४)

(१) बन्धुशब्दो बान्धवपर्यायः । गोत्रहरा दायादराश्च षड्विधे विपरीताः ।

इति तत्पुत्रबहुलस्य । यत्तु याज्ञवल्क्येनोभयसंबन्धि रिक्थइत्युक्तं तत्क्षेत्राकपितु-
रौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् । (१)मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विरयी-
कृत्येवं श्लोकं व्याचक्षाते—तन्न, अलियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वात् । “अलियुक्तापुत्रश्च” (म. स्मृ.
१-१४३) इत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधात् “यद्येकरिक्थिनौ” इत्यतन्वयाच्च ॥ १६२ ॥

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

व्याख्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजद्विदुः कृतेषु एवद्वौषधदिना विमानव्याघेरीरस
उत्पन्ने सतीदमुच्यते । औरस एवैकः पुत्रः पित्र्यवल्गवः । औरसां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य
षष्ठ्यांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं प्रासाच्छादनं दद्यात् ॥ १६३ ॥

पष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

औरसः पुत्रः पितृसम्बन्धि दायांविभजन्, क्षेत्रजस्य षष्ठ्यंशं पञ्चमं वा दद्यात् । निर्गुण
सगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितुरिक्थस्य भागिनौ ।

दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौक्तप्रकारेण पितृजनहरो स्याताम् । अन्ये पुनर्देश दत्तकादयः पुत्रा
गोत्रभाजो भवन्ति, “पूर्वभावे परः परः” (या० स्मृ. २-१३२) इत्येवं क्रमेण धर्मा-
शहराश्च ॥ १६५ ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धियम् ।

तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

स्वभार्यायां कन्याऽवस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत् पुत्रमौरसंमुख्यं
विद्यात् । “सवर्णायां संस्कृतायामुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यात्” इति बौधायनदर्शनात्सजातो-
यायामेव स्वयमुत्पादित औरसो ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तत्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मैर्न नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

यो मृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याज्युपेतस्य वा भार्यायां कृताकृतादिनियोगधर्मेण
गुरुनियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥ १६८ ॥

“शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापि-
तरौ प्रभवतः” इति वसिष्ठस्मरणान्माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समान-
जातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकदुर्वं दद्यात्स दद्धि-
माख्यः पुत्रो विज्ञेयः ॥ १६८ ॥

(१) क्लीवस्य प्रागुपात्ते क्षेत्रजे यत्क्षेत्रजप्रमीतस्य व्याधितस्य वेति पश्चादौषधेन कथञ्चित् क्लीव-
त्वनिवृत्तौ सम्भवति तदीयमेवासौ रिक्थं लभेतेति जनयितुर्यदि नाम पितृव्यपदेशः स्यादपि जनको हेतुः,
तस्मादपि पुत्रः सुतोऽयमुपचारात्क्षेत्रज इत्युक्तस्तत्रोरसे बाले मातृधने गृहीते कथञ्चिदपवारिणः पुत्रम-
पत्यमुत्पादितम्भवतीति । न च तदायत्तमेव प्रीत्यादिना धनं कृतं, न चास्य सपिण्डाः सन्ति, अस्यानव-
स्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते लिङ्गमनियुक्ता सुतादयोऽसस्तु सपिण्डेषु जनयितु रिक्थहरा भवन्तीति ।

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६६ ॥

यं पुनः समानजातीयपित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इ-
त्येवमादिज्ञं, पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात्स कृत्रिमाख्यः पुत्रो वाच्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥

यस्य गृहेऽवेस्थितायां भार्यायां पुत्र उत्पद्यते, सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात्पु-
त्रविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते, स गृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां
जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातापितृभ्यां त्यक्तं, तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तं पुत्रं यः स्वीकुर्यात्सोपविद्धा-
ख्यः पुत्र उच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पितृगृहे कन्या यं पुत्रमप्रकाशं जनयेत्तं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञाताऽपि वा सती ।

वोढुः स गर्भो भवति सदोढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते, स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो
भवति, सदोढ इति व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ १७४ ॥

यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशाद्यं क्रीणीयात्स क्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति । क्रेतुगुणैस्तु-
क्यो हीनो वा भवेन्न तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये ।

“सजातीयेष्वं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” (या. स्मृ. २-१३३)

इति याज्ञवल्क्येन सर्वेषामेव पुत्राणां सजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरि-
क्ताः सर्वे पुत्राः सजातीया बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वास्वेच्छयान्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पाद-
कस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारम-
र्हति । यद्वा कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमा-
रेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्ता वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

यो मृतमातापितृकस्यागोचितकारणं विना द्वेषादिना ताभ्यां त्यक्तो वाऽऽत्मानं यस्मै
ददाति स स्वयंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्स्मृतम् ।

सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

“विन्नास्वेष विधिः स्मृतः” (या. स्मृ. १-१२) इति याज्ञवल्क्यदर्शनात्परिणीतायामेव
शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थं पुत्रं जनयेत्स जीवन्नेव शवस्तुल्य इति पारशवः स्मृतः । यद्यप्ययं
पितृपकारार्थं श्राद्धादि करोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्छवव्यपदेशः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य पुत्रो भवेत् ।

सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

ध्वजाहताद्युक्तलक्षणायां दास्यां, दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां, शूद्रस्य यः पुत्रो जायते
स पित्रानुज्ञातः परिणीतापुत्रैः समांशभागो भवान्भवत्वित्यनुज्ञातस्तुल्यभागं लभत इति
शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधोनाहुः क्रियालोपान्मनोषिणः ॥ १८० ॥

एतान्क्षेत्रजादीनेकादश पुत्रान्, पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्राद्धादिलोपश्च सा भू-
दित्येवमर्थं पुत्रप्रतिच्छन्दकान्मुनय आहुः ॥ १८० ॥

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

य एते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्बीजोत्पन्नास्तस्यैव
पुत्रा भवन्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्या इत्येवंपरमि-
दम्, अन्यबीजजा इत्येकादशपुत्रोपलक्षणार्थम् । स्वबीजजातावपि पौनर्भवशौद्रौ न कर्त-
व्यौ । अत एव वृद्धवृहस्पतिः—

“आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना” ॥ १८१ ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

भ्रातृणामेकमातापितृकाणां मध्ये यद्येकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैक-
पुत्रेण सर्वान्भ्रातृन्सपुत्रा मनुराह । ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयो न कर्तव्याः । स एव
। पिण्डदोऽंशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तम् । एतच्च—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता” (या. स्मृ. २-१३५)

इति याज्ञवल्क्यवचनाद् भ्रातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥

एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः । पुत्र-
शुक्ता मनुराह । ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतद्व्यभिदम् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान्निश्चयमहति ।

बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्तस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

औरसादीनां सगैषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव
 दायहरः, “स चान्यान्विभृयात्” इति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे
 परः परो रिक्थसहति । पूर्वसद्भावे परसंवर्धनं स एव कुर्यात् । एवञ्च सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादश-
 पुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः । अन्यथा तु क्षत्रियावैश्या-
 पुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेऽपि धनं लभेतपूर्वस्य परसंवर्धनमात्रं चापवादेतरविषये द्रष्ट-
 व्यम्, क्षेत्रजगुणवद्दत्तकपुत्रयोः पञ्चमं षष्ठं वा भागमौरसो दद्यादिति विहितत्वात् । यदि तु
 समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्व एव विभज्य रिक्थं गृहीयुः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

न सोदरभ्रातरो, न पितरः, किन्तु औरसाभावे क्षेत्रजादयो गौणपुत्राः पितृरिक्थहरा भ-
 वन्तीत्यनेनोच्यते । औरसस्य तु “एक एवौरसः पुत्रः” (म. स्मृ. ९-१६३) इत्यनेनैव सि-
 द्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितुरहितस्य च पिता धनं गृहीयात्तेषां मातृश्रा-
 भावे भ्रातरो धनं गृहीयुः । एतच्चानन्तरं प्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

इदानीं क्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्याधिकारं दर्शयितुमाह—

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

[असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥]

त्रयाणां पित्रादीनामुदकदानं कार्यं, त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डो देयः । चतुर्थश्च पिण्डो-
 दकयोर्दाता । पञ्चमस्यात्र सम्बन्धो नास्ति । तस्माद् युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्रा-
 णामधिकारः । औरसपुत्रपौत्रयोश्च “पुत्रेण लोकाजयति” (म. स्मृ. ९-१३७) इत्यनेनैवात्र
 पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥ १८६ ॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

[हरेरनृत्विजो वापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥ ५ ॥]

अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिसपिण्डमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तत्तश्चानुक्तपत्न्यादिदाय-
 प्राप्त्यर्थमिदम् । सपिण्डमध्यात्संनिवृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भ-
 वति । तत्र “एक एवौरसः पुत्रः” (म. स्मृ. ९-१६३) इत्युक्तत्वात्स एव मृतधने स्वाधि-
 कारी । क्षेत्रजगुणवद् दत्तकयोस्तु यथोक्तं पञ्चमं षष्ठं वा भागं दद्यात् । कृत्रिमादिपुत्राणां
 संवर्धनमात्रं कुर्यात् । औरसाभावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च—

“दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम्” । (म. स्मृ. ९-१३१)

इत्युक्तत्वादौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः । तदभावे क्षेत्रजादय एकादश पुत्राः
 क्रमेण पितृधनाधिकारिणः । परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशगणभागमात्राधिकारी । “नाधिकं दश-
 मादद्याच्छूद्रापुत्राय” (म० स्म० ९-१५४) इत्याद्युक्तत्वात् । दशमभागावशिष्टं धनं
 सन्निकृष्टसपिण्डो गृहीयात् । त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी । यदाह याज्ञ-
 वल्क्यः—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनमातुत्तरोत्तरः ।

स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥” (वा. स्मृ. २-१३१-१३)

बृहस्पतिरप्याह—

“आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सुरिभिः ।

शरीरार्थं स्मृता जाया पुण्यापुण्यकर्म सदा ॥

यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्धशरीरे तु कथमन्यः पतन्त्युयात् ॥

सकुल्यविद्यमानैस्तु विद्वन्मृतसमाप्तिभिः ।

अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तज्जागहारिणी ॥

पूर्वप्रमीताभिर्दोत्रं नृते भर्तारि तद्वनम् ।

विन्देत्पतिव्रता नारी धर्मं एष सनातनः ॥

जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छास्त्रं मासपाण्मासिकादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूताभ्यां वृद्धानप्यतिथीस्त्रियः ॥

तत्सपिण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परिपन्थिनः ।

हिस्युर्धनानि तात्राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥”

बृद्धमनुः—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमर्थं लभेत् च ॥”

यदुक्तम्—“स्त्रीणां तु जीवनं दद्यात्” इति सम्बर्धनमाश्रयचरं, तद्दुःशोलाभासिकसन्नि-
कारयौवनस्थपत्नीविषयम् । अतो यन्मेधातिथिना पत्नीनामंशभागित्वं निषिद्धमुक्तम् ।
तदसम्बद्धम्,

“पत्नीनामंशभागित्वं बृहस्पत्यादिसम्मतम् ।

मेधातिथिनिराकुर्वन् प्रीणाति सतां मनः ॥”

पत्न्यभावेऽप्यपुत्रिका दुडिता तदभावे पिता माता चतयोरभावे सोऽर्धभ्राता तदभावे
तत्सुतः ।

“मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्” (म. स्मृ. १-२१०)

इति वक्ष्यमाणत्वात् । पितृमाता तदभावेऽन्योऽपि सांज्ञकसपिण्डो नृतधनं गृहीयात् ।
तद्यथा पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसन्तान एव । तदप्युक्तम् । अत ऊर्ध्वं सपिण्ड-
सन्तानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धनं गृहीयात् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रिविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

एषामभाव इति वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यदुक्तं तत्सब्रह्मचार्यदेरपि धनहारित्वार्थम् ।
सर्वेषामभावे ब्राह्मणा वेदत्रयाध्यायिनो वाह्यान्तरशौचयुक्ता जितेन्द्रिया धनहारिणो भवन्ति,
त एव च पिण्डदाः, तथा सति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति ॥ १८८ ॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ १८९ ॥

ब्राह्मणसम्बन्धि धनं न राज्ञा कदाचिद् ब्राह्ममिति शास्त्रमयीदा । कन्तुकलक्षणब्राह्मणा-
भावे ब्राह्मणमात्रेभ्योऽपि देयम् । क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरीत्यहराभावे राज्ञा गृहीयात् ॥ १८९ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।

तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥ १४० ॥

अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत् । तस्मिन्मृतविषये यद्धनजातं भवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत् । “देवराद्वा सपिण्डाद्वा” (म. स्मृ. ९-१९) इत्युक्तत्वात् । सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थं तज्जस्य च रिक्थभागित्वार्थं मिदम् ॥ १९० ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृहीत नेतरः ॥ १४१ ॥

“यद्येकरिक्थिनौ स्याताम्” (म. स्मृ. ९-१६२) इत्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तम्, इदं त्वौरसपौन-भवविषयम् । यदोत्पन्नौरसमर्तुमृतत्वाद्वालापत्यतया स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत्तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुमृतत्वाद्विक्थहरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती, पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्तगतधने, तदा तयोर्यस्य यज्जनकस्य धनं स तदेव गृहीयान्न त्वन्यपितृजोऽन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

मातरि मृतायां सोदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च सोदर्या अनूढा मातृधनं समं कृत्वा गृह्णोयुः । ऊढास्तु धनानुरूपं सम्मानं लभन्ते । तदाह बृहस्पतिः—

“स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अपुत्रा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥”

ततश्चानूढानां पितृधनं इवोढानां मातृधनं भ्रात्रा स्वादंशाच्चतुर्थभागो देयः ॥ १९२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनार्त्तिकचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

तासां दुहितृणां या अनूढा दुहितरस्ताभ्योऽपि मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किंचिदातव्यम् ॥ १९३ ॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अध्यग्नौति “अव्ययं विभक्तिसमोप-” (पा. सू. २।१।६) इत्यादिसूत्रेण समीपार्थेऽव्ययीभावः । विवाहकाले अग्निसन्निधौ यत्पित्रादिदत्तं तद्व्यग्नि स्त्रीधनम् । तदाह कात्यायनः—

“विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते अग्निसन्निधौ ।

तद्व्यग्नि कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥”

यत्तु पितृगृहाद्भर्तुर्गृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाहनिकम् । तथा च कात्यायनः—

“यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना तु पतृकात् ।

अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥”

यत्तु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्राता पित्रा च समयान्तरे यद् दत्तम् । एवं षट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन—

“विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वेबन्धुकुले तथा ॥”

विवाहादूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धं भर्ता च प्रीतेन दत्तं यदध्याग्न्यादि पूर्वश्लोके उक्तं, तद्वर्तते जीवति मृतायाः स्त्रियाः संग्रहं तदपत्यानां भवति ॥ १९५ ॥

ब्राह्मदैवार्थगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेष्वृक्कलक्षणेपु यत्स्त्रियाः पद्धिर्धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥

यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपेशाचेषूक्कलक्षणेपु विवाहेषु यत्स्त्रियाः पद्धिर्धनं धनमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

स्त्रियां तु यद्भवेद्विचित्रं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां, तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्यकन्यापुत्रसङ्गावेऽपि ब्राह्मणी सापत्येयो कन्या गृह्णीयात् । तदभावे तदपत्यस्य तद्धनं भवेत् ॥ १९८ ॥

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।

स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुम्बधनाज्ञायांदिभिः स्त्रीभी रत्नालङ्काराद्यर्थं धनसंचयं न कर्तव्यम् । नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्तृधनादपि कार्यम् । ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १९९ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

भर्तुरि जीवति तत्सम्भताभिर्योऽलंकारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् । भजमानाः पापिनो भवन्ति ॥ २०० ॥

अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलान्मत्तजडमूकाश्च ये च कुण्ठिग्रह्वादयो विकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरा न भवन्ति । किन्तु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

तदेवाह—

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामेषां क्लीवादीनां शास्त्रेण रिक्थहारिणा यावज्जीवं स्वशक्त्या ग्रासाच्छादनं देयम् । अददत्पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीवादीनां कथंचन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

कथंचनेत्यभिधानात्क्लीवादयो विवाहानर्हा इति सूचितम् । यदि कथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्लीबस्य क्षेत्रज उत्पन्नेऽन्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभागभवात् ॥ २०३ ॥

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।

भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

पितरि दृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तो ज्येष्ठः किञ्चित्स्वेन पौरुषेण धनं लभते । ततो धनाद्विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातृणां भागो भवति, नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ २०५ ॥

सर्वेषां भ्रातृणां कृषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्यात्तदा पित्र्यवर्जिते तस्मिन्धने स्वाजिते समो विभागः स्थान्न तूद्धारोऽपित्र्य इति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्र्यलौक्यहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्यामैत्रीदिवाहार्जितं माधुपर्किकं मधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धं तस्यैव तत्स्यात् । “यत्किञ्चित्पितरि” (म. स्मृ. ९-२०४) इत्युक्त्वायमपवादः । विद्याधनं च व्याहृतं कात्यायनेन—

“परभक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः ।

तया प्राप्तं च विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्ते च यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥

शिष्यादात्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राज्यधनाच्च यत् ॥

विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ॥”

अतो यन्मेधातिथिगाविन्दराजाभ्यां माधुपर्किकमात्विज्यधनं व्याख्यातम् । तदयुक्तम्, विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिदस्वोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं शक्तो भ्रातृणां साधारणं धनं नेच्छति स स्वीया-दंशात्किञ्चिदुपजीवनं दत्त्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः । तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न वि-वदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपपन्नपितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पितृधनानुपघातेन यत्कृप्यादिक्लेशादजयेत्तत्स्वचेष्टाप्राप्तमनिच्छन्भ्रातृभ्यो दातुं नार्हति ॥

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

यत्पुनः पितृम्बन्धि धनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवाप्तं पुनः स्वशक्त्या प्राप्नुयात्त-त्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

पूर्वं सोद्धारं निरुद्धां वा विभक्ता भ्रातरः पश्चादेकीकृत्य धनं सह जीवन्तो यदि पुन-र्विभागं कुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः । ज्येष्ठस्योद्धारो न देयः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

येषां भ्रातॄणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रव्रज्यादिना स्वांशहीयेच्छतं यः भवेत्तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

किन्तु—

सौदर्या विभजेरंस्तं सजेन सहिताः सन्तम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टाः सन्निवृत्त्याः समाधत्ताः ॥ २१२ ॥

सौदर्या भ्रातरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सौदर्यास्तर्जनीं धर्मा कृत्वा विभजेरन्तोदर्याणां सापत्न्यानामपि मध्याह्ने स्निग्धोद्धतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेषु सन् सर्वे सौदर्याः सापत्न्या वा । एतच्च पुत्रपत्नीविदुनाश्रमादेः प्रव्रज्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिर्मुञ्जीत लोभाद् भ्रातृन्वधीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्याद्भागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

यो ज्येष्ठो भ्राता लोभात्कनीयसो भ्रातृन्वञ्चयेत्स ज्येष्ठभ्रातृपूजायुज्यः सोऽप्यभिरहितश्च राजदण्डयश्च स्यात् ॥ २१३ ॥

सर्वं एव धिकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

अपतिता अपि ये भ्रातरो दूषयेस्यासेवाशिवकर्मासकाले रिक्तं नार्हन्ति । न च कनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनाद्वार्त्तामार्थनसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ २१५ ॥

भ्रातॄणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सह धनार्जनार्थमुत्पादनं भवेत्तदा विभागकाले न कस्यचित्पुत्रस्याधिकं पिता कदाविदद्यात् ॥ २१५ ॥

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रः पितरि मृते पितृरिक्त्यमेव गृह्णीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्निश्चीकृतवनास्तैः सह सौ पितरि मृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता गृह्णीयात् । पूर्वं “पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तधनम्” (म. स्मृ. १-१८५) इत्युक्तत्वात्, इह माता हरेदित्यादि याज्ञवल्क्येन “पितरौ” (या. स्मृ. २-१३५) इत्येकशेषकरणात् । विष्णुना च—“अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि” इत्येकशेषस्यैव कृतत्वात्, मातापितरौ विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि मृतायां पत्नीपितृभ्रातृभ्रातृजामावे पितुर्माता धनं गृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

ऋणो धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन्यथाशास्त्रं विभक्ते सति पश्चाद्यत्किञ्चि-

त्पैतृकं ऋणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं, नतु शोध्यं
ग्राह्यं, न वा ज्येष्ठस्योद्धारो देयः ॥ २१८ ॥

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रं वाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यम् । एतच्च नातिन्यु-
दाधिकमूल्यविषयम् । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव “विक्रीय
वस्त्राभरणम्” इति बृहस्पतेर्विभागवचनम् । कृतान्नमोदनसक्त्वादि तन्न विभजनीयम् ।
तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सक्त्वादि तावन्मात्रमूल्यधनेन

“कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते” ।

इति बृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव । उदकं कृपादिगतं सर्वरूपभोग्यमविभजनीयम् ।
स्त्रियो दास्याद्या यास्तुल्यभागा न भवन्ति ता न विभाज्याः । किंतु तुल्यं कर्म कारयित-
व्याः । योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात् । प्रचारो गवादीनां प्रचारमार्गः, एत-
त्सर्वं मन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।

क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥ २२० ॥

एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं
द्यूतव्यवस्थां शृणुत ॥ २२० ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रांनिवारयेत् ।

राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रांनिवर्तयेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां
राज्यविनाशकारिणौ ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद् देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकटमेतच्चौयं यद्द्यूतसमाह्वयौ, तस्मात्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादि-
भिः पणपूर्वकं क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्याद्यो वा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादि वधं
कुर्यात् । यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान्हन्यात् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थाञ्छौरिडकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

द्यूतादिसेविनो, नर्तकगायकान्, वेदविद्विषः, श्रुतिस्मृतिवाह्यव्रतधारिणः, अनापदि पर-
कर्मजीविनः, शौण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रांनिर्वासयेदिति । किववप्रसङ्ग-
नान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

अत्र हेतुमाह—

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

एते कित्वादयो गूढचौरा राष्ट्रे वसन्ता नित्यं वदन्तात्मकक्रियया सज्जनान्पीडयन्ति ॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं चैरकरं महत् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूतमेतदतिशयेन चैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तन्न सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

यो मनुष्यस्तद् द्यूतं गूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ॥ २२८ ॥

इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह—

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छूनैः शनैः ॥ २२९ ॥

क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमसमर्थस्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनं कुर्यात् । ब्राह्मणः पुनर्यथालाभं क्रमेण दद्यान्न कर्म कारयितव्यः ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥ २३० ॥

स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्जुबन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कारिणाम् ।

धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राजा नियुक्ता उत्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः स्वाम्यादीनां कार्यं नाशयेयुस्तान्गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत् ॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद् द्विटूसेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

कूटराजाज्ञालेखकान् अमात्यानां च भेदकान्, स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

[तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विकर्मणा ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥ ६ ॥]

यत्र कचिद्विद्यादानादिव्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितम् । “पार तोर कर्मसमाप्तौ” इति चुरादौ पठ्यते । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतम् । अनुशिष्टं दण्डपर्यन्ततां च नीतं स्यात्तत्कृतमङ्गीकुर्यान्न पुनर्निवर्तयेत् । एतच्चाकारणात् । अतः कारणकृतं निवर्तयेदेव ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

राजामात्याः प्राद्विवाको वा व्यवहारेक्षणे नियुक्तो यदसम्यग्व्यवहारानर्णयं कुर्युस्तत्स्व-
यं राजा कुर्यात्पणसहस्रं च तान्दण्डयेत् । इदं नोत्क्रोचधनग्रहणेतरविषयम् । उत्क्रोचग्रहणे
“ये क्षिप्रजास्तु” (म. स्मृ. ९-२३१) इत्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतमात्रं ब्रह्महा, सुरापो द्विजातिः पैश्याः पाता ब्राह्मणश्च पैश्या-
ध्वीजौघोर्षा, तत्परो ब्राह्मणदुवर्णहा नो मनुष्यः, यश्च कश्चिद् गुरुपत्नीगानीत्येते सर्वे प्रत्येकं
महापातकिनो बोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वन् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धन्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्णामप्येषां महापातकिनां प्रायश्चित्तमकुर्वन् शारीरं धनग्रहणेन च धनसन्धन्धमपरा-
धासुसारेण धर्मादनपेक्षं वक्ष्यमाणं दण्डं कुर्यात् ॥ २३६ ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महत्याशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

“नाड्ड्या राज्ञा ललाटे स्युः” (म० स्मृ० ९-२४०) इति वक्ष्यमाणत्वाल्ललाटमेवाङ्कन-
स्थानजन्यमन्यते । तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायि तस्यलोहेन ललाटे भगाद्वृत्ति गुरुपत्नी-
गमनचिह्नं कार्यम् । एवं सुरापाने कृते पातुर्द्विधं सुराध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सत्यपहतुः कु-
क्कुरपादरूपं कार्यम् । ब्रह्महणि कबन्धः पुमान्कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

असम्भोज्या ह्यस्याज्या असंपाठ्याविविवाहिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

अन्नादिकं नैते भोजयितव्याः, न चैते याजनीयाः, नाप्येतेऽध्यापनीयाः, नाप्येतेः कन्या-
दानसन्धन्धः कर्तव्यः । एते च निर्धनत्वाद्याचनार्दिदेन्ययुक्ताः सर्वज्जीतादिकर्तव्यजिताः पृथि-
वीं पर्यटेयुः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।

निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

ज्ञातिभिः सम्बन्धिभिर्मातुलाद्यैरते कृताङ्कास्त्यजनीयाः, नचैषां दया कार्या, नाप्येते न-
मस्कार्या इतीयं मनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।

नाड्ड्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ २४० ॥

शास्त्रविहितं प्रायश्चित्तं पुनः कुर्वाणा ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा राज्ञा ललाटेऽङ्कनीया न भवे-
युः । उत्तमसाहसं पुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।

विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

“इतरे कृतवन्तस्तु” इत्युत्तरलोके श्रूयमाणम् “अकामतः” (म० स्मृ० ९-२४२) इति
चात्रापि योजनीयम् । तेनाकामत इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः
कार्यः । पूर्वोक्तस्तूत्तमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः । कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छद-
सहितो ब्राह्मणो देशान्निर्वास्यः ॥ २४१ ॥

अष्टादशसु कणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिष्-
योऽर्थं विस्तरेणोक्तः ॥ २५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।

देशानलब्धांस्त्रिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् व्यवहारान् निर्णयन् राजा जनानुरागादलब्धान्देशां-
लुब्धुमिच्छेललब्धांश्च सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्व-
मुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यङ् निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

“जाङ्गलं सम्यक्सम्पन्नम्” (म. स्मृ. ७-६९) इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सः-
माध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं यत्नं सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं धान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

यस्मात्साध्वाचाराणां रक्षणाच्चौरादीनां च शासनात्प्रजापालनोद्युक्ता राजानः स्वर्गं ग-
च्छन्ति । तस्मात्कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

यथा पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् षड्भागाद्युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः
कुप्यन्ति । कर्मान्तरार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥

यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभयरहितं भवति तस्य नित्यं तद् वृद्धिर्गच्छति ।
उदकसेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

चार एव चौरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ राजा, चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकाश-
न्यायेन परधनग्राहिणो जानायात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याद्ये तुलाप्रतिमानलोष्टचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिण पर-
धनमनुचितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः स्तेनाश्चौराः सद्विच्छेदादिना गुप्ताटव्याश्रयाश्च परधनं
गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवञ्चकाः ॥ २५७ ॥

किंच—

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।

मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

ऊक्तोचका ये कार्यभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपविका भयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति । वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा परद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कित्वा द्यूत-
प्रमाह्वयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलदेशवृत्ताः । भद्राः कल्या-
णाकारप्रच्छन्नपापा ये धनप्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजी-
वेनः । महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः । चिकित्सकाश्चिकित्साजीविनः । असन्धकारिण इति
महामात्रचिकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनः । तेऽप्यनुपजीव्यमा-
नशिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशला इत्येवमादीन्प्रकाशं
लोकवञ्चकांश्चारैर्जानीयात् । अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शुद्रादीन्ब्राह्मणादिवैपचारिणो धन-
प्राहिणो जानीयात् ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानुक्तान्वञ्चकान्सम्भयैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजां स्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः
पुरुषैरेतद्व्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साद्य स्व-
शान्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषां प्रकाशाप्रकाशतत्स्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिका दोषाः संधिच्छेदादय-
स्तांल्लोके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

नहि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां
नियमं कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् ॥ २६३ ॥

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवंविधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तत्स्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

सभा ग्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं, प्रपा जलदानगृहं, अपूर्णविक्रयवेदम, पण्यस्त्री-
गृहं, मद्यान्नविक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमूलानि, जनसमूहस्थानानि, जीर्णवा-
टिकाः, अटव्यः, शिल्पगृहाणि, शून्यगृहाणि, आम्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवं प्रका-
शान्देशान्सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैरेकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारैस्तत्स्करनिवा-
रणार्थं चारयेत् । प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसम्भोगस्वप्रहर्षाद्यन्वेषणार्थं तत्स्करा अवतिष्ठ-
न्ते ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्स्करैः ॥ २६७ ॥

तथा साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौ-
रैश्चारुपैश्चारुमायानिपुणैस्तस्कराजानीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

ते पूर्वचौराश्चरभृता जानच्छतात्मनः पृथं, गच्छानस्तत्र, मोदकपायसादीन्यदनीम इत्येवं
भक्ष्यभोज्यव्याजेन, अस्माकं देवो ब्राह्मणोऽस्ति सोऽभिरुचिस्तार्थसिद्धिं जानाति तं पश्याम
इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः, कश्चिदेक एव बहुभिः सह योऽभ्यर्चते तं पश्याम इत्येवं शौर्यकर्मव्या-
जेन तेषां चौराणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषैः समागमं कुर्युर्ग्राहयेद्युक्त ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पयुर्हन्तानिहितान् ये ।

तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समिप्रक्षालिवान्धवान् ॥ २६९ ॥

ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ न गृह्णन्त्या नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनिधुक्तपुराणचौराणां
प्रणिहिताः लावधानभृताः तैः सह सङ्गतिं भजन्ते ताश्चौरांस्तैव्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमि-
त्रपित्रादिक्षातिस्वजनसहितान्वलादाक्रम्य राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होढेन विना चौरं घातयेद्वाजिको नृपः ।

सहोढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥ २७० ॥

धार्मिको राजा हतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं न घातयेत्किन्तु
हतद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन्घातयेत् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भारडावकाहादाद्यैव सर्वोस्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्तदायकाः, चौर्योपयुक्तभाण्डादि गृहावस्थं
ये ददति तानपि नैरन्तर्याम्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्स मन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्छिद्यञ्चौरानिव द्रुतम् ॥ २७२ ॥

ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः क्रूराः सन्तश्चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति
तांश्चौरवत्क्षिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धिं विच्युतम् ॥ २७३ ॥

याजतप्रतिग्रहादिना परस्परं यागदानादिधर्ममुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः
सोऽपि यो धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि स्योपाभिदर्शने ।

शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छिदाः ॥ २७४ ॥

ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे, हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते । “क्षेत्रोत्पन्नसस्य-
नाशने वृत्तिभङ्गे च” इति मेधातिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितो ये
रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाधादिपरिच्छिदसहिता देशान्निर्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोषापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राज्ञो धनगृहादनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याघातकारिणः शस्त्राणां च राज्ञा सह वैरिवृद्धि-
कारिणोऽपराधापेक्षया क्रूरचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्घातयेत् ॥ २७५ ॥

संधिं छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्कराः सुप्नन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले तानारोपयेत् ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

पथप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिनोक्षणेन पश्चरयति स ग्रन्थिभेदस्तस्य प्रथमे द्रव्य-
ग्रहणेऽङ्गुलीश्छेदयेत् । ते चाङ्गुष्ठतर्जन्यौ ।

“उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहोतकौ” (या० स्मृः २-२७४)

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहणे हस्तपादौ छेदयेत् । तृतीये ग्रहणे वधाहो भवति ।

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शास्त्रावकाशदान् ।

संनिधातुंश्च मोषस्य हन्याश्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञायाग्निभक्तशस्त्रावस्थानप्रदानमुप्यत इति मोषश्चौरधनं तस्याव-
स्थापकांश्चौरवद्राजा निगृहीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्याद्वाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ २७९ ॥

यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सेतुभेदादिना विनाशयति तम्पु मज्जनेन प्रका-
शान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्क्रुर्यात्तदोत्तमसाहसं दण्डयः ॥ २७९ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

राजसम्बन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य वि-
नाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमञ्जयष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः
पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्जितदेवताप्र-
तिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं वाप्यपां भिक्षात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति कृत्स्नतडागोदकनाशने वध-
दण्डः प्रागुक्तः । तथोदकागमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहसं दण्डयः २८१

समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

अनार्तः सन्यो राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्स चामेध्यं शीघ्रमेवाप-
सारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्रतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

व्याधितवृद्धगर्भिणीबाला न दण्डनीयाः किन्तु ते पुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः । त-
च्चामेध्यं शोधनाया इति शास्त्रमर्यादा ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचक्षतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तव्यः । तत्र गवासादिविशेषे
दुश्चिकित्सायां प्रथमसाहसदण्डो मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छ्रुतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः, ध्वजचिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ,
प्रतिमाश्च क्षुद्रा मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्दद्यात्तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नव
कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामभेदानां विदारणे, वेध्या-
नामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्या-
न्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ॥ २८६ ॥

समैहि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।

समाप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यं
दत्त्वा यः कस्यचिद्द्रुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषा-
पेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गं निवेशयेत् ।

दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पुरकम् ।

द्वाराणां चैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् । यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णाभिभूता
दीर्घकेशनखश्मश्रवः कुशाः पापकारिणोऽन्धैरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन्, राज-
गृहपुरादिसम्बन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदीयानामेव परिखाणां पुरयितारं तद्गतानां द्वाराणां
भङ्गकं क्षीघ्रमेव देशान्निवासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानातेः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांशुग्रहणादिषु
कृतेष्वनुत्पन्नमरणफलेषु द्विशतपणग्रहणरूपो दण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मानुषमारणदण्डः । एवं
मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्व्यामोह्य धनग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासुच्चाटनापा-
ट्वादिहेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः ॥ २९० ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ॥ २९१ ॥

अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं बीजादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा यो विक्रीणीते, तथापकृष्टमेव
कतिपयोत्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते, यश्च ग्रामनगरादिसोमां वि-
नाशयति स विकृतनासाकरचरणकर्णादिखण्डं वधं प्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्तवशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाच्छन्नकपपरिवर्तीपद्रव्यप्रोपादिना हेमादिचौये प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाङ्गाविशेषेण सर्वदेहं वा खण्डशष्टेदयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

हृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुट्टालादीनामपहरणे, खड्गादीनां च शस्त्राणां, औषधस्य च कल्याणवृतादेश्चौये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनपेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तया ।

सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्र्यादिः, पुरं राष्ट्रः कृतदुर्गतिवाननगरं, राष्ट्रं देवताः, कोशो-
वित्तनिधयः, दण्डो हस्त्यस्त्रयपादात्, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोकमित्येताः सप्त प्रकृतयो-
ऽङ्गानि । सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

ततः किमित्याह—

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।

पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्यसनं महत् ॥ २९५ ॥

आसां राज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्या विनाशमनर्थक्यं पूर्वस्याः पूर्वस्या वि-
नाशविषये गरीयो व्यसनं जानीयात् । तथा हि—मित्रव्यसनात्तद्वलव्यसनं गरीयः, सम्प्र-
बलस्यैवामित्रानुग्रहे सामर्थ्यात् । एवं बलात्कोशो गरीयात्, कोशनाशे बलस्यापि नाशा-
त् । कोशाद्राष्ट्रं गरीयः, राष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः । एवं राष्ट्राद् दुर्गता गोपि, दुर्गादेव यव-
सेन्धनादिसंपन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः । दुर्गादमात्यो गरीयान्, प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैक-
ल्यात् । अमात्यादप्यात्मा, सर्वस्यात्मायत्वात् । तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वं यत्नतो रक्षेत् ॥ २९५ ॥

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।

अन्योन्यगुणवेशेष्प्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकारगान्न
किञ्चिदङ्गमधिकं भवति । यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याविक्रयमुक्तं तथाप्येषामङ्गानां मध्या-
दन्यस्याङ्गसम्बन्धनमपकारमन्यदङ्गं कर्तुं न शक्नोति, तस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्ये-
वंपरोऽयमाधिक्यनिषेधः । तत्र प्राप्तद्वयं यत्त्रिदण्डमेव दृष्टान्तः । तदि चतुरङ्गलगात्तलवेष्ट-
नादन्योन्यसम्बन्धं, न च तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थे कश्चिदण्डोऽधिको भवति ॥ २९६ ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।

येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

यस्मात्तेषु तेषु सम्पाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति, तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तेः ।
एवञ्च येनाङ्गेन यत्कार्यं सम्पाद्यते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । ततश्चान्योन्यगुणविशे-
षादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २९७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।

स्वशक्ति परशक्ति च नित्यं विद्यान्महोपतिः ॥ २९८ ॥

सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणां च हस्तिवन्दवगिकपथादी-
नामनुष्ठानेन जातां शत्रोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।

आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्वेगानि, दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरू-
बुभुक्षं पर्यालोच्य सन्धिविप्रहादि कार्ये मारमेत ॥ २९९ ॥

आरमेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।

कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीनिषेवते ॥ ३०० ॥

राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तं कार्याणि कथञ्चिदिदं सज्जातमिति छलान्यप्या-
रभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारमेत ॥ यस्मात्कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीनितरां सेवते ।
तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्रहोहितापि शोषमेति ॥ ३०० ॥

नच युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यं, यतः-

कृतं त्रैतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।

राज्ञो वृत्तानि तत्राणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

कृतत्रेताद्वापरकलयो राज एव चेति तद्विशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः । तस्माद्राजै-
कृतादियुगमभिधीयते ॥ ३०१ ॥

कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह-

कलिः प्रसुप्तो भवति जाग्रद्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता चरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः स्यात् । यदा जानन्नपि ना-
नुतिष्ठति तदा द्वापरम् । यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता । यथाशास्त्रं पुनः कर्माण्यनु-
तिष्ठन्निचरति तदा कृतयुगम् । तस्माद् राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमित्यत्र तात्पर्यं, नतु वास्त-
वकृतयुगाद्यपलापे ॥ ३०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायो यमस्य चरुणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्या तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

इन्द्रादिसम्बन्धिनां वीर्यस्यानुरूपं चरितं राजानुतिष्ठेत् । तथा च राजा कण्टकोद्धारेण
प्रतापानुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

कथं हि चरितमनुतिष्ठेदित्याह-

वार्षिकांश्चतुरो मासं यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते । यथा श्रावणादीश्चतुरो मासान् इन्द्रः सस्यादिसिद्धये
वर्षत्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन् राजा देशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

तथा हरेत्करं राष्ट्रान्दित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

यथा सूर्यो मार्गशीर्षाष्टमासान् रश्मिभिः स्तोत्रं स्तोत्रं रसमीषत्तापेनादत्ते, तथा राजा
शस्त्रीयकरानपीडया सदा राष्ट्रं गृह्णीयात् । यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

यथा प्राणारूढो वायुः सर्वजन्तुष्वेतः प्रविश्य विचरत्येवं चारद्वारेण स्वपरमण्डलजाले
विकीर्णितार्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् । यस्मादेतन्मारुतं चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्टैः प्राप्ते काले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्यं प्राप्ते काले प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे न स्तस्तथापि तन्निन्दकार्यक्रयोः शत्रुमित्रयोर्व्या यमः शत्रुमि-
त्रमरगकाले तुल्यवन्नियमयत्येवं राजाधराधकाले रागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमायणीयाः ।
यस्मादेतदस्य याम्यं व्रतम् ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्वद्ध एवाभिदृश्यते ।

तथा पापानिगृहीयाद् व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

यो वरुणस्य रज्जुनिर्वन्धयितुमिष्टः न यथा तैत्तिरीयश्रुतिः पाशैर्वद्ध एव लभ्यते । तथा
पापकारिणोऽपिशङ्कितानेव यावन्न पारयन्ते तावच्छासयेत् । यस्मादेतदस्य वारुणं व्रतम् ३०८

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृश्यन्ति मानवाः ।

तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रवतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्या दर्पमुत्पादयन्त्येवममात्यादयो यस्मिन्ष्टब्धे तुष्टिसुगच्छन्ति
स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मन्तु ।

दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाश्रेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

पापकारिषु सदा दण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकूलमात्यहिंसनशीलो भवेत् ।
तदस्याग्निसम्बन्धि व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।

तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमान्युत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्व-
द्विद्वद्धनिकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणवत्तदानादिना समान-
न्येन धारयतः पृथिवीसम्बन्धि व्रतं भवति ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।

स्तेनान्राजा निगृहीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२ ॥

एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजानलसः सन् स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति,
ये च परराष्ट्रे वसन्तस्तद्देशमागत्य मुपगन्ति तानुभयप्रकारात्रिगृहीयात् । “सोऽग्निर्भवेति
वायुश्च” (म० स्मृ. ७-७) इत्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमन्यादिरूपत्वमिह तु तद्गुणयोगेन
रूपदीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।

ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

कोषक्षयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् । यस्मात्ते कृष्टाः सबल-
वाहनमेनं सद्य एव क्षापाभिचाराम्नां हन्युः ॥ ३१३ ॥

तथाहि—

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महौदधिः ।

क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः कृतः, समुद्रश्चापेयजलः, चन्द्रश्च क्षययुक्तः पश्चात्पूरि-
तस्तान्कोपयित्वा को न नश्येत् ॥ ३१४ ॥

किंच—

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।

देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात् ॥ ३१५ ॥

ये स्वर्गादिलोकान्परातन्यांश्च लोकपालान्मृजन्तीति सम्भाव्यते । देवांश्च शापेन मानु-
पादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन् कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ॥ ३१५ ॥

अपि च—

यानुपाश्रित्य निष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।

ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

यान्ब्राह्मणान् यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्य “अग्नौ प्रास्ताहुतिः” (म० स्मृ० ३-७३) इति
न्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्च स्थितिं लभन्ते, वेद एव च येषां धनमभ्युदयसाधनतया या-
जनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च, ताञ्जीवितुमिच्छन् को हिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

एवं तर्हि विद्वांसं ब्राह्मणं सेवेतेत्यत आह—

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥ ३१७ ॥

यथाऽऽहितोऽनाहितो वाग्निमहती देवता, एवं मूर्खो विद्वांश्च ब्राह्मणः प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

यथाग्निमहातेजाः श्मशाने शवं दहन्कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु हूय-
मानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥

एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः । य-
स्मात् प्रकृष्टं तद् दैवतम् । स्तुत्वर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ।

ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्-
हृन्तियन्तारः । यस्मात्क्षत्रियो ब्राह्मणात्सम्भूतः, ब्राह्मणबोहुप्रसूतत्वात् ॥ ३२० ॥

तथा च—

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निक्षत्रियशस्त्राणि जातानि तेषां सम्बन्धि तेजः सर्वत्र दहनाभिभ-
वच्छेदनार्थकं कार्यं करोति । स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणाख्येषु दहनाभिभवच्छेदनात्मकं
कार्यं न करोति ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।

ब्रह्म क्षत्रं च संतृप्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिं न याति, शान्तिकर्षादिकव्यवहारेक्षणादिधर्मविरहात् । एवं
क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो न वर्धते, रक्षां विना यागादिकर्मानिष्पत्तेः । किन्तु ब्राह्मणः क्षात्रयश्च
परस्परसम्बद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति । दण्डकरणे चेयं
ब्राह्मणस्तुतिर्ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्स्यव्याधिना वासन्नमृत्युर्भवति तदा—

दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥

महापातक्रियेनव्यतिरिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा, पुत्रे राज्यं स-
मर्थासन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संशमे प्रागत्यागं कुर्यात् । संशमासम्भवे त्वत्सन्नादि-
नापि ॥ ३२३ ॥

एवं चरन् सदा युक्तो राजधर्मेऽपि पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्याग्रियाजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमध्यायप्रवाक्तराजधर्मेऽपि व्यवहार्यमाणो राजा सर्वदा यत्नवान्प्रजाहितेषु सर्वान्भृत्या-
न्विानयोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिहृक्तो राज्ञः सनातनः ।

इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

एतद्राज्ञः कर्मानुष्ठानं पारंपर्यागततया नित्यं समग्रमुक्तम् । इदानीं वैश्यशूद्रक्रमेण इत्य-
माणमिदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमागायां कृष्यादि-
कार्यार्थं पशुपालने च सदा समायुक्तः स्यात् । पशुरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यव्यापनार्थं
पृथग्विधानम् । तथा चात्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

यस्माद् ब्रह्मा पशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय दत्तवानता वैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वा-
नुवादः । प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थं दत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ ३२८ ॥

पशुरक्षणं न करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या । अतः कृष्यादिवृत्तिसम्भवेऽपि वैश्येन पशु-
रक्षणमवश्यं करणीयम् । वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वेत्यन्यः पशुरक्षणं न कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

किंच—

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।

गन्धानां च रसानां च विद्यार्धवलावलम् ॥ ३२९ ॥

मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां, गन्धानां कर्पूरादीनां, रसानां लवणादीनामुत्तमसम्पत्तिनां
देशकालापेक्षया मूल्योत्कर्षापकर्षं वैश्यो जानीयात् ॥ ३२९ ॥

बीजानामुत्तिविश्वं स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ।

मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात् । इदं बीजमास्मिन्काले तत्र संहतं चोसं प्ररोहत्य-
स्मिन्नेत्येवं तथेदं लूपरमिदं सत्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मातापायांश्च प्रत्यक्षो-
णादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात् । यथाऽन्यो न वञ्चयति ॥ ३३० ॥

सारसारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।

लाभालाभं च पर्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानां प्राक्पश्चि-
मादीनां क किमल्पमूल्यं किं बहुमूल्यं चेत्यादि देशगुणदोषौ बुध्येत । विक्रयद्रव्याणां चेतता

कालेन इयानपचय उपचयो वेति विद्यात् । तथाऽस्मिन् देशे कालेऽनेन च तृणोदकयवादिना पक्वो वर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

भृत्यानां च भृति विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२ ॥

गोपालमहिषपालानामितीदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपं वेतनं जानीयात् । गौड-
दाक्षणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकारा भाषा विक्रयाद्यर्थं विद्यात्तथेदं द्रव्यमेवं स्थाप्य-
तेऽनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुद्धयेत, तथेदं द्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयत इत्ये-
तदपि जानीयात् ॥ ३३२ ॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।

दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥

धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टं यत्नं कुर्यात् । हिरण्यादिदानमपेक्ष्यान्नमेव
प्राणिभ्यो विशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शुद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥

शुद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां स्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां या परिचर्या सैव
प्रकृष्टस्वर्गादिभ्योहेतुधर्मः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ।

ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥ ३३५ ॥

ब्राह्मणान्तरशौचोपेतः, स्वजात्यपेक्ष्योत्कृष्टद्विजातिपरिचरणशीलः, अपरुषभाषी, निर-
हङ्कारः, प्राधान्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवदश्रयोऽपि स्वजातित उत्कृष्टां जातिं प्रा-
प्नोति ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।

आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एष वर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्म उक्तः, आपद्यपि यस्तेषां धर्मः तं सङ्कीर्ण-
श्रवणादूर्ध्वं च क्रमेण शृणुत ॥ ३३६ ॥ ओ० श्लो० ॥ ६ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अधीयीरस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।

प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

वैश्यशूद्रधर्मानन्तरं "सङ्कीर्णानां च सम्भवम्" (म० स्मृ० १-११६) इति प्रतिज्ञातत्वा-
त्तस्मिन्वाच्ये वर्णभ्य एव सङ्कीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्रा-
ह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठातारो वेदं
पठेयुः । एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः । प्रब्रूयाद् ब्रा-
ह्मणस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोराध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चि-
त्तगौरवार्थम् ॥ १ ॥

किंच—

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यावृत्त्युपायान् यथाविधि ।

प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

सर्वेषां वर्णानां जननोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो जानीयात्तेभ्यश्चोपदिशेत्स्वयं च यथोक्त-
वन्नियममनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

अत्रानुवादः—

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यानियमस्य च धारणान् ।

संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

जात्युत्कर्षात्, प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भात्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षात्, नियन्वतेऽनेनेति
नियमो वेदस्तस्याध्वयनाध्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् । अतएव “ब्राह्मण-
श्चैव धारणात्” (म० स्मृ० १-९३) इति सातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तः । गो-
विन्दराजस्तु स्नातकव्रतानां धारणादिति व्याख्यातवान् । तत्र, क्षत्रियादिसाधारण्यात् ।
संस्कारस्योपनयनाव्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्यविधाने विशेषाद्वर्णानामध्यापनवृत्त्युपदे-
शयोर्ब्राह्मण एवेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च वर्या द्विजातयः ।

चतुर्थं एकजातिस्तु शुद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणादयश्च वर्या द्विजाः, तेषामुपनयनविधानात् । शुद्रः पुनश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः,
उपनयनाभावात् । पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति । संकीर्णजातीनां त्वच्चतरवन्मातापितृजातिव्य-
तिरिक्तजात्यन्तरत्वान्न दर्शित्वम् । अयं च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे संन्यवहरणायः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ५ ॥

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्ष्वपि, समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतास्वक्षतयोनिष्वानु-
लोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रो-
र्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः । आनुलोम्यग्रहणं चात्र मन्दोर्युक्तमुत्तरलोक उच्य-
योक्ष्यते । गवाक्षोदिवदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यक्तभावादेतद् ब्राह्मणादिलक्षण-
मुक्तम् । अत्र च पत्नीग्रहणादन्यपत्नीजनितानां न ब्राह्मणादिजातिस्त्वम् ।

तथा च देवलः—

“द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।

अववाट इति ख्यातः शुद्रधर्मा स जातितः ॥

व्रतहीना न संस्कार्याः स्वतन्त्रास्वपि ये सुताः ।

उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इव बहिष्कृताः ॥”

व्यासः—

“ये तु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा ।”

याज्ञवल्क्योऽपि—

“सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः” (या० स्मृ० १-९०)

इत्यभिधाय “विन्नास्त्रेष विधिः स्मृतः” (या० स्मृ० १-९२) इति ध्रुवाणः प्रत्यु-
त्पादितस्यैव ब्राह्मणादिजातित्वं निश्चिकाय ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्धे उत्पादिताः पुत्राः, यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां, क्षत्रियेण वैश्यायां, वैश्येन शूद्रायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदाषाद्रहिताग्नि-
तृसदृशास्तु पितृसजातीयान्मन्वादय आहुः । पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेस्तृकृष्टाः पितृजा-
तितो निकृष्टा ज्ञेयाः । एतेषां च नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादि-
भिरुक्तानि, वृत्तयश्चैवामुशनसोक्ताः-“हस्त्यश्चरथशिक्षा अन्नधारणं च मूर्धावसिक्तानां, नृत्य-
गीतनक्षत्रजीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां, द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दु-
र्गान्धःपुररक्षा च पारशवोपकरणानाम्” इति ॥ ६ ॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।

द्योकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥ ७ ॥

एष पारम्पर्यागततया नित्यो विधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः । एकेन द्वाभ्यां च वर्ण-
भ्यां व्यवहितासूत्रज्ञानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिम-
वक्ष्यमाणं धर्मादिनपेतं विधिं जानीयात् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८ ॥

कन्याग्रहणादब्रूढायामित्यव्याहार्यम्, “विनास्वेष विधिः स्मृतः” (या०स्मृ० १-१२)
इति याज्ञवल्क्येन स्फुटोक्तत्वाच्च । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामब्रूढायामम्बष्ठाख्यो जायते । शू-
द्रकन्यायामब्रूढायां निषाद उत्पद्यते । यः संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।

क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ॥ ९ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामब्रूढायां क्रूरवेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभाव उपाख्यः पुत्रो
जायते ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णं चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु, क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः, वैश्यस्य च शूद्रायां,
वर्णत्रयाणामेते षट् पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यपेक्षयापसदा अवसन्ना निकृष्टाः स्युः ॥ १० ॥

एवमनुलोमानुक्त्वा प्रतिलोमानाह—

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।

वैश्यान्मगधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११ ॥

अत्र विवाहासम्भवात्कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदशनायम् । अत्रैव श्लोके राजविप्राङ्गना-
सुताविति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात्या सूतनामा संजायते । वैश्याद्यथाक्रमं क्षत्रियाब्राह्म-
ण्योर्नागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः । एषां च वृत्तयो मनुनैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चण्डालश्च वर्णानां संकरो येषु
जनयितव्येषु ते वर्णसंकरा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।

क्षत्तवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तरेऽपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठः, क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः, एतावानुलो-

म्येन यथा स्पर्शाद्यहौ तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेऽपिशूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्याद् ब्राह्मण्यां वदेहः, एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानां सूतमागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति । अतश्चण्डाल एवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरनान्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

मातृदोषादिति हेतूपन्यासादनन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरान्तरप्रदर्शनार्थम् । ये द्विजा-
तीना मनन्तरैकान्तरद्वयन्तरजातिस्त्रीप्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्रास्तान्दोनजातिमा-
तृदोषान्मातृजातिव्यपदेशयानाचक्षते । मातापितृव्यतिरिक्तसङ्कीर्णजातित्वेऽप्येषां मातृजा-
तिव्यपदेशकथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृता नाम जायते ।

आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥

क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोऽप्रा, उग्रा वासौ कन्या चेत्युग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादावृतनामा
जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्नाऽम्बष्ठा तस्यां ब्राह्मणादाभोराख्या जायते । शूद्रेण वैश्या-
यामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधमा इत्येते त्रयो व्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्म-
णीषु पुत्रकार्यादपगतास्त्रयः शूद्रा जायन्ते । पुत्रकार्याक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषां पुनर्ब-
चनम् । एवमुत्तरश्लोकोक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

क्षत्रियाब्राह्मणयोर्मागधवैदेहौ, क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां सूत इत्येवं प्रातिलोम्येनापरेऽपि त्रयः
पुत्रकार्यादपसदा जायन्ते ॥ १७ ॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।

शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुकुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुक्कसो भवति । निषाद्यां पुनः शूद्राद्यो जातः स कुकुटक-
नामा स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षतजुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।

वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १९ ॥

शूद्रेण क्षत्रियायां जातः क्षत्ता, क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उग्रा, तेन तस्यां जातः श्वपाक
इत्युच्यते । वैदेहकेनाम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतास्तु यान् ।

तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्ब्रात्यानिति विनिदिशेत् ॥ २० ॥

द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाद्यव्रतहीना भवन्ति तदा
तानकृतोपनयनान्ब्रात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् । “अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते” (म० स्मृ० २-
३९) इत्युक्तमपि ब्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्
कीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ॥ २० ॥

व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ।

आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥ २१ ॥

व्रात्याद् ब्राह्मणात् "सवर्णासु" (म० स्मृ० १०-२०) इत्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते । तथा आवन्त्यवाटधानपुष्पधशैखा जायन्ते । एकस्य चैतानि देशभेद-
प्रसिद्धानि नामानि ॥ २१ ॥

भल्लो मल्लश्च राजन्याद्वात्यान्निच्छिविरेव च ।

तदश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ २२ ॥

क्षत्रियाद् व्रात्यात्सवर्णायां भल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविडाख्या जायन्ते । एतान्य-
प्येकस्यैव नामानि ॥ २२ ॥

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ।

कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥ २३ ॥

वैश्यात्पुनर्व्रात्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्या जायन्ते । एकस्य
चैतान्यपि नामानि ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

ब्राह्मणादिवर्णानामन्यान्यस्त्रीगमनेन, सगोत्रादिविवाहेन, उपनयनरूपस्वकर्मत्यागेन वर्ण-
संकरो नाम जायते । अतो युक्तमस्मिन्प्रकरणे व्रात्यानामभिधानम् ॥ २४ ॥

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।

अन्योन्यव्यतषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्परसम्बन्धाज्जायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।

मागधः क्षत्रजातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥ २६ ॥

एते षडुक्तलक्षणाः सूतादय उत्तराथमनूयन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।

मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां
जात आयोगवः, आयोगव्यामेव । मातृजातौ, वैश्यायां, प्रवरासु क्षत्रियाब्राह्मणीयोनिषु, च-
कारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ, सर्वत्र सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति । सदृशत्वं च - पित्रपेक्षया किन्तु
मातृजात्यादिषु चातुर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, तत्सदृशान्पि-
तृतोऽधिकगर्हितान्, स्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्राप्तत्वाद्नेन विधीयते । किन्तु जव-
न्यवर्णनोत्तमवर्णस्त्रीषु जनितत्वात्क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां मा-
तापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिपुत्रे ब्रह्महन्त्रनन्तरजनितो ब्रह्महन्तृमातापि-
तृजनितवदधिकदुष्ट एव न्याय्यः । शुद्धब्राह्मणादजातीयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजातोयायां ज-
नितः पितृतुल्यएवोचितो नतु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वधारात्मास्य जायते ।

आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्याद् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मण-
स्यानुलोम्याद् द्विज उत्पद्यते, सजातीयायां च द्विजो जायते । एवं बाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्या-

भ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योजातेषूत्कर्षापक्रमो भवति । शुद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजादुत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थमिदम् ।

(१)मेधातिथिस्तु-द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेवं वचनमुपनयनार्थमित्याह । तत्र, “प्रति-
लामजास्तु धर्माहीनाः” इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

ते चापि बाह्यान्सुबहून्स्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चायोगवादयः षट् परस्परजातोवासु भार्याषु सुबहूनानुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान्तत्क्रिया-
बहिर्भूताजनयन्ति । तद्यथा—आयोगवः क्षत्रजायायामात्मनो हीनतरं जनयति, तथा क्षत्रा-
व्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पादयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।

तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्यं प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चण्डालाख्यं प्राणिनं प्रसूयते जनयत्येवं बाह्यश्चण्डालादिवर्णच-
तुष्ट्ये चण्डालादिभ्योऽप्यपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥ ३० ॥

तदेव विस्तारयति—

प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुनः ।

हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

अत्र (२)मेधातिथिगोविन्दराजयोव्याख्यानं—चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शूद्र-
प्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्यं गच्छन्त आत्मनो हीनतरान् परस्परापेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्गप्रभवत्वात्प-
ञ्चदशवर्णान् संपादयन्ति । तद्यथा—चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजा-
तेभ्य उत्कृष्टं जनयति । एवं वैश्यायां ततोऽप्यपसदं, क्षत्रियाब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति ।

(१) अस्य ब्राह्मणस्य त्रयाणां वर्णानामात्मा जायते—द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्द्विजत्वं जायते, तथा
स्वयोनौ, एवं त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणो द्विजान् जनयति । एवं बाह्येष्वपि प्रातिलोम्येन वैश्यक्षत्रियाभ्यां
क्षत्रियब्राह्मणयोरात्मा द्विजत्वं भवति । सति च द्विजत्वे उपनयनं कर्तव्यम् । वक्ष्यति च—‘एते षट्द्विजध-
र्माणः’ इति । एतावांस्तु विशेषः—अनुलोमता मातृजात्या । मातृजातीया स्तुतिमात्रमिदं वक्ष्यामः ।

(२) एकैकस्य तु वर्णस्य सङ्कीर्णयोनयो भवन्ति । कस्यचिदनुलोमाः कस्यचित्प्रतिलोमाः कस्यचिदनु-
लोमप्रतिलोमाः ब्राह्मणस्यानुलोमाः शूद्रस्य प्रतिलोमा एव । क्षत्रियवैश्ययोरनुलोमाः प्रतिलोमाश्च । क्षत्रियस्य
द्वावनुलोमौ, एकः प्रतिलोमः, वैश्यस्यैकोऽनुलोमो द्वौ प्रतिलोमौ, एवमेते द्वादशानुलोमप्रतिलोमाः । एतेषामेकै-
कस्य चतुर्षु गच्छतश्चत्वारो भेदा भवन्ति । ते च केचिद्दीना बाह्यतरास्तु सर्वे एव । बाह्यतरत्वं मातापितृजातेर्वि-
प्रकर्षः कर्मभ्यां हीनत्वात् । तदेतदुदाहरणैः स्फुटीक्रियते—प्रतिलोमास्तावद् गृहीत्वा वक्ष्यामः । आयोगवो वैश्या-
यां शूद्राज्जातः शूद्रायां वैश्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां चतुरो जनयति सोऽयमात्मना सह पञ्चबाऽऽयोगवः ।
एवं क्षत्रचण्डाला अपि । एवं शूद्राः खयः पञ्चकाः पञ्चदशधा भवन्ति । एवं वैश्यप्रभवौ द्वौ प्रतिलोमौ—
क्षत्रियायां मागधो, ब्राह्मण्यां वैदेहकः । शूद्रायामनुलोमस्तत्र यः शूद्रायां जातः स यदा चातुर्वर्ण्यं जनयति
तदैव एव प्रकारः । स यदा शूद्रां गच्छति तदा हीनतरो वर्णो जायते तदपेक्षया । एवं वैश्यां गच्छन् हीन-
तरं जनयति । एवं क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्जातोत्कृष्टा एवमित्यपेक्षावशाद्दीनांश्चाहीनांश्च । एवं
क्षत्रिये ब्राह्मणे च द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणस्य त्वयं विशेषोऽनुलोमा एव तस्य भवन्ति एवं चतुर्वर्णानां प्रत्येकं पञ्च-
दशधा भेदाः षष्टिः सम्पद्यन्ते मुख्याश्चत्वारो वर्णाः सा चतुःषष्टिर्भवति । परस्परसम्पर्कात्तेषामन्येऽनन्त-
भेदा भवन्ति । तदुक्तं “ते चापि बाह्यां सुबहून्” इति प्रतिकूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण वर्तमाना निधुनोभवन्ति
हीनाहीनानित्येकं पदम् । अथवा हीनाः सन्तोऽहीनान्प्रसूयन्ते जनयन्तीत्यर्थः । वर्णान्पञ्चदशैवेति । नास्ति तु
पञ्चम इति पञ्चमस्य वर्णाभावात्पञ्चदशसु वर्णत्वमुपचाराद् द्रष्टव्यम् ।

ततोऽपसदं क्षत्रियायां, ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टम् । ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति । एवं क्षत्रा-
योगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्वतुरो जनयतः । इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवेभ्यश्चातुर्वर्ण्ये.
द्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते । आत्मना च चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश
उत्पद्यन्ते । एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति । एवं षष्टिश्चातुर्वर्ण्येन
सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नानावर्णाञ्जनयन्तीति ।

नैतन्मनोहरम्, पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनत्वाच्चा-
स्य । अप्रापि श्लोके प्रतिकूलं वर्तमाना इत्युपादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयोऽयं श्लो-
को नानुलोमजविषयः । तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येवं षष्टि-
रिति न सङ्गच्छते । नच सम्भवात्रेणैवेयं षष्टिरुक्ता न दुष्टतया, शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृच-
ण्डाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः पञ्चदश गहिता इति वाच्यम्, यतो वैश्यक्षत्रियाभ्यामपि
प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वाच्चैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गहितत्वस्य सम्भवात् ।

तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते । (म. स्मृ. १०-३०)

इति मनुर्वैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् । युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह
चतुःषष्टिरिति सर्वथैवाप्रकृतम् । नहि सङ्कीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्येगणनोचिता । किञ्च “वर्णा-
न्पञ्चदश प्रसूयन्त” इति श्रूयमाणद्वादशजनानुक्तवो ते चात्मना चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय
इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति न युक्तम् । अपि चात्मना सह पञ्चदश सम्पादयन्तीति न सग-
च्छते, असम्पाद्यत्वात् । आत्मनः पञ्चदश सम्पद्यन्त इति च व्याख्यानेऽभ्याहार एव दोषस्त-
स्मादेवं व्याख्यायते—प्रतिकूलं वर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्याः, द्विजप्रतिलोमजेभ्यो निष्कृ-
ष्टत्वात् । शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डालास्त्रयः । पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ “एते
षट् सदृशान्” (म. स्मृ. १०-२७) इत्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पितृतो गहितत्वाभिधानादा-
त्मापेक्षया बाह्यतरान्प्रत्येकं पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा—आयोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चा-
योगव्यामात्मनो निष्कृष्टान्पञ्च पुत्राञ्जनयति । एवं क्षत्तृचाण्डालावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्ज-
यतः । इत्थं बाह्यास्त्रयः पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति । तथाऽनुलोमजेभ्यो हीनो वैश्यक्षत्रियप्रभवा
मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान्पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु सजातौ प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयन्तौ
हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । एवं त्रिशदेते भवन्ति ।

अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च षडेव प्रतिलोमजानाह । अत्र बाह्याश्चण्डालक्षत्रायोग-
ववैदेहमागधसूताः षड्यथोत्तरमुत्कर्षान्प्रातिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरान्पञ्चदशैव
पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा—चण्डालः क्षत्रादिषु पञ्चसु स्त्रीषु, क्षत्ताऽऽयोगव्यादिषु चत-
सृषु, आयोगवो वैदेह्यादितिष्ठु, वैदेहो मागधीसूत्योः, मागधः सूत्या, सूतस्तु प्रतिलोमाभा-
वात्प्रातिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति । पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चण्डालान्ताः
षड्यथोत्तरमुत्कर्षादानुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव पुत्राञ्ज-
नयन्ति । एवं त्रिशदेते भवन्ति ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञानदासं दासजीवनम् ।

सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारज्ञम्, अदासमुच्छिष्टभक्षणदिदासकर्मरहितमङ्गलसंवाह-
नादिदासकर्मजीवनं, पाशबन्धनेन मृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनं सैरिन्ध्रनामानं, “मुखब्राह्म-
पजानाम्” (म. स्मृ. १०-४९) इति श्लोके वक्ष्यमाणो दस्युरायोगवस्त्रीजातौ शूद्रेण वैश्य-
यामुत्पन्नायां जनयति, तच्चास्य मृगादिमारणं देवपित्रौषधार्थं वेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते ।

नृप्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ ३३ ॥

वैश्याद् ब्राह्मण्यां जातो वदेहः प्रकृत्यामायोगव्यां सैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति । यः प्रातर्घण्टामाहत्य राजप्रभृतीन्सततं वृत्त्यर्थं स्तौति ॥ ३३ ॥

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।

कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्त्यामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामकं तौव्य-
हारजीविनं जनयति । आर्यावर्तदेशवासिनः कैवर्तशब्देन यं कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

मृतवत्प्रभृत्सु नारीषु गहिताकाशनासु च ।

भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

सैरिन्द्रसैत्रेयमार्गवा हीनजातीयास्त्रयः मृतवत्परिधानासु क्रूरासुच्छिदादिभक्तान्नामना-
योगवीषु पितृभेदाद्भिन्ना भवन्ति ॥ ३५ ॥

कारावरो निषादास्तु चर्मकारः प्रसूयते ।

वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

“वैदेह्यामेव जायते” (म. स्मृ. १०-३७) इत्युत्तरत्र श्रवणात्, अत्राप्याशङ्क्यायां सैव स-
म्बध्यते । निषादाद्वैदेह्यां जातः कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारी जायते । अतएव आशनसे का-
रावराणां चर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकादन्ध्रमेदाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ । अ-
न्तरानिर्देशाद्वैदेहेकेन च वैदेह्यां जातस्य गहितवैदेहकस्याप्युचितत्वात्, कारावरनिषादजा-
त्योश्चात्र श्लोके सन्निधानात्, कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।

आहिण्डिका निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७ ॥

वैदेह्यां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्यो वेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन च वैदेह्यानेवाहि-
ण्डिकाख्यो जायते । अस्य च ‘बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानाम्’ इत्यौशनसे वृ-
त्तिरुक्ता । समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणाद्व्यपदेशनेः ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।

पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगहितः ॥ ३८ ॥

शूद्रायां निषादेन जातार्थं पुक्कस्यां चण्डालेन जातः सोपाकाख्यः पापात्मा, सर्वदा सा-
धुभिर्निन्दितो, मारणोचितापराधस्य मूलं वध्यस्तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणं तेन वृत्तियस्य
स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।

श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गहितम् ॥ ३९ ॥

निषादी चण्डालादन्त्यावसायिसंज्ञं चण्डालादिभ्योऽपि दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वृत्ति-
व जनयति ॥ ३९ ॥

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।

प्रच्छुन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

वर्णसङ्करविषये एता जातयो, यस्येयं जनयित्री, अयं जनकः, स एव जातीय इत्येवं पितृ-
मातृकथनपूर्वकं दर्शिताः । तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युचितकर्मानुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिज्ञानन्तरजाः षट् सुता द्विजधमिणः ।

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

द्विजातिसमानजातीयासु जाताः, तथाऽऽनुलोम्पेनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्ष-

त्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विजधर्मिण उपनेयाः । “ताननन्तरनाम्नस्तु” (म० स्मृ० १०-१४) इति यदुक्तं तत्तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद् भ्रमस्यादत् एषां द्विजाति-संस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्ना अपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणो नैषामुपनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।

उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

सजातिजानन्तरजाः तपःप्रभावेण विश्वामित्रवत्, बीजप्रभावेण कश्यपश्चादिवत्, कृत-
त्रेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षं गच्छन्ति । अपकर्षं च वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्राय-
श्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पल्लवाश्चोनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः सन्तः क्रियालोपादिनां शूद्रत्वमापन्नाः ॥ ४४ ॥

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः ।

म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना या जातयो ब्राह्मणा जाता म्लेच्छभाषायुक्ता
आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।

ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः “षड्वेतेऽपसदाः स्मृताः” (म० स्मृ० १०-१०) इति । ते-
षामपि पितृतो जवन्त्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव नि-
न्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।

वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिकपथः ॥ ४७ ॥

सूतानामश्वदमनयोजनादि रथसारथ्यं जीवनार्थम् । अम्बष्ठानां रोगशान्त्यादि चिकित्सा-
वैदेहकानामन्तःपुररक्षणम्, मागधानां स्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्य च ।

मेदान्धचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिसनम् ॥ ४८ ॥

निषादानामुक्तानां मत्स्यवधः, आयोगवस्य काष्ठतक्षणं, मेदान्धचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशु-
मारणम् । चुञ्चुमद्गूश्च वैदेहकवन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बौद्धव्यौ । वन्दि-
स्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां जाता सोमैव ब्राह्मणा ॥ ४८ ॥

क्षत्रुप्रपुक्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम् ।

धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भारणवादनम् ॥ ४९ ॥

क्षत्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं, धिग्वणानां चर्मकरणं “चर्मकार्यं तद्विक्रयश्च
जीवनं धिग्वणानाम्” इत्यौशनसदर्शनात् । अतएव कारावरेभ्य एषां वृत्तिच्छेदः । वेणानां
कांस्यमुरजादिवाद्यमाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।

वसेयुरेते विज्ञाना वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमः तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्व-
कर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्चपचानां तु वहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।

अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।

कार्णायिसमलंकारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

प्रतिश्रयो निवासः, चण्डालश्चपचानां तु ग्रामाद्वहिर्निवासः स्यात् । पात्ररहिताः कर्तव्या
अत्र लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्त्तव्यं, धनं चैषां कुक्कुत्स्वरं न वृषभादि,
वासांसि च शववस्त्राणि, भिन्नशरावादिषु च भोजनं, लौहवलादि चालंकरणं, सर्वदा च अम-
णशीलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।

व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यात् । तेषां च ऋणदानप्र-
हणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।

रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेषां परायत्तं कार्यं, साक्षादेभ्यो न देयं किन्तु प्रेष्यभिन्नपात्रे दातव्यम् । ते च रात्रौ
ग्रामनगरयोर्न पर्यट्टेयुः ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।

अबान्धवं शवं चैव निहरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवा ग्रामादौ क्रयावक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिह्नाङ्किताः सन्तः पर्यट्टेयुः । अनार्थं च
शवं ग्रामाद्विहरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।

वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युस्तद्वस्त्रशय्यालंकारांश्च
गृह्णीयुः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।

आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णत्वादपेतं मनुष्यं सङ्करजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमतपवार्यसदृशं वस्तुतः पुनर-
नार्यं, निन्दितयोन्यनुरूपाभिर्वेष्टाभिर्वदयमाणाभिर्निश्चिनुशब्दः ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

निष्ठुरत्वपुरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताननुष्ठानतृत्वानि सङ्करजातित्वमस्मिंलोके प्रकटी-
कुर्वन्ति ॥ ५८ ॥

यस्मात्-

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५६ ॥

असौ सङ्करजातो दुष्टयोनिः पितृसम्बन्धि दुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसम्बन्धि वोभयसम्बन्धि वा । न कदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं शक्नोति ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः ।

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः प्रच्छन्नो भवति स मनुष्यो जनकस्वभावं स्तोके प्रचुरं वा सेवत एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ।

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

यस्मिन्राष्ट्रे एते वर्णसङ्करा वर्णानां दूषका जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रवासिजनैः सह क्षिप्रमेव नाशमेति । तस्माद्राज्ञा वर्णानां सङ्करो निरसनीयः ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परिश्रणार्थं दुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानां स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

[श्राद्धकर्मातिथेयं च दानमस्तेयमार्जवम् ।

प्रजनं स्वेष्टे दारेषु तथा चैवानसूयता ॥ १ ॥]

एतं सामासिकं धर्मं चतुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

हिंसात्यागो, यथार्थाभिधानम्, अन्यायेन परधनस्याग्रहणं, मृज्जलादिना विशुद्धिः इन्द्रियसंयम इत्येवं धर्मं संक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह । प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्यर्थं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

इदानीं "सर्ववर्णेषु तुल्यासु" (म. स्मृ. १०-९) इत्युक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादि दर्शयितुमाह-

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद् युगात् ॥ ६४ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात्स्त्रीरूपः स्यात्, सः यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव जनयति । साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति । साप्येवमेव सप्तमे युगे जन्मनि स पारशवाख्यो वर्णो बाजप्राधान्याद् ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । आसप्तमाष्टगादित्यभिधानात्सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति । ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः पारशवो ज्ञेयः । स यदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति, सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरं पुमांसमेव जनयति, सोऽप्येवं, तदा स ब्राह्मणः सप्तमं जन्म प्राप्तः

केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात्क्रमेण प्राप्नोति । एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किन्तु जातेरपकर्षात्

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा । (या. स्मृ. १-१६)

इति याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रियाज्जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ । वैश्याज्जातस्य ततोऽप्युत्कर्षात् । याज्ञवल्क्येनापि वाशब्देन पक्षान्तरस्य संगृहीतत्वाद् ब्रह्मण्याख्यानुरोधाच्च तृतायजन्मन्युत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ, क्षत्रियायां जातस्य तृतीये, क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीये एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

॥ अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदुच्छ्रया ।

ब्राह्मण्यमप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

एकः शूद्रायां यदुच्छ्रया अनुदायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यत्र ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातः द्वयोर्मध्ये क्व चोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात्संशयबीजं च यथा बीजोत्कर्षात् । ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः, एवं क्षेत्रात्कर्षाद् ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुः शूद्रो न स्यात् ॥ ६६ ॥

तत्र निर्णयमाह—

॥ जातो नार्यामनार्यायामार्यादायौ भवेद् गुणैः ।

जातोऽप्यनार्यादायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुशील्यमानैर्युक्तः प्रशस्त्य भवति । शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शूद्रवर्मेऽप्यनविकारादप्रशस्त्य इति निश्चयः । न्यायप्राप्तोऽप्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

॥ तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।

वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिताः शास्त्रमर्यादा । पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः । प्रातिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

॥ सुवीजं चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ।

तथार्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवत्येवं द्विजातेद्विजातिस्त्रियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोजातः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वं श्रौतं स्मार्तं चाहति । नच पारशवचण्डालाविति पूर्वाक्तदाढ्याधेमेतत् ॥ ६९ ॥

दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्वर्याथमाह—

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

केचित्पण्डिता बीजं स्तुवन्ति, हरिण्याष्टुत्पन्नकप्यशृङ्गादेर्वृद्धमुनित्वदर्शनात् । अपरे पुनः क्षेत्रं स्तुवन्ति, क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे अपि स्तुवन्ति, सुबीजस्य सुक्षेत्रे समृद्धिदर्शनात् । एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्था ज्ञेया ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

ऊषरप्रदेशे बीजमुषं फलमद्दन्तराल एव विनश्यति । शोभनमपि क्षेत्र बीजरहितं स्थ-
ण्डिलमेव केवलं स्यान्न तु सस्यमुपपद्यते । तस्मात्प्रत्येकनिन्दया “सुबीजं चैव सुक्षेत्रे” (म.
स्मृ. १०-६९) इति प्रागुक्तमुभयप्राधान्यमेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह—

यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

यस्माद्वीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यशृङ्गादयो मुनित्वं प्राप्ताः,
पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना, वेदज्ञानादिना प्रशस्ता वाचा संस्तुतास्तस्माद् बीजं प्रस्तूयते ।
एतच्च बीजप्राधान्यनिगमनं बीजोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टा जातिः प्रधानमित्येवंपरतया बोद्ध-
व्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणामार्यं चानार्यकर्मिणम् ।

सम्प्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

शूद्रं द्विजातिकर्मकारिणं द्विजातिं च शूद्रकर्मकारिणं ब्रह्मा विचार्य “न समौ नासमौ”
इत्यवोचत् । यतः शूद्रो द्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः, तस्यानधिकारिणो द्विजातिकर्मा-
चरणेऽपि तत्साम्याभावात् । एवं शूद्रकर्मापि द्विजातिर्न शूद्रसमः, निषिद्धसेवनेन जात्युत्क-
र्षस्यानपायात् । नाप्यसमौ निषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् । तस्माद्यद्यस्य विगर्हितं तत्तेन
न कर्तव्यमिति सङ्कल्पयन्तवर्णधर्मोपदेशः ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामापद्धमं प्रतिपादयिष्यन्निदमाह—

ब्राह्मणा ब्रह्मयानिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।

ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

ये ब्राह्मणा ह्यप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट् कर्माणि वक्ष्य-
माणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

तानि कर्माण्याह—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्मण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य, तथा यजनयाजने, दानप्रतिग्रहौ चेत्येतानि षट् कर्मा-
णि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीवका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

अस्य ब्राह्मणस्यषामध्यापनादीनां षण्णां कर्मणां मध्यायाजनमध्यापनं विशुद्धप्रतिग्रहः
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्प्रशस्तेभ्यो द्विजः” इति वचननिर्देशाद्विजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि
त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निव-
र्तन्ते । अध्ययनयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तैरन्निति स्थितिः ।

न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था ।
यस्मान्मनुः प्रजापतिस्तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन नोक्तवान् ।
एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिविशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

शस्त्रं खड्गादि, अस्त्रं बाणादि एतद्वार्ष्णेयं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् । वाणिज्य-
पशुरक्षणकृषिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि । धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयाना भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।

वार्ता कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थभ्यां सहोपदेशात्तद् ब्राह्मणस्य, प्रजारक्ष-
क्षत्रियस्य, वाणिज्यं पाशुपाल्यं वैश्यस्य एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

अधुना आपद्धर्ममाह—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तः ॥ ८१ ॥

यथोक्तेनाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्बसम्बर्धनपूर्वकमजीवन्
क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणदिना जीवेत् । यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्तेतेति यदि संशयः स्या-
त्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् । कृषिगोरक्षग्रहणं वाणिज्यदर्शना-
र्थम् । तथा च विक्रेयाणि वक्ष्यति । स्वयंकृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापद्रवृत्तिः । अस्वयंकृतस्य
“कृतामृताभ्यां जीवेत्” (म. स्मृ. ४-४) इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

संप्रति कृष्यादेर्नाबलमाह—

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिष्ठजन्तुहिंसाबहुलां बलीवर्दादिपराधीनां
कृषिं यत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियोऽपि वा इत्यु-
पादानात्क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४ ॥

साध्वदं जीवनमिति कृषिं केचिन्मन्यन्ते, सा पुनर्जीविका साधुभित्तान्दिता, यस्माद्बल-
कुटालादिलोहप्रान्तं काष्ठं भूमिं भूमिष्ठजन्तूंश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

इदं तु वृत्तिर्नैकल्यात् त्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवधनम् ॥ ८५ ॥

ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसम्भवे, धर्मं प्रति यथोक्तनिष्णातत्वं त्यजतो, वैश्येन
वद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं तद्वक्ष्यमाणवजनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयम् ॥ ८५ ॥

तानि वजनीयान्याह—

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।

अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

सर्वान् चोद्यमानान् रसान् यथा सिद्धान्ततिलवाषाणलवणपशुमनुष्यान् न विक्रीणीत । र-
सत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो दोषगौरवज्ञापनार्थः । तच्च प्रायश्चित्तगौरवा-
र्थमेव मन्यस्यापि पृथङ् निषेधो व्याख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्वां च तान्तवां रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।

अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

सर्वं तन्तुनिमित्तं वस्त्रं कुसुम्भादिरक्तं वर्जयेत् । शणश्रुमातन्तुमयान्याविकलोमभवानि
च यद्यलोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत । तथा फलमूलगुडूचादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्गशः ।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

जलोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदमांन् तथा गन्धवन्ति सर्वाणि कर्पूरादीनि,
क्षौद्रं माक्षिकं, मधु मधुच्छिष्टं “शस्त्रासवमधुच्छिष्टम्” (या. स्मृ. ३-३७) इति याज्ञवल्क्येन
पठितं वर्जयेत् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।

मद्यं नीलिं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

[त्रिपु सीसं तथा लोहं तैजसानि च सर्गशः ।

वालांश्चर्म तथास्थीनि सस्नायूनि विवर्जयेत् ॥ ९० ॥]

आरण्यान्सर्वान्पशून् हस्तादीन्, दंष्ट्रिणः सिंहादीन्, तथा पक्षिजलजन्तून्, मद्यादीन्,
एकशफांश्चाश्वादीन् न विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलाञ्छुद्रान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥

कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य, द्रव्यान्तरेण मिश्रानुत्पत्त्यनन्तरमेव नतु लाभार्थं
कालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छातो विक्रीणीत, निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं
प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

भोजनाभ्यङ्गदानव्यतिरिक्तं यदन्यन्नृषिद्वं विक्रयादि तिलानां कुरुते, तेन पितृभिः सह
कृमित्वं प्राप्तः कुक्कुरपुरीषे मज्जति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

ज्यहेण शुद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

मांसलाक्षालवणविक्रये ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत्, पञ्चा-
नामेव महापातकिनां पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् । क्षीरविक्रयात्ज्यहेण शुद्रतां प्राप्नोति ।
एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थम् ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण उक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रविष्टिदानां पण्यानामिच्छातो नतु प्रमादाद् द्र-
व्यान्तस्संश्लिष्टानां सप्तरात्रविक्रयेण वैश्यत्वं गच्छति ॥ ९३ ॥

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ६४ ॥

रसा गुडादयो रसैर्धृतादिभिः परिवर्तनीयाः । लवणं पुनरसान्तरेण न परिवर्तनीयं, सि-
द्धान्नं चामान्नेन परिवर्तनीयं, तिला धान्येन ग्रान्यप्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ६४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ६५ ॥

क्षत्रिय आपदं प्राप्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेण इत्यभिधानाद् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेना-
पि रसादिविक्रयेण वैश्यवज्जीवेन्न पुनः कदाचिद् ब्राह्मणजीविकासाधयेत् । न केवलं क्षत्रियः
क्षत्रियवदन्योऽपि ॥ ६५ ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ६६ ॥

यो निकृष्टजातिः सन्, लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत् । राजा गृहीतसर्वस्वं कृत्वा
तदानीमेव देशाग्निःसारयेत् ॥ ६६ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ ६७ ॥

विगुणमपि स्वकर्म कर्तुं न्याय्यं, न परकीयं संपूर्णमपि । यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा
जीवन् तत्क्षणादेव स्वजातितः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ६७ ॥

वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।

अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ६८ ॥

वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोच्छिष्टभोजनाद्येन्यकुर्वन्
वर्तेत । निस्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ॥ ६८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ६९ ॥

शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन्नपुत्रकलत्रः सूपकारादिकर्मभिर्जीवेत् ॥ ६९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ ७० ॥

पूर्वोक्तकारुककर्मविशेषाभिधानार्थमिदम् । यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि च
कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ ७० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।

अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् “वरं स्वधर्मो वि-
गुणः” (म.सू. १०-९७) इत्युक्तत्वात्स्ववृत्तावेव वर्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् ।
अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिस्ववृत्त्यसम्भवे परवृत्त्याश्रयणं ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥ ७२ ॥

ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् । अत्रार्थान्तर-
न्यासो नामालंकारः । यस्मात्पवित्रं गङ्गादि रथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रस्थित्या नो-
पपद्यते ॥ ७२ ॥

यस्मात्—

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥ १०३ ॥

ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति । यस्मात्स्वभावतः पवि-
त्रत्वेनान्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमजादन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न
सम्बध्यते ॥ १०४ ॥

अत्र परकृतिरूपार्थवादमाह—

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद् बुभुक्षितः ।

न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

ऋषिरजीगर्ताख्यो बुभुक्षितः सन्, पुत्रं शुनःशेषनामानं स्वयं विक्रीतवान् यज्ञे गोशत-
लाभाय यज्ञयूपे बध्वा विशसिता भूत्वा हन्तुं प्रचक्रमे । न च क्षुत्प्रतीकारार्थं तथा कुर्वन्पापेन
लिप्तः । एतच्च बह्वृचब्राह्मणे शुनःशेषाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नातोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।

प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

वामदेवाख्य ऋषिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न
लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।

बह्वीर्गः प्रतिजग्राह वृधोस्तृष्णो महात्मा ॥ १०७ ॥

भरद्वाजाख्यो मुनिः महातृप्स्वो पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्ये उषित्वा क्षुत्पीडितो वृधुना-
मनस्तृक्ष्णो बह्वीर्गः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितश्चण्डालहस्ताद् गृहीत्वा कुक्कुरजवनमांसं भक्षि-
तुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।

प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां मध्याद् ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहो निकृष्टः, परलोके
नरकहेतुः । ततश्चापदि प्रथमं निन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यं तदसम्भवे त्वसत्प्रतिग्रह
इत्येवं परमेतत् ॥ १०९ ॥

अत्र हेतुमाह—

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।

प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ ११० ॥

याजनाध्यापने आपद्यनापदि च उपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः
पुनर्निकृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ॥ ११० ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

एनो ग्रहणादसत्प्रतिग्रहायाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति । असत्प्रतिग्रहजनितं पुनः प्रतिग्रहोत्पन्नव्यत्यागेन 'मासं गोष्ठे पयः पीत्वा' इत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥ १११ ॥

शिलोज्ज्वलमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ।

प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युज्ज्वलः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोऽपि शिलोज्ज्वलं गृहीयात्तु तत्सम्भवेऽसत्प्रतिग्रहं कुर्यात् । यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः । मज्जयात्मकानेकधान्यान्नयनं शिलस्ततोऽप्युज्ज्वलः श्रेष्ठः । एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुज्ज्वलः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः ।

याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थं कुटुम्बावसादं गच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्यं धनं यागादुपयुक्तं हिरण्याद्यप्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोऽप्युच्छास्त्रवर्ती याचितव्यः स्यात् । यश्च दातुं नेच्छति कृपणत्वेनावधारितः स त्याज्यो न याचनीय इत्यर्थः । (१)मेधा-तिथिगोविन्दराजौ तु "त्यागमर्हतीति तस्य देशे न वस्तव्यम्" इति व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।

हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

अकृतमनुससस्यं क्षेत्रं तत्कृतादुससस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोच्छागमेषहिरण्यधान्यसिद्धान्नानां मध्यात्पूर्वं पूर्वमदुष्टम् । तत्तद्वैषां पूर्वपूर्वासम्भवे परः परो ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

दायाद्याः सप्त धनागमाः यथाधनाधिकारं धर्मादनपेताः तत्र दायोऽन्वयागतधनं, लाभो-निध्यादेः सैत्र्यादिलब्धस्य च, क्रयः प्रसिद्धः, एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः । जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य - धर्म्यप्रयोगो वृद्ध्यादिधनस्य, कर्मयोगश्च कृषिवागिज्ये, एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्याः, सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः । एवं चैतेषां धर्मत्ववचनादेतदभावेऽन्येष्व-नापद्विहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यम् । तदभावे चापद्विहितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदि-होच्यते ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

भृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति निदर्शनादेषां मध्ये यथा वृत्त्या यस्यानापदि न जीवनं तथा तस्यापद्यम्यनुज्ञायते । यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि । एवं शिल्पादावपि ज्ञेयम् । विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थं न दुष्य-ति । शिल्पं गन्धयुक्त्यादिकरणं, भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनग्रहणं, सेवा पराज्ञासम्पादनं, गोर-क्ष्यं पशुपालनं, विपणिर्वणिज्या, कृषिः स्वयं कृता, घृतिः सन्तोषस्तस्मिन्सत्यलपकेनापि जी-व्यते, भैक्ष्यं भिक्षासमूहः, कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः स्वयं कृतोऽपीत्येभिर्दशभिरापदि

(१) अदिस्सन् याचितः सन् दातुं यो नेच्छति स त्यागमर्हति तस्य विषये न वस्तव्यम् । अथवा त्यागो हानिः, अन्यस्य चानिर्देशाद्धर्महानिं प्राप्नोति ।

जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।

कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिवनमापद्यपि न प्रयुज्जीत किन्तु निरुष्टकर्मणा धर्मार्थमः
ल्पिकया वृद्ध्या प्रयुज्जीत ॥ ११७ ॥

इदानीं राज्ञामाष्टममाह—

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।

प्रजा रक्षन्परं शक्त्या किलिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

राज्ञो धान्यादीनामष्टम इत्याद्युक्तं स आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि भागं कर्तव्यं गृह्णन्परया
शक्त्या प्रजा रक्षन्नधिककरग्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

कस्मात्पुनरापद्यपि राज्ञो रक्षणमुच्यते, यस्मात्—

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।

शस्त्रेण वैश्यान्क्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिम् ॥ ११९ ॥

राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफलं युद्धमित्यर्थः । प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयं
स्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखो न भवेत् । एवं च शस्त्रेण वैश्यान्क्षित्वा वैश्यान्क्षित्वा तेभ्यो ध-
र्मान्दत्तमासपुरषैर्बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

कोऽसौ बलिस्तमाह—

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ।

कर्माण्यकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

धान्यविषये उपच्ये वैश्यानामष्टमं भागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोऽपि
भाग उक्तः । आपद्यमष्टम उच्यते । अत्यन्तापदि प्रागुक्तचतुर्थो वेदितव्यः
तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं भागं शुल्कं गृहीयात्तत्रापि

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः (म. स्मृ. ७-१३०)

इत्यनापदि पञ्चाशद्भाग उक्तः । आपद्यं विंश उच्यते । यथा शूद्राः, कारवः सूयकारा-
दयः, शिल्पिनः तक्षादयः, कर्मणैवोपकुर्वन्ति नतु तेभ्य आपद्यपि करो ग्राह्यः ॥ १२० ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिज्ञोविषेत् ॥ १२१ ॥

शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकाङ्क्षेत्तदा क्षत्रियं परिचर्य तदभावे धनिनं वश्यं
परिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्यं तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्वर्गस्ववृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् ॥ तस्माज्जातो
ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । साऽस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता
तद्व्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥

यत एवम्, अतः—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टं कर्म शास्त्रेऽभिधीयते । यस्मादेतद्व्यति-

रिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वस्तुत्यर्थं न त्वन्यनिवृत्तये । पाकयज्ञा-
दीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यद्यार्हतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥ १२४ ॥

तस्य परिचारकशूद्रस्य परिवर्त्तासामर्थ्यं कर्मोत्साहं पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणं चावेक्ष्य त-
र्ज्ज्वाणैः स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥ १२५ ॥

तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टान्नं ब्राह्मणैर्देयम् । एवं च

“न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टम्” (म. स्मृ. ४-८०)

इत्यनाश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठते । तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छेदा अ-
स्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किञ्चित्पातकं भवति नतु ब्रह्मवधादावपि । “अहिंसा सत्यं”
(या. स्मृ. १-१२२) इत्यादेशातुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । नचाप्युपनयनादिसंस्का-
रमर्हति, नास्याग्निहोत्रादिधर्मसंस्कारोऽस्ति, अविहितत्वात् । नच शूद्रविहितत्वात्पाक-
यज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थत्वादयं श्लोक उत्तरार्थाऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मेऽसवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैर्वर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं हापयेत् । (या. स्मृ. १-१२१)

इति याज्ञवल्क्यवचनामन्त्रमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादि धर्मान्कुर्वाणा न
प्रत्यवयन्ति ख्यातिं च लोके लभन्ते ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सद्रूतमातिष्ठत्यनसूयकः ।

तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

परगुणानिन्दकः शूद्रो यथा यथा द्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनि-
न्दित इह लोके उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसम्बन्धेनपञ्चयज्ञाद्युचितादधिकबहुधनसंचयो न कर्त-
व्यः । यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदाच्छुश्रूषायाश्चाकरणाद् ब्राह्मणानेव
पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

पते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ।

यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३० ॥

असौ चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेया धर्मा उक्ताः । यान् सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानान्नि-
षिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमां गतिं मोक्षलक्षणां लभन्ते ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः । अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभम-
भिधास्यामि ॥ १३१ ॥ क्षे. श्लो. २ ॥

इति श्रीकल्दूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ दशमोऽध्यायः ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

सांतानिकं वक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृमात्रार्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥

नवैतान्स्नातकान्त्रिद्याद् ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान्

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

ननु—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् । (म. स्मृ. १०-१३१)

इति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सांतानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्र-
स्तावः । उच्यते, “दानेनाकार्यकारिणः” (म. स्मृ. ५-१०७) इति प्रोक्तत्वात् ।

दानेन वधनिर्णयं संपादोनामशक्नुवन् । (म. स्मृ. ११-१३९)

इत्यादेश्च वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एव ।
वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैमि-
त्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः । संतानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य सांतानिको विवाहार्थी, वक्ष्य-
माणोऽवश्यकर्तव्यज्योतिष्टोमादि यागं त्वकीर्तुः, अध्वगः पान्थः, सर्ववेदसः कृतसर्वस्वद-
क्षिणविश्वजिद्यागः, विद्यागुरोर्प्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः, एवं पितृमात्र-
ार्थंवापि, स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थं ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी
एतान्नव ब्राह्मणान्धर्मभिक्षाशीलान्स्नातकाज्जानीयात् । एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि
दीयत इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाग्रेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः
पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ।

ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण
वेदविदो ब्राह्मणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।

रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संततिः ॥ ५ ॥

यः समर्थः संतत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं

फलं, धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैवंविधेन धनं याचित्वा-
ऽन्यो विवाहः कर्तव्यो नाप्येवंविधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।

वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६ ॥

धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यव-
सक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य त्रिवाषिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्तादि स्यात्स काम्यसोमयागं
कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः । अत एव "सनान्ते सो-
मैर्मौः (म. स्मृ. ४-२६) इति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न
सम्पन्नो भवति । सुतरां द्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।

मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः सन्नवश्यभरणोपे पितृमात्रादिजातिजने दौर्गत्या दुःखोपेते सति
यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको नतु धर्म एव । मध्वापातो मधु-
शोषक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् । विषास्वादश्चान्ते नरकफलत्वात्तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ १ ॥]

पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो
मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवतीति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः । अयं त्वदृष्टार्थदान-
प्रतिषेधः ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद् द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसम्पत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेना-
संपूर्णः स्यात्तदा यो वैश्या बहुपश्वादिधनः पाक्यज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तद्गो-
चितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाऽऽहरेत् । एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यम् । स हि शास्त्रार्थ-
अनुतिष्ठन्तं न निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

आहरेत्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं
शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौयेण वाऽऽहरेत् । यस्माच्छूद्रस्य क्वचिदपि यज्ञसम्बन्धो नास्ति ।

“न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिजेत” (म. स्मृ. ११-२४)

इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य, नतु बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधन आहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयो-
रपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शीघ्रं सम्पादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहरणीयं ब्राह्मणक्ष-
त्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत् । क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद् ब्राह्मणस्वहरणं निषेधयिष्यति ॥ १५ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासावादाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदा-
नरहिताद्यज्ञाङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौयेण वाऽऽहरेत् । तथा कृते-
ऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६ ॥

सायम्प्रातर्भोजनोपदेशाच्चिरान्नोपवासे वृत्ते चतुर्थऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते दानादिधर्म-
हितादेकदिनपर्याप्तमर्थं चौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्क्षेत्राद्गाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतो वाऽन्यस्मात्प्रदेशाद्धान्यं हीनकर्मसम्बन्धि-
लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वाऽसौ धनस्वामी पृच्छति किनिमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं
चौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततोऽपकृष्टत्वाच्च हर्तव्यं, समानन्यायतया
तु वैश्यशूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्ब्रिहिताननुष्ठायिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रि-
ययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।

स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा
साधुभ्य उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तदुरितं नाशयति यस्मै
तद्ददाति तद्वैर्गत्याभिघातादित्येवं द्वावप्यात्मानमुदुप कृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २० ॥

यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागादिशून्यानां तु
यद्द्रव्यं तद्धर्मविनियोगाभावादासुरस्वमुच्यते । अतस्तदप्यपहृत्य यागसम्पादनात्तद्देवस्वं
कर्तव्यम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद् ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौयंबलात्कारं कुर्वाणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्माद्
द्राज्ञो मूढत्वाद् ब्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

ततश्च—

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।

श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचिततद्गुह्यं वृत्तिं स्वगृ-
हाद्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।

राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुवैरादेः सर्वतो रक्षयेत् । यस्मात् ब्राह्मणः रक्षिता-
त्तस्य धर्मषड्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।

यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन्न शूद्राद्यावेत । यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञं कुर्वाणो मृत-
श्चण्डालो भवति । अतो याचननिषेधाच्छूद्राद्याचितोपस्थितं यज्ञार्थमन्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

यज्ञसिद्ध्यर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुङ्क्ते स शतं वर्षाणि भासत्वं काकत्वं
वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्त्वं ब्राह्मणस्त्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।

स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवस्त्वं, ब्राह्मणस्त्वं च यो लोभादपहरति स पापस्वभावो
जन्मान्तरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेद्वदपर्यये ।

कलृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २७ ॥

समाप्ते वर्षे/द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरुदप्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वान-
रीमिष्टिं विहितसोमयागासम्भवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शूद्रादितो धनग्रहणेन उक्तम् ।
यामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

आपत्कलपेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।

स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं
भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।

आपत्सु मरणाद्भूतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वेदेवाख्येदेवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भूतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमा-
देवश्चानयादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासम्भवे कार्यो न तु मुख्यसम्भवे ॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।

न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

यो मुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन्नापद्विहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौ-
किकमभ्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न भवति । “आपत्कल्पेन यो धर्मम्” (म.
स्मृ. ११-२८) इत्यनेनोक्तमप्येतच्छास्त्रादुक्तं पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणोऽवेदयेत् किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।

स्ववीर्येणैव ताञ्छिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

धर्मज्ञो ब्राह्मणः किञ्चिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत् । अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणभिचा-
रादिनाऽपकारिणो मनुष्यान्निगृह्णीयात् । ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टापराधकरणे सत्य-
भिचारादि न दाषायेत्येवंपरमेतत् । न त्वभिचारो विधायते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्रिजः ॥ ३२ ॥

यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीन-
त्वाद् बलीयः । तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून्ब्राह्मणो निगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह—

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ।

वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ ३३ ॥

[तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तितः ।

तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ॥ २ ॥]

अथर्ववेदस्य आङ्गिरसोर्दुष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन्कुर्यात् । तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेदित्य-
र्थः । यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रं, तेन ब्राह्मणः
शत्रून्हन्यान्नतु कत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।

[तद्धि कुर्वन्त्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ३ ॥]

धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

क्षात्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिमवलक्षणात्मात्मन आपदं निस्तरेत् । वैश्यशूद्रौ पुनः प्र-
तिकर्त्रे धनदानेन । ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमः ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।

तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

विहितकर्मणामनुष्ठाता, पुत्रशिष्यादीनां शास्ता, प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता, सर्वभूत-
मन्त्रीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते । तस्मिन्निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं न ब्रूयान्नापि साक्रोशां वाचं
वारदण्डधिगूढण्डरूपां तस्योच्चारयेत् ॥ ३५ ॥

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ ३६ ॥

कन्याऽनूढा ऊढापि तरुणी, तथा अल्पाध्यायिमुख्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौता-
न्सायम्प्रातर्होमान्न कुर्युः । “हावयेत्” इति प्रसक्तावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत् ।

तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥

एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकं गच्छन्ति । यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति
तोऽपि नरकं गच्छति । तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

आधाने प्राजापत्यमदत्तं प्रजापतिदेवताकं धनसम्पत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृते-
ऽप्याधानेऽनाहिताग्निर्भवत्याधानफलं न लभते । तस्मादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

पुरयान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ ३९ ॥

श्रद्धावान्वशीकृतेन्द्रियो यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत
नतु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत । परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः स्वल्पेनाप्युत्तिगादि-
तोषसिद्धौ निषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशुन् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

[अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।

दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ ४ ॥]

चक्षुरादीनीन्द्रियाणि, जीवतः ख्यातिरूपं यशः, स्वर्गायुषी, मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिं,
अपत्यानि, पशुश्चाल्पदक्षिणो यज्ञो नाशयति । तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रो ब्राह्मण इच्छातोऽग्निषु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासं चान्द्रायणं चरेत् । यस्मा-
द्वीरः पुत्रस्तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत् । तथा च श्रुतिः—“वीरहा वा एष देवानां भवति
योऽग्निमुद्वासयते” । अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थे स्वीकृत्या“वृषलाग्न्युप-
सेविनाम्” (म० स्मृ० ११-४३) इति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ।
ते शूद्राणामेव याजका नतु तेषां तत्फलं भवत्यतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम् ।

पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां सूक्षाणां मूढिन पादं दत्त्वा शूद्रस्तेन दानेन सततं पर-
लोके दुःखेभ्यो निस्तरति नतु यजमानानां फलं भवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादि, नैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ स्नानादि, तदकुर्वन् तथा
प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनुतिष्ठन्नविहितनिषिद्धेष्वत्यन्तासक्तिं कुर्वन्नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चि-
त्तमर्हति । ननु—

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः । (म. स्मृ. ४-१६)

इति निषेधान्निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेष्वित्यपि संगृहीतमतः पृथङ् न वक्तव्यम् ।

उच्यते, अस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र “व्रतानीमानि धारयेत्” (म. स्मृ. ४-१३) इत्युप-
क्रमान्नायं प्रतिषेधः, किन्तु व्रतविधिः । तर्हि “अकुर्वन्विहितं कर्म” इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथ-
ङ् न वक्तव्यमिति चेन्न, स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः । एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे
प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः । एतच्च पृथक्कृत्याभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति ।
“इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागेत्यावदत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्त-
मुपह्वयं प्रायच्छत्” इति । अस्यार्थः—इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वकं श्रम्यो दत्तवान्, स प्राय-
श्चित्तार्थं प्रजापतिसमोपमगमत्, तस्मै प्रजापतिरुपह्वयाख्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् । अतः
कामकारकृतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति । वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रा-
यश्चित्तापेक्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थम् । प्रायश्चित्तान्तराणामपि विधानाद्वागद्वेषादिव्या-
मूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विधाधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चि-
त्तपरम् । अतः पूर्वोक्तस्थैवायं व्याकारः । यद्यप्यधिकारनिरूपणं प्रकृतं प्रायश्चित्तं त्वनन्तरं
वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानाद् गुरुप्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इत्यधिकारिनि-
रूपगमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥

[प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥]

देवात्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्ती-
यतां प्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं न गच्छेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।

प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैर्दुष्टस्वभावा मनुष्या कौनख्यादिकं रूप-
विपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।

ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौर्धर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।

धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यं तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

अन्नहर्ताऽऽमयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।

वस्त्रापहारकः श्वैश्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥

[दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ।

हिसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिसया ॥ ६ ॥]

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्भिर्गहिताः ।

जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्तिसतनखत्वं प्राप्नोति । निषिद्धसुरापः श्यावदन्ततां, ब्रह्महा शून्य-
रोगित्वं, गुरुभार्यागामी विकोशमेहनत्वम्, पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धिनामत्वं,
अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धिमुखत्वं, धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं, धान्यादेरपदव्येग मिश्र-
णकर्ताऽतिरिक्ताङ्गत्वं, अन्नचौरो मन्दानलत्वं, अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं, वस्त्रचौरः श्वेतकु-
ष्ठत्वं, अश्वचौरः खड्गत्वम् । एवं बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकला विकृतरूपाः साधुविगहिताश्च
प्राग्जन्माजितोपमुक्तदुष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते ।

दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा ।

हिसारुचिः सदा रोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४९-५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ।

निन्द्यैर्हि लक्ष्णैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैर्नरैः ॥ ५३ ॥

यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनो यैस्तेऽनिष्कृतैर्नरैःऽकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपमुक्तदुष्कृत-
शेषेण निन्द्यैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते । तस्माद्विशुद्ध्ये पापानर्हरणार्थं प्राय-
श्चित्तं सदा कर्तव्यम् । एवं “मिमे जुहोति” इतिवन्न नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तं किन्त्वनि-
ष्कृतैर्नरैः इत्युपादानात्तथा विशुद्ध्ये चरितव्यमित्युपदेशात्पापक्षयार्थिन एवाधिकारः । तथा
हि—प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिर्देशादिति रात्रिस-
न्न्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्ध्य इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तम् । इममेवार्थं स्फुटयति
वाञ्छवत्कथः—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

तस्माच्चेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥ (या. स्म. ३-२१९-२२०)

पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः । विशुद्ध्ये पापविनाशाय ।

बहून्वर्षगणान्धोराक्षरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।

संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ (म. स्म. १२-५४) ।

इत्यादिना महापातक्यादीनां नरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति । न तन्नैमित्तिकमात्रत्वं प्राय-
श्चित्तानां सङ्गच्छते । तस्माद् ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिन एव प्रायश्चित्तविधावधिकार
इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५४ ॥

ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या स च साक्षादन्यं वा नियुज्य तथा गोहि-
रण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या । नन्वेवमिषकारस्यापि-
घृत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृगतमन्यत्पादनद्वारा ब्रह्महत्या । स्यात् । उच्यते, शा-
स्त्रतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता । अत एव शातातपः—

गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रोसम्बन्धकृतेऽपि वा ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि ज्ञेयानि । तथा—

रागाद् द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ।

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

इति प्रयोजकस्यापि हन्वृत्वं शास्त्रीयम् । तथा निषिद्धसुरापानं, ब्राह्मणसुवर्णहरणं, गुरु-
भार्यागमनं गुरुश्च पिता निषेकादीनि कर्माणीत्यादिना तस्य गुरुत्वेन विधानात् । तैश्च
सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः । महापातकसंज्ञा चेयं वक्ष्यमाण-
स्योपपातकादिसंज्ञालाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥ ५५ ॥

जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति अब्राह्मणो ब्रवीति, राजनि वा
स्तेनादीनां परेषां मरणफलकं दोषाभिधानं, गुरोश्चानृताभिर्शंसनम् । तथा च गौतमः—“गु-
रोरनृताभिर्शंसनम्” इति । महापातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानीति ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाद्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाद्ययोजयिष्यः सुरापानसमानि षट् ॥ ५६ ॥

ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणम्, असच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनम्, साक्ष्ये
मृषाभिधानम्, मित्रस्याब्राह्मणस्य वधः, निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणम्, अनाद्यस्य पुरीषा-
देरदनम् । (१)मेधातिथिस्तु-न भोक्ष्यत इति सङ्कल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि
सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सु-
वर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

सोदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभार्यासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः ।
एतेषां भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तेन प्रायश्चित्तार्थम् । यत्कौटसाद्यसुहृद्वधयोः
सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम्, यत्पुनर्गुरोरलीकनिर्वन्धस्य
ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठाद् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः तत्समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं
भवतीति ज्ञापनार्थम् । तथा च लोके राजसमः सचिव इत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते ।
अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्य आतिदेशिकप्रायश्चित्तानां तन्न्यूनं प्रायश्चित्तं समीकृतानां च ॥ ५८ ॥

इदानीमुपपातकान्याह—

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्नयोः सुतस्य च ॥ ५९ ॥

परिवित्तिताऽनुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।

तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।

भृत्या चाध्ययनादानमपणानां च विक्रयः ॥ ६२ ॥

(१) गर्हितानाद्ययोः गर्हितं शास्त्रप्रतिषिद्धं लशुनादि, अनाद्यमनस्तुष्टिदं यत् न भोक्ष्ये इति
सङ्कल्प्य भोक्ष्यते ।

सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।

हिंसौषधीनां सन्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ ६३ ॥

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।

आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।

असच्छास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रवणीनिषेधः ।

स्त्रीशूद्रवितृक्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६६ ॥

गोहननं, जातिकमन्दुष्टानां याजनं, परपत्नीगमनं, आत्मविक्रयः, मातृपितृगुरुणां च । शुश्रूषाद्यकरणं, सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः, न वेदविस्मरणं “ब्रह्मोज्झता (म. स्मृ. ११-२३) इत्यनेनोक्तत्वात् । अग्नेश्च स्मार्तस्य त्यागः, श्रोतानां “अग्निहोत्र्यपविष्याग्नौ” (म. स्मृ. ११-४१) इत्युक्तत्वात्, सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणं, कनीयसा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति । “दाराग्निहोत्रसंयोगं” (म. स्मृ. ३-१७१) इत्यादिना प्रागुक्तं कनिष्ठस्य परिवित्तित्वं तयोश्च कन्याया दानं तयोरेव विवाहहोमादियागेष्वार्त्विज्यं, कन्याया मैथुनवर्जमङ्गुलिप्रक्षेपादिना दूषणं, रेतःसेकपर्यान्तमैथुनेषु तु

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । (म. स्मृ. ११. ९८)

इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धं, वृद्धिजीवनं, ब्रह्मचारिणो मैथुनं, तडागोद्यानभार्यापत्यानां विक्रयः, यथाकालमनुपनयनं व्रात्यता । तथा चोक्तम्—

अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः । (म. स्मृ. २-३९) इति ।

बान्धवानां पितृव्यादीनामनुवृत्तिः, प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं, प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च, अविक्रय्यादीनां तिलादीनां विक्रयः, सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्याऽधिकारः, महतां प्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनां प्रवर्तनम्, औषधीनां जातिमात्रादीर्वा हिंसनम् । एतच्च ज्ञानपूर्वकान्यासहिंसायां प्रायश्चित्तगौरवात् । यत्तु “कृष्टज्ञानामोषधीनां” (म. स्मृ. ११-१४४) इत्यादिना वक्ष्यति तत्सकृद्विंशत्यां प्रायश्चित्तलाघवात् । भार्यादिस्त्रिणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं, इयेनादियज्ञेनानपराद्धस्य मारणं, मन्त्रौषधिना वशीकरणं, पाकादिदृष्टप्रयोजनाथमात्रमेव वृक्षच्छेदनं, अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानं, निन्दितास्त्रस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणम्, इच्छापूर्वकान्यासभक्षणे पुनः “गहितानाद्योर्जग्धिः” (म. स्मृ. ११-१६) इत्युक्तत्वात् । सत्यधिकारेऽन्यनाधानं, सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणम्, ऋणानां च ऋणैस्त्रिभिर्ऋणवाञ्छरो जायते तदनपकरणं, श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं, नृत्यगीतवादित्रोपसेवनं, धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं, द्विजातीनां पीतमद्यायाः द्विया गमनं, स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननम्, अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः, एतत्प्रत्येकमुपपातकम् । “बान्धवत्यागः” (म. स्मृ. ११-६२) इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्वचनं निन्दार्थम् । पितृव्यादिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति किन्तु मात्रादित्यागप्रायश्चित्तान्यूनमपि भवति ॥ ९९-६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरग्रेयमद्ययोः ।

जैह्वं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया, यदतिशयदुर्गान्धतयाग्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघ्राणं, कुटिलत्वं वक्रता, पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगोभानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

गर्दभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेषमतस्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो, वाणिज्यं, शूद्रस्य परिचर्या, अनृताभिधानमित्ये तत्प्रत्येक-
मपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैः कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ ७० ॥

कृमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्यः ईषत्स्थूलाः कीटास्तेषां वधः, पक्षिणां च । मद्यानुगतं यज्ञो-
ज्यमपि शाकाद्येकत्र पिटकादौ हृत्वा मद्येन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेघातिथिस्तु-
मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह । तन्न, तत्र प्रायश्चित्तगोरात् । फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यमल्पेऽ-
पच्येऽप्यत्यन्तवैकुण्ठ्यम् । एतत्सर्वं प्रत्येकं मलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।

यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ् निवाधत ॥ ७१ ॥

एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तव्यपेक्षां यन्ते
तानि यथावत् शृणुत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महा द्वादश समाः कुट्यो कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्षश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुट्यो कृत्वा हतस्य शिरःकपालं तदभावेऽन्यस्यापि चिह्नं कृत्वाऽ-
रण्ये भैक्षभुगात्मनः पार्श्वनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेद् व्रतं कुर्यात् । अत्रापि “कृतवापना निव-
सेत्” (म. स्मृ. ११-७८) इति वक्ष्यति । मुन्यन्तरोक्ता अपि विशेषा ग्राह्याः । तथा च यमः—

सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ।

संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥

अणून्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संचरेत् ।

एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धोदकं पिबेत् ॥

अयं च द्वादशवार्षिकविधिर्ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्राह्मणवधे,

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामता द्विजम् । (म. स्मृ. ११-८९)

इति वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु क्रमेणतद्द्वादशवार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं
च द्रष्टव्यम् । यथोक्तं भविष्यपुराणे—

द्विगुणाः क्षत्रिया ऽ तु वैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः ।

चतुर्गुणास्तु शूद्राणां पषंदुक्ता महात्मनाम् ॥

पषंदुक्तव्रतं प्राक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ॥

यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सभा, ततो द्विगुणः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारशनाद्यर्था सभा
भवेत्, त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां, चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच्च क्षत्रियादानां त्रयाणां
व्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनुक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवधानि गुणवत्कृ-
तनिगुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भावेऽप्यपुराणे व्याख्यातानि ।

हन्ता चेद् गुणवान्वीर अकामात्रिगुणो हतः ।

कर्तव्यानि मनुक्तानि कृत्वा वै आश्वमेधिकम् ॥

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुर्वी कृत्वा वने वसेत् ।
गच्छेदवमृतं वापि अकामान्निर्गुणे हते ॥
जातिशक्तिगुणापेक्षं सृष्ट् दुद्विकृतं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृते तु ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्रह्मव-
धप्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिवर्षम् । तदाहाङ्गिराः—

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।
स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं दुद्विपूर्वके ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाकिशराः ॥ ७३ ॥

धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्ष्यभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया वाग-
लक्ष्यभूतो वावर्तिष्ठेत् । यावन्मृतो मृतकल्पो वा विशुध्येत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

संप्राप्ते वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतकल्पः प्रहारात्तौ जीवन्नपि विशुद्ध्यति ॥ (या.स्मृ. ३-२४८)

अग्नौ प्रदीप्ते वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान्शरीरं प्रक्षिपेत् । “तथा प्रास्येत् यथा त्रियेत”
इत्या पस्तम्बवचनादेवं प्रक्षिपेत् । एतत्प्रायश्चित्तद्वयमनन्तरे वक्ष्यमाणं च । “यजेत वासमे-
धेन” (म. स्मृ. ११-७४) इत्येवं प्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविष-
यम् । मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथाव्याख्यानं भविष्यपुराणे—

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाकिशराः ॥

यजेत वासमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।

प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥

क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

निहत्य कामतो वीरं लक्ष्यः शस्त्रभूतो भवेत् ॥

चतुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् ।

निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्नाववाकिशराः ॥

निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुह ।

यद्धा वा आश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ॥ ७३ ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

“यजेत वाऽश्वमेधेन” इत्यनन्तरं व्याख्यातम् । स्वर्जिता यागविशेषेण वा। गोसवेन
अभिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताग्निष्टुता वा याजयेत् । एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्राय-
श्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे—

स्वर्जितादेश्च यद्वीर कर्मणा पृतनापते ।

अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके ॥ ७४ ॥

जपन्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।

ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नयतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥

वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्स्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजना-
नां शतं गच्छेत् । एतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च

भविष्यपुराणेऽयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च—

जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् ।

वेदविच्छाग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम् ॥ ७५ ॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् । यावद्धनं जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगिधन-
धान्यादियुतम् अतः सर्वस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं दद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीव-
नपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यान्न ततोऽल्पम् । एतच्चाज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य
प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणम्—

जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गृहः ।

वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।

जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् ॥ ७७ ॥

नीवारादिहविष्यान्नभोजी विख्यातप्रसन्नवणादारभ्यापश्चिमोदधेः स्रोतः प्रतिसरस्वतीं या-
यात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्यपुराणे—

जातिमात्रे हते विप्रे देवेन्द्र मतिपूर्वकम् ।

हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्भृतः ॥

तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे ।

हविष्यभुक्चरेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥

अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वारान्वेदसंहिताम् ॥

संहिताग्रहणात्पदक्रमव्युदासः । अत्रापि भविष्यपुराणीयो विशेषः—

जातिमात्रं तु यो हन्याद्विप्रं त्वमतिपूर्वकम् ।

ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणावांस्तेनेदं परिकल्पयेत् ॥

जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्याख्यं सुरोत्तम ॥ ७७ ॥

इदानीम् “समाप्ते द्वादशे वर्षे” इत्युपदेशाद् द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह—

कृतवापनो निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

लूनकेशनखदन्तशृङ्गोब्राह्मणहिते रतो गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्ष-
मूलान्यतमे निवसेत् । वने कुटीं कृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

प्रक्रान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराग्न्युदकहिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वं परित्राणार्थं प्राणा-
न्परित्यजन्ब्रह्महत्याया मुच्यते । गोब्राह्मणं वा ततः परित्राणार्थमृतोऽप्यसमासद्वादशवर्षोऽपि
मुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ।

विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपहियमाणे तदानयनार्थं निर्व्याजं यथाशक्ति प्रयत्नं कुर्वन्तत्र त्रि-
चारान् युद्धे प्रवर्तमानो नानोतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुच्यते । अथवा प्रग्नवार एव
विप्रसर्वस्वमपहृतं जित्वाऽप्यति तथापि मुच्यते । यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणो युद्धेन
मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतसमधनदानेन तं जीवयति तदापि तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे
ब्रह्म हत्यापापान्मुच्यते । एतदितरप्रकारेण तु रक्षणे गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्यपुनरुक्तिः ॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारो समाहितः ।

समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८१ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशून्यः संयतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे
ब्रह्महत्यापापं नाशयति । एवं “ब्राह्मणार्थे” (म. स्मृ. ११-७९) इत्यादि सर्वे प्रक्रान्तद्वा-
दशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वमेनोऽवभृथस्नातो ह्यमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां क्षत्रियस्य यजमानस्य समागमे ब्रह्महत्यापापं शिष्टा निवे-
द्यावभृथस्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते, द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात् । स्वतन्त्रमेवेदं प्राय-
श्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणे—

यदा तु गुणवान्विप्रो हत्वा विप्रं तु निर्गुणम् ।

अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं वैवाश्वमेधिकम् ॥

गोविन्दराजस्तु—अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषतोऽस्य प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकप्राय-
श्चित्तस्यान्तरावभृथस्नाने तेनैव शुद्धिरित्याह । तदयुक्तम्, भविष्यपुराणवचनविरोधात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।

तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुद्ध्यति ॥ ८३ ॥

यस्माद् ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्राजा तस्याग्रं प्रान्तं
मन्वादिभिरुच्यते, ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मेतरुनिष्पत्तेः । तस्मात्तेषां समाग-
मेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुद्ध्यतीत्यस्यैव विशेषः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम् ।

प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किं पुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य
च प्रत्यक्षवत्प्रमाणम्, तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् । यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमूलकत्वादु-
पदेशस्य ॥ ८४ ॥

यत एवमतः—

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतम् ।

सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रा विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोऽपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं
ब्रूयुस्तत्पापिनां विशुद्धये भवति । यस्माद्विदुषां वाक्पावयित्री तदश्व प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं
विदुषामपि परिषद्वश्यं कार्या । रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति, रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं तापं व्यपोहत्वात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अस्मात्प्रायश्चित्तमणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्तायतया

ब्रह्महत्याकृतं पापमपनुदति । एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकरणविषयं, पापा-
वृत्तौ त्वावर्तनीयम् । “एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि” इति गोतमस्मरणात् ।

पूर्णे चानस्यनस्थनान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । (म. स्मृ. ११-१४०)

इति बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

“विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ।

तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तम्” इति गोतमस्मरणात् । गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु
भविष्यपुराणीयो विशेषः—

ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीर ब्राह्मणौ वा बहून्गुह ।

निहत्य युगपद्वीर एकं प्राणान्तिकं चरेत् ॥

कामस्तस्तु यदा हन्याद् ब्राह्मणान् सुरसत्तम ।

तदात्मानं वदेदप्रौ विधिना येन तच्छुणु ॥

एतच्च ज्ञानविषयं सर्वमेवैतत् । तथा—

अकामतो यदा हन्याद् ब्राह्मणान्ब्राह्मणो गुह ।

चरेद्वने तथा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयम् ॥

एतच्चाज्ञानवधे प्रकृतत्वाद्युगपन्मारणविषयम् । क्रममारणे तु “विधेः प्राथमिकादस्मात्”
इत्यावृत्तिविधायकं वेदवचनम् ॥ ८६ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवाचया ।

गर्भिणी त्वथवा स्यात्तामात्रेयीं च विदुर्बुधाः ॥ ७ ॥]

प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातं क्षत्रियं वैश्यं च यागप्रवृत्तं हत्वा
आत्रेयीं च स्त्रियं ब्राह्मणौ “तथाऽऽत्रेयीं च ब्राह्मणीम्” इति यमस्मरणात् हत्वा ब्रह्महत्या-
प्रायश्चित्तं कुर्यात् । आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते । “रजस्वलामृतुस्नातामात्रे-
यीम्” इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं चानात्रेयीब्राह्मणोवधे त्रैवापिकमुपपातकम् । यथोक्तम्—
“स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः” (म. स्मृ. ११-६६) इति । यत्तुत्तरश्लोके “कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्”
(म. स्मृ. ११-८८) इति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् । तथा चाङ्गिराः—

आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथव च ॥ ८७ ॥

उक्त्वा चैवानृतं साद्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।

अपहत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८८ ॥

हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्त्वा, गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य, निक्षेपं च ब्राह्मण-
सुवर्णादन्यद्रजतादिद्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहत्य, स्त्रीवधं च यथाव्याख्यातं कृत्वा
मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ८८ ॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

एतच्च प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितम् । कामतस्तु ब्राह्मण-
वधे नेयं निष्कृतिर्नेतत्प्रायश्चित्तम् । कित्वतो द्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं
नतु प्रायश्चित्ताभावार्थम् ।

कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः । (म. स्मृ. ११-४६)

इति पूर्वोक्तविरोधात् ॥ ८९ ॥

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णी सुरां पिवेत् ।

तथा स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिशात्ततः ॥ ९० ॥

सुराशब्दः पैथीमात्रे मुख्यो नतु गौडीमाध्वीपैथीषु त्रितयानुगतकरुणाभावात्प्रत्येकं च शक्तिरूपेण शक्तित्रयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गौड्यादिमदिरासु गुणवृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अत एव भविष्यपुराणे—

सुरा च पैथी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ।

पैथ्याः पोपेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥

यमेनोक्तं महाबाहो समासव्यासयोगतः ।

एतासामिति निर्धारणे पैथी । एतासां गौडीमाध्वीपैथीनां प्रकृतानां मध्ये पैथीषाने मनुक्तं प्रायश्चित्तं सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति निबोधतेत्यर्थः । सुखां सुरां पैथीं रागादिभ्रामुह-
तया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णी सुरां पिवेतया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्त-
स्मात्पापान्मुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्कामकारकृतसुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् ।

मुखे तथा स निर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वाऽऽमरणाद् गोशतकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥

गोमूत्रजलगोक्षोरगव्यघृतगोमयरसानामभ्यतममग्निसंस्पर्शं कृत्वा यावन्मरणं पिवेत् ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेद्वदं रिग्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्त्वर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥ ९२ ॥

अथवा गौरीमादिकृतवासा जटावान् सुराभाजनचिह्नः सूक्ष्मतण्डुलावयवान् आकृष्टतैलं तिलं
वा रात्रावेकवारं संवत्सरपर्यन्तं सुरापानशपनाशनार्थं भक्षयेत् । इदमशुद्धिपूर्वकममुष्यपुरा-
पाने द्रष्टव्यं नतु गुणान्तरवैकल्पिकं लघुत्वात् ॥ ९२ ॥

सुरां वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिवेत् ॥ ९३ ॥

यस्मात्तण्डुलपिष्टसाव्यत्वात्सुराऽन्नमलं मलशब्देन च पापमुच्यते । तस्माद् ब्राह्मणक्षत्रि-
यवैश्याः पैथीं सुरां न पिवेयुरित्यनेन प्रतिषेधे सत्यतदतिक्रमेण “सुरां पीत्वा” (म. स्म. ११-
१०) इति प्रायश्चित्तम् । अन्नमलानुवादाच्च पैथीनिषेध एव स्फुटस्त्वणि हस्य मनुनैवाकः ॥ ९३ ॥

गौडी पैथी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥

या गुहेन कृता सा गौडी, एवं पिष्टेन कृता पैथी, मधुकवृक्षो मधुस्ततुष्पैः कृता सा मा-
ध्वी, एवं त्रिप्रकारा सुरा जायते । मुख्यसुरासाम्यनिबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडी-
माध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथा वैका पैथी मुख्या सुरा पूर्ववाक्यान्निविद्धत्वाग्नि-
कृत्यापेक्षया तथा सर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमने पातव्या ॥ ९४ ॥

यत्तरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥ ९५ ॥

मद्यमन्न निषिद्धपैथीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तं त्रिविधं बोद्धव्यम् । तान्याह पुलस्त्यः—

“पानसद्राक्षमाध्वीकं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।

माध्वीकं टाडुमाद्वीकमैरेयं नालिकेरजम् ॥

सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च ।

द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामवमं स्मृतम् ॥

मांसं च प्रतिबिद्धम् । सुरा च त्रिप्रकारा राका । आचूयन इत्याज्यो मद्या नामवस्यावि-
शेषः । सद्यः कृतसंसाधनोऽसंजातमयस्वभावः । यमधिकृत्येदं पुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम्—

द्राक्षेक्षुटङ्गस्वजरपनसादेश्व यो रसः ।

सद्यो जातं च पीत्वा तु त्र्यहाच्छुष्येद् द्विजोत्तमः ॥

एवं मद्यादि चतुष्टयं यश्चरक्षः पिशाचसंबन्धयन् ततस्तद् ब्राह्मणेन देवानां हविर्भक्षयता
नाशितव्यम् । निषिद्धायाः सुरायाः इहोपादानं यश्चाक्षः पिशाचान्नया निन्दार्थम् । अत्र
केचित् “देवानामक्षता हविः” इति पुंलिङ्गनिदनाद् ब्राह्मणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रि-
या इत्याहुस्तद्वत्,

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इहैव सा शुनी गृध्रो सूकरी चोपजायते ॥ (या. स्मृ. ३-२९६)

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविराधात् ॥ ९५ ॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धेः अत्र शुचौ वा पतेत्, वेदवाक्यं वाचारयेत्, ब्रह्महत्याद्यका-
र्यं वा कुर्यादतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शुद्रत्वं च स गच्छति ॥ ९७ ॥

यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मा एकवा-
रमपि मद्येनाप्लाव्यते तथा चैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यं पिबति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शुद्रतां
समाप्नोति । तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितम् । अतः परं ब्राह्मणसुवर्णह-
रणपस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

सुवर्णस्तेयकृत्त्रिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म खयापयन्ब्रह्मान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ ९९ ॥

अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयम् ।

इति शातातपस्मरणाद् ब्राह्मणसुवर्णचोरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णोपहारं स्वी-
यं कर्म कथयन्मम निषहं करोत्विति धूयात् । ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनायम् । “प्रायश्चि-
त्तीयते नरः” (म. स्मृ. ११-४४) इति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्तान्तरानभिधानात् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृन्न्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुष्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०० ॥

“सकृन्वेनादाय मुसलम्” (म. स्मृ. ८-३१९) इत्यादेकत्वात्तेनार्पितं मुसलादिकं गृही-
त्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात् । स च स्तेनो वधेन मुसलाभिवातेन
“इतो मुकोऽपि वा शुचिः” (या. स्मृ. ३-२२७) इति याज्ञवल्क्यस्मरणान्मृतो वा मृतकृत्यो

वा जीवंस्तस्मात्पापाभ्युच्यते । ब्राह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येवकारदर्शनात् । तथा च—

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् । (म. स्मृ. ८-३८०)

इति तपसैव शुष्यति । अत एव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे—

यदेतद्वचनं वीर।ब्राह्मणस्तपसैव वा ।

तत्रैव कारणाद्विद्वन् ब्राह्मणस्य सुराधिप ॥

तपसवेत्यनेनेह प्रतिषेधो वक्ष्यते तु ।

वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः । ब्राह्मणस्य तु तप एवेति नियमो ननु ब्राह्मणस्यैव तपः । अत एव भविष्यपुराणे—

इतरेषामपि विभो तपो न प्रतिषिध्यते । इति ॥ १०० ॥

तदेव तप आह—

तपसापनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चीरवासा द्विजाऽरण्ये चरेद् ब्रह्महर्णो व्रतम् ॥ १०१ ॥

तपसा स्वर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो निर्हंतुमिच्छन्नरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महर्णि यद् व्रतमुक्तं तत्कुर्यात् । एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसम्बन्धिनः सुवर्णापहरणे—

पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । (म. स्मृ. ८-१३४)

इति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं न ततो न्यूनस्य । परिमाणापेक्षायां मनुक्तरिमाणस्य प्रहोतुं न्याय्यत्वात् । यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविध-
प्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे—

क्षत्रियाद्यास्त्रयो वर्णा निर्गुणा ह्यवतत्पराः ।

गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्च निष्कान्हरन्ति चेत् ॥

निष्कानेकादश तथा दग्ध्वाऽऽत्मानं तुःपावके ।

शुद्ध्येयुर्मरणाद्वीर चरेद् ब्रह्मात्मशुद्धये ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेत् । व्रततपसोर्द्वयोक्तत्वादेतैरिति बहु-
वचनं सम्बन्धापेक्षया मनुक्तमाप प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् । गुरुस्त्रीगमननिमित्तं
पुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।

सुमीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥ १०३ ॥

“निषेकादीनि कर्माणि” (म. स्मृ. २-१४२) इत्युक्तत्वाद् गुरुः पिता, तल्पं भार्या, गुरुतल्पं
गुरुभार्या तद्रामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्यात् । लोहमयीं स्त्री-
प्रतिकृतिं कृत्वा ज्वलन्तीमालिङ्ग्य मृत्युना स विशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रुवृषणावृत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादाजह्यगः ॥ १०४ ॥

आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ छित्त्वाऽञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपातमवक्रगतिः सन्दक्षिणप-
श्चिमां दिशं गच्छेत् । एवं चोक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वात्सर्वगुरुभार्याविषयं ज्ञानतो रैतावि-
सर्गापर्यन्तमैथुनविषयम् ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

खट्वाङ्गमृद्वस्त्रखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमदंशुधारी संयतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्स्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयं वा-
द्वयम् ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतय-
वाग्वा वा त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पुराकादपि लघुत्वादसाध्वीमसवर्णां वा
गुरुभार्यां गच्छतो द्रष्टव्यम् ॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।

उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

एभिरुक्तव्रतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापं निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पु-
नर्वक्ष्यमाणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमशनीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद् गास्तास्तु तिष्ठन्नुर्व्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु तथाऽऽसीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥

आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

“अनेन विधिना यस्तु” इति यावत्कुलकम् । उपपातकयुक्तो गोघाती शिथिलयवागूरु-
पेण प्रथममासं यवान्पिबेत् । सशिखं मुण्डितशिरा लूनश्मश्रुस्तेन हतगोचर्मणाऽऽच्छादितदेहो
मासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं संयतेन्द्रियः कृत्रिमलवणवर्जितं हविष्यमन्नमे-
काहं भुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सायं द्वितीयतृतीयमासावदनीयात् । मासत्रयमेव दिवा प्रातस्ता-
गा अनुगच्छेत् । तासां च गवां खुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वादयेत् । कण्डूयनादिना
ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिकमनुवेष्टयोपविष्ट आसीत् । तथा शुचिर्विगतक्रोध
वस्थितासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेत् । वने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत् । उरविष्टासु गोषु-

पविशेत् । व्याधितां चौरव्याघ्रादिभयहेतुभिराक्रान्तां पतितां कर्दमलग्नां वा यथाशक्ति मो-
चयेत् । तथा उष्ण आदित्ये तपति मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थं वाति गो-
र्यथाशक्ति रक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्त्राणं न कुर्यात् । तथाऽऽत्मनोऽन्येषां वा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्या-
दिमक्षणं कुर्वन्तो वत्सं च क्षीरं पिबन्तं न कथयेत् । अनेनाक्तविधानेन या गाव्ना गाः परि-
चरति स गोवधजनितपापं त्रिभिर्मासैरपनुदति ॥ १०८—११५ ॥

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्वस्वं वेदवेद्भ्यो निवेदयेत् ॥ ११६ ॥

वृषभ एकादशो यासां ताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तो दद्यात् । अविद्यमाने तावति धने स-
र्वस्वं वेदवेद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

अपरे तूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णविजिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चा-
न्द्रायणं वा लघुत्वात्कुर्युः । चान्द्रायणं तु लघुन्युपपातकं जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया याजनोपमम्

अवकीर्णी तु कारणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११८ ॥

अवकीर्णी वक्ष्यमाणः कारणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तन्त्रेण निर्ऋत्याख्यां देव-
तां यजेत् ॥ ११८ ॥

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्बोमानन्ततश्च समेत्यृचा ।

वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुताः ॥ ११९ ॥

ततो निर्ऋत्यै गर्दभवपादिहोमान् यथावच्चतुष्पथे कृत्वा तदन्ते “सम्मासञ्चन्तु मरुतः”
इत्येतया ऋचा मारुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाऽऽहुतोर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह—

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।

अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

इच्छातो द्विजः

अवकीर्णी भवेद् गत्वा ब्रह्मचारी च योषितम् ।

इति वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्थातिक्रममवकीर्णरूपं सवज्ञा वेदावदः प्राहुः १२०

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।

चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

व्रतचारिणो वेदाध्ययननियमानुष्ठानजं तेजः । तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पतिराव-
कांश्चतुरः संक्रामत्यतस्तेभ्य आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

एतस्मिन्नवकीर्णाख्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादि कृत्वा “गर्दभचर्म परिधाय”
इति हारीतस्मरणात्स गर्दभसम्बन्धचर्मप्रावृतोऽवकीर्ण्येहमिति स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्सप्त
गृहाणि भैक्षं चरेत् ॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वन्देन स विशुद्ध्यति ॥ १२३ ॥

तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भौक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्सायम्प्रातर्मध्यन्दिनेषु च स्नानमा-
चरन्सोऽवकीर्णीं सम्बत्सरेणैव विशुध्यति ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

“ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा” (म. स्मृ. ११—६७) इत्यादि जातिभ्रंशकर्मोक्तं तन्मव्याद-
न्यतमं कर्मविशेषमिच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं सप्ताहसाध्यं कुर्यात् । अनिच्छातः
पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२४ ॥

सङ्कुरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२५ ॥

“स्वराश्रोत्र” (म. स्मृ. ११—६८) हत्यादिना सङ्कुरीकरणान्युक्तानि । “निन्दि-
तेभ्यो धनादानम्” (म. स्मृ. ११—६९) इत्यादिना चापात्त्रीकरणान्युक्तानि । तेषां म-
व्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात् । “कृमिकोटवयोहत्या” (म.
स्मृ. ११—७०) इत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि । तन्मव्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं
यवागूं कथितामश्नीयात् ॥ १२५ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२६ ॥

ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः, द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः । एतच्च प्रायश्चित्तं
“क्षीशूद्रविश्वत्रयवधः” (म. स्मृ. ११—६६) इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं त्रैमासिकापेक्षया गु-
रुत्वाद् वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम् । वैश्ये साव्वाचारे कामतो हतेऽष्टमो भागः
साध्वैवार्षिकं व्रतम् । शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्ध्यः
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२७ ॥

ज्येष्ठं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।

वसन् रतदूरे ग्रामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

यद्वा संयतो जटावान्ग्रामाद्विप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तम् “ब्रह्महा द्वादश-
समाः” (म. स्मृ. ११—७२) इत्यादि तद्वर्षत्रयं कुर्यात् । ननु “तुरीयो ब्रह्महत्यायाः” (म.
स्मृ. ११—१२६) इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या,

जटी दूरतरे ग्रामाद् वृक्षमूलनिकेतनः ।

इति वचनाद्व्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादि सकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्य । । अ-
कामाधिकाराच्चेदमकामतः । अत एवाङ्गलाववाद्युचितम् ॥ १२८ ॥

एतदेव चरेद्वा प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।

प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ १२९ ॥

एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साव्वाचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्याद-
काधिकं वा गोशतं दद्यात् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ।

वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥

एतदप्यकामत इदमेव व्रतं शुद्रहा षण्मासं चरेत् । वृषभ एकादशो यासां गवां ताः शु-
क्लवर्णां ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चार्धं मण्डूकमेव च ।

श्वगोघोलूककाकांश्च शुद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३१ ॥

त्रिङ्गलनकुलचापभेककुङ्कुरगोघापेचक्रकाकानामेकैकं हत्वा शुद्रहत्याव्रतं स्त्रीशुद्रवध इ-
त्युपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत्, न तु “शुद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः” (म. स्मृ. ११—१२६) इत्यादि प्रायश्चित्तम्, पापस्य लघुत्वात् । चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासादि-
विषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ।

उपस्पृशेत्स्नवन्त्यां वा सूक्तं वाऽव्दैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥

अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । अथ मन्दानलत्वादिना न समर्थ-
स्त्रिरात्रं प्रति योजनमध्वनो व्रजेत् । अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् । तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रम्
“आपो हि द्या” इत्यादिसूक्तं जपेत् । यथोत्तरं लघुत्वात्पूर्वपूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरपरिग्रहो न
तु वैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

अग्निं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।

पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमापकम् ॥ १३३ ॥

सर्पं हत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णाय लोहदण्डं दद्यात् । नृसकं हत्वा पलालभारं सीसकं च
मापकं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ।

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

सूकरे हते घृतपूर्णं घटं ब्राह्मणाय दद्यात् । तित्तिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराङ्कपरिमाणं
तिलं दद्यात् । शुके हते द्विवर्षं वत्सम् । क्रौञ्चाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्सं ब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १३४ ॥

हत्वा हंसं बलाकां च वकं बहिणमेव च ।

वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद् ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

हंसबलाकावकमयूरवानरश्येनभासाख्यपक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गाम् दद्यात् ॥ १३५ ॥

वासो दद्याद्वयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्गजम् ।

अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

अश्वं हत्वा वधं दद्यात् । इस्तिनं हत्वा पञ्च नीलान्वृषमान्दद्यात् । प्रत्येकं छागमेषौ
हत्वा वृषभं दद्यात् । गर्दभं हत्वैकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।

अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णालम् ॥ १३७ ॥

आममांसभक्षिणो मृगान्व्याघ्रादीन् हत्वा बहुक्षीरां धेनुं दद्यात् । आममांसभक्षकान्
हरिणादीन् हत्वा प्रौढवत्सिकां दद्यात् । उष्ट्रं हत्वा सुवर्णकृष्णलं रक्तिकां दद्यात् ॥ १३७ ॥

जीनकार्मुकवस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारोहत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

[वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः ।

अमत्या च प्रमाप्य स्त्रीं शुद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ८ ॥]

ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियो लोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चमंपुर-
धनुश्छागमेषान् शुद्ध्यर्थं दद्यात् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशक्नुवन् ।

एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

अग्निप्रभृतीनामभावाद् दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिः प्रत्येकं वधे कृच्छ्रं
प्राथम्यात्प्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थं चरेत् । सर्पादयश्च “अग्नि काष्ण्यायसीं दद्यात् (म.
स्मृ. ११-१३३) इत्येवमारभ्यैतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।

पूर्णे चानस्यनस्थानां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां कृकलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्त-
मौपदेशिकं कुर्यात्, अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शक्यपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं
कुर्यात् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।

अनस्थानां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्थिमतां वधे
“पणो देयः सुवर्णस्य” इति सुमन्तुस्मरणात्किञ्चिदेवेति पणो बोद्धव्यः । अनस्थिमतां तु यू-
कामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति । प्राणायामश्च—

सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पटेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

इति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणो ग्राह्यः ॥ १४१ ॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् ।

गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४२ ॥

फलदानामात्रादीनां वृक्षाणां, गुल्मानां कुब्जकादीनां, वल्लोनां गुडूच्यादीनां, लतानां
वृक्षशाखासक्तानां, पुष्पितानां च वीरुधां कूष्माण्डादीनां प्रत्येकं छेदने पापप्रमोचनार्थं सावि-
त्र्यादि ऋक्शतं जपनीयम् ।

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । (म. स्मृ. ११-६४)

इत्यादेरुपपातकमव्ये पाठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । इदं फलवद्द्रव्यवृक्षादिच्छेदने लघु-
प्रायश्चित्तं सकृद्वुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।

फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४३ ॥

अन्नादिषु जातानां, गुडादिरसजातानां चोदुम्बरादिकुसुमभवानां, मधुकादिपुष्पोद्भवानां
च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्णजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

वृथालम्भेऽनुगच्छेद्वा दिनमेकं पयोव्रतः ॥ १४४ ॥

कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षष्टिकादीनां, वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निःप्रयो-
जनच्छेदने क्षीराहारः । एष्वेकमहो गोरानुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोहं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।

ज्ञानाद्वा कृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एभिर्दत्तप्रायश्चित्ते हि साजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हर्णीयम् । इदानीमभक्ष्यभक्षणप्राय-
श्चित्तं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १४६ ॥

अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।

मतिपूर्वमनिर्दश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्यान्नानाद्येदं मुख्यपेष्टीसुराविषयं वचनं किन्तु तदितरविष-
यम् । तत्र यथा चैका तथा सर्वा । गौडीमाध्व्योर्मुख्यसुरासाम्यबोधनमितरमद्यपेक्षया ब्रा-
ह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवायामत्युक्तम् । तेनाबुद्धिपूर्वकं गौडीं मार्ज्यां च पीत्वा गौतमाद्यं
तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुद्ध्यति । तथा च गौतमः—अमत्या मद्यपाने पयावृत-
मुदकं वायुं प्रत्यहं तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारः । इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे—

अकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योर्नराधिप ।

तप्तकृच्छ्रविधानं स्याद् गातमेन यथोदितम् ॥

बुद्धिपूर्वकं तु पेष्टीतरमद्यपाने “प्राणान्तिकमनिर्दश्यम्” इति शास्त्रमर्यादा । तथा गौ-
डीमाध्व्योर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेधादितरमद्यपेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव “कणान्वा भक्षयेद-
ब्दम्” (म. स्मृ. ११—१२) इति प्रायश्चित्तमुक्तम् । अत एव गौडीमाध्व्योः कामतः पाना-
नुवृत्तौ भविष्यपुराणे—

यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ।

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ॥

सुरापपापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी । इति ।

पेष्टीगौडीमाध्व्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वा-
त्संस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् । बुद्धिपूर्वं पान-
सादिमद्यपाने तु—

मतिपूर्वं सुरापाने कृते वै ज्ञानतो गुह ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनःसंस्कार एव हि ॥

इति भविष्यपुराणीयमन्यद् द्विविधं मुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पोश्रितं पयः ॥ १४७ ॥

पेष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेष्वस्थिता अपः सुरारसगन्धवजिताः पीत्वा शङ्खपुष्प्या-
ख्याषधिप्रक्षेपेण पक्वं क्षीरं न तूदकं

शङ्खपुष्पाविपकेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत् ।

इति बौधायनस्मरणात्पञ्चरात्रं पिबेत् । सुरामद्ययोः सर्वत्रैव गुरुलघुप्रायश्चित्ताभिधानादि-
हापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् । वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्य-
मिति मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।

शुद्धोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत्तयहम् ॥ १४८ ॥

सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शुद्धोच्छिष्टाश्च अपः पीत्वा प्रति-
गृह्याभ्युपादानाद् ब्राह्मणो दमेकथितमुदकं त्र्यहं पिबेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।

प्राणानप्सु त्रिरायस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ १४९ ॥

ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसम्बन्धिनं गन्धं घ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकं मनुष्यसम्बन्धि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्य मद्यसुरा-संस्पृष्टं च भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्षानि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातानां न भवन्ति ॥ १५१ ॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यान्नानाम् “नाश्रोत्रियकृते यज्ञे” (म. स्मृ. ४-२०५) इत्याद्युक्तानामन्नं भुक्त्वा जलमिश्रितसत्कुरूपेण यशगुरूपेण वा यवान्पानयोरग्यान्कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये “मत्या भुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रम्” इति चतुर्थाध्याये (म. स्मृ. ४-२२२) प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पिकम् । विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः । तथा द्विजातिस्त्रीणामुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्त्वैतदेव कुर्यात् । तथा “क्रव्यादसूकरोष्ट्राणाम्” (म. स्मृ. ११-१५६) इत्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धम् । सं भुक्त्वेदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।

तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिमाणादिनाम्लभावं व्रजन्ति तानि शुक्तानि, कषायान्विभीतकादीन्, कथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावन्न जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥

ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रशृगालवानरकाकानां मूत्रं पुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्याच्छोधनम् । यत्तु “छत्राकं विड्वराहं च” (म. स्मृ. ५-१९) इत्यनेन विड्वराहग्रामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासावश्ये व्याख्यातम् । इदं त्वनभ्यासावश्ये तत्तदुच्छ्रमित्याविरोधः ॥ १५४ ॥

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।

अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १५५ ॥

वाय्वादिना शोधितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्यादिप्रभवानि छत्राकाणि भुक्त्वा

“भूमिजं वा वृक्षजं वा छत्राकं भक्षयान्त ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयात्” इति यमेन वृक्षजस्यापि निषेधात् । हरिणमांसं वा रासभमांसमिति मक्ष्यामक्ष्यतया यन्न ज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं तत् भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।

नरकाकखराणां च तत्तदुच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

आममांसभक्षिणां धान्यसूकरोष्ट्रधान्यकुक्कुटानां तथा मानुषकाकर्गदभानां प्रत्येकं बुद्धि-
पूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तसकृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् । धान्यसूकरकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे
पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातम्, इदं तु नान्यासविषये तसकृच्छ्रमि-
त्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।

स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्राद्धं बन्ध्यन्नमश्नाति । एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोदि-
ष्टश्राद्धार्थोपलक्षणम् । स त्रिरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रमध्ये एकस्मिन्नहनि जपमावसेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ।

स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं दत्तशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा अनिच्छात आपदि वाऽद्यात्स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्ध-
ब्रह्मचर्यव्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नं च पिवेद् ब्रह्मसुवर्चलात् ॥ १५९ ॥

विडालकाकमूषककुक्कुरनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटारूपसंसर्गदुष्टं वा कृतमृत्वेऽविशुद्धिकं
ज्ञात्वा भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां कथितमुदकं पिवेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।

अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं व प्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयम् । प्रमादाच्च भुक्तं वमितव्यम् । तदसंभवे
प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयम् । वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तं भवत्येव । ज्ञानतः पुनः पुनः
प्रायश्चित्तम् ॥ १६० ॥

पषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।

स्तेयदोषापहर्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधानमुक्तम् । स्तेयपापहारिणां
विधानमधुना श्रूयताम् ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राव्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्धान्यभक्ष्यान्नरूपाणि धनचौर्याणाञ्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभ्रा-
त्र्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति । एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामिगु-
णाद्यपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।

कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६३ ॥

पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतरहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रा-
यणं प्रायश्चित्तं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेशमतः ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

द्रव्याणामल्पार्वाणामल्पप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृ-
हाच्चौर्यं कृत्वा तदपहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सान्तपनं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चात्मशु-

द्वये कुर्यात् । स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति सवस्तेयप्रायश्चित्तशेषः ॥ १६४ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।

पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

भक्ष्यस्य मोदकादेः, भोज्यस्य पायसादेः, यानस्य शकटादेः, शय्यायाः, आसनस्य च, पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

तृणकाष्ठद्रमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्ममिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६६ ॥

तृणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कान्नस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥

मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहं तण्डुलकणभक्षणं कुर्यात् । सर्वत्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ शक्त्यपेक्षयोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।

पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पथः ॥ १६८ ॥

कार्पासकृमिकोशजोर्णानां वस्त्राणां द्विशफैकशफस्य गोरश्वादेः । पक्षिणां शुकादीनां गन्धानां च चन्दनप्रभृतीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे त्र्यहं क्षोराहारः स्यात् । अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यसमर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।

अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्व्रतैर्निहरेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १७० ॥

स्वयोनिषु सोदर्यभगिनोषु तथा मित्रभार्यासु, पुत्रपत्नीषु, कुमारीषु, चाण्डालीषु, प्रत्येकं रतः सिक्त्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणान्तिकम् । अत एव—

रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डालीष्वन्त्यजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागा विधीयते ॥

इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टमज्ञानात्तद् व्रतम् ॥ १७० ॥

पैतृष्वसेर्यो भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

पितृष्वसुमातृष्वसुभ्रातृदुहितरं भगिनीं मातुश्च सोदर्यभ्रातृदुहितरं सोदर्यभगिनीमिव निषिद्धगमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । सकृदज्ञानव्यभिचरिताविषयमल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यां नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।

ज्ञा नत्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ १७२ ॥

तिष्ठ एताः पैतृष्वसेर्याश्च भार्यां प्राज्ञो नोद्वेहत् । ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपेत-

व्याः । यस्मादेता उपयन्नुपागच्छन्नरकं याति । “असपिण्डा च या मातुः” (म. स्मृ. ३-१)
इत्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शननिषेधदार्ढ्याय पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयेनिषु ।

रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि । “गोष्ववकीर्णी सम्बत्सरं प्राजापत्यं चरेत्” इति शङ्ख-
लिखितादिभिर्गुणप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथा रजस्वलायां योनितश्चान्यत्र स्त्रियां जले रेतः-
सेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनं कृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७३ ॥

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योपिति वा द्विजः ।

गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

यत्र देशे कापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां गोयाने शकटादौ, जले, दिवाकाते मैथुनं च
सेवित्वा सवस्त्रश्च स्नायात् ॥ १७४ ॥

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालस्यान्त्यजानां च म्लेच्छशरीरादीनामज्ञानता ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेषां
चाह्नं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य पतति । पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् । एतच्च गुरुत्वाच्चाभ्या-
सतो भोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानात् तेषां गमनं कृत्वा समानतां गच्छति । एतच्च प्राय-
श्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद् व्रतम् ॥ १७६ ॥

विशेषेण प्रदुष्टाम् इच्छया व्यभिचारिणोमित्यर्थः । भर्ता निरुन्ध्यात्पत्नीं कार्यभ्यो निव-
र्त्य निगडबद्धामिवैकगृहे धारयेत् । यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तं तदेवैनां
कारयेत् । ततश्च “स्त्रीणामधं प्रदातव्यम्” इति यद्वसिष्ठादिभिरुक्तं तदनिच्छया व्यभिचारे च
कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

[ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेऽपसंगताः ।

अप्रजाता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ ६ ॥]

सा स्त्री सजातीयगमने सकृद् दुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्थिता सती
तद्गमनं कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं कृच्छ्रचान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येवरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः ।

तद्भैक्षभुञ्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

वृषल्यत्र चण्डाली प्रायश्चित्तगौरवात् । चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति
तद्भक्ष्याशी नित्यं सावित्र्यादिकं जपंस्त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथा चापस्तम्बः—“यदेकरात्रेण
करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थकाल उदक आत्मजापी भौक्षचारो त्रिभिर्व-
र्षैस्तद्व्यपोहति पापम् ॥” मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्त्वक्रमपरि-
णीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।

पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७९ ॥

इयं हि सामक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशुद्धिरुक्ता । इदानीं साक्षात्पापकृद्भिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥

सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात् न याजनासनाशनात् ॥ १८० ॥

पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयानगमनैकासनोपवेशनैकपङ्क्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन्सम्बत्सरेण पतति । ननु याजनाध्यापनाद्यौनात्संबत्सरेण पतति । किन्तु सद्य एवेत्यर्थः । अ-
ध्यापनमन्त्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणम् । याजनादीनां च सद्यः पतित्यमाह देवलः—

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सह भोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन च संशयः ॥

विष्णुः—

अं सम्बत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् ।

सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्य एव हि ॥

बौधायनः—

सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनात् ॥ इति ।

गाविन्द्रराजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संबत्सरेण पति यहेतुत्वं सहासनादीनां लघु-
त्वाच्च सम्बत्सरेण किन्तु तस्माद्दूर्ध्वमपीति व्याचष्टे । अस्मदीयमनुव्याख्या मुनिव्याख्या-
नुसारिणी । नैनां गोविन्द्रराजस्य कल्पनामनुबन्धमहे ॥ १८० ॥

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

पतितशब्दोऽयं पापकारिव्रतः सकलपापिनामविशेषपाठात् । एषां पतितानां मध्ये यो-
येन पापकारिणा सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यान्नतु मरणा-
न्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा क्रियमाणम् “ब्रह्महा द्वादश समाः” (म. स्मृ. ११-
७२) इत्यादिकं पादहोमं कर्त्तव्यम् । तथा च व्यासः—

यो येन ससृजेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ।

पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्वहिः ।

निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामा-
बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधाने शिकायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या ॥ १८२ ॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।

अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षि-
पेत् यथा स निरुदको भवति । तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः १८३

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषणसहासने ।

दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिको ॥ १८४ ॥

तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै क्रकथप्रदानं सांवत्स-
रिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठना च निवर्तेत ज्येष्ठाचाप्यं च यद्धनम् ।

ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यम् । ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विस्तृत्युद्धारा-
दिकं धनं न देयम् । यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यद्योयस-
स्तत्प्राप्त्यर्थमनूयते । तस्यैव ज्येष्ठस्य सम्बन्धं धनं सोद्धारांशं तदनुज्ञां गुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चारते पूर्णकुम्भम् । नवम् ।

तेनैव सार्धं प्रास्यंयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥

कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे ज-
लाधारे स्नात्वा जलपूर्णं नवं घटं प्राक्षिपेयुः । इह नवघटप्रहणाद्वासोवटमित्यत्र कृतोपयोगिवत्
प्रतीयते ॥ १८६ ॥

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ।

सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

स कृतप्रायश्चित्तः तं पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं
सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

एतदेव विधिं कुर्याद्यापित्सु पतिनास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

स्त्रीष्वपि पतितास्वेवमेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादिविधिं भर्त्रादिसपिण्डसमानोदक-
वर्गः कुर्यात् । ग्रासाच्छादनानि पुनराभ्यो देयानि । गृहसमीपे चासां वासार्थं कुट्टिदेष्टुः ॥ १८८ ॥

एनस्विभिरनिर्णिकर्तार्यं किञ्चित्सहाचरेत् ।

कृतनिर्णजनांश्चैव न जुगुप्सेत कहिचित् ॥ १८९ ॥

पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किञ्चिन्नानुतिष्ठेत् । कृतप्रायश्चित्ता-
न्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किन्तु पूर्ववद्व्यवहरेत् ॥ १८९ ॥

अस्यापवादमाह—

बालानांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृश्च स्त्रोहन्तृश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

बालं यो हतवान्, कृतोपकारमपकारचरणेन यो विनाशितवान्, प्राणरक्षार्थमागतं यो
हतवान्, स्त्रियं च यो व्यापादितवानेतान्यथावत् कृतप्रायश्चित्तानपि संसगितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् आनुकल्पिककाल उपनयनं यथाशास्त्रं न कृतवान् तान्प्राजा-
पत्यत्रयं कारयित्वा यथाशास्त्रमुपनयत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्मण्यन्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तं
तेन सहास्यं गुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपेक्षो विकल्पो मन्तव्यः ॥ १९१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेरामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनाता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तां कर्तुमिच्छन्ति
तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयं पदिशेत् ॥ १९२ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुःप्रतिग्रहादिना ब्राह्मणा यद्भनमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन
जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणभ्यां शुध्यन्ति । धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद् बहुमूल्ये च करि-

तुरगादावल्पमूल्ये च लोहादौ परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नम् । एवमविक्रयवि-
क्रयाश्चापि ॥ १९३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९४ ॥

त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासं क्षाराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनितात्पापा-
न्मुक्तो भवति । शूद्रप्रतिग्रहादावप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रति-
ग्रहस्य गहितत्वाविशेषादिति ॥ १९४ ॥

उपवासकृशं तं तु गोत्रजात्पुनरागतम् ।

प्रणतं प्रति पृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ? ॥ १९५ ॥

केवलक्षीराहारेण इतरभोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रणतं नम्रीभूतं किमस्मा-
भिः सह साम्यमिच्छसि पुनरसत्प्रतिग्रहं न करोष्यसीत्येवं धर्मं ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ।

गोभिः प्रवर्तिते तीर्थं कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९६ ॥

सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेषूक्त्वा घासं गवां दद्यात् । तस्मि-
न्यवसं भक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं
कुर्युः ॥ १९६ ॥

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।

अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥

व्रात्यानाम् “अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते” (म. स्मृ. ४२-३९) इत्युक्तानां व्रात्यस्तोमा-
द्वियाजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्वदैहिकदाहश्राद्धादि कृत्वाऽभिचारं
च इयेनादिकम् । अभिचारोऽनभिचारणीयस्य । अहीनं यागविशेषः । “अहीनयजनमशुचि-
करम्” इति श्रुतेः । अत्रात्रादि तस्य याजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।

सम्बत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य तज्ज-
नितं पापं सम्बत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९८ ॥

श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।

नराश्वोष्ट्वराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

[शुनाऽऽघ्रातावलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च ।

अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥ २०० ॥]

कुक्कुरसृगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चामर्मासादैर्माजारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन
शुध्यति ॥ १९९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ।

होमाश्च सकला नित्यमपाङ्गुथानां विशोधनम् ॥ २०० ॥

अपाङ्गुथाः “ये स्तेनपतितक्लीबाः” (म. स्मृ. ३-१९०) इत्यादिनोक्तास्तेषां विशेष-
तोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां मासं ग्रहणमभुक्त्वा तृतीयेऽह्नि सायं भोजनं वेदसंहिताजपो
“देवकृतस्योनसोऽवयजनमसि” इत्यादिमिश्रमिसन्त्रौहोमः प्रत्येकं कार्यः । एतत्समुद्दिष्टं
पापक्षोधनम् ॥ २०० ॥

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः ।

स्नात्वा तु विप्रा दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २०१ ॥

उष्ट्रैर्युक्तं यानं शकटादि एवं खरयानमपि तत्कामत आरुह्य अव्यवधान उष्ट्रखरान्या-
याने प्राणायामबहुत्वं नरनश्च कामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो भवति ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्तः शारीरं सन्निवेश्य च ।

सचैलो वहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

असन्निहितजलो जलमध्ये वा वेगात्तौ मूर्ध्नं पुरोषं वा कृत्वा सवासाः बहिर्गामान्नद्यादी-
स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनानुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां च परिलोपे स्नात-
कव्रतानां चतुर्थाध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ।

स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हुं तूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारं च विद्याद्यधिकस्योक्त्वाऽग्नि-
वादनकालादारभ्याहःशेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वा ऽऽवध्य वाससा ।

विवादे वा विनिजित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

प्राकृतं ब्राह्मणं तृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वाऽऽवध्य वाससा वा वाक्कलेहेन जित्वा
प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

अवगूर्य त्वद्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्ष-
सहस्रं नरकं प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोणितं यावतः पांसुत्संगृह्णाति महीतले ।

तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्याकान् रजःकणान्भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्या-
कानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०८ ॥

ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारे दत्तेऽतिकृच्छ्रं वध्य-
माणं चरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेद्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिलोमवधादिकृतानां निहंरणार्थं कर्तुः शरीरघनानि सामर्थ्य-
मेवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञान कृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ।

तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

वैहेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेतुन्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्र्यहं प्रातरुहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।

त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्दिजः ॥ २११ ॥

प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रमाचरन् द्विजातिनां दिनत्रयं प्रातर्भुञ्जीत ॥ प्रातःशब्दोऽयं भोजना-
नामौचित्यप्राप्तदिवाकालपरः । अत एव वसिष्ठः—“त्र्यहं दिवा भुङ्क्ते नक्तमस्ति च त्र्यहं त्र्यहं
अयाचितव्रतं त्र्यहं न भुङ्क्ते” इति च कृच्छ्रः । आपस्तम्बोऽप्याह—“त्र्यहं नक्ताशी दिवाशी
च तत्तत्त्र्यहम् । त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किञ्चन ॥” इति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य
विधिः । अपरं च दिनत्रयं सायंसंख्यायामतीतायां भुञ्जात । अन्यदिनत्रयमयाचितं तावद्व्रतं
भुञ्जीत । शेषं च दिनत्रयं न किञ्चिदश्नीयात् । अत्र प्रासंख्यापरिमाणापेक्षया पराशरः—

सायं द्वात्रिंशतिग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा ।

अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥

कुक्कुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुखम् ।

एतं प्रासं विजानीयाच्छुद्धयर्थं प्रासशोधनम् ॥

हविष्यं चान्नमश्नी तद्यथा रात्रौ तथा दिवा ।

त्रींस्त्रीण्यहानि शास्त्रीयान्प्रासान्संख्याकृतान्यथा ॥

अयाचितं तथैवाद्यादुपवासस्त्र्यहं भवेत् ॥ २११ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सपिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूत्राद्येकीकृत्य एकैकस्मिन्नहनि भक्षयेन्नान्यत्किञ्चिदद्यात् । अपरदिने चोपवास इत्ये-
तत्सांतपनं कृच्छ्रं स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येकं षट् दिनान्युपभुज्य सप्तमे दिने चो-
पवासस्तदा महासांतपनं भवति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

कुशोदकं च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृद् घृतम् ।

जग्ध्वापरेऽह्नुपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरन् ॥

पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

एकैकं प्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।

त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमातकृच्छ्रं चरन्दिजः ॥ २१३ ॥

अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनु तिष्ठन्प्रातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं प्रासं त्र्यहाणि त्रीणि
त्रीणि पूर्ववत् । अन्यच्च त्र्यहं न किञ्चिद् भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षी घृतानिलान् ।

प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

अपां पिबेच्च त्रिपलं पलमेकं च सपिषः ।

पयः पिबेत्तु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥ ११ ॥

तप्तकृच्छ्रं चरन्दिजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णक्षीरं त्र्यहमुष्णघृतं त्र्यहमुष्णवायु-
मेकवारं स्नानं कुर्वेत्संयमवान्पिबेत् । अत्र पराशरोक्तो विशेषः—

षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।

एकमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकाशः कृच्छ्रः सकृदावृत्ति-
क्षारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासानसित्वा ततः कृष्णप्रतिप-
त्क्रमेणैकैकं प्रासं हासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको प्रासः संपद्यते । ततोऽनावास्यायानुशोच्य शुक्ल-
प्रतिपत्प्रभृतिभिरैकैकं प्रासं वृद्धिं नयेत् । एवं पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्ते । एत-
त्पिपीलिकामध्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१७ ॥

एतमेव पिण्डहासवृद्धिर्त्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्ष-
मादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं
पिण्डं वर्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्ते । ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं
पिण्डं हासयेत् । यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१८ ॥

यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहम-
ष्टावष्टौ प्रासान्मध्यंदिने भुञ्जीत । मध्यंदिन इति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननि-
वृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१९ ॥

प्रातश्चतुरो प्रासान्भुञ्जीयात् । अस्तमिते च सूर्ये चतुरो प्रासान्भुञ्जीत । एतच्छिशुचा-
न्द्रायणं मुनिभिः स्मृतम् ॥ २१९ ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।

मासेनाशनंहविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ २२० ॥

नीवारादिहविष्यसंबन्धिनां प्रासानां द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्विंश कदाचित्पञ्च
कदाचित्षोडश कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथंचित्पिण्डान्मासेन संयतवान्भु-
ञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति । एवं पापक्षयार्थमभ्युदयार्थं चेदमुक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः —

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ।

कृच्छ्रकृच्छ्रमर्कामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥ (या. स्मृ. ३-३२६-२७)

अतः प्राजापत्यादिकृच्छ्रमप्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्गुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।

सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमस्तश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापा-
पेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्वरेताभिः

आज्यं हविरनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

इति परिशिष्टवचनादाज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेत् । यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गतयायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

त्रिरहस्त्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलो नद्यादिजलं प्रविशेत् । एतच्च पिपीलि-
कामध्ययवसम्यचान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तयोः “उपस्पृशंस्त्रिषवणम्” (म. स्मृ. ६-
२४) इत्युक्तत्वात् । स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद् व्रतं कदाचित्संभाषणं न कुर्यात् ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽथः शयीत वा ।

ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

अहनि रात्रौ च उत्थित आसीनः स्यान्न तु शयीत । असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत न खट्वादौ । ब्रह्मचारी स्त्रीसंयोगरहितव्रतः । व्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः ।

पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिर्मौञ्जीं च मेखलाम् ।

इति यमस्मरणात् । गुरुदेवब्राह्मणानां च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीं च सदा जपेत् । पवित्राणि चाधमर्षणादीनि यथाशक्ति जपेत् । एतच्च यथा-
चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्छ्रेष्वपि यत्नवान्प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैर्नसः ।

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

लोकविदितपापा द्विजातय एभिर्भुक्तप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरिषदा शोधनीयाः । अप्रको-
शितपापांस्तु मानवान्मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य
नाशस्तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोकाविदिते किं प्रायश्चित्तं स्यादिति सामान्यप्रश्ने
न विरोधः ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन धिङ्मामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुध्यति ।
तपसा चोग्ररूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्यशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो
भवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्गं रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् ।
अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव । दानेनेति प्राजापत्यव्रत एकधेनुविधानात् । धेनुश्च पञ्चपुरा-
णीया त्रिपुराणीया वेति । एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासि सार्धद्वयप्राजा-
पत्यात् वत्सरे त्रिंशद्देनवो भवन्ति । द्वादशभिर्वर्षैः षष्ट्यधिकशतत्रयं धेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ।

तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

यथा यथा स्वयं पापं कृत्वा नरो भाषते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सपे इव जीर्णत्वचा मुच्यत इति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गृह्णति ।

तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

तस्य पापकारिणा मनो यथा यथा दुष्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मने तेनाधर्मेण मुक्तो भवति अयमनुतापानुवाद इति ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।

नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि नैवं कुर्यां पुनरित्येवमनूदितम् । यदा तु पश्चात्तापो नैवं पुनः करिष्यामीत्येवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदा सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गविधानार्थम् २३०

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।

मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव सर्वं कर्म कुर्यात्, इष्टफलत्वात् । नाशुभं, नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।

तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्निदृतीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

प्रमादादिच्छातो वा निषिद्धं कर्म कृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन्नुनस्तत्र कुर्यात् । एतच्च पुनः करणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अत एव देवलः—

विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं भवेत् । इति ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।

तस्मिन्स्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

अस्य पापकारिणो यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्यात्तस्मिन्स्त-
देव प्रायश्चित्तं तावदावर्त्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।

तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

यदेतत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणम् । तपमेव च तस्य स्थितिः । तपोऽन्तः प्रतिनियतविधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टं वेदार्थैरुक्तम् । उक्तप्राजा-
पत्यादिप्रायश्चित्तात्मकं तपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च सर्वेतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।

वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपः, राजन्यस्य रक्षणं तपः, वैश्यस्य कृषिवा-
णिज्यपाशुपाल्यादिकं तपः, शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनायम् ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।

तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुमक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिव्य-
न्तरिक्षस्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तां निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।

तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

औषधानि व्याध्युपशमनेतुकानि । अगदो गदाभावः नैरुज्यमिति यावत् । विद्या ब्रह्म-
धर्मचर्यात्मकवेदार्थज्ञानं वेदसम्बन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिरित्येतानि तपसैव
प्राप्यन्ते तस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥

यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

यद्दुःखेन तीर्थते ग्रहदोषसूचितापदादि, यद्दुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण
तेनैव शरीरेण ब्राह्मण्यादि, यद्दुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि, यद्दुःखेन क्रियते गोः प्रचुरदानादि,
तत्सर्वं तपसा साधितुं शक्यते । यस्मादतिदुष्करकार्यकरणं सर्वं तपसा साध्यते । तपो दुर्ल-
ब्धनशक्तिः ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषान्ततः ॥ २३९ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्ये उपपातकाद्यकार्यकारिणस्तपसैव उक्तरूपेणानुष्ठितेन
तस्मात्पापान्मुच्यन्ते । उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थम् ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।

स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

कीटसर्पशूलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं
यान्ति । इतिहासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यग्निप्रवेशादिकं तपस्तपन्तीति श्रूयते ।
कीटानां यज्जातिसहजं दुःखं तत्समं तपस्तेन च क्षीणकल्मषा अविकारिणो जन्मान्तरकृतेन
सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २४० ॥

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।

तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किञ्चित्पापं मनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति ।
तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।

इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्ति । अभिलषिता-
र्थाश्च प्रयच्छन्ति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ।

तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

द्विरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् । तथैव
ऋषयो वसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।

सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनम् ।

अरागद्वेषलोभश्च तप उक्तं स्वयम्भुवा ॥ १२ ॥]

सर्वस्यास्य जन्तोर्धद् दुर्लभं जन्म तपसः प्रकाशादित्येवं देवाः प्रपश्यन्तः “तपोमूलमिदं सर्वम्” (म० स्मृ० ११-२३४) इत्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया जमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा वह्निः प्रातं निर्दहति क्षणात् ।

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयति । इत्येतत्परमार्थज्ञानस्यैतत्प्रापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।

अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥

इत्येतद् ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथाविध्यभिहितम् । अत ऊर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं शृणुत । अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः । मेधातिथिना तु लिखित एव ॥ २४७ ॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृता मासाद् ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति । अपिशब्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि । एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात् ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्रासिष्ठं च प्रतीत्यन्वम् ।

माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥

कौत्सेन ऋषिणा दृष्टम् “अप नः शोशुचद्वम्” इत्येतत्सूक्तं, वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं च “प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठाः” इत्येवं ऋचं, माहित्रम् “माहित्रीणामवोस्तु” इत्येतत्सूक्तं, शुद्धवत्यः “एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धम्” इत्येतास्तिष्ठ ऋचः, प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृतोऽपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति । अशिशब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४९ ॥

सकृज्जप्त्वास्य वामीयं शिवरुंकल्पमेव च ।

अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

ब्राह्मणः सुवर्णमपहत्य “अस्य वामस्य पलितस्य” इत्येतत्सूक्तं प्रकृतत्वात्मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा, शिवसङ्कल्पं च “यज्जाग्रतो दूरम्” इत्येतद्वाजसनेयके उत्पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपहत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति ॥ २५० ॥

हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च ।

जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

“हविष्पान्तमजरं स्वविदि” इत्येकोनविंशतिऋचः “नतमंहो न दुरितम्” इत्यष्टौ, “इति वा इति मे मनः,” “शिवसङ्कल्प” इति च सूक्तं, “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्येतच्च षोडशार्चसूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासाज्जपित्वा गुरुदारगस्तस्मात्पापान्मुच्यते ॥ २५१ ॥

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणां चोपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् “अव ते हेळो वरुण नमोभिः” इत्येतामृचं, “यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जने” इत्येतां च ऋचं, “इति वा इति मे मनः” इत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्य हात् ॥ २५३ ॥

स्वरूपतो महापातकिधनत्वादिना वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चान्नं स्वभावकालप्रतिग्रह-
संसर्गदुष्टं भुक्त्वा “तरत्समन्दी धावति” इत्येता ऋचश्चतस्रो जपित्वा त्र्यहं तस्मात्पापान्म-
नुष्यः पूतो भवति ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुध्यति ।

स्नवन्त्यामाचरन्स्नानमर्थम्णामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

“सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यम्” इति चतस्रः । “अर्यमणं वरुणं मित्रं च” इति ऋक्त्रयं
नद्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बहुपापो विशुध्यति । बहुष्वपि पापेषु तन्त्रे-
णैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।

अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

एनस्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निम्” इत्येताः सप्त ऋचः षण्मासं
जपेत् । अप्रशस्तं मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ २५६ ॥

“देवकृतस्य” इत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा “नम इन्द्रश्च” इ-
त्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्राः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानीभैक्षाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षालब्धाहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियो गवामनुगमनं कुर्वन्
“यः पावमानीरव्येति” इत्यादि ऋवोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापाद्विशुद्धो भवति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

त्रिभिः पराकैः पूतो मन्त्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितामरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतो
बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाऽधमर्षणम् ॥ २५९ ॥

त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्नानकाल-
एव जले निमज्ज्य “ऋतं च सत्यं च” इति सूक्तमवमर्षणं त्रिरावृत्तं जपित्वा सर्वैः पापैर्मु-
च्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया चावर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाऽधमर्षणं सूक्तं सर्वपापानोदनम् ॥ २६० ॥

यथाऽधमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाधमर्षणसूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यधमर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।

ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६१ ॥

भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्नन् ऋग्वेदं धारयन्विप्रमिदं किञ्चित्पापं प्राप्नोति ॥ २६१ ॥

ऋग्वेदं रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिका-
मभ्यसेत्तदाह—

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।

साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां नतु मन्त्रमात्रात्मिकाम् अनन्तरम् “वेदे त्रिवृति” इति प्रत्यवमर्शात् । यजुषां वा मन्त्रब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वारत्र-
यमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाहृदं प्राप्य क्षितं लोष्टं विनश्यति ।

तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६३ ॥

ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्तत इति त्रिवृत् । यथा महाहृदं प्रविश्य लोष्टं विशीयेत तथा सर्वं दुश्चरितं त्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

त्रिवृत्त्वमेवाह—

ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।

एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैर्न स वेदवित् ॥ २६४ ॥

ऋच ऋग्मन्त्राः, यजूंषि यजुर्मन्त्राः, सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रकाराण्यन्यानि एषां त्रयाणां पृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणानि एष त्रिवृद्वेदो ज्ञातव्यः । य एनं वेद स वेदविद्वति

आद्यं यत्रयक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।

स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥

[एष वोऽभिहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य निर्णयः ।

निःश्रेयसं धर्मविधिं विप्रस्येमं निबोधत ॥ १३ ॥

पृथक् ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ॥ १४ ॥]

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सर्ववेदानामाद्यं यत् ब्रह्म वेदसारम् अकारोकारमकारात्मकत्वेन त्रयक्षरं यत्र त्रयो वेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवृद्वेदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात्, परमार्थाभिधायक-
त्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च । यस्तं स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेद-
वित् ॥ २६५ ॥ वे. श्लो. ॥ १४ ॥

प्रायश्चित्ते षड्मुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तं

सद्व्याख्यानं खलु मुनिगिरां तद्गजध्वं गुणज्ञाः ।

नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो

व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभं वः ॥ १ ॥

इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तांकेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

हे पापरहित, ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धर्मस्त्वयोक्तः । इदानीं कर्मणां शुभाशुभफलप्राप्तिं परां जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपामस्माकं ब्रूहीति महर्षयो भृगुमवोचन् १

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षोन्मानवो भृगुः ।

अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

स धर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्य कर्मसम्बन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तान्महर्षीन्ब्रवीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ।

कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

मनोवाग्देहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्जन्या एव मनुष्यतिर्यगादि-भावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणां गतयो जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति । कर्मशब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किन्तु ममेदं स्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।

दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्य देहिसम्बन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि “तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति” इति ॥ ४ ॥

तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह—

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनम्, मनसा ब्रह्मवधादि निषिद्धाकाङ्क्षा, नास्ति परलोकः देह एवात्मेत्येतद् ग्रहश्चेत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं मानसं कर्म । एतच्चयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलं मानसं कर्म । “शुभाशुभफलं कर्म” इत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशून्यं चापि सर्वशः ।

असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

अप्रियाभिधानम्, असत्यभाषणं, परोक्षे परदूषणकथनं, सत्यस्यापि राजदेशपौरवार्ता-देनिष्प्रयोजनं वर्णनम्, इत्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतद्विपरीतं प्रियस-त्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म । एतद्विपरीतं ग्रथं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचाकृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

[त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् ।

मनसा त्रिविधं कर्म दश धर्मपथांस्त्यजेत् ॥ १ ॥]

मनसा यत्सुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतं तत्फलं सुखदुःखमिह जन्मनि जन्मास्तरे वा मन-
सैवायमुपभुङ्क्ते । एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्द्वारेण मधुरगद्गदभाषित्वादिना, शारां शु-
भाशुभं शरीरद्वारेण स्रक्चन्दनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनाऽनुभवति । तस्मात्प्रयत्नेन
शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्न कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥

[शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।

अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ २ ॥

वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ।

कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥ ३ ॥

वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ।

शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ४ ॥

त्रिदण्डं धारयेद्योगी शारीरं न तु वैणवम् ।

वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ५ ॥]

यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि सम्भवन्ति तथापि स
यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते, धर्ममल्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणेति व्याख्यातम् । बाहुल्येन
शरीरकर्मजरापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति । बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगतत्वं
वा । बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

दमनं दण्डः, यस्य बाह्मनःकायानां दण्डा निषिद्धाभिधानासत्संकल्पप्रतिषिद्धव्यापार-
त्यागेन बुद्ध्याववस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते । ननु दण्डभ्रयधारणमात्रेणेत्याम्यन्तरदण्डभ्र-
यप्रशंसा ॥ १० ॥

त्रिदण्डमन्त्रिक्षिप्य सबभूतेषु मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥

एवं निषिद्धवागादोनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतदमनाथमेव कामक्रोधौ तु नियम्य
ततो मोक्षावासिलक्षणां सिद्धिं मनुष्यो लभते ॥ ११ ॥

कोऽसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह—

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

अस्य लोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं
पण्डिता वदन्ति । यः पुनरेष व्यापारान्करोति शरीराख्यः सः पृथिव्यादिभूतारब्धत्वाद् भू-
तात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥

जीवशब्दोऽयं महत्परः, येनेति करणविभक्तिनिर्देशात् । उत्तरश्लोके च—

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।

इति तच्छब्देन प्रत्यवमशाच्छरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तःशरीरमात्माख्यत्वादात्मा जीवा-
ख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा । तत्प्राप्तेस्तैस्तस्य विनियोगात् । येनाहंकारेन्द्रियरूपतया
परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्म सुखं दुःखं चानुभवति ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्ययमीश्वरः ॥ ६ ॥]

तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्र-
सिद्ध्या तमिति निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।

उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

अस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्तयो जीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्ता लिङ्गशरीरावच्छिन्ना
बेदान्त उक्तप्रकारेणाग्रेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति । या मूर्तय उत्कृष्टापकृष्टभूताग्निदेवरूपतया
परिणतानि सर्वदा कर्मेसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।

शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य एव पृथिव्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायु-
जादिदेहव्यतिरिक्तं दुःखसहिष्णु शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूयता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।

तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

तेन निर्गतेन शरीरेण ता यमकारिता यातना दुष्कृतिनो जीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीर-
नाशे तेष्वेवास्मिन्भूतभागेषु यथास्वं प्रलीयन्ते । तत्संयोगिनो भूत्वा अवतिष्ठन्त
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदकान्दीषान्विषयसङ्गजान् ।

व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

स शरीरो भूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो निषिद्धशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोप-
भोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहतपाप्मा तावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ
द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।

याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

तौ महत्परमात्मानौ अनलसौ तस्य जीवस्य धर्मं भुक्तशेषं च पापं सह विचारयतः । या-
भ्यां धर्माधर्माभ्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १९ ॥

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।

तैरेव चावृता भूतैः स्वर्गं सुखमुपाश्नुते ॥ २० ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठति अल्पं चाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्या-
दिभूतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।

तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदि पुनः स जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठति अल्पं च पुण्यं तदा तैरेव भूत-
मानुषदेहरूपतया परिणतैस्त्यक्तो मृतः सन्ननन्तरं पञ्चभ्य एव मात्राभ्य इत्युक्तीत्या यातना-
नुभवोचितसंपातकठिनेदेहो यामीः पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।

तान्येव पञ्च भूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

स जीवो यमकारितात्वाः पीडास्तेन कठिनेदेहेनानुभूय ततो भोगेनापइतपाप्मा तान्यत्र
जरायुजादिशरीरारम्भकान्पृथिव्यादिभूतभागानवितिष्ठति । मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता द्रष्टृवास्य जीवस्य गतोः स्वेनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

अस्य जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगो-तिप्रियाप्रियदेहप्राप्तेरन्तःकर-
णे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा संगतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनां गुणान् ।

यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणा-
जानीयात् । यैर्व्याप्तो महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थान्निशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

यद्यपि सर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र देहे येषां गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको
भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं देहिनं करोति ॥ २५ ॥

संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह—

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।

एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

यथार्थावभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणम् । एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणम् । विषादा-
मिलाषं मानसकार्यं रजोलक्षणम् । स्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमसां प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकम् ।
तथा च पठन्ति “प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्येन्याभिभवाश्र-
यजननमिथुनवृत्त्यश्च गुणाः ॥” (सां. का. १२) एतच्चैषां स्वरूपमन्तरालाकरयेण वक्ष्यति ।
एतेषां सत्त्वादिगुणानामेतज्ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।

प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितकृशं प्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वं जानी-
यात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।

तद्रजो प्रतिपं विद्यात्सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमत एव सत्त्वशुद्धात्प्रोतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषय-
स्पृहोत्पादकं तत्त्वानिवारकत्वात्प्रतिपक्षं रजो जानीयात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यत्पुनः सदसद्विवेकगुण्यमस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमन्तःकरणबहिःकरणा-
भ्यां दुर्ज्ञातं तत्तमो जानीयात् । एषां च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता
भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।

अग्रयो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादक-
स्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

वेदाभ्यासः, प्राजापत्याद्यनुष्ठानं, शास्त्रार्थावबोधः, मृद्वार्यादिशौचं, इन्द्रियसंयमः, दाना-
दिधर्मानुष्ठानम्, आत्मध्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

फलार्थं कर्मानुष्ठानशीलता, अल्पेऽप्यर्थे वैकुण्ठ्यं, निषिद्धकर्माचरणम् अजस्रं शब्दादिविष-
योपभोग इत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

अधिकाधिकधनस्पृहा, निद्रात्मता, कातर्यं, पैशून्यं, परलोकाभावबुद्धिः, आचारपरिलोपः,
याचनशीलत्वं, संभवेऽपि धर्मादिष्वनवधानं, इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

त्रयाणापि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानाना-
मिदं वक्ष्यमाणसाक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।

तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

यत्कर्म कृत्वा, कुर्वन्, करिष्यंश्च लज्जावान्भवति । कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति विवक्षितं
तत्सर्वं तमःकार्यत्वात्तमोऽभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।

न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

इह लोके महतीं श्रियं प्राप्नोतीत्येदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्मक-
लासंपत्तौ दुःखी भवति तद्रजःकायत्वाद्व्रजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणोच्छतिं ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।

येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

यत्कर्म वेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति, यच्च कर्माचरन्कालत्रयेऽपि न लज्जति, येन कर्म-
णास्यात्मतुष्टिर्जायते, तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेवां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

कामप्रधानता तमसो लक्षणम् । अर्थनिष्ठता रजसः । धर्मप्रधानता सत्त्वस्य । एषां च
कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयानर्थमूलत्वात्कामस्य । तान्म्यां च धर्मस्त-
न्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

येन यस्तु गुणेनैवां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन स्वकार्येण या गतीर्ज्ञेयाः प्राप्नोति ताः सर्व-
स्यास्य जगतः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सार्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

तिर्यक्तत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

ये सत्त्ववृत्ताववस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वम् । ये त-
मोवृत्तिस्थास्ते तिर्यक्तत्वं चेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाग्रया च कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥

या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसार-
हेतुभूतकर्मभेदाज्ज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।

पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतीः ॥ ४२ ॥

स्थावरा वृक्षादयः, कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनः, तेभ्य ईषत्स्यूलाः कीटाः, तथा मत्स्यसर्पकृ-
र्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

हस्त्यश्वशूद्रम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः । गर्हिता इति म्ले-
च्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीपूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणा नटादयः, सुपर्णाः पक्षिणः, छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाः, राक्षसाः, पिशाचादवे-
त्येषा तामसीपूतमा गतिः ॥ ४४ ॥

भल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः

द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

झल्ला मल्लाः क्षत्रियाद् वात्यात्सवर्णायामुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः । तत्र झल्ला
यष्टिप्रहरणाः, मल्ला बाहुयोधिनः, रङ्गावतारका नटाः शस्त्रजीविद्यूतपानप्रसक्ताश्च पुरुषा अ-
धमा राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

बाद्युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसो गतिः ॥ ४६ ॥

राजानोऽभिषिक्ता जनपदेवराः । तथा क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसो गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूचमा गतिः ॥ ४७ ॥

गन्धर्वाः, गुह्यकाः, यक्षा जातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः, ये च देवानुयायिनो विद्याध-
रादयः, अप्सरसश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसीमध्य उत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

वानप्रस्थाः, भिक्षवः, ब्राह्मणाश्च, अप्सरसो व्यतिरिक्ताः पुष्पकादिविमानचारिणः, नक्ष-
त्राणि, दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः ॥ ४८ ॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।

पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यागशीलाः, तथर्षयः, देवाः, वेदामिमानिन्यश्च देवता विग्रहवत्य इतिहासप्रसिद्धाः,
ज्योतींषि भ्रवादीनि, वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः, पितरः सोमपादयः, साध्याश्च देव-
योनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गांतः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

चतुर्वदनः, विश्वसृजश्च मरीच्यादयः, धर्मो विग्रहवान्, महान्, अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं
च तत्त्वद्वयं, तदधिष्ठानदेवताद्वयमिह विवक्षितम् । अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकग-
तित्वानुपपत्तेः । एतां चतुर्वदनाद्यात्मिक सत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समादृष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

एष मनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथ-
ममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्न्येनोक्तः । सार्वभौतिक
इत्यभिधानादनुक्ता अप्यत्र गतयो द्रष्टव्याः । उक्ता गतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसंगेन धर्मस्यासेवनेन च ।

पापान् संयान्ति संसारानविद्धांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसंगेन निषिद्धाचरणेन च प्रायाश्चत्तादिधर्मानुष्ठानेन मृदा मनुष्या-
पसदाः कुत्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

यां यां योनिं तु जावोऽयं येन येनेह कर्मणा ।

क्रमशो याति लोकेऽस्मिस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह लोके कृतेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वं क्रमेण
शृणुत ॥ ५३ ॥

बहून्वर्षगणान्घोरात्तरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।

संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ ५४ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातकारिणो बहून्वर्षसमुद्धान् भयङ्करान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयाद् दु-
ष्कृतशेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

श्वसुकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

कुक्कुरसुकरगर्दभोद्भृगोच्छागमेषमृगपक्षिचण्डालानां पुक्कसानां च निपादेन शूद्रायां
जातानां सम्बन्धिनीं जातिं ब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशेषगोरखलाववापक्षया क्रमेण सर्वयो-
निप्राप्तिर्बोद्धव्या । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ५६ ॥

कृमिकीटशलभानां पुरीषभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं
सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।

हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

ऊर्णनाभसर्पकृकलासानां, जलचराणां च, तिरश्चां कुम्भीरादीनां, हिंसनशीलानां च योनौ
सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

तृणानां दूर्वादीनां, गुल्मानामप्रकाण्डादीनां, लतानां गुडूच्यादीनां, आममांसभक्षिणां
गृध्रादीनां, दंष्ट्रिणां सिंहादीनां, क्रूरकर्मशालिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिं शतवा-
रान्प्राप्नोति गुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।

परस्परादिनः स्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

ये प्राणिवधशीलास्त आममांसाशिनो मार्जारादयो भवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृम-
यो जायन्ते । महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यार्दनो भवन्ति । ये चाण्डाला-
दिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते । प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविण इति छन्दःसमा-
नत्वात्स्मृतीनां, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति विसर्गलोपे च । यद्वा यलोपे च स-
वर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च येषितम् ।

अपहृत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं
कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्य एकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भूतवि-
शेषो भवति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ।

विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मणीन्माणिक्यादीनि, मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहरकादीनि लोभेन
हत्वाऽऽत्मीयभ्रमाद्विना सुवर्णकारयोनौ जायते । केचित्तु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१ ॥

धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ।

मधु दंशः पयः काको रसं श्वो नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमपहत्य मूषिको भवति । कांस्यं हत्वा हंसः, जलं हत्वा प्लवाख्यः पक्षी, माक्षिकं हत्वा दंशः, क्षीरं हत्वा काकः, विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिक्ष्वादि रसं हत्वा श्वो भवति । घृतं हत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।

चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसं हत्वा गृध्रो भवति । वपां हत्वा मद्गुनामा जलचरो भवति । तैलं हत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी, लवणं हत्वा चीरीख्य उच्चैःस्वरः कीटः, दधि हत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते

कौशेयं तित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दुर्दुरः ।

कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कोटकोशनिर्मितं वस्त्रं हत्वा तित्तिरिनामा पक्षी भवति । क्षौमकृतं वस्त्रं हत्वा मण्डूकः, कार्पासमयं पटं हत्वा क्रौञ्चाख्यः प्राणी, गां हत्वा गोपा, गुडं हत्वा वाग्गुदनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

छुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बहिणः ।

श्वाचित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि हत्वा छुच्छुन्दरिर्भवति । वास्तूकादिपत्रशाकं हत्वा मयूरः, सिद्धान्नमोदनसक्त्वादि नानाप्रकारकं हत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी, अकृतान्नं तु ब्रोहियवादिहं हत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

बको भवति हत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।

रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

अग्निं हत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगि शूर्पमुसलादि हत्वा भित्त्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी सपक्षः कीटो भवति । कुसम्भादिरक्तानि वासांसि हत्वा चकोराख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।

स्त्रीमृक्षः स्तोक्को वारि यानान्युष्टूः पशूनजः ॥ ६७ ॥

मृगं हस्तिनं वा हत्वा वृकाख्यो हिंस्रः पशुर्भवति । घोटकं हत्वा व्याघ्रो भवति । फलमूलं हत्वा मर्कटो भवति । स्त्रियं हत्वा भल्लूको भवति । पानार्थमुदकं हत्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि हत्वा उष्ट्रो भवति । पशुनुचेतरान् हत्वा छागो भवति ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलाघारः ।

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

यत्किञ्चिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातो मानुषोऽपहत्य पुरोडाशादिकं तु हविरहुतं भुक्त्वा निश्चितं तिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमपहृत्य पापं प्राप्नुवन्ति । तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

पुं निषिद्धाचरणफलान्यनिधायाधुना विहिताकर्मकविनाकमाह—

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्माभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।

पापान्संसृज्य संसारान्प्रेत्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा आपदं विना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वश्यमाणाः कुसिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ।

अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्छर्दितभुक् ज्वालामुखः प्रेतविशेषो जायते । क्षत्रियः पुनर्भ्रष्टकर्मा पुरीषशवभोजी कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पृथुभुक् ।

चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ ७२ ॥

वैश्यो भ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पृथुभक्षः प्रेतो जन्मान्तरे भवति । मित्रदेवताक-
त्वान्मैत्रः पायुस्तदेवाक्षं कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य स मैत्राक्षज्योतिकः । पृथोदरादित्वा-
ज्ज्योतिषः षकारलोपः । शूद्रः पुनर्भ्रष्टकर्मा चैलाशकाख्यः प्रेतो भवति । चैलं वस्त्रं तत्तम-
म्बन्धिर्नो यूकामश्नातीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चैलाशकाख्यः कीटश्चैल इत्युच्यते
तद्वक्षश्च स भवतीत्याह तदुक्तं, प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः ।

तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपा निवृत्तं सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषां
प्रावीण्यं भवतीति ॥ ७३ ॥

ततः—

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ।

संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्यिह योनिषु ॥ ७४ ॥

तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयोपभोगानामन्यासतारतम्याचासु तासु गर्हितगर्हिततरग-
र्हिततमासु तिर्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चाग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ।

असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

“संप्राप्नुवन्ति” (म. स्मृ. १२-७४) इति पूर्वश्लोकस्यमिहोत्तरवानुवर्तते । तामिस्रा-
दिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति । तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धन-
च्छेदनात्मिकान्नरकान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोलुकैश्च भक्षणम् ।

करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्षणं तथा तदवालुकादीन् कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारुणान्प्राप्नु-
वन्ति ॥ ७६ ॥

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।

शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलासूतपत्तिं प्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपादिपी-
डनादि नानाप्रकाराणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ।

बन्धनानि च काष्ठानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिं च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहामुत्पन्नाश्च शृङ्खलादि-
भिर्बन्धनादिपीडामनुभवन्ति । परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं च व दुर्जनैः ।

द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

बान्धवैः सुदृढिः सह वियोगान्, दुर्जनैश्च सहैकभावस्थानं, धनार्जनप्रयासं, धनत्रि नाशं,
कष्टेन मित्रार्जनं, शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ॥ ७९ ॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।

क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशा-
न्मृत्युं च दुर्वारं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।

तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ८१ ॥

यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्म स्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति
तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोऽधिकेन तमोऽधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।

नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

एष युष्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्त इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रे-
यसाय मोक्षाय हितं कर्मानुष्ठानमिदं शृणुत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।

अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं, तपः कृच्छ्रादि, ज्ञानं ब्रह्मविषयं, इन्द्रियजयः, अ-
विहितहिंसावर्जनं, गृहशुश्रूषेत्येतत्प्रकृष्टं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।

किञ्चिद्व्येयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मांतिशयेन मोक्षसाधनं स्या-
दिति वितर्कं ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।

तद्व्यगम्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्ये उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मा-
त्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह । यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।

श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

एषां पुनः षण्णां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां मध्ये वैदिकं कर्म परमात्मज्ञानमै-
हकामुष्मिकश्रेयस्करतरं ज्ञातव्यम् । पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तम्, इह तु ऐहि-
कामुष्मिकश्रेयोऽन्तरहेतुत्वमुच्यते इत्यपौनरुक्त्यम् । तथाहि प्रतीकोपासनानां संशयोदयं

“नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति” । गोविन्दराजन्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मात्कर्मपक्षया वैदिकं कर्म सर्वदेह-परलोके सातिशयं सातिशयेन कीर्तिस्वर्गेतिःश्रेयसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदयुक्तम्, वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि प्रत्येकं श्रुतिर्विहितत्वात् । तेषु मध्ये स्मात्कर्मपक्षया किञ्चिद्देवं किञ्चिच्च नेति न संभवति । ततश्च कथं निर्धारणे पट्यी । तस्माद्यथोक्तं व्याख्या ॥ ८६ ॥
इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति—

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।

अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनाख्ये सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यैहिकामुष्मिकश्रेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादीन्वेव परामृश्यन्ते । परात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इति श्रुतिर्विहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

वैदिकं कर्मात्र ज्योतिष्टोमादि प्रतीकापासनादि च गृह्यते । स्वर्गादिमुखप्राप्तिकरसंसार-प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म, तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयांसकं संसार-निवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रकारकं वेदितव्यम् ॥ ८८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्काज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

[अकामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते ।

कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ ९ ॥]

इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारि यागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत्काम-तया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तमित्युच्यते । दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्फलं कर्माणा प्राप्नोति । एतच्च प्रदर्शनार्थमन्य-फलकेन कर्माणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकानि पञ्च भूतान्यतिक्रामति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणाम-सिद्धानि मय्येव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मापण्यन्यायेन ज्योतिष्टो-मादि कुर्वन् स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते । मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत” । तथा यजुर्वेदमन्त्रः—“यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते” ॥ ९१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥

शास्त्रोदितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदा-
दिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् । एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं न
त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेजन्मसाफल्यपादकत्वाज्जन्मनः साफल्यं विशेषेण
ब्राह्मणस्य । यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

पितृदेवमनुष्याणां हव्यकव्यान्नदानेषु वेद एव चक्षुरिव चक्षुरनन्तरं तत्प्रमाणत्वादसन्निकृष्ट-
फलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् । अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्तुम् । अनेनापौरुषेयतोक्ता,
अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयानवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया
व्याकरणाद्यङ्गैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तपोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

या स्मृतयो वेदमूला न भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवन्दनात्स्वर्गो भवतीत्यादीनि ।
यानि चासत्तर्कमूलानि देवतापूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि
सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।

तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

यान्यतो वेदादन्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाशु विनश्य-
न्ति । तानि च इदानींतनत्वान्निष्फलानि असत्यरूपाणि च । स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वा-
देव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसिध्यति । ब्राह्मणीभूतमाता-
पितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि वेदादेव प्रसिद्धः । एवं ब्रह्मचर्याद्याश्रमा
अपि चत्वारो वेदमूलकत्वाद्देवादेव प्रसिध्यन्ति । किं बहुना, यत्किंचिदतीतं वर्तमानं
भविष्यं च तत्सर्वं “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग्” (म. स्मृ. ३-७६) इत्यादिन्यायेन वेदा-
देव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

य इह लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः प्रसू-
तयश्च गुणाश्चेति सत्त्वरजस्तमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्देवादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।

तस्मादेतत्परं मन्ये यजन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति । तथा च “हविरग्नौ हूयते सोऽग्निरादित्यनुषस-
पति तत्सूर्यो रश्मिभिवर्षति तेनान्नं भवति अथेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्जायते”
इति ब्राह्मणम् । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वेदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृतं पुरुषार्थसाधनं
जानन्ति ॥ ९९ ॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥

सेनापत्यं, राज्यं, दण्डप्रणेतृत्वं, सर्वभूम्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वसुखप्रयोजनं वेदात्मक-
शास्त्रज्ञ एवाहति ॥ १०० ॥

यथा जातवलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् ।

अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत् ॥ ८ ॥]

यथा वृद्धोऽग्निरार्द्रानपि द्रुमान्दहत्येवं ग्रन्थतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्म-
जनितं पापमात्मनो नाशयति । एवं च न वेदः केवलं स्वर्गापवर्गादिहेतुः किं त्वहितनिवृत्ति-
हेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

यस्तत्त्वतो वेदं तदर्थं च कर्म ब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञा-
नेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठ इतीष्टनो । विधानादीयद्वययता
अज्ञास्तेभ्यः समग्रग्रन्थाव्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः । तेन ग्रन्थिनः
पठितविस्मृतग्रन्था बोद्धव्याः । धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थाज्ञाः प्रकृष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य
मोक्षसाधनम् । तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह । तपसा पापमश्नुते । ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमा-
प्नोति । तथा च श्रुतिः—“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तोर्त्वा-
विद्ययाऽमृतमश्नुते” ॥ विद्यातोऽन्यदविद्या कर्म मृत्युवद्दुःखसाधनत्वान्मृत्युः, पापम् । श्रुत्यर्थे
एवार्थं मनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धि मभीप्सता ॥ १०५ ॥

धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातित्वज्ञानाय
शास्त्रं च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपं नानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्तव्यम् । तदेव च
प्रमाणत्रयं मनोरभिमतम् । उपमानार्थापत्यादेश्वानुमानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६ ॥

ऋषिदृष्टत्वादायं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तद्विरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति नतु मीमांसानभिज्ञः । धर्मं करणं वेदः, मीमांसा चेतिकर्तव्यता-स्थानीया । तदुक्तं भट्टवार्तिककृता—

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मता ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।

मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

पुनर्निःश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथावदुदितम् । अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १०७ ॥

अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्क्यानया सामान्योक्त्या समप्रधर्मोपदेशकत्वं बोधयति—

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रूतोः प्रत्यक्षोक्तेः हेतवः, ये श्रुतिं पठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

अथवा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

[पुराणं मानवो धर्मो साङ्गोपाङ्गचिकित्सकः ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ ६ ॥]

यदि बहवः सन्तोऽवहिता न भवन्ति तदा दशावरास्त्यवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत् तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्मं निश्चिनुयात्तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यान्न विसंवदेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

वेदत्रयसंबन्धशास्त्रात्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रज्ञः, मीमांसात्मकतर्कवित्, निरुक्तज्ञः, मानवादिधर्मशास्त्रवेदी, ब्रह्मचारी, गृहस्थवानप्रस्थौ इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विष्णु सामवेदविदेव च ।

अथवा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

ऋग्वेदसामवेदशास्त्राणां येऽध्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहनिरासार्थं त्रयवरा परिषदोद्भवा ॥ ११२ ॥

तदभावे—

एकोऽपि वेदविद्धमं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ।

स विज्ञेयः परो धर्मा नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मं निश्चिनुयात् प्रकृष्टो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहस्रैरप्युक्तः । वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणम् । स्मृति-पुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरंपरोपदेशविच्च ज्ञेयः । तथा—

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।

युक्तिहोनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

तेन बहुस्मृतिज्ञोऽपि यदि सम्यक् प्रायश्चित्तादिधर्मं जानाति तदा तेनाप्येकेन धर्मं उक्तः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः । अत एव यमः—

एको द्वौ वा त्रयो वापि यद् ब्रूयुधमपाठकाः ।

स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ॥ ११३ ॥

अवतानाममन्त्राणां जातिमात्रापजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥

सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां, मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां, ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां, षणामपि मिलितानां परिषत्त्वं नास्ति, धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।

तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तुननुगच्छति ॥ ११५ ॥

तमोगुणबहुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञा अतएव प्रश्नविषयधर्मोविदः प्रायश्चित्तादिधर्मं यं पुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्वहून् भजेत् ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।

अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥

एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मोदिकं सर्वं युष्माकमभिहितम् । एतदनुतिष्ठन्ब्राह्मणादिः परमां गतिं स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

स भगवानैश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनाद् देवो मनुक्तप्रकारेणैदं सर्वं धर्मस्य परमार्थं शुश्रूष-शिष्येभ्य अगोपनीयं लोकहितेच्छया ममेदं सर्वमुक्तवानिति श्रुत्वा महर्षीणाह ॥ ११७ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक् कृत्याह—

सर्वमात्मनि सम्पश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।

सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मो कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

सद्भावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् । यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पश्यन्नागद्वेषाभावादधर्मो मनो न कुरुते एतदेव स्पष्टयति—

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।

आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात्परमात्मनः । सर्वं जगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् । हिरवधारणार्थं । परमात्मैवैषां क्षेत्रज्ञदीनां कर्मसम्बन्धं जनयति ।

तथा च श्रुतिः—“एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषति । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषति” इति ॥ ११९ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह-
खं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।

पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।

वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

बाह्याकाशमुदराद्यन्तर्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् । तथा चेष्टास्पर्शकारण-
भूतदैहिकवायौ बोद्धवायुं, औदर्यवाक्षुषतेजसोरग्निसूर्यायोः प्रकृष्टं तेजः, दैहिकास्वप्नु बाह्या-
अपः, बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपाथिवभागेषु, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादेन्द्रिये विष्णुं,
बले हरं, वाग्निन्द्रियेऽग्निं, पाण्ड्विन्द्रिये मित्रं, उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भाव-
येत् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

एवमाध्यात्मिकभूतादिकं लीनमेकत्वेन भावयित्वा—

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ १२२ ॥

प्रशासितारं नियन्तारं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेर्योऽयमग्न्यादीना-
मौष्ण्यादिनियमो यश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमो यच्च कर्मणां फलं प्रतिनियतमेतत्सर्वं प-
रमात्माधीनम् । तथा च “एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि” (बृहदारण्यके ३।८१) इ-
त्याद्युपनिषदः । तथा “भयादन्त्यामिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्यु-
र्धावति पञ्चमः” (कठोपनि. ६।३) इति । तथा “अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात्” (नृसिंहतापि-
नी १।१) । तथा च श्रुतिः—

बालाग्रस्तभागस्त्वशतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

रुक्माभं यद्यपि “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” (कठोप. ३।१५) इत्याद्युपनिषदा रूपं पर-
मात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णाभम् । अत एव “य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्यमयः” (१।६।६) इत्यादि छान्दोग्योपनिषत् । स्वप्नधीगम्यम् । दृष्टान्तोऽयं स्वप्न-
धीसदृशज्ञानप्राप्तम् । यथा स्वप्नधीश्चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यत एवमात्म-
धीरपि । अत एव व्यासः—

नेवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपोन्द्रियः ।

मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

एवंविधं परात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥

एतं च परमात्मानमग्नित्वेनैके याज्ञिका उपासते । तथा तमेकमग्निमित्यवयवं उपासते ।
अन्ये पुनः स्रष्टृत्वात्त्रष्टाख्यप्रजाप्रतिरूपतयोपासते । एके पुनरैश्वर्यायोगादिन्द्ररूपतयोपासते ।
अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते । सर्वाणि भूरादीनामानि भूतानि “प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रा-
णमन्युज्जिह्वतः” इत्यादिश्रुतिदर्शनात् । अपरं पुनरुपासतप्रपञ्चात्मकं सच्चिदानन्दस्वरूपं
परमात्मानमुपासते भूतार्तात्मस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वा एवोपासनाः श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति ॥ १२३ ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

एष आत्मा सर्वान्प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरास्मकैः परिगृह्य पू-
र्वाजन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशौ स्यादिवचक्रवत्सकृदुपावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः
करोति ॥ १२४ ॥

इदानीं मोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति—

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥

[चतुर्वेदसमं पुरायमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।

भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ॥ १० ॥]

“सर्वभूतेषु चात्मानम्” इत्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वेषु भूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना
पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति । तत्रात्यन्तं लीयते, मुक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्निजः ।

भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्भनिम् ॥ १२६ ॥

[मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

तस्यास्यानिर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥ ११ ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् ।

ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्धमं शाश्वतम् ॥ १२ ॥]

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्त्यर्थं इति शब्दः । एतस्मृतिशान्त्रं भृगुणा प्रकण्णार्कं द्विजातिः पठन् विहिता-
नुष्ठाननिषिद्धवर्जनात्सदाचारवान् भवति । यथापेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं प्राप्नु-
यादिति ॥ १२६ ॥ धे. श्लो. १२ ॥

सारासारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरी

स्तोकं वस्तु निगूढमल्पवचनाद् गाविन्द्रराजो जगौ ।

ग्रन्थेऽस्मिन्धरणीधरस्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता

स्पष्टं मानवमर्थतत्त्वमखिलं वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥

प्रायो मुनिर्भावितं कथयत्येषा मनुस्मृतेरर्थम् ।

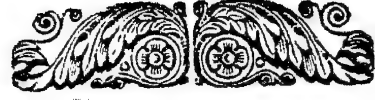
दशभिर्ग्रन्थसहस्रैः सप्तशतैर्युता कृता वृत्तिः ॥ २ ॥

सेयं मया मानवधर्मशास्त्रं व्यधायि वृत्तविदुषा हिताय ।

तुर्बोधजातेर्दुस्तिक्षयाय भूयात्ततो मे जगतामधीशः ॥ ३ ॥

इति वारेन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुललूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्ता-
वल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

समाप्तं मानवं धर्मशास्त्रम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

* श्रीः *

परिशिष्टम् ।

मनुस्मृतावविद्यमानानां मनुवचनाना-

मकाराद्यनुक्रमेण सङ्ग्रहः ।

मनोः—

(अकारादिश्लोकाः)

अकामतस्त्वहोरात्रं शेषेषूपवसेदहः ।
मानुषास्थि शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तवं तथा ॥ मि० क्षः
अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमानाः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्सदा बुधः ॥ आ० म०
अग्निवत्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्रा पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत् नित्यशः ॥ स्मृ० चः
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रमृते नास्ति पातकम् ।
यन्त्रितं गोचिकित्सार्थं मूढगर्भातिपातने ॥ स्मृ० रः
अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा सन्ध्योपासनमेव च ।
कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं बलिकर्म च नैत्यकम् ॥ स्मृ० रः
अग्निहोत्रादिभिर्यत्स्याद्दीक्षितब्राह्मणस्य च ।
तत्कन्यां विधिवद् दत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥ वी० सं० प्रः
अग्निहोत्र्यपविध्याग्निं ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ सं० रः माः
अग्नेश्चापां च संयोगात् हेमरूप्यं च निर्वभौ ।
तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णैको गुणवत्तरः ॥ नृ० आ० साः
अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिभास्वलपबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥ वी० पृ० प्रः
अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसङ्ग्रहम् ।
कुरुते परिवेत्ता स परिवित्तोऽग्रजो भवेत् ॥ वी० सं० प्रः
अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमव्यतः ।
पितृस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशोयमुच्यते ॥ वी० आ० प्रः
*अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणाम् ।

* एवं चिन्हिताः श्लोकाः मनुस्मृतौ पाठभेदेन दृश्यन्ते ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो हरेद्धनम् ॥ श्रा० कौ०
 अजीर्णऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।
 दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥ प्रा० वि०
 अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 प्रनष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ प्रा० म०
 अतस्तत्रैव ताः पूज्या अलाभे प्रतिमादिषु । वी० पू० प्र०
 अतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 ज्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ वी० सं० प्र०
 अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा हृष्टमानसम् ।
 स वृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥ हे० श्रा० ख०
 अतिथिभ्योऽन्नदानं तु नृयज्ञः स तु पञ्चमः । वा० आ०
 अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ।
 स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥ हे० श्रा० ख०
 अतिबालामतिकृशामतिवृद्धामरोगिणीम् ।
 हत्वा पूर्वविधानेन चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥ स्मृ० २०
 अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ।
 सहाधिकारसिध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनक ॥ सं० म०
 अदुष्टाश्च तथा धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
 स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ वृ० श्रा० सा०
 अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन ।
 अतोऽन्यथा हि प्रहरंश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ प्रा० वि०
 अध्यक्षां विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।
 तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ वी० रा० प्र०
 अध्यापयिष्यमाणस्तु यथाकालमतन्द्रितः ।
 अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ सं० २० मा०
 अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
 अर्हानर्हानभिज्ञानात्सोऽपि धर्मादहीयते ॥ हे० श्रा० ख०
 अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत् ॥ वी० आ० प्र०
 अन्त्याभिगमने त्वङ्क्या कबन्धेन प्रवासयेत् ।
 शुद्रस्तथाङ्क्य एव स्याद्दण्डः स्याद्गमने वधः ॥ पा० मा०
 अन्यायोपात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्धुषेः ।
 न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ वी० आ० प्र०
 अपराह्णः पितृणां तु याऽपराह्णानुयायिनी ।
 तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥ सं० २० मा०

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
 शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महः सांतपनेन वा ॥ पा० मा०
 अपि शार्कपचानस्य शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
 स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥ हे० आ० ख०
 अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
 पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्तनाय च ॥ द० मी०
 अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । द० मी०
 अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिस्तथा ।
 वेदाभ्यासरतौ नित्यं त्रयोऽपूर्वा दिने दिने ॥ वी० आ० प्र०
 अपो दृष्ट्वैव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकम् ।
 गायत्र्याष्टशतं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥ प्रा० म०
 अप्रयात्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससी यदि ।
 अभिषेके तु भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥ वी० सं० प्र०
 अपस्वग्नौ चैव हृदये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
 विप्रेषु च हरेः सम्यगर्चनं मनुना स्मृतम् ॥ वी० पू० प्र०
 मयने मकरे कर्कटे च विषुवे तुलामेषयोः ।
 शयने आषाढशुक्लद्वादश्यां बोधने कार्तिकशुक्लद्वादश्याम् ॥ वा० आ०
 अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मोहतः ।
 चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितो हि सः ॥ पा० मा०
 अधिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।
 एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ हे० प० ख०
 अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।
 उद्धृत्य चतुरः पिरडान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥ स्मृ० च०
 अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
 पूर्वधुर्वा प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ हे० आ० ख०
 अवकीर्णी तु कारणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
 पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं दिशि ॥ सं० २० मा०
 अविद्यान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥ नि० सि०
 अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् ।
 विवाहविधिभाजं तं कुर्यान्न धनभाजनम् ॥ सं० २० मा०
 अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
 तं ग्रामं दण्डयेद् राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ हे० दा० ख०
 अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं देयं दिने दिने । कृ० सा० स०
 अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु । वी० सं० प्र०
 अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

कृत्वा सचैल स्नात्वा तु वाक्शोभिश्च मार्जयेत् ॥ आ० म०
 अष्टौ प्रासा मुनेर्भैक्षं वानप्रस्थस्य षोडश ।
 द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥ वी० सं० प्र०
 अस्तप्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः ।
 नक्षत्रैर्जावते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते ॥ प्रा० म०
 असपिण्डक्रियाकर्म द्विजातैः संस्थितस्य तु ।
 अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु कारयेत् ॥ हे० प० ख०
 असामर्थ्याच्छुरोरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
 मन्त्रस्नानादिवं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ आ० म०
 असुराणां कुले जाता जातिपूर्वपरिग्रहे ।
 तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥ स्मृ० च०
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत् तु । स्मृ० च०
 *अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसम्पर्कदूषिता ।
 ब्रह्मचर्यं चरेद्वापि प्रविशेद्वा हुताशनम् ॥ नि० सि०

(आकारादिश्लोकाः)

आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्तते ।
 न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ॥ स्मृ० १०
 आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
 लोभाद्यः पितरौ मोहात्स कर्ष्य इति स्मृतः ॥ स्मृ० २०
 आर्तस्य कुर्यात्सच्छंसन् यथाभाषितमादितः ।
 सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ पा० मा०
 आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।
 शुचिर्धर्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥ वृ० श्रा० सा०
 आपोहिष्ठादिमन्त्रेण मार्जयित्वा यथाविधि ।
 आपः पुनन्तु मन्त्रेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ स्मृ० २०
 आयव्ययज्ञानं कुर्वीत धर्मशास्त्रार्थकोविदान् ।
 कुलीनान् वित्तसम्पन्नान् समर्थान् कोशगुप्तये ॥ वी० ल० प्र०
 आरम्भकृतसहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः । स्मृ० च०
 आराध्यं देवमाराध्य बन्धून्प्यनुसृत्य च ।
 भूक्त्वा व्याधौ च न स्नायात्तैलेनापि निशास्वपि ॥ स्मृ० २०
 आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
 तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥ वि० भ०
 आर्दवासस्तु यः कुर्याज्जपहोमौ प्रतिग्रहम् ।
 तत्सर्वं निष्फलं विद्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ स्मृ० २०

आहारादधिकं वर्णां न कचिद् भैक्षमाहरेत् ।
 बुज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥ बी० सं० प्र०
 आहृतान्यशौचार्यं बालुकां पांशुपिणम् ।
 न मार्गान् शमशानाच्च नाऽऽद्यात्कुड्यतः क्वचित् ॥ य० सं०

(इकारादिश्लोकाः)

इतरेण निधौ लब्धे राजा पट्टांशमाहरेत् ।
 अनिवेदितविज्ञाता दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ दा० ल०
 इह जन्मकृतं पापमन्यज्जन्मकृतं च यत् ।
 अङ्गारकचतुर्दश्यां तपयस्तद्वपोहति ॥ हे० प० ख०
 इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतुंस्ततः । नि० सिः
 इष्टे यज्ञे यद्दीयते दक्षिणादि तदैष्टिकम् ।
 बहिर्वैदि च यद्दानं दीयते तत्तु पौर्तिकम् ॥ हे० दा० ख०

(ङकारादिश्लोकाः)

*उग्रात्तु जातः क्षत्रियायां श्वपाक इति कीर्त्यते । पा० मा०
 उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते ।
 मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ स्मृ० २०
 उदकं यच्च पक्वान्नं यो दद्यात् दातुमिच्छति ।
 स भ्रूणहा सुरापश्च स स्तेनो गुरुतल्पगः ॥ बी० आ० ब्र०
 उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदक्षय्यं मुमुक्षुणा ॥ पा० मा०
 उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम् । बी० आ० प्र०
 उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
 दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ पा० मा०
 उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकसूनुना ।
 लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्वं तु तल्लिखेत् ॥ पा० मा०
 ऊर्ध्वं संवत्सरादग्निं यस्त्यजेत्स पयोव्रतम् ।
 द्वैमासिकं ततः कुर्यात्त्रैमासिकमथापि वा ॥ सं० २० मा०

(ऋकारादिश्लोकाः)

ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च विदन्ति । (?)
 तेन चानृणतां याति पितृणां जीवतां सुखम् ॥ वि० म०
 ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
 राज्ञा दापयितव्यः स्याद् गृहीत्वा द्विगुणं ततः ॥ पा० मा०
 ऋतुकाले नियुक्तो वा नव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।
 तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टं महदेव तु ॥ बी० सं० प्र०
 ऋतुस्नाता तु या भार्या भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं विनिवासयेत् ॥ वि० भ०
 *ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
 अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ आ० म०
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुवन् । वी० आ० प्र०
 ऋषिदेवमनुष्याणां वेदचक्षुः सनातनः । स्मृ० च०
 ऋक्थगात्रे जनयितुर्न हरेत्कृत्रिमः सुतः ।
 ऋक्थगोत्रानुगः पिरडो व्यपैति ददतः स्वधाम् ॥ कृ० सा० स०
 *ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।
 धर्माद्विचलिता दण्डया निर्वास्या राजभिः पुरात् ॥ पा० मा०
 ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।
 कुर्युर्यथार्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा ॥ स्मृ० च०

(एकारादिश्लोकाः)

एकपिरडोकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ।
 सपिरडोकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ पु० चि०
 एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् । सं० र० मा०
 एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 अबुद्धिपूर्ववेशः स्यात्प्रभृते नास्ति पातकम् ॥ स्मृ० र०
 एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मचर्यस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेव च ॥ हे० श्रा० ख०
 एतदात्मीयमूत्रादिसंस्पर्शन उदाहृतम् । आ० म०
 एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु द्यहं द्यहम् ।
 अतिसान्तपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ मि० क्ष०
 एवं सन्ध्यामुपास्थाय पितरावग्रजान् गुरुन् ।
 त्रिवर्णपूर्वशिष्टांश्च पार्श्वस्थानभिवादयेत् ॥ स्मृ० र०
 एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ नृ० श्रा० सा०
 एषामन्यतमो यस्तु भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।
 पितॄणां तस्य वृत्तिः स्याच्छ्राश्वती साप्तपौर्वषी नृ० श्रा० सा०

(औकारादिश्लोकाः)

औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥ पा० मा०
 औदुम्बरोऽथ वैश्यस्य प्लाक्षो वा दण्ड उच्यते । वी० सं० प्र०
 औपासनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
 पञ्चयज्ञान्नपक्तिश्च यज्ञान्यद् गृहकृत्यकम् ॥ हे० प० ख०

(ककारादिश्लोकाः)

कन्या द्वादशवर्षे या न प्रदत्ता गृहे वसेत् ।
 भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥ स्मृ० च०
 करे गृहीतपात्रस्तु कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
 तज्जलं मूत्रसदृशं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् वी० आ० प्र०
 काकतालीयवद् दैवाद् द्रष्टुमपि विधिमग्रतः ।
 न पौरुषाद्वृते तेन निधिना युज्यते पुमान् ॥ वी० रा० प्र०
 काममभ्यर्चयेन्नित्यं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
 द्विषतां हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ वी० आ० प्र०
 काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
 नत्वेवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय हि क्वचित् ॥ वी० सं० प्र०
 काषायं पाचयेत्वा तु श्रोणिस्थानेषु च त्रिषु ।
 प्रव्रजेतु परं स्थानं पारिव्रज्यमनुत्तमम् ॥ य० सं०
 किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छति मातरम् ।
 श्रुतं चेदस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ॥ दे० आ० ख०
 कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।
 पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद् ब्राह्मणस्य सः ॥ वृ० आ० सा०
 कुर्वन् प्रतिपाद श्राद्धं सरूपान् लभते सुतान् ।
 कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु वन्दिनः ॥ दे० प० ख०
 कृते यदब्दाद्धर्मः स्यात्स त्रेतायामृतुत्रये ।
 द्वापरे तु त्रिपक्षेण कलावहा तु तद्भवेत् ॥ पु० वि०
 कृमिकोटाद्युपहतं देशं श्राद्धे विवर्जयेत् । वृ० आ० सा०
 कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ।
 तावद्विद्वान्नैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥ आ० म०
 कृष्णाजिने तु संभारान् संस्थाप्य च कुशादिकान् ।
 श्राद्धारम्भं प्रकुर्वीत विधिवद् द्विजसन्निधौ ॥ बा० आ०
 केचित्पुरुषकारेण केचिद्दैवेन कर्मणा ।
 उभाभ्यां केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥ वी० रा० प्र०
 क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा घेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा च कृष्णलम् ॥ प्रा० वि०
 *क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् । सं० म०
 खट्वासने च शयनं ब्रह्मचारी विवर्जयेत् । सं० र० मा०

(गकारादिश्लोकाः)

गते देशान्तरे पत्यौ गन्धमाल्याञ्जनानि च ।
 दन्तकाष्ठं च ताम्बूलं वर्जयेद्वनिता सती ॥ स्मृ० २०

गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी अधो नाभ्या विशुध्यति ॥ पा० मा०
 गवार्थं ब्राह्मणाथ वा प्राणत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां शुद्धिकारणम् ॥ प्रा० वि०
 गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैव उपासते ।
 नामधारकविप्रोऽसौ न विप्रो वृषलो हि सः ॥ कृ० सा० स०
 गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
 नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ नृ० श्रा० सा०
 गुरुणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः ।
 एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥ दे० दा० ख०
 गुरुणामध्यधिज्ञेपो वेदनिन्दासुहृद्बधः ।
 ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ स्मृ० २०
 गृह्याग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।
 यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते ॥ शू० क०
 *गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 स्नात्वा पीत्वा च हुत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ प्रा० मा०
 ग्रामधर्मे च पक्त्वां च परिग्राहस्य रक्षणे । शू० क०
 ग्राममध्ये मृतो यावच्छ्वस्तिष्ठति कस्यचित् ।
 ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥ पा० मा०
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।
 शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ पा० मा०
 ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
 अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ स्मृ० च०

(चकारादिश्लोकाः)

चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।
 अग्निषिद्धो ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनिर्जितैः ॥ स्मृ० २०
 चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पौर्णमास्यकसङ्क्रमः ।
 एषु स्त्री तैलमांसानि दन्तकाष्ठे च वर्जयेत् ॥ पु० वि०
 चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा ।
 दुग्धसामनध्यायास्त्वन्तरागमनेषु च ॥ पु० वि०
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।
 राक्षस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः ॥ नि० सि०
 चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ।
 अमुक्तयोरस्तगतयोर्द्विष्टा स्नात्वा परेऽहनि ॥ पा० मा०
 चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च ॥ वा० आ०
चोर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ।
कृतनिर्णेजकांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ प्रा० वि०

(जकारादिश्लोकाः)

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि यद् ॥ वा० आ०
जातकर्मादिसंस्काराः स्वकाले न भवन्ति चेत् ।
चौलादर्वाक् प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ प्र० २०
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
हिरण्यधान्यगोवासास्तिलानां गुडसर्पिषाम् ॥ पा० मा०
ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥ हे० आ० ख०
ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथापि वा ।
वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥ स्त्री० रा० प्र०
ज्ञानमत्तस्य यो दद्याद्वेदशास्त्रसमुद्भवम् ।
अपि देवास्तमर्चन्ति भर्गवर्ह्यदिवाकराः ॥ स्मृ० २०

(तकारादिश्लोकाः)

त एव दण्डपारुष्ये व्याप्या दण्डा यथाक्रमम् । पा० मा०
*ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाऽथ कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं गृहे ॥ सं० म०
*ततो मुसलमादाय सकृद्वन्यातु तं स्वयम् । मि० क्ष०
तथा राजतकांस्यानां त्रपूणं सीसकस्य च ।
शौचं यथाहं कर्तव्यं क्षारास्त्रोदकवारिभिः ॥ नृ० आ० सा०
तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते ॥ पा० मा०
तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति । नृ० आ० सा०
तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनात् । प्रा० वि०
तत्र यद् ब्रह्मचर्यं तु मौञ्जीबन्धेन चिह्नितम् ।
सा तस्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ सं० २० मा०
तत्र लब्धं तु यत् किञ्चिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ।
ध्वजाहृतं भवेद्यच्च विभाज्यं नैव तस्मृतम् ॥ वि० भ०
तत्र विस्मृतिशीलानां बहुवेदप्रपाठिनाम् ।
चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु च ॥
वेदाङ्गन्यायमीर्मासाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥ पु० चि०
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते । स्मृ० २०

तस्मान्नोपहरेद् भैक्ष्यमतिरिक्तं कदाचन । वी० सं० प्र०
 तस्माद्यत्नेन रक्ष्यास्ता भर्तव्या मनुरब्रवीत् । शू० क०
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
 तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ नि० सि०
 तस्य सर्वगतस्यार्चा स्थण्डिले भावितात्मनाम् ।
 विप्राणां वपुराश्रित्य सर्वास्तिष्ठन्ति देवताः ॥ वी० पू० प्र०
 ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले ।
 पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्तैन्दवं चरेत् ॥ वी० आ० प्र०
 तिलार्ददधिमिश्राणां तिलशाकानि निस्वदन् । स्मृ० २०
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
 तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यातु गच्छात् ॥ पा० मा०
 *तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शुद्रजन्मनः ॥ सं० म०
 तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
 अनापृष्टं तु गृणहान्ते हस्तच्छेदनमर्हति ॥ स्मृ० च०
 तैलभेषजपाने तु औषधार्थं प्रकल्पयेत् ।
 विषतैलेन गर्भाणां पुत्र ते नास्ति पातकम् ॥ स्मृ० २०
 त्रिरात्रं वाप्युपवसेत्त्र्यहं त्रिः पवणी भवेत् ।
 तथैवाभसि नग्नस्तु त्रिः पठेद्घमर्षणम् ॥ प्रा० म०
 त्रिवृन्मौञ्जी समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
 क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ सं० २० मा०
 त्रीण्यादुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 अतिदानं हि दानानां नास्ति दानं ततोऽधिकम् ॥ स्मृ० २०
 त्रीन्पिण्डानथवोद्धृत्य स्नाद्यादापत्सु ना सदा ।
 अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाण्यादिके तथा ॥ स्मृ० २०
 ज्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ । स्मृ० च०
 ज्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म सर्पिण्डीकरणं तथा । सं० २० मा०
 (दकारादिश्लोकाः)
 दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवपुः सपिण्डता ।
 पञ्चमी सप्तमी तद्वद् गोत्रं तत्पालकस्य च ॥ वी० सं० प्र०
 दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शं शुचिर्न तु ।
 परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ स्मृ० २०
 दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चेत्त्रितयं यदि ।
 आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ॥ नि० सि०
 दद्याद्दहरहः श्राद्धमन्नाद्येनादकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥ दे० प० ख०
 द्रव्या देयं कृतान्नं तु समस्तं व्यञ्जनानि च ।
 उदकं यच्च पक्वान्नं न दातव्यं कदाचन ॥ वी० आ० प्र०
 द्रव्या देयं घृतान्नं तु समस्तं व्यञ्जनानि च ।
 अपक्वं स्नेहपक्वं च न तु द्रव्या कदाचन ॥ वी० आ० प्र०
 दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
 सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥ स्मृ० च०
 *दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।
 सा भर्तृलोकमाप्नोति यथैवारुन्धती तथा ॥ वि० न०
 दिवा सूर्याशुभिः शुद्धं रात्रौ नक्षत्रमारुतैः ।
 सन्ध्ययोरप्युभाभ्यां च पवित्रं सर्वदा जलम् ॥ कृ० सा० स०
 दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।
 कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं तथैव वा ॥ पा० मा०
 देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रसवेषु च ।
 काकैः श्वभिश्च यत् स्पृष्टं तदन्नं न विवर्जयेत् ॥ वृ० श्रा० सा०
 देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोऽश्विनोऽत्रयः ।
 शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः ॥ दे० श० ख०
 देशं कालं समासाद्य अवस्थामात्मनस्तथा ।
 धर्मशौचेऽनुतिष्ठेत न कुर्याद्वेगधारणम् ॥ सं० १० मा०
 देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
 तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥ पा० मा०
 दैवमानुषसद्भावे नार्या गर्भः प्रसिध्यति ।
 पुंसां सत्यपि संयोगे दैवाभावे न सिध्यति ॥ वी० रा० प्र०
 दैवमानुषसम्पन्ना यात्रा सर्वार्थसाधिका ।
 तस्यामतिशयेद्वैवं वर्तते पौरुषं समम् ॥ वी० श० प्र०
 दैवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति । आ० कौ०
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतं मूल्यं राज्ञे निवेदितम् ।
 न तत्र विद्यते दोषो न स्यात्तदुपविक्रयात् ॥ पा० मा०
 द्रव्ययज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशु स्याच्छ्रुतगुणः सहस्रो मानसस्तथा ॥ य० ध० स०
 द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् । शू० क०
 द्विजातिभ्यो यथा लिप्सेत्प्रकृष्टेभ्यो विशेषतः ।
 अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात्कथञ्चन ॥ स्मृ० १०
 द्विजातीनामयं देहो न भोगाय प्रकल्पते ।
 इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ स्मृ० २०

द्विजान्विहाय संपश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रक्षुभितं राष्ट्रं बल कोशं च नश्यति ॥ पा० मा०
द्यहेऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहे तु यदा तिथिः ।
पूर्वविद्वैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता तु भवेद्यदि ॥ का० मा०

(धकारादिश्लोकाः)

*धर्मव्यतिक्रमो वै हि महतां साहसं तथा ।
तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सोदत्येव रजोबलः ॥ स्मृ० च०
धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थं तदनर्थकम् । वि० भ०
धात्र्याः खादेन्नतु दिवा दधिसक्तूस्तथा निशि ।
सर्वे च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमयं प्रति ॥ स्मृ० २०
धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।
योज्या व्यस्ताः समस्ता वाऽप्यपराधवशादिमे ॥ वी० रा० प्र०

(नकारादिश्लोकाः)

न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।
आचरन्नभिषेकं तु कर्मण्यप्यन्यथाचरन् ॥ हे० दा० ख०
न च छन्दांस्यधीयीत द्विजः श्राद्धे निमन्त्रितः । वा० आ०
न देहिनां यतः शक्यं कर्तुं कर्माण्यशेषतः ।
तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगना सदा ॥ स्मृ० २०
न द्यहव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहे तु यदा तिथिः ।
पूर्वविद्वैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदा ॥ पु० वि०
न निशायां परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । सं० २० मा०
न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालेऽतिपद्यते ।
मुख्यकालोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्थितः ॥ वी० आ० प्र०
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चत्स्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ स्मृ० च०
न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥ बा० आ०
न हि दैवमुदासीनं कदाचिदपि मानवम् ।
अर्थानर्थफलं नेह संयुनक्त्यवशं हि तत् ॥ वी० रा० प्र०
नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रक्षतो ब्राह्मणस्य वा ।
यत्कन्यां विधिवद्वा फलमाप्नोति मानवः ॥ स्मृ० च०
नातुरो नारुणकरन्नाक्तान्ते च नभस्तले ।
न पराम्भसि नाल्पे च नाशिरस्कः कथञ्चन ॥ स्मृ० २०
नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रवः स्मृतः । व्य० त०

नानिष्टा तु पितॄन् श्राद्धे वैदिकं किञ्चिदाचरेत् ।
 तेभ्योऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ वा० आ०
 नानुतिष्ठति यो पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
 स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्विप्रकर्मणः ॥ इ० सा० स०
 नानृग्राह्यणो भवति न वणिग् न कुशीलवः ।
 न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः ॥ इ० दा० ख०
 नान्यचिन्तश्चिरं तिष्ठेन्न स्पृशेत्पाणिना शिरः ।
 न ब्रूयान्न दिशः पश्येद्विण्मूत्रात्सर्जने बुधः ॥ स्मृ० २०
 नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहनकर्मणा ।
 न वायुः स्पर्शदोषेण नान्नदोषेण मस्करी ॥ य० ध० सं०
 नाभिकण्ठान्तरोद्भूते प्राणे चात्पद्यते कृमिः ।
 षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥ पा० मा०
 *नास्ति सत्यान्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमेव वदेत सः ॥ पा० मा०
 निन्द्यासु चान्यास्वष्टासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयेत् ।
 ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ वा० आ०
 निमन्य विप्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ।
 प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधं शोकं तथाऽनृतम् ॥ इ० श्रा० ख०
 निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ।
 प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ॥ स्मृ० २०
 निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम् ।
 त्रिकादर्वाक् तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ मि० क्ष०
 निष्पीडय स्नानवस्त्रं तु पश्चात्सन्ध्यां समाचरेत् ।
 अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥ आ० म०
 नैनं सूर्योऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदियात्क्वचित् ।
 सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ॥ वा० सं० प्र०
 नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
 होता स्याद्ग्नहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥ वा० सं० प्र०

(पकारादिश्लोकाः)

पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसः प्रियान् ।
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ इ० श्रा० ख०
 पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
 तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनयुभ्यो विहीयते ॥ आ० म०
 पतत्यर्धं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।
 पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ प्रा० म०

पतितस्तु सुतः क्लीबः पङ्गुश्चोन्मत्तको जडः ।
 अन्धो चिकित्सरोगात्तो भर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ दा० क्र० सं०
 परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिम् ।
 द्विजोऽग्रे दिधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनो ॥ हे० प० ख०
 परस्य शोणितरूपर्शो रेतो विरमूत्रजे तथा ।
 चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥ आ० म०
 परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तिः ।
 यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचते नानुसूयया ॥ कृ० सा० स०
 *पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्सुतान् ।
 षष्ठ्यां दूतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥ हे० आ० ख०
 पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि वा ।
 अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ पु० चि०
 पिण्डयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ सं० १० मा०
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजानि शस्यते ।
 वासरस्तु तृतीयेशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ हे० प० ख०
 पिता पितृव्यो भ्राता वा चैनामध्यापयेत्पुरः ।
 स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥ स्मृ० च०
 पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।
 न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ वी० सं० प्र०
 पितृवत्पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
 पुत्रवच्चापि वतैरन् यथैव पितरं तथा ॥ वी० सं० प्र०
 पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।
 विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥ वी० सं० प्र०
 पुच्छे विडालकं स्पृष्ट्वा स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
 भोजने कर्मकाले च विधिरेष उदाहृतः ॥ स्मृ० १०
 पुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ।
 अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ वी० रा० प्र०
 पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः ।
 प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ प्रा० वि०
 पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सङ्क्रमणे रवेः ।
 राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ स्मृ० च०
 पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥ स्मृ० च०
 पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ पु० वि०
 पूज्येषु सेवका नीचाः पुण्यमार्गक्रियानुगाः ।
 तत्तदेव पदं चापूर्यथा जातिकुलस्थितिः ॥ शं० वि०
 पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
 तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ स्मृ० १०
 पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।
 एकोद्दिष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ पु० वि०
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः ॥ वी० आ० प्र०
 प्रकलृप्ते कामकार्ये च नानध्याया स्मृतास्तथा ।
 देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥ हे० प० ख०
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च ह्याचान्तो वाग्यतः शुचिः ।
 तिथिवारादिकं श्रुत्वा सुसङ्कल्प्य यथाविधि ॥ स्मृ० १०
 प्रख्यापनं नाध्ययनं प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ।
 याजनाध्यापने वादः षड्विधो भेदविक्रयः ॥ स्मृ० १०
 प्रजापतिर्हि यस्मिन्वै काले राज्यमभूभुजत् ।
 धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन्सत्यवादिनः ॥ पा० मा०
 प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह ।
 त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ सं० १० मा०
 प्रणवव्याहृतीनाञ्च सावित्र्याः शिरसस्तदा ।
 नित्ये नैमित्तिके कार्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ॥ हे० प० ख०
 प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते ।
 पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः ॥ सं० १० मा०
 प्रतिषिद्धं न भोक्तव्यं मधु मांसं च नित्यशः । वी० सं० प्र०
 प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ।
 यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ सं० कौ०
 प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।
 पञ्चानां महतामेष स यज्ञैः सह गच्छति ॥ वी० आ० प्र०
 प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
 उदकमनुष्यास्तर्पेत पितॄन् दक्षिणतस्तथा ॥ वी० आ० प्र०
 प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
 विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ शु० क०
 प्रायश्चित्तं प्रकुर्वन्ति द्विजा वेदपरायणाः । स्मृ० १०
 प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ।
 मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखान्वितः ॥ वी० सं० प्र०

(फकारादिश्लोकः)

फलीकरणसंमिश्रैः करञ्जैरवलोकने ।

वचोधरान्नदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥ वी० सं० प्र०

(बकारादिश्लोकाः)

बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ आ० कौ०

बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातयेत्तत्र सर्वेते घातकाः स्मृताः ॥ मि० क्ष०

ब्रह्मचर्यं तपो भैद्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।

स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणाम् ॥ वी० सं० प्र०

बह्वन्नयस्तु ये विप्रा ये वैकाग्नय एव च ।

तषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ हे० आ० ख०

बालैरनुपसंक्रान्तं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः । स्मृ० २०

ब्राह्मणस्य रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।

कृमिरुपपद्यते यस्तु प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ पा० मा०

ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

ललाटे वाभिश्चस्ताड्यः प्रयाणं गदभेन तु ॥ मि० क्ष०

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमब्दतः ।

अकृतोपनयनाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥ शू० क०

*ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।

शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ पा० मा०

(भकारादिश्लोकाः)

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकः पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥ वि० म०

भर्ता दैवं गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।

तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समाचरेत् ॥ शू० क०

भुङ्क्ते भुक्ते पतौ या तु स्वासीना चापि वाऽऽसिते ।

विनिद्रतो विनिद्राति सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ शू० क०

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन ।

अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपललक्ष्मीरमध्वपः ॥ आ० म०

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः । पा० मा०

मन्त्रकर्मविपर्यासाद् दुरिताद्गतादपि ।

तत्फलं नश्यतेकर्तुरिदं श्रद्धया हुतम् ॥ बा० आ०

महापापोपवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आमध्यमोत्तमा दण्डयाः दद्युस्ते च यथाक्रमम् ॥ पा० मा०

माता पिता गुरुभ्राता प्रजा दीनः समाश्रितः ।
 अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा उदाहृताः ॥ स्मृ० १०
 मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौष्वेदेहिकम् ।
 कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ नि० सि०
 *मातामहं मातुलं च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विट्पति वन्धून् ऋत्विजं चापि भोजयेत् ॥ १० आ० मा०
 मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनास्तु च ।
 आशौचं पक्षिणो रान्नि मृता मातामही यदि ॥ १० मा०
 माधुकरीयमानीय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 स याति नरकं घोरं भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥ वी० सं० २०
 मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।
 अष्टमी ग्राम्यधर्मेषु ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ पु० चि०
 मासिकं वपनं कार्यं शूद्राणां न्यायवर्तिनाम् ।
 वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं तु भोजनम् ॥ वी० आ० प्र०
 मुख्यकाले व्यतिक्रान्ते गौणकाले तथाऽऽचरेत् ॥ स्मृ० १०
 मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
 मधुप्रधानं वैश्यस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥ आ० म०
 मूत्रे तिक्तः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ।
 मृदः पञ्चदशा मेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥ आ० म०
 मृते जन्मनि सङ्क्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ वी० सं० २०
 मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं तथैव च ।
 राजतं दैविके कार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत् ॥ वा० आ०
 (यकारादिश्लोकाः)
 य एवं तर्पयत्यद्भिः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
 तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ वी० आ० प्र०
 यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।
 पापं व्रतेन संच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥ पा० मा०
 यः कुमारो मेषपशून् ऋक्षांश्च वृषभांस्तथा ।
 बाहयेत्साहसं पूर्णं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥ पा० मा०
 यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसम् ।
 दत्तमक्षयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवताः ॥ हे० आ० ख०
 यत्क्षितो मर्षयत्यातैस्तेन स्वर्गं महीयते ।
 यत्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ स्मृ० च
 यत्तज्ज्ञात्वा द्विजो धर्मं पापं नैव समाचरेत् ॥ स्मृ० १०

यत् ध्यायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र वै ।
 तद्वाप्नोत्यविधनेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ वी० आ० १०
 यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 गवां च पर्वतारोहे नदीतीरे तथैव च ॥ स्मृ० २०
 यत्प्रोक्षितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥ दे० प० ख०
 यथा योधसहस्रेभ्यो राजा गच्छति धार्मिकः ।
 एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छते ॥ वी० आ० प्र०
 यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
 अध्यतेव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ स्मृ० च०
 यद्वा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तैः ॥ प्रा० म०
 यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ॥ नि० सि०
 यदा तूपघातो.....च्छिष्टानि यानि च ।
 शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥ स्मृ० २०
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ पा० मा०
 यल्लब्धं लाभकाले तु स्वजात्या कन्यया सह ।
 कन्यागतं तु तद्विधाच्छुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥ वि० भ०
 यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशुच्यते बुधैः ।
 ते सदा हव्यकन्यानि नाशयन्ति प्रदायिनाम् ॥ प्रा० वि०
 यस्तयोरन्नमश्नाति स कुलाच्यवते द्विजः । दे० श्रा० ख०
 यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
 स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीडयते ॥ दे० प० ख०
 यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।
 सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ आ० म०
 यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदभोजितः ॥
 न तस्य पितरो देवा हव्यं कव्यं च भुञ्जते ॥ दे० श्रा० ख०
 यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् ।
 कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्य विवर्जयेत् ॥ स्मृ० २०
 तस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
 श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥ पा० मा०
 यस्य धर्मध्वजो नित्यं स्वराड्ध्वज इवोच्छ्रितः ।
 चरितानि च पापानि वैडालं नाम तं विदुः ॥ स्मृ० २०
 *यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।

पितृषु दैवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ दे० आ० ख०
यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
स पितृभ्यो यतो दत्तो ह्यपराहः स्वयम्भुवा ॥ का० ना०
ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः ॥ वि० मः
ये व्यपेता स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥ दे० दा० ख०
येषामन्नं विनातिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।
ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ दे० आ० ख०
यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
एतस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञा दद्याच्च तत्समम् ॥ प्रा० म०
योऽर्थार्थी मां द्विजे दद्यात्पठेच्चैवाविधानतः ।
अनघ्याये च तं प्राहुर्वदविप्लावकं बुधाः ॥ स्मृ० २०
यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्याद्रक्षिता ।
स शब्दमात्रफलभाग्राजा भवति तस्करः ॥ वी० रा० प्र०

(रकारादिश्लोकाः)

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेर्दाभल्लाश्च सत्तैतेऽन्यजजातयः ॥ स्मृ० २०
रन्ध्रादिनाभिपर्यन्तं ब्रह्मसूत्रं पवित्रकम् ।
न्यूने रोगप्रवृद्धिः स्यादधिके धर्मनाशनम् ॥ वी० सं० प्र०
खेरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ॥ स्मृ० २०
राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद् द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ दा० त०
राज्ञे दत्त्वाऽथ षड्भागं देवतानां च विशकम् । वा० आ०
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च ॥ स्मृ० २०

(लकारादिश्लोकाः)

लेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
उदितं तु विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥ प्र० २०
लेख्यं यत्र न विद्येत न मुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥ पा० ना०

(वकारादिश्लोकाः)

वर्जयेदजिनं दण्डं जटाधारणमेव च । स्मृ० च०
वल्लोपलाशपत्रे च स्थलजे पौष्करे तथा ,
गृहस्थश्चेत्तु नाशनीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ वी० आ०

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।
 प्रपितामहास्तथादित्या श्रुतिरेषा सनातनी ॥ नि० सि०
 वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ आ० म०
 वाक्पारुष्ये य एवोक्ता प्रतिलोमानुलोमतः । मि० क्ष०
 वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमनन्तयेत् । पा० मा०
 वासस्यपि ह्यानर्णिके मैथुनापतिते सति । वी० सं० प्र०
 विद्या वित्तं तपश्चेति त्रीणि तेर्जासि देहिनः ।
 इह चामुत्र च श्रेयस्तदेव प्रतिपादयेत् ॥ वी० सं० प्र०
 विद्यया विमलं ज्योतिर्वित्तत्यागात्सुखोदयम् ।
 तपसा विमलां भूतिं प्राप्नुयान्मानवस्त्रिभिः ॥ वी० सं० प्र०
 विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।
 ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥ मि० क्ष०
 विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं भवेत् ।
 तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ पा० मा०
 विप्रस्य दण्डः पालाशो वैत्वो वा धर्मतः स्मृतः ।
 आश्वत्थः क्षत्रियस्याथ खादिरो वापि धर्मतः ॥ वी० सं० प्र०
 विप्राणां दैवतं शंभुः क्षत्रियाणां तु माधवः ।
 वैश्यानां तु भवेद् ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥ शं० वि०
 विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।
 एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयः ॥ मि० क्ष०
 विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।
 नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ स्मृ० च०
 विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।
 पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि ॥ स्मृ० च०
 विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति । वि० भ०
 विवाहप्रेतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
 तस्याः शुद्धेः परं कथं मङ्गलं मनुरब्रवीत् ॥ ध० सि०
 विवाहेऽनधिकारी स्याज्ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा ।
 तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ वी० सं० प्र०
 विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शिनः ।
 अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥ सं० १० मा०
 विश्वासयेच्चापि परं तत्त्वभूतेन हेतुना । वी० रा० प्र०
 विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्तव्यासहारिताः ।
 शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः ॥ हे० दा० ख०

विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति च क्रमात् । मि० शः
विहितस्थाननुष्ठानमिन्द्रियोणामनिग्रहः ।
निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥ हे० ब्र० ख०
वृद्धः शौचमृते लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ नि० सि०
वैवाहिकं तु तद्विद्याद्धार्यया यन्समागतम् ।
धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ वि० म०

(शकारादिश्लोकाः)

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।
अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ॥ बी० सं० प्र०
शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म राजा च भूभुजः ।
गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥ सं० कौ०
शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति तत्प्रोक्तं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥ कृ० सा० म०
शिशुसंरक्षणार्थायाशुभग्रहनिवारिणीम् ।
रक्षां सन्ध्यासु कुर्वीत निम्बसर्पपृञ्जनैः ॥ बी० सं० प्र०
शिष्टाचारः स्मृतिर्धेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् । स्मृ० च०
शुके मृढेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम् ।
आयुःक्षयमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्म वर्जयेत् ॥ सं० १० मा०
शूद्रोऽप्येवंविधः कायौ विना मन्त्रेण संस्कृतः । सं० म०
शोधयेत्तं च छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।
स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यं तस्य च तद्धनम् ॥ पा० मा०
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
श्रद्धयेष्टञ्च पूतं च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥ हे० ब्र० ख०
श्राद्धाङ्गतर्पणं कुर्यात्सतिलं त्वपरेऽहनि ।
पित्रोर्विषय एव स्यान्नान्यस्य विषयो भवेत् ॥ बा० आ०
श्राद्धेन यः कुरुते सङ्गतानि न देवयानेन पथा स याति ।
विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा स्वर्गाल्लोकाद् भ्रश्यति श्राद्धमित्रः
*श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् । हे० श्रा० ख०
तस्मात्प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ॥ पा० मा०
श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले । पा० मा०

(षकारादिश्लोकाः)

षण्ढान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।
विवाहासम्भवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ पु० चि०
षारमासिकेऽपि काले तु भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् ।

धात्राक्षराणि(?)स्पृष्टानि यत्रारूढान्यतः पुरा ॥ वि० भ०

(सकारादिश्लोकाः)

संग्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद् ध्वजाहृतमुच्यते ॥ वि० भ०

संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम् ॥ पा० मा०

संसारभीरुभिस्तस्माद्वियुक्तं कामवर्जनम् ।

विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ॥ स्मृ० २०

संस्कृतायां तु भार्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् ।

तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ कृ० सा० स०

सत्यं दानं दमो द्रोहमानुशंस्य क्षमा घृणा ।

तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ वृ० श्रा० सा०

सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।

सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः ॥ पा० मा०

सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ।

इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ पा० मा०

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवस्तत्त्वदर्शिनः ।

रागद्वेषामर्षलोभमानमोहविवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः सदा ॥ सं० २० मा०

सन्ध्ययोरुभयार्जये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ हे० दा० ख०

सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।

यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥ मि० क्ष०

समतिक्रान्तकालाच्च पतिताः सर्व एव ते ।

नैवावधिपूर्तावदापद्यपि च कर्हिचित् ॥ स्मृ० च०

समर्थं पण्यमाहृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृध्या प्रयोजत् ॥ वी० आ० प्र०

समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं सममेव च ।

पूजातो दीयमानं च न ग्राह्यं देयमेव च ॥ वी० आ० प्र०

समाहर्तृन् प्रकुर्वीत धर्मशास्त्रार्थनिश्चितान् ।

कुलीनान् वित्तसम्पन्नान् समर्थान् कोशवृद्धये ॥ वी० रा० प्र०

समूलश्च भवेद्दर्भः पितृणां यज्ञकर्मणि ।

मूलेन लोकाञ्जयति शक्रस्य च महात्मनः ॥ स्मृ० २०

सर्वं वा यदि वाप्यर्धं पादं वा यदि वाक्षरम् ।

सकाशाद्यस्य गृहहोयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ हे० प०
 सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे नुत्यं स्याच्चोपनायनम् ।
 मध्याह्णे मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे च गर्हितम् ॥ ३० वि०
 सर्वत्रादायकं राजा हरेद् ब्रह्मस्ववजितम् ।
 अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ वि० म०
 सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
 भवितव्यं भवद्भिनैः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥ ति० सि०
 सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
 कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्दन्तरादिषु ॥ पा० मा०
 सांवत्सरिकमातृश्च राष्ट्रादाहरयेद्वलिम् ।
 स्यादाश्रयपरो लोके वर्तत पितृवन्नपु ॥ वी० रा० प्र०
 सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।
 गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायाभ्युपतापिनः ॥
 नवैतान् स्नातकान् विद्याद् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । हे० दा०
 सामान्यं पुत्रकन्याऽऽधिः सर्वस्वं न्याययाचितम् ।
 अदेयान्याहुरष्टैव यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ दा० सं०
 सायम्प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
 नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहात्रसमो विधिः ॥ वीर० आ० प्र०
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 उपपात्रं तदित्याहुर्मुनयो मातृकाङ्क्षिणः ॥ पा० मा०
 सुरभिमत्या सहाब्लिङ्गैर्माजयित्वाऽर्घ्यमुत्क्षिपेत् ।
 द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पाणिभ्यां पूरयेज्जलम् ॥ स्मृ० २०
 सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् । मि० क्ष०
 सूतके बन्धने विप्रो हव्यकव्यादिवर्जितः ।
 नैनसा लिप्यते तद्धृतावगमनादपि ॥ सं० २० मा०
 स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या नाभिधीयते ।
 प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥ शू० क०
 स्त्रियार्जितानि वित्तानि उपजीवन्ति ये नराः ।
 तेऽपि कूर्मपुटे घोरे पच्यन्ते दीर्घजीविनः ॥ प्रा० वि०
 स्त्रीणां च प्रेक्षणात्स्पर्शाद्धास्यशृङ्गारभाषणात् ।
 स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥ आ० म०
 स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदर्थिनी ।
 अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ व्य० म०
 स्मृत्योङ्कारं च सावित्रीं निवध्नीयाच्छिखां ततः । कृ० सा० स०
 स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । वीर० सं० प्र०

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ।
 न भुञ्जीताशनं धीमान् अधर्म्यं शोककारणात् ॥ वीर० आ० प्र०
 स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।
 न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्नचैवाङ्गविकर्तनम् ॥ वि० भ०
 स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्वास्त्यागमब्रवीत् ।
 न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ वि० भ०
 स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः । वीर० सं० प्र०
 स्वभानैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
 ततो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ स्मृ० च०
 स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारमृगो द्विजाः ।
 विज्ञेयो धार्मिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ स्मृ० १०
 स्वप्नेऽपि विसृजेद् ब्रह्मचारी शुक्रमकामतः ।
 स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्युचं जपेत् ॥ वीर० सं० प्र०
 स्वर्गायुर्भृतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
 मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्वहम् ॥ दे० दा०
 स्वेदाश्रुदुषिका श्लेष्ममलं चामेध्यमुच्यते । मि० क्ष०

(हकारादिश्लोकाः)

हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः सदा ।
 अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्क्तुः ॥ स्मृ० १०
 हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
 भुक्त्वा ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ स्मृ० च०
 हस्तौ तु संयतौ कार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।
 संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ य० सं०
 हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि ।
 असम्भवे त्वाददोत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ प्रा० वि०

बृहन्मनुः

(अकारादिश्लोकाः)

अत्यन्तं वर्जयेद् गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् । नि० सि०
 असम्बन्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा ।
 सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ नि० सि०
 आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
 काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥ पा० मा०

(एकारादिश्लोकाः)

एकोदरे जीवति तु सापत्नो न लभेद्धनम् ।
 स्थावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावे लभेत वै ॥ वि० भ०

(जकारादिश्लोकाः)

जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतकमेव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ शू० क०

(तकारादिश्लोकाः)

तस्माच्च त्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥ पा० ना०
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा । पा० ना०
त्रयोदश्यां तु सप्तम्यां चतुर्थ्यामधेरात्रतः ।
अर्वाङ् नाध्ययनं कुर्यादिच्छेत्तस्य परायणम् ॥ स्मृ० २०

(दकारादिश्लोकाः)

दशरात्राच्छुनिमृते मासान्छुद्धे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्यो मासचतुष्टयम् ॥ नि० सि०
दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ नि० क्ष०
दशरात्रेण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ।
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ॥ वि० म०
देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि ।
तच्च देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ वि० म०

(मकारादिश्लोकाः)

मातुर्मातृगमने पितुर्मातृगमने तथा ।
एतस्त्वकामतो गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ प्रा० म०

(रकारादिश्लोकाः)

रात्रौ यामद्वयादवर्ग्यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।
सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी शङ्कराराधनं विना ॥ स्मृ० २०

(शकारादिश्लोकाः)

श्वशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ नि० सि०

(लकारादिश्लोकाः)

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दश ।
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ पा० भा०

वृद्धमनुः

(अकारादिश्लोकाः)

अग्नीनाधाय विधिवद् ब्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥ नि० सि०

स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ।
 न भुञ्जीताशनं धीमान् अधर्म्यं शोककारणात् ॥ वीर० आ० प्र०
 स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।
 न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्नचैवाङ्गविकर्तनम् ॥ वि० भ०
 स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्वास्त्यागमब्रवीत् ।
 न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ वि० भ०
 स्वजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः । वीर० सं० प्र०
 स्वभानैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
 ततो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥ स्मृ० च०
 स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारमृगो द्विजाः ।
 विज्ञेयो धार्मिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ स्मृ० २०
 स्वप्नेऽपि विसृजेद् ब्रह्मचारी शुक्रमकामतः ।
 स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ वीर० सं० प्र०
 स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
 मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्वहम् ॥ हे० दा०
 स्वेदाश्लुदृषिका श्लेष्ममलं चामेध्यमुच्यते । मि० क्ष०

(हकारादिश्लोकाः)

हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः सदा ।
 अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्कुकः ॥ स्मृ० १०
 हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
 भुक्त्वा ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ स्मृ० च०
 हस्तौ तु संयतौ कार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।
 संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ य० सं०
 हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि ।
 असम्भवे त्वाददौ विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ प्रा० वि०

बृहन्मनुः

(अकारादिश्लोकाः)

अत्यन्तं वर्जयेद् गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् । नि० सि०
 असम्बन्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवादकेन वा ।
 सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ नि० सि०
 आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
 काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥ पा० मा०

(एकारादिश्लोकाः)

एकोदरे जीवति तु सापत्नो न लभेद्धनम् ।
 स्थावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावे लभेत वै ॥ वि० भ०

(जकारादिश्लोकाः)

जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतकमेव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ गृ० क०

(तकारादिश्लोकाः)

तस्माच्चत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥ पा० ना०
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽकीं भवेन्न वा । पा० ना०
त्रयोदश्यां तु सप्तम्यां चतुर्थ्यामधेरात्रतः ।
अर्वाङ् नाध्ययनं कुर्यादिच्छेत्तस्य परायणम् ॥ स्मृ० १०

(दकारादिश्लोकाः)

दशरात्राच्छुनिमृते मासाच्छुद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्यो मासचतुष्टयम् ॥ नि० सि०
दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ मि० क्ष०
दशरात्रेण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ।
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्याः स्वामिभृत्ययोः ॥ वि० म०
देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि ।
तच्च देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ वि० म०

(मकारादिश्लोकाः)

मातुर्मातृगमने पितुर्मातृगमने तथा ।
एतस्त्वकामतो गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ प्रा० म०

(स्कारादिश्लोकाः)

रात्रौ यामद्वयादर्वाग्यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।
सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी शङ्कराराधनं विना ॥ स्मृ० २०

(शकारादिश्लोकाः)

श्वशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ नि० सि०

(लकारादिश्लोकाः)

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दश ।
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ पा० भा०

वृद्धमनुः

(अकारादिश्लोकाः)

अग्नीनाधाय विधिवद् ब्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥ नि० सि०

अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 पञ्चग्रासा महाभौनं प्राणाद्याप्यायनं महत् ॥ पा० मा०
 अनुष्ठितं तथा देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
 नानुष्ठितं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥ स्मृ० च०
 अन्यायोपात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्धुषेः ।
 न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ स्मृ० च०
 अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् च ॥ स्मृ० च०
 अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यौर्ध्वदहिकम् ।
 प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च ॥ नि० सि०
 अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्सक्रान्तिग्रहणं तदा ।
 उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषभाक् ॥ नि० सि०

(इकारादिश्लोकाः)

इह जन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतं च यत् ।
 अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्यपोहति ॥ स्मृ० च०

(ऋकारादिश्लोकः)

ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् ।
 तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव च ॥ स्मृ० च०

(एकारादिश्लोकाः)

एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
 न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ नि० सि०
 एकैकस्य तिलैर्भिश्चास्त्रींस्त्रीन्कृत्वा जलाञ्जलिम् ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ स्मृ० च०
 एतया ज्ञातया नित्यं वाङ्मयं विदितं भवेत् ।
 उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥ स्मृ० च०

(औकारादिश्लोकः)

और्ध्वपुंड्रो मृदा धार्यो यतिना च विशेषतः ।
 भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ स्मृ० २०

(ककारादिश्लोकाः)

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।
 पितृयज्ञाहुतं पाणौ जुहुयाद् ब्राह्मणस्य सः ॥ स्मृ० च०
 कलोबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिणः ।
 गर्भभर्तृदुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥ नि० सि०

(सकारादिश्लोकः)

खादिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य तथैव च ।
अकंस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः ॥ स्मृ० ब०

(चकारादिश्लोकः)

चण्डालादेस्तु संस्पर्शं वारुणं स्नानमेव हि ।
इतराणि तु चत्वारि यथायोग्यं स्मृतानि हि ॥ स्मृ० २०

(जकारादिश्लोकौ)

जपादिकुसुमं क्षिरटी रूपिका सुकुरुरिटका ।
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धे कर्मणि नित्यशः ॥ श्रा० म०
जीवन्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥ नि० सि०

(तकारादिश्लोकाः)

तिस्त्रो व्याहृतयः पूर्वं षडोङ्कारसमन्वितः ।
पुनः संस्कृत्य चोङ्कारमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ स्मृ० च०
तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे
नो संक्रान्तो वैधृतौ विष्टिषष्ठयोः ।
पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः
प्रोक्तान्मुक्त्वा वासरे सूर्यसूनोः ॥ नि० सि०

(दकारादिश्लोकाः)

दशाहस्यान्तरो यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।
गयायां मरणां यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ॥ नि० सि०
द्वादशाहव्रतं चर्यात्त्रिरात्रमथवास्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥ नि० सि०
द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते च भूभुजाम् ।
वैश्यानां तु त्रिपक्षादावथवा स्यात्सपिण्डनम् ॥ नि० सि०

(नकारादिश्लोकाः)

न नियुक्तः शिरो वर्ज्यं माल्यं शिरसि वेष्टयेत् ॥ स्मृ० च०
न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत् ॥ स्मृ० च०
न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालोतिकाल हि ।
मुख्याभावेऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृतः ॥ पा० मा०
नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्रजच्छायाह्वयस्तथा ॥ पा० मा०
निमन्त्र्य विप्रास्तदहवर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ।
प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधं शोकं तथानृतम् ॥ नि० सि०

(पकारादिश्लोकाः)

पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्जमानस्तु धनान्युभ्यां प्रहीयते ॥ स्मृ० २०
पतितान्त्यश्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजश्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रा० म०
पथि विक्रीय तद्भागदं वणिक् भृत्यं त्यजेद्यदि ।
अथ तस्यापि देयं स्याद् भृतेरथ लभेत सः ॥ स्मृ० च०
पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।
उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ नि० सि०
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयन्निशाम् । शू० क०
पित्रोरुपशमे स्त्रोणां मूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ पा० मा०
पिबतो यत्पतेत्तोयं भोजने मुखनिः सृतम् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुञ्जीत क्लिबिषी ॥ स्मृ० च०
पीतावशेषितं कृत्वा ब्राह्मणः पुनरापिबेत् ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्ब्राम्हणेन वा पुनः ॥ स्मृ० च०
पीत्वा योऽशनमश्नीयात्पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टे शेषयेत्ततः ॥ पा० मा०
प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ॥ स्मृ० च०
प्रथमेऽहि त्रिरात्रं स्याद् द्वितीये द्वाहमेव तु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽहि चतुर्थे नक्तमेव च ॥ प्रा० म०
प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं हि द्रोहनाशितम् ।
न तु दाप्यो हृतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा ॥ व्य० म०
प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद् द्वादशाब्दिकः ।
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥ श्रा० हे०

(बकारादिश्लोकः)

ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्ब्राह्मणीसुताः ।
गृहं द्विजातयः सर्वे तथा क्षेत्रं क्रमागतम् ॥ वि० म०

(मकारादिश्लोकः)

भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥ शू० क०

(मकारादिश्लोकाः)

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।
पक्षः स कालः सम्पूर्णः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥ स्मृ० च०
मनुष्यतर्पणे चैव स्नाने वस्त्रादिपीडने ।
निवीतिस्तूभये विप्रस्तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ स्मृ० २०
महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ पा० ना०
मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ स्मृ० च०
मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत् ।
राजतं दैविके कार्ये शिल्पपात्रं च वर्जयेत् ॥ नि० सि०

(यकारादिश्लोकाः)

यथा योधन (?) हस्तेभ्यो राज्यं गच्छति धार्मिकः ।
एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥ स्मृ० च०
यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥ पा० ना०
यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
यश्च वेत्यात्मकैवल्यं पङ्क्तिपावनपावनाः ॥ आ० हे०
यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्यो यतो दत्तो ह्यपराहः स्वयम्भुवा ॥ स्मृ० च०
यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
यमुनाया विशेषेण ब्राह्मणो नियतेन्द्रियः ॥ आ० हे०
यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्दाप्यः स्यादरूढस्यापि भाटकम् ॥ स्मृ० च०

(वकारादिश्लोकाः)

वस्त्रं त्रिगुणितं यस्तु निष्पीडयति मृदधीः ।
वृथा स्नानं भवेत्तस्य यच्चैवादशमाश्विभिः ॥ स्मृ० २०
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिताः ।
स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ॥ शू० क०

(शकारादिश्लोकाः)

शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति । शू० क०
शुक्लाः समुन्नताः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि तु ।

गन्धरूपोपयुक्तानि ऋतुकालोद्भवानि च ॥ आ० म०
 शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
 अपरो नापितः प्रोक्तः शूद्रधर्माधिकोऽपि सः ॥ शू० क०
 श्रवणाश्विधनिष्ठाद्रा नागदैवतमस्तके ।
 यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ आ० हे०
 श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः ।
 उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥ नि० सि०

(षकारादिश्लोकौ)

षडोङ्कारं जपन्विप्रो गायत्रीं मनसो शुचिः ।
 अनेकजन्मजैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ स्मृ० च०
 षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । शू० क०

(सकारादिश्लोकाः)

संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
 आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥ स्मृ० च०
 संस्थिते पक्षिणीं रात्रि दौहित्रे भगिनीसुते ।
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ शू० क०
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः । स्मृ० च०
 सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 तिलैर्घस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥ नि० सि०
 सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिशदण्डनिवर्तनम् ।
 तान्येव दश गोचर्म दाता पापः प्रमुच्यते ॥ पा० मा०
 समाहितोपलिप्तं तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ।
 स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता ॥ स्मृ० च०
 सौङ्कारचतुरावृत्य विज्ञेया सा शताक्षरा ।
 शताक्षरां समावृत्य सर्ववेदफलं लभेत् ॥ स्मृ० च०
 स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।
 अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्डया द्विशतं दमम् ॥
 स्नुषास्वस्त्रीयतत्पुत्रा ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवाः ।
 पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्तं यथाविधि ॥ नि० सि०

(हकारादिश्लोकः)

हिरण्यं वैश्वदेवे तु दद्याद्दक्षिणां बुधः ।
 पित्रे तु रजतं देयं शक्त्या भूमिगवाादकम् ॥ आ० हे०

मनुस्मृतिश्लोकानामुभयार्थानुक्रमणिका ।

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
अकन्येति तु यः कन्यां	२६०	अग्निदान् भक्तदाश्चैव	३२५
अकामतः कृतं पापम्	३५८	[अग्निदो गरुदश्चैव]	३५३
अकामतः कृते पापे	३५८	अग्निपक्वायानो वा स्यात्	१८३
अकामतस्तु राजन्यम्	३७२	अग्निवायुरविम्यस्तु	१८
अकामस्य क्रिया काचिद्	२७	अग्निष्वात्ताश्च देवानां	१८
[अकामोपहतं नित्यम्]	४०३	अग्निष्वात्तांश्च सौम्याश्च	१८
अकारं चाप्युकारं च	३९	[अग्निष्वात्ता हुतैस्तृप्ताः]	१९
अकारणपरित्यक्ता	१२	अग्निहोत्रं च जुहुयात्	१९८
अकारश्चास्य नाम्नाऽन्ते	४७	अग्निहोत्रं समादाय	१८१
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा	३६८	[अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा]	३८
अकुर्वन् विहितकर्म	३६७	अग्निहोत्र्यपविष्याग्नीन्	३८३
अकृतः स तु विज्ञेयः	२६७	अग्नीनात्मनि त्रैतानान्	१८४
अकृतञ्च कृतात् क्षेत्रात्	३४९	अग्नीन्धनं भैक्षचर्यां	४५
अकृता वा कृता वापि	३०४	अग्नेः सोमयमाभ्यां च	१०८
अकृताशांस्तथा भतुः	२०४	अग्नेः सोमस्य चैवादी	८०
अकृत्वा भैक्षचरणं	५६	अग्नौ कुर्यादनुज्ञातः	१००
अक्रव्यादान्वत्सत्तरीं	३७३	अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्	७९
अक्रोधनाः शौचपराः	९८	अग्न्यगारे गवां गोष्ठे	१२३
अक्रोधनान्मुप्रसादान्	१०१	अग्न्यभावे तु विप्रस्य	१००
[अक्रोधो गुरुशुश्रूषा]	१४२	अग्न्याधेयं पाकयज्ञान्	५०
अक्लेशेन शरीरस्य	११३	अग्नाः सर्वेषु वेदेषु	९६
अक्षभङ्गे च यानस्य	२६९	अग्रयो मन्व्यो जवन्यश्च	३९६
अक्षमाला वसिष्ठेन	२८९	अघं स केवलं भुङ्क्ते	८५
अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं	४०	अङ्गावपोढनार्यां च	२६८
अक्षारलवणाङ्गाः स्युः	१६५	अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य	३२५
अक्षारलवणं चैव	१०७	अङ्गुल्योरेव वा छेदं	२७९
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टम्	३४३	अङ्गुलमूलस्य तले	३६
अगम्यागमनीयं तु	३७८	अचक्षुर्विषयं दुर्गं	१२५
अगारदाही गरदः	९२	अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य	३
अगारादभिनिष्क्रान्तः	१८६	अचिरात्तं दुरात्मानं	२५३
अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः	२९८	अच्छलेनैव चान्विच्छेद्	२५५
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये	२८१	अजद्वयचेदपोगंडो	२४९
अग्नि वाहारयेदेतम्	२४४	अजमेपावनडाहं	३७३
अग्निदग्धानग्निदग्धान्	९८	अजाविके तु संकुदे	२६२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
अजाविकं तु विषमं	३०२
अजाविकं सैकशफम्	३०२
[अजाश्वं मुखतो मेध्यम्]	१७६
अजिह्वामशगं शुद्धां	११६
अजीगतः सुतं हन्तुम्	३४८
अजीवस्तु यथोक्तेन	३४९
अज्ञं हि बालमित्याहुः	६२
अज्ञातं चैव सूनास्थं	३७६
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं	१९९
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्थं	३७७
[अज्ञानाच्च प्रमादाच्च]	४०९
[अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वं तु]	२९७
अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रम्	३७६
अज्ञानाद् द्वेशते पूर्णं	२४९
अज्ञानाद् बालभावाच्च	२४९
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्	३८७
अज्ञानाद्वास्वर्णी पीत्वा	३७६
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः	४०९
अज्ञो भवति वै बालः	६२
अज्येष्ठवृत्तियस्तु स्यात्	३००
अण्डजाः पक्षिणः सर्पाः	१३
[अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः]	६
अण्व्यो मात्रा विनाशिभ्यः	११
अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि	१२८
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते	३३
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द	२६७
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं	२९९
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वा	२६६
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वै	२९९
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सु	३६८
अत ऊर्ध्वं रहस्यानां	३८९
[अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मं वै]	१८०
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रा	३६२
अतः परं प्रवक्ष्यामि यो	२९३
अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये	३६३
अतपास्त्वनधीयानः	१४०
अतस्तु विपरीतस्य	२००
अतिक्रमं व्रतस्याहुः	३७१
अतिक्रान्ते दशाहे च	१६९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
अतिक्रामन्देशकालौ	२९१
अतिक्रामेत् प्रमत्तं वा	२९६
अतिथिं चाननुज्ञाप्य	१३१
अतिथिभ्योऽप्य एवैतान्	८४
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेनः	१३९
अतिप्रसक्तिं चैतेषां	११६
अतिवादांस्तितिक्षेत	१८७
अतीतानां च सर्वेषां	२२१
अतीते कार्यशेषज्ञः	२२१
अतैजसानि पात्राणि	१८८
अतोऽन्यतममास्थाय	३६९
अतोऽन्यतमया वृत्त्या	११६
अतोऽन्यथा तु प्रहरन्	२७०
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु	१९७
अतोऽन्यथा वर्तमानः	२८३
अतो यदन्यद्विभूयुः	२३९
अतोऽर्थाच्च प्रमाद्यन्ति	६०
अत्युच्छ्रितं तथाऽऽत्मानं	२२०
अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्	१०३
अत्र गाथा वायुगीताः	२९१
अत्रैव पशवो हिंस्याः	१९८
अथ पुत्रस्य पौत्रेण	३०९
अथ मूलमनाहार्यं	२९७
[अथ शक्तिविहीनः स्यात्]	२९०
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा	२४६
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा	२९७
अदत्तानामुपादानं	३९३
अदत्तान्युपभुञ्जानः	१४२
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः	८४
[अदन्तजन्मनः सद्यः]	१६३
अदर्शयन्स तं तस्य	२९१
अदर्शयित्वा तत्रैव	२९१
अदातरि पुनर्दाता	२९२
अदीयमाना भर्तारम्	२९८
अदूषितानां द्रव्याणाम्	३२६
अदृष्टमग्निनिर्णिकं	१७४
अदेव्यं पञ्च दिशति	२३९
अदैवं भोजयेच्छाहं	१०९
[अग्निः प्रक्षालनं प्रोक्तं]	३८२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
अङ्गिरेव द्विजाग्र्याणां	७२
अङ्गिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति	१७१
अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचम्	१७३
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिः	१९
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम्	३३०
अद्यात् काकः पुरोडाशं	१९८
अद्रोहेण च भूतानां	१३५
अद्रोहेणैव भूतानां	११३
अद्वारेण च नातीयात्	१२५
अधमामध्यमाग्र्या च	३९७
अधर्मणार्थसिध्यर्थम्	२३४
अधर्मदण्डनं लोके	२४६
अधर्मप्रभवं चैव	१८९
अधर्मादपि षड्भागः	२७१
अधर्मेण च यः प्राह	४५
अधर्मेणैवते तावत्	१३८
अधर्मो नृपतेर्दृष्टः	३२१
अधस्तान्नोपदध्याच्च	१२२
अधार्मिकाणां पापानां	१३८
अधार्मिको नरो यो हि	१३७
अधार्मिकं तत्स्वरं च	१३३
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैः	२७१
अधिकं वापि विद्येत	३५३
अधितिष्ठेन्न केशास्तु	१२५
अधियज्ञं ब्रह्म जपेत्	१९३
अधिविज्ञा तु या नारी	२९७
अधीत्य चानुवर्तन्ते	१९५
अधीत्य विधिवद्वेदान्	१८५
अधीयीँ स्रयोवर्गाः	३३२
अधीष्व भो इति ब्रूयात्	३९
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः	१४१
अध्यक्षान्विविधानं कुर्यात्	२०७
अध्यग्न्यध्यावाह्निकं	३१४
अध्यात्मरतिरासीनः	१८७
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा	
दानं प्रतिग्रहं चैव	२०
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा	
दानं प्रतिग्रहश्चैव	३४४
अध्यापनं च कुर्वाणः	१२९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः	७८
अध्यापनं याजनं च	३४४
अध्यापयन्गुरुमुतो	५९
अध्यापयामास पितृन्	५१
[अध्येतव्यं ब्राह्मणेन]	२३
अध्येष्यमाणं तु गुरुः	३९
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः	३८
अनग्निरनिकेतः स्याद्	१८३
अनग्निरनिकेतः स्यान्नुनि	१८४
अनहुहः श्रियं पुष्टां	१४७
अनदन्नन्नमर्हन्व	१७०
अनधीत्य द्विजो वेदान्	१८५
अनध्यायो रुद्यमाने	१३०
अनन्तरः सपिण्डाद्यः	३१२
अनन्तरमरिं विद्याद्	२१८
अनन्तरामु जातानाम्	३३३
अनपत्यस्य पुत्रस्य	३१७
अनपाकृत्य मोक्षं तु	१८५
अनपेक्षितमयादं	२७१
अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्	१३०
अनभ्यासेन वेदानां	१५१
अनधैवावृता कार्ये	१०५
अनचितं वृथामांसं	१४४
[अनर्हते यददाति]	८२
अनस्थनां चैव हिंसायां	३७४
अनाचरन्नकार्याणि	३४०
अनातुरः सप्तरात्रं	५६
अनातुरः स्वानि खानि	१३४
अनाहतास्तु यस्यैते	६२
अनादेयं नाददीत	२५३
अनादेयस्य चादानात्	२५३
अनाम्नातेषु धर्मेषु	४०३
अनारोग्यमनायुष्यं	३६
अनार्यता निष्ठुरता	३४१
अनार्यमार्यकर्माणम्	३४४
अनार्यायां समुत्पन्नः	३४३
अनाविष्कृतपापास्तु	३८६
अनाहिताग्नित्वा स्तेयम्	३३१
अनाहिताग्निर्भवति	३५७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
अनिच्छतः प्राभवत्यात्	२८५	अनेन विधिना यस्तु
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्	८२	अनेन विधिना राजा कुर्वा
अनित्यो विजयो यस्माद्	२२४	अनेन विधिना राजा मिथो
अनिधायैव तद्द्रव्यं	१७७	अनेन विधिना शास्ता
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैः	७३	अनेन विधिना श्राद्धं
अनियुक्तसुतश्चैव	३०६	अनेन विधिना सर्वान्
अनिर्देशाया गोःक्षोरं	१५२	अनेन विधियोगेन
अनिर्देशाहां गां सूतो	२६३	अनेन विप्रो वृत्तेन
अनिर्देशं च प्रेतान्नं	१४५	अनंशौ क्लीबपतितौ
अनिदिष्टांश्चैकशफान्	१५३	अन्तःपुरप्रचारं च
अनिर्वृतं नियोगार्थं	२९४	अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु	१९७	अन्तरप्रभवाणां च
अनिष्टा च वयज्ञश्च	१८५	अन्तरागमने विद्याद्
अनीहमानाः सततं	११७	[अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा]
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः	९१	अन्तरिक्षगताश्चैव
अनुक्तनिष्कृतीनान्तु	३८३	अन्तर्गतशवे ग्रामे
अनुगम्येच्छया प्रेतम्	१७०	अन्तर्देशाद् स्यातां चेत्
अनुद्वेगकरा नृणां	३४	अन्तर्भवन्ति क्रमशः
अनुपपन्नं पितृद्रव्यम्	३१६	अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा
अनुपाकृतमांसानि	१५२	अन्धो जडः पीठसर्पौ
अनुबन्धं परिज्ञाय	२४६	अन्धो मत्स्यानिवाशनाति
अनुभावी तु यः कश्चित्	२३८	अन्धः शत्रुकुलं गच्छेत्
अनुमन्ता विशसिता	१५९	अन्नपानेन्धनादीनि
अनुरक्तं स्थिरारम्भं	२२५	अन्नमेषां पराधीनम्
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः	२०४	अन्नहर्ताऽऽमयावित्त्वम्
अनुरागापरागौ च	२१६	अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रम्
अनुव्रज्या च शुश्रूषा	६४	अन्नादेर्भ्रूणहा मार्ष्टि
अनुष्णाभिरफेनाभिः	३७	अन्नाद्यजानां सत्त्वानाम्
अनृतस्यैनसस्तस्य	२४३	अन्नाद्येनासकृच्चैतान्
अनृतावृतुकाले च	१७८	अस्त्यादपि परं धर्मं
[अनृतौ तु मृदा शौचम्]	१७७	अन्नं च नो बहु भवेत्
अनृतं च समुत्कर्षे	३६०	अन्नं चैव यथाशक्ति
अनृतं तु वदन्दण्डयः	२३२	अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा
अनेकानि सहस्राणि	१७९	अन्यदुप्तं जातमन्यत्
अनेन क्रमयोगेन प०	१९३	अन्यस्मिन्निह नियुजाना
अनेन क्रमयोगेन सं	५३	अन्यानपि प्रकुर्वीत
अनेन तु विधानेन	३०३	अन्यां चेद् दर्शयित्वाऽन्या
अनेन नारीवृत्तेन	१८०	अन्ये कलियुगे नृणां
अनेन विधिना नित्यम्	१८०	अन्ये कृतयुगे धर्माः

श्लोकाः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
३७०	अन्येषां चैवमादीनां	२७४	अपुष्पाः फलवन्तो ये	१४
२७५	अन्येष्वपरिपूतेषु	२७४	अपूजितं तु तद् भुक्तं	३६
२७४	अन्येष्वपि तु कालेषु	२२१	अपः शस्त्रं विषं मांसम्	३४६
२७७	अन्योन्यगुणवैशेष्यात्	३२७	अपः सुराभाजनस्याः	३७२
१११	अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च	३३६	[अप्यकार्यं दत्तं कृत्वा]	३५३
१९२	अन्योन्यस्याव्यभिचारः	२९९	[अप्रजाता विमुद्देयुः]	३७९
२५९	अन्वाधेयञ्च यद् दत्तम्	३१४	अप्रजायानतीतायां भर्तु	३१५
१५१	अप एव ससर्जदौ	६	अप्रजायानतीतायां माता	३१५
३१५	अपत्यं धर्मकार्याणि	२९०	अप्रणोद्योऽतिथिः सायं	८३
२१६	अपत्यलोभाद्या तु स्त्री	१७९	अप्रतर्क्यमविलेयं तम	३९६
१४	अपत्यस्यैव चापत्यं	१८१	अप्रतर्क्यमविलेयं प्रमु	४
३	अपदिश्यापदेश्यं च	२३६	अप्रमादश्च नियमाः	१४२
१३२	अपदेशैश्च संन्यस्य	२५४	अप्रमादात्पुनः पुंसः	७३
१२६	अपपात्राश्च कर्तव्या	३४१	अप्रयत्नः सुखार्थेषु	१८४
१९१	अपराजितां वास्थाय	१८५	अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु	३९०
१३०	अपराह्वस्तथा दर्भाः	१०६	अप्राणिभिर्यत् क्रियते	३१८
१६६	अपसव्यमग्नौ कृत्वा	१०१	अप्राप्तामपि तां तस्मै	२९७
४०३	अपसव्येन हस्तेन	१०१	अप्सु प्रविश्य तं दण्डम्	३२१
२३८	अपहृते तद् द्विगुणं	२४८	अप्सु प्रास्य विनष्टानि	३७
२८२	अपहृतेऽधमर्णस्य	२३५	अप्सु भूमिवदित्याहुः	२४२
२४२	अपहृत्य च निःक्षेपं	३६३	अबान्धवं शवं चव	३४१
२४१	अपहृत्य च विप्रस्वं	३९९	अबीजकमपि क्षेत्रं	३४३
२१२	अपहृत्य सुवर्णं तु	३८९	अबीजविक्रयी चैव	३२६
३४१	अपाङ्गुदाने यो दातुः	९४	अब्जमदममय चैव	१७२
३५८	अपाङ्गुक्षेयान्प्रवक्ष्यामि	९१	अब्जेषु चव रत्नेषु	२४२
३५७	अपाङ्गुक्षेयैर्यदन्त्यैश्च	९४	अब्जार्धमिन्द्रमित्येतत्	३९०
२७२	अपाङ्गुयोपहता पङ्क्तिः	९६	अब्राह्मणादभ्ययनं	६४
३७४	अपाङ्गुयो यावतः पाङ्गुयान्	९५	अब्राह्मणः संप्रहणे	२९८
१०३	अपात्रीकरणे ज्ञेयं	३६२	अध्रुवन्विध्रुवन्वापि	२२९
६३	अपामर्गनेश्च संयोगात्	१७२	अभक्ष्याणि द्विजातीनां	१५२
१०७	अपां पिवेच्च त्रिपलम्	३८४	अभयस्य हि यो दाता	२७०
८२	अपां समीपे नियतः	४४	अभिचारमहीनं च	३८२
१३७	अपि चेत्स्युररक्तानि	३४६	अभिचारेषु सर्वेषु	३२६
२९१	अपि नः स कुले जायातु	१०९	अभिजिद्विषजिद्व्यां वा	३६३
२९४	अपि भ्रूणहर्णं मासात्	३८९	अभिपूजितलार्भास्तु	१८९
२०४	अपि यत्सुकरं कर्म	२०३	अभिपूजितलार्भैश्च	१८९
२५७	अपुण्यं लोकविद्विष्टं	३६	अभियोक्तादिशेद्देश्यं	२३०
२०	अपुत्रायां मृतायान्तु	३०४	अभियोक्ता न चेद् ब्रूयात्	२३६
२०	अपुत्रोऽनेन विधिना	३०३	अभिवादनशीलस्य	४३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
अभिवादेयैर्बुद्धांश्च	१३६	अयशो महदाप्नोति
अभिवादात्परं विप्रः	४७	अयाजिकन्तु तद्राजा
अभिषस्तस्य षण्ढस्य	१४४	अयाज्ययाजनैश्चैव
अभिषह्य तु यः कन्यां	२७९	अयुक्षु तु पितृन्सर्वान्
अभीप्सितानामर्थानां	२२४	अयुध्यमानस्योत्पाद्य
[अभुक्तयोरगतयोः]	१४६	अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः
अभोज्यमन्ने नात्तव्यम्	३७७	अरक्षिता गृहे रुद्धाः
अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नम्	३७६	अरक्षितारं राजानं
अभ्यङ्गमङ्गनं चाक्ष्णोः	५५	अरक्षितारमत्तारं
अभ्यङ्गनं स्नापनं च	५९	अरण्ये काष्ठवत्यक्त्वा
अभ्यस्वाब्दं पावमानोः	३९०	अरण्ये निःशलाके वा
अभ्याघातेषु मध्यस्थान्	३२४	अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि	२८०	[अरागद्वेषलोभाश्च]
अभ्रातृकां प्रदीस्यामि	३०३	अराजके हि लोकेऽस्मिन्
अग्निं कार्ष्णायसीं दद्यात्	३७३	अरेरनन्तरं मित्रं
[अमत्यो च प्रमाप्य स्त्री]	३७३	अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः
अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा	१५५	अर्थं प्वेह वा श्रेयः
अमन्त्रिका तु कार्येयं	३८	अर्थकामेष्वसक्तानां
अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं	२१५	अर्थसम्पादनार्थं च
अमात्यपराष्ट्रदुर्गार्थं	२१८	अर्थस्य संग्रहे चैनां
अमात्याः प्राड्विवाको वा	३१९	अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा
अमात्ये दण्ड आयत्तो	२०५	अर्थेन नारी तस्यां सः
अमानुषीषु पुरुषः	३७९	अर्थेऽपश्यमानं तु
अमानुषेषु प्रथमः	३२५	अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमहन्ति
अमाययैव वर्तेत	२१०	अर्धभाप्रक्षणाद्राजा
अमावास्या गुरुं हन्ति	१३०	अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरत्स्वामी
अमावास्याचतुर्दश्योः	१३०	अर्वाक् सञ्चयनादस्थनां
अमावास्यामष्टमीं च	१३२	अहं तमाय विप्राय
अमित्रादपि सद्रवृत्तां	६३	अहं येन्मधुपर्केण
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेत्	५३	[अहानर्हापरिज्ञानात्]
[अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं]	१४५	अलब्धं चैव लिप्सेत
अमेध्यकुणपाक्षी च	४०१	अलब्धमिच्छेद्वण्डेन
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा	१२२	अलाभं दारुपात्रं च
अमेध्ये वा पतेन्मत्ताः	३६८	अलाभे त्वन्यगेहानां
अम्भस्यदमप्लवेनेव	१४०	अलाभे न विषादी स्यात्
अम्मूलफलमिक्षाभिः	१८१	अलिङ्गी लिङ्गिषेण
अयःकांस्योपलानां च	३७८	अलङ्का नाददीत
अयज्वनां तु यद्वित्तं	३५४	अलंकृतञ्च सम्पद्येत्
अयमुक्तो विभागो वः	३१८	अलङ्कृत्य शुचौ भूमौ

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
अलङ्कृत्य सुतादानं	७१
अल्पान्नाभ्यवहारेण	१८९
अल्पोऽप्येवं महान्वापि	७१
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य	२०७
अल्पं वा बहु वा यस्य	८१
अवकाशेषु चोक्षेष्ट	१००
अवकीर्णश्चर्चं शुभ्यर्थं	३७१
अवकीर्णी तु काणेन	३७१
अवगूर्यं चरेत् कृच्छ्रम्	३८३
अवगूर्यं त्वन्दशब्दम्	३८३
अवजिघ्रक्ष तान्निष्ण्डान्	१०१
अवनिष्टीवतो दपाद्	२६८
अवमृश्रयतो मेढं	२६८
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं	४००
अवहार्यो भवेच्चैव	२५६
अवहार्यो भवेतां तो	२४९
अवाकृशिरास्तमस्यन्धे	२४९
अवाङ् नरकमभ्येति	२३८
अवाच्यो दोक्षितो नाम्ना	४८
स्विकं संधिनीक्षीरं	१०३
अविद्यमाने सर्वस्वं	३७१
अविद्यानान्तु सर्वेषाम्	३१६
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च	३३०
अविद्वांसमलं लोके	६०
अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं	४४४
अविप्लुतब्रह्मचर्यो	६६
[अविशेषान् विशेषांश्च]	८
अवृत्तिकर्षितः सोदन्	३४७
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री	२९६
अवेक्षेत गतीर्नृणाम्	१८९
अवेत्यृचं जपेद्वदं	३९०
अवेद्यानो नष्टस्य	२३२
अव्यङ्गाङ्गी सौम्यताम्ना	६८
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन	१७४
अव्रतानोममन्त्राणाम्	४०७
अव्रतैर्यद् द्विजैर्भुक्तं	९४
अशक्नुवंस्तु शुश्रूषाम्	३९७
अशक्यं चाप्रमेयं च	४०४
अशासंस्तत्करान् यस्तु	३२२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
अशासित्वा तु तं राजा	३०१
अतीतिभागं गृहीयात्	३०१
अनुदा बान्धवाः सर्वे	१३०
[अनुनैः केवलीश्वरैः]	३०३
अणुषतोऽप्यादधीन	२३३
अदमकुटो भोक्तारि	१०६
अदन्तो लभ्यं वेद	१०६
अदन्तोऽस्योनि गोदाकाश	२३३
अश्रयान् श्रेयसी जाति	३३२
अश्रोत्रिये त्वहः कुत्सनं	१३९
अश्रोत्रियो पिता यस्य	८९
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्	८९
अश्लीकमेतत्पाधूनां	१४३
असञ्चक्षुस्त्वयं वासो	१४०
असस्तनविधानेन	३३४
अष्टकामु त्वहोरात्रं	१३१
[अष्टम्यामपि वाजिजं]	१३०
अष्टादशसु मार्गेषुच	३३१
अष्टादशसु मार्गेषुनि	२२८
अष्टानां लोकपालानां	१३१
अष्टापाद्यं तु शुद्रस्य	२७२
अष्टावष्टौ समश्नीयाद्	३८२
अष्टाविमान्समासेन	७०
अष्टावेणस्य मांसेन	१०८
[अष्टागैण्यमांसेन]	१०८
अष्टौ चान्याः समाख्याताः	२६७
अष्टौ मासान् यथादित्यः	३०८
असकृद्भवासेषु	४०२
असच्छास्त्राधिगमनं	३६१
[असत्सु विनियुक्तात्]	१४६
[असद्वृत्तस्तु कामेषु]	२७
असन्निधावयं ज्ञेयो	१६२
असपिण्डा च या मातुः	६६
असपिण्डेषु सर्वेषु	१७०
असपिण्डं द्विजं प्रेतं	१७०
असमोक्ष्य प्रणीतस्तु	१९८
असम्बद्धकृतदचव	२९२
असम्बद्धप्रलापश्च	३९२
असम्भोज्या ह्यसंयाज्याः	३२०

प्रतीकानि

असम्यक्कारिणश्चैव

असवर्णास्तु सम्पूज्याः

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु

असावहमिति ब्रूयात्

असिपत्रवनं चैव

असिपत्रवनादीनि

असुतास्तु पितुः पत्न्यः

असूयकाय मां मादाः

असौ नामाहमस्मीति

असंख्या मूर्ख्यस्तस्य

असंदितानां संदाता

असंभाष्ये साक्षिभिश्च

असंश्वे चैव गुरोः

असंस्कृतप्रमोतानां

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैः

अस्तेयमिति पञ्चैते

अस्थिमतान्तु सत्त्वानाम्

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतम्

अस्मादप्रच्युतो विप्रः

अस्माद्धर्मात्तु च्यवेत

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तः

अस्य नित्यमनुष्ठानं

अस्य सर्वस्य शृणुत

[अस्यां यो जायते पुत्रः]

अस्त्रं गमयति प्रेतान्

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः

अस्वर्ग्यं च परत्रापि

अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्यात्

अस्वस्थः सर्वमेतत्तु

अस्वामिना कृतो यस्तु

अहन्यहन्यवेक्षेत

अहस्तत्रोदगयनं

अहस्ताश्च सहस्तानां

[अहस्तु नवमादवाक्]

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यम्

अहिंसया च भूतानां

अहिसयेन्द्रियामङ्गैः

अहिसयैव भूतानां

अहिंसा गुरुसेवा च

पृष्ठाङ्काः

३२२

५९

२४४

४८

१२७

४०१

३१२

४५

४७

२९४

२७५

२३६

५८

१०५

१५७

१४२

३७४

१९१

४०७

२०९

२३

२१०

३९२

३०३

१०५

२८६

२४६

१७०

२२७

२५७

२८६

१७

१५६

१६५

३१३

१८९

१९१

५२

४०२

प्रतीकानि

अहिंसामेव तां विद्यात्

अहिंसासत्यमक्रोधं

अहिंसा सत्यमस्तेयम्

[अहिंसा सत्यवचनं]

अहिंसो दमदानाभ्यां

अहुतं च हुतं चैव

अहोरात्रमुपासीरन्

अहोरात्रे विभजते

अहं प्रजाः सिस्त्रुस्तु

अह्ना चैकेन रात्र्या च

अह्ना रात्र्यां च याजन्तून्

अहर्णो तत्कुमारीणां

अर्हावभोजयन्विप्रो

आ

आकारमिद्वितं चेष्टां

आकारैरिद्वितैर्गत्या

आकालिकमनध्यायं मे

आकालिकमनध्यायं वि

आकाशमिव पङ्केन

आकाशात्तु विकुर्वाणात्

आकाशेशास्तु विज्ञेयाः

आकाशं जायते तस्मात्

आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैः

आक्रन्दे चाप्यपहीति

आक्षारयच्छतं दाप्यः

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै

आख्यानानीतिहासांश्च

आगस्तु ब्राह्मणस्यैव

आगमं निर्गमं स्थानम्

आगमं वाप्यर्पां भिद्यात्

आगमः कारणं तत्र

आचक्षणेन यस्तेयं

आचम्य प्रयतो नित्यं ज

आचम्य प्रयतो नित्यमु

आचम्यव तु निःस्नेहं

आचम्योदकपरावृत्य

आचान्तांश्चानुजानीयाद्

आचामेदेव भुक्त्वान्नं

आचारः परमो धर्मः

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
आचारमग्निकार्यं च	३८
आचारश्चैव साधूनां	२७
आचारहीनः क्लीबश्च	१४
आचाराद्वनमक्षय्यं	१३६
आचाराद्विच्युतो विप्रः	२३
आचारात्तलभते ज्ञायुः	१३६
[आचाराद्वैचैव सर्गेषां]	३
आचारेण तु संयुक्तः	२३
आचार्यपुत्रः शुभ्रपुः	४६
आचार्यश्च पिता चैव	६१
आचार्यस्त्वस्य यो जाति	५१
आचार्यो तु खलु प्रेते	६५
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	६१
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः	१३९
आचार्यं च प्रवक्तारं	१३६
आचार्यं स्वमुपाध्यायम्	१६८
आच्छाद्य चार्चयित्वा च	७१
आजीवनार्थं धर्मस्तु	३४२
[आज्ञासिद्धानि चत्वारि]	४०६
आततायिनमायान्तं	२७६
आतुरामभिदास्तां वा	३७०
आत्मज्ञाने शमे च स्यात्	४०४
आत्मनश्च परित्राणे	२७६
आत्मनस्त्यागिनां चैव	१६८
आत्मनो यदि वाऽन्येषां	३७०
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्	१५०
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः	१४
आत्मन्याग्नीन्समारोप्य	१८६
आत्मानमात्मना योस्तु	२८७
आत्मनैव सहायेन	१८७
आत्मानं च पशुं चैव	१५८
आत्मानं सततं रक्षेत्	२२६
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै	३१०
आत्मार्थं च क्रियारम्भः	३६१
आत्मा हि जनयस्त्वेषां	४०७
आत्मैव देवताः सर्वाः	४०७
आत्मैव ज्ञातमनः साक्षी	२४०
[आथर्वणेन हन्ता च]	२७६
आददानस्तु तल्लोभात्	३२१

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
आददानो ददच्छौच	२६०
आददानः परस्त्रेणात्	२७२
आददीत न शूद्रोऽपि	२९९
आददीत यतो ज्ञानं	४६
आददीताय षड्भागं द्रुः	२१४
आददीताय षड्भागं प्रः	२३२
आददीतात्तन्नेवास्माद्	१४६
आदाननित्याच्चादानुः	३५४
आदानमप्रियकरं	२२४
आदित्याञ्जायते वृष्टिः	५९
आदिष्टी नोदकं कुर्यात्	१६८
आद्याद्यस्य गुणं त्वेषां	९
आद्यं यत्कथञ्चनं ब्रह्म	३९९
आद्वाविशात्क्षत्रबन्धोः	३३
आधिष्ठोमनिधिष्ठोमौ	२४९
आधिः सीमा बालधनं	२००
आध्यात्मिकं च सततं	१९३
आनन्तर्यामिस्त्वयोन्मां तु	३३६
आनन्त्यायैव कल्पयन्ते	१०९
आनिपाताच्छरीरस्य	१८२
आनुलोम्येन सम्भृताः	३३३
आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्	३१९
आनृण्यस्याद् ब्राह्मणस्य	२२
[आनृण्यस्य क्षमा सत्यं]	१४२
आन्वीक्षिर्को वात्मविद्यां	२०१
आपत्कल्पेन यो धर्मम्	३५५
आपत्सु सरणाद्भीतोः	३५५
आपदार्थं धनं रक्षेत्	२२६
आपद्गतोऽप्यवा वृद्धा	३२२
आपदार्थं च वर्णानां	२४
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च	२९९
आपद्यपि हि घोरायां	४६
आपद्यपि हि यस्तेषां	३३२
आपो नारा इति प्राक्ताः	६
आपः शुद्धा भूमिगताः	१५४
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः	४६
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु	२३४
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायां	३३५
आभ्यः कुर्याद् देवताभ्यः	८०

प्रतीकानि

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे
 आमृत्योः श्रियमन्विच्छेत्
 आयति सर्वकाष्याणां
 आयत्यां गुणदोषज्ञः
 आयव्ययस्य कुशलान्
 आयव्ययौ च नियतौ
 आयुर्विप्रापवादेन
 आयुष्कामेन वसव्यं
 आयुष्मन्तं सुतं सूते
 आयुष्मान्भव सौम्येति
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते
 [आयुष्यं हरते भर्तुः]
 आयुः सुवर्णकारान्नं
 आयोगवश्च क्षत्ता च
 आरण्यानां च सर्वेषां
 आरण्यांश्च पशून् सर्वान्
 आरभेत ततः कार्यं
 आरभेतैव कर्माणि
 आरम्भरुचिताऽधैर्यम्
 आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः
 आर्दपादस्तु भुञ्जानः
 आर्दपादस्तु भुञ्जीत
 आर्दवासास्तु हेमन्ते
 आर्धिकः कुलमित्रं च
 आर्यता पुरुषज्ञानं
 आर्यरूपमिवानार्यं
 आर्यो गोमिथुनं शुक्लं
 आय धर्मीपदेशं च
 आर्षोढाजः सुतर्षीस्त्रीन्
 आलस्यादन्नदोषाच्च
 आवन्त्यवाटधानौ च
 आवृत्तानां गुरुकुलात्
 आशासने कुटुम्बिभ्यः
 आश्रमादाश्रमं गत्वा
 आश्रमे वृक्षमूले वा
 आश्रमेषु द्विजातीनां
 आषोडशाद्ब्राह्मणस्य
 आसनासनशय्याभिः
 आसनेषूपकल्लेषु

पृष्ठाङ्काः

९७
 १३३
 २२१
 २२१
 २०४
 २८६
 १४८
 २९१
 १०८
 ४७
 ३५
 १७८
 १४५
 ३३५
 १५३
 ३४६
 ३२७
 ३२८
 ३९६
 २५९
 १२५
 १२५
 १८४
 १५०
 २२५
 ३४१
 ७५
 ४०६
 ७२
 १५१
 ३३६
 २०७
 ७९
 १८५
 ३६४
 २८२
 ३३
 ११८
 १००

प्रतीकानि

आसनं चैव यानं च
 आसपिण्डक्रियाकर्म
 आसमाप्तेः शरीरस्य
 आसमावर्तनात्कुर्यात्
 आसमुद्रात्तु वै पूर्वान्
 आसां महषिचर्याणाम्
 आसीत गुरुणा सार्धं
 आसीतामरणात्क्षान्ता
 असीदिदं तमोभूतं
 आसीनस्य स्थितः कुर्याद्
 आसीनासु तथाऽऽसीनः
 आस्यतामिति चोक्तः सन्
 आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा
 आहरेद्यावदर्थानि
 आह्वेषु मिथोऽन्योऽन्यं
 आहिण्डिका निषादेन
 आहुस्तपादकं केचित्
 आहूय दानं कन्याया
 आह्वताभ्युद्यतां भिक्षां
 आ हैव स नखाग्रेभ्यः

इ

इङ्गिताकारचेष्टज्ञं
 इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः
 इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति
 इतरानपि सख्यादीन्
 इतरे कृतवन्तस्तु
 इतरेभ्यो बहिवदि
 इतरेषान्तु पण्यानाम्
 इतरेषां तु वर्णानां द
 इतरेषां तु वर्णानामि
 इतरेषां तु वर्णानां स
 इतरेषु तु शिष्टेषु
 इतरेषु त्वपाङ्कस्येषु
 इतरेषु ससन्ध्येषु
 इतरेष्वगमाद्धर्मः
 इत्येतत्तपसो देवाः
 इत्येतदेनसा युक्तम्
 इत्येतन्मानवं शास्त्रम्

श्लोकार्थश्लोकानुक्रमणिका ।

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्	३४२	इह चानुरामां कीर्ति	२३६
इदमन्विच्छतां स्व	१९३	इह चासुत्र वा काम्यम्	३०३
इदमूचुर्महात्मानं	१९१	इह दुश्चरितैः क्वचित्	३०८
इदं यशस्यमायुष्यं	२३	[इह देवेन साध्यन्ते]	२३२
इदं शरणमज्ञानाम्	१९३	इहाप्यां कीर्तिमाप्नोति	१८०
इदं शास्त्रमधीयानः	२३	इहैव लोके तिष्ठन्मः	१८२
इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ	१२	इहैवास्ते तु सा लोके	१६
इदं सामासिकं ज्ञेयं	३९६		
इदं स्वस्त्ययत्नं श्रेष्ठं	२३	उ	
इन्दुक्षये मासि मासि	८६	उक्तो वः सर्ववर्णानां	१००
इन्धनार्थमशुष्काणाम्	३६१	उक्त्वा चैवानृतं साध्ये	३३३
इन्द्रमेके परे प्राणं	४०८	उपान्नं सूतिकान्नं च	१४४
इन्द्रस्याकंस्य वायोश्च	३२८	उच्चावचानि भूतानि	३९४
इन्द्रानिलयमार्काणाम्	१९६	उच्चावचेषु भूतेषु दु	१९१
इन्द्रान्तकाप्यनीन्दुभ्यः	८०	उच्चावचेषु भूतेषु स्थित	३९४
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गम्	३६०	उच्चैःस्थानं घोररूपं	३९२
इन्द्रियाणां जये योगं	२०१	उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलं	२९२
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां	४३	उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्	३६१
इन्द्रियाणां निरोधेन	१८९	उच्छिष्टान्ननिषेकश्च	१३६
इन्द्रियाणां प्रसङ्गन दो	४२	उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टः	१६३
इन्द्रियाणां प्रसंगेन ध	३९८	उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्	१८२
इन्द्रियाणां विचस्तां	४१	उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव	१३०
[इन्द्रियाणां समस्तानां]	७	उच्छीर्णके श्रियौ कुर्याद्	८०
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु	११६	उच्छेषणं भूमिगतं	१८६
इमानप्यनुयुज्यते	२६२	[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः]	३९४
इमान्नित्यमनध्यायान्	१२९	उत्तमाद्गोद्वान्ज्यष्टाद्	२१
इमं कर्मविधिं विद्यात्	३३१	उत्तमानुत्तमान्गच्छन्	१३९
इमं लोकं मातृभक्त्या	६२	उत्तमा सेवमानस्तु	२३९
इमं हि सर्ववर्णानाम्	२८७	उत्तमां सात्त्विकीमेतां	३९८
इयं भूमिर्हि भूतानाम्	२९१	उत्तमेष्टमं कुर्याद्	९३
इयं विशुद्धिरुदिता	३६६	उत्तमेष्टमैर्नित्यं	१९९
ईशो दण्डस्य वरुणः	३२१	उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य	८०
ईशः सर्वस्य जगतः	३२१	उत्कर्णे घोषितः प्राप्ताः	२८९
ईश्वरं चैव रक्षाय	१३२	उत्कर्णं चापकर्णं च	३४०
ईश्वरः सर्वभूतानां	२२	उत्कोचकाश्चौपधिकाः	३२२
इष्टिं गौडवानरीं नित्यम्	३६२	उत्कृष्टायाभिरूपाय	३६०
इष्टीः पार्वयनान्तीयाः	११६	उत्थाय पश्चिमे यामे	२१६
इष्ट्वा च शक्तियो यज्ञः	१८२	उत्थायावश्यकं कृत्वा	१२८
इह कीर्तिमवाप्नोति	२८	उत्पत्तिरेव विप्रस्य	२२

प्रतीकानि

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः	३८
उत्पत्त्यते हि तत्पात्रं	१४७
उत्पद्यते गृहे यस्य	३१०
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च	४०४
[उत्पन्नयोरधर्मेण]	९५
उत्पादकब्रह्मदात्रोः	५१
उत्पादनमपत्यस्य	२८९
उत्पादयति सावित्र्या	५१
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा	३१०
उत्सादनं च गात्राणां	५९
उदकुम्भं सुमनसः	५५
उदके सध्यरात्रे च	१३०
उदकं निनयेच्छेषं	१०१
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा	२४०
[उदपानात्स्वयं ग्राहात्]	१४२
उदस्थमुदरं जिह्वा	२४६
उदासीनप्रचारं च	२१७
उदितेऽनुदिते चैव	२९
उदितोऽयं विस्तरशः	३२१
उदित्युवा वा वारुण्या	२४३
उद्गारेऽनुद्घृते त्वेषां	३०१
उद्गारो न दशस्वस्ति	३०१
उद्गारं ज्यायसे दत्त्वा	३०७
उद्घृते दक्षिणे पाणौ	३७
उज्जिजाः स्थावराः सर्वे	१३
उद्यतासिर्विषाग्निभ्याम्	२७६
उद्यतैराहवे शस्त्रैः	१७०
उदूबबर्हात्मनश्चैव	७
उद्वर्तनमपस्नानं	१३३
उद्वहेत द्विजो भार्या	६६
उद्वेजनकरैर्दण्डैः	२७७
उन्मत्तजडमूकाश्च	३१५
उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युः	९३
उन्मत्तं पतितं क्लीबम्	२९६
उपगृह्यास्पदं चैव	२२१
उपचर्य स्त्रियः साध्व्याः	१७८
उपचारक्रियाकेलिः	२७८
उपच्छन्नानि चान्यानि	२६३
उपजप्यानुपजपेद्	२२३

पृष्ठाङ्काः

३८
१४७
३१०
४०४
९५
५१
२८९
५१
३१०
५९
५५
१३०
१०१
२४०
१४२
२४६
२१७
२९
३२१
२४३
३०१
३०१
३०७
३७
१३
२७६
१७०
७
१३३
६६
२७७
३१५
९३
२९६
२२१
१७८
२७८
२६३
२२३

प्रतीकानि

उपधामिश्र यः कश्चित्	
उपनीय गुरुः शिष्यं	
उपनीय तु तत्सर्वं	
उपनीया तु यः शिष्यं	
उपपन्नो गुणैस्सर्वैः	
उपपातकसंयुक्तः	
उपपातकिनस्त्वेवं	
उपरुध्यारिमासीत्	
उपवासकृशं तन्नु	
उपवीतमलङ्कारं	
उपवेक्ष्य तु तान्विप्रान्	
उपसर्जनं प्रधानस्य	
उपसेवेत तं नित्यं	
उपस्थितं गृहे विद्याद्	
उपस्पृशेत्सर्ववन्त्यां तु	
उपस्पृशंस्त्रिषवणं पि	
उपस्पृशंस्त्रिषवणंमे	
उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्व	
उपस्पृश्य द्विजो नित्यं	
उपस्पृष्टोदकाः सम्यक्	
उपाकर्मणि चोत्सर्गे	
उपाध्यायाद्दशाचार्य	
उपानहौ च वासश्च	
उपासते ये गृहस्थाः	
उपांशुः स्याच्छतगुणः	
उपेक्षकोऽम्कुसुको	
उपेतारमुपेयं च	
[उपेत्य स्नातको विद्वान्]	
उप्यते यद्धि तद्वीजं	
[उभयत्र दशाहानि]	
उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं	
उभयोः सप्त दातव्याः	
उभयं तु सभं यत्र	
उभाभ्यामप्यजीवँस्तु	
उभावपि तु तावेव	
उभावपि हि तौ धर्मौ	
उभे त एक शुल्केन	
उभे यानासने चैव	

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
उभौ तौ नाहंतौ भागं	३०३
उभौ निगृह्य दाप्यः स्यात्	२०२
उत्कानिर्घातकेतूश्च	१२
उद्धयानं समादह्य	३८३
[उद्भावैणेयमांसेन पार्थ]	१०८
उष्णे वर्षति शीते वा	३७०

ऊ

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं	१६३
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात्	२९८
ऊर्ध्वं नाभेर्मध्यतरः	२१
ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि	९७६
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	२९९
ऊर्ध्वं प्राणा द्युत्क्रामन्ति	४६
ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु	३१७
ऊर्ध्वं हवत्सरात्वेनां	२९६
ऊष्मणश्चोपजायन्ते	१३

ऋ

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य	३९१
ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव	१८१
ऋग्वेदविद् यजुर्विष्ट	४०६
ऋग्वेदो देवदैवत्यः	१६२
ऋग्वेदं धारयन्विप्रः	३९१
ऋचो यजूंषि चान्यानि	३९१
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युः	३४
ऋणानि त्राण्यपाकृत्य	१८२
ऋणे देये प्रतिज्ञाते	२७८
ऋणे धने च सर्वस्मिन्	३१४
ऋणं दातुमशक्तो यः	२५१
ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयं	११३
ऋतामृताभ्यां जीवेषु	११३
ऋतुकालाभिगामी स्यात्	७३
[ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां]	२९७
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां	७४
[ऋतौ तु गर्भे शङ्किस्वा]	१७७
ऋत्विक्पुरोहिताचायः	१३१
ऋत्विग्यदि वृत्तो यज्ञे	२५८
ऋत्विजस्ते हि शुद्राणां	३५७
ऋत्विजं यस्त्यजेद् याज्यः	२८२
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात्	१२८

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
ऋषयश्चक्रिरे घर्मं	२२
ऋषयः पितरो देवाः	४९
ऋषयः संयतात्मानः	३८४
ऋषिभिर्वाङ्मणश्चैव	१८४
ऋषिभ्यः पितरो जाताः	९९
ऋषियज्ञं देवयज्ञं	११७

ए

एक एव चरेन्नित्यम्	१८३
एक एव सुहृद्वर्मो	२३०
एक एवोरसः पुत्रः	३०९
एककालं चरेद्वैश्वम्	१८८
एकजातिद्विजातीस्तु	२६३
एकदेशं तु वेदस्य	६०
एकमप्याशयेद्विप्रं	७९
एकमुत्पादयेत्पुत्रं	२९७
एकमेव तु गृत्रस्य	२१
एकमेव त्रिधाभूतं	७
एकमेव दहत्यग्निः	१९७
एकरात्रोपवासश्च	३७७
एकरात्रं तु निवसन्	८७
एकविंशतिमाजातीः	१३५
एकस्तान्मन्त्रविप्रोतः	८८
एकाकिनश्चात्ययिके	२१९
एकाकी चिन्तयानो हि	१०१
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं	१५१
एकाक्षरं परं ब्रह्म	७०
एकादशोऽभ्याख्याहुः	४१
एकादशे स्त्रीजननी	२९७
एकादशं मनो ज्ञेयं	४१
[एकादश्यां तथा सौम्यं]	१११
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः	३०१
एकान्तरे त्वानुलोम्यात्	३७७
एकापायेन वर्तन्ते	१७
एका लिङ्गे गुदे तिष्ठः	१७२
एकाऽहमस्मीत्यात्मानं	२४१
एकैकमपि विद्वांसं	८७
एकैकशश्चेत्कृच्छ्रं	३७४
एकैकशो युगानां तु	१७
एकैकं कारयेत्कर्म	२१४

प्रतीकानि

एकैकं प्रासजनीयात्	३८४
एकैकं हासयेत् पिण्डम्	३८५
[एको न गच्छेदध्वानं]	१२२
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतं	१४८
एकोऽपि वेदविद्वमेव	४०७
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यात्	२३९
एकं गोमिथुनं द्वे वा	७१
एकं वृषभमुद्धारम्	३०२
एकः प्रजायते जन्तुः	१४८
एकः क्षतं योधयति	२०६
एकः शयीत सर्वत्र	६६
[एकः स्वाहु न भुज्जीत]	१२२
एतत्कष्टतमं विद्यात्	२०२
एतच्चतुर्विधं प्राहुः	२८
एतच्चतुर्विधं विद्यात्	२१०
एतच्छौचं गृहस्थानाम्	१७६
एतत्तु न परे चक्रुः	२९९
एतत्त्रयं समाश्रित्य	२२६
एतत्त्रयं हि पुरुषं	१३३
एतदक्षरमेतां च	३९
एतदन्तास्तु गतयः	१४
एतदुक्तं द्विजातीनां	१५६
एतदेव चरेदब्दम्	३७२
एतदेव विधिं कुर्यात्	३८१
एतदेव व्रतं कृत्स्नम्	३७२
एतदेव व्रतं कुर्युः	३७१
एतदण्डविधिं कुर्यात्	२६०
एतद्देशप्रसूतस्य	३०
एतद्धि जन्मसाफल्यम्	४०४
एतद्धि मत्तोऽधिजगे	१६
एतद्बुद्धास्तथादित्याः	३८५
एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्रा	१२७
एतद्विदन्तो विद्वांसश्च	१३२
एतद्विद्यात्समासेन	१३६
एतद्विधानमातिष्ठेद्वा	२६३
एतद्विधानमातिष्ठेद	२२७
एतद्विधानं विज्ञेयम्	३०६
एतद्वोऽभिहितं शौचम्	१७०
एतद्वोऽभिहितं सर्वानि	४०७

पृष्ठाङ्काः

३८४
३८५
१२२
१४८
४०७
२३९
७१
३०२
१४८
२०६
६६
१२२
२०२
२८
२१०
१७६
२९९
२२६
१३३
३९
१४
१५६
३७२
३८१
३७२
३७१
२६०
३०
४०४
१६
३८५
१२७
१३२
१३६
२६३
२२७
३०६
१७०
४०७

प्रतीकानि

एतद्वोऽभिहितं सर्वं वि
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं
एतद्वः सारफलवृत्तम्
एतद् द्वादशसाहस्रं
एतद्व्याप्तिमदेतेषां
एतन्मांसस्य मांसत्वं
एतमेके वदन्त्यस्मिन्
एतमेव विधिं कृत्स्नम्
एतयर्चा विसंयुक्तः
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते
एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य
एतानाकालिकान्विद्याद्
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये
एतानि मान्यस्थानानि
एतानि यतिपात्राणि
एतानेके महायज्ञान्य
एतानेव महायज्ञान्नि
एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं
एतान्द्विजातयो देशान्
एतान्यपि सतां गेहे
एतान्येनांसि सर्वाणि
एतान्विगर्हिताचारान्
एतावानेव पुरुषः
एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्
एताश्चान्याश्च सेवेत
एतास्तिस्रस्तु भार्याथै
एतांस्त्वभ्युदितान्विद्यात्
एताः प्रकृतयो मूलं
एते गृहस्थप्रभवाः
एते चतुर्णां वर्णानाम्
एतेभ्यो हि द्विजाग्नेभ्यः
एते मनुस्तु सप्तान्यान्
एते राष्ट्रे वर्तमानाः
एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः
एते षट् सदृशान् वर्णान्
एतेषामेव जन्तूनां
एतेषामेव वर्णानां
एतेषां निग्रहो राज्ञः
एतेष्वविद्यमानेषु

श्लोकार्थश्लोकानुक्रमणिका ।

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
एते सर्वे पृथग्ज्ञेयाः	३२०
एतैरुपाययोगैस्तु	३८७
एतैरुपायैरन्यैश्च	३२९
एतद्विजातयः शोभ्याः	३८६
एतेलिङ्गैर्नयेत्सीमां	३६४
एतैर्विवादाभ्यस्तयज्य	१३९
एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।	
अगम्यागमनीयं तु	३७८
एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।	
गुरुस्त्रीगमनीयं तु	३८९
एतैर्व्रतैरपोहेयुः	३७०
एतैर्व्रतैरपोहं स्यात्	३७४
एतौ वर्षास्वनव्यायौ	१२९
एतं सामासिकं धर्मं	३४२
एधोदकं मूलफलं	१४९
एनसां स्थूलसूक्ष्माणाम्	३९०
एनस्विभिरनिर्णिकैः	३८१
एनो गच्छति कर्तारं	२३०
एभिर्जितैश्च जयति	१३९
एवमाचारतो दृष्ट्वा	२४
एवमादीन् विजानीयात्	३२३
[एवमाद्यान्विजानीयात्]	२७६
एवमेतरिदं सर्वं	१३
[एवमेव विधिः कुर्यात्]	२३१
एवमेवाद्वितीयं तु	२४०
एवं कर्मविशेषेण	३५९
एवं गृहाश्रमे स्थित्वा	१८०
एवं चरति या विप्रः	६५
एवं चरन् सदा युक्तः	३३१
एवं दृढव्रतो नित्यम्	३६५
एवं धर्मं विजानीमः	२९२
एवं धर्म्याणि कार्याणि	३२२
एवं निर्वपणं कृत्वा	१०७
एवं प्रयत्नं कुर्वीत	२२७
एवं यथोक्तं विप्राणां	१५१
एवं यद्यप्यनिष्टेषु	३३०
एवं यः सर्वभूतानि	८१
एवं यः सर्वभूतेषु	४०९
एवं विजयमानस्य	२११

प्रतीकानि
एवं विधान् द्वयो देशान्
एवं वृत्तस्य वृत्तेः
एवं वृत्तां सवर्गां स्त्रीन्
एवं स जायस्त्वज्जान्मर्या
एवं सन्यस्य कर्माणि
एवं स भगवान्देवः
एवं सल्लुब्धोऽहोर्ध्वः
एवं सन्यस्यन्नासन्नाद
एवं सम्यग्द्विष्टत्वा
एवं सर्वमिदं राजा
एवं सर्वं विधायेदम्
एवं सर्वं स मृद्वेदं
एवं सर्वानिमान् राजा
एवं सह वसेयुवां
एवं संविन्द्य मनसा
एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽसां
[एष एव परो धर्मः]
एष नैवस्त्रिभुवदेवः
एष दण्डविधिः प्रोक्तो
एष धर्मविधिः कृत्स्नः
एष धर्मोऽखिलेनोक्तो
एष धर्मो गवांसस्य
एष धर्मोऽनुशिष्टो वा
एष धर्मः परः साक्षाद्
एष धर्मः समासेन
एष नौयायिनामुक्तो
एष प्रोक्तो द्विजातीनां
एष ब्रह्मपिदेशो वै
एष वै प्रथमः कल्पः
एष वोऽभिहितो धर्मो
[एष वोऽभिहितः कृत्स्नः]
एष शौचविधिः कृत्स्नः
एष शौचस्य वः प्रोक्तः
एष सर्वः समुद्दिष्टः
एष सर्वः समुद्दिष्टः
एष सर्वाणि भूतानि
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तः
एषा धर्मस्य वो योनिः
एषा पापकृतामुक्ता

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
एषामन्यतमे स्थाने	२४६	कथं मृत्युः प्रभवति
एषामन्यतमो यस्य	९०	कथञ्चिदप्यतिक्रामन्
एषा विचित्राभिहिता	३६८	कन्यकोश्च द्वितीयायां
एषां हि बाहुगुण्येन	२०६	कन्यानां संप्रदानं च
एषां हि विरहेण स्त्री	१७७	कन्याप्रदानमभ्यर्च्य
एषु स्थानेषु भूयिष्ठं	२२९	कन्याप्रदानं विधिवद्
एषोऽखिलेनाभिहितोद	२७०	कन्याप्रदानं स्वाच्छन्धात्
एषोऽखिलेनाभिहितो	२६६	कन्यायां दूषणं चैव
एषोऽखिलः कर्मविधिः	३३१	कन्यायां दत्तशुल्कायाम्
एषोदिता गृहस्थस्य	१५१	कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं
एषोदिता लोकयात्रा	२८९	कन्यैव कन्यां या कुर्यात्
एषोऽनाद्यादनस्योक्तः	३७७	कपालं वृक्षमूलानि
एषोऽनापदि वर्णानाम्	३३२	करम्भवालुकातापान्
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो	२०९	करीषमिष्टकारांश्च
एष्वर्थेषु पशुनिहतम्	१५८	कर्णश्चवेऽनिले रात्रौ
ऐ		कर्णौ चर्म च वालांश्च
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेक्षुः	३७६	कर्णौ तत्र पिधातव्यौ
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना	१६९	कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः
ओ		कर्मजागतयो नृणां
ओघवाताहतं बीजम्	२९३	कर्मणा च विवेकार्थं
ओषध्यः पशवो वृक्षा	१५८	कर्मणाऽपि समं कुर्यात्
ओषध्यः फलपाकान्ताः	१३	कर्मणां फलनिर्वृत्तिं
ओंकारपूर्विकास्तिस्रः	४०	कर्मणि चातिकुशलान्
औ		कर्मदण्डस्तु लोकान्स्त्रीन्
औदकेनैव विधिना	१०१	कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता
औरत्रिको माहिषिकः	९४	कर्माण्यारभमाणं हि
औरभ्रेणाय चतुरः	१०८	कर्मात्मतां च देवानां
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ	३०९	कर्मारस्य निषादस्य
औरसो विभजन्दायं	३०९	कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैवां
औरसः क्षेत्रजश्चैव	३०८	कर्मोपकरणाः शूद्राः
औषधान्यगदो विद्या	३८८	कलविद्धं प्लवं हंसं
अं		कलिः प्रसुप्तो भवति
अंशमंशं यवीयांसः	३०१	[कल्कापेतामपरुषां]
क		कल्पायत्वास्य वृत्तिञ्च
कन्यां कृताङ्गो निर्वास्य	२६८	कन्यानि चैव पितरः
कणान् वा भक्षयेदब्दम्	३६७	कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते
कण्टकोद्धरणे नित्यं	३२२	काणं वाऽप्यथवा खजम्
कण्डनी चोदकुम्भश्च	७७	कामकारकृतेऽप्याहुः
कथं तत्र विभागः स्यात्	३०२	कामक्रोधौ तु संशय्य तत

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्	२५३	कार्यः शरीरसंस्कारः	३१
कामजेषु प्रसक्तो हि	२०२	कार्पापणस्तु विज्ञेयः	२४७
[कामतस्तु कृतं कर्म]	४०३	कार्पापणं भवेद्गण्यो	२४५
कामतस्तु कृतं मोहात्	३५८	कार्पापणैरौखवासुतानि	३३
कामतस्तु प्रवृत्तानां	६८	कार्पापणसमलङ्कारः	३४१
कामतो ब्राह्मणवधे	३६६	कालपक्वैः स्वयं शीघ्रः	१८३
कामतो रेतसः सेकम्	३७१	[कालप्रमाणं वक्ष्यामि]	१६
काममभ्यर्थितोऽङ्गीयाद्	५६	कालमासाद्य कार्यं च दण्डं	२७३
काममासरागात् तिष्ठेत्	२९८	कालमासाद्य कार्यं च राजा	३२०
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु	३४३	कालमेव प्रतीक्षेत	१८३
कामात्मता न प्रशस्ता	२६	कालशकं महाशालकाः	१०९
कामात्मा विषमः क्षुद्रः	१९९	कालेऽदाता पिता वाच्यः	२८६
कामोद्देशगुणं पूर्वं	२४५	[काले न्यायगतं पात्रे]	८२
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो	५५	काले प्राप्तस्त्वकाले वा	८३
कामान्माता पिता चैनं	५१	कालं कालविभक्तीश्च	१०
कामाभिपार्तिनी यातु	२७८	किञ्चिच्छेयस्करतरं	४०२
कामिनीषु विवाहेषु	२४४	किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्	२७१
कामं क्रोधं च लोभं च	५५	किञ्चिदेव तु विप्राय	३७४
कामं तु क्षपयेद्देहम्	१७९	कितवान्कुशोलवान्क्रूरान्	३१८
कामं तु खलु धर्मायै	३५०	किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्	१३
कामं तु गुरुपत्नीनां	६०	कीटाश्चाहिपतंगाश्च	३८८
कामं वा समनुज्ञातः	१०२	कीनाशो गोवृषो यानम्	३०५
कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं	९०	कुटुम्बात्तस्य तद् द्रव्यं	३५३
काम्यो हि वेदाधिगमः	२६	कुटुम्बाथेऽव्यधीनोऽपि	२५२
[काम्यं कर्मैह भवति]	२७	कुतपं चासने दद्यात्	१०३
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्	१२७	कुपेरश्च धनैश्चर्यं	२०१
कायत्रैदेशिकाम्यां वा	३६	कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च	३०
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे	३६	कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च	२२३
कारावरो निषादास्तु	३३९	कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं	१९७
कारुकाच्छिल्पिनश्चैव	२१४	कुर्यादध्ययने यत्नं	५७
कारुकान्नं प्रजां हन्ति	१४५	कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात्	४१
कारुषश्च विजग्मा च	३३६	कुर्याद्दहरहः श्राद्धं	७१
कार्पासकीटजोर्णानाम्	३७८	कुर्यात् घृतपशुं सङ्गे	१८७
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चः	४००	कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं	२९३
कार्पासमुपवीतं स्यात्	३४	[कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं]	११०
[कार्यकामोपधाशुद्धान्]	२०४	कुर्वीत वैषां प्रत्यक्षं	२८३
[कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं]	३८	कुर्वीत शासनं राजा	३२३
कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत	२१८	कुलजे वृत्तसम्पन्ने	२५४
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च	१९७	कुलसंख्यां च गच्छन्ति	४७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
कुलान्यकुलतां यान्ति	७७	कृमिकीटपतङ्गांश्च	१३
कुलान्याशु विनश्यन्ति	७७	कृमिकीटवयो हत्या	३६२
कुलान्यैव नयन्त्याशु	६९	कृमिभूतः सविष्टायां	३४६
[कुलीनान्वृत्तिसम्पन्नान्]	२०४	कृषिमारक्षमास्थाय	३४६
कुले महति सम्भूतां	२०६	कृषिजीवी श्लीपदी च	८४
कुले मुख्येऽपि जातस्य	३४२	कृषि साधिवति मन्यन्ते	३४६
कुलं दहति राजाग्निः	१९७	कृष्णपक्षे दशम्यादौ	११०
कुविवाहैः क्रियालोपैः	७७	कृष्णजानामोषधीनाम्	३७४
कुशीलवोऽवकीर्णं च	९२	कृष्णसारस्तु चरति	३०
कुसीदपथमाहुस्तं	२५०	केतितस्तु यथान्यायं	९७
कुसीदवृद्धिद्वैगुण्यं	२५०	केशकीटावपन्नं च पदा	१४३
कुसूलचान्यको वा स्यात्	११३	केशकीटावपन्नं च पिबेद्	३७७
कुर्वे चवानुमत्यै च	८०	केशग्रहान्प्रहारांश्च	१२६
कूटशासनकर्तृश्च	३१९	केशान्तिको ब्राह्मणस्य	३४
कूपवापीजलानां च	३७७	केशान्तः षोडशे वर्षे	३८
कूष्माण्डैर्वापि जुहुयात्	२४३	केशेषु गृह्णतो हस्तौ	२६८
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत	३८३	कैवर्तमिति यं प्राहुः	३३९
कृच्छ्रं चान्द्रायणं च	३७९	कोष्ठागारायुधगार	३२५
कृतज्ञं धृतिमन्तं च	२२५	कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणम्	२४६
कृतदारोऽपरान् दारान्	३५२	कौत्सं जप्त्वाऽप इत्येतत्	३८९
कृतनिर्णेजनांश्च	३८१	कौशेयाविकयोरुषैः	१७३
कृतबुद्धिषु कर्तारः	२१	कौशेयं तित्तिरिहृत्वा	४००
कृतवापनो निवसेत्	३६४	क्रमतः पवंसभ्यस्य	१३२
कृतवापो वसेद्दोष्टे	३७०	क्रमशो याति लोकेऽस्मिन्	३९८
कृतानुसारादधिका	२५०	क्रमशः क्षेत्रजादीनां	३१८
कृतान्नं चाकृतान्नेन	३४७	[क्रमेण स विशुद्धं हि]	२४०
कृताञ्जलिरुपासीत	१३६	क्रयविक्रयमध्वानं	२१३
कृते त्रेतादिषु ह्येषा	१९	क्रयविक्रयानुशयः	२२८
कृतोपनयनस्यास्य	५४	क्रयेण स विशुद्धं हि	२५७
कृतं तद्धर्मतो विद्यात्	३१९	क्रव्यादसूकरोद्गाणाम्	३७६
कृतं त्रतायुगं चैव	३२८	क्रव्यादाञ्छाकुनान्सर्वान्	१५३
कृत्वा पापं हि सन्तप्य	३८७	क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा	३७३
कृत्वा मूर्ध्नं पुरीषं वा	१७६	क्रव्याद्विश्वं हतस्यान्धैः	१७४
कृत्वा विक्रीय वा पण्यम्	२६०	क्रियाऽभ्युपगमार्थे तत्	२९३
कृत्वा विधानं मूले तु	२२१	क्रौडग्निवैतत् कुरुते	१९
कृत्वैतद् बलिकर्मैवं	८१	क्रीणीयाद् यस्त्वपत्यार्थम्	३१०
कृत्स्नमेव लभेतांशं	२५८	क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	२६०
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म	२१६	क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य	१५७
कृमिकीटपतङ्गानाम्	३९९	क्रुद्धयन्तं न प्रतिक्रुद्धयेत्	१८७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
कृत्स्नकर्मकृतां चैव	३९९
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्	२०२
कलसकेशनखदमश्रुदान्तः	१२०
कलसकेशनखदमश्रुः पात्री	१८८
कलुप्तानां पशुसोमानां	३५५
क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्	४०२
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायाम्	३३५
क्षत्तुर्वेदेहकौ तद्वत्	३३४
[क्षत्रविद्शूद्रदायादाः]	१६६
क्षत्रविद्शूद्रयोनिस्तु	३६९
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुः	३३४
क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य	३३०
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या	३३
क्षत्रियस्य परो धर्मः	२१५
क्षत्रियस्य हि बालिषपाद्	३५५
क्षत्रियो बाहुवीर्येण	३५६
क्षत्रियं च वैश्यञ्च	२८५
क्षत्रियं चैव सपै च	१३३
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाम्	३३४
क्षत्रियाज्जातमेवं तु	३४२
क्षत्रियाद् विप्रकन्यायाम्	३३४
क्षत्रियायामगुप्तायाम्	२८१
क्षत्रियां चैव वैश्यां च	२८१
क्षत्रप्रपुक्कसानान्तु	३४०
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं	२७९
क्षयो चाप्ययितः सोमः	३२९
क्षय्यामयाव्यपस्मारि	६७
क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यः	४०
क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वान्सः	१७१
क्षीणस्य चैव क्रमशो	२१९
[क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि]	१५२
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं	३४६
क्षुद्रकाणां पशूनां तु	२७०
क्षुधार्त्तश्चाक्षुमभ्यागात्	३४८
क्षुवन्ती जुम्भमाणां च	१२१
क्षेत्रकूपतडागानाम्	२६५
क्षेत्रजादीन् सुतानेतान्	३११
[क्षेत्रदारहरश्चैव]	२७६
क्षेत्रबीजसमायोगात्	२९०

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
क्षेत्रभृता स्मृता नारी	२९०
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं	३०६
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं	२९३
क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो	२६३
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः	२६३
क्षेत्रं हिरण्यं गामसं	६४
क्षेत्र्यां सस्यप्रदां नित्यं	२२५
क्षौमवच्छद्मश्च ज्ञानाम्	१७३
ख	
खजो वा यदि वा काणः	१०४
खट्वाङ्गी चीरवासा वा	३७०
खराधोद्भृमृगेभानाम्	२६२
खलात् क्षेत्रादगाराद् वा	३५४
खानि चैव स्पृशेदग्निः	३७
खं सन्निवेशयेत्स्वेषु	४०८
ख्यापनेनानुतापेन	३८६
ग	
गगान्नं गागकान्नं च लोकेभ्यः	१४५
गगान्नं गणिकान्नं च विदुषा	१४३
गतप्रत्यागते चैव	२२२
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्	२२७
गन्धमाल्यैः सुरभिभिः	१००
गन्धर्वा गुह्यका यक्षाः	२९८
गन्धानां च रसानां च	३३१
गन्धोपधिरसानां च	२६४
गदेभाजाविकानां तु	२७०
गर्भभर्तृदुहां चैव	१३८
गर्भादेकादशे राज्ञः	३२
गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत	३३
गर्भिणी तु द्विमासादिः	२८
गर्भिणीत्वथवा स्यात्तां	३६६
गहितानाद्ययोजग्धिः	३६०
गवा चान्नमुपाग्रातं	१४३
गवां च परिवासेन	१७३
गवां च यानं पृष्ठेन	१२४
गात्राणि चैव सर्वाणि	१३४
गान्धर्वो राक्षसश्चैव	७८
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो	७१
गर्भहोमेर्जातकर्मः	३१

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
गां विप्रमजमग्निं वा	१८७
गिरिपृष्ठं समारुह्य	२१५
गुच्छगुलमं तु विविधं	१४
[गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य]	१९
गुणांश्च सूपशाकाद्यान्	१०२
गुप्तं सर्वतुल्यं शुभ्रं	२०६
गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा	६६
गुरुतत्पत्रतं कुर्यात्	३७८
गुरुतल्पे भगः कार्यः	२३०
गुरुतल्प्यभिभाष्येनः	३६९
गुरुदारेषु कुर्वीत	६०
गुरुदारे सपिण्डे वा	६५
गुरुपत्नी तु युवतिः	५९
गुरुपत्न्या न कार्याणि	५९
गुरुपुत्रेषु चायेषु	५९
गुरुमातृपितृत्याग	३६०
गुरुराहवनीयस्तु	६२
गुरुवच्च स्नुषावच्च	२९४
गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः	५९
गुरुशुश्रूषया त्वेवं	६२
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु	१५०
गुरुस्त्रीगमनीयं तु	३६९
गुरुं वा बालवृद्धौ वा	२७६
गुरुन्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्	१५०
गुरोः कुले न भिक्षेत	५६
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु	१६२
गुरोर्गुरौ सन्निहिते	५९
गुरोर्गुरौ परीवादः	५८
गुरोश्चालोकनिर्वन्धः	३६०
गुरोस्तु चक्षुर्विषये	५८
गुरौ वसन्सञ्चिनुयाद्	५३
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च	२७२
गुर्वर्थं पितृमात्रार्थं	३५२
गुल्मवललीलतानां च	३७४
गुल्मांश्च स्थापयेदासाञ्	२२२
गुल्मान्वेषणंश्च विविधान्	२६३
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च	३०८
गूढेत्कूर्मं इवाङ्गानि	२१०
गूढं तडागमारामं	२६५

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
गूढोऽऽयाणि वेश्मानि	१४७
गूढमेधिषु चान्येषु	१८४
गूढसंवेशको दूतो	९३
गूढस्थ उच्यते श्रेष्ठः	१९४
गूढस्थस्तु यदा पश्येत्	१८१
गूढस्थेनैव धार्यन्ते	७९
गूढंश्छुल्लकं हि लोभेन	७५
गूढिणः पुत्रिणो मौलाः	२३७
गूढीत्वा मुसलं राजा	३६८
[गूढीत्वा मुसलं राजा]	२७३
गूढे गुरावरण्ये वा	१५८
[गाः पुरीषं च मूत्रं च]	१७६
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो	३०६
गोत्ररिक्थे जनयितुः	३०६
गोपः क्षीरभृतो यस्तु	१२६०
गोबीजकाञ्चनैवैदं (ब्रूहीति)	२४०
गोबीजकाञ्चनैवैदं (सत्येन)	२४४
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे	१६९
गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे	३८२
गोभिरश्वैश्च यानैश्च	६४
गोमिनामेव ते वत्साः	२९३
गोमूत्रमग्निवर्णं वा	३६७
गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं	३७०
गोमूत्रं गोमयं क्षीरम्	३८४
गोयानेऽप्यु दिवा चैव	३७९
गोरक्षकान् वाणिजिकान्	२४३
[गोवद्रजतवस्त्रेषु]	२४२
गोवद्वस्त्रहिरण्येषु	२४२
गोवधोऽयाज्यसंयाज्य	३६०
गोऽध्वोऽयानप्रासाद	५८
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु	२७३
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः	२६१
गौडी पैष्टी च माध्वी च	३६७
[गौरमेध्या मुखे प्रोक्ता]	१७६
ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्	२५२
ग्रामवाते हिताभङ्गे	३२४
ग्रामजातिसमूहेषु	२६०
ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्	२१२
ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात्	२१२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
ग्रामादरण्यं निःसृत्य	१८१	चतुर्थकालिको वा स्यात्	१८३
ग्रामादाहत्य वाश्रीयात्	१८४	चतुर्थमाददानोऽपि	३५०
ग्रामीयककुलानां च	२६४	चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा	१८५
ग्रामेष्वपि च ये केचित्	३२४	चतुर्थमायुषो भागमुषित्वा	१९२
ग्रामं ग्रामशताव्यक्षः	२१२	चतुर्थे मासि कतेष्वयं	३२
ग्रामाच्छादनमत्यन्तं	३९५	चतुर्थः सम्प्रदातेषां	३१२
[ग्रैष्मन्हेमन्तिकान्मासान्]	१८७	चतुर्भिरेपि चैतेः	१९४
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यात्	१८४	चतुर्भिरितैः सार्धं	७४
घ		[चतुर्वेदसमं पुण्यम्]	४०९
घातयेद्विविधैर्दण्डैः	३२४	चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः	३३३
घृतकुम्भं वराहे तु	३७०	चतुष्पात्सकलो धर्मः	१६
घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे	१४	चतुःसुवर्णान्यणिष्कान्	३६०
घ्राणेन सूकरो हन्ति	१०४	चतुःसौवर्णिको निष्को	२४७
च		चत्वारस्तुपचीयन्ते	२५३
चक्रवृद्धिं समारुढो	२५१	चत्वारि तस्य वर्धन्ते	४६
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः	२५०	चत्वायांहुः सहस्राणि	१३
चक्रिणो दशमीस्थस्य	५०	चन्द्रवित्तेशयोश्च	१९३
चक्षुर्नासा च कर्णौ च	२४६	[चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्]	१४६
चण्डालपुक्कसानां च	३९९	चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च	३२८
चण्डालश्चपचानान्तु	३४१	चन्द्रार्काद्या ग्रहा वायुः	२२५
चण्डालहस्तादादाय	३४८	चमसानां ग्रहाणां च	१७२
चण्डालात् पाण्डुसोपाकः	३३९	चराणामन्नमचरा	१५६
चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	३७९	चरितव्यमतो नित्यं	३५९
चण्डालेन तु सोपाकः	३३९	चरुणां स्रुक्स्तुवाणां च	१७३
चतुरो ब्राह्मणस्थाधान्	७०	चरेत्सान्तपन्नं कृच्छ्रं तस्मिन्	३७५
चतुरो व्रतिनोऽभ्येति	३७१	चरेत्सान्तपन्नं कृच्छ्रं प्राजा	३७२
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये	३८५	चरयुः पृथिवी दीनाः	३२०
चतुरोऽशान् हरेद् विप्रः	३०७	चर्मचामिकभाण्डेषु	२६९
चतुरः प्रातरश्नीयात्	३८५	चर्मवतद्धं दुर्गन्धि	१९१
चतुर्णामपि चैतेषां द्वि	११४	चाक्षुषश्च महातेजा	१६
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चि	३२०	चाण्डालश्च वराहश्च	१०४
चतुर्णामपि वर्णानां दारा	२७८	चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाः	४०४
चतुर्णामपि वर्णानां नारी	३७३	चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयम्	३९२
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य	७०	चान्द्रायणविधानैर्वा	१८३
चतुर्णामपि वर्णानामाद्या	२३	चान्द्रायणं चरेन्मासं	३५७
चतुर्णामपि वर्णानां यथा	१६०	चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान्	३७०
चतुर्णामाश्रमाणां च	१९८	चारणाश्च सुपर्णाश्च	३९७
चतुर्थं एकजातिस्तु	३३३	चारसञ्चारिणः संस्थाः	२१७
चतुर्थकालमश्नीयात्	३७०	चारेणोत्साहयोगेन	३२७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
चारैश्चानेकसंस्थानैः	३२३	जननेऽप्येवमेव स्यात्
[चिकित्सककृतज्ञानां]	१४९	[जननेऽप्येवमेव स्यात्]
चिकित्सकस्य मृगयोः	१४४	जनन्यां संस्थितायान्तु
चिकित्सकानां सर्वेषाम्	३२५	जनयित्वा सुतं तस्यां
चिकित्सकान्देवलकान्	१९२	जन्मज्येष्ठेन चाह्वानम्
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्	२१६	जन्मन्येकोदकानां तु
चिरस्थितमपि त्वाद्यं	१५६	जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्
चोरवासा द्विजारण्ये	३६९	[जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्]
चोरीवाकस्तु लवणं	४००	[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः]
चूडाकर्मद्विजातीनां	३२	जन्मवृद्धिक्षयान्त्यं
चेलचर्ममिषाणां च	३७८	जपतां जुहतां चैव
चेष्टाश्चैव विजानीयात्	२२३	जपन् वाऽन्यतमं वेदम्
चेत्यद्रुमश्मशानेषु	३४१	जपंस्तरत्समन्दीयं
चेलवच्चर्मणां शुद्धिः	१७३	जपहोमैरणैत्येनः
चालाशकश्च भवति	४०१	जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः
चोदितो गुरुणा नित्यं	५७	जपित्वा पौरुषं सूक्तं
चोररूपद्रुते ग्रामे	१३१	जपेच्च जुहुयाच्चैव
चौरिकानृतमायाभिः	१९	जपेद्वा नियताहारः
चौरैर्हृतं जलेनोदम्	२५५	जपोऽहुतो हुतो होम
छ		जप्येनैव तु संसिध्येत्
छत्राकं विद्वराहं च	१५५	जरया चाभिभवनं
छद्मनाऽऽचरितं यच्च	१४१	जरायुजाण्डजानां च
छायायामन्धकारे वा	१२२	जराशोकसमाविष्टम्
छाया स्वो दासवर्गश्च	१३९	जरां चैवाप्रतीकाराम्
छिद्रं च वारयेत्सर्वं	२६२	[जलं शुचि विविक्तस्थं]
छिन्ननास्ये भग्नयुगे	२६९	जाङ्गलं सस्यसम्पन्नम्
छुच्छुन्दरिः शुभान् गन्धान्	४००	जातदन्तस्य वा कुर्युः
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य	२६७	जातब्राह्मणशब्दस्य
छेदवज प्रणयनं	२६७	जातिजानपदान्धर्मान्
छेदेन चैव यन्त्राणाम्	२६९	जातिभ्रंशकरं कर्म
ज		जातिमात्रोपजीवी वा
जगतश्च समुत्पत्तिं	२४	जातो नार्यामनार्यायाम्
जग्ध्वा मांसममक्ष्यं च	३७६	जातो निषादाच्छूद्रायाम्
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं	१५७	जातोऽप्यनार्यादार्यायां
जघन्यं सेवमानां तु	२७९	जानन्नपि हि मेधावो
जटाश्च बिभृयान्नित्यं	१८१	जानीयादस्थिरां वाचं
जटिलं चानधीयानं	९१	जामयोऽप्सरसां लोके
जडमूकान्धबधिरान्	२१६	जामयो यानि गेहानि
जडमूकान्धबधिराः	३५९	जायन्ते दुर्विवाहेषु

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
जायायास्तद्धि जायात्वं	२८७	ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं	३५४
जालान्तरगते भानौ	२४७	ज्ञानेनैवापने विप्राः	११८
जिवांसया ब्राह्मणस्य	३८३	ज्ञानोत्कृष्टाय देवानि	८८
जितेन्द्रियो हि शक्नोति	२०१	ज्ञानं तपोऽग्निराहारो	१५१
[जित्वा धनानि संग्रामाद्]	२०८	भ	
जित्वा सम्पूजयेद् देवान्	२२४	जहा नक्त्य नद्याश्चैव	३९७
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं	२६६	जगदो नक्त्य रात्रयान्	३३३
जीनक्रान्तुं कवस्तावीन्	३७३	उ	
जीर्णानि चैव वासांसि	१८२	डिम्भाहवहतानां च	३३१
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि	३२३	त	
जीवन्तीनां तु तासां ये	२३१	त एव हि त्रयो लोकाः	३२
जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः	३९४	त एव हि त्रयो वेदाः	३२
जावितात्ययमापन्नः	३४८	तच्चामिनेग कतेऽयं	८६
जावेत्क्षत्रियधर्मेण	३४६	[तच्छास्त्रं शबलं कुर्याद्]	११७
जावेदेतेन राजन्यः	३४७	तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं	३९३
जैहर्म्यं च मौथुनं पुंसि	३६१	तडागभेदकं हन्यात्	३२४
ज्यायान्परः परो ज्ञेयो	११४	तडामान्युदभानानि	२६३
ज्यायांसमनयोर्विद्याद्	८९	तडागारामदाराणां	३३०
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्	३००	ततो गृहबलि कुर्याद्	१०८
ज्येष्ठः कुलं वधयति	३००	ततो दुर्गं च राष्ट्रं च	१९९
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके	३००	ततोऽपरे ज्येष्ठवृषाः	३०२
ज्येष्ठता च निवर्त्तत	३८०	ततो भुक्त्वतां तेषां	१०५
ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च	३०१	ततोऽर्धदण्डो भृत्यानां	२६३
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायाम्	३०२	ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्	३०१
ज्येष्ठस्य विंश उदारः	३०१	ततस्तथा स तेनोक्तः	१६
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य	३८०	ततः प्रभृति यो मोहात्	२९६
ज्येष्ठेन जातमात्रेण	३००	ततः सपत्नाञ्जयति	१३८
ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां	२६३	ततः स्वमातृतः शेषाः	३०२
ज्येष्ठो यवीयसो भार्याम्	२९४	ततः स्वयम्भूर्भगवान्	७
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्	१८	तत्तत्कार्यं निवर्त्तत	३४३
ज्योतिषश्च विकुर्वाणात्	१९	तत्तत्तेनैव भावेन	१४०
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः	३७८	तत्तत्पि णां भवति	१००
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा	७१	तत्तथा वोऽभिधास्या	१३
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा	१०८	तत्तथा स्थापयेद्वाजा	२६६
[ज्ञातिश्रेष्ठ्यं चतुर्दश्यां]	१११	तच्छद् गुणवते देयं	८६
ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते	३२०	तच्छदेव हरेत्तस्य	२७४
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्	८८	तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि	२००
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि	८९	तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो	३३
ज्ञानमूलां क्रियामेषां	११८		

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत्	२४१
तत्पर्युषितमप्याद्यं	१५५
तत्पापं शतधा भूत्वा	४०७
तत्पण्डारं प्रयच्छेत्	१०२
तत्पुण्यफलमाप्नोति	८१
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत	१३६
तत्प्राज्ञेन विनीतेन	२९१
तत्समुत्थो हि लोकस्य	२७७
तत्सर्वं निर्दहन्त्यशु	३८८
तत्सर्वमाचरेद्युक्तो	६१
तत्सर्वं विफलं ज्ञेयं	४६
तत्सहायैरनुगतैः	३२३
तत्स्यादायुधसम्पन्नं	२०६
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्	३१९
तत्र कालेन जायन्ते	३२१
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्	२२७
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तम्	२९५
तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य	५४
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्	३१४
तत्र ये भोजनीयाः स्युः	८६
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः	३७५
तत्र वक्तव्यमनृतं	२४३
तत्र विद्या न वक्तव्या	४५
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी	२३८
तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः	२१५
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यः	२६९
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैः	२२६
तत्रापरिवृतं धान्यं	२६२
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि	२२८
तत्रास्य माता सावित्री	५४
तथा गुरुगतां विद्यां	६०
तथा गृहस्थमाश्रित्य	७९
तथा ग्रामशतानां च	२१२
तथाऽधमर्षणं सूक्तं	३९१
तथा च श्रुतयो बह्वयः	२८८
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं	३२८
तथा ज्ञानाग्निना पापं	३८९
तथा तथा कुशलता	४०१
तथा तथा त्वचेवाहिः	३८६

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
तथा तथा दमः कार्यः	२६८
तथा तथा विजानाति	१९७
तथा तथा शरीरं तत्	३८७
तथा तथेमं चामुं च	३५१
तथा त्यजन्निमं देहं	१९२
तथा दहति वेदज्ञः	४३५
तथा दुश्चरितं सर्वं	३९१
तथा धरिममेयानां	२७३
तथा नश्यति वै क्षिप्रं	२९२
तथा नित्यं यतेयाताम्	२९९
तथा निमज्जतोऽधस्तात्	१४१
तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा	९०
तथा पापान्निगृहीयाद्	३२९
तथा प्रकृतयो यस्मिन्	३२९
तथा प्रयत्नमातिष्ठेत्	२०५
तथा बाह्यतरं बाह्यः	३३७
तथाऽभिवर्णेत्स्वं राष्ट्रं	३२८
तथा यशोऽस्य प्रथते	३५४
तथा युद्धेन सम्पन्नः	२२४
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं	२११
तथारयो न हिंसन्ति	२०६
तथा राज्ञा नियन्तव्याः	३२८
तथा राज्ञामपि प्राणाः	२११
तथार्याज्जात आर्यायां	३४३
तथाल्पालपो प्रहीतव्यः	२१४
तथावेदय नृपो राष्ट्रं	२१३
तथा श्राद्धस्य पूर्वाण्हाद्	११०
तथा सर्वं संविदध्यात्	२२१
तथा सर्वाणि भूतानि	३२९
तथा हरेत्करं राष्ट्रात्	३२८
तथेदं यूयमप्यद्य	२५
तथेन्द्रियाणां दहन्ते	१९०
तथैव वेदानृषयः	३८८
तथैव सप्तमे भक्ते	३५४
तथैवाक्षेत्रिणो बीजम्	२९३
तथैवाप्सरसः सर्वाः	३९८
तथैवाश्रमिणः सर्वे	१९४
तथोपनिधिहर्तारं	२५६
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यः	२६७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
तदण्डमभवद्भैरवं	६
तदध्यास्योद्वेहकार्या	२०६
तदन्नं द्विगुणं दाप्यः	२८२
[तदन्वीक्ष्य प्रयुज्जानाः]	२९
तदप्यक्षयमेव स्यात्	१०९
तदधिकं पादिकं वा	३६
तदवाप्तोत्पत्तेन	१९९
[तदस्त्वं सर्ववर्णानाम्]	३६३
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं	२२०
तदा त्वायतिसंयुक्तः	२१९
तदात्वे चालिपकां पोडां	२२०
तदा द्विधा बलं कृत्वा	२२०
तदा धर्मार्थकामानां	७७
तदा नियुज्ज्याद्विद्वांसं	२२९
तदाऽनेन विधानेन	२२१
तदाऽयं सर्वभूतात्मा	१५
तदा यायाद्विगृह्यैव	२२१
तदालम्ब्याप्यनध्यायः	१३१
तदा विद्यादनध्यायं	१२९
तदा विनान्ति भूतानि	९
तदासीत प्रयत्नेन	२२०
तदा सुखमवाप्नोति	१९२
तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः	३९
तदेकसप्ततिगुणं	१९
तदैषु सर्वमप्यौतव	२४७
तद्वर्णं प्राप्नुयात्सर्वं	२४४
तद्दाशैरेव दातव्यं	२८४
तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं	३६७
तद् ब्रूत सर्वं सत्येन	२३९
तद्देशकुलजातीनां	२३४
तद्धर्मं सर्वविद्यानां	४०२
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति	११६
तद्भवत्यसुखोदकं	३५३
तद्भौक्षभुजपन्नित	३७९
तद्रजो प्रतिपं विद्यात्	३९५
तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु	२४३
[तद्वर्णविधिदृष्टेन]	१६६
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः	१०२
तद्विसृष्टः स पुरुषो	७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
तद्वै युगसहस्रान्तं	१८
तद्वः सर्वे प्रवक्ष्यामि	१०
तन्नुलोमकेशदशानां	३८
तन्नुवायो दशपलम्	११८
तन्म रतः पिता वृक्षां	२८८
तपत्यादित्यवर्ज्य	१९६
तपश्चरंश्चोपनरं	१८४
तपसश्चरंश्चोपनरं	१९१
तपसा किलिवर्यं हन्ति	७०५
तपसापनुत्तुमुस्तु	३३१
तपसोऽत्र प्रपद्यन्ति	३८७
तपसोऽत्र प्रसिध्यन्ति	३८८
तपसोऽत्र विशुद्धस्य	३८८
तपसोऽत्र सुतप्तेन	३८८
तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु	१२
[तपोनिश्चयसंयुक्तं]	३५८
तपोवीजप्रभावैस्तु	३००
तपोमध्यं कुनैः प्रोक्तं	३८७
तपोमूलमिदं सर्वम्	३८६
तपो वाचं रतिं चैव	१०
तपो विद्या च विप्रस्य	४०५
[तपोविद्याविशेषेण]	२१
तपोविशेषैर्विविधैः	२३
[तपोवीर्यप्रभावेण]	३५३
तपः परं कृतयुगे	२०
तपः स्वाध्यायनिष्ठाश्च	८८
तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रः	३८४
तप्तमासेचयेत्तौलं	२३३
तमनेन विधानेन	२३१
तमपोहं गुरुं विद्यात्	५१
तमसा बहुरूपेण	१४
तमसो लक्षणं कामः	३९७
तमाद्यं दण्डयेद्राजा	२७४
तमाहुः सर्वलोकस्य	२७१
तमोऽयं तु समाधित्य	१२
तमौरसं विजानीयात्	३०९
तथा स काये निर्दग्धे	२६७
तयोरन्यतरः प्रैति	४५
तयोरपि कुटुम्बाभ्यां	३०४

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
तयोरेवान्तरं गिर्योः	३०	तस्माद्वैतानकुशलः	३५६
तयोर्दानं च कन्यायाः	३६०	तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा	६
तयोदवमचिन्त्यं तु	२२४	तस्मिन्देये य आचारः	३०
तयोर्नित्यं प्रतीवाते	३१८	तस्मिन्नण्डे स भगवान्	७
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्	६२	तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं	८७
तयोर्गद्यस्य पित्र्यं स्यात्	३१४	तस्मिन्स्तावत्तपः कुर्यात्	३८७
तयोर्हि मातापितरौ	३०४	तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु	१५
तस्करप्रतिषेधार्थं	३२३	तस्मै नाकुशलं ब्रूयात्	३१६
तस्माच्छरीरमित्याहुः	८	तस्मै मां ब्रूहि विप्राय	४६
[तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रोक्तं]	२७	तस्मै हव्यं न दातव्यं	९४
तस्मात्तयोः स्वयोन्यौव	१४२	तस्य कर्मविवेकार्थं	२६
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः	३०५	तस्य कर्मानुरूपेण	२५८
तस्मात्प्रजाविशुध्यर्थं	२८७	तस्य कुर्यान्नपो दण्डं	२६०
[तस्मात्प्रमाणं मुनयः]	२९	तस्य तद्वधते नित्यं	३२२
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं	२४०	तस्य तद्वितथं कुर्यात्	२९६
तस्मात्समागमे तेषां	३६५	तस्य तावच्छती संख्या	१७
तस्मात्सर्वाणि भूतानि	२१०	तस्य तेजोमया लोका	१८६
तस्मात्साधारणो धर्मः	२९८	तस्य दण्डविकल्पः स्यात्	३१९
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण	३५६	तस्य दण्डविशेषास्तु	२४५
तस्मादभिभवत्येषः	२३५	तस्य देहाद्विमुक्तस्य	१८६
तस्मादविद्वान्बिभयात्	१४०	तस्य नितः क्षरत्येषः	४४
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो	२३	तस्य पुत्रे च पत्न्यां च	१६६
तस्मादस्य वधं राजा	२८०	तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं	३२३
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं	१३३	तस्य प्रेत्य फलं नास्ति	८९
तस्मादेतत्परं मन्ये	४०५	तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा	३५५
तस्मादेताः सदा पूज्याः	७६	तस्य मध्ये सुपर्याप्तं	२०६
तस्मादेतैरधिष्ठितः	१३९	तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं	३६८
तस्माद् द्यूतं न सवेत	३१९	तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्	२९
तस्माद् द्विजेभ्यो दत्तवार्धं	२३३	तस्य षड्भागमाग्राजा	२७१
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यः	२३०	तस्य सर्वाणि भूतानि	१९८
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु	१९७	तस्य सीदति तद्राष्ट्रं	२३०
तस्माद्धर्मं सहायार्थं	१४८	तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते	१८
तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ	३६७	तस्य ह्याशु विनाशाय	१९७
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं	२४२	तस्याददीत षड्भागं	२३२
तस्मान्मेधयतमं त्वस्य	२१	तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रं	२१४
तस्माद्यम इव स्वामी	२५३	तस्याप्यन्नं यथाशक्ति	१००
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी	७४	तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां	३०४
तस्माद्राज्ञा निधातव्यः	२०७	तस्यार्थे सर्वभूतानां	१९७
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्	३८७	तस्याशु कर्त्ये अमुल्यौ	२७९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
[तस्यास्य निगतं धर्मं]	४०९	तान्द्वयकव्यधोविप्रान्	११
तस्याहुः संप्रोक्तारं	११९	तापसा यतयो विप्राः	३९८
तस्यां चैव प्रसूतस्य	७०	तापसेष्वेव विप्रेषु	१८४
तस्यां जाताः समांशाः स्युः	३०८	तामिः सार्धमिदं सर्वं	११
तस्यां त्वरोचमानानां	७७	ताम्यां स शकलाभ्यां च	७
तस्याः पुरोपे तन्मांसं	१०५	तामनेन विधानेन	२९५
तस्येह त्रिविधस्यापि	३९२	तामिन्ननन्धतामिन्नं	१२७
तस्येह भागिनौ दृष्टौ	२९३	तानिन्नादिषु चोपेपु	८०१
तस्यैव वा निधानस्य	२३२	तामिरूप्यसुवर्णानां	२४३
तस्यैव व्यभिचारस्य	२८९	तान्नायःकांस्यरैत्यानाम्	१७२
तस्योत्सर्गेण शुष्यन्ति	३८१	ता यदस्यायनं पूर्वं	६
ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे	३८३	ता राजसंपस्तिन्नः	२४७
ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भात्	१३७	तावतां न फलं तत्र	९२
तादृग्गुणा सा भवति	२८९	तावतां न भवेद्वातः	९२
तादृगोहति तत्तस्मिन्	२९१	तावतो प्रसते प्रेत्य	८८
तादृशं फलमाप्नोत	३०८	तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्	२०३
तादृशान्सम्प्रवक्ष्यामि	२३७	तावतोऽद्भुतानमुग्रान्योः	१३७
तादृशेन शरीरेण	४०२	तावतः संख्यया तस्मिन्	२८२
तानन्तरनाम्नस्तु	३३५	तावन्त्यब्दसहस्राणि	३८३
तानब्रवीद्वीन्सर्वान्	१६	तावद्भवत्यप्रयतो	३४३
तानानयेद्वशं सर्वान्	२११	तावन्मृद्धारि चादेयं	१७४
तानि कारुककर्मणि	३४७	तावत्स्यादशुचिर्विशो	१६६
तानि कृत्याहृतानीव	७६	तावानेव स विज्ञेयः	२५६
तानि निर्हरतो लोभान्	२८३	तावुभावप्यसंस्कार्यो	३३३
तानि सन्धिषु सीमायां	२६४	तावुभौ गच्छतः स्वर्गं	१४७
तानि सन्यक् प्रवक्ष्यामि	४१	तावुभौ चौरवच्छास्यौ	२५६
तान्निबोधत कात्स्न्येन	९६	तावुभौ पतितौ स्यातां	२९४
तान्प्रजापतिराहृत्य	१४६	तावुभौ भूतसंपृक्तौ	३९३
तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्	३२४	तासामाद्यश्चतस्रस्तु	७४
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्	४७	तासां क्रमेण सर्वासां	७८
तान्यर्वाक्कालिकतया	४०४	तासां चेद्वरुद्धानां	२३२
तान्येव पञ्च भूतानि	३९५	तासां पुत्रेषु जातेषु	३०७
तान् विदित्वा सुवर्तितैः	३२३	तासां वर्णक्रमेण स्यात्	२९७
तान्वोऽभ्युपेयान्वक्ष्यामि	३८३	तास्येव भूतमात्रासु	३९४
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन	२३२	तिरस्कृत्याच्चरेत्काष्ठं	१२१
तान्समासेन वक्ष्यामि	३९७	तिर्यक्त्वं तामसा नित्यं	३९७
तान्सर्वानभिसंदध्यात्	२१८	तिलप्रदः प्रजामिष्टां	१४७
तान्सर्वान्धातयेद्राजा	३१८	तिलौर्वीहियनैर्माणैः	१०८
तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्	३३५	तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु	३७७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
तीक्ष्णश्चौव मृदुश्च स्यात्	२१५	तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं
तीक्ष्णश्चौव मृदुश्चौव	२१५	तेभ्यो लब्धेन भौक्षेण
तीरितं चानुशिष्टञ्च	३१९	ते वै सस्यस्य जातस्य
(तीरितं चानुशिष्टं च)	३१९	ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां	८८	तेषामग्निः स्मृतं शौचं
तुरायणं च क्रमशः	१८१	तेषामनुपरोधेन
तुरीयो ब्रह्महत्यायाः	३७२	[तेषामन्ये पङ्क्तिदूष्याः]
तुलामानम्प्रतीमानम्	२८४	तेषामपीह विज्ञेयं
तृणकाष्ठद्रुमाणाञ्च	३७८	तेषामर्थे नियुज्यते
तृणगुल्मलतानां च	३९९	[तेषामशौचं विप्रस्य]
तृणानि भूमिरुदकं	८२	तेषामाद्यमृणादानं
तृणं च गोभ्यो प्रासार्थं	२७५	तेषामारक्षभृतं तु
तृतीयं धनदण्डं तु	२४६	तेषामिदं तु सप्तानां
तृतीयं यज्ञदीक्षायां	५४	तेषामुत्पन्नतन्तूनां
तृतीयिनस्तृतीयांशाः	२५८	तेषामुदकमानीय
[ते गच्छन्ति परं स्थानं]	४०९	तेषामृषीणां सर्वेषां
ते च स्वा चौव राज्ञश्च	६८	तेषां ग्राम्याणि कार्याणि
ते चापि बाह्यान् सुबहून्	३३७	तेषां छित्त्वा नृपौ हस्तौ
ते तमर्थमपृच्छन्त	५१	तेषां तु समवेतानां
तेन चेदविवादस्ते	२४१	तेषां त्वगस्थिरोमाणि
तेन तुल्यः स्मृतो राजा	१२७	तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्
तेन ते प्रेत्य पशुतां	८३	तेषां त्रयाणां शुश्रूषा
[तेन दत्तं तु भुज्यते]	२३३	तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु
तेन यद्यत्समृत्येन	२००	तेषां दोषानभिख्याप्य
तेन यायात्सतां मार्गं	१३९	तेषां न दद्याद्यदि तु
तेन सार्धं विनिश्चित्य	२०३	[तेषां न पूजनीयोऽन्यः]
तेनानुभूयता यामीः	३९४	तेषां निष्ठा तु विज्ञेया
तेनायुर्वधते राज्ञः	२१४	तेषां वृत्तां परिणयेत्
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या	२५०	तेषां वेदविदो ब्रूयुः
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा	४३	तेषां षड् बन्धुदायादाः
ते निन्दितैर्वर्तयेयुः	३४०	तेषां सततमज्ञानाम्
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति	१११	तेषां सर्वत्रगं तेजः
तेनैव विप्रानासीनान्	१०१	तेषां सर्वस्वमादाय
तेनैव सार्धं प्रास्येयुः	३८१	तेषां स्वं स्वमभिप्रायम्
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते	१९९	तेषु तेषु तु कृत्येषु
ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः	२६४	तेषु दर्शेषु तं हस्तं
ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु	३६५	तेषु सम्यग्वर्तमानः
तेऽभ्यासाच्च कर्मणां तेषाम्	४०१	ते षोडश स्याद्धरणं
[तभ्यो दण्डाहृतं द्रव्यं]	२८१	तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां	६३	स्यजेदाश्वयुजे मासि	१८२
ते सम्यगुपजीव्युः	३४४	त्रय मांसं तथा लोहम्	४३
ते सर्वाधेष्वामांसांस्ते	२८	त्रयश्चाश्वमिगः पूर्वे	४८६
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि	२०६	त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु	३९६
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्	२०७	त्रयागामपि चैतेषां गुणां वाः	३९६
तेह्येनं कुपिता हन्युः	३२९	त्रयाणामप्युपायानां	२२४
तौजसानां मणीनां च	१७२	त्रयाणानुदकं कार्यम्	३१२
तौरेव चावृतो भूतैः	३९४	त्रयोदशा व सेषास्तु	४४
तौर्भूतैः स परित्यक्तः	३९५	त्रयो धर्मा निवर्तन्ते	३४४
तौः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं	२०३	त्रयं सुविदितं कार्यं	४०५
तौस्तौस्वाद्यौः संगृह्य	२३४	त्रयः परार्थं क्लिश्यन्ति	२०३
तौ तु जातौ परक्षेत्रे	९५	त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया	२४७
तौ धर्मं पश्यतस्तस्य	३९४	त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां	१७३
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ	२३६	त्रिणाविकेतः पञ्चाग्निः	९६
तौर्धर्मिकं वृथाख्या च	२०२	त्रिदण्डमेतन्निश्चय	३९३
तौ हि च्युतौ स्वकर्माभ्यः	२८५	त्रिदण्डं धारयेद् योगी	३९३
तं कानानं वदेन्नाम्ना	३१०	त्रिपक्षाः सुवन् सायम्	२४२
तं कामजमरिकथीयं	३०६	त्रिपदा चैव सावित्री	४०
तं चेदभ्युदियात्सुयः	६०	[त्रिपिधं त्विन्द्रियक्षीणं]	१०९
तं देवनिर्मितं देशं	२९	त्रिम्य एव तु वेदेभ्यः	१३९
तं देशकालौ शक्तिं च	१९८	त्रिरहस्त्रिनिशायां च	३८६
तं प्रतीतं स्वधर्मेण	६६	त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यास्तौ	
तं मां वित्तास्य सर्वस्य	१२	मुखम् । खानि चैव	३७
तं यस्तेन जयेत्लोकं	२०२	त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यास्तौ	
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्	१९७	मुखम् । शारीरम्	१७३
तं राजा निर्धनं कृत्वा	३४७	[त्रिरात्रमावृतादेशात्]	१६३
तं राजा प्रणयन् सम्यक्	१९९	त्रिरात्रमाहुराशौचम्	१६६
[तं वै वार्धीणसं विद्याद्]	१०९	[त्रिरात्रास्तु भवेच्छुद्धिः]	१६३
तं शुश्रूषेत जीवन्तं	१७८	त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा	३६४
तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्	२१	त्रिविधा त्रिविधेषां तु	३९७
तं ह्यस्याहुः परं धर्मं	१३५	त्रिविधं च शरीरेण	३९३
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्	३८१	त्रिविधश्चिद्विधः कृत्स्नः	३९८
तां ब्रूयाद्भवतोत्पेवं	४८	त्रिवृता ग्रन्थिनकेन	३४
तां विवर्जयतस्तस्य	१२०	त्रिशतकला सुहृत्तः स्यात्	१६
तां श्वभिः खादयेद्राजा	२७९	त्रिशद्वेषाद्वहेत् कन्याम्	२९८
तां साध्वीं बिभृषान्नित्यं	२९८	त्रिषु वर्णेषु यानि स्युः	२४६
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति	२४०	त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि	१४०
तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं	१५०	त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु	६२
स्यजन्नपतितानेतान्	२८२	त्रिष्वेतेष्विति कृत्यं हि	६३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
श्रीणि चात्र प्रशंसन्ति	१०३	दण्डस्य पातनं चैव	२०२
श्रीणि देवाः पवित्राणि	१७४	दण्डस्य हि भयास्सर्वं	१९९
श्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत	२९८	दण्डेनैव तमप्योषेत	३२४
श्रीणि श्राद्धे पवित्राणि	१०३	दण्डेनैव प्रसद्येतान्	२११
श्रीण्याद्यान्याश्रितस्त्वेषां	२०६	दण्डो हि सुमहत्तेजो	१९९
श्रीण्युत्तराणि क्रमशः	२०६	दत्तमिष्टं तपोऽधीतं	८३
श्रीस्तु तस्माद्धविःशेषान्	१०१	दत्तस्यषोदिता धर्म्या	२५९
[त्रेताधर्मापरोधार्थ]	१६२	दत्तानि हृष्यकव्यानि	९५
त्रविद्यवृद्धान्विदुषः	२००	दत्तेन मासं तृप्यन्ति	१०८
त्रैविद्याः शुचयो दान्ताः	३१३	दत्त्वा धनं तु शिष्येभ्यः	३३०
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां	२०१	दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्निह	२९५
त्रैविद्यो हेतुकस्तर्कौ	४०६	ददाति परमं सौख्यं	८२
त्वरभेदकः शतं दण्डयो	२६८	ददौ स दश धर्माय	३०३
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य	३	दद्याच्च सर्वभूतानां	३३२
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां	४९	दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु	१५३
त्र्यब्दं चरेद् वा नियतः	३७२	दधतः क्षीरस्य तक्रस्य	२७३
त्र्यवरः परिषज्जेया	४०६	दन्तजातेऽनुजाते च	१६०
त्र्यवरा वापि वृत्तस्थाः	४०६	[दन्तवदन्तलग्नेषु]	१७६
त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यः	२३६	[दयार्थं सर्वभूतानां]	१८७
त्र्यंशं दायाद्धरेद् विप्रः	३०७	दर्भाः पवित्रं पूर्वाणहः	१०७
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा	२९८	दर्शनप्राप्तिभाष्ये तु	२५२
[त्र्यहकृतशौचानां तु]	१७३	दर्शनेन विहीनस्तु	१९१
त्र्यहेण शूद्रो भवति	३४६	दर्शमस्कन्दयन्पर्व	१८१
त्र्यहैहिको वाऽपि भवेत्	११३	दर्शनेन चाधमासान्ते	११८
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यं	३८४	दश कामसमुत्थानि	२०१
त्र्यहं तूपवसेद् युक्तः	३९०	दशध्वजसमो वेशो	१२६
त्र्यहं न कीर्तयेद् ब्रह्म	१३०	दश पूर्वान्परान्वंश्यान्	७२
त्र्यहं परं च नाश्नीयात्	३८४	दशमं द्वादशं वापि	२३२
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायम्	३८४	दशमासांस्तु तृप्यन्ति	१०९
द		दशलक्षणको धर्मः	१९४
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्	१०७	दशलक्षणकं धर्मम्	१९५
दक्षिणाप्रवणं चैव	१००	दशलक्षणयुक्तस्य	३९२
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ	१२१	दशलक्षणानि धर्मस्य	१९५
दक्षिणासु च दत्तासु	२५८	दशसूनासमं चक्रं	१२६
दक्षिणेन मृतं शूद्रम्	१६९	दश सूनासहस्राणि	१२७
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं	२२२	दश स्थानानि दण्डस्य	२४६
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वाः	१९८	दशातिवर्तनान्याहुः	२६९
दण्डशुल्कावशेषं च	२५२	दशापरे तु क्रमशः	३०९
दण्डः सुष्ठेषु जागर्ति	१९८	दशाब्दाख्यं पौरसख्यं	४९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
दशावरा वा पारिषद्यम्	४०६	दीक्षितस्य कर्त्यस्य	१४३
दशाहं शावमाशौचं	१६१	[दीक्षितं दक्षिणाहीनः]	२५७
दशी कुलं तु भुञ्जीत	२६२	[दीपहतां भवेदन्धः]	३५८
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वं	३५४	दीप्यमानः स्ववपुषा	६२
दहन्ते ध्मायमानानाम्	१९०	दीर्घाध्वनि यथादेशं	२८४
दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्	२५२	दीर्घां लल्लुंश्चैव नरान्	२२३
दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो	२३३	दुःखमागो च सततं	१३६
दाता नित्यमनादाता	१८१	दुःखं सुमहदाप्नोति	१३७
दातारो नोऽभिवर्धन्तां	१०७	दुःखिता यत्र दृश्येरन्	३२६
दातुर्भवत्यनर्थाय	१४०	दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं	१०
दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चिद्	९७	दुराचारो हि पुरुषो	१३३
दातुर्न प्रतिगृहीतृश्च	१९०	दुष्टसामन्तहिंस्रश्च	३२९
दानधर्मं निषेधेत	१४६	दुष्टानुचारी च गुरोः	५८
दानप्रतिभुवि प्रेते	२५२	दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च	१९९
(दानप्रभृति या तु स्यात्)	१७८	दुहित्रा दासवर्गेण	१३९
दानेन वधनिर्णयकम्	३७४	दूत एव हि संधत्ते	२२५
[दानं प्रतिग्रहौ यज्ञः]	१३१	दूतं चैव प्रकुर्वीत	२०४
दानं प्रतिग्रहं चैव	२०	दूतं संप्रेषणं चैव	२१६
दानं प्रतिग्रहश्चैव	३४४	दूतस्तत्कुरुते कर्म	२०५
दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्ड	२३५	दूरस्थो नार्चयेदेनं	५८
दापयेद्वनिकस्यार्थमध	२३४	दूरादावसथान्मूत्रं	१३५
दायाद्यस्य प्रदानं च	३८०	दूरादाहृत्य समिधः	५६
दाराभिहोत्रसंयोगं	९४	दूरादेव परीक्षेत	८८
दाराधिगमनं चैव	२४	दूषयेच्चास्य सततं	२२३
दाराधीनस्तथा स्वर्गः	२९०	दूषितं केशकोटेश्च	१७४
दाशापराधतस्तोये	२८४	दूषितोऽपि चरेद् धर्मम्	१९०
दासवर्गस्य तस्मिन्	१०५	देवकार्याद् द्विजातीनां	९९
दासाश्चरथहतां च	२७५	देवताऽतिथिभृत्यानां	७८
दासीघटमपां पूर्णम्	३८०	देवतानां गुरो राज्ञः	१३३
दास्यन्तु कारयेल्लोभात्	२८५	देवताभ्यस्तु तदुद्युत्वा	१८२
दास्यायव हि सृष्टोऽसौ	२८५	देवताभ्यर्चनं चैव	५५
दास्यां वा दासदास्यां वा	३११	देवत्वं सात्विका यान्ति	३९७
दाहयेदग्निहोत्रेण	१८०	देवदत्तां पतिर्भार्याम्	२९८
दिवाकीर्णमुदक्यां च	१६७	देवदानवगन्धर्वा	१९९
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो	८१	देवब्राह्मणसांनिध्ये	२४०
दिवा चरेयुः कार्यार्थम्	३४१	देवराट् वा सपिण्डाद् वा	२९४
दिवानुगच्छेद् गास्तास्तु	३७०	देवराय प्रदातव्या	२९८
दिवा वक्तव्यता पाळे	२६१	देवत्वं ब्राह्मणत्वं वा	३५५
दिवं गतानि विप्राणां	१७९	देवानृषीन्मनुष्यांश्च	८४

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
देवाश्चर्युरदेवांश्च	३२९
देवान्देवनिकायांश्च	१२
देवान्पितृश्चाचैयिस्वा	१५७
देवाश्चैतान्समेत्योचुः	५१
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं	९९
देशकालविधानेन	२०८
देशधर्माज्ञातिधर्मान्	२५
देशानलब्धांलिलप्सेत्	३२२
देशं रूपं च कालं च	२३४
देहादुत्क्रमणं चास्मात्	१८९
देहेषु च समुत्पत्तिं	१८९
दत्त्यदानवयक्षाणां	९८
दैवकर्मणि युक्तो ऽह	७८
दैवताभ्यभिगच्छेत्तु	१३५
दैवपित्र्यातिथेयानि	६९
दैवाद्यन्तं तदीहेत्	९९
दैविकानां युगानां तु	१८
दैवे कर्मणि पित्र्ये वा	१०४
दैवेन विधिना युक्तं	२२५
दैवे रात्र्यहनौ वर्षं	१७
दैवे हविषि पित्र्ये वा	९४
दैवोडाजः सुतश्चैव	७२
दैवं हि पितृकार्यस्य	९९
दैहिकानां मलानां च	१७५
दोषो भवति विप्राणां	३४८
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः	२५३
दौहित्र एव च हरेत्	३०४
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रौनं	३०५
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्त्यम्	३०४
दौहित्रं विदुपति बन्धुं	९१
दृढकारी मृदुर्दान्तः	१४९
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्	१८७
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च	३५
द्युतपानप्रसक्ताश्च	३९७
द्युतमेतत् पुरा कल्पे	३१९
द्युतं च जनवादं च	५५
द्युतं समाह्वयं चैव	३१८
द्यौर्भूमिरापो हृदयं	२४०
द्रवाणां चैव सर्वेषाम्	१७२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
द्रव्याणामल्पसाराणाम्	३७७
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च	३३२
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य	२६९
द्रव्याज्जनं च नाशं च	४०२
द्रोहभावं कुचर्यो च	२८८
द्वन्द्वैरयोजयेच्चेमाः	१०
द्वयोऽप्येतयोर्मूलं	२०३
द्वयोऽप्येतां पञ्चानां	२१२
द्वयोर्हि कुलयोः शोकं	२८७
[द्वादश्यां जातरूपं च]	१११
द्वापरे यज्ञमेवाहुः	२०
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु	११४
द्वाराणां चैव भङ्गान्	३२६
द्वावेव वर्जयेन्नित्यं	१३२
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	२४८
द्विकं शतं वा गृह्णीयाद्	२४८
द्विगुणा वा चतुःषष्टिः	२७५
[द्विगुणं दण्डमास्थाय]	३१९
[द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति]	२४३
द्विजातय इवेज्याभिः	२७१
द्विजातयः सवर्णासु .	३३५
द्विजातिप्रवरो विद्वान्	९४
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां	११२
द्विजातीनां च वर्णानां	२७५
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	२७५
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारः[अनेन]	१८०
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारः[चतुर्थम्]	११२
द्वितीयमेके प्रजनम्	२९४
द्वितीये हस्तचरणौ	३२५
द्वितीयं तु पितुस्तस्याः	३०५
द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहं	१२
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं	२१९
द्विविधांस्तस्करान् विधातु	३२२
द्विशतं तु दमः कार्यः	२७९
द्विषता हि हविर्भुक्तं	९०
द्विषदन्नं नगर्यन्नं	१४४
द्वे कृष्णले समष्टे	२४७
द्वेषं दम्भं च मानं च	१३७
द्वैधीमावं संश्रयं च	२१८

प्रतीकानि
 द्वौ तु यौ विवदेयोताम्
 द्वौ देवे पितृकार्यं त्रीन्
 द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन
 द्वयेकान्तरासु जातानां
 ध
 धनवन्तं प्रजावन्तं
 धनानि तु यथाशक्ति
 धनिनं वाऽप्युपाराध्य
 धनुःशतं परीहारो
 धनुःशराणां कर्ता च
 धनेन वैश्यसु द्वौ तु
 धनोष्मणा पच्यमानाः
 धनं तत्पुत्रिकाभर्ता
 धनं यो बिभृयात् भ्रातुः
 धनं वा जीवनायालं
 धन्यं यशस्यमायुष्यं
 धन्वदुर्गं महोदुर्गम्
 धरणानि दश ज्ञेयः
 धर्म एव हतो हन्ति
 धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च
 धर्मज्ञं च कृतज्ञं च
 धर्मतोऽधर्मतश्चैव
 धर्मध्वजा सदा लुब्धः
 धर्मनैपुण्यकामानां
 धर्मप्रधानं पुरुषं
 धर्मप्रवक्ता नृपतेः
 धर्ममूलं निषेवेत
 [धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः]
 धर्मस्थः कारणैरेतैः
 धर्मस्य परमं गुह्यं
 धर्मस्य ब्राह्मणो मूलम्
 धर्मस्याव्यभिचारार्थं
 धर्माद्विचलितं हन्ति
 धर्मार्थप्रभवं चैव
 धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो
 [धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च]
 धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्
 धर्मार्थावुच्यते श्रेयः
 धर्मार्थो यत्र न स्यातां

पृष्ठाङ्काः

३१४

८६

१०८

३३४

१०८

३२३

३६०

२६२

१३

३५६

३१९

३०४

३०६

३६४

८३

२०५

२४७

२२९

३९६

२२५

३९६

१४१

१२९

१४८

२३०

१३६

२९

२३६

४०७

३६५

२४५

१९९

१८९

२०७

१४६

२५९

६१

४५

प्रतीकानि

धर्मासनमविश्राय

धर्मेण च द्रव्यवृद्धाः

धर्मेण व्यवहारेण

धर्मेण हि सहायेन

धर्मेणाधिगतो वैस्तु

धर्मेणापि नियुक्तायां

धर्मेणवन्तु धर्मज्ञाः

धर्मोपदेशं दर्शयेत्

धर्मोविद्वत्स्त्वधर्मेण

धर्मं चाप्यसुसोदकं

धर्मं जिज्ञासमानानां

धर्मं शतैः सञ्चिनुषाद्

धर्मं शाश्वतमाश्रित्य

धर्मं विभागं कुर्वीत

धार्म्यं सृष्टा द्वाष्टाश्च

धाना मत्स्यान्पशो मांसं

धान्यकुम्भपशुस्तेयम्

धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं

धान्यानामष्टमो भागः

धान्यान्धनचौर्षाणि

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कम्

धान् सदे लवे वाङ्मे

धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो

धान्यं शाकं च वासांसि

धान्यं हुत्वा भवत्यायुः

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठाः

धिरवणानां चर्मकार्यं

धीर्विद्या सत्यमक्रोधः

दृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम्

दृतिर्मेढ्यं कुसीदं च

धेनुर्द्वौ वहन्नश्चो

ध्यानं प्रसादो माधुर्यं

ध्यानयोगेन संपश्येत्

ध्यानिकं सबमेवैतत्

ध्यायत्यनिष्टं यत् किञ्चित्

धियायाणे तु पितरि

ध्वजाहतो भक्तदासः

ध्वजिनी मत्सिनी चैव

पृष्ठाङ्काः

२३१

३३२

२३४

१४८

४०३

९२

३५१

२३३

२२९

१३८

२८

१४८

२२९

३०७

१५३

१४९

३६१

३६८

१४७

२१४

३७७

३६०

२५०

२७३

६४

४००

४०५

३४०

१९३

१९४

३४९

२४९

१४२

१९१

१९३

२८९

१०१

२८५

२६५

प्रतीकानि

पृष्ठाङ्काः

प्रतीकानि

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
न कथञ्चन दुर्योनिः	३४२
न कदाचन कुर्वीत	१२१
न कदाचिद् द्विजे तस्मात्	१३७
न कन्यायाः पिता विद्वान्	७६
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैः	२०८
न कर्म निष्फलं कुर्याद्	१२४
न कश्चिद् योषितश्शक्तः	२८७
न कार्पासास्थि न तुषान्	१२६
न कुर्याद् गुरुपुत्रस्य	५९
न कुर्वीत वृथा चेष्टां	१२३
न कुर्वीतास्मनघ्राणं	३७०
न कूटैरायुधैर्हन्यात्	२०८
[न कृतघ्नैरनुद्युक्तैः]	१२६
नक्तं चान्नं समश्नीयात्	१८३
नक्षत्राणि च दैत्याश्च	३९८
नगरे नगरे चैकं	२१२
नम्रो मुण्डः कपालेन	२४१
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि	१८३
न च क्षुधाऽस्य संसीदेत्	२१४
न च छन्दांस्यधीयीत	९७
न च तत्कर्म कुर्वाणः	१६६
न च द्विजातयो ब्रूयुः	१०३
न च नम्रः शयीतेह	१२६
न च पूर्वापरं विद्यात्	२३६
न च प्राणिवधः स्वर्यैः	१५९
न च प्रापितमन्येन	२३४
न च योनिगुणान्कांश्चित्	२९१
न च वासांसि वासोभिः	२८३
न च वैश्यस्य कामः स्यात्	३३१
न च शोचत्यसम्पत्तौ	३९६
न च स्वं कुरुते कर्म	१५
न च हन्यात्स्थलारूढं	२०८
न च हव्यं वहत्यग्निः	१४९
न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं	२४५
न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यः	३१७
न चादेयं समृद्धोऽपि	२८३
न चाधेः कालसंरोधात्	२४८
न चानिच्छो गुरुणा	५९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
न चापि पश्येदशुचिः	
न चालिष्यत पापेन	
न चासां न च न्यूनं	
न चास्योपदिशेद्धर्मं	
न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयात्	
न चेर्मं देहमाश्रित्य	
न चैनं पादतः कुर्याद्	
न चैनं भुवि शक्नोति	
न चैवं प्रलिखेद् भूमिं	
न चैवात्यशनं कुर्यात्	
न चैवात्राशयेत्कश्चिद्	
न चैवास्यनुकुर्वीत	
न चैवनां प्रयच्छेत्तु	
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां	
न चोदके निरीक्षेत	
[न चोपलम्भपूर्वोक्तः]	
न छिन्द्यान्नखलोमानि	
न जातु कामः कामानां	
न जातु ब्राह्मणं हन्यात्	
न जीर्णदेवायतने	
न जीर्णमलवद्वासा	
नटश्च करणश्चैव	
[न तच्छुक्रयमपाहर्तुं]	
न तत्पुत्रैर्भजेत्साधुं	
न तत्फलमवाप्नोति	
न तन्न प्रणयेद्दण्डं	
न तन्न विद्यते किञ्चित्	
न तथैतानि शक्यन्ते	
न तस्मिन् धारयेद्दण्डं	
न तस्य निष्कृतिः शक्या	
न तस्य वेतनं देयं	
न ताडयेत्तृणेनापि	
न तादृशं भवत्येनो	
न सापसौर्ब्राह्मणैर्वा	
न तिष्ठति तु यः पूर्वां	
न तु नामापि गृहीयात्	
न तेन वृद्धो भवति	
न तैरभ्यवनुज्ञातो	
न तैः समयमग्निरुच्छेत्	

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
न तौ प्रति हि तान्धमान्	३४४	न पाषण्डिगगाक्रान्ते	१२३
न तं नयेत साक्ष्यं तु	२६६	न पुत्रदारा न ज्ञातिः	१४८
न तं भजेरन्दायादाः	३१५	न पुत्रभागं विषमं	३१७
न तं स्तेना न चामित्राः	२०७	न पूर्वं गुरवे किञ्चित्	६४
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च	२९६	न पैतृयज्ञियो होमः	१११
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैः	३५७	न फालकृष्टमदनीयात्	१८३
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिं	३४७	न फालकृष्टे न जले	१२१
न त्वेव तु कृतोऽधर्मः	१३८	न बकव्रतिके विष्टे	१४०
न त्वेव तु वृथा हन्तुं	१५७	न बिभृयाम्नपो धर्मं	२८२
नस्वेवाधौ सोपकारे	२४८	न ब्राह्मणक्षत्रिययोः	६९
न दत्त्वा कस्यचित् कन्याम्	२९५	न ब्राह्मणवधाद् भुयात्	२८१
न दद्याद्यदि तस्मात्सः	२५५	न ब्राह्मणस्य त्वतियिः	८३
न दर्शनं विना श्राद्धं	१११	न ब्राह्मणोऽवेदयेत्	३५६
न दस्युभिर्नांशुचिभिः	१२५	न ब्राह्मणं परीक्षेत्	९१
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा	१२३	न भक्षयति यो मांसं	१५९
नदीकूलं यथा वृक्षो	१९२	न भक्षयेदेकचरान्	१२४
नदीतीरेषु तद्विद्यात्	२८४	न भिक्षमाण्डे भुञ्जीत	१२३
नदीनां वापि संभेदे	२७८	न भिक्षुशृङ्गाक्षिखुरैः	१२४
नदीषु देवखातेषु	१४२	न भीतं न परावृत्तं	२०८
न दोषं प्राप्नुयार्तिकचित्	२७७	न भुक्तमात्रे नाजीर्णं	१३६
न दृष्टदोषाः कर्तव्याः	२३७	न भुञ्जीतोद्दृष्टतस्नेहं	१२२
न द्रव्याणामविज्ञाय	१४०	[न भौक्ष्यं परपाकः स्यात्]	५६
न द्वितीयश्च साध्वीनां	१७९	न भोक्तव्यो बलादाधिः	२४९
न धर्मस्यापदेशेन	१४१	न भोजनायै स्वे विप्रः	८३
न नदीतीरमासाद्य	१२१	न भ्रातरो न पितरः	३१२
न नामग्रहणादेव	१९७	न माता न पिता न स्त्री	२८१
न नावं न खरं नोर्ध्वं	१३१	न मातृतो ज्येष्ठमस्ति	३०३
न निर्वर्तेत संग्रामात्	२०८	न मांसभक्षणे दोषः	१६०
न निर्वपति पञ्चानां	७८	न मित्रकारणाद्राजा	२७६
[न निर्वपति यः श्राद्धं]	८६	न मुक्तकेशं नासीनं	२०८
न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः	३१५	न मुखैर्नावलिप्सौश्च	१२२
न निशान्ते परिश्रान्तः	१२८	[न मूत्रमुण्डः कर्तव्यः]	२८१
न निष्क्रयविसर्गाभ्याम्	२९२	न मूत्रं पयि कुर्वीत	१२१
न नृत्येदथवा गायेत्	१२३	न मृल्लोष्टं च मृदूनीयात्	१२४
न पक्ष्यदिप्रेष्यनास्त्रीं	६७	न यज्ञार्थं धनं शूद्रात्	३५५
न पक्ष्येत्प्रसवन्तीं च	१२१	नयेत्तयाऽनुमानेन	२३४
न पाणिपादचपलः	१३९	नरकाकस्तराणां च	३७६
न पादेन स्पृशेदन्नं	१०३	नरके हि पतन्त्येते	३५६
न पादौ धावयेत्कांस्ये	१२३	नरकं कालसूत्रं च	१२७

प्रतीकानि	पद्याङ्काः	प्रतीकानि
[नरकं समवाप्नोति]	२५	नश्यतां विनिपाते तौ
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति	१२७	नश्यन्त हव्यकव्यानि
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्	१२६	न श्रमात् न कामार्तः
न राज्ञामघदोषाऽस्ति	१६९	न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं
नरोधोद्वराहैश्च	३८२	न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति	३२२	नष्टं देवलके दत्तं
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नी	६७	नष्टं विनष्टं कृमिभिः
न लङ्घयेद्वत्सतन्त्री	१२०	न स राज्ञा नियोक्तव्यः
न लोकवृत्तं वरीत	११६	न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः
नवम्यां वै चौकशफान्	११०	न ससत्त्वेषु गर्तेषु
न वर्धयेदवाहानि	१६६	न साक्षी नपतिः काट्यो
नवाग्रमद्यान्मांसं च	११८	न साहसिकदण्डघ्नौ
न वारयेद् गां धयन्तीं	१३३	न सोदन्नपि धर्मेण
न वायंपि प्रयच्छेत्तु	१४०	न सोदेत्स्नातको विप्रः
न वासोभिः सहाजलं	१३२	न सुहं न विसन्नाहं
न विगर्ह्य कथां कुर्यात्	१२४	न संभाषां परस्त्रोभिः
न विण्मूत्रमुदीक्षेत	१२९	न संवसेच्च पतितैः
[न विद्यमानमेवं वै]	१४९	न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः
न विद्यमानेष्वर्थेषु	११६	न संहताभ्यां पाणिभ्यां
न विप्रदुष्टभावस्य	४२	न सांपरायिकं तस्य
न वप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु	६७०	न स्कन्दते न व्यथते
न विवादे न कलहे	१३१	न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा
न विवाहविधावुक्तं	२९४	न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो
[न विश्वसेदविश्वस्तम्]	२१०	न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः
न विस्मयेत तपसा	१४७	न स्याद्वाक्चपलश्चैव
[न वेदबलमाश्रित्य]	४०५	न स्वर्गाच्च्यवते लोकात्
नवेनानर्चिता ह्यस्य	११८	न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं
न वै कन्या न युवतिः	३५६	न स्वामिना निसृष्टोऽपि
नवैतान् स्नातकान् विद्यात्	३५२	न हायनैर्न पलितैः
न व स्वयं तदङ्गीयात्	८३	न हि तस्यास्ति किञ्चित्सर्वं
न वृथा शपथं कुर्यात्	२४४	न हि दण्डाद् ऋते शक्यः
न वृद्धो न शिशुर्नैको	२३७	न हि शूद्रस्य यज्ञेषु
न शक्यो न्यायतो नेतुं	२००	न हि हस्तावसृग्दिग्धौ
न शूद्रराज्ये निवसेत्	१२३	न हि स्याद् ब्राह्मणान्गाश्च
न शूद्राय मतिं दद्यात्	१२६	न हीहशमनायुष्यं
न शूद्रे पातकं किञ्चित्	३५१	न होढेन विना चौरम्
न शोचन्ति तु यत्रौता	७६	न हृष्यति ग्लायति वा
न समश्रूणि गतान्यास्यं	१७६	न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्
नश्यतीषुर्यथा विद्धः	२९२	न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
नाकन्यासु कचिन्मृणां	२६०
नाकृत्वा प्राणिनां द्विर्सा	१५९
नाक्रामेत्कामतच्छ्रयां	१३३
नादौः क्रीडेत्कदाचिन्	१२५
नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च	१२
नामिदंदाह रोमापि	२४२
नामि मुखेनोपधमेत्	१२२
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः	३२०
नाज्ञातेन समं गच्छेत्	१३४
नातसाधिवधे दोषो	२७७
नात्तादुष्यत्यदन्नाद्यान्	१५६
नातिक्रयं नातिसायं	१३४
नातिप्रगे नाति साधं	१२३
[नातिस्यूलां नातिकृशां	६७
नातिसांवत्सरं वृद्धि	२५०
नात्मानमवमन्येत	१३३
नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या	१६३
नाददीत नृपः साधुः	३२१
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति	२७४
नाद्याच्छृङ्खलस्य पकान्नं	१४६
नाद्याद्विधिना मांसं	१५७
नाधर्मश्चरितो लोके	१३८
नाधर्मोणागमः कश्चित्	१९
नाधार्मिके वसेद् ग्रामे	१२३
नाधिकं दशमादद्यात्	३०७
नाधीयीत श्मशानान्ते	१३१
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा	१३०
नाधीयीताश्ममारुढः	१३१
नाध्यधीनो न वक्तव्यो	२३७
नाध्यापनाद् योजनाद् वा	३४८
नानारूपाणि जायन्ते	२९१
नानाविधानां द्रव्याणां	१७२
नानिष्टा नवसत्येष्ट्या	११८
नानुरोधोऽस्त्यनव्याये	१४४
नानुशासनवादाभ्यां	१८८
नानुशुभ्रम् जात्वेतत्	२९९
नाक्षयन्तीं स्वके नेत्रे	१२१
[नान्तरा भोजनं कुर्यात्]	३५
नाश्रमथादेकवासा	१२१

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
नाभ्यदन्येन संस्पृष्टः	२५७
नाभ्यस्मिन् विधवा नारी	२९४
नाभ्योत्पन्ना प्रजास्तीह	१७९
नापृष्टः कस्यचिद् द्रव्या	४५
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा	१३२
नात्रह्य क्षत्रमृच्छोति	३३०
नात्राक्षणे पुरीं शिष्यः	६४
नाभितन्देत मरणम्	१८७
नाभिवाद्यः स विदुषा	४८
नाभिव्याहारयेद् धृष्ट	५४
नामजातिग्रहं त्वेषाम्	२६६
नामधेयस्य ये केचित्	४७
नामधेयं दशम्यां तु	३१
[नाममात्रेण मुच्येत]	२०९
नामुत्र हि सहायार्थं	१४८
नामेधयं प्रक्षिपेदग्नौ	१२२
नाम्नां स्वरूपभावो हि	४७
नायन्त्रितस्त्रिदोऽपि	४६
नायुवव्यसनप्राप्तं	२०८
नायुव्यमानं पदमन्तं	२०८
[नारायणपरोव्यक्ता]	६
नारं स्पृष्ट्वाऽस्त्य सस्नेहं	१६८
नारि न मित्रं यं विद्यात्	८९
नारी यानानि वस्त्रं वा	७५
नारुन्तुदः स्यादातोऽपि	५३
नार्तोनाप्यवमन्तव्या	६१
नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो	१३७
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रात्	१४८
नार्थसम्बन्धिनो नासा	२३७
नालोमिकां नातिलोमां	६५
नावमन्येत ते भूष्युः	१३३
नाविनीतौभेजेद् धुर्यः	१२४
नाविस्पृष्टमधीयीत	१२८
नावेद्विहितां द्विर्सा	१५८
नाशयन्त्यागु पापानि	३८९
नाशनन्ति पितरस्तस्य	१४९
नाशनन्ति पितृदेवास्तत्	६९
नाशनीयाद्भार्यया साधं	१२१
नाशनीयात्सन्धिवेलायां	१२२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
नाश्रोत्रियतते यज्ञे	१४३	निन्दितेऽहनि सायाह्ने
नासीनो न च भुञ्जानो	५७	निन्दितौ निन्दिता नृणां
[नासूर्यं हि व्रजेन्मार्गम्	१८७	निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च	१३७	नन्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता
नास्ति सत्यात्परो धर्मो	२४०	नन्यव सा भवेत्लोके
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रोः	२८८	निपानकर्तुः स्नात्वा तु
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो	१७८	निषधनीयात्तथा सीमां
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेत्	१२३	निमज्जतश्च मत्स्यादान्
नास्य कश्चिद्वसेद् गेहे	१९८	निमन्त्रयेत् त्रयवरान्
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः	१६३	निमन्त्रिताम् हि पितरः
नास्य छिद्रं परो विधात्	२१०	निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये
नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति	३५१	निमेषा दश चाष्टौ च
नास्त्रमापातयेज्जातु	१०३	निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानात्
निक्षिप्तस्य धनस्यैव	२५६	नियतात्मा हविष्याशी
निक्षेपस्थापहरणम्	३६०	नियतो वेदमभ्यस्य
निक्षेपस्थापहर्तारं तत्समम्	२५६	नियम्य प्रयतो वाचमभि
निक्षेपस्थापहर्तारं निक्षेप्तारम्	२५५	नियम्य प्रयतो वाचं संवी
निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु	२५५	नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्
निक्षेपोपनिधी नित्यं	२५६	नियुक्तस्तु यथान्यायं
निक्षेपो यः कृतो येन	२५६	नियुक्तायामपि पुमान्
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुः	२६६	नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा
निगूढचारिणश्चान्यान्	३२३	नियोजयत्यपत्याथं
निगूढ दापयेच्चौनं	२६०	नियोजयेद्धर्मनिष्ठान्
निग्रहेण हि पापानाम्	२७१	निरन्वयं भवेत्स्तेयं
निग्रहं प्रकृतीनां च	२२०	निरन्वये शतं दण्डः
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम्	१७४	निरन्वयोऽनपसरः
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्	५७	निरये चैव पतनं
नित्यमुद्यतदण्डस्य	२१०	निरस्य तु पुमाञ्छुक्रम्
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	२१०	निरादिष्टघनश्चेत्तु
नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः	२०४	निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च
नित्यं क्षात्राण्यवेक्षेत	११७	निरुच्यमानं प्रशनं च
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः	१७४	निरोधनेन बन्धेन
नित्यं संवृतसंवार्यः	२१०	निर्धाते भूमिचलने
नित्यं स्थितस्ते हृद्येषः	२४१	निर्दया निर्गमस्काराः
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यात्	५५	निर्देशं ज्ञातिमरणम्
नित्यानध्याय एव स्यात्	१२९	निर्दिष्टफलभोक्ता हि
निधीनां तु पुराणानां	२३३	निर्भयन्तु भवेद्यस्य
त्रिनीषुः कुलमुत्कर्षं	१४९	निर्मलाः स्वर्गमायान्ति
निन्दितेभ्यो धनादानम्	३६३	निर्लोपं काञ्चनं भाण्डम्

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
निर्वर्ततास्य यावद्विः	२०४
निवृत्तचूडकानां तु	१६३
निर्वृत्य तु प्रती प्रेतात्	१६८
निवर्तन्ते द्विजातीनां	३७३
निवर्तोरैश्च तस्मात्तु	३८०
निवेद्य गुरवेऽभ्युयात्	३५
निवृत्तं सेवमानस्तु	४०३
निःश्रेयसं कर्मणां च	२५
निःश्रेयसं धर्मविधि	३९१
निषादस्त्री तु चण्डालात्	३३९
निषादो मार्गवं सूते	३३९
निषादः शुद्रकन्यायां	३३४
निषिद्धो भाषमाणस्तु	२७९
निषेकादिदमशानान्तः	२९
निषेकादोनि कर्माणि	५०
निष्कामज्ञानपूर्वं तु	४०३
निष्पद्यन्ते च सस्योनि	३२१
निसर्गजं हि तत्तस्य	२८५
निस्तारयति दुर्गाच्च	८२
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यः	३५२
नीचं शय्यासनं चास्य	९८
नीहारे बाणशब्दे च	१३०
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं	१२०
नेष्टवन्नविकारैश्च	२३१
नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन	११६
नैत्यके नास्त्यनध्यायः	४४
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्	६०
नैनः किञ्चिद्वाप्नोति	२९८
नैऋतीं दिशमातिष्ठेत्	३६९
नवं कुर्यां पुनरिति	३८७
नैवाहः पैतृकं रिक्तं	३०६
नैष चारणदारेषु	२७८
नैःश्रेयसकरं कर्म	४०२
नैःश्रेयसमिदं कर्म	४०६
नृणामकृतचूडानाम्	१६३
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा	२०९
नृपतौ कोशराट् च	२०५
नृपाणामक्षयो ह्येषः	२०७
नृयज्ञं पितृयज्ञं च	११७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
नृप्रशंसत्यश्वत्थं यः	३३८
नौकप्रामोक्षमत्रिधि	८२
नौकः प्रपद्येताज्वानं	१२३
नौकः सुप्याच्छ्रुत्यगोहे	१२२
नैतारूपं परीक्षन्ते	२८८
नैतौरपूनीविधिवद्	३३
नोच्छिन्नादात्मना मूलं	२१६
नोच्छिष्टं कस्यचिदद्यात्	३३
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	१७५
नोत्पादकः प्रजाभागी	२९२
नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं	२३४
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्	१२३
नोदक्ययाऽभिभाषेत	१२२
नोदाहरदस्य नाम	५८
नोद्वेहेत्कपिलां कन्यां	६७
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	२९४
नान्मत्ताया न कुञ्चिन्या	२५८
नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि	१२०
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः	६८
नोपसृष्टं न वारिस्थं	१२०
नोपेक्षेत क्षणमपि	२७५
न्यस्तक्षत्रा महाभागा	९८
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु	१०१
प	
पक्षिदृष्टयोः परं तेजः	४०८
पक्षाङ्गानां च सर्वेषां	२७७
[पक्षाद्यादिषु निर्दिष्टान्]	१११
पक्षान्तयोर्वाप्यदनीयात्	१८३
पक्षिगन्धौषधीनां च	३५८
पक्षिणां पोषको यश्च	९३
पक्षिदार्धं गवाघ्रातम्	१७४
पञ्च कृष्णलको मायः	१२४७
पञ्च कलसा महायज्ञा	७८
पञ्च पञ्चनृते हन्ति	२४२
पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः	३९७
पञ्चयज्ञविधानं च	७७
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे	२८३
पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा	३७५
पञ्चसूना गृहस्थस्य	७७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्याः	७१	पद्मेन चैव व्यूहेन
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु	४९	पयो घृतं वाऽऽमरणाद्
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके	२७३	पयोमूलफलैर्वाऽपि
पञ्चाशत् भवेद् दण्डः	२७०	[पयः पिबेत् त्रिपलं]
पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्ड्यः	२६६	पयः पिबेत् त्रिरात्रं वा
पञ्चाशद्भाग आदेयो	२१४	परकीयनिपानेषु
पञ्चैतान्यो महायज्ञान्	७८	परदारभिमर्शेषु
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति	८७	परदारेषु जायेते
पणस्य दशमे भागे	२६०	परदारोपसेवा च
पणा द्वादश दाप्यश्च	२६०	परद्रव्येष्वभिधानम्
पणा द्वादश दाप्यः स्याद्	२६०	परधर्मेण जीवन्हि
पणानां द्वे शते सार्धो	२४७	परपत्नी तु या स्त्री स्यात्
पणो देयोऽवकृष्टस्य	२१३	[परपाकान्नपुष्टस्य]
पणं यानन्तरे दाप्यं	२८४	[परपूर्वासु पुत्रेषु]
पतत्यज्ञानतो विप्रः	३७९	[परपूर्वासु भार्यासु]
पतस्त्रिणावलीढं च	१४३	[परप्रवृत्तिज्ञानार्थं]
पतितस्योदकं कार्यम्	३८०	परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो
पतितां पङ्कलग्नां वा	३७०	परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां
पतितैः संप्रयुक्तानां	३७९	परलोकं नयत्याशु
पतितौ भवतो गत्वा	२९४	परलोकसहायार्थं
[पतितं पतितेत्युक्त्वा]	२६७	परस्परस्य दारेषु
पतिलोकमभीप्सन्ती	१७८	परस्परविरुद्धानां
पतिव्रता धर्मपत्नी	१०७	परस्परस्यानुमते
पतिव्रतासु च स्त्रीषु	२३१	परस्परादिनः स्तेनाः
पतिसेवा गुरौ वासः	३८	[परस्परेषु प्रवेशात्]
पतिं या नाभिचरति	१८०	परस्य चैते बोद्धव्याः
पतिं या नाभिचरति	२९०	परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्
पतिं शुश्रूषते येन	१७८	परस्य पत्न्या पुरुषः
पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वम्	१७९	परस्य विपरीतं च
पतिभार्यां सम्प्रविश्य	२८७	परस्त्रियं योऽभिवदेत्
पत्नीन्प्रजानामसृजं	१२	पराको नाम कृच्छ्रोऽयं
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात्	९९	पराङ्मुखस्याभिमुखो
पत्यौ जीवति या तु स्त्री	१७८	पराजयश्च संग्रामे
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिः	३१९	परामप्यापदं प्राप्तः
पत्यौ जीवति वृत्तायाः	३१४	[परिक्लेशेन महता]
पञ्चशकृत्पणानां च	२१४	परिच्युतेषु तत्स्थानात्
पथि क्षेत्रे परिवृते	२६२	परिसुष्टेन भावेन
पदान्यष्टादशैतानि	२२८	परित्यजेदथकामौ
पदा मस्तकमाक्रम्य	३९७	परित्यजेन्नृपो भूमिं

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
परिपूतेषु धान्येषु	२७४	पश्चिमां तु समासोनो मर्ल	४३
परिपूर्णं यथा चन्द्रम्	३२९	पश्चिमां तु समासोनः सम्य	४३
परिभाषणमहंति	३२९	पश्चिमोत्तरपूर्वस्तु	१६९
[परिभूताभिरद्भिस्तु]	१८७	पाकपञ्चविधानेन	३७१
परिभोक्ता कृमिर्भवति	५८	पाठीनरोहितावाद्यौ	१२३
परिवेत्ता स विज्ञेयः	९४	पाणिप्रहणसंस्कारः	७३
परिवित्तिताऽनुजेऽनूढे	३६०	पाणिप्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव	२६०
परिवित्तिः परिवेत्ता	९५	पाणिप्रहणिकामन्त्राः निवर्त	२६१
परिवेषयत प्रयतो	१०२	पाणिग्राहस्य साध्वी चो	१७८
परोक्षिताः स्त्रियश्चैनं	२२६	पाणिभ्यां तूपसंगृह्य	१०२
परोवादात्खरो भवति	५८	पाणिमुद्यम्य दण्डं वा	२६८
परेण तु दशाहस्य	२६०	[पात्रभृतो हि यो विप्रः]	१४६
[परैरहार्याञ्छुद्वांश्च]	२०४	पात्रस्य हि विशेषेण	२०३
[परोक्षं सत्कृपापूर्वं]	५८	(पात्रे प्रदीयते यस्तु)	२०८
पर्याप्तभोगा धमिष्ठा	७३	पादयोदादिकायां च	२६८
पर्युक्षणाद् धूपनादा	१७३	पादस्पर्शास्तु रक्षांसि	१०३
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनं	७३	पादेन प्रहरन्कोपात्	२६८
पलं सुवर्णाश्चत्वारः	२४७	पादो धमस्य कर्तारं	२३०
पलाण्डुं गृज्जनं चैव	१५५	पादं पशुश्च योपिच	२८२
पलालभारकं षण्ढे	३७३	पादः सभासदान्सर्वान्	२३०
पवित्रं दुष्यतीत्येतत्	३४७	पानमक्षाः स्त्रियश्चैव	२०२
पवित्रं यच्च पूवाकं	१०७	पानं दुर्जनसंसर्गः	२८८
पशवश्च मृगाश्चैव जपन्वा	३९७	पापकृन्मुच्यते पापात्	३८३
पशवश्च मृगाश्चैव व्याला	१३	पापरोगीक्ष सहस्य	९५
पशुना त्वयनस्यादौ	११८	पापरोग्यभिदास्तश्च	९३
पशुमण्डूकमार्जार	१३२	पापान् संयान्ति संसारान्	३९८
पशुवत्क्षौद्रघृतयोः	२४२	पापान्संसृत्य संसारान्	४०१
पशुषु स्वामिनं चैव	२६१	पायसं मधुसपिण्यां	१०२
पशुषु स्वामिनां दद्यात्	२६२	पायूपस्थं हस्तपादं	४९
[पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थो तु]	११०	पारदाः पङ्कवाश्चोनाः	३४०
[पशून्गोश्वपुरुषाणां]	२४२	पारुष्यमनृतं चव	३९२
पशून्मृगान्मनुष्यांश्च	१३	पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य	२२३
[पशूनामप्यनाख्याने]	२६०	पाषण्डगणधर्मांश्च	२५
पशूनां रक्षणं चैव	२८४	पाषण्डमाश्रितानां च	१६८
पशूनां रक्षणं दानं	२०	पाषण्डिनो विकर्मस्यान्	११९
पशूनां हरणे चैव	२७३	पांसुवर्षे दिशां दाहे	१३०
पश्चाच्च न तथा तत्स्यात्	२५९	पिण्डनिर्वापणं केचित्	१०७
पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्	३१७	पिण्डान्वाहार्याकं श्राद्धं	८६
पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते	२६२	पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां	१०१

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
[पिण्डैर्बर्हिषदः प्रीताः]	९९	पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत	३६७
पितरश्चैव साध्याश्च	३९८	पुण्ये तिथौ सुहूर्ते वा	३९
पितरस्तावददनीत	१०४	पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य	१९५
पिताऽऽचार्याः सुहृन्माता	२७४	पुत्रका इतिहोवाच	५१
पितापुत्रौ विजानीयाद्	४९	पुत्रदारस्य वाप्येनं	२४४
पिता प्रधानं प्रजने	३०२	पुत्रदारात्ययं प्राप्तः	३४७
पितामहो वा तच्छ्राद्धं	१०२	पुत्रप्रतिनिधीनाहुः	३११
पिता यस्य निवृत्तः स्यात्	१०२	पुत्रवच्चापि वर्तोरन्	३००
पिता रक्षति कौमारे	२८६	पुत्राणां भर्तरि प्रेते	१७७
पिता वै गार्हपत्योऽग्निः	६२	पुत्रान् द्वादश यानाह	३०८
पिता हरेदपुत्रस्य	३१२	पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः	३३५
पितुर्भगिन्यां मातुश्च	४९	पुत्रिकायां कृतायान्तु	३०४
पितुः स नाम सङ्कीर्तनं	१०२	पुत्रेण लोकान् जयति	३१५
पितृदेवमनुष्याणाम्	४०४	पुत्रे राज्यं समासृज्य	३३०
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः	७६	पुत्रेषु भार्या निक्षिप्य	१८१
पितृभ्यो बलिशेषं तु	८१	पुत्रे सर्वं समासृज्य	१५०
पितृभ्यो विधिवद् दत्तं	१०८	पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं	३१०
पितृयज्ञं तु निवेत्ये	८६	पुत्रं प्रत्युदितं सज्जिः	२९०
पितृवेदमनि कन्या तु	३१०	पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायाम्	३०२
पितृणामनृणश्चैव	३००	पुनः संस्कारमहन्ति	३७६
पितृणां तस्य तृप्तिः स्यात्	९०	पुनर्दारक्रियां कुर्यात्	१८०
पितृणां मासिकं श्राद्धं	८६	पुनाति पर्द्धिं वंश्यांश्च	२३
पितृन्श्राद्धैश्च नृनन्नैः	७९	पुत्राग्नौ नरकाद् यस्मात्	३०५
पितृश्चैवाष्टकास्वचैत्	१३५	पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे	७४
पितेव पालयेत् पुत्रान्	३००	पुमांसं दाहयेत् पापं	२८०
पित्राद्यन्तं त्वीहमानः	९९	(पुराणं मानवो धर्मः)	४०६
पित्रा भर्त्रा सुतौर्वापि	१७७	पुराणेष्वपि यज्ञेषु	१५५
पित्रा विवदमानश्च	९३	पुरुषं व्यञ्जयन्तीह	३४१
पित्रे न दद्याच्छुलकन्तु	२९८	पुरुषस्य द्वियाश्चैव	२८६
पित्र्यमानिधनात्कार्यं	११०	पुरुषाणां कुलीनानां	२७३
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते	९१	पुरोडाशांश्चरुंश्चैव	१८२
पित्र्ये राज्यहनी मासः	१७	पुरोहितं च कुर्वीत	२०६
पित्र्ये स्वदितमित्येव	१०६	पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्राः	९८
पित्र्यं वा भजते शीलम्	३४२	पुलाकाश्चैव धान्यानां	३५१
पिशुनानृतिनोश्चाह्नं	१४४	पुष्कलं फलमाप्नोति	८७
पिशुनः पौतिनासिक्यम्	३५८	पुष्पमूलफलानां च	३७८
पीडनानि च सर्वाणि	३२७	पुष्पमूलफलौर्वापि	१८३
पीत्वापोऽप्येष्यमाणश्च	१७७	पुष्पिणः फलिनश्चैव	१४
पुक्कस्यां जायते पापः	३३९	पुष्पेषु हरिते धान्ये	२७४

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
पुण्ये तु छन्दसां कुर्यात्	१२८	पौत्री मातामहस्तेन	३२४
पूजयित्वा ततः पश्चाद्	८४	पौनर्भवश्च कागद्वच	९०
पूजयेदशनं नित्यं	३६	पौनर्भवेन भद्रां मा	३१०
पूजयेद्द्रव्यकव्येन	११९	पौर्विकी संस्मरन्नाति	१३९
पूजितं द्यशनं नित्यं	३६	पौर्वचल्याच्चलचित्ताच्च	२८८
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च	३४४	प्रकल्प्या तस्य तैर्भुक्तिः	३५१
पूज्या भूषयितव्याश्च	७३	प्रकाशनेतृ तास्यशर्मन्	३२८
पूयं चिकित्सकस्यान्नं	१७५	प्रकाशवच्चकास्तेषां	३२२
पूर्णविंशतिवर्णेन	७९	प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा	३३३
पूर्णे चानस्यनस्थनां तु	३७४	प्रकाशादवाप्रकाशाद्वच	३३०
पूर्वभुक्त्या च सततं	२६४	प्रकृत्यान्तं यथाशक्ति	८४
पूर्णमाक्षारितो दोषैः	२७७	प्रक्षालनेन त्वल्पानां	१३३
पूर्वाह्न एव कुर्वीत	१३९	प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य	१०८
पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा	९७	प्रचेतसं वसिष्ठं च	१२
पूर्वं दोषानभिख्याप्य	२४८	प्रच्छन्नापा जप्येन	१७१
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानी	३२७	प्रच्छन्नवच्चकास्तेन	३३१
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्या	२०२	प्रच्छन्ने वा प्रकाशं वा	३१९
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीम् ४३		[प्रच्छन्नानि च पायानि]	१५१
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले १२८		प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा	३३२
पृथक्पृथक्वा मिश्रौ वा	७१	[प्रजनं स्वेषु दारेषु]	३४२
पृथग् ब्राह्मणकल्पाभ्याम्	३९१	प्रजनार्थं महाभागाः	२८९
पृथग्विवर्धते धर्माः	३००	प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः	२१८
पृथिवीमपि चैवैमां	२३	प्रजानां परिरक्षार्थं	१६९
पृथुस्तु विनयाद्राज्यं	२०१	प्रजानां रक्षणं दानं	३०
पृथोरपीमां पृथिवीम्	२९२	प्रजापतिरिदं शास्त्रम्	३८८
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयात्	२३९	प्रजापतिर्हि वैदयाय	३३१
पृष्टोऽप्यव्ययमानस्तु	२३६	(प्रजायां रक्ष्यमाणायां)	२८७
पृष्ठा स्वदितमित्येवं	१०६	प्रजा रक्षन्परं शक्त्या	३२०
पृष्ठतस्तु शरीरस्य	२७०	प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति	१९९
पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत	८१	प्रजास्तमनुवतेन्ते	२२३
पैतृकन्तु पिता द्रव्यम्	३१६	प्रजेप्सिताधिगन्तव्या	२९४
पैतृचसेर्यो भगिनीम्	३७८	प्रजा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते १२०	
पैत्रिको दण्डदासश्च	२८६	प्रजा तेजो बलं चक्षु रायुश्चैव प्रहोयते १२०	
पौलवौदुम्बरौ वैदयो	३४	प्रजां यशश्च कीर्तिं च	१८८
पौशाचश्चासुरश्चैव	७०	प्रणतं प्रति पृच्छेयुः	३८५
पौशुन्यं साहसं द्रोह	२०२	प्रणम्य तु शयानस्य	६७
पौण्ड्रकाश्चौद्रविडाः	३४०	प्रणम्य लोकपालेभ्यः	२३१
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न	३०४	प्रणष्टस्वामिकं रिक्थम्	२३२
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषः	३०५	प्रणष्टाधिगतं द्रव्यं	२३०

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च	३३०
प्रणेतुं शक्यते दण्डः	२००
प्रतापयुक्तस्तेजस्वी	३२९
प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं	३२६
प्रतिकूलं वर्त्तमाना	३३७
प्रतिगां प्रतिवातं च	१२२
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु	१४०
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान्	१३०
प्रतिगृह्य पुटेनैव	१८४
प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यम्	३९०
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं	३५
प्रतिग्रहनिमित्तं च	३४९
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	१४०
प्रतिग्रहस्तु क्रियते	३४८
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः	३४८
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयान्	३४९
प्रतिग्रहाद् याजनाद् वा	३४८
[प्रतिग्रहेण शुद्धेन]	८२
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु	१४०
प्रतिग्रहं पिबेदुष्णान्	३८४
प्रतिपूज्य यथान्यायं	१
प्रतिबुद्धश्च सृजति	१८
प्रतिभागं च दण्डं च	२७१
प्रतिभाव्यं वृथादानम्	२५२
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव	९२
प्रतिवातेऽनुवाते च	५८
प्रतिश्रवणसम्भाषे	५७
प्रतिषिद्धापि चेद्या तु	२९७
प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्	५९
प्रतीपमेतद् देवानां	१४३
प्रतीपमेते जायन्ते	३३५
प्रतुदाञ्जालपादाश्च	१५३
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थः	२९३
प्रत्यक्षं चानुमानञ्च	४०५
प्रत्यगेव प्रयागाच्च	३०
प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च	१२२
प्रत्यहं कल्पयेद् वृत्तिः	२१३
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	२२८
प्रत्यहं लोकयात्रायाः	२८९

प्रतीकानि
प्रत्याहारेण संसर्गान्
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः
प्रत्युवाचाचर्य ताप्सवान्
प्रत्येकं कथिता ह्येताः
प्रथमं तत्प्रमाणानां
प्रथमेऽद्वे तृतीये वा
प्रथिता प्रेतकृत्येषा
प्रदक्षिणं परोत्याग्निं
प्रदक्षिणानि कुर्वीत
प्रदद्यात्परिहाराश्च
प्रपितामहास्तथादित्यान्
प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषां
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च
प्रभुः प्रथमकल्पस्य
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं
प्रमाणं चैव लोकस्य
प्रमाणानि च कुर्वीत
प्रमापयेत्प्राणभृतः
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं
प्रयच्छेन्नग्निर्कां कन्याम्
(प्रयाति शूकरीं योनिं)
प्रयुक्तं साधयेदर्थं
प्रयुज्यते विवाहेषु
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां
प्रयोगः कर्मयोगः
प्रवर्त्तमानमन्याये
प्रवासयेदण्डयित्वा
प्रविशेद् भूमिमेतेषां
प्रविशेद्भोजनार्थं च
प्रविश्य सर्वभूतानि
प्रवृत्तां कर्म संसेव्य
प्रवृत्तां च निवृत्तां च
प्रवृत्तिरेषा भूतानां
प्रशान्तमिव शुद्धामं
प्रशासितारं सर्वेषाम्
प्रष्टव्या सोमलिङ्गानि
प्रसक्तश्चेन्द्रियाथेषु
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तत

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
प्रसन्न कन्याहरणं	७२
प्रसवे च शुचिर्वत्सः	१७४
प्रसाधनोपचारज्ञम्	३३८
प्रहर्षयेद्वलं व्यूह	२२३
[प्राक्संस्कारप्रमोतानाम्]	१६३
प्राकारस्य च भेदारम्	३२६
प्राक्कूलान्पर्युपासीनः	३९
प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसः	३१
प्राचीनावीतना सम्यक्	११०
प्राजकश्रेष्ठवेदासः	२६९
प्राजापत्यमदत्त्वाधम्	३५७
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं	३७०
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम्	१८६
प्राज्ञं कुलीनं शूरे च	२२५
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यात्	१४०
प्राङ्बिवाकोऽनुयुजीत	२३९
प्राणभृत्यु महत्स्वधं	२७०
प्राणवाय्विकमात्रः स्यात्	१६९
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं	१५६
प्राणानप्सु त्रिरायम्य	३७५
प्राणानेषामुमिच्छन्ति	११८
प्राणान्तं परिरक्षार्थं	३४८
प्राणायामाः प्राङ्मणस्य	१९०
प्राणायामेदं देहं दोषान्	१९१
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः	३९
प्राणिभिः क्रियते यस्तु	३१८
प्राणि वा यदि वाऽप्राणि	१३१
प्रातिलोम्येन जायन्ते	३३५
प्रातिवेदयानुवेदयो च	२८२
प्रादुर्भूतेष्वग्निषु तु	१२९
प्राधीते शतसाहस्रं	२०७
प्रापणात्सर्वकामानां	४२
प्रासापरावास्ताऽभ्याः स्युः	२७०
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानः	३५८
प्राप्यौतत्कृतकृत्यो हि	४०४
प्रायश्चित्तमकुर्वानो	६१
प्रायश्चित्तां चिकीर्षन्ति	३८१
प्रायश्चित्तन्तु कुर्याणाः	३२०
प्रायश्चित्तोपतां प्राप्य	३५८

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
प्रायश्चित्ते तु चरिते	३८१
[प्रायो नाम तपः प्रोक्तम्]	३५८
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि	३७६
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा	३६३
प्रियं च नाग्नं दूयात्	१३४
प्रियो भवति लोकस्य	२३४
प्रियेषु त्वेषु मुक्तः	१९२
[प्रीयन्ते पितरश्चास्य]	१११
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा	२९०
[प्रेक्षश्च तमृणं दाप्यः]	२५०
प्रेतनिर्यातकश्चैव	९४
प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि	१६०
प्रेतहारैः समं तत्र	१६२
प्रेते राजनि च उद्योतिः	१६६
प्रेत्येह च सुखोदकांश्च	२८९
प्रेत्येह चेदशा विप्रा	१४१
प्रेष्यान्वार्युषिकांश्चैव	२४३
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च	९२
प्रेष्यासु चैकमकासु	२७९
प्रोक्षणं संहतानां च	१०२
प्रोक्षणात्पुणकाष्ठं च	१७३
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं	१५६
प्रोक्षिते त्वविधायैव	२९६
प्रोक्षितो धर्मकार्यार्थम्	२९६
फ	
फलदानान्तु वृक्षाणाम्	३७४
फलन्त्यनुयुगं लोके	२०
फलन्त्यनभिसन्वाय	२९३
फलपुष्पोद्भवानां च	३७४
फलमूलाद्यनैर्मज्जैः	१६०
फलं कतकवृक्षस्य	१९०
फलौघः कुसुमस्तेयं	३६२
फालगुनं वाऽथ चौत्रं वा	२२१
ब	
बको भवति हृत्वाग्निम्	४००
बकं चैव बलाकां च	१५३
बन्धनानि च काष्ठानि	४०२
बन्धानि च सर्वाणि	३२३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
बन्धुप्रियवियोगांश्च	४०२	बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन
बभूवुर्हि पुरोडाशा	१९९	बुध्येतारिप्रयुक्तां च
बलवानिन्द्रियग्रामः	६०	बौजिकं गार्भिकं चैनो
बलवाञ्जायते वायुः	१८	बौजिकादभिसम्बन्धात्
बलस्य स्वामिनश्चैव	२१९	बोडालव्रतिको ज्ञेयो
बलाद्वत्तं बलाद् भुक्तं	२९३	ब्रह्मक्षत्रियविद्योनिः
बलं सञ्जायते राज्ञः	२६३	ब्रह्म क्षेत्रं च संपृक्तं
बहवश्चेत्तु सदृशाः	३११	ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका
बहवोऽविनयाद्गृष्टा	२०१	ब्रह्मणा च परित्यक्ता
बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्	२६२	ब्रह्मणो ग्रहणं ज्ञैव
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह	३४८	ब्रह्मणा प्रणवं कुर्यात्
बह्वीषु चौकजातानां	३०६	ब्रह्मचारिगतं भौक्ष्यं
बहुत्वं परिगृह्णीयात्	२३८	ब्रह्मचारी गृहस्थश्च
बहून् वर्षगणान् घोरान्	३९८	ब्रह्मचारी तु योऽङ्गनीयात्
बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च	३८१	ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं
बालदायादिकं रिक्तं	२३१	ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्
बालया वा युवत्या वा	१७७	[ब्रह्मचय जपो होमः]
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता	२७१	ब्रह्मचार्यादरेन्नैक्षं
बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु	२३८	ब्रह्मचार्येव भवति
बालवृद्धातुरैर्गोष्ठैः	१३९	ब्रह्म चैव धनं येषां
बालातपः प्रेतधूमः	१२४	ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव
बालाश्च न प्रमीयन्ते	३२१	ब्रह्म जन्म हि विप्रस्य
बाले देशान्तरस्थे च	१६६	ब्रह्म तेजोमयं दण्डं
बालोऽपि नावमन्तव्यो	१९७	ब्रह्मदेयात्मसन्तानैः
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य	५१	ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च
बालः समानजन्मा वा	५९	ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातं
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्	१७७	ब्रह्मवचसकामस्य
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः	२३१	ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा
बिडालकाकाखूच्छिष्टम्	३७७	ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु
बिभर्ति सर्वभूतानि	४०५	ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं
बिभृयादानृशंस्येन	२८५	ब्रह्महत्याकृतं पापं
बीजकाण्डरुहाण्येव	१४	ब्रह्महत्यापनोदाय
बीजक्षेत्र तथैवान्ये	३४३	ब्रह्महत्या सुरापानम्
बीजमेके प्रशंसन्ति	३४३	ब्रह्महा क्षयरो गित्वं
बीजस्य चैव योन्याश्च	२९१	ब्रह्महा च सुरापाश्च
बीजानामुसिविच्च स्यात्	३३१	ब्रह्महा द्वादश समाः
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः	२१	ब्रह्माञ्जलिहृतोऽव्याप्यो
बुद्धिवृद्धिकराण्यांश्च	११७	ब्रह्मान्यौनांश्च सम्बन्धान्
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चौषां	४१	ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रं

प्रसौकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रसौकानि	पृष्ठाङ्काः
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च	३८	ब्राह्मणः शिल्पिपरिषन्त्रैः	२०६
ब्रह्मा विद्मस्त्वजो धर्मः	३९८	ब्राह्मणो ज्ञायमानो हि	२२
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ	१३०	ब्राह्मणो तद्वरेत्कः यां	३१५
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यं	४४	ब्राह्मणो वै स्वपाशाशः	३४
ब्रह्मैव सन्निवन्तु स्यात्	३३०	ब्राह्मणो वै मनुष्याणाम्	२४०
ब्रह्मोज्ज्वला वेदनिन्दा	३६०	ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्	४८
ब्रह्मोद्याश्च कपोः कुर्याद्	१०३	ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं	१११
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रा	३०७	ब्राह्मणं दशवर्षं तु	४९
ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः	३७९	ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि	१०४
ब्राह्मणक्षत्रियार्थ्यां तु	२६७	ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि	३२०
[ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा]	२३३	ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	३३३
ब्राह्मणस्तु सुरापस्य	३७५	ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति	१४९
ब्राह्मणस्त्वनधीयानः	९४	ब्राह्मणः सप्तरात्रेण	३४६
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः	२७५	ब्राह्मणः सम्भवेनैव	३६५
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्	३८७	ब्राह्मण्यामप्यनार्यं तु	३४३
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा	३६१	ब्राह्मदेवार्थगान्धर्व	३७५
ब्राह्मणस्य विशेषेण	३९३	ब्राह्ममेकमहर्ष्यं	१८
ब्राह्मणस्यानुपृष्ट्येण	३०७	ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता	५१
ब्राह्मणस्यैव कर्मैतत्	५७	ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य	१७
ब्राह्मणस्त्वं न हर्त्तव्यम्	३५४	ब्राह्मादिषु विवाहेषु	४३
ब्राह्मणादुप्रकन्यायाम्	३३५	ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत्	७२
ब्राह्मणाद्याश्रया नित्यं	३३२	ब्राह्मेण विप्रस्तीर्णेन	३६
ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायाम्	३३४	ब्राह्मे सुहृत्तुं बुध्येत	१२७
ब्राह्मणान्पयुपासीत	२००	ब्राह्मैर्योनैश्च सम्बन्धैः	९२
ब्राह्मणान् बाधमानन्तु	३२१	ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः	७०
ब्राह्मणान् वेदविदुषः	३५२	[ब्राह्मं कृतयुगं प्रोक्तं]	२८
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था	३४४	ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं	१९३
ब्राह्मणान्पुपपत्तौ च	२४४	ब्राह्मं हुतं द्विजाग्न्याचां	७८
ब्राह्मणाय च रात्रे च	३३१	ब्राह्मं हुतं प्राशितं च	७८
ब्राह्मणायावगूर्यैव	१३७	ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्	२४०
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा दहत्यागा	३४२	ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात्	२३६
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः	३६६	भ	
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव	२८४	भक्षयन्तीं न कथयेत्	३७०
(ब्राह्मणाः पादतो मेघ्याः)	१७६	भक्ष्यभोज्यापहरणे	३७८
ब्राह्मर्णो यद्गुप्तान्तु	२८०	भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च	३२४
ब्राह्मणे चाननूचाने	६४	भक्ष्यान्पञ्चनखेष्व्वाहुः	१५४
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः	२१	भक्ष्याभक्ष्यं च द्वाौचं च	२४
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः	२६७	भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्	१५४
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः	१०४	भक्ष्यं भोज्यं च विविधं	१०२

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
भगवन्सर्ववर्णानां	३	भुक्त्वा चापस्पृशेत्सम्यक्	३५
भग्नं तद्व्यवहारेण	२४९	भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नं	१४५
भजेरन्पैतृकं रिक्तं	२९९	भुज्यमानं परैस्तृष्णीं	२५०
भजेरन्मातृकं रिक्तं	३१४	भुञ्जीयातां ततः पश्चात्	८४
भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्	१३४	[भूतग्रामस्य सर्वस्य)	३
भयाद्भोगाय कल्पन्ते	१९८	भूतं भव्यं भविष्यं च	४०४
भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ	२४५	भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः	२१
भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु	३४८	भूतिकामनरैर्नित्यं	७६
भर्ता तत्सर्वमादत्ते	२०९	भूमावप्येककेदारे	२९१
भर्तारं लब्धयेद् या तु	२७९	भूमिदो भूमिमाप्नोति	१४७
भर्तुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्	२०८	भूमिवज्रमणीमां च	३६०
भर्तुः पुत्रं विजानन्ति	२९०	भूमिं भूमिशयाश्चैव	३४५
भर्तुः शरीरशुश्रूषाम्	२९७	भूमौ विपरिवर्त्तते	१८३
[भर्तृलोकं न त्यजति]	१७८	[भूयो वाप्यतिरिच्येत]	४०९
भवत्पूर्वं चरेद् भैक्षं	३५	भूस्मृणं शिशुकं चैव	१८२
भवत्याचारवाञ्छित्यं	४०९	भृतकाध्यापको यश्च	९२
भवन्त्यायोगवीक्षते	३३९	भृतो नात्तो न कुप्याद्यो	२५९
भवन्मध्यं तु राजन्यः	३५	भृत्या चाध्ययनादानं	३६०
भस्मनाऽग्निर्मृदा चैव	१७२	भृत्यानामुपरोधेन	३५३
भस्मनीव हुतं हव्यं	९६	भृत्यानां च भृतिं विद्यात्	३३२
भस्मीभूतेषु विप्रेषु	८१	भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थं	१५५
भागो यवीयसां तत्र	३१६	भृत्या भर्वान्त प्रायेण	२१३
भाण्डपूर्णानि यानानि	२८४	[भृत्येभ्यो विजयेदर्थान्]	२०९
भाण्डावकाशदाश्चैव	३२४	[भैक्षस्यागमशुद्धस्य]	५६
भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एव	२८५	भैक्षाद्यात्मविशुद्ध्यर्थं	३६२
भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेक्ष्यो	२७०	भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं	५६
भार्यापुरोहितस्तेना	२८१	भैक्षे प्रसक्तो हि यतिः	१८८
भार्यायै पूर्वमारिण्यै	१८०	भोजनाभ्यक्षनाद् दानात्	३४६
भार्यारिक्थापहारी च	२७६	भोजनार्थं हि ते क्षांसन्	८३
भिक्षामप्युदपात्रं वा	८१	भोजयेत्सह भृत्यैस्तौ	८४
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः	१८५	भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि	८६
भिक्षां च भिक्षुषे दद्यात्	८१	भोभवत्पूर्वकं स्पर्शनं	४८
भिक्षुका बन्दिनश्चैव	२७८	भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते	४७
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं	३५	भौमिकैस्ते समा ज्ञेया	१७६
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं	२१६	भ्रातरो ये च संसृष्टाः	३१७
भिन्द्याच्चैव तद्भागानि	३२३	भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा	१३९
भुक्तवत्सु च विप्रेषु	८४	भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्यायाम्	२९३
भुक्तवत्स्वयं विप्रेषु	८४	भ्रातुर्भार्यापसंघादा	४९
भुक्तवान् विहरेच्छौव	२२७	भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां	९५

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
आतृमातृपितृप्राप्तं	३१४
आतृणामविभक्तानाम्	३१७
आतृणामेकजातानाम्	३१९
आतृणां यस्तु नेहेत	३१६
आमरी गण्डमाली च	९३
अणघ्नावेक्षितं चैव	१४३
म	
मक्षिका विप्रुषड्भाया	१६५
मङ्गलाचारयुक्तानां	१३५
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	१३४
मङ्गलादेशवृत्ताश्च	३२२
मङ्गलाथै स्वस्त्ययनम्	१४८
मङ्गल्यं दार्धवर्णान्तं	३२
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्	३२
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य	३७८
मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानाम्	३३१
मणिमुक्ताप्रवालानि	३९९
मणोनामपषेधेच	३२६
मतिपूर्वमनिर्देश्यं	३४५
मत्तक्रुद्धातुराणां च	१४३
मत्तोन्मत्ताताध्यधीनैः	२५२
मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं	१४५
मत्स्यघातो निषादानाम्	३४०
मत्स्योदः सर्वमांसादः	१५४
मत्स्यादाम्बिह्वराहांश्च	१५३
मत्स्यानां पक्षिणां चैव	२७३
मद्यपाऽसाधुवृत्ता च	२९६
मधैर्मूर्तैः पुरीषैर्वा	१७३
मद्यं नीलिं च लाक्षां च	३४६
मधु दंशः पयः काकः	४००
मधुपर्कं च यज्ञे च	१५८
मधुपर्केण सम्पूज्यौ	८५
मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च	१३३
मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे वा	२१६
मध्यमस्य प्रचारं च	२१७
मध्यमं तु ततः पिण्डं	१०७
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः	२४७
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टां	७
मध्वापातो विषास्वादः	३५३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः	९
मनसश्चाप्यहंकारं	८
[मत्स्यत्रिविधं कर्म]	३९३
मनसीभुं दिशः क्षोत्रे	४०८
मनः सृष्टिं विकुरुते	१८
[मनुप्रणीतान् विविधान्]	१
मनुमेकाग्रमासीनं	१
[मनुष्यदुर्गं दुर्गाणां]	२७६
मनुष्यमारणे क्षिप्रं	२७०
मनुष्याणामपि प्रोक्तः	२९४
मनुष्याणां तु हरणे	३७७
मनुष्याणां पशूनां च	२६८
[मनुः स्वायम्भुवो देवः]	४०९
मनोहैरण्यगमस्य	९८
मनोवाग्देहजैर्नित्यं	२३
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं	३८७
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव	२२७
मन्त्रतस्तु सन्तुद्वानि	७७
मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं	२०३
मन्त्रवत्प्राशनं चास्य	३१
मन्त्रवज्रं न दुष्यन्ति	३५१
मन्त्रसम्पूजनार्थं तु	८९
मन्त्रेस्तु संस्कृतानघात्	१५७
मन्त्रैः शाकलहोमीयैः	३९०
[मन्दरस्यापि शिखरं]	२०३
मन्थन्ते वं पापकृतो	२४०
मन्येतारिं यदा राजा	२२०
मन्वन्तराण्यसंख्यानि	१९
ममायमिति यो ब्रूयात्	२३२
ममेदमिति यो ब्रूयात्	२३२
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ	१२
मरुद्भ्य इति तु द्वारि	८०
मर्यादाभेदकञ्चैव	३२६
मलिनीकरणीयेषु	३७२
महती देवता ह्येषा	१९७
महतोप्येनसो मासात्	३९
महर्षिपितृदेवानां	१५०
महर्षिभिश्च देवैश्च	२४४
महाकूलीनमार्यं च	२८३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
महान्तमेव चात्मानं	८
महान्ति पातकान्याहुः	३५९
महान्त्यपि सन्तुष्टानि	६७
महापक्षे धनिन्यार्थं	२५४
महापशूनां हरणे	२७३
महापातकसंयुक्तः	३९०
महापातकिनश्चैव	३८८
महाभूतादि वृत्तौजाः	५
महायज्ञविधानं च	२४
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च	३१
महाव्याहृतिभिर्होमः	३८६
मागधः क्षत्रजातिश्च	३३६
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते	१२८
मातरं पितरं जायां	२६७
मातरं वा स्वसारं वा	३५
मातर्यपि च वृत्तायां	३१७
माता पिता वा दद्याताम्	३०९
मातापितृभ्यामुत्सृष्टम्	३१०
मातापितृभ्यां जामीभिः	१३९
मातापितृविहीनो यः	३१०
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु	६१
[मातामहे त्रिरात्रं तु]	१६३
[मातामहे त्रिरात्रं स्यात्]	१६४
मातामहं मातुलं च	९१
मातामह्या धनात्किञ्चित्	३१४
मातुरग्रेऽधिजननं	५४
मातुलांश्च पितृव्यांश्च	४८
मातुले पक्षिणीं रात्रिं	१६६
मातुश्च भ्रातृस्तनयां	३७८
मातुस्तु यौतकं यत् स्यात्	३०४
मातुः प्रथमतः पिण्डम्	३०५
मातृकं भ्रातृदत्तं वा	२९८
मातृजात्यां प्रसूयन्ते	३३६
मातृवद् वृत्तिमातिष्ठेद्	४९
मातृष्वसा मातुलानी	४९
मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा	६०
मानयोगं च जानीयात्	३३१
मानवस्यास्य शास्त्रस्य	४०६
मानसं मनसैवायम्	३९३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
मारुतं पुरुहुतञ्च	७३१
मागंशीर्षं शुभे मासि	२२१
मार्जनोपाञ्जनैर्वैदम	१७३
मार्जनं यज्ञपात्राणाम्	१७२
मार्जारनकुलौ हत्वा	३७३
माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं	२४०
माषिकस्तु भवेद्दण्डः	२७०
[मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्]	१६५
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात्	२४८
मासिकान्नं तु योऽश्नीयात्	३७७
मासेनाश्नन्हविष्यस्य	३८५
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा	३८२
माहित्रं शुद्धवत्यश्च	३८९
मां स भक्षयिताऽमुत्र	१६०
मांसभेत्ता तु पाणिष्कान्	२६८
मांसस्य मधुनश्चैव	२७३
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि	१५६
मांसं गृध्रो वपां मद्गुः	४००
मांसानि च न खादेद्यः	१६०
मांसाशनं च नाश्नीयुः	१६५
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य	२४१
मित्रधुरग्नूतवृत्तिश्च	९३
मित्रस्य चानुरोधेन	२१९
मित्रस्य चैवापकृते	२१९
मित्रादथाप्यमित्राद्वा	२२५
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा	२२५
मिथ एव प्रदातव्यः	२५६
मिथो दायः कृतो येन	२५६
मिथो भजेताप्रसवात्	२९५
मिथ्यावादी च संख्याने	२८३
[मीमांसित्वोभयं देवाः]	१४६
मुखषाहूरुपज्जानाम्	३४०
मुख्यानां चैव रत्नानां	२७३
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः	३९०
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिज-	३९०
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः	३६४
मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः	३४
मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्	६०
मुन्यन्नानि पयः सोमः	१०७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
मुन्यन्तैर्विविधैर्मघैः	१८१
मूत्रेण मौण्डयमिच्छेत्	२८१
मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं	१२१
मूलकर्मणि चानाप्तेः	३२६
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः	२६९
मूलेन तोषयेच्चैनं	२४९
मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः	२०२
मृतवस्त्रमृतसु नारीषु	३३९
मृते भर्तरि पुत्रस्तु	२८६
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री	१७९
मृतोद्यैः शुद्ध्यते शोध्यम्	१७१
मृतं तु याचितं भैक्षं	११३
मृतं क्षरोरमुत्सृज्य	१४८
मृत्युश्च वसति क्रोधे	१९७
मृतं गां देवतं विपं	१२०
मृन्मयानां च भाण्डानां	२१४
मृन्मयानां च हरणे	२७३
मृष्यन्ति ये चोपपत्ति	१४५
मेखलामजिनं दण्डं	३७
मेवान्धचुञ्चुमद्गूनां	३४०
मेदोसृङ्मांसमङ्गालि	९६
मेध्यवृक्षोज्ज्वान्यथात्	१८२
मेने प्रजापतिग्राह्यां	१४९
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं	१३५
मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतः	४०१
मैत्रेयकन्तु वैदेहः	३३८
मैत्र्यमौद्वाहिकं चैव	३१६
मैथुनं तु समासेव्य	३४९
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः	२११
मौञ्जी त्रिवृतसमा श्लक्षणा	३३
मौण्डयं प्राणान्तिको दण्डः	२८१
मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान्	२०३
म्रियमाणोऽप्याददीत	२१४
म्रियेतान्यतरा वापि	३१७
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः	३४०
य	
य आवृणोत्यवितथं	५०
य एते तु गणा मुख्याः	९९
य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः	१४५

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
य एतेऽभिहिताः पुत्राः	३११
यक्षरक्षःपिशाचाजम्	३६७
यक्षरक्षःपिशाचांश्च	१२
यक्ष्मो च पशुपालस्य	९२
यच्च सातिशयं किञ्चित्	३०१
यच्चास्य मुहुर्न किञ्चित्	२०९
यच्छेपं दशरात्रस्य	१६५
यजतेऽहरहयज्ञैः	२७१
यजमानो हि भिक्षित्वा	३५०
यजेत राजा ऋत्विभिः	२०७
यजेत वाऽऽवमेयेन	३६३
यज्ञशिष्टासनं होतव्यं	८०
यज्ञश्च भृत्यैः सर्वस्य	१५८
यज्ञश्चेत् प्रतिरुद्धः स्यात्	३५३
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्य	१५७
यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा	३५२
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः	१५८
यज्ञार्थं पशवः सुष्टाः	१५८
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वज्याः	१५५
यज्ञे तु वितते सम्यक्	७१
यज्ञोऽनृतेन क्षरति	१४८
यज्ञोपवीतं वेदं च	१२०
यजत्रान् ऋषयो देवाः	३९८
यतन्ते रक्षितुं भार्याः	२८७
यतश्च भयमागच्छेत्	२२२
यतः पत्रं समादधात्	१८३
[यतः पुष्पं समादधात्]	१८३
यतात्मनोऽप्रमत्तास्य	३८५
यतिचान्द्रायणं वापि	१५५
यत्करोत्येकरात्रेण	३४९
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्	११६
यत् कर्म कृत्वा कुर्वन्	३९६
यत् किञ्चित् पितरि प्रेते	१५५
यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं	१४७
यत्किञ्चिदपि दातव्यं	१४७
यत्किञ्चिदपि वपेऽस्य	२६२
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति	३८८
यत्किञ्चिदेव देयं तु	३८१
यत्किञ्चिदशवर्षाणि	२४९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं	१०९
यत्तात्कारणमव्यक्तं	७
यत्तु दुःखसमायुक्तम्	३९९
यत्तु वाणिजके दत्तं	९६
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तम्	३९६
यत्तो समधिगच्छन्ति	२८९
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तम्	३१९
यत्नेन भोजयेच्छाद्धे	९०
यत्पुण्यफलमा नोति	८१
यत्पुंसः परदारेषु	३७९
यत्प्राग्द्वादशसाहस्रं	१९
यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुम्	३९६
यत्र कर्मण्यस्य कृते	३८७
[यत्र तत्स्यात् कृतं यत्र]	२३९
यत्र त्वेते परिध्वंसात्	३४२
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण	२२९
यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते	७६
यत्र वर्जयते राजा	३२१
यत्र वाप्युपधि पश्येत्	२५२
यत्र श्यामो लोहिताक्षो	१९९
यत्र स्युः सोऽन्न मानाहः	४९
यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत्	२३९
यत्रापवर्तते युग्यं	२६९
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते	७६
यथर्तुलिङ्गान्यृतवः	१११
यथाकथञ्चित् पिण्डानाम्	३८५
यथाकर्म तपोयोगात्	१३
[यथाकर्म यथाकालं]	१३
[यथाकामं यथायोगं]	३
यथा काष्ठमयो हस्तो	५२
यथाक्रमं द्विजातीनां	८२
यथा खनन्खनिन्नेण	६०
यथा गोऽश्वोष्टृदासीषु	२९२
यथा चाज्ञे फलं दानं	५२
यथा चैवापरः पक्षः	११०
यथा चोपचरेदेनं	१५०
यथा जातबलो वह्निः	४०५
यथा तथाऽध्यापयंस्तु	११७
यथा त्रयाणां वर्णानाम्	३३६

प्रतीकानि

[यथा त्रिवेदाध्ययनं]
[यथा दण्डगतं वित्तं]
यथा दुर्गाश्रितानेतान्
यथा नदीनदाः सव
यथा नयत्यसृक्पातेः
यथा नाभिचरेतां तौ
यथा प्लवेनौपलेन
यथा फलेन युज्येत
यथा बीजं न वसव्यं
यथा बीजं प्ररोहन्ति
यथा ब्राह्मणचाण्डालः
यथा महाहृदं प्राप्य
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा
यथा यथा नरो धर्मम्
यथा यथा निषेवन्ते
यथा यथा मनस्तस्य
यथा यथा महद् दुखं
यथा यथा हि पुरुषः
यथा यथा हि सद्रवृत्तम्
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ
यथायुगं यथोदेशं
यथाहेतः संप्रणयेद्
यथाहमेतानभ्यर्च्य
यथाल्पालपमदन्त्याद्यं
यथा वायुं समाश्रित्य
यथाविधि नियुक्तस्तु
यथाविध्यधिगम्येनाम्
यथाशास्त्रं तु कृत्ववं
यथाश्रुतं यथादृष्टं
यथाऽश्वमेधः क्रतुराट्
यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु
यथा सर्वाणि भूतान
यथा संकल्पितांश्रेह
यथासुखमुखः कुर्याद्
यथाऽस्याभ्यधिका न स्युः
यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं
यथेदं शावमाशौचं
यथेरिणे बीजमुपत्वा
यथैधस्तेजसा वह्निः

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
यथैनं नाभिसंदध्युः	२२१	यदि स्वाश्वापराश्चैव	२६७
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्याम्	३३७	यदि हि स्त्री न रोचेत्	४३
यथैवात्मा तथा पुत्रः	३०४	यदेतत्परिसङ्ख्यातं	१७
यथैवैका तथा सर्वा	३६७	यदेव तपयत्यग्निः	१११
यथोक्तकारिणं विप्रं	१९४	यदेवास्य पित्रा दद्यात्	३०७
यथोक्तमार्तः सुस्थो वा	२५९	यद्गर्हितेनाजयन्ति	३८१
यथोक्तान्यपि कर्माणि	४०४	यद् दुरस्तरं यद् दुरापं	३८८
यथोक्तेन नयन्तस्ते	२६४	यद् द्वयारनयोनस्त्य	२३२
यथोक्तेनैव कल्पेन	१६४	यद्धनं यज्ञशीलानाम्	३५४
यथोदितेन विधिना	१२८	यद्गन्धं स्यात्ततो दद्यात्	१८१
यथोद्धरति निर्दाता	२११	यद्यत्परवशं कर्म	१३६
यदतोऽन्यद्धि कुरुते	३५०	यद्यदात्मवशं तु स्यात्	१३६
यदधीत यद्यजते	२७१	[यद्यदिष्टतमं लोकं]	८२
यदन्यगोषु वृषभः	२९३	यद्यददाति विधिवत्	११०
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय	२९९	यद्यदि कुरुते क्वचित्	२७
यदपत्यं भवेदस्यां	३०३	यद्यद्रोचेत् विप्रेभ्यः	१०३
यदाणुमात्रिको भूत्वा	१५	यद्यन्नमस्ति तेषां तु	१७०
यदा तु यानमातिष्ठेत्	२२१	यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रः	३०७
यदा तु स्यात्परीक्षीणो	२२०	यद्ययिता तु दारैः स्यात्	३१५
यदा परबलानां तु	२२०	यद्यस्य विहितं वर्म	२४
यदा प्रहृष्टा मन्येत	२२०	यद्यस्य सोऽद्धात्स्वर्गो	११
[यदा भर्ता च भार्या च]	७७	यद्याचरति धर्मं सः	३९४
यदा भावेन भवति	१९२	यद्येकरिक्त्रिनौ स्याताम्	३०८
यदा मन्येत भावेन	२२०	यद्राष्ट्रं शूद्रभूषिष्ठं	२३०
यदावगच्छेदायत्याम्	२२०	यद् वा तद् वा परद्रव्यम्	४००
यदा स देवो जागर्ति	१४	यद्वापि प्रतिसंस्क्रुयात्	३२५
यदा स्वपिति शान्तात्मा	१४	[यद्विनाऽगममत्यन्तं]	२५०
यदा स्वयं न कुर्व्यात्तु	२२९	यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते	१०४
यदि तत्रापि संपश्येत्	२२०	यद्धयायति यत्कुरुते	१५९
यदि तु प्रायशोऽधर्मम्	३९५	यन्नावि किञ्चिदाशानां	२८४
यदि ते तु न तिष्ठेयुः	२११	यन्मृत्यववशाः सूक्ष्माः	८
यदि त्वतिथिधर्मेण	८४	यन्मे माता प्रलुलुभे	२८८
यदि त्वात्यन्तिकं वासं	६४	यमयोश्चैव गर्भेषु	३०३
यदि देशे च काले च	२६२	यमान्ततत्पुत्राङ्गो	१४२
यदि न प्रणयेद्राजा	१९८	यमान्सेवेत सततं	१४२
यदि नात्मनि पुत्रेषु	१३८	यमिद्धो न दहत्यग्निः	२४५
यदि संशय एव स्यात्	२६४	यमेव तु शुचिं विद्यात्	४६
यदि संसाधयेत्तु	२५९	यसो वैवस्वतो देवो	२४१
यदि स्त्री यद्यवरजः	६१	ययास्योद्विजते वाचा	५३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
यवगोधूमजं सर्वं	१५६	यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः
यवीयसस्तु या भार्या	२९३	यस्य मन्त्रं न जानन्ति
यवीयान्ज्येष्ठभार्यायाम्	३०२	यस्य मित्रप्रधानानि
यशोऽस्मिन्प्राप्नुयात्लोके	२७५	यस्य यत्नैतृकं रिकथं
यश्चाधरोत्तरानर्थान्	२३५	यस्य राज्ञस्तु विषये
यश्चापि धर्मसमयात्	३२४	यस्य वाङ्मनसी शुद्धे
यश्चौतान्प्राप्नुयात्सर्वान्	४२	यस्य विद्वान् हि वदतः
[यस्तयोरन्नमदनाति]	९५	यस्य शूद्रस्तु कुरुते
यस्तर्केणानुसंधत्ते	४०६	यस्य स्तेनः पुरे नास्ति
यस्तत्पजः प्रमीतस्य	३०९	यस्याऽत्रियेत कन्यायाः
यस्तु तत् कारयेन्मोहात्	२९७	यस्यास्तु न भवेद् आता
यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्यायोप-		यस्यास्येन सदाश्नन्ति
पादयेत्	२९६	यस्यैते निहिता बुद्धौ
यस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय		यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते
प्रयच्छति	२६०	या गर्भिणी संस्क्रियते
यस्तु पूर्वनिविष्टस्य	३२५	[याचितारश्च नः सन्तु]
यस्तु भोतः परावृत्तः	२०८	याचिष्णुता प्रमादश्च
यस्तु रज्जुं घटं कृपात्	२७२	याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैः
यस्त्वधर्मोण कार्याणि	२५३	याजनाध्यापनाद्यौनात्
यस्त्वनाक्षारितः पूर्वं	२७७	याजनाध्यापने चैव
यस्त्वेतान्युपकलसानि	२७४	याजनाध्यापनेनापि
यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणः	७९	याजनाध्यापने नित्यम्
यस्मादप्यपि भूतानाम्	१८६	याजयन्ति च ये पूगान्
यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम्	१९६	याज्यान्ते वासिनोवापि
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां	९८	या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री
यस्माद् बीजप्रभावेण	३४४	यात्रामात्रप्रसिध्यर्थं
यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युः	२५८	यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री
यस्मिञ्जिते जितावेतौ	४१	यादृशा धनिभिः कार्या
यस्मिन् देशे निषीदन्ति	२२९	यादृशेन तु भावेन
यस्मिन्नेव कुले नित्यं	७६	यादृशोऽस्य भवेदात्मा
यस्मिन्नृणं सन्नयति	३००	यादृशं तूष्यते बीजम्
यस्मिन् यस्मिन्कृते कार्या	२६१	यादृशं पुरुषस्येह
यस्मिन् यस्मिन् विवाहे तु	२४५	यादृशम्फलमाप्नोति
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनाम्	१७८	यादृशं भजते हि स्त्री
यस्य कायगतं ब्रह्म	३६८	यादृशं भवति प्रेत्य
यस्य ते बीजतो जाताः	३११	यानशय्याप्रदो भार्या
यस्य त्रवाषिकं भक्तम्	३५३	यानशय्यासनान्यस्य
यस्य दृश्येत सप्ताहात्	२४४	यानस्य चैव यातुश्च
[यस्य धर्मध्वजो नित्यं]	१४१	यानासनस्थचैवेन

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्	२६४
यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजा	१३
यानि चैवाभिषूयन्ते	१५३
या नियुक्ताऽन्यतः पुत्रम्	३०६
यानि राजप्रदेयानि	२१२
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति	३३०
यान्यधस्तान्यमेध्यानि	१७५
यान् सम्यगनुतिष्ठन्तां	३५१
या पत्या वा परित्यक्ता	३१०
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः	३९४
यामोस्ता यातनाः प्राप्य	३९५
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात्	२६२
या रोगिणी स्यात्तु हिता	२९७
यावती संभवेद् वृद्धिः	२५१
यावतो प्रसते प्रासान्	८८
यावतो बान्धवान्यस्मिन्	२४२
यावतः संस्पृशेदङ्गैः	९५
यावत्त्रयस्ते जीवेयुः	६३
यावत्स स्यात्समावृत्तः	२३१
यावदुष्णं भवत्यन्नं	१०४
यावदेकानुदिष्टस्य	१३०
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैः	८६
यावन्ति पशुरोमाणि	१५८
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्	१७४
यावानवध्यस्य वधे	३२१
या वेदबाह्याः स्मृतयः	४०४
या वेदविहिता हिंसा	१५८
या वृत्तिस्तां समास्थाय	११३
यासां नाददते शुल्कं	७६
यास्तासां स्युर्दुहितरः	३१४
यां प्रसह्य वृको हन्यात्	२६२
यां यां योनिं तु जीवोऽयम्	३९८
यांस्तत्र चौरान्गृहीयात्	२३२
यांस्तस्य प्रसते प्रासान्	५६
युक्तः परिचरेदेनं	६४
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च	२१५
युक्तच्छदांस्यधीयीत	१२८
युक्ते च देवे युध्येत	२२३
युक्नु कुर्वन्दिनर्क्षेषु	११०

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
युगपत्तु प्रलीयन्ते	१६
युग्मासु पुत्रा जायन्ते	७४
युर्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते	२६९
युध्यमानाः परं शक्त्या	२०८
ये कार्थिकेभ्योऽर्थमेव	२१३
येऽक्षेत्रिणो बोजवन्तः	२९२
ये च यैस्त्वयाः स्युः	९८
ये तत्र तोषमप्ययुः	३२४
ये द्विजानामपसदाः	३४०
येन केनचिदंगेन	२६०
येन तुष्यति चात्मास्य	३९६
येन मूलहरो धर्मः	२७७
येन यत्साध्यते कार्यं	३२७
येन यस्तु गुणेनैषाम्	३९७
येन येन तु भावेन	१४०
येन येन यथाङ्गेन	२७४
येन वेद्यते सर्वं	३९८
येनास्मिन् कर्मणा लोके	३९६
येनास्य पितरो याता	१३९
ये नियुक्तास्तु कार्येषु	३१३
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां	३०१
[ये पठन्ति द्विजाः केचित्]	४०९
ये पतन्त्यन्धतामिक्षे	१४१
ये पाक्यज्ञाश्चत्वारः	४१
येऽध्यतीताः स्वधर्मोभ्यः	२४३
ये बकव्रतिनो विप्रा	१४१
ये शूद्रादधिगम्यार्थम्	३५७
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	३१५
येषां तु यादृशं कर्म	१३
येषां द्विजानां सावित्री	३८१
ये स्तेनपतितक्लीबाः	९१
यैरभ्युपायैरनांसि	३८३
यैर्यैरुपायैर्यं स्वं	२३४
यैर्यैर्वतैरपोह्यन्ते	३६२
यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्	३९५
यैः कर्माभिः प्रचरितैः	३५७
यैः कृतस्सर्वभक्ष्योऽग्निः	३२९
योऽक्रामां दूषयेत्कन्यां	२७९
योगक्षेमं च सम्प्रदेय	२१३

प्रतीकानि	पञ्चाङ्काः	प्रतीकानि
योयक्षेमं प्रचारं च	३१८	यो वैश्यः स्याद् बहुपशुः
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु	२६१	योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय
योगाधमनविक्रीतं	२५२	योऽसावतीन्द्रियप्राह्यः
यो ग्रामदेशसङ्गानां	२५९	योऽस्यात्मनः कारयिता
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यात्	३००	योऽहिंसकानि भूतानि
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत	३१७	यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रेः
यो दण्डो यच्च वसनं	५४	यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे
योऽदत्तादायिनो हस्तात्	२७६	यं तु कर्मणि यस्मिन्सः
यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः	१८६	यं तु पश्योन्नधि राजा
यो धर्मं एकपत्नोनां	१७९	यं पुत्रं परिगृह्णीयात्
योऽधीतेऽहन्यहन्येतान्	४०	यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाम्
योऽध्यापयति वृत्यर्थं	५०	यं मातापितरौ क्लेशं
योऽनधीत्य द्विजो वेदं	५४	यं वदन्ति तमोभूताः
यो न वेत्यभिवादस्य	४८	यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः
योऽनाहिताग्निः शतगुः	३५४	यः करोति वृत्तो यस्य
योनिकोटिसहस्रेषु	१८९	यः करोति तु कर्माणि
यो निक्षेपं नार्णयति	२५६	यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मः
यो निक्षेपं याच्यमानो	१५४	यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैः
योऽन्यथा सन्तमात्मानं	१५०	यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्
यो बन्धनवधक्लेशान्	१५९	यः सङ्गतानि कुरुते
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां	२८१	यः साधयन्तं छन्देन
यो भाषतेऽर्थवैकल्यं	२४२	यः स्त्रगव्यपि द्विजोऽधीते
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते	२५४	यः स्वयं साधयेदर्थम्
यो यदैषां गुणो देहे	३९५	यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं
यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य	७०	यः स्वामिनामनुज्ञातं
यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्	२५१	
यो यस्य मांसमश्नाति	१५४	र
यो यस्यैषां विवाहानां	७२	रक्तानि हत्वा वासांसि
यो यावन्निहनुवीतार्थं	२३६	रक्षणादार्यवृत्तानाम्
यो येन पतितेनैषाम्	३८०	रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः
यो यो यावतिथश्चौषां	९	रक्षन्धर्मेण भूतानि
योऽरक्षन् बलिमादत्ते	२७१	रक्षार्थमस्य सर्वस्य
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति	१२७	रक्षांसि च पिशाचाश्च ताम्
योऽचितं प्रतिगृह्णाति	१४७	रक्षांसि च पिशाचाश्च मनु
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिः	१७१	रक्षांसि च विलुम्पति
[यो लोकत्रयमाविश्य]	३९४	रक्षितं वधयेच्चैव
यो लोभादधमो जात्या	३४७	रक्षितं वधयेद् वृध्वा
योऽवमन्येत ते मूले	२८	रक्षिता यत्नतोऽर्पाह
यो नै युवाप्यधीयानः	५२	रजसाभिप्लुतां नारीं
		रजसा स्त्री मनोदुष्टा

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
रजस्युपरते साध्वी	१६२
रजस्वलमनित्यं च	१९१
रजस्वला च षण्दश	१०४
रजो भूर्वायुरग्निश्च	१७६
रज्जकस्य नृशंसस्य	१४४
रतिमात्रं फलं तस्य	३६२
रत्नैश्च पूजयेदेनं	२२४
रथाश्वं हस्तिनं छत्रं	२०९
रथं हरेत् चाध्वयुः	२६८
रम्यमानतसामन्तं	२०६
रसा रसौनिमातव्याः	३४७
रहस्याख्यायिनां चैव	२२७
राक्षसं क्षत्रियस्यैकं	७०
राजतौर्भाजनैरेषां	९९
राजतो धनमन्विच्छत्	११९
राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि	१९६
राजभिः कृतदण्डास्तु	२७२
राजन्यबन्धोद्भावशे	३८
[राजन्यनैश्ययोश्चैवम्]	१६६
राजन्यनैश्ययोस्तेव	६७
[राजन्यनैश्यशूद्राणां]	२६६
राजन्यनैश्यौ चेजानौ	३६६
राजतिवक्स्नातकगुरुम्	८६
[राजशासननीता च]	२६६
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च	२६०
राजस्नातकयोश्चैव	६१
राजा कर्मसु युक्तानां	२१३
राजा च श्रोत्रियश्चैव	८६
राजा तदुपयुक्तानः	२३३
राजानः क्षत्रियाश्चैव	३९८
राजान्तकरणावेतौ	३१८
राजान्नं तेज आदत्ते	१४६
राजा भवत्यनेनास्तु	२३०
राजा विनिर्णयं कुर्यात्	२६६
राजा स्तेनेन गन्तव्यो	२७२
राजा हि धर्मषड्भागं	३६६
राजीवान्सिंहतुण्डांश्च	१६४
राज्ञश्च दद्युर्द्वारम्	२०९
राज्ञश्च धर्ममखिलं	२४

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्	२२९
राज्ञः क्रोधापहृत्तृश्च	३२४
राज्ञाः प्रख्यातभाग्डानि	२८३
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यः	२०९
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्	२०९
[राज्ञा दास्ये नियोज्या सा]	२८८
राज्ञाभ्यः सचिवः स्निग्धः	२१२
राज्ञो बलाधिनः पण्डे	३३
राज्ञो माहात्मिके स्थाने	१६९
राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि	३१८
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः	२१३
रात्रिभिर्मासतुल्याभिः	१६२
रात्रि च तावतीमेव	१८
रात्रिः सन्ध्ये च धर्माश्च	२४०
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां	१६
रात्रौ च वृक्षमूलानि	१२०
रात्रौ न विचरेयुप्ते	३४१
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत	११०
राष्ट्रस्य संघे नित्यं	२११
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्	२८९
राष्ट्रिकैः सह तडाष्ट्रं	३४२
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्	३२४
रिक्तभाग्डानि यत्किञ्चित्	२८४
स्वप्नाभं स्वप्नधीगम्यं	४०८
रुधिरं च सुते गात्रात्	१३१
रूपद्रव्यविहीनाश्च	१३४
रूपसत्त्वगुणोपेताः	७३
रेतः सिक्त्वा जले चैव	३७९
रेतः सेकः स्वयोनीषु	३६०
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं	२४४
रोमाणि च रहस्यानि	१३४
ल	
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्	३६३
ललाटसंमितो राज्ञः	१४
लशुनं गृज्जनं चैव	१४२
लाभालाभं च पण्यानां	३३१
लुताहिसरटानां च	३९९
लोकसंव्यवहारायं	२४०
लोकस्याप्यायने युक्तान्	१०१

प्रतीकानि

लोकानन्यान् सृजेयुर्गे
लोकानां च विवृध्यर्थं
लोकेशाधिष्ठितो राजा
लोभात्सहस्रं दण्डयस्तु
लोभानमोहाद्भयान्मौत्रात्
लोभः स्वप्नोऽवृत्तिः क्रौर्यम्
लोष्ठमदीं तृणच्छेदी
लोहशङ्कुमृजीषं च
लोहितान्धृक्षनिर्यासान्
लौकिकं गौदिकं वापि

पृष्ठाङ्काः

३२९
१११
१६९
२४६
२७६
३९६
१२४
१२७
१५२
४६

व

[वचनात्तुल्यदोषः स्यात्]

वणिकपथं कुसीदं च

वत्सस्य ह्यमिशस्तस्य

वधेन शुध्यति स्तेनः

[वधेन शुध्यते स्तेनः]

वधेनापि यदा त्वेतान्

वध्यवासांसि गृह्णीयुः

वध्यांश्च हन्युः सततम्

वनस्था अपि राज्यानि

वनस्पतिभ्य इत्येवं

वनस्पतीनां सर्गेषाम्

[वने वनेचराः कार्याः]

क्वै वसेत्तु नियतो

वनेषु च विहृत्यैवम्

वन्ध्याऽष्टमेधिवेद्याब्दे

[वन्यमूलफलानां च]

वपनं मेखला दण्डः

वपुष्मान्वीतभोर्वागमो

वयसः कर्मणोऽर्थस्य

[वयोऽधिकां नाङ्गहीनां]

वयोभिः खादयत्यन्ये

वराहमकराभ्यां वा

वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यः

वरुणेन यथा पादौः

वरं स्वधर्मो विगुणः

[वर्जयेत्पौर्णमासीं च]

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि

प्रतीकानि

वर्णक्रमेण सर्वाणि

वर्णरूपोपसम्पन्नैः

[वर्णानामानुपूर्व्येण]

वर्णानामाश्रमाणां च

वर्णानां सङ्कुरं चक्रे

वर्णानां सान्तरालानां

वर्णापेतमविज्ञातम्

वर्णं रूपं प्रमाणं च

वर्तयंश्च शिलोज्जाम्भ्यां

वर्तते याम्यया वृत्या

वर्णे वर्णेऽश्वमेधेन

वशाऽपुत्रासु चौवं स्यात्

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं

वसन् दूरतरं ग्रामात्

वसनस्य दशा ग्राह्या

वसा शुक्रमसृङ्मञ्जा

वसित्वा मैथुनं वासः

वसिष्ठविहितां वृद्धिं

वासिष्ठश्चापि शपथं

वसीत चर्म चौरं वा

वसीरन्नानुपूर्व्येण

वसून्वदन्ति तु पितॄन्

वसेयुरेते विज्ञानाः

वस्त्रं पत्रमलङ्कारम्

वस्त्रान्नपानं देयं तु

[वस्त्रान्नपानं देयं च]

वस्त्रापहारकः शत्रौऽयं

वाक्चौव मधुरा श्लक्षणा

वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य

वारदण्डजं च पारुष्यं

वारदण्डयोश्च पारुष्ये

वारदण्डोऽथ भवेन्मौनम्

वारदण्डोऽथ मनोदण्डः

वारदण्डो हन्ति विज्ञानम्

वारदण्डं प्रथमं कुर्यात्

वारदुष्टात्तस्कराच्चौव

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिः

वाचा वाचाकृतं कर्म

[वाचिकं कायिकं चौव]

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
वाचिकैः पक्षिसृगतां	३३९	विक्रोशन्त्यो यस्य राट्ठात्	२९२
वाचि प्राणे च पश्यन्तो	११७	विगतं तु विदेशस्थम्	१६५
वाच्यग्नि मित्रमुत्सर्गे	४०८	विघसाशो भवेन्नित्यं	५१२
वाच्यथा नियताः सर्वे	१५०	विघ्नो भुक्त्येषं तु	११२
वाच्येके जुहति प्राणं	११७	विघ्न्य तु हतं चारः	२३२
वाणिज्यं कारयेत् वैश्यं	२८४	विचरेन्नित्यतो नित्यं	१८८
वातेन्द्रगुह्यहीनां	३७१	विचार्य तस्य वा वृत्तं	२३०
वादयुद्धप्रधानाश्च	३९८	विचार्य सवपण्यानां	२०३
वादेश्वववनीयेषु	२३६	विजेतुं प्रयतेतारीन्	२३३
वानरं श्येनभासौ च	३७३	विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं	३७५
वानस्पत्यं मूलफलं	२७५	विट्शूद्रयोरेवमेव	२६७
वान्ताशुल्कामुखः प्रेतः	४०१	विट्शूद्रयोस्तु तानेव	४०
वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु	१७७	विट्पराहस्रोष्ट्राणाम्	३७३
वायसानां कृमीणां च	८१	विण्मूत्रोत्सर्गसिद्धयर्थम्	१७५
वायुः कर्माकालौ च	१७१	वितथाभिनिवेशश्च	३९२
वायुवच्चानुगच्छन्ति	९७	वितथेन ब्रुवन्द्वांत्	२६७
वायोरपि विकुर्वाणात्	१८	वित्तं बन्धुर्धन्यः कर्म	४९
वाय्वग्निविप्रमादित्यं	१२१	विदुषा ब्राह्मणेनेदं	२२
वारिदस्त्वसिमाप्नोति	१४७	विदुषे दक्षिणां दत्त्वा	९०
वार्ता कर्मव वैश्यस्य	३४१	विद्ययैव समं कामं	४५
वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्	३३१	विद्यागुरुष्वेतदेव	५९
वार्ध्वाणसस्य मांसेन	१०९	विद्यातपोभ्यां भूतात्मा	१७१
वार्थन्नगोमहीवासः	१४७	विद्यातपोविवृद्धयर्थं	१८४
वार्थपि श्रद्धया दत्तं	९९	विद्यातपः समृद्धेषु	८१
वापिकांश्चतुरो मासान्	३२८	विद्यादुत्सादयेच्चैव	३२३
[वालांश्चमं तथास्थीनि]	३४६	विद्याधनन्तु यद् यस्य	३१६
वासन्तशारदैर्मैध्वः	१८२	विद्या ब्राह्मणमेत्याह	४२
वासांसि मृतचेलानि	३४१	विद्यार्थं षट् यशोऽथं वा	२९६
वासो दद्याद्धनं हत्वा	३७३	विद्या शिल्पं श्रुतिः सेवा	३४९
वासोदश्चन्द्रसालोक्यं	१४७	विद्युतोऽग्निमेघांश्च	१२
वाहनानि च सर्वाणि	२२७	विद्युत्स्तनितवर्णेषु	१२९
विक्रमक्रियया नित्यं	३१९	विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः	२२
विकर्मस्थाञ्छौण्डिकांश्च	३१८	विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा	२३३
[विकल्प्याविद्यमाने तु]	१४९	विधवायां नियुक्तस्तु	२९४
विक्रयाद्यो धनं किञ्चित्	२५७	विधवायां नियोगार्थं	२९४
[विक्रियाद्यो धनं किञ्चित्]	२४०	विधातो शासिता वक्ता	३५६
विक्रीणीत तिलाञ्छद्धान्	३४६	विधाय वृत्तिं भायांयाः	२९६
विक्रीणीते परस्य स्वं	२९६	विधाय प्रोषिते वृत्तिम्	२९६

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
विधियज्ञाज्जपयज्ञः	४०	विराट्सुताः सोमसदः
विधिवत् प्रतिगृह्यापि	२९५	विरुद्धा च विगीता च
विधिवद् ग्राहयामास	१५	विवशः शतमाजातीः
विधिवद्वन्दनं कुर्यात्	६०	विवादं सम्प्रवक्ष्यामि
विधुमे सन्नमुसले	१८८	विवादे वा विनिर्जित्य
विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं	२३१	विवास्यो वा भवेद्राष्टात्
विनाङ्गिरप्सु वाप्यार्ताः	३८३	विचित्तेषु च तुष्यन्ति
[विना पुरुषकारेण]	२२५	विविधानि च रत्नानि
विनाशं व्रजति क्षिप्रं	९६	विविधानि च शिल्पानि
विनीतवेषाभरणः	२२८	विविधाश्चैव संपीडाः
विनीतात्मा हि नृपतिः	२०१	विविधाश्चोपनिषदीः
विनीतेस्तु व्रजेन्नित्यं	१२४	विवृध्यथं स्ववंशस्य
विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं	१०२	विंशतीशस्तु तत्सर्वं
विपणेन च जीवन्तो	९२	विंशतीशं शतेशं च
विपरीतं नयन्तस्तु	२६४	विशष्टं कुत्रचिद् बीजम्
[विप्रकृष्टेऽध्वनो, यज्ञ]	२१८	विशोलः कामवृत्तो वा
[विप्रक्षत्रियवत्कार्यो]	२६६	विशुध्यति त्रिरात्रेण
विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता	३७९	विशेषतोऽसहायेन
विप्रयोगं प्रियैश्चैव	१८९	विश्वजन्यमिमं पुण्यं
विप्रवद्वाऽपि तं श्राद्धे	१०१	विश्वासान्नयमुत्पन्नं
विप्रसेवैव शुद्रस्य	३५०	विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो
विप्रस्य तन्निमित्तो वा	३६४	विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु	३३४	विषघ्नानि च रत्नानि
विप्रस्य विदुषो देहे	१३०	विषघ्नैरगदैश्चास्य
विप्रस्यौद्धातिकं देयं	३०७	विषयाणां ग्रहीतृणि
विप्रः शुद्धयत्यपः स्पृष्ट्वा	१७०	विषयेषु च सज्जन्त्यः
[विप्रः शुद्धयेद् दशाहेन]	१६६	विषयेषु प्रजुष्टानि
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं	५२	विषयेष्वप्रसक्तिश्च
विप्राणां वेदविदुषाम्	३३२	विषयोपसेवा चाजस्रं
विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्	१०२	विषादप्यमृतं ग्राह्यं
विप्राः प्राहुस्तथा चैतत्	२९२	विष्टा वार्धुषिकस्यान्नं
विप्रोप्य तूपसङ्ग्राह्या	४९	विसम्बदेन्नरो लोभात्
विप्रोप्य पादग्रहणं	६०	विसृज्य च प्रजाः सर्वाः
विप्लुतौ शुद्रवह्ण्ड्यौ	२८०	विसृज्य ध्यानयोगेन
विमक्ताः सह जीवन्तः	३१६	विसृज्य ब्राह्मणास्तांस्तु
विभागधर्मं धृतं च	२४	विस्तीर्यते यशो लोके
विमुखा बान्धवा यान्ति	१४८	विस्त्रब्धं ब्राह्मणः शुद्रात्
वियुज्यतेऽधर्माभ्यां	२०२	विहङ्गमहिषीणां च
विस्सेत्पक्षिणीं रात्रि	१२८	विहृत्य तु यथाकालं

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
वीक्ष्यान्धो नभतेः काणः	१५	वेदस्याधीत्य वाप्यस्तं	१३१
वीतशोकभयो विप्रो	१८५	वेदाङ्गानि च सर्वांग	१२८
वृकवचावलुम्पेत	२१०	वेदादेव प्रसूयन्ते	४०४
वृको मृगेभं व्याघ्रोऽस्रम्	४००	वेदानधीत्यवे दौ वा	६६
वृक्षगुल्मावृते चापैः	२२३	वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा	१९२
वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत	२६२	वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रि	४०२
वृत्ते शरावसम्पाते	१८८	वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शीघ्रम्	३९६
वृत्तीनां लक्षणं चैव	२४	वेदाभ्यासेन सततं	१३२
वृथा कृसरसंयावं	१५२	वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या	३८५
वृथा पशुधनः प्राप्नोति	१५८	वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य	३४५
वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां	३७४	वेदाभ्यासो हि विप्रस्य	५३
वृथा सङ्कुरजातानाम्	१६८	वेदाथवित्प्रवक्ता च	९७
वृथा हि शपथं कुर्वन्	२४४	वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च	५२
वृद्धसेवी हि सततं	२००	वेदोक्तमायुर्मर्त्यानां	२०
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत	२००	वेदोऽखिलो धर्ममूलं	२४
वृद्धौ च मातापितरा	३५३	वेदादितं स्वकं कर्म	११२
वृषभैकसहस्रा गा	३७२	वेदादितानां नित्यानाम्	३८३
वृषभैकादशा गाश्च	३७१	वेदोपकरणे चैव	४४
वृषभैकादशा वापि	३७२	वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः	५३
वृषलत्वं गता लोके	३४०	वेदः स्मृतिः सदाचारः	२८
वृषलं तं विदुर्देवाः	२३०	वेनो विनष्टोऽविनयात्	२०१
वृषलीफेनपीतस्य	७०	वेषवाग्बुद्धिसारूप्यं	११७
वृषो हि भगवान् धर्मः	२३०	वेषाभरणसंशुद्धाः	२२६
वेणुगौदलभाण्डानां	२७३	[वैकारिकं तैजसं च]	७
वेतनस्यैव चादानं	२२८	वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वः	३४३
वेदतत्त्वार्थविदुषे	८१	वैणवीं धारयेद्यष्टि	१२०
वेदत्रयाग्निरदुहद्	३९	वैतानिकं च जुहुयात्	१८१
वेदप्रदानादाचार्यं	५४	वैदिके कर्मयोगे तु	४०३
वेदमध्येष्यमाणश्च	१७६	वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैः	३१
वेदमेव सदाभ्यस्येत्	५३	वैदेहकानां स्त्रीकार्यं	३४०
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं	१३५	वैदेहकेन त्वम्बप्यां	३३५
वेदयज्ञैरहीनानां	५६	वैदेहिकादन्धमेदौ	३३९
वेदविच्चापि विप्रोऽस्य	९६	वैरिणं नोपसेवेत	१३३
वेदविद्याव्रतस्नातान्	११९	ववाहिको विधिः स्त्रीणां	३८
वेदवित्सु विविक्तेषु	३५३	वैवाहिकेऽर्गो कुर्वीत	७७
वेदशब्देभ्य एवादौ	९	वैशेष्यात् प्रकृतिश्चेष्ट्यात्	३३३
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः	४०५	[नैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे]	२६६
वेदसंन्यासतः शूद्राः	१९५	नैश्यराजन्यविप्रासु	३३४
वेदसंन्यासिकानां तु	१९३	नैश्यवच्छौचकल्पश्च	१७६

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्	३४७
वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तु	३४५
वैश्यशूद्रापचारं च	२४
वैश्यशूद्रावपि प्राप्सौ	८४
वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन	२८५
वैश्यशूद्रौ सखा चैव	८३
वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्ताम्	२८१
वैश्यस्तु कृतस्कारः	३३१
वैश्यस्य तु तपो वार्ता	३८७
वैश्यस्य धनसंयुक्तं	३२
वैश्यस्य वर्णेनैकस्मिन्	३३४
वैश्याजः सार्धमेवांशं	३०७
वैश्यात् जायते व्रात्यात्	३३६
वैश्यात् मागधवैदेहौ	३३५
वैश्यानां धान्यधनतः	५२
वैश्यानामाज्यपा नाम	९८
[वैश्यान्नमन्नमित्याहुः]	१४५
वैश्यान्मागधवैदेहौ	३३४
वैश्यापुत्रो हरेद् अंशं	३०७
वैश्ये चेच्छति नान्येन	३३१
वैश्येऽप्यर्धशतं द्वे वा	२६६
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे	३७२
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत्	२६६
वैश्योऽजीवन् स्वधर्मेण	३४७
वैश्योऽग्निः प्राशिताभिस्तु	३७
[वैश्यो द्वापरमित्याहुः]	२०
वैश्यं क्षेमं समागम्य	४८
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्	२८०
वैश्यम्प्रति तथैवैते	३४४
वैश्यः पञ्चदशाहेन	१६६
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा	१७०
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्	२८०
वैश्वदेवस्य सिद्धस्य	८०
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते	८३
वैश्वदेवं हि नामैतत्	८५
चोदुः स गर्भो भवति	३१०
व्यत्यस्तपाणिना कार्यं	३९
व्यपेतकलमषो नित्यं	१५१
व्यपेतकलमषोऽभ्येति	३९४

प्रतीकानि
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं
व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री
व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री
व्यभिचारेण वर्णानाम्
व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु
व्यवहारेण जीवन्तं
व्यवहारो मिथस्तेषां
व्यसनस्य च मृत्योश्च
व्यसनानि दुरन्तानि
व्यसन्यधोऽधो व्रजति
व्यस्तौश्चैव समस्तौश्च
व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान्
व्याधिता वाऽधिवेषव्या
व्याधितां विप्रदुष्टां वा
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने
व्यालप्राहानुञ्जवृत्तीन्
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता
व्रतचर्योपचारं च
व्रतवद् देवदैवत्ये
व्रतस्थमपि दौहित्रं
व्रतानि यमधर्माश्च
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य
व्रतोपवासौ मौनं च
व्रात्यता बान्धवत्यागाः
व्रात्यया सह संवासे
व्रात्यात् जायते विप्रात्
व्रात्यानां याजनं कृत्वा
व्रीहयश्शालयो मुद्गाः
श
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च
शक्तः परजने दाता
शक्तितो नाभिधावन्तः
शक्तितोऽपचमानेभ्यः
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णां
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च
शक्तेनापि हि शूद्रेण
शठो मिथ्याविनीतश्च
शणसुत्रमयं राज्ञः

अङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
२८६	शतमध्यान्ते हन्ति	२४२	शाकमूलफलानां च	१७३
१७९	शतानि पञ्च दण्डयः स्यात्सह	२८१	शाखान्तगमयाध्वयुं	९०
२९०	शतानि पञ्च दण्डयः स्यादज्ञा	२६५	शारङ्गी मन्दपालेन	२८९
३३६	शतानि पञ्च दण्डयः स्यादिच्छ	२८०	शारीरं धनसंयुक्तं	३२०
२२७	शतायुश्चैव विज्ञेया	९७	शारीरं यातनार्थीयं	३९४
२१४	शतं दशसहस्राणि	२०६	शारीरं शौचमिच्छन्ति	१७३
३४१	शतं ब्राह्मणमाकुशय	२६६	[शारीरस्य हि दण्डस्य]	३७३
२०३	शतं वर्षाणि तामिस्त्रे	१३७	शालमलीन्सालतालांश्च	२६३
२०१	शत्रु सेविनि मित्रे च	२२२	शालमलीफलके दलक्षणे	२८३
२०३	शनकैस्तु क्रियालोपात्	३४०	शासनाद्वा विमोक्षाद्वा	२०२
२१८	शनैरावर्तमानस्तु	१३८	[शास्त्रस्य पारं गत्वा तु]	११५
२६५	शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च	४०४	शिफाविदलरज्वाद्यैः	३१९
२९६	शम्भ्यापातास्त्रयो वाऽपि	२६२	शिरःस्नातश्च तैलेन	१२३
२९५	शयनस्थो न भुञ्जीत	१२५	शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी	२६४
२२६	शयानः प्रौढपादश्च	१३०	[शिरो वा सर्वगात्राणां]	२४०
२६५	शय्यासनमलङ्कारं	२८८	शिलानप्युञ्जतो नित्यं	८२
१९०	शय्यासनस्थश्चैवैनं	४६	शिलोञ्जमप्याददीत	३४९
२४	शय्यासनेऽध्याचरिते	४६	शिल्पेन व्यवहारेण	७७
५६	शय्यां गृहान्कुशागन्धान्	१४९	शिल्पोपचारयुक्ताश्च	३२२
१०३	शरणागतहन्तृश्च	३८१	शिष्टा वा भूमिदेवानाम्	३६५
२६	शरणागतं परित्यज्य	३८२	शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मैण	१३८
१४१	शरणेष्वममश्चैव	१८४	शिष्येण बन्धुना वापि	२३८
१४२	शरान्कुब्जकगुलमांश्च	२६३	शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं	२२
३६०	शरीरकर्षणात्प्राणाः	२११	शीतातपाभिघातांश्च	४०१
२८०	शरीरजैः कर्मदोषैः	३९३	शुक्लं द्विहायनं वत्सं	३७३
३३६	शरीरस्यात्यये चैव	१९०	शुक्तं पर्युषितं चैव	१४४
३८२	शरीरेण समं नाशं	२३०	शुक्तानि च कषायांश्च	३७६
२९१	शरीरं चैव वाचं च	५७	शुक्तानि यानि सर्वाणि	५२
	शरः क्षत्रियया ग्राह्यः	७३	शुक्लपक्षादिनियतः	३८२
२८२	शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्यात्	३२	शुचिना सत्यसन्धेन	२००
३५३	शल्यं चास्य न कृन्तन्ति	२२९	[शुचिरग्निः शुचिर्वायुः]	१७४
३२४	शवं तत्स्पृष्टिनं चैव	१६७	शुचिस्तृप्तशुश्रूषुः	३३२
११९	शवस्पृशा विशुध्यन्ति	१६२	शुचिं देशं विविक्तं च	१००
२७२	शशकूर्मयास्तु मांसेन	१०९	शुचीनाकरकर्मान्ते	२०४
३५१	शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य	३४५	शुचौ देशे जपञ्जप्यं	६१
३८३	शस्त्रेण वैश्याज्जक्षित्वा	३५०	शुद्धिर्विज्ञानता कार्या	१७३
३५१	शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं	२७३	शुद्ध्येद्विप्रो दशाहिन	१६६
१४१	शंसेद् ग्रामशतेस्तु	२१२	[शुनाऽऽप्रातावलीढस्य]	३८२
३४	शंसेद् ग्रामदशेशाय	२१२	शुनां च पतितानां च	८१

प्रतीकानि

शुभाशुभफलं कर्म	३९२
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वम्	३९३
शुलकसंज्ञेन मूलेन	२९९
शुलकस्थानम्परिहरन्	२८३
शुलकस्थानेषु कुशलाः	२८३
शुलकं च द्विगुणं दद्यात्	२७९
शुलकं दद्यात्सेवमानः	२७९
शुलकं हि गृह्णन्कुसते	२९९
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च	२०८
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य	३७०
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य	३३२
शुष्कनैः विवादं च	१३४
शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि	३७६
शूद्रन्तु कारयेद् दास्यं	२८५ ✓
शूद्रविद्वक्षत्रविप्राणाम्	२४३
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव	९२
शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा	३०
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्	३५०
शूद्रस्य तु सवर्णैव	३०८
शूद्राणां तु सधर्माणः	३३९
शूद्राणां मासिकं कार्यम्	१७६
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु	३३५
शूद्रादायोगवः क्षत्ता	३३४
शूद्रायां क्षत्रियविशोः	२८१
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः	३४२
शूद्रावेदी पतत्यत्रेः	६९
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणां	२३८
शूद्रां शयनमारोप्य	६९
शूद्रेण हि समस्तावद्	५४
शूद्रेव भार्या शूद्रस्य	६८
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा	२८०
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः	३७५
शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्	२८१
शूद्रो हि धनमासाद्य	३५१
शूद्रो ब्राह्मणतामेति	३४२
शून्यानि चाप्यगाराणि	३२३
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्	१९८
शृगालयोनिं प्राप्नोति	१७९
शैलं गव्यं च पेयुषं	१५२

पृष्ठाङ्काः

३९२
३९३
२९९
२८३
२८३
२७९
२७९
२९९
२०८
३७०
३३२
१३४
३७६
२८५ ✓
२४३
९२
३०
३५०
३०८
३३९
१७६
३३५
३३४
२८१
३४२
६९
२३८
६९
५४
६८
२८०
३७५
२८१
३५१
३४२
३२३
१९८
१७९
१५२

प्रतीकानि

शेषमात्मनि युञ्जीत
शेषाणामानृशंस्यार्थं
शेषास्तमुपजीवेयुः
शेषे त्वेकादशगुणं
शेषेऽप्येकादशगुणं
शैलूषतुन्नवायान्नं
शोणितं यावतः पांसुन्
शोणितं यावतः पांसुन्
शोचन्ति जामयो यत्र
[शौचमिज्या तपो दानं]
शौचं यथाहं कर्तव्यं
शौचाशौचं हि मर्त्यानां
शौचे धर्मोऽन्नपक्त्यां च
शौचेप्सुः सर्वदाचामेत्
शौनकस्य सुतोत्पत्या
शौचकर्मपदेशश्च
श्मशानगोचरं सूते
श्मशानेष्वपि तेजस्वी
श्रद्धधानोऽनसुयश्च
श्रद्धधानः शुभां विद्यां
श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते
श्रद्धाचनो मा व्यगमद्
[श्राद्धदः पञ्चदश्यां च]
श्रद्धापूतं वदान्यस्य
श्राद्धभुक् पुनरश्नाति
श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं
श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं
श्राद्धे प्रशस्तास्तितथो
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते
[श्रीकामो वर्जयेन्नित्यं]
श्रीफलं शुषट्ठानां
श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा
श्रुतशीले च विज्ञाय
श्रुतं देशं च जातिं च
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्
श्रुतिद्वयं तु यत्र स्यात्

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः	२८
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं	२८
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्	१३६
[श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः]	२५
श्रुतीरथर्वाङ्मिरसीः	३५६
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च	४२
श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्	१५१
श्रूयतां येन दोषेण	१५१
श्रेयस्करतरं ज्ञेयं	४०२
श्रेयसः श्रेयसो लाभे	३११
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्ति	५९
श्रेष्ठयेनाभिजनेनेदं	२२
श्रोत्रं स्वक्वक्षुषी जिह्वा	४१
श्रोत्रियस्य कदर्यस्य	१४६
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव	९६
श्रोत्रियाद्यैव देयानि	८७
श्रोत्रिये तूपसंपन्ने	१६६
श्रोत्रियेषूपकुर्वन्	२८२
श्रोत्रियं व्याधितासौ च	२८२
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं	२८२
श्लेष्मनिष्ठूतवान्तानि	१३३
श्लेष्माशु दूषिका स्वेदो	१७५
श्वक्रीडी ज्येनजावी च	९३
श्वखरोष्ट्रे च खति	१३०
श्वगोघोलूककाकांश्च	३७३
श्ववतां शौण्डिकानां च	१४४
श्वभिर्हतस्य यस्मांसम्	१७४
श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽन्तुं	३४८
श्वशृगालखरैर्दष्टः	३८२
श्वसूकरखरोष्ट्राणाम्	३९९
श्ववित्कृतान्नं विविधं	४००
श्वविधं शल्यकं गोधां	१५४
श्वानु दृष्टिनिपातेन	१०४
ष	
षट्कम्को भवत्येषां	११४
[षट्भिस्त्रिभिश्चैकेन]	१६६
षट्त्रिंशदाब्दिकं चयं	६५
षट्सु षट्सु च मासेषु	२८४

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
षड् ऋतूंश्च नमस्कुर्याद्	१०१
षडानुपूर्व्यां विप्रस्य	७०
[षण्डस्य कुलटायाश्च]	१४९
षण्णान्तु कर्मणामस्य	३४४
षण्णामेषान्तु सर्गेषाम्	४०२
[षण्मासनिचयो वापि]	११३
षण्मासनिचयो वा स्यात्	१८३
षण्मासांश्छागमांसेन	१०८
षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्	३०९
षष्ठान्नकालता मांसम्	३८२
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि	३२
[षष्ठ्यष्टम्यौ त्वमावास्या]	१३२
[षष्ठ्यां दूतमवाप्नोति]	११०
षाण्मासिकस्तथा ऋद्धादः	२१३
षोडशैव तु नैश्यस्य	२७५
स	
स एव ता आददीत	२५८
स एव दद्याद् द्वौ पिण्डौ	३०१
स एव धर्मजः पुत्रः	३००
सकल्पं सरहस्यं च	५०
सकामां दूषयन्स्तुल्यः	२७९
स कुवेरः स वरुणः	१९७
सकृज्जप्त्वास्य वामीयम्	३८९
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं	३७७
स कृत्वा प्लवमात्मानं	३५४
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते	२१६
सकृदंशो निपतति	२९२
सकृदाह ददानीति	२९२
स क्रीतकः सुतस्तस्य	३१०
[स खिलो मण्डलायस्तु]	२९८
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारी	३७८
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरु	३६०
स गच्छति परं स्थानं	८९
स गच्छत्यज्ञसा विप्रो	३४
स गच्छत्युत्तमस्थानं	३०
स गुह्योऽन्यत्रिवृद्धेदः	३३९
स गृहे गूढमुत्पन्नः	३१०
स गृहेऽपि वसेन्नित्यं	७०

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
स गोहत्याकृतं पापं	३७०
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा	२०३
सचेक्षु पथि संरुद्धः	२६९
सचौलो बहिराण्डुत्य	३८३
सजातिजानन्तरजाः	३३९
स जीवन्नेव शुद्धत्वं	५४
स जीवश्च मृतश्चैव	१५९
सज्जयन्ति हि ते नारीः	२७८
सज्योतिः स्यादनध्यायः	१२९
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो	३०
स तथैव ग्रहीतव्यः	२५४
स तदा तद्गुणप्रायं	३९५
स तदेव स्वयं भेजे	११
[स तपस्वी सदा विप्रः]	१६०
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्	३८०
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं	२६९
स ताननुपरिक्रामेत्	२१२
सतानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो	
भृगुः । अस्य	३९२
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो	
भृगुः । श्रूयतां	१५१
स तैः पृष्टस्तथा सम्यक्	३
सत्क्रियां देशकालौ च	८७
सत्यधर्मार्थवृत्तेषु	१३८
सत्यपूतां वदेद्वाचं	१८७
सत्यमर्थं च संपश्येत्	२३४
सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु	३८२
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	१३४
सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन् साक्षी	२३९
[सत्यं स्वर्गस्य सोपानं]	२४०
सत्या न भाषा भवति	२५२
सत्यानृतं तु वाणिज्यं	११३
सत्यानृताभ्यामपि वा	११३
[सत्यां वाचमहिंसां च]	१८७
सत्येन पूयते साक्षी	२४०
सत्येन क्षापयेद्विप्रं	२४४
[सत्रधर्मप्रवृत्तस्य]	१६२
सत्रं हि वर्धते तस्य	२७०

प्रतीकानि
स त्रीण्यहान्युपवसेत्
स त्वप्सु तं घटं प्राप्य
स त्वस्य लक्षणं धर्मः
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानम्
सत्त्वं रजस्तमश्चैव
स दण्डं प्राप्नुयान्माघं
स दण्डयः कृष्णलान्यष्टौ
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं
सदा प्रहृष्टया भाव्यम्
[सदा यजति यज्ञेन]
स दीर्घस्यापि कालस्य
सदृशन्तु प्रकुर्याद् यम्
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं
सदृशस्त्रीषु जातानाम्
सदृशानेव तानाहुः
सद्गिराचरितं यत्स्यात्
सद्यः पतति मांसेन
सद्यः प्रक्षालको वा स्यात्
[सद्यः प्रक्षालिको वा स्यात्]
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञः
स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्
स नाप्नोति फलं तस्य
स निर्भाज्यः स्वकादंशात्
[सञ्चयं कुरुते यस्तु]
सञ्जीवनं महावीचि
सञ्जीवयति चाजस्रं
सन्तोषमूलं हि सुखं
सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्यम्
[सन्धिविग्रहकालज्ञानं]
सन्ध्ययोरुभयोदौ चैव
सन्निधानं च मोषस्य
सन्निधावेष ठौ कल्पः
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं
सन्निवेश्यात्ममात्रासु
[सन्यसेत्सर्वकर्माणि]
सन्यस्य सर्वकर्माणि
स पर्यायेण याप्तीमान्
स पापकृत्तमो लोके

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
स पापात्मा परे लोके	३५५
स पापिष्ठो विवाहानां	७२
सपारयन्नेव शवः	३११
सपालः शतदण्डार्हः	२६२
सपालान्वा विपालान्वा	२६३
सपिण्डता तु पुरुषे	१६१
स पीतसोमपूर्वाऽपि	३५३
सप्तकस्यास्य वर्गस्य	२०२
सप्तगारांश्चरेद्धक्षं	३७१
सप्तद्वारावकीर्णं च	१८७
सप्त प्रकृतयो ह्येताः	३२७
सप्तशत्रं व्रतं कुर्यात्	१५२
सप्त वित्तागमा धर्म्याः	३४९
सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य	३२७
सप्तानां प्रकृतीनान्तु	३२७
[सप्तोदधृत्य ततः पिण्डान्]	१४२
स प्रेत्य पशुतां याति	१५७
सब्रह्मचारिण्येकाहम्	१६४
स ब्रह्म परमभ्येति	४०
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो	४६
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तान्	२३९
सभाप्रपापूपशाला	३२३
सभामेव प्रविश्याग्र्यां	२२९
सभां वा न प्रवेष्टव्यं	२२९
स भुञ्जानो न जानाति	८४
समक्षदर्शनात्साक्ष्यं	२३८
समता चैव सर्वस्मिन्	१८६
समसब्राह्मणे दानं	२०७
समवर्णासु ये जाताः	३०७
समवर्णे द्विजातीनां	२६६
समवस्कन्दयेच्चैवं	२२३
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठ	३०४
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं	३१६
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य	३१६
समस्तत्र विभागः स्यादिति	३०२
समस्तानां च कार्येषु	२०३
स महीमखिलां भुञ्जन्	२९५
स माता स पिता ज्ञेयः	५०
समानयानकर्मां च	२१९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
समानशयने चैव	११०
समानोदकभावस्तु	१३१
समाप्ते तदकं कृत्वा	१३८
समाप्ते द्वादशे वर्षे	३३५
समाप्नुयाद् दमं पूर्वं	२१३
समाविशति संसृष्टः	१२
समाहृतं प्रकुर्वीत	२३४
समाहृत्य तु तद्वैशं	३५
समीक्ष्यकारिणं प्राप्तं	१९९
समीक्ष्य कुलधर्मोश्च	१३१
समीक्ष्य स घृतः सम्यक्	१९८
समुत्कर्षापकर्षास्तु	२३६
समुत्थानव्ययं दाप्यः	२३८
समुद्रयानकुशला	३३१
समुद्रयायी वन्द्यो च	९५
समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चित्	२३५
समुत्पत्तिं च मांसस्य	१२९
समुपोदेषु कामेषु	१८३
समुत्सृजेत्साहसिकान्	२७३
समुत्सृजेद् भुक्त्वतां	१०३
समुत्सृजेद् राजमागं	३२५
स मूढो नरकं याति	१००
समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा	७४
समेषु तु गुणोत्कृष्टान्	२३६
समोहं विषमं यस्तु	३२६
समोत्तमाधमौ राजा	२०८
समोऽवकृष्टजातिस्तु	२५४
समं पश्यन्नात्मयाजी	४०३
समः सर्वेषु भूतेषु	१९०
सम्पन्नमित्यभ्युदये	१०६
सम्प्रधार्याब्रवीद्वाता	३४४
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके	१३९
सम्भवश्चास्य सर्वस्य	३०
सम्भवांश्च वियोनीषु	४०१
सम्भूय स्वानि कर्माणि	२५९
सम्भोगो हृदयते यत्र	२५७
सम्यक् प्रणिहितं वार्यं	२३६
सम्यगथसमाहृतं नृ	२०३
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः	१९१

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
सम्यङ् निविष्टदेशस्तु	३२२	सर्वे कर्मोदमायतां
सम्बत्सरं यवाहारः	३८२	सर्वे च तान्स्वं रक्तम्
स यदि प्रतिपद्येत्	२५४	सर्वे च तिलसम्बद्धं
स याच्यः प्राङ् विवाकेन	२५४	सर्वे च दंशमशकं
स याति भासतां विप्रः	३५५	सर्वे तु तपसा साध्यं
सरस्वतीदृष्टद्वयोः	२९	सर्वे तु समवेक्ष्येदं
[स रहस्यं च संवादं]	१२१	सर्वे तु सुकृतमादत्ते
स राजा पुरुषो दण्डः	१९८	सर्वे परवशं दुखं
स राज्ञा तच्चतुर्भागं	२५४	सर्वे भूम्यमृते हन्ति
सरितः सागराञ्छैलान्	१०	सर्वे वापि चरेद् ग्रामं
सर्व एव विकर्मस्थाः	३१७	सर्वे वा रिक्थजातन्तत्
सर्वकण्टकपापिष्ठम्	३२६	सर्वे शृणुत तं विप्राः
सर्वतो धर्मषड्भागो	२७१	सर्वे स्वं ब्राह्मणस्येद
सर्वतः प्रतिगृहीयात्	३४७	सर्वे ह्यात्मनि संपश्यन्
सर्वतः प्रतिगृहीयात्तु	१५०	सर्वाकरेष्वधीकारः
सर्वतः प्रतिगृहीयान्मध्व	१४९	सर्वाकुशलमोक्षाय
सर्वत्र तु सदो देयः	२६३	सर्वाणि जातिकार्याणि
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः	३३०	सर्वाभ्यस्त्यजेदर्थान्
सर्वथा वर्तते यज्ञः	२९	सर्वान्बलकृतानर्थान्
सर्वद्रव्याणि कुर्यात् च	२०९	सर्वान् रसानपोहेत्
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः	१९२	सर्वान्संसाधयेदर्थान्
सर्वधर्मविदो लुब्धा	२३७	सर्वासामेकपत्नीनाम्
सर्वभूतप्रसूतिर्हि	२९१	सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः	६	सर्वास्तास्तेन पुत्रेण
सर्वभूतेषु चात्मानम्	४०३	सर्वास्तास्तेन पुत्रेण
सर्वमात्मनि सम्पश्येत्	४०७	[सर्वे चोत्तमवर्णास्तु]
सर्वरत्नानि राजा तु	३५२	सर्वेण तु प्रयत्नेन
सर्वलक्षणहीनोऽपि	१३६	सर्वे तस्यादृता धर्माः
सर्वलोकप्रकोपश्च	१९९	सर्वे ते जपयज्ञस्य
सर्वलोकाधिपत्यं च	४०५	सर्वे ते नरकं यान्ति
सर्ववर्णेषु तुलयासु	३३३	सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेषेते
[सर्वविश्वासिनः सत्यान्]	२०४	सर्वे पृथग्पृथग्दृष्ट्याः
सर्वस्य तपसो मूलं	२४	सर्वेषां तु विदित्वेषां
सर्वस्यास्य तु सर्गस्य	२०	सर्वेषां तु विशिष्टेन
सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तः	३८८	सर्वेषां तु स नामानि
सर्वस्यास्य यथान्यायं	१९६	सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यात्
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य	२१	सर्वेषां शावमाशौचम्
सर्वस्वहारमहन्ति	३२१	सर्वेषान्वनजातानाम्
सर्वस्वं वेदविदुषे	३६४	सर्वेषामपि चैतेषाम्

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
सर्वेषामपि चैतेषाम्	४०२
सर्वेषामपि तु न्याय्यम्	३१६
सर्वेषामप्यभावे तु	३१३
सर्वेषामधिना मुख्याः	२६८
सर्वेषामेव दानानां	१४७
सर्वेषामेव शौचानाम्	१७१
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेव	३८६
सर्वैरुपायैरन्विच्छेत्	२६६
सर्वो दण्डजितो लोको	१९९
सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्	२२१
सर्वपाः षट् यवो मध्यः	२४७
स लिङ्गिनां हरत्येनः	१४१
स लोके प्रियतां याति	१६९
सवर्णाग्ने द्विजातीनां	६८
सवासा जलमाप्लुत्य इन्द्रो	१६६
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य	१६६
स विशेषः परो धर्मो	४०७
स विद्यादस्य कृत्येषु	२०६
स विधूयेह पाप्मानं	१९३
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं	२७६
स विनाशं व्रजत्याशु सूचका	१२४
स वै सर्वमवाप्नोति	६२
सव्याहृतिप्रणवकाः	३८९
सव्येन सव्यः सप्रष्टव्यः	३९
सव्ये प्राचीन आवीती	३७
स शतं प्राप्नुयाद् दण्डं	२६०
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः	४४
स सन्धायः प्रयत्नेन	७९
स सर्वसमतामेत्य	४०९
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः	१६९
स सर्वोऽभिहतो वेदे	२७
ससहायः स हन्तव्यः	२६६
सस्यान्ते नवसस्येष्टया	११८
स साधुभिर्बहिष्कार्यो	२८
स स्वर्गाच्चयवते लोकात्	८९
सह खट्वासनं चैव	२७८
सह द्यावापृथिव्योश्च	८०
सह पिण्डक्रियायां तु	१०६
स हरेतैव तद्विकथं	३०६

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
सह वाऽपि व्रजेद्युक्तः	२२६
सह सर्वाः समुत्पन्नाः	२२६
सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य	३९
सहस्रशः समेतानां	४०७
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यः	२८०
सहस्रं तु पितृन्माता	६१
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं	२८१
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यः	२८०
सहस्रं हि सहस्राणां	८८
सहासनमभिप्रेप्सुः	३६८
स हि धर्मांश्चमुत्पन्नो	२२
स हि स्वाम्यादतिक्रामेत्	२९८
सहोढं सोपकरणं	३२४
सहोभौ चरतां धर्मं	७१
साक्षिणः सन्ति मेत्युक्त्वा	२३६
[साक्षिधर्मं विशेषेण]	२४०
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्	२६४
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि	२६४
साक्षिप्रश्नविधानं च	२४
साक्षो दृष्टश्रुतादन्यत्	२३८
साक्ष्यभावे तु चत्वारो	२६६
साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः	२६४
साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैः	२४०
सा चेत् पुनः प्रदुष्येत्तु	३७९
सा चेदक्षतयोनिः स्यात्	३१७
सा तेषां पावनाय स्यात्	३६६
सा त्रीन्मासान्परित्याज्या	२९६
साधुषु व्यपदेशार्थं	२१९
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं	१०
साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या	२९७
सान्तानिकं यक्ष्यमाणम्	३६२
सान्त्वेन प्रक्षमय्यादौ	२८२
सांपरायिककल्पेन	२२२
सा प्रक्षस्ता द्विजातीनां	६६
सा भर्तृलोकमाप्नोति	१८०
सा भर्तृलोकानामाप्नोति	२९०
सामदण्डी प्रशंसन्ति	२११
सामञ्चनावृत्त्यनुषी	१३१
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः	२६६

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
सामन्तानामभावे तु	२६५
सामन्ताश्चेन्मृषा ध्रुयुः	२६५
सामवेदः स्मृतः पित्र्यं	१३२
सामादीनामुपायानां	२११
साम्ना दानेन भेदेन	२२३
साम्नां वा सरहस्यानां	३९१
साम्राज्यकृतसजात्येषु	२८२
सायम्प्रातश्च जुहुयाद्	५६
[सायं प्रातद्विजातीनां]	३५
सायं त्वत्तस्य सिद्धस्य	८५
सारसं रज्जुवालं च	१५३
सारापराधौ चालोक्य	२४६
सारासारं च भाण्डानाम्	३३१
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं	१०४
सांवत्सरिकमाष्टौश्च	२०७
सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च	१३५
सावित्रीं च जपेन्नित्यम्	३८६
सावित्रीपतिता व्रात्या	३३
सावित्रीमण्यधीयते	४४
सावित्रीमात्रमारोऽपि	४६
सावित्र्यास्तु परं नास्ति	४०
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या	२९७
साऽसंवृतं नाम तमः	१२६
साहसस्य नरः कर्ता	२७६
साहसे वत्तमानं तु	२७६
साहसेषु च सर्वेषु	२३८
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च	३९७
सीताद्रव्यापहरणे	३२७
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिः	३४९
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य	२६३
सीमायामविषकायां	२६५
सीमाविनिर्णयं कुर्युः	२६५
सीमाविवादधर्मश्च	२२८
सीमावृक्षाश्च कुर्वीत	२६२
सीमासन्धिषु कार्याणि	२६३
सीमां प्रति समुत्पन्ने	२६३
सुकृतैः शापिताः स्त्र्यैः स्त्र्यैः	२६४
सुखस्य नित्यं दातेह	११७८
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्	५३

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
सुखं चेद्देच्छता नित्यं	७९
सुखं ह्यवमतः शेते	५३
सुखाभ्युदयिकं चैव	४०३
सुगुर्वभ्यपहन्त्येनः	३९०
सुदाः पैजवनश्चैव	२०१
सुपरीक्षितमन्नाद्यं	२२६
सुपर्णकिन्नराणां च	९८
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा	७२
सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च	१७७
सुबीजं चैव सुक्षेत्रे	३४३
सुयुद्धमेव तत्रापि	२२०
सुरापानापनुत्थं	३६७
सुराम्पीत्वा द्विजो मोहात्	३६७
सुरा यौ मलमन्नानाम्	३६७
सुरूपं वा विरूपं वा	२८८
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य	१४४
सुवर्णचौरः कौनख्यं	३५८
सुवर्णरजतादीनां	२७३
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः	३६८
सुवासिनीः कुमारीश्च	८४
सुसंगृहीतराष्ट्रौ हि	२११
सुसंस्कृतोपस्करया	१७८
सुहृत्स्वजिह्वाः स्निग्धेषु	२००
सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत	१८९
सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः	९
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः	२८६
सूच्या वज्रेण चैवैतान्	२२३
सूतकं मातुरेव स्यात्	१६१
सूतकं मातुरेव स्यात्	१६२
सूतानामश्वसारथ्यम्	३४०
सुतो नैदेह रुदचैव	३३६
सूत्रकार्पासकिण्वानां	२७३
सूनाचक्रध्वजवतां	१२६
सूर्मीं ज्वलन्तीं स्वाश्लिष्येत्	३६९
सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः	६१
सुगलयोनिं चाप्नोति	२९०
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वाः	१६
सृष्टिमृष्टिर्द्विजाश्चाऽयः	१०६
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां	१०

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
सेनापतिबलाध्यक्षौ	२२२	संनियम्य तु तान्येव	४२
सेनापत्यं च राज्यं च	४०५	संन्यासेनावहृत्येनः	१३५
सेवा श्ववृत्तिराख्याता	११३	संपश्यतः सभृत्यस्य	२१५
सेवेतेमांस्तु नियमान्	५५	संपूज्या गुह्यरत्नोवत्	४९
सेह निन्दामवाप्नोति	१७९	संप्राप्ताय त्वतियये	८२
सौरिन्ध्रं वागुरावृत्ति	३३८	संप्राप्नुवन्ति दुःखानि	४०९
सोऽग्निर्भवति वायुश्च	१९७	संप्रीत्या भुज्यमानानि	२५९
सोऽचिराद् भ्रश्यते राज्यात्	२११	संभवश्च यथा तस्य	१९३
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च	३१७	सन्मावयति चान्तेन	५०
सोदर्या विभजेरैस्तम्	३१७	सम्भाषणं सह स्त्रीभिः	२४८
सोऽनुज्ञातो हरेदंशं	३११	सम्भूति तस्य तां विद्यात्	५१
सोऽनुभूयासुखोदकान्	३९४	संभूय च समुत्थानं	२२८
सोऽन्तर्दशाहात्तद् द्रव्यं	२६०	सम्भोजनी साभिहिता	८३
सोऽपत्यं आतुस्तपाद्य	३०६	सम्मानाद् ब्राह्मणा नित्यं	५३
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्	६	संमाजनेपाञ्जनेन	१७३
सोमपा नाम विप्राणां	९८	संयमे यत्नमातिष्ठेत्	४१
सोमपास्तु कवेः पुत्राः	९८	संयुक्तस्यापि देवेन	२२८
सोमविक्रयिणे विष्ठा	९६	संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च	२२३
सोमारन्यर्कानिलेन्द्राणाम्	१६९	संयोगे विप्रयोगे च	२८३
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य	३०३	संयोगं पतितौगत्वा	३९९
सोमारौद्रस्तु बह्वेना	३९०	संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं	२९४
सोऽसहायेन मूढेन	२००	संरक्षणार्थं जन्तूनाम्	१९०
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्	२२९	संरक्ष्येत्सर्वतश्चैनं	२१४
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं	१६८	संवत्सरम्प्रतीक्षेत्	२९६
सङ्कुरापात्रकृत्यासु	३७२	संवत्सरस्यैकमपि	१५५
संकरीकरणं ज्ञेयं	३६२	संवराभिज्ञस्तस्य	२८०
संकरे जातयस्त्वेताः	३३९	संवत्सरेण पतति	३८०
संकल्पमूलः कामो वै	२६	संवत्सरे व्यतीते तु	१६५
सङ्कीर्णघोनयो ये तु	३३६	संवत्सरं तु गठ्येन	१०९
संक्रमध्वजयष्टीनाम्	३२६	संवाद्य रूपसंख्यादीन्	२३२
संक्षिप्यते यज्ञो लोके	२००	संविभागश्च भुतेभ्यः	११९
संग्रामेष्वनिवर्तित्वं	२०८	संविशेत्तु यथाकालं	२२७
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता	७६	संशोध्य त्रिविधं मार्गं	२२२
सन्तोषं परमास्थाय	११६	संश्रयत्येव तच्छीलं	३४२
सन्त्यज्य ग्राममाहारम्	१८१	संसारगमनं चैव	२५
सन्धिं च विपद् चैव	२१८	संसारान्प्रतिपद्यन्ते	३९८
सन्धिं तु द्विविधं विद्यात्	२१९	संसृष्टास्तेन वा ये स्युः	३९७
संध्यां चोपास्य शृणुयात्	२२७	संस्कृतां चोपहृतां च	१५९
संध्ययोर्वेदविद्विप्रौ	३९	संस्कारस्य विशेषाच्च	३३३

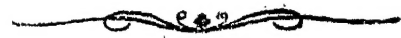
प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
संस्काराथ शरीरस्य	३८	स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च
संस्थितस्यानपत्यस्य	३१४	स्त्रीशूद्रपतिताश्चैव
संस्पृष्टं नैव शुध्येत	१७३	स्त्रीशूद्रविदक्षत्रयधः
संहतस्य च मित्रेण	२१९	स्त्रीष्वनन्तरजातासु
संहतान्योऽधयेदल्पान्	२२३	स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि
संहृत्य हस्तावध्येयं	३८	स्थलजौदकशाकानि
संहातं च स्काकोलं	१२७	स्थाणुच्छेदस्य केदारं
स्कन्धेनादाय सुसलं	२७२	स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूप
स्तेनगायनयोश्चान्नं	१४३	स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तः
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि	२७०	[स्थाने ते द्वे विवादस्य]
स्तेनानां निग्रहादस्य	२७०	स्थाने युद्धे च कुशलान्
स्तेनानां पापबुद्धीनां	३२३	स्थानं समुदयं गुप्ति
स्तेनान्राजा निगृहीयात्	३२९	स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं
स्तेयं च साहसं चैव	२२८	स्थापयेत्तत्र तद्व्ययं
स्तेयदोषापहर्तृणां	३७७	स्थापयेदासने तस्मिन्
स्तेये च स्रपदं कार्यं	३२०	स्थावरं जङ्गमं चैव
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः	२७९	स्थावराणि च भूतानि
स्त्रियश्चैव विशेषेण	२१६	स्थावराः कृमिकीटाश्च
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु	२८९	स्थौललक्ष्यं च सततं
स्त्रिया क्लीबेन च हुते	१४३	स्नातकव्रतकल्पश्च
स्त्रियान्तु यद् भवेद् वित्तम्	३१९	स्नातकव्रतलोपे च
स्त्रियां तु रोचमानायां	७७	स्नातकस्य च राज्ञश्च
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं	२३८	स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन	४००	स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषं
स्त्रियो रत्नाभ्यथो विद्या	६४	स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः
स्त्रीक्षीरं चैव वज्र्यानि	१९३	स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु	१६४	स्नानं समाचरेन्नित्यं
स्त्रीणां च प्रेक्षणात्मनः	५५	स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञसः
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः	२३८	स्नाने प्रसाधने चैव
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं	३२	स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ
स्त्रीधनानि तु ये मोहात्	७५	स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिराम्
स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं	२४	स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यं
स्त्रीपुंघमौ विभागश्च	२२८	स्फ्यशूपंशकटानां च
स्त्रीबालघ्राहणघ्नांश्च	३१९	[स्मृतिर्न श्रुतिमला स्यात्]
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च	३४२	स्यन्दनाश्वैः समे युद्धोत्
स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानाम्	३१९	स्याच्चतुर्वशतिपणे
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु	२३९	स्याच्चात्मनायपरो लोका
स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि	४००	स्यात् साहसं त्वन्वयवत
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्	२१६	जग्विणं तल्प आसीनं

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
स्रवत्यनोङ्कृतं पूव	३९
स्रवन्त्यामा चरन्त्यानां	३९०
स्रोतसां भेदको यश्च	९३
स्वकर्म ख्यापयन्भूयात्	३६८
स्वकर्मणां च त्यागेन	३३६
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते	१५
स्वकादपि च विच्छाद्वि	३१५
स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु	३०९
स्वजातीयगृहादेव	३७७
स्वदेशे वा विदेशे वा	२५२
स्वधनादेव तद् दद्यात्	२५२
स्वधर्मेण नियुक्तायां	३०९
स्वधर्मो विजयस्तस्य	३५०
स्वध्वकारः पराङ्गाशीः	१०६
स्वधास्त्वित्येव तं ब्रूयुः	१०६
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मधारा	५५
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च	२८८
स्वभाव एष नारीणां	६०
स्वभावेनैव यद् ब्रूयुः	२३९
स्वमांसं परमासेन	१६०
स्वमेनोऽवभृथस्नातः	३६५
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते	२२
[स्वमेव शौचं कुर्वीत]	१६६
स्वयमीहितलब्धं तत्	३१६
स्वयमेव तु यो दद्यात्	२६५
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्	७
स्वयंकृतश्च कार्यार्थम्	२१९
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च	३०८
[स्वयम्भुषे नमस्कृत्य]	१
स्वयं वा शिक्षवृषणो	३६९
स्वरवर्णेङ्गिताकारैः	२३१
स्वराष्ट्रे न्यायवृत्ताः स्यात्	२००
स्वर्गायुष्ययशस्यानि	११६
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा	३५०
स्वर्गे गच्छत्यपुत्रापि	१७९
स्वलपकेनाप्यविद्वान्ह	१४०
स्ववीर्याद्राजवीर्यञ्च	३५६
स्ववीर्येणैव ताच्छिष्यात्	३५६
स्वशक्तिं परशक्तिं च	३२७

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः
स्वा चैव कुर्यात्सर्गेषां	२९७
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं	३०१
स्वादानाद्वर्णसंसर्गां	२५३
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्रां	१३२
स्वाध्याये चैव युक्तः स्याद्	१२०
स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः	३१
स्वाध्यायेनाचयेतर्षीन्	७९
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्	
दान्तो मौत्रः	१८१
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद् दवे चैवेह	७८
स्वाध्याये भाजने चैव	१२३
स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये	१०३
स्वानि कर्माणि कुर्वाणा	२३४
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते	१९
स्वामिनां च पशूनां च	२६३
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च	२८७
स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रम्	३२७
स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्	१९८
स्वायम्भुवस्यास्य मनोः	१६
स्वायम्भुवाद्याः सप्ताते	१६
स्वायंभुवो मनुर्धीमान्	२२
स्वारोचिपश्चोत्तमश्च	१६
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं	२८८
स्वेदजं दंशमशकं	१३
स्वेभ्योऽश्वेभ्यस्तु कस्याभ्यः	३०१
स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यः	४०१
स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां	२००
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदं	१६
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन	२८७
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्	३०
ह	
हत्वा गर्भमविज्ञातम्	३६६
हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च	७२
हत्वा लोकानपीमान् श्रीन्	३९१
हत्वा हंसं बलाकाञ्च	३७३
हन्ति जातानजातांश्च	२४२
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञः	३५७
हन्यते प्रेक्षमाणानां	२२९
हम्यान्चित्रैर्वधोपायैः	३२९

प्रतीकानि	पृष्ठाङ्काः	प्रतीकानि
हरेत्तत्र नियुक्तायाम्	३०६	हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः
[हरेरनृत्विजो वापि]	३१२	हिंसाहिंसे मृदुक्कुरे
हर्षयेद् ब्राह्मणांस्तुष्टः	१०३	हिंसो वृषलवृत्तिश्च
हविर्दानेन विधिवद्	१००	हियमाणानि विषयैः
हविर्च्चिररात्राय	१०८	हीनक्रियं निष्पुरुषं
हविषा कृष्णवत्सैव	४२	हीनजातिस्त्रियं मोहात्
हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्	३६४	हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्
हविष्यन्तीयमभ्यस्य	३८९	हीनातिरिक्तगात्रो वा
हविष्येणायवाग्वा वा	३७०	हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्
हव्यकव्याभिवाह्याय	२९	हीनाहीनान्प्रसूयन्ते
हव्यानि तु यथान्यायं	८९	हीनं पुरुषकारेण
हस्तिगोऽश्वोद्भृदमकः	९३	हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा
हस्तिनश्च तुरंगाश्च	३९७	हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चाचर्य
हस्त्यश्चरथहर्तृश्च	३२६	हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमान्
हितेषु चैव लोकस्य	३३१	हूयमानश्च यज्ञेषु
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं	३०	हृदयेनाभ्यनुज्ञातः
हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या	१२६	हृद्भाभिः पूयते विप्रः
हिरण्यं धान्यमन्नं च	३४९	हृद्यानि चैव मांसानि
हिरण्यं भूमिमश्वं गां	१४०	हेमन्तग्रीष्मवर्षासु
हिरण्यमायुरन्नं च	१४०	हेतुकान्वकवृत्तीश्च
[हिंसया व्याधिभूयस्त्वां]	३५८	होता वापि हरेदश्वं
हिंसाप्रायां पराधीनां	३४६	होता स्यादग्निहोत्रस्य
[हिंसा यः कुरुते कश्चित्]	२२८	होमाश्च सकला नित्यं
हिंसारतश्च यो नित्यं	१२७	होमे प्रदाने भोज्ये च
हिसौषधीनां रुद्रयाजीवः	३६१	होमो दैवो बलिर्भोतो
हिंसाणां च पिशाचानां	३९९	
हिंसाणां चैव सत्त्वानां	३९९	

* इति *

सर्वविध पुस्तक प्राप्तिस्थानम्—
जयकृष्णदास हरिदासगुप्त,
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

अस्मत् प्रकाशित धर्मशास्त्र-कर्मकाण्ड ग्रन्थाः ।

- १ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्भरद्वाजमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्याया
वृत्त्या संवलितम् । रू० ४-०
- २ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्—श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्या व्याख्याया,
श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्या व्याख्याया च समलङ्कृतम् । रू० ४-०
- ३ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मभूतयति-
कर्मनिरूपणात्मकः म० म० पं० श्रीनित्यानन्दपन्तर्वतोय विरचितः । रू० १-८
- ४ अग्निष्टोमपद्धतिः । आध्वर्यवपद्धतिः, औद्गात्रपद्धतिः, हौत्रपद्धतिः
सहितः । रू० ६-०
- ५ कालमाधवः—विद्वद्भरद्वाजीमाधवाचार्यविरचितः । रू० १-८
- ६ कात्यायनश्रौतसूत्रम् । श्रीककाचार्यविरचितभाष्य सहितम् ।
सम्पूर्णम् । रू० १३-०
- ७ कातियेष्टिदीपकः [दर्शपौर्णमासपद्धतिः] म० म० नित्यानन्दपन्त
पर्वतीय विरचितः । रू० १-०
- ८ चतुर्विंशतिमतसंग्रहः—श्रीभट्टोजिदीक्षितकृतः । रू० ३-०
- ९ दानमयूखः—विद्वद्भरद्वाजीनीलकण्ठभट्टविरचितः । रू० १-८
- १० निर्णयसिन्धुः । कमलाकरभट्टविरचितः, कृष्णभट्टकृतव्याख्यासहितः ।
सम्पूर्णः । रू० २२-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । सम्पूर्णम् । रू० ०-८
- १२ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर-तृतीयेकाण्डे हरिहर-
जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । सम्पूर्णम् । रू० ३-०
- १३ बौधायनधर्मसूत्रम् । श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम् । रू० ४-०
- १४ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—श्रीमन्मिश्रमिश्रविरचितया “वीरमित्रोदया”रूप
टीकयाश्रीविज्ञानेश्वरकृतमिताक्षराटीका च सहिता । सम्पूर्णः । रू० ७-०
- १५ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—‘बालकर्मटी’ इत्याख्याव्याख्यासमलङ्कृतमिता-
क्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः सम्पूर्णः । रू० १६-८
- १६ लाट्यायनश्रौतसूत्रम् । अग्निष्टोमान्तम् । सटीकम् । रू० २-०
- १७ वीरमित्रोदयः—महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिश्रविरचितः ।
तत्र-परिभाषाप्रकाशः संस्कारप्रकाशश्च संपूर्णौ । रू० १६-८
- १८ वीरमित्रोदयः—आन्हिकप्रकाशः । सम्पूर्णः । रू० १-०